कृष्ण-यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता।

अनेकवैदिकानां साहाय्येन विविधप्राचीनलिखितपुस्तकपाठानुसारेण च
विद्यालंकार-छन्दोनिधि-मीमांसामार्तण्डाद्यनेकोपाधिधारिभिः वेदशास्त्रपारंगतैः
अनन्तशास्त्रिभिः यज्ञेश्वरशास्त्रिसूनुभिः धुपकरोपाह्वयैः
संशोध्य ऋषिदेवता-मंत्रगणनादिनिर्देशपूर्वकं संपादिता,
वेदविदुषां पण्डितवर्याणां गजानन्दशर्मणां 'वेदवेदिका'नाम्न्या भूमिकया च समलंकृता।

सा च
श्रीपादशर्मणा दामोदरसूनुना सातवलेकरकुलजेन
औन्धराजधान्यां
भारतमुद्रणालये मुद्रयित्वा स्वाध्याय-मण्डलद्वारा प्रकाशिता।

विक्रमीयसंवत् २००२; शालिवाहनशकः १८६७; खिष्टाब्दः १९४५

मूल्यं रूप्यकषट्कम्।

वेदवेदिका

(श्रीपण्डितवर्येण वेदमार्तण्डेन गोकर्णस्थब्रह्मचर्याश्रमप्रतिष्ठापनाचार्येण दैवरातेन गजानन्दशर्मणा [illegible] ।)

ईशशासनरूपं ऋगादिशास्त्रम्

विदितमस्तु तत्रभवताम्, यदिह प्रपञ्चे परिदृश्यमानानामस्यामीशसृष्टौ सदसद्विवेकशालिनां मनुष्यजातिगामि[illegible]दात्मकेषु कर्तव्याकर्तव्यावबोधादिविषयेषु प्रवृत्तं हितशासनात्मकं विधि-निषेध-अध्यात्मविचारादिविषयकं नियतप्रवृत्ति-निवृत्ति--आत्मनिष्ठादिप्रयोजकं ईशशासनरूपं चेति सर्वत्र सुप्रसिद्धं ऋग्वेदादिशास्त्रम्। तदेव ऋगादिशास्त्रमनुसृत्य पूर्वे महर्षयः ज्ञानोपासना-कर्मयोगात्मकेन तपसा, यज्ञरूपेण धर्मेण, विश्वस्यापि जगतः प्रतिष्ठया, स्वतन्त्रं शाश्वतं सुखं तत्परमं पदमुपप्राप्ताः। तथैव पुनरिदानीमपि तत्प्राप्तुं शक्यमिति शास्त्रसिद्धं वस्तुतत्त्वम्। तदर्थमेवास्माकं उपनयनसंस्कारपूर्वकं ऋगादिवेदाध्ययनं, तदर्थज्ञानं, तथैवाचरणं, तत्प्रचारणं च अवश्यकर्तव्यतया विहितम्। तच्च प्राचामृषीणामाचार्याणां च सद्विद्याशिक्षणाचारादिपरम्परया अद्यापि समागतमित्यत्र भारतीयानामस्माकं बीजक्षेत्रादिनिसर्गसिद्धा वैदिकगा[illegible]धर्मपरायणतैव प्रत्यक्षं प्रमाणम्।

तच्च ऋग्वेदादिशास्त्रं ईशशासनात्मकं सर्वविद्यानिधिरूपं, प्रदीपवत् स्वतन्त्रेण सर्वार्थज्ञानप्रकाशकं, सर्वेषामपि विषयाणां, विश्वस्यापि जगतः, तथा तत्कारणीभूतस्य परब्रह्मणोऽपि यथार्थतत्त्वाधिगमे प्रत्यक्षं प्रमाणभूतं चेति, तदिदं प्राचां सर्वेषां, प्रामाणिकानां अभिमतं, तथा अविरुद्धं च विद्याविनीतानां आधुनिकानां पाश्चात्यविपश्चितां चेति निर्विवादमभ्युपगन्तव्यं भवति।

ब्राह्मणग्रन्था मन्त्रार्थानुवादकाः

अथ तादृशानां ऋगादिमन्त्राणां प्रत्यक्षब्रह्मरूपाणां गूढार्थप्रकाशनाय प्रवृत्ताः, गद्यगाथाद्यात्मकाः ब्राह्मणारण्यकोपनिषदादि-नामभिः प्रसिद्धाः ब्राह्मणभागग्रन्थोऽपि वेदमन्त्रार्थानुवादकत्वेन क्वचित्तद्विनियोगादिविधायकत्वेन च वेदानां साक्षात् [illegible] वेदे एवान्तर्गतः, वेद एवेत्यपि व्यवह्रियते। " मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् " इत्यादिसूत्रवचनात्।

सर्वेषां वेदाश्रयणम्

अत्र वेदानामर्थविषये तथा पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वादिना नित्यत्वानित्यत्वादिनाऽपि हेतुना, तत्प्रामाण्ये च बहूनां बहुधा मत-भेदेऽपि, भौतिक–दैवत–अध्यात्मादितत्वविज्ञानाय सर्वविद्याप्रतिपत्तये च, यथाकथञ्चिद्वेदाश्रयणं तु सर्वेषामप्यावश्यकतया सम-भिलषितं तत्समानमेवेति सन्तोषास्पदम्। तद्यथा वैदिकानां समाजे वेदनास्तिकत्वेन गण्यमाना अपि जैनाः, वेदस्य ईश्वरोक्त-त्वानङ्गीकारेऽपि, सर्वज्ञमहर्षिप्रोक्तत्वादेव तत्प्रामाण्यस्वीकारेण गायत्र्यादीनां वेदमन्त्राणां अवलम्बनेन भाष्यादिमुखेन तदर्थ-प्रकाशनात् तदुपदिष्टसूर्यादिदेवतोपासनादिना च तत्वज्ञानोदयादिसर्वाभीष्टसिद्धिं मन्यन्ते। तथा इंग्लन्द्जर्मनअमेरिकादि देशान्तरीया मतान्तरावलम्बिनोऽपिः सुप्रसिद्धा भट्टमोक्षमुल्लरप्रभृतयः पाश्चात्यपण्डिता अपि स्वस्वप्रज्ञानुसारेण स्वाभि-मतानुरोधनेन भौतिकादितत्वविमर्शनेन च आंग्लग्रीकप्रभृतिभाषान्तरेण भाष्यादिरचनया स्वजनाङ्गेषु स्वकीयज्ञाननिधित्वाभि-मानेन वेदार्थप्रचारं चक्रुः। तथैव इदानीमपि तत्र तत्र विदेशेषु प्रायोगिकेन विधानेन च वेदानां तत्वसंशोधनं भौतिकैति-हासिकादिदृष्ट्या तत्वविमर्शनं तद्व्याख्यानं अध्ययन-ग्रन्थप्रकाशनादिमुखेन च विशेषतः प्रचारणं च प्रचलितमिति, अत्रत्याः प्रायः सर्वेऽपि विद्वांसो जानन्ति। अत्रापि पुनः वैदिकेषु जनाङ्गेषु पौराणिकशैववैष्णवादिविषयकमतभेदेऽपि वेदे तु सर्वेषां समानतन्त्रमेव प्रचलितं प्रसिद्धम्।

अपि च भूतानागतानां दैवतादिलौकिकवस्तूनां चाधिगमे प्रमाणभूतेभ्यः सर्ववाङ्मयेभ्यः अतिप्राचीनानां वेदानामभावे, प्राक् च सृष्टेः स्वतःसिद्धस्य वस्तुतत्त्वस्य, तथा उत्तरत्रापि तदानीमेवाविर्भूतानां वस्तुविषयादीनां तत्वविशेषाणां च इदानीं अस्माकं बोधाय, तत्र प्राचां वसिष्ठादीनां महर्षीणामनुभवस्याप्यन्येषां पुनरवबोधाय च प्रमाणान्तराभावात्, तद्विषये इदानींतनानाम-न्धकार एवाभविष्यत्। अथवा क्वचित्तु तत्परिकल्पनेऽपि तस्य कल्पनामात्रत्वपर्यवसायित्वेन अप्रामाण्यमेव परिशिष्येत। एवं च आदिसृष्टिमारभ्य वेदाविर्भावादनन्तरं च एतावत् पर्यन्तं एकरूपेण स्थितं,तथा उपदेशपरम्पराप्रवाहेण चिरात्समागतमपि "ब्रह्मवस्तुवत्" अविकलितं सत् सुप्रतिष्ठितं अनादिसिद्धं सर्वेषामपि प्रत्यक्षप्रमाणभूतं इहलोके यत् किञ्चिदस्ति चेत्, तथा अस्तीति वक्तव्यंचेत् , वक्तुं च शक्यं चेत् "प्रत्यक्षब्रह्मरूपः स वेद एक एवेति" वक्तव्यमापतति। तस्मात् सर्वविद्यानिधिरूपः सर्वजगदादिभूतः "ब्रह्मवस्तुवत्" नित्यसिद्धः सर्वप्रमाणास्पदीभूतः "वेद एव" सर्वथा प्रतिष्ठितः इति प्रतिज्ञेयं सुतरां सम्पद्यते।

वेदस्वरूपविचारः

अथ पुनर्वेदस्य किं स्वरूपं? किं च तद्वारतत्वं तत्वम्? कथं कुतश्च तस्याविर्भावः? किं तत्र निमित्तम्? किं च तत्प्रयोजनं कीदृशी च तत्प्रामाण्यप्रतिष्ठा? किं तन्महत्त्वम्? कथं कुतश्च तदुपलब्धिरस्मिन् लोके मनुष्याणां? कस्तत्र विशेष इतरेभ्यः सर्वेभ्यो वाङ्मयेभ्यः? एतेषु विषयेषु प्राचामृषीणामाचार्याणां च, तथा भाष्यकृतः सायनस्यापि किमभिप्रेतम्? तद्भाष्ये च किं नियतं तत्वम्? का च तत्र वस्तुस्थितिरिति चावश्यं विवेक्तव्यम्। येन ब्राह्मणादिग्रन्थेन महता प्रबन्धेन तदङ्गोपाङ्गादि-रूपैः वेदाङ्ग-दार्शनिकादिसूत्रप्रमुखैः, तद्भाष्यादिमुखेन च वेदार्थसमर्थनेन सर्वेऽप्येकमुखेन तत्प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति आस्तिक-त्वेन प्रसिद्धाः, अन्यथा नास्तिकतापवादार्हा भवन्ति।

तथा सर्वेष्वपि विषयेषु वैदिकेषु लौकिकेष्वपि वेदावलम्बेनैव प्रवर्तन्ते सर्वेऽपि लोकाः, यद्विज्ञानाय सर्वविद्यापरिशीलन-प्रवृत्तिः प्रामाणिकानां श्रद्धालूनाम्; क्वचित्तु तत्प्रामाण्यानङ्गीकारेऽपि नास्तिकानामपि तत्वज्ञानार्थं तत्र प्राचामनुभवादिनि-दर्शने वेद एव सर्वथा शरणं तदनिवार्यं भवति। एवं वेदैकशरणानां सर्वेषामपि एकमुखेन सर्वापि प्रवृत्तिरनर्थायैव स्यात् इति।

अथोच्यते—"ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्।" (ऋ. मं. १।१६४।३९; अथर्व० ९।१०।१८)
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत। (ऋ० १०।९०।९)
अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय। यमृषयस्त्रयीविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषि। (तै० ब्रा० १।१।१०।३,५; २।१।२६; आप० श्रौ० ५।१८।२)

इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टाः गायत्र्यादिच्छन्दोनिबद्धाः ऋग्यजुःसामशब्दार्हाः प्रसिद्धास्ते ऋगादयो मन्त्राः छन्दःपुरुषात्मक-ब्रह्मवाचकत्वात् सर्वत्रापि वेदे ब्रह्मशब्देनैव निर्दिष्टाः श्रूयन्ते—

मन्त्रा ब्रह्मवाचकाः

विश्वामित्रस्य रक्षति "ब्रह्मेदं" भारतं जनम्। (ऋ० ३।५३।१२)
"ब्रह्माणि" मन्दन्गृणतामृषीणाम्। (ऋ० १०।८९।१६)
"ब्रह्मणा" ते ब्रह्मयुजा युनज्मि"। (ऋ० ३।३५।४; अथ० २०।८६।१)
नि "ब्रह्मभि" रधमो दस्युमिन्द्र। (ऋ० १।३३।९)
ज्येष्ठराजं "ब्रह्मणां" ब्रह्मणस्पते"। (ऋ० २।२३।१; तै० सं० २।३।१४।३; का० १०।१३)
गूळ्हं सूर्यं तमसाऽपव्रतेन तुरीयेण "ब्रह्मणा"ऽविन्ददत्रिः॥ इति (ऋ० ५।४०।६)

ते च ऋगादयो मन्त्राः वाग्रूपाः वाच एव प्रत्यक्षब्रह्मरूपाः परोक्षेण परमेण ब्रह्मात्मना मिथुनीभूताः, सत्याः, ब्रह्मवस्तुवत् नित्याः, सत्यधर्मयुक्ताः, परोक्षस्यापि परब्रह्मणो यथावत् स्वरूपतत्वावगमे प्रत्यक्षप्रमाणभूताश्च भवन्ति। तथा च ऋङ्मन्त्रवर्णे

"यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्" इति (ऋ० मं० १०।११४।८; ऐ० आ० १।३।८) तस्येदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्— "यत्र ह क्व च ब्रह्म तद् वाक्, यत्र वा वाक् तद्वा ब्रह्मेत्येतदुक्तं भवति" इति(ऐ० आ०१।३।८) वाच्यवाचकयोरभेदस्तादात्म्यं च क्वचित्तु तदन्यतरद्वा सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां शब्दप्रामाण्यवादिनामभिमतं न्यायसिद्धं प्रसिद्धतरं वस्तुतत्त्वम्। अत एव प्रत्यक्षं ब्रह्मैव वाक्, वागेव प्रत्यक्षं ब्रह्म, परोक्षं परं ब्रह्मैव, तस्याः अधिपतिः परमः पुरुषः इति, तत्तद्दर्शनेन वाग्-ब्रह्मणोस्तयोः, ब्रह्म-ब्रह्मणस्पतिशब्दाभ्यां, वेदेषु असकृदभिष्टुतिः सर्वथा सङ्गच्छते।

'वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये। (ऋ० मं० १०।८१।७); ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते। (ऋ० मं० २।२३।१)'

'एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः, वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिः' इति च औपनिषदं ब्राह्मणम्। (बृ० उ०१।३।२१) अस्मिन्नेवार्थे कवीन्द्रस्य कालिदासस्य काव्यराशेः शिरोभूतं मङ्गलवचनं सुप्रसिद्धम्-

'वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये। जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।' इति। एवं 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्। ॐ खं ब्रह्म ; ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म। ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं। ओंकार आत्मैव। तस्य वाचकः प्रणवः' इत्यादीनि श्रुतिस्मृतिवचनान्येतदेव समर्थयन्ति।

'छन्दः। गायत्री। दैव्येकं।' इति पिङ्गलछन्दःसूत्रात्; तथा 'प्रणवस्य ब्रह्मा ब्रह्मा दैवी गायत्री' इति. (आ० गृ० प०) सूत्राच्च यथोक्तैकाक्षरब्रह्मरूपस्य प्रणवस्य गायत्रीछन्दोनिबन्धनसिद्धं प्रसिद्धं मन्त्रत्वम्। तस्माद् ब्रह्मात्मकः प्रणवः प्रणवात्मकं च ब्रह्मेति सम्पद्यते। तथा च औपनिषदं वचनम्— 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म। अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम्। गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपं सायुज्यं विनियोगम्' इति (म० ना० उ० ३३)। एवं गायत्री छन्दोनिबद्धत्वात् ब्रह्मवाचकस्य प्रणवाक्षरस्य, गायत्रीछन्दोमयाक्षरब्रह्मप्रणवोद्भूतत्वाच्च, ऋगादिमन्त्राणां तादृशगायत्र्यादिछन्दःशरीरं प्रत्यक्षब्रह्मरूपऋगादिमन्त्रात्मकं, तत्परं ब्रह्म, ब्रह्मात्मकं छन्दः, ब्रह्मात्मकाः छन्दोमयाः ऋगादिमन्त्राः इति च अर्थात् सिध्यति।

वस्तुतस्तु वागात्मकस्य छन्दोमयस्य मन्त्ररूपस्य वेदस्यैव मुख्यो ब्रह्मशब्दः प्रत्यक्षब्रह्मरूपत्वात्; निर्गुणस्य परमात्मवस्तुनः परब्रह्मणस्तु गौणो ब्रह्मशब्दः ब्रह्मणस्पतेस्तस्य नामरूपातीतत्वात् इत्येव वक्तुं युक्तम् इति प्रतीयते।

'आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितम्। गायत्री छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे।' इति (म०ना०उ०३४)

अयं औपनिषदः गाथात्मकः याजुषो मन्त्ररूपः श्लोकः तदेव समर्थयति। तस्मात् प्रत्यक्षब्रह्मात्मकवाग्रूपाः गायत्र्यादिमन्त्राः वाचकात्मानः, तथा परोक्षं परं ब्रह्मैव तद्वाच्यार्थात्मकं इति सामरस्ययोगेन उभयोरपि तयोः वेद—ब्रह्मरूपयोः वाक्-पुरुषयोः तादात्म्यं ऐक्यं च नाम्ना रूपेण तत्त्वेन चेति वस्तुसिद्धं शास्त्रतत्त्वम्। अत एवाचार्येन्द्रः 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यत्र ऋगादिवेदस्य सर्वज्ञब्रह्मसमानत्वं प्रदीपवत् स्वातंत्र्येण सर्वार्थप्रकाशकत्वं सर्वविद्यास्पदत्वं परब्रह्मणः यथार्थतत्त्वावबोधे प्रत्यक्षप्रमाणत्वं च स्पष्टं निर्वर्णयामास भाष्यमुखेन। 'महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। इति। अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं अस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे। शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः। इति (ब्र० सू० १।१।३) तदिदं सर्वमपि प्रत्यक्षब्रह्म—परब्रह्मात्मकयोः वाचक वाच्यार्थरूपयोः वेदवाग्-ब्रह्मवस्तुनोः तादात्म्ये ऐक्ये एव सङ्गच्छते।

अत एव सर्ववेदाध्ययन-तदर्थज्ञानाद्यधिकारसिध्यर्थं दिव्येन द्वितीयजन्मरूपेण स्वरूपज्ञानोदयेन द्विजत्वसिद्धये, परब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण शास्त्रोक्तपूर्णब्राह्मणत्वयोगाभ्युदयार्थं च वेदमातृरूपप्रत्यक्षब्रह्मात्मकब्रह्मगायत्रीमन्त्रमुखेनैव ब्रह्मोपदेशः, तथा पूर्णज्ञानोदयेन ब्रह्मसाक्षात्काराय नित्यं तदुपासनायोगश्च प्राधान्येन विहितः, तदर्थज्ञानमुखेन आत्मसाक्षात्कारश्च उपदिष्टः, सोऽयं पूर्वेषामृषीणां आचार्याणां च ब्रह्मोपदेशपरम्परया समागतः अद्यापि प्रचलतीति सर्वत्र सुप्रसिद्धम्। तथा च औपनिषदं वचनम्— "गायत्र्या गायत्री छन्दो, विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, अग्निर्मुखं, ब्रह्मा शिरो, विष्णुर्हृदयं, रुद्रः शिखा, पृथिवी योनिः, प्राणापानव्यानोदानसमाना सप्राणा श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा, षट् कुक्षिः, पञ्च शीर्षा, उपनयने विनियोग इति। (म० ना० उ० ३५)

❀

"गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत। अहरहः सन्ध्यामुपासीत। जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्। सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात्।" (या० स्मृ०) इति उपनयनसन्ध्योपासनयोर्गायत्र्या विनियोगः। एवं गायत्रीमुखेन ब्रह्मात्मैक्यतत्वज्ञानं तदनुसन्धानं च उपदिष्टं शास्त्रे प्रसिद्धम्।

न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह। सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित्।' इति।—

एवं सर्वसंन्यासयोगेन केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं आश्रयितव्ये सुप्रसिद्धे चतुर्थाश्रमेऽपि गायत्रीप्रवेश एवोपदिष्टः।

'ॐ भूः तत्सवितुर्वरेण्यम् गायत्रीं प्रविशामि। ॐ भुवः भर्गो देवस्य धीमहि सावित्रीं प्रविशामि। ॐ स्वः धियो यो नः प्रचोदयात् सरस्वतीं प्रविशामि।'

इति तत्प्रयोगविधानात् तथैवाचाराच्च (बौद्धायन धर्मसूत्रे) गायत्र्याश्च ब्रह्मात्मैक्यमेव परमः प्रधानोऽर्थः इति प्राञ्चः सर्वेऽपि ऋषयः आचार्याः, तथा अर्वाचीनाश्च वेदविदः एकमुखेन अङ्गीकुर्वन्ति, समर्थयन्ति च तत्तद्भाष्यमुखेन। तस्माद् ब्रह्मणः सकाशात् सर्वेषां छन्दसामाविर्भावः; तथा छन्दोमुखेनैव विश्वतो रूपेण ब्रह्माविर्भावः; ब्रह्मतत्वज्ञानोदयश्च श्रुतिनिर्दिष्टः, तयोर्वेदब्रह्मणोः वाक्-पुरुषात्मकयोः अन्योऽन्यात्मत्वे एवोपपद्यते। तथा च मन्त्रवर्णः 'यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छान्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु०।' इति। (तै० आ० ७।४।१;१०।६।१; तै० उ० १।४।१)

वेदाविर्भावः

अथेदं सर्वं जगत् नाम्ना रूपेण च व्याकृतं, पुनर्विनष्टं सत् नामशेषतां गतमिति गण्यते, नाम्नैवावशिष्टमिति यावत्। 'यथा सर्वोऽपि जन्तुर्मृतः सन् नामशेषोऽभूदित्युच्यते, तथैव प्राक् च सृष्टेरपि परमे ब्रह्मणि अव्यक्तबीजरूपेण शब्दात्मकेन नाम्नैवावशिष्टं सत्, सर्वमेतत् प्रथमतः नाम्नैव शब्दतन्मात्रात्मकेन आविर्भूतं, ततः नामत एवोद्भूतं सन् स्वेन स्वेन रूपेण युज्यते, साकारेण स्वरूपतः आविर्भवतीति यावत्। एवं वाग्रूपाः नामात्मकास्ते च शब्दाः स्वयं वाचकरूपाः सन्तः ज्ञानरूपेण विलीनाः, प्रज्ञानात्मकेन परेण ब्रह्मणा एकीभूताः ब्रह्मण्येव प्रतितिष्ठन्ति। वाचैव मुखेन पुनस्तज्ज्ञानं ज्ञातमर्थजातं च व्याक्रियते। यथा आत्मनः स्वं ज्ञानं स्वरूपेणैव प्रतिष्ठितं सत् वाचैव मुखेन आविर्भूतं नाम्ना शब्देनैव प्रकाशते, प्रकाशयति च स्वं सन्तमर्थमिति सर्वानुभूतिसिद्धम्। एवमेव प्राग् विश्वविसृष्टेरपि निर्विशेषे केवले प्रज्ञानरूपे सर्वज्ञे परमे ब्रह्मणि सर्वज्ञकल्पः प्रत्यक्षब्रह्मरूपः छन्दोमयः ऋगादिवेदराशिरपि परावाग्रूपेण उपसम्पन्नतरः सामरस्ययोगेन ब्रह्मात्मना एकीभूतः, प्रज्ञानरूपेण अवशिष्टः ब्रह्मस्वरूपेणैव प्रतितिष्ठति। तथा तत्प्रज्ञानप्रकाशनेन विश्वविकासार्थं तत एवाविर्भवति। तथा समाविर्भूतः सोऽयं वेदः सर्वं स्वं अर्थं प्रकाशयन् सर्वज्ञं तत्परं ब्रह्म, तद्वस्तुतत्वमपि स्वार्थतः समर्थयति।

विश्वरूपः परमात्मा वेदरूपः

यः खलु परमात्मा स्वयं नित्यसिद्धः, अस्माकं सर्वेषामपि पितृस्थानीयः सर्वसाक्षी स्वयं यज्ञरूपः सन्, सर्वं यज्ञं यजमानः निर्विशेषः प्रत्यग्दशा आत्मन्येवान्तर्विलीनः "मौनीव" सर्वथा अनेकव्यपदेशास्पदीभूतः, इमानि इदानीं परिदृश्यमानानि सर्वाण्यपि भूतानि तदानीं तु केवलं ब्रह्मात्मना बीजरूपेणावशिष्टानि, उत्तरत्र बहिर्विसृज्यमानानि स्वीये यज्ञीये केवले प्रज्ञानरूपे तपोऽग्नौ आजुहाव; तथा अन्ततः आत्मानमपि तस्मिन्नेव तपोऽग्नौ जुहवांचकार। यज्ञमुखेनैव विश्वस्य विसृष्टयै स्वयं यजमान इव प्रज्ञानेन स्वरूपेण प्रज्वलन्नेव आस; तस्मिन् स्वीये केवले प्रज्ञाने एव विश्वं भावयामास।

स च पुनस्तस्मिन् सर्वहुति विश्वहवनपूर्णे आत्मयज्ञे आत्मनोऽपि हवनेन नामावशेषतामुपप्राप्तोऽपि सत्तामात्रेण प्रज्ञानरूपेण स्वयं प्रकाशमानः सन्, आशीर्वागुच्चारमात्रेण आत्मविभूतियोगपूर्णं विश्वविकासमभिलषन् आदिभूतः स्वयमनादिसिद्धप्रज्ञानात्मा स छन्दःपुरुषः छन्दोमुखेन विश्वमुत्सृज्य, तत्र स्वयं प्रज्ञानात्मना आविष्टः सन्, विश्वकारणादिव्यपदेशार्हो बभूव। तथा च विश्वकर्मणः आर्षं ऋङ्मन्त्रदर्शनम्।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत्पिता नः।
स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ आ विवेश।' इति। (ऋ० १०।८१।१)

स परमः पुरुषः स्वयं न जातः, तथा कदाचिदपि न जायमान', न च पुनर्जनिष्यमाणोऽपि, विश्वविभूतियोगेन सर्वज्ञान-क्रियाशक्तियोगाच्च एक एव बहुधा नामभिः रूपैश्च युक्तः सन् प्रकाशते।

"अजायमानो बहुधा विजायते" इति च श्रुतिः (वा० य० ३१।१९; तै. आ. ३।१३।१)

तथा स विश्वतः प्राचीनतमः प्रथमः परः पुरुषः स्वीयेनैव प्रज्ञानप्रकाशशक्तिविशेषेण पूर्णः आत्मयज्ञाद् बहुधा विश्वरूपेण स्वयं आविर्भवन्, विश्वमेतदुत्सृजन्, विश्वमूलबीजभूतां छन्दोमयीं वाचं छन्दोनिबद्धं काव्यरूपं सर्वार्थवाचकस्वरूपं शब्दराशिं सन्दधार, आत्मविभवाय विश्वविभूतिविजयाय च बाणसन्धानमिव प्रज्ञानरूपेण सिद्धां सर्वज्ञानक्रियाशक्तिपूर्णां मन्त्रमयीं वाचं आत्मन्यन्तः धारयामासेति यावत्। तथा च कुत्सस्य आर्ष दर्शनम्—

'स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बळधत्त विश्वा।
आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम्॥' इति। (ऋ० १।९६।१)

तथा सर्वज्ञानप्रकर्षाय प्रज्ञानरूपेण सन्धृतां तां छन्दोमयीं वाचं, स परमः पुरुषः प्रथमतः सर्वहुन्नामकात्पूर्वोक्तात् आत्म-यज्ञरूपात्तपसः उच्छ्वासरूपेण बहिरुत्ससर्ज। सा परा वागेव गायत्र्यादिच्छन्दोनिबन्धनक्लृप्ता मन्त्रमयी ऋगादिरूपा आसीत्। तथा च ऋङ्मन्त्रवर्णः नारायणार्षेयः। 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत।' इति (ऋ० १०।९०।९)

'उस्रा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि।' (ऋ०२।२३।२); 'प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थम्।' इति (ऋ० १।४०।५) 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः०' इत्याद्यौपनिषदं ब्राह्मणम्। (बृ० उ० २।४।१०) तथैव स परमः पुरुषः छन्दोनिबद्धया काव्यरूपया तथा आदिमया परया वाचैव देवादिमानवान्ताः स्वसरूपाः सचेतनाः इमाः सर्वाः प्रजाः जनयामास। तथा च कुत्सः—'स पूर्वया निविदा कव्यताऽऽयोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम्' इति। (ऋ० १।९६।२) प्रज्ञानचेतनाशक्तेः सञ्चालनेन उच्छ्वासरूपेण वागुच्चारमात्रेण विश्वमेतदुत्ससर्जेति श्रूयते। अविद्यमानवद् बीजरूपेण ब्रह्मण्यन्तर्हितस्य अनुन्मिषतोऽस्य जगतः स एव प्रथमतः, सङ्घटितः आविर्भावः इति च। तथा च बृहस्पतेरार्षं दर्शनम्—

'ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्। देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत।' इति (ऋ० १०।७२।२)

तत्तद्वाचकात् वैदिकाच्छब्दादेव सर्वजगदाविर्भाव श्रूयते। 'एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः। विश्वान्यभि सौभगा' इति (ऋ० ९।६२।१ साम० ८३०); तस्येदमौपनिषदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्—

'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यान् इन्दव इति पितॄन् तिरः पवित्रमिति ग्रहान् आशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः। इति। (ब्र० सू० भा० १।३।२८)

'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः।' इति च स्मृतिः।

तदेतन्निर्णीतं विस्तरशश्च प्रपञ्चितमुभयत्रापि मीमांसायाम्। 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञान-मुपदेशश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्।' इति. (पू० मी० सू० १।१।५)

'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। अत एव च नित्यत्वम्।' इत्यादिभिः सूत्रैः (ब्र० सू०) कथं वागुद्गारमात्रेण विश्वाविर्भावः? इति वचनमुपपद्यते— "ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनु धावति" इति सिद्धमन्त्राणां सत्यवचनानां च तादृशसामर्थ्ययोगात्। किं पुनः सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः स्वतःसिद्धसत्यमन्त्रवचनस्य "स भूरिति व्याहरद् भुवमसृजत, तत्पृथिव्येव समपद्यत" इत्यादिश्रुतेः। "ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्व-भूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः०" इति च स्पष्टम्। एवं संसिद्धसत्यमंत्रवचनानां ऋषीणामपि तादृशं सामर्थ्यं श्रूयते— "युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः। ऋभवो विष्ट्यक्रत।" इति (ऋ० १।२०।४)

सत्यमंत्रा ऋजुगामिनः ऋभवः— सुधन्वनः पुत्राः "ऋभुः विभ्वा वाजः" इत्येते त्रयःऋषयः वृद्धौ मातापितरो कर्मणा तपसा सिद्धमंत्रसामर्थ्याच्च पुनः युवानौ चक्रुरिति वेदे प्रसिद्धम्। 'अमन्यमानाँ अभिमन्यमानैर्निर्ब्रह्माभिरधमो दस्यु-

मिन्द्र (ऋ० १।३३।९) इति च अर्थज्ञानरहितानपि रक्षितुं स्वकीयत्वेन अभिमन्यमानैर्मन्त्रैः इन्द्रः दस्युं निर्जघानेति। प्रसिद्धं चेदमिदानीमपि लोके तथा शास्त्रे च सिद्धमन्त्राणां सत्यवचनानां महात्मनां तपस्विनां तथा गुरुजनानां च शापेन आशिषा च तद्वचनमात्रेण निग्रहानुग्रहादिरूपः तदर्थः फलतः प्रत्यक्षं सिध्यतीति।

तस्माद्विश्वाविर्भावकारणीभूतत्वात् परब्रह्मणः स्वतःसिद्धं सर्वशक्तिमत्त्वादिकमिव, तत एव हेतोः तदात्मकस्य प्रत्यक्षब्रह्मरूपस्य ऋगादिवेदस्यापि सर्वार्थबोधकत्वात्सर्वज्ञकल्पत्वं, सर्वकार्यकारित्वात् सर्वशक्तिरूपत्वं, सर्वप्रकाशकत्वं, तथा अनन्यसापेक्षकं प्रत्यक्षं प्रामाण्यं च स्वतःसिद्धमेवेति यथोक्तं सर्वं सम्पन्नतरम्।

अत्रायं कश्चित् पुनर्विचारप्रसङ्गः, कथमेतदुपपद्यते– तत्स्वरूपाधिगमे तद्वचनमेव प्रमाणं भवितुमर्हतीति। तथा चेत् स्वमुखे नैव स्वपाण्डित्योपवर्णनमिव, क्वचिदहङ्कारादिस्तवनमिव, क्वचिद् वृथाजल्पनमिव, क्वचिदुन्मत्ताद्युद्घोषणमिव, वेदवचनमपि प्रामाणिकानामप्रमाणार्हं आस्तिकानामश्रद्धार्हं च भवेत्। तथा आस्तिकानामपि चिरात्प्रतिष्ठिता दृढतरा वेदश्रद्धाऽपि अन्धपरम्परागतैवेति नास्तिकप्रसिद्धिरेव चिरतरप्रतिष्ठार्हा स्यात्। तथा च एतावता महता प्रबन्धेन स्वतः प्रत्यक्षं प्रमाणं इति साधितोऽपि वेदः सर्वेषामप्यश्रद्धेयवचन एव भवेत्।

तेन सदसद्विषयकयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयोजकप्रमाणान्तराभावात् सर्वेषामपि सर्वत्र विषयेषु यथेच्छाचारप्रवृत्तिरनिवार्या स्यात्, तेनैव च सर्वेषामप्यनर्थपरम्परया सर्वदा सर्वथैव दुःखानुभवप्रसङ्गः समापद्येतेति अत्यन्तं शोचनीयमेवेदम्। सत्यमेवैतत्, तथापि अत्रास्ति कश्चिद्विवेकः समाधानकारणीभूतः, तत्तत्पुरुषविदितार्थानां स्वरूपप्रज्ञानानुभवादीनां अन्यस्मै वितरणेन प्रकाशने तत्तत्पुरुषवचनमेव प्रमाणमिति ब्रूमः, तदेतद्वस्तुसिद्धं तत्त्वमिदानीमपि सर्वेषां तत्समानम्। सुविदितशास्त्रतत्वानां विदुषामपि वचनं अहङ्कारादिप्रख्यापननिमित्तेन अप्रमाणं चेत्, एकस्यानुभूतं विदितं चार्थं को वाऽन्यो विज्ञातुं समर्थः? तद्वचनस्याभावे तदप्रामाण्ये च तद्विज्ञातार्थादिप्रकाशे तद्वचनमन्तरेण साधनान्तरस्यासम्भवात् अशक्यत्वादयोग्यत्वाच्च ज्ञानोपदेशादेरनवकाशः, तथा आनर्थक्यप्रसङ्गश्च प्रसज्येत।

तद्यथा मौनिनो मूकस्य च वचनाभावेन तद्विदितार्थप्रकाशः सर्वथाप्यशक्यसम्पाद एवेति प्रत्यक्षसिद्धम्। कथं तर्हि एकेन विदितस्यार्थस्य उपलब्धिरन्येषाम्, तद्वचनाभावे तदर्थं किमन्यत्साधनं भवितुमर्हति? ततः किम्? यदि एकस्य वचनमन्यस्य प्रमाणं न भवेत्, तर्हि सर्वैरपि स्वयमज्ञैः सर्वज्ञैरेव भवितव्यं, अज्ञैर्वा स्थातव्यमिति ज्ञानोपदेशाद्यनवकाशात् अन्धपरम्परैव समापद्येत। तद्यथा भिषग्वराणां वचनमौषधं च अप्रमाणं चेत् रुग्णैरेव स्वानुभवेन औषधं शोधनीयं, सर्वदा रोगदुःखं वा अनुभाव्यं भवेत्। तथा च औषधसेवनमन्तरेण न तदनुभवः, अनुभवं विना औषधमप्रयोजनकरमिति अनर्थ एव तत्र प्रसज्येत। एवमेव प्राग्विश्वविसृष्टेः अन्यस्याभावात् स्रष्टुर्वचनस्याभावे तदप्रामाण्ये च विश्वस्रष्टुस्तस्य वस्तुतत्वे सृष्ट्यादेश्च विषये अत्यन्तमप्रसिद्धेऽर्थे किमन्यत्प्रमाणं भवितुमर्हति, उत्तरत्र इदानींतनैर्यथा कथञ्चित् तत्परिकल्पनेऽपि तस्य कल्पनामात्रार्थपर्यवसायित्वेन सर्वथा अज्ञानमेव व्याप्रियेत।

एवं प्राचामृषीणां ईशस्य वा वेदादिरूपं शास्त्रवचनं अप्रमाणमिति मन्यमानः अन्यवचनाप्रामाण्यवादेन स्ववचनस्यैव प्रामाण्यमनुवदन् अहंकारवादीव अश्रद्धेयवचन एव भवेत्, कथं तर्हि "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" (तै० उ० २।४; ब्रह्मो० २२) "मौनव्याख्याप्रकटितपरब्रह्मतत्वं युवानम्" इति च श्रुतिनिर्दिष्टं तस्य ब्रह्मणः वाचा अनिर्वचनीयत्वं तथा मौनेनैव तत्प्रकाशनीयत्वं च प्रसिद्धम्।

कथं अनिर्वचनीयस्य निर्गुणस्यापि ब्रह्मणः श्रुत्या निर्वचनम्, कथं च वेदवाचा तदुपदेशः कर्तुं शक्यः, येन तत्प्रामाण्यमभ्युपगम्येत? उच्यते— तस्य शब्दमुखेन श्रुतस्यापि अनुभवैकगम्यत्वोपदेशोऽयम्, नहि तावता तद्वचनस्य वेदस्याभावः, तदप्रामाण्यं चेत्युक्तं भवति। यतः निर्गुणस्यापि ब्रह्मणस्तस्य शब्दस्पर्शादिभ्यो भूतगुणेभ्यो भिन्नाः विशिष्टाः सत्यज्ञानानन्तत्वादयः स्वभावतो नित्यसिद्धाः धर्माः प्रसिद्धाः श्रूयन्ते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति (तै० उ० २।१।१)। ते च श्रुत्यैवोपदेष्टुं शक्या अनुभवैकगम्याश्च भवन्तीति। अन्यथा 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति तदनिर्वचनीयश्रुतिवचनमपि मृषैवेति तदप्रामाण्येन च सर्वथाप्यनवस्थैव प्रसज्येत।

अपि च वेदस्य ईशवचनाभावे कृतकत्वे च अभ्युपगम्यमाने ।—

'अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे । (वा० य० ३१।१७; मै० सं० २।७।१९, का० सं० ३९।२१; तै० आ० ३।१३।१)

इत्यादिकमादिसृष्टिविषयं प्रत्यक्षमेवानुवदद्वेवचनमपि 'स्वयमहमद्राक्षं मम पितुर्जन्म' इतिवत् अप्रमाणमश्रद्धेयमेव भवेत्। तस्माद्ब्रह्मणः यथावत् स्वरूपाधिगमे तदुच्छ्वसितं ऋगादिवेदवचनमेव प्रमाणमिति सर्वथा सम्पद्यते। तथैव साक्षात्कृतात्मनामृषीणामपि वचनस्य प्रामाण्यं वेदितव्यम् ।

'अहं मनुरभवं सूर्यश्च ।' इति वामदेवः (ऋ० मं० ४।२६।१)
'अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः' इति विश्वामित्रः । (ऋ० मं० ३।२६।७)
'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि ।' इति वागांभृणी (ऋ० मं० १०।१२५।१)

इत्यादिवचनासिद्धं वेदैकवेद्यं तत्त्वं वामदेवादिमहर्षीणामनुभवसिद्धं ब्रह्मात्मैक्यं दर्शयितुमन्यथा अशक्यमेव। अत एव 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इति (कौ० ब्रा० ३।२) इन्द्रप्रतर्दनसंवादे इन्द्रस्याभिमानवचनाक्षेपेण 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ।' इति (ब्र० सू० १।१) विदुषां साक्षात्कृतात्मनां तादृशानुभवोपदेशः नाभिमानादिरूपः नाप्यप्रमाणभूतः इति निर्णीतम् ब्रह्ममीमांसायाम्। 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति' इति च औपनिषदं ब्राह्मणम् (बृ० उ० १।४।१०)

तथैव सर्वेषां विदुषां इदानींतनानामपि वचनं तद्विदितार्थविबोधे प्रमाणमेव। अज्ञानां तु 'अहं प्राज्ञः अहं सर्वज्ञः' इत्यादिकमयथार्थवचनमप्रमाणमेवेति निर्विवादम्।

प्रत्युत अज्ञानामपि यथार्थवचनं तद्विदितार्थविबोधे प्रमाणमेव "बालादपि सुभाषितम्" इति च न्यायसिद्धम्, तद्विदितार्थस्य तु सत्यत्वासत्यत्वयोरेवास्ति विवादः। तस्मात् सर्वदा समस्वरूपस्य परब्रह्मणः समुदितं प्रत्यक्षब्रह्मरूपं नित्यसिद्धं सर्वथा हिततमं यथार्थावबोधकत्वात् वेदवचनं प्रमाणम्, तद्वत् सद्विद्यापरिशीलनेन तपसा सदसद्विवेकेन सुविदितसत्यवस्तुतत्त्वानां साक्षात्कृतात्मनां ब्रह्मभावोपपन्नानां सर्वत्र समदृष्टीनां विश्वहितैषिणामृषीणां विदुषामपि श्रुतिस्मृत्यादिसद्वचनं प्रमाणार्हमिति सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां सिद्धान्तः।

अत्र केचिदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते— विश्वस्यास्य जडप्रपञ्चस्य भौतिकादितत्त्वबोधविषये वेदवचनं प्रमाणं भवितुमर्हतीत्युच्यतां नाम, भौतिकप्रपञ्चस्य वेदकार्यत्वात्। न तु निर्विशेषस्य स्वतःसिद्धस्य चेतनात्मनः परब्रह्मणः बोधे तत्प्रमाणं भवितुमर्हति, ततोऽपि परत्वात्। तथैव सर्वेषामप्यन्तर्हृदये अहमिति स्फुरणतः प्रसिद्धस्य ब्रह्मात्मनो ज्ञानं तत्साक्षात्कारः तन्निष्ठा च येन केनचित् साधनविशेषेण तपसा वाक्यार्थविचारादिना सेत्स्यति, सुषुप्तिवत् समाधिरपि एकाग्रतातिशये सति स्वयमेव सम्पद्यते, तत्र श्रुतिरन्यथासिद्धैव भवेत्, सिद्धार्थानुवादकत्वेन वा चरितार्थेति वक्तव्यमापतति। तदा तस्य सत्यत्वादिकं वस्तुतत्त्वं तु अविदितमपि तन्निष्ठया अनुभूतमेव भवेदिति।

अत्रेदं रहस्यम्— अन्तरात्मनः अहमिति प्रत्ययस्फुरणे वस्तुसिद्धमपि ब्रह्मतत्त्वं न विज्ञायते, नापि तत्सर्वानुभवसिद्धम्, तथा नो चेत् सर्वेऽपि कृतकृत्याः स्वतःसिद्धाः साक्षात्कृतात्मान एवेति, न तत्र साधनान्तरापेक्षा भवेत्, तत्तु विशिष्टाधिकारिणामितिचेत् यथा वामदेवस्य गर्भे एव ज्ञानोदयः प्रसिद्धः, तथास्तु तर्हि; तेषां तथा तत्परं ब्रह्मतत्त्वं स्फुरतीति कथं ज्ञायेत अन्यैः? किं तत्र प्रमाणम्? तेषामनुभूतिनिनदितं वचनमेव प्रमाणमिति चेत्, नहि तत् ऋषीणामनुभवोदिताद्वेदवचनाद्विशिष्टम्, ज्ञानिनां वचनमेव तदनुभूतार्थविबोधे प्रमाणं चेत् वेदवचनमेवाप्रमाणमिति वचने को हेतुः? अन्यानुभूतिवचनस्य वेदवचनस्य वा अप्रामाण्यवादेन स्ववचनैकप्रमाणवादी पुरुषोऽपि परेषामश्रद्धेयवचन एव भवेत्।

अथ पुनः स्वानुभवैकतत्त्वपराणां तेषां तादृशानुभूतिज्ञानस्य परेषामलाभेऽपि, स्वसुखायालं भवति। किं तत्र अन्येषां ज्ञानलाभादिचिन्तनानुसन्धानेन? तदिदं स्वयं श्रुतिरेवानुश्रावयति—

'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ।' इति (बृ० उ० ४।४।१२)

तथा चेत् मौनिमूकादीनां ज्ञातार्थस्येव ज्ञानिनोऽपि ज्ञानस्य वाङ्मुखेन उपदेशाभावे तत्प्रकाशाभावात् प्रज्ञानाभिवृद्धिस्तत्सन्ततिश्च विच्छिद्येत । अथवा सर्वं वस्तुतत्वज्ञानं सर्वैरपि स्वयमेव सम्पादनीयं इति सर्वैरपि स्वयम्प्रज्ञैरेव भवितव्यं, नो चेत् अज्ञैर्वा स्थातव्यं भवेत् इत्यापद्येत । श्रुतिस्तु आत्मज्ञानिनां स्वभावतः सिद्धां ज्ञानतः सम्पन्नां च आत्मसुखानुभवैकतत्वपरतां यथा येन मुखेनानुवदति, तथा तेनैव च मुखेन ज्ञानोपदेशात् तत्प्रकाशेन ज्ञानाभिवृद्धिं तत्सन्ततिं चानुश्रावयति । तथाहि—

'ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥' इति० (मुं० उ० १।१)
'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुप ससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच० । '
इति (तै० भृ० उ० १)

'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः ॥' इति (छां० उ० ७।२६।२)
'एतावदेवाहं तत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति (प्रश्नो०६।७); अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । (बृ०उ०४।२।४)
इत्यादीनि वचनान्युदाहर्तव्यानि ॥

यथा मनुष्याणां प्रसव-गर्भाधानादिकं स्त्रीत्वपुंस्त्वादिलिङ्गं, अन्यथा तयोः स्त्रीपुरुषयोः स्वात्मसुखसिद्धावपि वन्ध्यात्वनपुंसकत्वादिप्रसिद्धिरनिवार्या स्यात्, तत्सन्ततिविछित्तिश्च । तथा स्त्रीपुरुषयोगेन आत्मप्रजासन्तत्या अमृतत्वप्रतिष्ठेव जिज्ञासोर्ज्ञानिनश्च योगेन ज्ञानसन्तत्या उत्तमामृतत्वप्रतिष्ठापि भवतीति सम्पद्यते ।

'प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् (ऋ० ५।४।१०); त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' (कै०उ० २; महानि० १०।५) इति । तथा उभयविधममृतत्वमेकस्यैव सेत्स्यति उभययोगात् ।

'त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवे दिवे
यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥' (ऋ० १।३१।७) इति मन्त्रवर्णात्
'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, नास्याब्रह्मावित् कुले भवति० ॥' इति (मुं० उ० ३।२।९)
'इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् '(छां० उ० ३।११।५)
इति च उभयविधामृतत्वनिर्देशात् । अत एव ज्ञानोदयाय विद्वदविदुषोर्योगोपदेशः—
"अविद्वाँसो विदुष्टरं सपेम " (ऋ० ६।१५।१०) " अहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते " इति (ऋ० १०।३४।९)

यथा च परब्रह्मणः स्वतःसिद्धमपि सर्वज्ञत्वं सर्वक्रियाशक्तिमत्त्वं च सर्वज्ञानपूर्णवेदवाग्द्वारेण, तथा वेदवाङ्मुखेन विश्वभूतसृष्ट्या, स्वसरूपसचेतनजीवराशिविसृष्ट्या च प्रकाश्यते । तथैव सर्वज्ञानां सर्वज्ञकल्पानां च ऋषीणामपि—
" अहं ब्रह्मास्मि " इत्यादिकं ज्ञानमपि " अहं मनुरभवं सूर्यश्च " (ऋ० ४।२६।१)
'अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः ' [ऋ० मं० ३।२६।७)

इत्यादि वेदवाग्द्वारेण प्रकाश्यं गतं सत्, सर्वेषामपि तादृशज्ञानोदयाय कारणं भवति । तस्मात् तत् सर्वज्ञं परं ब्रह्मापि स्वात्मप्रज्ञानप्रकाशायैव सर्वज्ञानपूर्णं वेदं प्रकाशयति, वेदमुखेन स्वं परं ब्रह्मरूपं तथा विश्वरूपं च तत्वं प्रकाशयति । अत एव वेदमुखेनैव तत्परब्रह्मप्रकाश इति सम्पद्यते, तथा च मन्त्र वर्णः—

' यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात् सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयसम्' इति । (तै० आ० ७।४।१;१०।६।१)

एवं प्रज्ञानात्मकपरावाग्रूपेण ब्रह्मणि नित्यसिद्धः सन् तत्प्रज्ञानप्रकाशनाय ब्रह्मणः सकाशात् प्राग्विश्वसृष्टेरपि आविर्भूतो वेदः तत्परं ज्ञानं प्रकाशयन् अद्यापि वरीवर्ति, इतः परमपि आप्रपञ्चप्रविलयं यथायथमेव चिरं प्रतिष्ठास्यति, सर्वप्रपञ्च-

प्रविलयेऽपि, स वेदो न प्रविलीयते, तदानीमपि प्रज्ञानात्मना परावाग्रूपेण तस्मिन्परमे व्योमन्यक्षरे ब्रह्मण्येवान्तर्हितः सन्, कल्पान्तरेऽपि यथापूर्वमेव पुनराविर्भविष्यति। तथा तत्परं ब्रह्म सर्वत्र पूर्णमपि वेदमुखेनैव विदुषां तपस्विनां अन्तर्हृदये स्वरूपतस्तत्त्वेन प्रकाशते।

एवं पूर्वे महर्षयः साक्षात्कृतात्मानः कीर्तिशेषा अपि स्वयममृतात्मानः सन्तः, आदिसृष्टिं वेददर्शनं चास्य अद्ययावत् वेदरूपेणैव प्रतितिष्ठन्ति, स्वात्मीयवेदवाङ्मुखेनैव उपदेशतः प्रत्यक्षवत् स्वं ज्ञानं प्रकाशयन्तः, इदानीमपि वेदरूपेणैव जीवन्ति, इतः परमपि आप्रपञ्चप्रलयं वेदरूपेणैव चिरं प्रतिष्ठास्यन्ति। प्रत्यक्षब्रह्मरूपो वेद एव तेषामृषीणां प्रज्ञानात्मा शरीरं च, वेदवागेव तेषां सर्वापि ज्ञानक्रियादिशक्तिः। वेद एव तेषां सर्वस्वमिति च मुक्तकण्ठेनानुनिनादयन् सोऽयं चिरं विजयते दिव्यो वेददुन्दुभिः।

वेददर्शनम्

कथं ब्रह्मवचनात्मकस्य ऋगादिवेदानामुपलब्धिर्मनुष्याणाम्? न च निर्गुणं तत्परं ब्रह्म सशरीरीभूतं सत् मनुष्येभ्यो वेदानुपादिदेशेति श्रूयते वेदे, क्वचित् श्रुतमपि अर्थवाद इव न साक्षात् प्रमाणार्हं तस्मिन्नर्थे, नापि तथा लोके प्रसिद्धिरस्ति, पार्थसारथिर्नराय, गीताशास्त्रमिव, न च अनवरतं वेदः उद्गीर्यते ब्रह्मणा, नापि तदुद्गीर्णोऽपि श्रूयते सर्वैः आकाशवाणीव, असामर्थ्यमेव तत्र कारणमिति चेत्, किं तत्सामर्थ्यं कीदृशं, किं तत्तादृशसामर्थ्योदये साधनं चेति निर्वक्तव्यम्। उच्यते, परस्माद्ब्रह्मणः प्रणवात्मनः ब्रह्मणस्पतेः सकाशात्, उच्छ्वासतः प्राणशक्तेरिव, वैद्युतज्योतिरात्मनः अग्निना मुखेन समाविर्भूतानां तथा परमे व्योमन्यन्तरखण्डस्वरनादशब्दाद्यात्मनाऽन्तर्हितानां तेषामृगादिवेदानामुपलब्धिर्ऋषिमुखेनैवास्माकं भवितुमर्हति। तत्र यथा येनैव च रूपेण ब्रह्मणः सकाशादाविर्भावः वेदानां, तथा तेनैव च रूपेण ऋषीणामपि मुखाद् भवितव्यः इति सिद्धवस्तुनोऽयं तत्त्वसिद्धो न्यायः प्रसिद्धः। तेन यथोक्तेन सर्वहुन्नामकेन ब्रह्मणि सर्वहवनरूपेण आत्मयज्ञेन तपसा आविर्भूतस्वरूपाणां ऋषीणां ब्रह्मभावसम्पत्त्या समाधौ प्रत्यग्दृशैव तत्तादृशं वेददर्शनं भवितुमर्हति। तथा च बृहस्पतेरार्षं ऋङ्मन्त्रदर्शनम् 'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्' इति (ऋ० १०।७१।३) तस्यायमर्थः-ज्ञानकामाः प्राञ्चः ऋषयः 'यज्ञेन' निर्विषयात्मविमर्शरूपेण धर्मसंज्ञकेन तपसा 'वाचः' सर्वार्थबोधकवाचकशब्दराशेः 'पदवीयं' मार्गं तदर्थरूपं मूलस्थानं 'आयन्' प्राप्तवन्तः अनुभूतवन्त इति यावत्। अतः तेषु अतीन्द्रियार्थद्रष्टृषु 'ऋषिषु प्रविष्टां' अनुभवतः ज्ञानरूपेण स्थितां अनुभूतार्थानुवादिनीं तां वाचं 'अन्वविन्दन्' प्राप्तवन्तः ऋषिमुखेन इतरे सर्वे जनाः लब्धवन्त इति। एतेन अतीन्द्रियार्थद्रष्टार ऋषयः तपसा यमर्थमनुदृश्य तदर्थावबोधिनीं छन्दोनिबन्धसहितां वाचं अनुश्रावयन्ति, स एव वेदो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते।

तादृशं मन्त्रद्रष्टृत्वमेव ऋषित्वे प्रधानं लक्षणम् "ऋषिर्विप्रः काव्येन" इति मन्त्रवर्णात् (ऋ० ८।७९।१) विप्रः सम्यग्दर्शी काव्येन गायत्र्यादिछन्दोनिबद्धकाव्यरूपमन्त्रदर्शनेन ऋषिर्भवतीति। 'ऋषिर्दर्शनात्' इति च यास्कनिरुक्तम्।

युगान्तेऽन्तर्हितान्मन्त्रान्सेतिहासान्महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा॥ इति च स्मृतिः।

अत एव गायत्र्यादीनां मन्त्राणां विश्वामित्रादयो मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः प्रसिद्धाः श्रूयन्ते। "गायत्र्या गायत्री छन्दो, विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता" इति। (ना० उ० ३५)

एवं ब्रह्मात्मनि प्रज्ञानरूपेण नित्यसिद्धानां मन्त्राणां उच्छ्वासतः बहिरुत्स्रष्टृत्वं ब्रह्मणः, तपसा केवलं तद् द्रष्टृत्वं, श्रोतृत्वमेव ऋषीणामिति विवेकः।

"उत नो ब्रह्मन्नविष इति शंसति श्रोत्रं वै ब्रह्म श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति" इति च ब्राह्मणम् (ऐ०ब्रा०२।४०)
'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते; अथ ... तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः, ...तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति' (छां० उ०३।१३।७-८) इत्याद्याः श्रुतय एव प्रत्यक्षं प्रमाणम्।

अथ पुनः कीदृशं तन्मन्त्रदर्शनं-विद्वद्वरेण्यकवीन्द्रादिविरचितकाव्यादेरपि तन्मन्त्रदर्शनमेव विशिष्टं प्रत्यक्षप्रमाणभूतं च मन्यन्ते शास्त्रविदः, तच्चेत्थम्भूतम्- तपसा पवित्रीकृतत्रिकरणानां साक्षात्कृतात्मनामृषीणां सन्निवृत्तशरीरेन्द्रियादिसर्व-

विषयवृत्तीनां अन्तर्दशा समाधौ निर्विषयात्मस्थितौ केवलं प्रज्ञानात्मस्फूर्तिपूर्णे निर्मलेऽन्तर्हृदये ईशशक्त्यावेशेन अतीन्द्रिये-ष्वर्थेषु यत्तत्त्वार्थानुस्फुरणं, तथा सुषुप्तौ स्वप्ने वा अश्रुतपूर्वमन्त्रोपदेशादिश्रवणवत्, यदनुश्रवणम्। यच्च वाचापि तदनु-वचनं तदेतद्दर्शनपदार्हं भवति। तत्रापि गायत्र्यादिछन्दोनिबद्धवागनुश्रवणे 'मन्त्रदर्शनं', गद्यगाथाद्यात्मके 'ब्राह्मण-दर्शन'- मिति विवेकः। तथा तदनुश्रवणानुसारेण बुद्धिपूर्वकं तदनुस्मरणेन विरचिते 'स्मार्त दर्शन'- मिति प्रसिद्धिः।

अत्र मन्त्रब्राह्मणयोरनुश्रवणात् तयोः 'श्रुति' संज्ञा प्रसिद्धा, कल्पसूत्रादीनां तु स्मरणेन रचितत्वात् 'स्मृति' संज्ञेति विशेषः। एवं तत्र मन्त्रदर्शने द्रष्टुर्ऋषेः वाग्बुध्यादीन्द्रियकृतेरभावात् 'अपौरुषेयत्वं'; ऋषिमुखोदितत्वात् 'तदार्षे-यत्वम्'; ईशावेशानूदितत्वात् 'ईशकृतित्वं' च समासेनोपपद्यन्ते। शास्त्रार्थमीमांसादौ तु एतेषामपौरुषेयत्वादीनां विभागे-नापि अस्ति व्यवहारप्रसिद्धिः। तथा च बृहस्पतेरार्षं ऋङ्मन्त्रदर्शनम्—

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे॥ इति (ऋ० १०।७१।८)

अन्तर्हृदयेन निर्णीतेषु मनसोऽपि सूक्ष्मेषु अतीन्द्रियेष्वर्थेषु समानज्ञानाः सखायः ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः यत् संयजन्ते तद्वि-चारार्थं संमिलन्ति, अत्र अस्मिन्विषये त्वं एकं वेद्याभिः वेदितव्यत्वेन अवशिष्टाभिः विद्याभिः त्वं एकं विजहुः त्यक्तवन्तः त्वे एके सर्वज्ञाः ऋषयः "ओहब्रह्माणः" तपसा ऊहितमन्त्राः विचरन्ति सर्वविषयकज्ञानस्वातन्त्र्येण तिष्ठन्ति। इति "यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद् भवति" इति यास्कनिरुक्तम्।

वेदस्यापौरुषेयत्वम्

कथं तर्हि ऋषिभिर्विरचितानामपि वेदमन्त्राणां अपौरुषेयत्वं, ईशकृतित्वं च सिध्यति? "गायत्र्याः गायत्री छन्दो विश्वामित्र ऋषिः" इति गायत्र्यादीनां विश्वामित्रादयः ऋषयः श्रूयन्ते। प्रत्युत "यस्य वाक्यं स ऋषिः" इति परिभाषया वेदस्य स्पष्टं तत्तदृषिवाक्यत्वमेवेति वक्तव्यमापतति। अत्रास्ति कश्चिद्विशेषः– यथा च बालोन्मत्तदैवतपिशाचसुषुप्तादीनां अज्ञानो-न्माददैवतावेशभूतावेशनिद्रावेशादिवशेनोच्चरितानां वचनानां तदर्थानां च, बुद्धिपूर्वकृतत्वाभावात्, तत्र गुणदोषादिकं तत्कृतित्वं च न गण्यते, नापि प्रमाणार्हता च। प्रत्युत क्वचित्तु 'बालादपि सुभाषितम्' इति न्यायेन तादृशाज्ञबालवाक्येऽपि श्रद्धागौरवात्तदनुसरणं दृश्यते, तथाभूतदेवताद्यावेशोच्चरितानां भूतदेवतादिकृतित्वमेवाङ्गीक्रियते, न तु तत्पुरुषकृतित्वम्। क्वचित्तु निधिरूपेण गुप्तानां नष्टानां च द्रव्यादीनां बोधकत्वेन भूतावेशाद्युच्चरितस्यापि प्रामाण्यमेव स्वीक्रियते, प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते च तदर्थः। तथैव समाधौ ब्रह्मभावोपपन्नैर्ऋषिभिरीशावेशेनोच्चरितानां छन्दोवचनानामपि ऋषिकृतित्वे एवं विधैव भवितुमर्हति। ततश्च अपौरुषेयत्वेन वेदानां ऋषिदर्शनमात्रत्वमेव पर्यवस्यति। एतेन—

"यामृषयो मन्त्रकृतो ... अन्विछन् देवास्तपसा श्रमेण॥ (तै० ब्रा० २।८।८।५)

"अहꣳ श्लोककृत्" (तै० उ०भृ० १०।६) इत्यादावपि ऋषीणां मन्त्रकृतिः केवलं दर्शनश्रवणादिरूपैव, न तु काव्यादि-कृतिरिव पुरुषकृतिरूपेत्यवगन्तव्यम्।

वस्तुतस्तु परब्रह्मणोऽपि वेदकृतिः भूतादिजडवस्तूत्पत्तिरिव वा कवीनां काव्यादिकृतिरिव वा अभूतपूर्वा भवितुं नार्हति, ब्रह्मणि तादात्म्येन नित्यसिद्धस्यैव वेदस्य उच्छ्वासतः उत्सर्गश्रवणात्। 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः। (बृ० उ० २।४।१०) "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा॥" इति च कठकौथुमशाकलादीनां शाखाप्रवर्त-कानामपि ऋषीणां प्रवचनमात्रेणैव वेदस्य सम्बन्ध इति निर्णीतं मीमांसायाम् "शाखा-प्रवचनात्" इत्यादि सूत्रैः। एवमेव ब्रह्मणः सकाशादाविर्भूता एतादृशाः मन्त्राः परब्रह्ममूर्तिरूपाः इन्द्रादिदेवताधिष्ठानभूता ऋगादयो वेदमन्त्राः, परमे व्योमनि परावाग्रूपेण अखण्डशब्दात्मनाऽन्तर्हिताः, अनवरतं अतिसूक्ष्मं शब्दायमानाः प्रतितिष्ठन्ति। तांश्च तदधिष्ठाता ब्रह्मणस्पतिः स परमः पुरुष एव स्वयमुच्चरतीति वेदे श्रूयते, ये खलु मन्त्राः पूर्वं ऋषिभिः श्रुताः अश्रुताश्च पुनः श्रूयन्ते, तथा अनुश्राव्याश्च भवन्ति। तथा च मन्त्रवर्णः—

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकाँसि चक्रिरे ॥
इति ॥ (ऋ० १।४०।५; वा० य० ३४।५७)

एतेन प्रसिद्धेभ्योऽपि ऋगादिमन्त्रेभ्यो भिन्ना असङ्ख्याताः मन्त्राः स्वयंसिद्धाः विद्यन्ते परमे व्योमन्नक्षरात्मना इति सिध्यति । अतएव "अनन्ता वै वेदाः" इति वचनमपि एतदेव समर्थयति । तस्मात् प्राचामृषीणां मन्त्रदर्शनप्रकारा-दिवत् इदानीमपि तपसा तादृशं मन्त्रदर्शनं शक्यं भवितुमिति प्रतीयते । तथा च मन्त्रवर्णः—

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ इति (ऋ० १।१।२)

अत्र 'ऋषिभिः' इति पदं देहलीदीपवन्मध्यस्थं सत् 'पूर्वेभिः नूतनैः' इत्युभयत्रापि सम्बध्यते, तेन सः अग्निः पूर्वैः नूतनैश्च ऋषिभिः ईड्यः इत्युक्तं भवति । तत्तादृशं ऋषित्वं मन्त्रदर्शनादेव भवतीत्युक्तं, तत्र नूतनर्षित्वं च नूतनमन्त्रदर्शना-देव भवितुं शक्यं नान्यथेति न पुनर्वक्तव्यम् । 'उत' इत्येतत्पदमपि यथापूर्वमेव नूतनर्षित्वं बोधयति । 'अग्निः पूर्वेभि-र्ऋषिभिः' इत्येतन्मन्त्रभाष्ये 'श्रीवासिष्ठगणपतिमुनेः' भाष्यवचनमपि एतदेवोपोद्बलयति । 'पूर्वेभिः पुरातनैः नूतनैः उत नवीनैश्च ऋषिभिः मन्त्रद्रष्टृभिः ईड्यः ईडितुं शक्यः, सोऽग्निर्देवानिहावहतु' । 'ऋषिभिरित्यनेनैतदाह-नानृषिर्यथा-वद् भगवन्तं स्तोतुं शक्नुयादिति । 'नूतनै'— रित्यनेनैतदाह-नर्षित्वं कालसापेक्षमिति । तस्मात् तादृशतपःसामर्थ्याभाव-मन्त्रदर्शनाभावे अनृषित्वे च कारणं, तादृशं मन्त्रदर्शनमेव ऋषित्वे प्रधानं साधनमिति च सम्पद्यते । 'ऋषिर्विप्रः काव्येन' इति मन्त्रवर्णात् ।

अथ पुनः कुत एतदकस्मादुद्भूतम्— इदानीमपि यथापूर्वं तादृशं मन्त्रदर्शनं भवितुं शक्यमिति, तदेतदृष्टपूर्वं अश्रुतपूर्वं सर्वथाप्यप्रसिद्धं नूतनमेव । कथं च पुनर्ब्रह्मैककर्तृकं ऋष्यैकविषयकं च तत्तादृशं मन्त्रदर्शनं इदानीमपि भवितुं शक्यमित्युच्यते, "ब्रह्मात्मदर्शनमिवैवेति" ब्रूमः, तद्यथा "**अहं मनुरभवं सूर्यश्च**" इति वामदेवस्य ऋङ्मन्त्रदर्शनमुखे-नोपदिष्टं ब्रह्मात्मभावदर्शनं प्रसिद्धम् । तच्च "**ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्व-मभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणां, तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति**" इति (बृ०उ० १।४।१०) याज्ञवल्क्यस्य उपनिषद्वचनेनोपबृंहितं च वामदेवस्य तद् ब्रह्मात्मभावदर्शनं इदानीमपि यथोक्त-साधनेन तपसा विदुषां यथापूर्वमेव भवितुमर्हति; तथा भवतीत्यप्यभ्युपगम्यते सर्वैरपि शास्त्रज्ञैः, "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो **वामदेववत्**" इति (ब्र० सू० १।१) ब्रह्ममीमांसानिर्णयात् । अन्यथा ब्रह्मदर्शनार्थं सर्वशास्त्रानुचिन्तनं सर्वविद्याशिक्षणं तत्परिशीलनं च सर्वथानर्थकमेव स्यात् ।

सुप्रसिद्धाः तदनन्तरमपि सम्भूताः श्रीशङ्करदेशिकेन्द्रप्रभृतयः साक्षात्कृतात्मानो ब्रह्मतत्त्वविदः आचार्याः, तथैव इदानी-मपि विद्यन्ते केचित् चतुर्थाश्रमिणः अतिवर्णाश्रमिणश्च ब्रह्मतत्त्वज्ञाः आत्मसाक्षात्कारेण प्रसिद्धाः । तदिदं शास्त्रसिद्धं वस्तुतत्त्वं इदानींतनैरप्यभ्युपगम्यते । एवं परोक्षस्य परब्रह्मण एव दर्शनं भवतीत्यभ्युपगम्यमाने, ब्रह्मकार्यस्य प्रत्यक्षब्रह्मरूपस्य वेदस्यैव दर्शनं भवितुं न शक्यमिति को हेतुः ?

कारणैकविज्ञाने कार्यरूपसर्वविज्ञानप्रतिज्ञेव सर्वकारणीभूतपरब्रह्मात्मदर्शने तत्कार्यभूतप्रत्यक्षब्रह्मरूपवेदमन्त्रदर्शनप्रति-ज्ञापि अर्थात् सिद्धैवेति न पुनर्वक्तव्यम् । भूतवस्तूनामिदं स्वभावसिद्धं तत्त्वं यत् साधनसम्पत्तौ सिद्धायां साध्यसिद्धिरपि स्वयमेव भविष्यतीति । '**प्रमाणसिद्धौ प्रमेयसिद्धि**'रिति यावत् । तद्यथा नेत्रार्थसन्निकर्षेण तदर्थज्ञानं सम्पद्यते । तस्मात् परब्रह्मणः प्रत्यक्षब्रह्मरूपवेदस्यापि दर्शने तत्त्वं तत् समानमेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

अथ पूर्वेभ्यो वसिष्ठादिमहर्षिभ्योऽनन्तरं एतावत्पर्यन्तं ब्रह्मात्मदर्शनं वेददर्शनं यस्य कस्यचित् ज्ञानिनोऽपि अभवदिति शास्त्रे लोके च प्रसिद्धिर्नास्ति, येन तथाऽभ्युपगम्येत । तस्मात् आदिसृष्टौ विश्वाविर्भाव इव ब्रह्मणः सकाशात् वेदानामावि-र्भावः, तथा ऋषीणां मुखेन तत्प्रकाशश्च यद्बभूव ,तदेव प्रधानं न च तत्पुनर्भवितुं शक्यमिति न्याय्यमिति चेत्, सत्यमेवैतत्-तथा चेत् केवलं वेदान्तवाक्यार्थविचारसाध्यात् ब्रह्मदर्शनादपि वेददर्शनमेव तावन्मात्रं परमतपःसाध्यं अनन्यसाधारणं विशिष्ट-

❀

तरमित्यर्थादुक्तं भवति । तावता 'साधनसिद्धौ साध्यसिद्धि'रिति न्यायः कदाचिदपि न व्यभिचरति । तद्यथा—सर्ववेदमूलभूतस्य ज्ञानराशेश्चेतनात्मनः परोक्षस्य परब्रह्मणः वस्तुतत्त्वबोधकत्वात् गुरुरेव प्रत्यक्षं तत्परं ब्रह्म, तस्माद् ब्रह्मणोऽपि गुरुरेव श्रेष्ठः प्रत्यक्षत्वादिति श्रुतिस्मृतिन्यायादिसिध्दं तत्त्वम्—

"अविद्वाँसो विदुष्टरं सपेम" इति ॥ (ऋ० ६।१५।१०)

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इति ।

परोक्षादपि प्रत्यक्षमेव विशिष्टतरमिति न्याय्यम्। परोक्षस्य परब्रह्मणः प्रत्यक्षीकरणार्थमेव सर्वोऽपि प्रयत्नः; तद्वदेव परोक्षब्रह्मणः यथार्थतत्त्वबोधकत्वेन तत्साक्षात् कारणत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणभूतत्वाच्च प्रत्यक्षब्रह्मरूपो वेदः 'गुरुरिव' परब्रह्मसमानः, ततोऽपि गरीयानिति पर्यवस्यति। वस्तुतस्तु गुरोरपि तद्गुरुत्वं अग्नेरिवात्मसात्करणसामर्थ्ययोगात्, वचनमुखेन ज्ञानदातृत्वाच्च। तस्मात् तत्सन्निधावसन्निधौ च क्वचिदत्यन्तं तद्वियोगेऽपि तदनुशासनवचनस्यैव प्राधान्यात् चिरस्थायित्वाच्च प्रामाण्येन तद्वचनानुसरणमेव सर्वथा शरणम्। तद्वदेव परब्रह्मनिष्ठार्थं तच्छासनरूपं ऋषिभिरनुशासितं गुरुणाऽपि पित्रादिना गायत्र्यादिमुखेनोपदिष्टं प्रत्यक्षब्रह्मरूपं वेदवचनमेव शरणम् । अतएव ईश्वरस्यापि सर्वगुरुत्वं प्रसिद्धम् ।

"क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥
इति ॥ (पा० यो० सू० १।२४)

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। (मनु० स्मृ०) "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ॥

"त्वं हि न पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसी"ति ॥ इति च (प्रश्नोप० ६ प्रश्नः)

एवमादीनि वचनानि ब्रह्मदातृत्वेन गुरोः श्रेष्ठत्वं दर्शयन्ति । अस्मिन्वेददर्शनविषये वासिष्ठस्य गणपतिमुनेः विश्वमीमांसाश्लोकाः—

१. वेदश्छन्दोमयो मन्त्रो दिव्यदृष्ट्यनुभूतिकः । प्रत्यक्षं तत्प्रमाणं स्यात्तपसा दर्शनादृषेः ॥
२. वेदो ब्रह्मात्मविज्ञानं नित्यं तस्यानुभूतितः । तपसा तत्प्रकाशार्थमुदीर्णा वागपि श्रुतिः ॥
३. समष्टेः करणेनेव ऋषीणामात्मनीरितम् । हृदाऽनूदितमेवान्तरार्षं तद्दर्शनं श्रुतम् ॥
४. अनन्ता वै स्थिता वेदाः व्योम्न्यखण्डस्वरात्मकाः । तपसाऽन्तः समाधौ च श्रूयन्ते ते महर्षिभिः ॥
५. स्वभावः सिद्धवस्तूनां द्रष्टुर्दर्शनयोग्यता । सामर्थ्यं तादृशं यत्र तत्र स्यात्स्फुरणं स्वयम् ॥
६. ददृशुर्ऋषयो वेदं पूर्वे वै तपसा यथा । इदानीमपि तच्छक्यं तथैव द्रष्टुमन्तरे ॥
७. ब्रह्मात्मदर्शनं यद्वत् यथापूर्वं प्रमाणतः । इदानीमपि सम्पाद्यमृषीणामिव तत्त्वतः ॥
८. तपसाऽन्तर्दृशा चैव पूर्णसद्वस्तुदर्शनात् । वेदवाचामपि तथा दर्शनं हि भवेत्सताम् ॥
९. परस्यापि ब्रह्मणश्चेद्दर्शनं शाश्वतो भवेत् । किं शब्द ब्रह्मरूपस्य वेदस्य नेति वादतः ॥
१०. बहुधाऽपि तपस्तप्त्वा प्राप्तुं तन्मन्त्रदर्शनम् । नाशक्नवमहं पूर्णं सँस्कर्तुं हृदयं तथा ॥
११. तथापि तपसैवाप्तुं शक्यं तन्मन्त्रदर्शनम् । इति मे सुदृढो यत्नो निश्चयोऽप्यस्ति शास्त्रतः ॥
१२. इदानीमपि मन्त्राख्यां सत्यसन्धो महायशाः । प्रदिशन्नात्मदृष्टिभ्यो देवरातः प्रदृश्यते ॥
१३. एवं यो यतते योगात् मनोवाक्कायकर्मणाम् । सोऽप्यन्तस्तपसाऽवश्यं मन्त्रद्रष्टा भवेदृषिः ॥

वेदैकत्वविचारः

मनुष्याणां हितार्थं सर्वज्ञानप्रकाशनाय ऋगादिवेदरूपं शास्त्रं प्रवृत्तमित्युक्तम्, सोऽयं शास्त्ररूपो वेदः शब्दरूपः अर्थरूपश्चेति द्विधा प्रसिद्धः । तत्र अर्थरूपं शास्त्रं ज्ञानात्मकं अनुभवादिरूपम् । शब्दरूपं तु विदित-अनुभूतार्थानुवादकं वाग्रूपमिति विवेकः । तदिदं शब्दशास्त्रमेव स्वार्थावबोधे अनन्यनिरपेक्षं स्वतःसिद्धं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रदीपवदेव । तदेतदुभयविधमपि शास्त्रं विद्याशब्देन व्यवह्रियते, तत्र अर्थरूपा विद्या तावत् (वेदश्च) विद्यतेऽनेन तत्त्वं जिज्ञासु-

भिरिति विद्या (वेदः) इति व्युत्पत्तिसिद्धः ज्ञानरूपः, शब्दरूपा तु वेदयति स्वं वाच्यमर्थमिति सिद्धा वाग्रूपा। एवं शब्द-तदर्थज्ञानयोरुभयोरपि सदर्थप्रापकत्वेन वेदः विद्या इति संज्ञाद्वयं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम्। तदिदं संज्ञाद्वयमपि अर्थ-ज्ञानरूपस्य शास्त्रस्य मुख्यया वृत्या प्राप्तं, शब्दरूपस्य तु गौणवृत्येति विशेषः। तत्र ज्ञानरूपविद्याप्रापकत्वात् शब्दविद्या-रूपस्य वेदस्य प्रधानं विद्यात्वमिति केचित्। शब्दविद्याफलरूपत्वात् ज्ञानरूपस्यैव प्रधानं विद्यात्वमित्यन्ये। वाच्यवाचकयोः साध्यसाधनभूतयोः तादात्म्यात् शब्द-तदर्थज्ञानयोरुभयोरपि तुल्यं विद्यात्वमित्यपरे।

वस्तुतस्तु शब्द-तदर्थज्ञानरूपयोः शास्त्रयोर्विद्यात्वे तुल्येऽपि ज्ञानरूपैव परा विद्या फलरूपत्वात्, प्रधाना श्रेष्ठा च, शब्दरूपा तु अपरा विद्या तत्साधनभूतत्वात् इत्येव युक्तम्। तथा च औपनिषदं ब्राह्मणवचनम्– "द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च, तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते।" (मुण्ड० १।१।४) इति शब्दविद्यायाः ज्ञानविद्यायाश्च परापरत्वेन पृथङ्निर्देशात्।

यथा ज्ञानात्मा वाच्योऽर्थरूपः परब्रह्मसंज्ञकः ईश्वरः एकरूपः एक एव नित्यसिद्धः, तथैव वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यात् तदुच्छ्वासात्मकः वाचकरूपः सर्वोऽपि शब्दात्मकः सः वेदोऽपि दर्शनश्रवणादिना आविर्भूतः एकरूपः स एक एवेति प्रतीयते। "यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये। (ऋ० ८।१९।५) इत्यविशेषेण एकवचनेन एकरूपनिर्देशानुगमात्। कथं तर्हि " सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति।" (कठो० १।२।१५)

इति वेदस्य सर्वशब्देन सह बहुवचनेन च निर्देशः, तथा ऋग्यजुःसामाथर्वनामभेदतः चतुःसंख्याप्रसिद्धिश्च, अवान्तर-भेदापेक्षयेति ब्रूमः, तद्यथा एक एव, वृक्षः मूलं शाखा पर्णं पुष्पं फलं चेति अवान्तरभेदेन बहुधा दृश्यते, तत्र वृक्षात्मना मूलपर्णादयः एकात्मान एव पर्णाद्यात्मना तु भिन्ना इव दृश्यन्ते। फले बीजे च सर्वात्मकत्वप्रसिद्धेः। एव–मेकस्मिन्नेव वेदे अवान्तरभेदेन विशिष्टाः केचन शब्दसमूहा 'सर्वे वेदाः' इत्युच्यन्ते, नहि तावता वेदस्य एकत्वं एकरूपत्वं च हीयते, नाप्यनेकरूपत्वं प्रतिष्ठाप्यते। एवं क्वचिद् गुणधर्मवृत्तिक्रियादिभेदेनापि अवान्तरभेदो दृष्टः, यथा प्राणः एक एव सन्नपि वृत्तिस्थानादिभेदमात्रेण भिन्ननामतः पञ्चधा प्रसिद्धः।

तत्र "योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणः, यः प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः। योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानः, य ऊर्ध्वः सुषिः स उदानः, य उदङ्सुषिः स समानः" इति श्रुतेः (छां०उ०३।१३।१) हृदयादिस्थानभेदेनापि "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले। उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्वशरीरगः।" इति। अत्र एतेषां प्राणादीनां वृत्तिस्थानादिभेदेन भेदव्यवहारः, एवं वेदोऽपि वस्तुतः एकरूपः एक एव सन्नपि केनचिद्विशेषेण अनेकधा व्यवह्रियते ऋगादिसंज्ञाभिः। तथा च ब्राह्मणम्–'सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणः ऋच इत्येव विद्यात्' इति (ऐ०आ० २।२।२)। अत्र सर्वे वेदाः इति यद् बहुधा निर्देशः तदिदं "सर्वे घोषाः" घोषरूपाः अभिव्यक्ताः शब्दसमूहाः सर्वे अनेके इति यावत्। तेषां सर्वेषां शब्दसमूहरूपाणां वेदानां "एकैव व्याहृतिः" दर्शनादिना अभिव्यक्तिरेक-रूपा एकैवेत्यर्थः। "प्राणा एव प्राणः" वृत्तिस्थानादिभेदेन पञ्चधा भिन्ना प्रसिद्धा अपि प्राणाः "प्राणः" प्राणात्मना तु एक एवेति भावः। 'ऋच इत्येव विद्यात्' एवं ऋचः ऋगादेः सर्वस्यापि शब्दराशेः दर्शनादिना अभिव्यक्तिरूपेण एकत्वं वृत्ति-विषयादिभेदेन अनेकधा व्यवहारः प्राणवदिति ज्ञेयम्। अत्र "ऋचः" इत्युपलक्षणं ऋक्प्राधान्याभिप्रायम्। तेन "सर्वे वेदाः" इति वेदबहुत्वनिर्देशोऽपि स्थानवृत्तिविषयनामादिबहुत्वाभिप्रायमेव बोधयति। तथा च- "यत्पदमामनन्ति" इति च अविशेषेण सर्वेषामपि वेदानां यत्पदनिर्दिष्टस्य एकस्यैव सद्वस्तुनः एकरूपेणैव बोधकत्वेन निर्देशात्। प्रत्युत "सर्वे वेदाः" इत्येतद्वचनं तथा तद्गतं बहुवचनमपि वेदैकत्वस्यैवोपोद्बलकं, न तु वेदबहुत्वस्य, तदाम्नातार्थैकत्वात्। सर्वेषामपि वेदानां साक्षात् परम्परया वा एकार्थपरत्वात् वेदैकत्वमिति भावः। अत्र "वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इति स्मृतिवचन-मप्युदाहरणीयम्।

कथं तर्हि वेदे श्रुतानां अग्नीन्द्रसूर्याद्यनेकदेवतास्तुतीनां एकार्थपरत्वम्, येन एकार्थपरत्वेन वेदानामेकत्वमध्यवसीयेत।

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥ (ऋ० १।१६४।४६)

इति एकस्यैव सद्वस्तुनः अग्न्यादिबहुधाविभूतियोगनिर्देशात् । तस्मादीशनिःश्वासादाविर्भूतः तथा ऋषिभिश्च तपसा दृष्टः श्रुतश्च वाग्रूपः सर्वोऽपि छन्दोमयः शब्दराशिः शास्त्रसंज्ञितो वेदः एकरूपः एक एव, साक्षात् परम्परया वा एकार्थ-प्रतिपादनपरत्वादिति सर्वथा सम्पद्यते । अत एव सोऽयं सर्वोऽपि वेदराशिः प्राधान्येन ऋक् शब्देनैवाभिधीयते । तथा च दीर्घतमसः आर्षं ऋङ्मन्त्रदर्शनम्—

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥ इति (ऋ० १।१६४।३९; अथर्व० शौ० ९।१०।१८; तै०ब्रा० ३।१०।९।१४; तै० आ० २।११।१; नि० १३।१०)

तस्यायमर्थः– 'ऋचः' वाचकात्मना सिद्धस्य ऋगादिसमग्रछन्दोराशेः 'यस्मिन्' कारणभूते वाच्यार्थरूपे 'अक्षरे' अक्षरात्मके 'परमे व्योमन्' परमाकाशाभिन्ने सद्वस्तुनि 'विश्वे देवा' सर्वे देवाः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः प्राणिनो जीवात्मानः सर्वे-जगद्रूपाः, तथा तद्वाचकरूपाः शब्दसमूहाश्च 'अधि निषेदुः' प्रतितिष्ठन्ति । 'यः' मनुष्यः 'तत्' ऋगादिसर्वशब्दवाच्यं अक्षरब्रह्मरूपं परं अर्थं 'न वेद' न जानाति, 'ऋचा' केवलेन वाचकेन ऋगादिशब्दराशिना 'किं करिष्यति' न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः । 'य इत्तद्विदुस्त इमे समासते' ये एव तद्वाच्यं परं अर्थं जानन्ति, ते यथार्थज्ञानेन वेदफलं लब्ध्वा अमृतात्मानो भवन्तीति भावः ।

अत्र सर्वेषामपि वेदानां ऋगैकशब्देन निर्देशात्, तथा तेषां अक्षरब्रह्मैकार्थपरत्वोपदेशाच्च स्पष्टतरं वेदैकत्वं एकार्थपरत्वात् इति सिध्यति—

'प्राणा एव प्राणः ऋच इत्येव विद्यात्' इति च उदाहृतं ब्राह्मणवचनम् ।

सोऽयं शब्दरूपो वाङ्मयात्मको वेदः 'मन्त्ररूपः ब्राह्मणरूपश्चेति द्विधा प्रसिद्धः' । तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोनिबन्धननियतः काव्यरूपो **'मन्त्रभागः'**। स च जपहोमस्तुतिकर्मादिषु प्रयोज्यत्वेन विनियुक्तः, क्वचित् वस्तुतत्त्वोपवर्णनादिविशिष्टश्च भवति । गायत्र्यादिनियतबन्धरहितः केवलं वाक्यरूपः गद्यात्मकः क्वचित् गाथात्मकश्च विधिभागः मन्त्राणां जपहोमादिषु विनियोजकः। तस्यैव विधिभागस्य **'ब्राह्मणम्'** इति संज्ञा शास्त्रसिद्धा । 'मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः' इति प्राचां वैदिकानां सिद्धान्तः प्रसिद्धः ।

तत्र विधिभागस्य ब्राह्मणसंज्ञा तु ब्रह्मसंज्ञितानां मन्त्राणां विधानाद्यर्थप्रकाशनद्वारा मन्त्रोपसर्जनीभूतत्वादेव प्राप्ता । मन्त्राणां ब्रह्मसंज्ञा तु ब्रह्मैकवस्तुसम्भूतत्वात् ब्रह्मैकार्थपरत्वाच्च । तथा च मन्त्रवर्णः—

उस्रा इव सूर्यो ज्योतिषामहो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि । (ऋ० २।२३।२) इति गृत्समदः। हे बृहस्पते 'ज्योतिषा महः' पूजनीयः 'सूर्यः' असौ 'उस्राः' आत्मनो ज्योतिः किरणानीव त्वं 'विश्वेषां इत्' सर्वेषामेव 'ब्रह्मणां' मन्त्राणां 'जनिता' जनयिता प्रादुर्भावहेतुभूतोऽसि। तस्य परमपुरुषस्य 'ब्रह्मणस्पति' संज्ञापि ब्रह्मसंज्ञकमन्त्राविर्भाव-कारणत्वादेव—

"प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम्" इति च (ऋ० १।४०।५)

ब्रह्मशब्दस्थाने तदर्थे च मन्त्रशब्दश्रवणात् ब्रह्मैव मन्त्रः मन्त्र एव ब्रह्मेति सिध्यति । एवं सहस्रशः श्रुतिषु ब्रह्मशब्देनैव मन्त्रो दर्शितः, तथा मन्त्राणामेव निर्देशार्थं ब्रह्मशब्दः श्रुतः । न क्वचिदपि ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणभागो निर्दिष्टः, तस्य वेदत्वे श्रुतित्वेऽपि, नापि ब्राह्मणवाक्यनिर्देशार्थं ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः श्रुतः । तथा च 'ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणं' इति व्युत्पत्त्या 'ब्राह्मणं नाम' ब्रह्मसम्बन्धी अर्थात् मन्त्रसम्बन्धी कश्चिद् वेद भाग इति गम्यते । एतेन सर्वत्र वेदेषु मन्त्रभागस्यैव ब्रह्मशब्देन निर्देशात्, विधिभागस्य तु ब्राह्मणशब्देनैव निर्देशाच्च पारिशेष्यात्—

ब्रह्मसंज्ञितस्य मन्त्रभागस्यैव मुख्यं वेदत्वं, विधिभागस्य तु 'ब्रह्मणः इदं ब्राह्मणं' इति मन्त्रसम्बन्धित्वात् मन्त्राणां अर्थ-प्रकाशकत्वेन, क्वचिद् विनियोजकत्वेन च, तदुपसर्जनीभूतत्वात् ब्राह्मणस्य गौणं वेदत्वमिति सिध्यति । यथा वेदस्य गौणं ब्रह्मत्वं परब्रह्मवाचकत्वप्रयुक्तं तद्ब्रह्मतत्त्वावबोधकत्वात् ब्रह्मात्मरूपपरमपुरुषसंस्तुतेः मुख्यं ब्रह्मत्वं तु परब्रह्मण एव। तथैव ब्रह्म-रूपस्य मन्त्रस्यैव मुख्यं वेदत्वं, मन्त्रार्थानुवादकत्वेनैव प्राप्तं विधिभागस्य ब्राह्मणस्यापि वेदत्वं, न तु स्वतः, अत एव गौण-मिति उन्नीयते—

तदिदं मन्त्रार्थानुवादकत्वं च आत्मनः ब्राह्मणभागस्य तद्ब्राह्मणवचनमेव तत्र तत्र स्वयमेवोद्धोपयति। ब्राह्मणवाक्य-प्रतिपादितेऽर्थे प्रामाण्याय ऋगादिमन्त्राणामेव अवलम्बनत्वेन निर्देशात्। "तदेतदृचाभ्युक्तम्, तदप्येतदृषिणोक्तम्, तदप्येष श्लोको भवति।" इत्यादिभिरनुवचनैः। यथा च पुनः राजसम्बन्धिनः सेनापत्यादेः राजपुरुषत्वं राजत्वं च गुण-भूतं राजानुसारित्वात्। एवं ब्राह्मणभागस्य गौणमेव वेदत्वं ब्रह्मरूपवेदमन्त्रानुसारित्वादिति सिद्धम्।

अनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणं जैमिनिनाभिहितम्- "मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात्। तच्चोदकेषु मन्त्राख्या। शेषे ब्राह्मणशब्दः।" (पू०मी० २।१।३१-३३) इति एवं छन्द.शब्देनापि मन्त्रभागस्यैव प्रधानं वेदत्वम्। "यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु०॥" इति (तै० उ० १।४।१) यः खलु छन्दसां ऋषभः आधिपतिर्वर्षकश्च स्वयं सन् " विश्वरूपः विश्वविभूतियोगेन पूर्णः, छन्दोभ्य एव पुनः अमृतात्मनः सम्बभूव विश्वरूपेण आविर्बभूव। छन्दोमुखेनैव प्रकाश्यते इति। स इन्द्रः मां मेधया ज्ञानशक्त्या स्पृणोतु पूरयतु इति। छन्दस्त्वं च गायत्र्यादिछन्दोनिबन्धनत्वलक्षणं तच्च मन्त्राणामेव भवति, न तु ब्राह्मणभागस्य।

एवं यज्ञादिषु विनियोगादपि मन्त्राणामेव मुख्यं वेदत्वम्। "यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये।" इति (ऋ० ८।१९।५) यः मर्त्यः समिधा आहुत्या वेदेन च अग्नये ददाश हविर्ददाति। तद्धविःप्रदानं च मन्त्रै-रेव भवति, न तु ब्राह्मणवाक्येन। "प्रत्यृचं जुहुयात्स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः" इति समन्त्रकमेव हवनादिविधानात्।

"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति सूत्रीकरणमपि मन्त्राणां वेदत्वं स्वतःसिद्धमेव, ब्राह्मणभागस्य तु न स्वतः-सिद्धमिति, मंत्रेण सह ब्राह्मणस्यापि सङ्ग्रहेण, ब्राह्मणस्यापि तद्वेदत्वं सम्पादयितुमेवेति गम्यते। तेन मन्त्रार्थप्रकाशनेन ब्राह्म-णभागस्य वेदोपजीव्यत्वेनैव वेदत्वमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्।

मन्त्राङ्गभूतानां ऋषिच्छन्दोदैवतानामिव, ब्राह्मणभागस्यापि मन्त्रोपसर्जनीयत्वेन बोधोपदेशादपि मन्त्रभागस्य प्रधानं वेदत्वं, ब्राह्मणस्य तु गौणमिति गम्यते। तथाहि- "यो ह वा अविदितार्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते, याजयति वाऽध्यापयति वा, स्थाणुं वर्च्छति, गर्ते वा पात्यते, प्रमीयते वा, पापीयान्भवति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्" इति (छ० ब्राह्मणवचनम्)।

"ब्राह्मणार्षेयछन्दोदैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति०। इति सर्वानुक्रमपरिभाषासूत्रम्।

स च मन्त्रभागात्मको वेदः एकोऽपि अवान्तरभेदेन द्विधा त्रिधा क्वचित् चतुर्धा विभक्तो दृश्यते—

"तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।"
छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत॥ (ऋ० १०।९०।१०)

इत्यत्र ऋग्यजुःसामनामभिः प्रसिद्धाः साक्षात् श्रुताः त्रयो वेदाः। अत्र "छन्दाँसि जज्ञिरे तस्मात्" इति केवलं छन्दः-शब्देन निर्दिष्टोऽपि, तस्य ऋगादिवेदपंक्तावेव वेदत्रयात् पृथङ्निर्देशात् पारिशेष्यादथर्ववेदपरत्वाङ्गीकारेण केचित् वेदस्य चतुर्धा क्लृप्तिमभ्युपगच्छन्ति। 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय। यमृषयस्त्रयीविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषि। सा हि श्रीरमृता सताम्। इति।

मन्त्रे स्पष्टमनुश्रुतं वेदत्रयमेव केचित् प्रधानं मन्यन्ते, तेषां ऋग्यजुःसामाख्यानां त्रयाणां वेदानां "त्रयी" इति समष्टि-संज्ञा प्रसिद्धा। "यमृषयस्त्रयीविदाविदुः" इति शब्देन वेदत्रयाम्नानात्। "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽ-भितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्।' (छा० उ० २।२३।२) इति च ब्राह्मणम्। "स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्र-यस्त्रयी" इत्यमरः।

ऋचैव हौत्रं क्रियते, यजुषाऽऽध्वर्यवं, साम्नोद्गीथम्। व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते, त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्।" इति च (ऐ० ब्रा० ५-३३)

यज्ञादिषु वेदत्रयस्यैव प्राधान्येन विनियोगात् त्रय्या एव प्राधान्यं इति केचित्।

यस्माहचो अपातक्षन् यजुर्यस्मादपाकषन्।
सामानि यस्य लोमानि अथर्वाङ्गिरसो मुखम्।
स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः॥ (अथर्व० शौ० १०।७।२०)

इत्यादिषु अथर्वसंज्ञकश्चतुर्थो वेदोऽपि श्रुतः। तदेतत् अपरा विद्यायां स्पष्टमभिहितम्-

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः। (मुं० १।१।४)

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः॥ इति (बृ० उ० २।४।१०)

तस्य यजुरेव शिरः, ऋग्दक्षिणः पक्षः। सामोत्तरः पक्षः, आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा। (तै० उ० २।३।३)

ऋचां प्राची महती दिगुच्यते। यजुषां दक्षिणा, साम्नामुदीची। अथर्वाङ्गिरसां प्रतीची। इति (तै० ब्रा० ३।१२।९)। एवमादिषु चतुर्धा वेदविभागोऽभिहितः।

एवं वेदार्थप्रकाशकत्वेन भारतादिपुराणग्रन्थानामपि पञ्चमवेदत्वं कल्पितं दृश्यते।

" नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः आथर्वणश्चतुर्थः इतिहासपुराणः पञ्चमः इति (छां० उ० ७।१।४) "भारतः पञ्चमो वेदः " इति च प्रसिद्धम्।

ऋगादिलक्षणविचारः

अथ समष्ट्यात्मकस्य एकस्यापि वेदस्य ऋगादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धास्ते भेदाः किं नाममात्रेण प्राप्ताः, उत वस्तुसिद्धाः अथवा प्रवचनादिप्राप्ताः, केवलं ग्रन्थमर्यादादिनियताः, आहोस्वित् लाक्षणिका इति विचारः प्रस्तूयते। अत्र केषांचित्पदार्थानां वस्तुतः स्वरूपाभेदेऽपि नाममात्रेण भेदव्यवहारो दृष्टः। तद्यथा " तत्तेजोऽसृजत, तदपोऽसृजत, ता अन्नमसृजन्त" इति छान्दोग्ये (छां० ६।२।३-४) श्रुतानि तेजोऽबन्नात्मकानि त्रीणि भूतानि "वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी" इति तैत्तिरीयके (तै० उ० २।१।१) श्रुतेभ्यः अग्न्यप्पृथिवीभूतेभ्यः नाममात्रेण भिन्नानीव दृश्यन्ते, तथापि वस्तुतः अर्थतः अभिन्नान्येव, एवं त्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वा वेदानां नाममात्रेण भेदोऽस्तु इतिचेत्, नैवं ऋगादीनां स्वरूपभेदात्, न नाममात्रेण भेद इति शक्यते वक्तुम्।

तथा एतेषां वेदानां भेदो वस्तुतत्त्वसिद्धः इति पक्षोऽप्यसमञ्जस एवेति प्रतिभाति, ऋगादीनां वाग्विकारमात्रेण भेदप्रतीतेः। " वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् " (छां० ६।१।४) इति वद्वाग्रूपत्वाविशेषात्। तथा च " स वा एष वाचः परमो विकारः यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पञ्चविधं मितममितं स्वरः सत्यानृते " इति सर्वेषां शब्दानां वाग्विकारत्वानुश्रवणात्।

तथा 'ऋग्गाथा कुम्ब्या तन्मितं, यजुर्निगदो वृथावाक् तदमितं सामाथो यश्च गेष्णः स स्वरः' इति ऋग्यजुःसाम्नां मितामितस्वरादिमात्रेण भेदनिर्देशाच्च, तेन विकारमात्रेण न वस्तुभेदो युक्तः, यथा मृद्विकाराणां घटशरावादीनां न सर्वात्मना भेदो भवति वस्तुसिद्धः। एवं ऋगादिनामरूपभेदमात्रेण वेदानां भेद इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अथ प्रवचनभेदात् वेदभेदोऽस्तु, यथा शाकल-बाष्कल-तैत्तिरीय-मैत्रायणीयादिशाखाभेदः अभ्युपगतः, तत्र हि यो यः खलु यां शाखामादितः अध्यापयति, सा शाखा तस्यैव नाम्ना प्रसिद्धिमर्हति। सिद्धान्तितं चैतत् जैमिनिना "आख्या-प्रवचनात्" इति, तथैव ऋगादीनामपि प्रवचनभेद एव वेदभेदे हेतुर्भवतु, यथा अथर्वणा प्रोक्तोऽथर्ववेदः इति चेत्- नैतच्छक्यम् ऋगादिवेदप्रवक्तॄणां ऋगाद्यभिधानतः केषांचिदपि ऋषीणामप्रसिद्धेः। अपि च 'अथर्वाङ्गिरसो मुखम्' (अथर्व० शौ० १०।७।२०) इति श्रुतः अथर्वाङ्गिरसां वेदः। इति ऋषिनाम्ना प्रसिद्धोऽथर्ववेदः। ऋगादिष्वेव वेदेषु ये अवान्तरभेदाः प्रसिद्धाः शाकल-बाष्कल-तैत्तिरीय-मैत्रायणीय-राणायणीप्रभृतयः तास्ताः शाखाः तत्तदृषिप्रवचननिमित्तेन प्राप्ताः सत्यः तत्तदृषिनाम्नैव प्रसिद्धाः इति, तत्तच्छाखाध्यापनेन प्रवर्तकाः शाकलादिनामभिः प्रसिद्धाः सन्ति ऋषयः, न तथा ऋगादिनामभिः प्रसिद्धाः केचिदृषयः सन्ति, येन तत्प्रवचनेन ऋगादिवेदभेदोऽभ्युपगम्येत।

न ग्रन्थभेदेन वेदभेदः

अथ ग्रन्थनिमित्तको वेदभेदोऽस्तु, प्रसिद्धाः खलु ऋगादिवेदग्रन्थाः नियताः यथायथं परस्परं भिन्नाः स्वाध्यायप्रवचन-परम्परासमागताः यथोपदेशमेवानुश्रूयमाणा इति, नैतदपि युक्तम्– एकग्रन्थान्तरीयमन्त्राणां अन्यत्र वेदे ग्रन्थान्तरेऽपि दर्शनात्। तद्यथा प्रसिद्धे ऋग्वेदग्रन्थे विद्यमानाः तथा अविद्यमाना अपि केचिन्मन्त्राः 'ऋचः' यजुर्वेदेऽपि उपलभ्यन्ते। तथाहि प्रसिद्धे ऋग्वेदे श्रूयमाणाः 'अग्निमीळे (ऋ० १।१।१); तत्सवितुर्वरेण्यम्' (ऋ० ३।६२।१०; वा० य० ३।३५; २२।९; ३०।२; ३६।३; सा० १४६२; तै० सं० १।५।६।४; ४।१।११।१; तै० आ० १।११।२) इत्यादयः ऋङ्मन्त्राः यजुर्वेदेऽपि विद्यन्ते। न चैतासामृचां यजुर्वेदग्रन्थान्तरे पाठमात्रेण यजुष्ट्वमिति यथा कथञ्चिदपि वक्तुं शक्यम्। एवं प्रसिद्धे ऋग्वेदग्रन्थे अविद्यमाना अपि काश्चिदृचः प्रसिद्धे यजुर्वेदग्रन्थे दृश्यन्ते। तथाहि '**देवो वः सवितोत्पुनातु। अच्छिद्रेण पवित्रेण। वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः॥**' (तै० सं० १।१।५।१)

इत्येषा ऋक् ऋग्वेदे न पठिता सती यजुर्वेदे एव श्रुता। नहि एतस्या ऋचः ऋग्वेदे पाठाभावेन यजुर्वेदग्रन्थान्तःपातित्वमात्रेण च स्वतःसिद्धं ऋक्त्वं हीयते, नापि यजुष्ट्वं प्राप्यते। अथास्य मन्त्रस्य यजुर्वेदे एव पाठाद्यजुष्ट्वमेवास्तु इति चेत्– नैवं शक्यं कल्पयितुं, तस्यैव ब्राह्मणे 'सावित्रियर्चा' इति विधिवाक्येन अस्य मन्त्रस्य ऋक्त्वानुगमात्। '**सावित्रियर्चा। सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति। सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति। पच्छो गायत्रिया त्रिः षमृद्धत्वाय**' इति (तै० ब्रा० ३।३।४।६) अथ '**सावित्रियर्चा**' इत्यनेन ऋग्वेदोक्ता सवितृदेवताका या काचिदेव ऋक् स्वीकर्तुं शक्यते, न च 'सावित्रियर्चा' इत्यनेन 'देवो वः' इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं, येन तस्य ऋक्त्वमभ्युपगम्येत, इति चेत् न, तत्रैव अनुब्राह्मणे '**देवो वः सवितोत्पुनात्वित्याह। सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति।** इति (तै० ब्रा० ३।२।५।२) अपामुत्पवने अस्यैव विनियोगात्। तस्मात् यजुर्वेदग्रन्थेऽपि ऋचां तत्र तत्र पाठात् ग्रन्थनिमित्तको वेदभेद इति वादोऽपि निरस्तः।

ऋग्यजुःसाम्नां मन्त्रत्वम्

अथ लक्षणत एव प्राप्ताः ऋग्यजुःसामसंज्ञाः, ताश्च ऋगादिवेदमन्त्राणामेव भवन्ति। '**अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय। ऋचः सामानि यजूँषि**' (तै० ब्रा० १।२।१।२६) इत्यस्मिन् मन्त्रे ऋग्यजुःसाम्नां मन्त्रशब्देनैव अनुश्रवणं स्पष्टम्। तत्र ऋचां मितत्वं, यजुषां अमितत्वं, साम्नां स्वरत्वं च प्रधानं लक्षणम्। '**ऋग्गाथा कुम्ब्या तन्मितं, यजुर्निगदो वृथा वाक् तदमितं, सामाथो यः कश्च गेष्णः स स्वरः** इति। अत्र '**अग्निमीळे**' इत्याद्या ऋचः, '**प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति**' इत्यादिकाः गाथाः, '**ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः**' इत्याद्याचारशिक्षारूपा कुम्ब्या, '**इषे त्वोर्जे त्वा**' इत्यादिकं यजुः, '**अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत**' इत्यादिर्निगदः, '**वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता**' इत्यादिः ब्राह्मणगतोऽर्थवादो वृथा वाक्।

लक्षणत एव वेदभेदः

तत्र ऋचां मितत्वं च गायत्र्यादिनियतछन्दोनिबन्धनक्लृप्तत्वं, यजुषाममितत्वं तु अनियतपादाक्षरादिछन्दोबन्धनरूपत्वं, साम्नां स्वरत्वं च गीतिविशेषरूपत्वमिति विवेकः। जैमिनिरपि तदेतदेवानुवदति– '**तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था। गीतिषु सामाख्या। शेषे यजुः शब्दः**' इति (पू० मी० सू० १।१) तेषामयमर्थः यत्र येषु मन्त्रेषु अर्थवशेन अर्थतः गायत्र्यादिछन्दःस्वरूपात् नियतेन निबन्धनेन पादव्यवस्था विद्यते, तेषां मन्त्राणां ऋक्संज्ञा शास्त्रप्रसिद्धा।

तद्यथा– '**अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्॥** इति (ऋ० १।१।१)

अत्र अष्टाक्षरनियताः त्रयः पादा भवन्ति। सोऽयं मन्त्रः त्रिपदागायत्रीछन्दोनिबन्धनक्लृप्तः सन् ऋगित्युच्यते। 'अष्टाक्षरा गायत्री, गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा' (म० ना० ३) इत्यादि श्रुतेः। अत्र अर्थवशेनेत्युपलक्षणम्– गायत्र्यादि-तत्तच्छन्दोवृत्तवशेनेति व्याख्येयम्। नियताक्षरपादोपसंहितगायत्र्यादिछन्दोवृत्तनिबद्ध एव मन्त्रः ऋक् संज्ञक इत्यर्थः। तदेतदेव ऋचां मितत्वरूपं लक्षणम्।

एतासां ऋग्वेदे प्रसिद्धानां तथा क्वचिदप्रसिद्धानामपि ऋचामेव गीतियोगमात्रेण सामसंज्ञा भवति।

'तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते'। इति. (छां० उ० १।६।५;१।७।१) सामब्राह्मणे एवाभिहितत्वात् 'ऋक्तो नातिरिच्यते सामवेदः' अतएव प्रायः सर्वत्रापि वेदे ऋक्साम्नोर्मिथुनत्वेन सहैव योगः श्रुतः इति गम्यते। 'ऋचः सामानि जज्ञिरे, (चित्यु १२।४); ऋग् दक्षिणः पक्षः, सामोत्तरः पक्षः (तै० उ० २।३); वागेवर्क् प्राणः साम तद्वा तत्त-न्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च ऋक् च साम च' (छां० उ० १।७।१) इत्यादि श्रुतेः। यास्कस्तु- 'मन्त्रा मननात्, छन्दांसि च्छादनात्, स्तोमःस्तवनात् यजुर्यजतेः, साम सम्मितमृचा, स्यतेर्वा ऋचा समं मेने इति नैदानाः। (नि० ७।३।१२) इति ऋक् साम्नोरविशेषेण स्वरूपं दर्शयति। तस्मात् गीतिमात्रेण ऋचामेव सामसंज्ञेति सिद्धम्। 'शेषे यजुः शब्दः' 'यथोक्त-ऋक्सामलक्षणव्यतिरिक्तो मन्त्रभागो 'यजुः' शब्दवाच्यो भवति। नियताक्षरपादोपहितगायत्र्यादिछन्दोनिबन्धनरहितो मन्त्रभागो यजुः संज्ञक इत्यर्थः। तदुक्तम् 'अनियताक्षरपादानि यजूꣳषि भवन्ति' इति। तद्यथा 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यत्र इदं पञ्चाक्षरं एकं यजुः श्रुतं, तथा 'इषे त्वा, ऊर्जे त्वा' इति च त्र्यक्षरं यजुर्द्वयं च विनियोगतः क्लृप्तम्। तथा च तद्विधानसूत्रम् 'बहुपर्णा बहुशाखाऽप्रतिशुष्काग्रा भवति तामाच्छिनत्तीषे त्वोर्जे त्वेति' (बौ० श्रौ० सू० १।१।१) 'इषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्त्यपि वा इषे त्वेत्याच्छिनत्त्यूर्जेत्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा' इति चापस्तम्बः।

एवं अनियताक्षरपादसंहितं छन्दोबन्धनमेव यजुर्लक्षणं ज्ञेयम्। अत्र यजुर्मन्त्रे अक्षरपादयोरनियत्वात् छन्दोनियमा-भावाच्च छन्दोबन्धराहित्यमेव यजुर्लक्षणमिति केचित्। तन्नायुक्तं छन्दोबन्धाभावे 'शेषे ब्राह्मण-शब्दः' इति शास्त्रात् यजुषां मन्त्राणामपि ब्राह्मणवाक्यत्वप्रसङ्गः। तस्मादक्षरपादादीनामनियतत्वेऽपि, गायत्र्यादि छन्दोबन्धराहित्येऽपि, यजुषां मन्त्रत्वापादकं, अक्षर-पदादीनां नियतपूर्वापरीभावसम्बद्धं, यत् किञ्चिदलौकिकं, अपौरुषेयाकृत्रिमादिगुणविशिष्टं, सांहित्यरूप-मन्त्रावयवानां नियतं छन्दोनिबन्धनमवश्यमभ्युपेयं भवति। नहि 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यत्र 'ऊर्जे त्वेषे त्वा' इति वा 'त्वेषे त्वोर्जे' इति वा मन्त्रः सम्भवति। नाप्यूहमन्त्रवत् परिकल्पयितुं शक्यः। यथा श्रुतमेव विनियोजनीयः। तस्माद्यजु-षामपि यत्किञ्चित् छन्दोनिबन्धनं वक्तव्यमेव। तस्य च नियताक्षरपादादिप्रयुक्तगायत्रीछन्दोलक्षणासंभवात्, यजुश्छन्द इत्येवाभिधीयते। तद्विशेषास्तु पिङ्गलच्छन्दःशास्त्रे निर्दिष्टाः।

अथर्ववेदस्य न पृथग्लक्षणम्

अथर्ववेदस्य लक्षणं मीमांसाशास्त्रेऽन्यत्र यत्र कुत्रापि वा न पृथङ्निर्दिष्टम्। अतः पारिशेष्यात् तत्र गीत्याद्यभावात् ऋग्यजुर्लक्षणविशिष्टमन्त्राणां दर्शनात्, सोऽयमथर्ववेदः ऋग्यजूरूपोभयात्मक इति पर्यवस्यति। तत्र तावत् ऋग्वेदे प्रसिद्धा एव ऋचः क्वचित् किञ्चित्पाठभेदेन पठिताः सहस्रशः सन्ति। ताभ्यो भिन्नाश्च ऋचः सहस्रशो विद्यन्ते 'शं नो देवीरभिष्टये, (ऋ० १०।९।४; वा.य.३६।१२; अथर्व० १।६।१), अम्बयोयन्त्यध्वभिः, (ऋ० १।२३।१६; अथर्व. १।४।१) अस्य वामस्य पलितस्य होतुः, (ऋ० १।१६४।१; अथर्व० ९।९।१) इति एवमाद्या ऋग्वेदस्था एव ऋचः। 'स्वतिदा विशां पतिः' (ऋ० १०।१५२।२; अथर्व० १।२१।१), आ त्वा हार्षमन्तरभूः (ऋ० १०।१७३।१; अथर्व० ६।८७।१), तिस्रो मातॄः० विश्वविदो वाचमविश्वविन्नाम् (ऋ० १।१६४।१०; अथर्व० ९।९।१०) इति पाठभेदविशिष्टाः 'अत्र विशस्पतिः, अन्तरेधि, विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम्' इति ऋक् पाठः। एवं ऋग्वेदस्थानि कानिचिद् बहूनि सूक्तानि विद्यन्ते।

"ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः। (अथर्व० १।१।१)

"यस्मादृचो अपातक्षन्। (अथर्व० १०।७।२०) इन्द्रस्य प्रथमो रथः। (अथर्व० १०।४।१) इत्येवमाद्या ऋग्वेदे अप्रसिद्धा ऋच एव। एवं कानिचिद्यजूꣳष्यपि दृश्यन्ते—

"विराड् वा इदमग्र आसीत्।" (अथर्व० ८।१०।१)

"यो विद्याद्ब्रह्म प्रत्यक्षम्।" (अथर्व० ९।६।१)

"तस्यौदनस्य बृहस्पतिः शिरः०।" (अथर्व० ११।३।१)

"व्रात्य आसीदीयमान एव०।" (अथर्व० १५।१।१)

"जिनमस्माकमुद्भिदम्।" (अथर्व० १६।८।१)

त एते मन्त्राः यजूरूपा एव यथायथं निर्दिष्टैः छन्दोभिर्विशिष्टाः। अस्य तुरीयवेदस्य अथर्ववेदसंज्ञा तु अथर्वणा ऋषिणा सङ्गृहीतत्वात्, भृग्वङ्गिरसां अथर्वाङ्गिरसां च आथर्वणानामृषीणां मन्त्रबाहुल्यादपि वा सिद्धा। एवं वेदानां चतुर्ष्वेऽस्मिन्नेऽपि मन्त्रराशेः "ऋग्यजु"- रिति द्विधैव भेदो वस्तुतत्वसिद्धः। तस्मात् ऋगादिलक्षणप्रयुक्तमेव "ऋग्यजुःसाम्नां" स्वरूपमिति सिद्धम्।

तदुक्तम्- "ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यन्ति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यन्ति विपश्चितः।" इति।

तस्मात् ऋग्यजुःसामशब्दाः ऋगादिलक्षणोपहितान् ऋगादिमन्त्रानेव स्पृशन्ति। न तु ऋगादिवेदेषु प्रसिद्धं संहिताग्रन्थमात्रं, नापि ब्राह्मणवाक्यं ब्राह्मणादिग्रन्थं वा इति सर्वथा सम्पद्यते।

"अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय। ऋचः सामानि यजूंषि।" (तै० ब्रा० १।१।१०।३,५;१।२।१। ६) इति स्पष्टतरमाम्नानात्।

किं व्यासेन व्यस्ता वेदाः ?

अत्रायं कश्चित्पुनर्विचारप्रसङ्गः- आदौ एकरूपेण स्थितं एकमेव वेदं तत्र भवान् व्यासः पाठप्रवचनादिसौकर्यार्थं चतुर्धा विबभाजेति भारतादिपुराणग्रन्थे दृश्यते। कीदृशः स विभागः यः खलु व्यासकृत इत्युच्यते? यदि स्वस्वलक्षणभिन्नाः ऋगादयो वेदाः, तर्हि तेषां नूतनं विभागं कर्तुं को वा समर्थः? अथ लक्षणतः सिद्धानां स्वरूपतो भिन्नानामपि "व्रीहियवगोधूमादीनामिव" एकराशेः पृथक्करणं व्यासकृतं ग्रन्थविभागेन प्रवचनसौकर्यार्थमिति चेत्, प्रसिद्धे यजुर्वेदे न केवलानि यजूंषि विद्यन्ते इति न सर्वस्यापि यजुर्वेदग्रन्थस्य यजुष्ट्वमस्तीत्युपन्यस्तमेव। अपि च मधुच्छन्दः प्रभृतिभिर्बहुभिर्ऋषिभिर्दृष्टानां बहूनां मन्त्राणां सूक्तानां च एकत्र सङ्ग्रहेण संहितादिग्रन्थानां ग्रथयितारः, न तु विभक्तारः, तत्तच्छाखाप्रवर्तकाः प्रवचनकर्तारः ऋग्वेदे शाकलादयः, यजुर्वेदे शुक्ले कण्वमाध्यन्दिनादयः, कृष्णे तु तित्तिरिमैत्रायणादयः, सामवेदे राणायनप्रभृतयः, अथर्ववेदे शौनकादयश्च ऋषयः प्रसिद्धाः, नहि तत्र व्यासस्य नामापि श्रूयते। तदपि व्यासस्य वेदविभक्तृत्वं तावत् संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिवेदग्रन्थेषु निरुक्तादिवेदांगेषु कल्पसूत्रादिष्वपि वेदसम्बद्धेषु न प्रसिद्धम्।

न चैतद्वेदार्थविचारशास्त्रयोः पूर्वोत्तरयोर्मीमांसयोरपि यत्र कुत्रापि प्रस्तुतं नापि निर्णीतम्।

अपि च "ऋग्गाथा कुम्ब्या तन्मितम्।" (ऐ० आ० ३।६।४)

'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः०' (बृ० उ० २।४।१०)

'तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः०' (मुं० उ० १।१।५)

इत्यादिप्रसिद्धब्राह्मणोपनिषदादिभ्योऽपि पूर्वं व्यासकृतो वेदविभागः, आहोस्वित् उत्तरत्रेति आशङ्कायां, पूर्वमेवेत्युक्ते वसिष्ठादिमहर्षीणामिव उपनिषदादिभ्योऽपि प्राचीनत्वं व्यासस्य तु असङ्गतमेव, येन वसिष्ठादिदृष्टानां ऋगादीनां विभक्तृत्वं व्यासस्याभ्युपगम्येत। अथ उत्तरत्रेत्युक्ते तत्तल्लक्षणतः सिद्धानां भिन्नरूपाणामपि तेषां ऋगादीनां एकराशेः पृथक्करणेन पुनर्विभागस्य सम्भवेऽपि प्रसिद्धेषु सर्वेषु ऋगादिवेदग्रन्थेषु लक्षणतः तथा विभागादर्शनात् असङ्गतत्वमेव। ऋक्साम्नोः लक्षणतः विभागेऽपि यजुर्वेदस्य लक्षणप्रयुक्तविभागाभावः तत्र ऋचामपि सत्वादिति भावः। तथैव 'ऋचः सामानि जज्ञिरे, ऋचः सामानि यजूंषि' इति वेदमन्त्रेष्वेव श्रुतानां लक्षणतो आविर्भावादेव ततः प्रागपि विभक्तरूपाणां तेषामृगादीनां पुनर्विभागः अनुपपन्न एव।

व्यासपूर्वो मन्त्रविभागः

अथ प्रवचनसौकर्यार्थं अल्पमेधसां एकैकवेदस्य अध्ययनलाघवार्थं च ऋगादिग्रन्थविभागमात्रं व्यासकृतमिति वचनमपि कल्पनामात्रमेवेति पर्यवस्यति, तत्तद्ग्रन्थप्रवक्तॄणां शाकल–तित्तिरि-माध्यन्दिनादीनामृषीणां प्रसिद्धेः, तत्र व्यासनामाप्रसिद्धेश्चेति प्रपञ्चितं पुरस्तात्। एवं सति वेदस्य चतुर्धा विभागे "निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्" इतिवत् क्लृप्तं निमित्तमात्रत्वमेव। तथा 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वं' इति व्यासस्य सर्वज्ञत्वादिप्रसिद्धिगौरवाद्युपोद्बलकं चेति परिशिष्यते।

॥

मन्त्राणामेव संहितात्वं, न ब्राह्मणानाम्

अथ एतेषु ऋग्यजुःसामाथर्वाख्येषु चतुर्ष्वपि वेदेषु मन्त्रात्मको भागः तद्ग्रन्थश्च संहिताशब्देन प्रसिद्धः। तेषां ग्रन्थानां संहितात्वं तथा संहिताशब्दवाच्यस्य तस्य शब्दराशेर्मन्त्रत्वं च मन्त्रावयवभूतानां वर्ण-पद-पादादीनां नियतपौर्वापरीभावादिनिबन्धनक्लृप्तत्वम्। तेन मन्त्राणां छन्दोवृत्तादिनिबन्धनतः सांहित्यमेष्टव्यम्। अत एव 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति सूत्रितं पाणिनिना। तस्मात् नियतच्छन्दोनिबन्धनेनैव मन्त्राणां संहितात्वमभ्युपेतव्यम्। अत एव याजुषे आध्वर्यवे कर्मानुष्ठाने याजुषमंत्रप्रयोगावसरे "देवस्य त्वा सवितुः० अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यां" इत्येव मन्त्रपाठेऽपि "सवित्रे जुष्टं निर्वपामि, इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि" इति तत्तद्देवताभेदेन प्रयोजयितव्यानामूहमन्त्राणां न मन्त्रत्वमस्ति। तत्र प्रयोक्तृमतिकल्पितत्वेन यथोक्तछन्दोनिबन्धननियतपरमसन्निकर्षरूपसंहितात्मकमन्त्रत्वाभावात्। तदेतन्मीमांसितं जैमिनिना "गुणशब्दस्तथेति चेत्। न समवायात्" इति (जै० सू० ९।१।३८-३९)। तथा एतेषामूहवाक्यानां प्रयोक्तृमतिकल्पितत्वेन पौरुषेयत्वं च निर्णीतम् "सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्यां। तदुक्तदोषम्" इति (जै० सू० १०।२।१-२)

एवं पाठप्रवचनग्रन्थे अनाम्नातानां "सूर्याय जुष्टं निर्वपामि" इत्यादिरूपेण कल्पितानां ऊहवाक्यानां पौरुषेयत्वादेव अमन्त्रत्वमपि निर्णीतम् "अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः" इति (जै० सू० २।१।३४) एवं च सति ऊहवाक्यानां पुरुषमतिकल्पितत्वेन मन्त्रत्वाभावे निश्चिते पारिशेष्यात् ब्राह्मणवाक्यवत् वाक्यत्वमेव। एतेन यथोक्तमन्त्रलक्षणाभावेन ब्राह्मणवाक्यानां न मन्त्रत्वं, ततश्च न संहितात्वं, चेति सिध्यति।

अथ यजुर्वेदप्रस्तावः

"यजुर्यजतेः" इति यास्कनिरुक्तात् यज्ञप्रधानो यजुर्वेदः इति गम्यते। तदेतदृचैवानुश्रावितम्—

"यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः।" इति (ऋ० १०।७१।११)

त्वः एकः यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते निष्पादयति, सोऽध्वर्युर्यजुःप्रधानः "यजुषाऽऽध्वर्यवम्" इति ब्राह्मणम्। अत्र यास्कनिरुक्तम्- "यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युः अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेतेति।" (इति० नि० १।७)

तस्मात् यज्ञनिष्पादकत्वादध्वर्योः यजुःप्राधान्याच्च यज्ञप्रधानो यजुर्वेदः, यजुर्वेदप्रधानो यज्ञः इति च सम्पद्यते।

वेदेषु यज्ञप्रतिपादकत्वेन यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्

अथ यज्ञात्मनस्तस्य परमपुरुषस्य यज्ञेनैव यजनीयत्वात् यज्ञस्यैव प्राधान्यं सर्वेष्वपि वेदेषु क्लृप्तम्। स च यज्ञः ज्ञानोपासनाक्रियादिरूपो वेदोपदिष्टः समस्तोऽपि धर्मः। तथा च मन्त्रवर्णः—

"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।" इति (ऋ० १०।९०।१६;वा० य० ३१।१६)

'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः ध्यानयज्ञास्तथा परे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥' इति च स्मृतिः। (गी० ४।२८)

यज्ञार्थमेव सर्वेषामपि वेदानां प्रवृत्तिः। तथा च लगधः—

"वेदाहि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।" इति (वेदाङ्गज्यो०) यज्ञप्राधान्यादेव मनोमयस्यात्मनो यजुःशिरस्त्वं श्रुतिषु प्रसिद्धम्। "तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तस्य यजुरेव शिरः।' इति (तै० ब्रह्मोप० ३) सर्वस्य गात्रस्य शिरः प्रधानम्। इति प्रत्यक्षसिद्धं न्यायतत्वम्। अपि च "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः" (ऋ० १।१०।१) "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। (ऋ० १०।७१।११) इति च मन्त्रवर्णात्, "ऋचैव हौत्रं क्रियते, यजुषाऽऽध्वर्यवं, साम्नोद्गीथम्" (ऐ० ब्रा० ५।३३)।

इति ब्राह्मणवचनाच्च ऋग्यजुःसाम्नां हौत्र-हवन-गानादिषु यज्ञार्थत्वेन विनियोगात्, सर्वेषामपि वेदानां यज्ञपरत्वेन लाक्षणिकं यजुर्वेदत्वमर्थतः क्लृप्तम्। सर्वैर्वेदैर्ब्रह्मयज्ञसिद्धेश्च– "यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते।" इति श्रुतेः। (तै० आ० २।१०)

अपि च 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति०। तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' (कठो० १।२।१५) इति श्रुतिनिगदितस्य सर्ववेदमूलभूतस्य ब्रह्मवाचकस्य प्रणवस्यापि यजुष्ट्वं, तथा ब्रह्मयज्ञादौ सर्वेषां वेदानामादौ तत्प्रणवानुवचनं च विहितमनुश्रूयते, तथाहि– 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः०– ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम्' इति। (तै० आ० २।११)

तथा 'ओमिति ब्रह्म, ओमितीद{ँ} सर्वम्। ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति। ओमिति सामानि गायन्ति। ओ{ँ}शोमिति शस्त्राणि श{ँ}सन्ति। ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति। ओमिति ब्रह्मा प्रसौति। ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति। ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति। ब्रह्मैवोपाप्नोति॥ (तै० शि० उ० १।१।८।१)

इति ऋगादिवेदसाध्येषु सर्वेष्वपि यज्ञेषु यजुर्मन्त्रात्मकप्रणवपूर्वकमेव सर्ववेदमन्त्रानुवचनेन तद्यज्ञकर्मानुष्ठानविधानात् यजुःप्रधानाः सर्वे वेदाः, यजुःप्रधानाः सर्वे यज्ञा इति सम्पद्यते।

सर्वेषां वेदानां यजुष्ट्वम्

तथैव वेदत्रयसारभूतानां 'भूर्भुवः स्वः' इति प्रसिद्धानां तिसृणां व्याहृतीनामपि छन्दतः क्लृप्तं यजुष्ट्वम्। तासां व्याहृतीनां वेदत्रयसारभूतत्वात् वेदसाध्येषु प्राणायामब्रह्मयज्ञसन्ध्योपासनादिषु सर्वेष्वपि यज्ञेषु यजुर्मन्त्रात्मकसप्रणवव्याहृतिपूर्वकमेव गायत्र्याः जपादिकं तथा गायत्रीमुखेन च सर्वेषां वेदानामनुवचनं च विहितम्। 'ओमिति प्रतिपद्यते० त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वरित्याहैतद्वै वाचः सत्यम्। अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम्' इति ब्रह्मयज्ञविधानम् (तै० आ० २।११)

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम्। प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः॥ (या० स्मृ०)

इति च प्राणायामविधिः॥

'प्रणवः पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवः स्वस्ततः परम्। गायत्री प्रणवश्चान्ते जप्येष्वेवमुदाहृतम्॥' (योगीश्वरः)

इति सन्ध्योपासनादौ जपविधिः।

एवं 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' (ऋ० १।१६४।३९)

'ओमित्येषा वाक् एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति प्रतीति च' (ब्राह्मणम्)

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति० ओमित्येतत्' (कठो० १।२।१५)

इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टब्रह्मवाचकयजुर्मन्त्रात्मकप्रणवोदितत्वात् सर्वेषामपि वेदानां यजुर्वेदत्वमिति सिध्यति।

एवमेव सर्वपरित्यागेन सन्न्यासयोगेन केवलमात्मसाक्षात्कारार्थं यतमानानां नैष्ठिकं धर्ममारूढानां यतीनां तस्य परब्रह्मणोऽन्तरात्मनो ज्ञानाय जप-ध्यान-धारणाद्यवलम्बनाय च यजुर्मन्त्रात्मकं परं तत्प्रणवाक्षरमेवोपदिष्टम् 'ॐ खं ब्रह्म' (वा० य० ४०।१८) 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म। अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम्। गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम्। सायुज्यं विनियोगम्' इति (म० ना० उ० १।३३)

'ओमित्येतदक्षरमिद{ँ} सर्वं०, ओंकार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद०' इति। (मां०उ०१–१२)

'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्' (मुं० उ० २।२।६) 'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म। एतदालम्बनं श्रेष्ठम्। इति (कठो० १।२।१६–१७)

'ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं ससामभिर्यत्कवयो वेदयन्ते। तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति' इति। (प्रश्नो० ५।७)

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत '(छां० उ० १।१।१)

'पर (म) हंसव्रती यस्तु प्रणवाभ्यासशीलतः । यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः संयतेन्द्रियः ।
यावज्जीवं जपेन्मन्त्रं प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ' इति पाद्मे ।

तस्मात् यज्ञप्राधान्यात् ज्ञानादिसर्वयज्ञपरत्वाच्च प्रणवव्याहृत्यादीनां ऋगादिसर्ववेदानामपि यजुर्वेदत्वमिति सिद्धम् ।
तथा च विष्णुपुराणवचनम्—

'एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ' इति ।

'एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । ' इति (भाग० ९।१४।४९)

" ओमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुः । " इति । (तै० आ० २।११)

यजुर्वेदस्य शुक्लकृष्णभेदौ

अथ त्रयीविद्यान्तर्गतो द्वितीयो यजुर्वेदपाठप्रवचनपरम्पराप्रसिद्धः । स च 'यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति ' इति । (चरण० प०) 'यजुरेकशताध्वकम् । शाखानां तु शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ' (कू० पु० ४९।५१) इति शतधा विस्तृतः श्रूयते । तत्रापि 'शुक्लः कृष्णश्चेति ' अवान्तरभेदेन द्विधैव नियतः । उभयत्रापि बह्व्यः शाखाः विद्यन्ते ।

तत्र कृष्णयजुर्वेदे प्रसिद्धायां तैत्तिरीयशाखायां 'औख्याखाण्डिकेयाः ' इति भेदद्वये खाण्डिकेयानां पञ्चभेदाः सन्ति । 'तैत्तिरीयकानां द्विभेदा भवन्ति । औख्याखाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति, आपस्तम्बाः बौधायनाः सत्याषाढाः हैरण्यकेशाः काण्यायनाश्चेति ' इति । (च० व्यू० २)

एवं पञ्चधा भेदनिर्देशेऽपि नैव तेषां संहितादिग्रन्थाः पृथक् विद्यन्ते, श्रौतादिसूत्रमात्रभेदात्, वेदग्रन्थस्तु एक एव ।

तैत्तिरीयशाखायां सारस्वतपाठस्यैतिह्यम्

तैत्तिरीयशाखायां पाठप्रवचनादिपरम्परया चिरात् प्रचलितस्य " सारस्वतपाठोपहितस्य" संहिताब्राह्मणारण्यकग्रन्थसमुदायात्मकस्य यजुर्वेदस्य " ऋषिच्छन्दोदेवतादिनियमाभावेन यातयामतादोषयुक्तत्वात् मन्त्रब्राह्मणसङ्करत्वाच्च कृष्णत्वम्, कण्वमाध्यन्दिनादिशाखायास्तु ऋष्यादिनियमसत्त्वात् मन्त्रब्राह्मणसङ्कराभावाच्च शुद्धत्वेन शुक्लत्वमिति विवेकः । प्रसिद्धेऽस्मिन् सारस्वतपाठे काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन काण्डविभागेन सम्प्रति अध्ययनं कर्तुं अशक्यत्वात्, सारस्वतपाठस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च, इदानीं सारस्वतपाठक्रमेणैव अध्ययनं प्रचलति ।

तदेतत्सारस्वतपाठविषये कथानकं पुराणान्तरे प्रसिद्धम् । तच्च यजुर्वेदाध्ययनविधिविचारावसरे संस्काररत्नमालायां उद्धृतं, तदेवात्र अनूद्यते—

" कोऽयं सारस्वतो नाम, कश्च सारस्वतः पाठः, इत्याकाङ्क्षायां इतिहासः प्रदर्श्यते- " ब्रह्मसभायां दुर्वासाः साम गायन्नास । तं खलु तेजसा क्रूरं दृष्ट्वा सभामध्ये सरस्वत्यस्मयत । ततः क्रुद्धो मुनिः सरस्वतीं शशाप मर्त्ययोनौ प्रजायस्वेति । ततस्तं देवी प्रसादयामास भगवन् विप्रगृहे जायेयमिति । ततः स मुनिस्तथेत्युक्त्वा जगाम । ततो देव्यात्रेयगृहेऽजायत । ततो वेदविदं भर्तारं प्राप्य, विद्यानिधिं पुत्रं सरस्वती प्रासूत । ततो विद्यानिधिं कृतोपनयनं पुत्रं पिता सारस्वतं वेदमध्यापयामास, यथा वृद्धक्रमेण । ततस्तं बालत्वादल्पमेधसं पिता ताडयामास पृष्ठे वेणुदलेन । ततः सोऽरोदीत्, सापि तं दृष्ट्वा पुत्रमालिङ्ग्यातिदुःखिता बभूव ।

" अश्रुपूर्णं तं वागीशा निवार्य च पुनः पुनः । ततः सा चिन्तयामास यस्याः कस्याः सुतो नहि ॥
प्राप्य मां ताड्यते बालो मम प्राणप्रियः सुतः ।

ततश्चतुःषष्टिकलाः सर्वान्वेदान्साङ्गान् ब्रह्मविद्यापर्यन्तान् सारस्वताय सरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासे निवर्त्य वायुधारणां चोपादिशत् ।

' ' ततः सम्पूर्णविद्योऽसौ कुरुक्षेत्रे वसन्मुनिः । तपस्तेपे महाभागो देवैरपि सुदुष्करम् ॥
ततः कालेन महता ह्यनावृष्टिरभूत्किल । '

कुरुक्षेत्रे सारस्वतं हृष्टं पुष्टमन्तर्वायुं धार्यमाणं तमृषिं ददृशुः—

तमूचुर्मुनयः सर्वे शाकं देहीति नः प्रभो । अलं शाकेन भो विप्रा यदि शाको भवेद्भुवि ।
सारस्वतो मुनिः प्राह तेभ्यो देहीति चण्डिकाम् । सुत शाकं प्रदास्यामि यदि शाकेन ते ह्यलम् ॥
शाकम्भरीति मुनिना प्रसन्नाऽकारि वै तदा । शाकाहारास्ततः सर्वे मुनयः कृतजीविताः ॥
दुर्भिक्षे विनिवृत्तेऽप्यध्ययनं नास्मरँस्तदा । अन्योऽन्यमभिजग्मुस्त उच्चरँश्च न कंचन ॥
ततो विस्मृतवेदास्तु बभूवुर्मुनयो भृशम् ।

ततोऽतिदुःखितेषु नारदेनोक्तं सारस्वतं कृतसर्ववेदाध्ययनं गत्वाऽध्ययनं कुरुध्वमिति । ततस्ते सारस्वतं प्रार्थयामासुः । अध्यापनं कुरुष्व भगवन्निति । ततः सारस्वतः प्रार्थितः चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यः चतुःषष्टिसहस्रवेदानध्यापयामास । ततस्तान्वेदान् तत्तच्छाखिनः साकल्येनाधीतवन्तः । तैत्तिरीयशाखिनस्तु साकल्येनाध्ययनं कृत्वा, सर्ववेदविलक्षणां तैत्तिरीयशाखां दृष्ट्वाऽन्योऽन्यमूचुः । अहो ? अतीव विस्मयोऽस्माकं सर्वविलक्षणां शाखामध्यापयति स्म अस्मान् मूढान्कृत्वा निर्मिताम् । ततः सर्वे तैत्तिरीयशाखिनः सम्भूय सारस्वतमूचुः- नायं वेदस्त्वयाऽध्यापितः सर्ववेदविलक्षणत्वादिति ।

ततः सारस्वतः सर्वान् श्रेष्ठान्मुनीन्प्राह वचः—

यद्ययं न भवेद्वेदः प्रतिज्ञां तु करोम्यहम् । अग्निप्रवेशनं कुर्यां भवन्तो वाचमीरिताम् ॥
तमूचुर्मुनयः सर्वे वचनं यत्त्वयोदितम् । यदि वेदक्रमं विप्र प्रतिज्ञां कुर्महे वयम् ॥

ततः सारस्वतेन सहिताः सर्वे मुनयः तत्र तत्र मुनीन्गत्वा निर्णेतुं न शक्नुमः, इति तैरुक्ताः ब्रह्माणं जग्मुः । यथायथं प्रतिज्ञाः निवेदिताः । ब्रह्मापि मुनिं सारस्वतमाह – सत्यं प्रतिज्ञातं तत्रभवता सारस्वतेन, 'सारस्वतो वेदपाठः' सारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः, अन्यथाऽध्ययनफलं नास्तीति । ततः इतरान्मुनीन्प्राह । सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो भवतीति । तस्मात्सर्वैर्जितम् । नाग्निप्रवेशनं कर्तव्यमितीतिहासः । सोऽयं इतिहासः 'संस्काररत्नमालायां' निर्दिष्टः ।

तत्प्रभृति सारस्वतपाठक्रमेणैवाध्ययनं प्रवृत्तं सत् इदानीं सर्वत्रापि तदेव प्रचलति । तत्क्रमपरिज्ञानाय सूत्राद्यभावेऽपि प्रचलितपाठक्रम एव तत्र प्रमाणं भवति ।

सारस्वतपाठे व्यत्यासः

तैत्तिरीयशाखायां प्रचलिते सारस्वतपाठे ग्रन्थत्रयं प्रसिद्धम् 'संहिता, ब्राह्मणं, आरण्यकं' इति । एतेषु त्रिष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रब्राह्मणयोः साङ्कर्यं दृश्यते । तस्मात् अत्र शुक्लयजुर्वेदे इव ऋग्यजुरात्मकोभयरूपमन्त्रसद्भावेऽपि विधिरूपब्राह्मणवाक्यबाहुल्यसाङ्कर्यदर्शनात् प्रसिद्धसंहिताग्रन्थो न यथोक्तलक्षणप्रयुक्तं संहिताशब्दं शक्तितो निर्वोढुमर्हति । तथा ब्राह्मणग्रन्थोऽपि ऋग्यजुर्मन्त्रसाङ्कर्यादेव न ब्राह्मणशब्दार्हः इति गम्यते । तत्रहि तैत्तिरीय संहितायां ब्राह्मणे आरण्यके च केचित् समग्राः प्रश्नाः केवलं यजुर्मन्त्रात्मकाः—

१ केचित् प्रश्नाः ऋङ्मन्त्रात्मकाः– 'अश्मन्नूर्जं पवसे शिश्रियाणं०-' (तै० सं० ४।६।१)

२ केचित् प्रश्ना ब्राह्मणरूपाः– 'प्राचीनवꣳशं करोति०-' (तै० सं० प्र० ६ सम्पूर्णः प्रपाठकः)

३ एकस्मिन्नेव प्रश्ने केचिदनुवाका ऋङ्मन्त्रात्मकाः– 'विष्णोः क्रमोऽसि०-' (तै० सं० ४।२।१)

४ केचिद्ब्राह्मणात्मकाः– 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः०' इति षडनुवाकाः. (तै० सं० २।५।१-६) तदेतत् दर्शपूर्णमासिकं पौरोडाशिकमनुब्राह्मणम् ।

५ केचित् ऋग्यजूरूपोभयमन्त्रात्मकाः– "युञ्जानः प्रथमं मनः०" (तै० सं० ४।१।१)

६ केचित् यजुर्मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकाः– "प्रजापतिरकामयत०– (तै० सं० ३।१।१)

७ केचित्तु ऋङ्मन्त्र–यजुर्मन्त्र–ब्राह्मणसहिताः त्र्यात्मकाः । 'यो वै देवान्देवयशसेनार्पयति० ।' (तै० सं० ३।१।९) ब्राह्मणरूपः "अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान्०" (तै० सं० ३।१।९ त्रिः मन्त्राः) "एष ते रुद्र भागो यन्निरयाचथास्तं जुषस्व" (तै० सं० ३।१।९)

८ तथा एकस्मिन्नेवानुवाकेऽपि कश्चिद्भागो यजुर्मन्त्रात्मकः, कश्चित् ऋङ्मन्त्रात्मकः, कश्चिद्भागो ब्राह्मणात्मकश्च दृश्यते- 'अषाढं युत्सु' (तै० ब्रा० २।७।४)

एवं ब्राह्मणे आरण्यके च संहितायामिवैव मन्त्रब्राह्मणसाङ्कर्यं बहुलं दृश्यते। तस्मात् तैत्तिरीयशाखायां प्रसिद्धसंहिताग्रन्थस्य संहितात्वं, तथा ब्राह्मणग्रन्थस्य ब्राह्मणत्वं च न वस्तुतत्वसिद्धं, नापि लक्षणप्रयुक्तग्रन्थविभागतन्त्रोपहितमिति वेदितव्यम्।

अथ यद्युच्येत- 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः' इति श्रुतेः सृष्टेः प्रागेव ईशनिःश्वासोपसृष्टो यजुर्वेदोऽयं पूर्वाचार्याणां स्वाध्यायप्रवचनपरम्पराप्राप्तः इति यथाश्रुतमेवास्य स्वाध्याये प्रवचने च न क्षतिरिति। तथास्तु तर्हि- उभावपि ग्रन्थौ न संहितापदेन नापि ब्राह्मणपदेन व्यवहरणीयौ, उभयत्रापि मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि साङ्कर्यात्। तस्मात्तदेतद्ग्रन्थद्वयमपि नामान्तरेणाभिधीयतां नाम, किं कृतं संहिताब्राह्मणादिनाममात्रोपचरितेन वेदान्तरानुकरणेन?

मन्त्राणां त्रिगुणो ब्राह्मणस्य चैकगुणः पाठः

अथ पुनः- 'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः॥' इति (शौ० च० व्यू० परि० २)

मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठप्रवचनमेव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणं दर्शितम्। सोऽयं मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठक्रमः तैत्तिरीयशाखायामेव दृष्टः, युक्तश्चायं पक्षः शास्त्रोपदिष्टत्वात्। तस्मात् तैत्तिरीयशाखायां यथाश्रुतमेव संहिताब्राह्मणादिग्रन्थविभागः, तथा तदध्ययनादिकं च युक्तमेवेति आशयः।

अत्रोच्यते- न वयमिह यजुर्वेदे वेदान्तरेऽपि वा मन्त्रब्राह्मणयोः सह पाठं, तदध्ययनं वा प्रतिषेधामः, अपि तु मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकस्य केवलं संहितात्वं, केवलं ब्राह्मणत्वं च, रुचितो नाभिलषामः। प्रत्युत उदाहृतशौनकवचनानुरोधेन मन्त्रब्राह्मणयोः सहैवाध्ययनमभिमन्यामहे। तत्र तु यो यो मन्त्रभागः तत्रैव तत्तद्विधिरूपो ब्राह्मणभागोऽपि अध्येतव्यः, मन्त्रविनियोगादिपरिज्ञानार्थमिति शास्त्रतत्वम्। तैत्तिरीयशाखायां तु नैव तथास्ति। तत्र हि संहितान्तर्गतस्य कस्यचिन्मन्त्रभागस्य ब्राह्मणं संहितायां, कस्यचिन्मन्त्रभागस्य ब्राह्मणे क्वचिदारण्यके च विद्यते। तथा संहितान्तर्गतस्य कस्यचिन्मन्त्रभागस्य कश्चिद् ब्राह्मणभागः संहितायां, कश्चिद् भागः ब्राह्मणेऽपि अस्ति। तद्यथा 'इषे त्वोर्जे त्वा' (तै० सं० १।१।१) इति त्रयोदशानुवाकात्मकस्य मन्त्रभागस्य ब्राह्मणं 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' इति (तै० ब्रा० ३।२) ब्राह्मणग्रन्थे प्रश्नद्वयं विद्यते। तथा तस्यैव कश्चिद् ब्राह्मणभागः 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः' इति (तै० सं० २।५।१) संहितायां विद्यते। एवं ब्राह्मणान्तर्गतस्य मन्त्रभागस्य कश्चिद् ब्राह्मणभागः ब्राह्मण..न्थे, कश्चिद् भागः संहितायां च विद्यते एवमारण्यकेऽपि। तद्यथा 'सत्यं प्रपद्ये' इति (तै० ब्रा० ३।५) इत्यस्य ब्राह्मणमन्त्रभागस्य ब्राह्मणं 'देवा वै नार्चि न यजुषि' इति (तै० सं० २।५।७) संहितायां विद्यते। एवं 'चित्तिः स्रुक्' इति (तै० आ० ३) मन्त्रस्य ब्राह्मणं 'प्रजापतिरकामयत' इति (तै० ब्रा० २।२) ब्राह्मणग्रन्थे विद्यते। एवं ग्रन्थत्रयेऽपि शतशः स्थलेषु परस्परं साङ्कर्यात् यत्र कुत्रापि पठितयोः तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठः तथा तदध्ययनमपि यथाकथञ्चिदपि न सम्भवति। क्वचित्तु 'सम्पश्यामि प्रजा अहं' (तै० सं० १।५।६)। 'सम्पश्यामि प्रजा अहमित्याह' (तै० सं० १।५।८) 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य' 'इमां० अश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यादिषु मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठसम्भवेऽपि न तावता सर्वत्रापि शक्यं, तथा साधयितुम्। तस्मान्मन्त्रब्राह्मणयोः सहपाठपक्षेऽपि नायं सारस्वतपाठक्रमः शास्त्रीयतामर्हति, नाप्यनुकूलः।

किं तर्हि? एकैकः प्रश्नः तथा एकैकोऽनुवाकोऽपि तत्र तत्रैव ब्राह्मणेन सहैव पठितव्यः, अथ किम्? तथा चेत् एकैको मन्त्रोऽपि तत्तद्विधिरूपेण ब्राह्मणेन सहैव पठितव्यः स्यात्। स्यादेव 'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह'। इति मतेन। असम्भाविनीयं पद्धतिः खलु। तथा चेत् 'मन्त्रब्राह्मणयोः सह' इत्यस्य सह शब्दस्य साहित्यं नाम ऐकरूप्यमित्येवार्थोऽस्तु, न तु सान्निध्यमिति। तदा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदभागयोः 'सह' साहित्येन स्वरादियुक्तेन एकरूपेण

'त्रिगुणं' गद्यपद्यात्मकसंहितारूपेण, विभक्तपदपाठरूपेण, क्रमपाठरूपेण चेत्येवं त्रिविधं अध्ययनं यत्र विद्यते स यजुर्वेदः इत्यर्थः। तथा च तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थस्य यथोक्तेन प्रकारेण संहितायाः पदक्रमरूपं त्रिगुणं पाठप्रवचनं प्रसिद्धम्, तत्र मन्त्र-भागस्येव ब्राह्मणभागस्यापि स्वरः पदपाठः क्रमपाठश्च प्रचलितः, नैवं वेदान्तरे विद्यते, इदमेव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणं विशिष्ट-तरमिति भावः।

एवं चेत्— संहिताया इव ब्राह्मणग्रन्थस्यापि तथा आरण्यकस्य च पदक्रमादिरित्रगुणपाठो भवितव्यः। न हि संहिता-ग्रन्थमात्रे यजुर्वेदः सम्पूर्णः, ब्राह्मणारण्यकयोरपि सोमादियज्ञोपयोगिकमन्त्रबाहुल्यसत्वात्।

अथ अन्यत्र वेदान्तरे संहिताग्रन्थस्यैव पदक्रमादिपाठप्रसिद्धेः ब्राह्मणग्रन्थस्य पदविभागाभावात् अत्र सारस्वतपाठेऽपि तथैवाध्ययनं परम्पराप्राप्तम्। तथा चेत् वस्तुतः वेदान्तरे मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणतः संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागेऽपि उभयोर्ग्रन्थयोः त्रिगुणं पाठप्रवचनं शक्यं संपादयितुं, तथापि यजुर्वेदे एव तादृग्पाठविधानात् युक्तमेव तथैवानुष्ठातुं उभयोरपि ग्रन्थयोः त्रिगुणं पाठप्रवचनं इति प्रतीयते। प्रत्युत, प्रचलितपाठक्रमे एव संहितान्तर्गतमात्रस्य कतिपयमन्त्रभागस्य संहितापदक्रम-रूपेण त्रिगुणं पाठः, ब्राह्मणग्रन्थान्तर्गतस्य तु मन्त्रभागस्यापि केवलं संहितारूपेण एकगुणं पाठः, तथा संहितान्तर्गतस्य कति-पयब्राह्मणभागस्य त्रिगुणपाठः, तथा ब्राह्मणारण्यकग्रन्थान्तर्गतस्य विधिभागस्य एकगुणं पाठः इत्यसामञ्जस्यं स्यात्। "त्रिगुणं पठ्यते यत्र" इति वचनोक्तयजुर्वेदलक्षणविरोधश्च प्रसक्तः। तथापि सारस्वतपाठेन प्रचलित एव क्रमः साधी-यान् सारस्वतमुन्युपदिष्टत्वात्, तथैवाध्ययने एव श्रेयस्त्वप्रतिपादनात्, अन्यथाऽध्ययने निष्फलत्वदर्शनात्, तथैव ब्राह्मणा-निर्णीतत्वाच्च, सोऽयं तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदः अनादिसिद्धार्षेयाध्ययनपरम्परागतः यथाक्रममेवाध्येतव्यः इत्येव युक्तम्। न हि तादृशेषु अपौरुषेयेषु वेदग्रन्थेषु इदानींतनानामस्मादृशां किञ्चिज्ज्ञानां यत्किञ्चिदपि वैपरीत्यादिकल्पनावसरः। उदाहृतश्च पूर्वमेव सारस्वतमुनेरितिहासः, तथा सारस्वतपाठे ब्रह्मनिर्णयश्च।

एवं भगवतो ब्रह्मणः आदेशात् सोऽयं तैत्तिरीययजुर्वेदः सारस्वतमुन्युपदिष्टेन सारस्वतपाठेन यथाप्रसिद्धं यथाक्रममेवा-ध्येतव्यः इति निर्णीतं पूर्वैर्महर्षिभिः। तस्मात् तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदे संहिताब्राह्मणारण्यकग्रन्थानां पृथक् पाठक्रमान्तरं नान्वेषणीयं नाप्यादरणीयमिति वैदिकानां सिद्धान्तः, स च आर्षेयत्वादिश्रद्धोपहितः, अत एव स न प्रतिषेधव्यः, निषिद्धे तु तस्मिन् वेदश्रद्धालवो व्याकुलिता भवेयुः, तदभिमानिनस्तु कुप्येयुरिति।

तथास्तु तर्हि— "न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्" (भ० गी० ३।२६)
"अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु" (या० स्मृ०)

इति देशिकोपदेशात् समन्वय एवाश्रयणीय इति युज्यते। तेन तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदः सारस्वतपाठक्रमेणैवाधीयतां नाम, तथात्वेनाध्ययनेऽपि लक्षणतः तत्रत्यो मन्त्रब्राह्मणादिभेदः ऋक्त्वयजुष्ट्वादिभेद आर्षेयादिभेदश्च याथार्थ्येन वेदितव्य एव, न च तत्सारस्वतपाठो निषेद्धुमर्हति।

'अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते' इत्यभियुक्तवचनात्। तदर्थमेवायं वेदवेदिकाप्रस्तावश्च।

एवं लक्षणतो विदिते मन्त्रब्राह्मणऋक्त्वयजुष्ट्वादिभेदे वेदितव्ये च, सारस्वतपाठेऽपि विद्यमानस्य सर्वस्यापि मन्त्रभागस्य संहितात्वं लक्षणप्रयुक्तं, विधिभागस्य तु ब्राह्मणत्वं चेत्यर्थादभ्युपगतं भवति। ततश्च तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदे ग्रन्थभेदेन प्रसि-द्धयोः संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः यथोक्तलक्षणोपहिता शास्त्रदर्शिता संहितात्वसिद्धिः ब्राह्मणत्वसिद्धिश्च ऋते विभागात् अन्यथा सर्वथाप्यसम्भाविनीत्येव वक्तव्यमापतति।

वस्तुतस्तु सारस्वतपाठक्रमेण प्रसिद्धे संहिताग्रन्थे, तथा ब्राह्मणे, आरण्यके च, तत्र तत्र मन्त्राणां मध्ये ब्राह्मणपाठोऽपि तत्तन्मन्त्राणां यागादिकर्मानुष्ठानविनियोगादिपरिज्ञानानुकूलार्थमेव, न तु पुनः ब्राह्मणवाक्यानामपि संहितात्वाद्यापादनार्थः, नापि संहिताद्यभिधानकरणार्थः। दर्शितश्च तत्रापि मन्त्रब्राह्मणयोः यथायथं साहित्येन पाठक्रमाभावः, तेन त्रिष्वपि ग्रन्थेषु पठितयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरसन्निधानात् कथं तयोः सहाध्ययनं सम्भवेदिति चिरं चिन्तनीयमेव।

अ थ वेदान्तरेषु संहितायाः पदपाठसत्त्वात्, ब्राह्मणभागस्य पदपाठाभावाच्च, सारस्वतपाठेऽपि तद्वदेव संहिताब्राह्मणारण्यक-ग्रन्थभेदेन पाठयत्नात् यथा यावान् प्रसिद्धः संहिताग्रन्थः स तावानेव याजुषो मन्त्रभागः पदविभागात् त्रिगुणपाठसत्त्वाच्च; यथा यावांश्च प्रसिद्धो ब्राह्मणग्रन्थः आरण्यकग्रन्थश्च स तावान् सर्वोऽपि विधिरूपः याजुषो ब्राह्मणभागः पदविभागाभावात् त्रिगुणपाठपद्धतेरभावाच्च इति कल्प्यतामिति चेन, न तु तावन्मात्रेण कल्पनाविशेषेण तत्सेत्स्यति।

न हि तावत् सहस्रशः पुरुषयूथसङ्कीर्णः स्त्रीव्यक्तिविशेषः पुरुषोऽयमिति कल्पनामात्रेण तथा बाह्याकारविकारादिविशिष्ट-वेषसंस्कारेणापि वा स्वभावतः शक्तितश्च पुंरूपत्वं प्राप्नोति, न च तत्कथञ्चिदप्यापादयितुं शक्यम्। एवमेव स्त्रीयूथसङ्कीर्णः स्त्री-वेषधरोऽपि पुरुषः स्त्रीत्वं न भजते, तदेतत् प्रत्यक्षसिद्धं नाटकादौ, तथैव सारस्वतपाठे सहस्रशः ऋग्यजुरादिमन्त्रगणसंकीर्णो विधिरूपः ब्राह्मणवाक्यात्मक शब्दराशिरपि तावता मन्त्रगणमध्यपातित्वमात्रेण, मन्त्रत्वकल्पनामात्रेण वा, मन्त्रवत् स्वरादि-संस्कारेण वा, पदविभागात् त्रिगुणपाठेनापि वा, स्वयं रूपतः शक्तितश्च नैव मन्त्रो भवितुमर्हति। एवं ब्राह्मणवाक्यसङ्कीर्णो-ऽपि पदविभागाभावे त्रिगुणपाठाभावेऽपि मन्त्रः न ब्राह्मणं भवति।

एवं शब्दतः अर्थतश्च मन्त्रब्राह्मणयोः स्वरूपतः स्त्रीत्वपुंस्त्ववत् सर्वथा भेदो वस्तुसिद्धः। तस्मात् मन्त्रभागो विधिभाग-श्चेति द्विधा विभक्तः सर्वोऽपि वेदः। तत्र मन्त्रभागः 'संहिता,' विधिभागो 'ब्राह्मणं' चेति प्रतिपादितं पुरस्तात्।

सोऽयं यथोक्तलक्षणविशिष्टो विधिमन्त्रात्मको ब्राह्मणसंहितासंज्ञको वेदग्रन्थो भेदेन सिद्धः सर्वत्र वेदेषु समानः एकरूपेण प्रतिष्ठितः सुप्रसिद्धः। तत्र विधिमन्त्रात्मकयोर्ब्राह्मणसंहिताभागयोः ग्रन्थतोऽपि भेदेन संस्थितौ महदिदं प्रमाणं यत्सर्वे-ष्वपि वेदेषु समाना रीतिरिति प्रत्येतव्यम्।

तत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सहैव त्रिगुणपाठ एव यजुर्वेदस्य मुख्यं लक्षणमित्यभ्युपगम्यमाने तैत्तिरीयसंहिता–ब्राह्मण–आरण्यक-संज्ञकग्रन्थत्रयक्लृप्तस्य समग्रस्यापि यजुर्वेदस्य त्रिगुणपाठ आदरणीयो भवेत्। तैत्तिरीय सारस्वतपाठे तु प्रसिद्धयोः संहिता-ब्राह्मणग्रन्थयोः आरण्यकस्य च यथोक्तविधिमन्त्रत्वलक्षणराहित्येन त्रिष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रब्राह्मणसाङ्कर्यात्, संहिताग्रन्थान्तर्गत-स्यैव मन्त्रब्राह्मणभागस्य त्रिगुणपाठप्रवचनादिसत्वाच्च, संहितायाः संहितात्वं, ब्राह्मणग्रन्थस्य ब्राह्मणत्वं, चासङ्गतमिति वैषम्येन सर्ववेदवैलक्षण्यं, तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदस्येति वेदितव्यम्।

मैत्रायणीयसंहितायां तु इतोऽप्यस्ति कश्चिद्विशेषः संस्कृतः, तत्र दर्शपूर्णमासादियज्ञीयकर्मानुरोधेन पौरोडाशिकादिप्रकर-णानां भेदेन तत्तन्मन्त्रैः सहैव तत्र तत्र प्रायः सर्वः तत्तद्ब्राह्मणभागोऽपि पठितः, तथा तस्य त्रिगुणपाठोऽपि प्रचलितः तस्मात् तत्र मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन पाठप्रवचनं सार्थकमेव। तथापि मन्त्रब्राह्मणयोः सङ्करः तथा आर्षेयाद्यनियमश्च तदवस्थ एव, न हि तावता साहित्यपाठमात्रेण यातयामतादोषो निवर्तते। तैत्तिरीयसारस्वतपाठे प्रचलितः पाठक्रमः केन प्रमाणेन, केन वा विधिना, केन वा यज्ञादिक्रमनियमेन, कथं कल्पितः, इति न ज्ञायते। नाप्येतत्पाठक्रमे प्रमाणान्तरं दृश्यते, येन तत् ज्ञातुं शक्यं भवेत्। नापि तत्र सूत्रादिकं किञ्चिदस्ति प्रतिबोधकम्। तद्विषये बौधायनादिप्रणीता काण्डानुक्रमणिकैव शरणम्। अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते इति च स्पष्टं वचनम्।

तैत्तिरीयशाखाकथानकम्

सोऽयं सारस्वतपाठोपहितः कृष्णयजुर्वेदः केनचिन्निमित्तेन याज्ञवल्क्येन वमितः, तथातद्वमितं तमिमं वेदं वैशम्पायन-शिष्याः तित्तिरयो भूत्वा स्वीकृतवन्तः, तस्मात् सा शाखा तैत्तिरीयेति प्रथिता। तथा च विष्णुपुराणे तदितिहासः श्रूयते–

'एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत्।

यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने। वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै॥ १॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यश्च तस्याभूद् ब्रह्मरातः सुतो द्विजः॥ २॥

शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा। ऋषिर्यश्च महामेरौ समाजे नागमिष्यति॥ ३॥

तस्य वै सप्तरात्रं तद्ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेनं मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विजम्॥ ४॥

वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवाँस्तदा। स्वस्रियं बालकं सोऽपि पदावृष्टमघातयत्॥ ५॥

शिष्यानाह च भोः शिष्याः ब्रह्महत्यां परावृते। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥ ६ ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ७ ॥
ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मुच्यतां यत्त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानकः ॥ ८ ॥
निस्तेजसा वदस्येतान्यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥ ९ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलं त्वयाऽधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ १० ॥

पराशर उवाच–

इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजूंष्यथ। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥
यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजाः। जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
ब्रह्महत्या व्रतं चीर्णं गुरुणा नोदितं तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥
याज्ञवल्क्योऽपि मन्त्रेण प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रणतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥ १४ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच–

नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे। ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १५ ॥
इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः। वाजीरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् ॥ १६ ॥
याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

पराशर उवाच–

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥
यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्याश्वाः स भवेद्यतः ॥ १९ ॥
शाखाभेदस्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्। काण्वाद्यास्तु महाभाग याज्ञवल्क्यप्रकीर्तिताः ॥ २० ॥ इति

भागवते —

वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन्। यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणाय गुरोर्व्रतम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यस्तु तच्छिष्यः आहाहो भगवन्कियत्। चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ २ ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोऽपि ह्यलं त्वया। विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ३ ॥
देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ४ ॥
भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्मन् तल्लोलुपतयाददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ५ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् छन्दांस्यधि गवेषयन्। गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

ॐ नमो भगवते आदित्यायेत्यारभ्य अयातयामयजुःकाम उपसरामीति।

सूत उवाच–

एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादतः ॥ ७ ॥
यजुर्भिरकरोच्छाखाः दश पञ्च तथा विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥ ८ ॥ इति

तत्र भवान् याज्ञवल्क्यः तदिदं सर्वं वेदतत्वं सूक्ष्मया दृशा समीक्ष्य प्रसिद्धे तैत्तिरीयसारस्वतपाठे मन्त्रब्राह्मणसाङ्कर्यं तथा आर्षेयाद्यनियमं चानुलक्ष्य वमनतः तत्परित्यागेन तपसा आदित्यप्रसादाल्लब्धया धिया ब्राह्मणादिसाङ्कर्यरहितं आर्षेयादिपरिक्लृप्तं अत एव यातयामतादिदोषनिर्मुक्तं शुद्धं यजुर्वेदं लब्धवानिति एतावता महता प्रबन्धेन निर्गलितोऽर्थः।

तत्र हि शुक्लयजुर्वेदे मन्त्रलक्षणोपेतः केवलं ऋग्यजुर्मन्त्रात्मकः चत्वारिंशदध्यायपरिमितः संहिताग्रन्थः, तथा ब्राह्मणलक्षणोपेतः केवलं गद्यरूपः शतपथनामको ब्राह्मणग्रन्थश्चेति ग्रन्थद्वयमेवास्ति प्रसिद्धम्।

तयोः मन्त्रब्राह्मणात्मकयोः संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः परस्परं साङ्कर्याभावात् आर्षेयादिनियमसत्वाच्च शुक्लत्वम्। अतएवा-

यातयामता च। एवमिह एतैर्निमित्तैः वाजसनेयिशाखायाः शुक्लत्वे सिद्धे, पारिशेष्यात् तन्निमित्ताभावादेव तैत्तिरीयसारस्वतपाठस्य कृष्णत्वमिति अर्थात् सिद्धं भवति।

वेदस्य यातयामता

अथ केयं कीदृशी च यातयामता नाम, येन खलु वेदस्यापि दोषत्वमिच्छन्ति। प्रसिद्धं खलु गतरसानां जीर्णभुक्तादीनां अन्नादीनां यातयामतादोषदूषितत्वम्। 'यातयामगतरसं' इति। 'जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयं' इति अमरः (३।१४।९)। वेदस्य तु स्वयंसिद्धस्यात्यन्तं पवित्रस्य कथं दोषप्रसक्तिः? लोके तु अप्रसिद्धा तद्यातयामतेति किञ्चित् शङ्कास्पदम्। उच्यते– भवति हि वेदस्यापि यातयामतादोषः आर्षेयच्छन्दोदैवताद्यज्ञाननिमित्तः। तथा च छन्दोगब्राह्मणे समाम्नातम्—

"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते, याजयति वा,ऽध्यापयति वा, यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति स्थाणुं वर्च्छति, गर्ते वा पात्यते, प्रमीयते वा, पापीयान् भवति, तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यात्" इति।

मन्त्राणां ऋषि-छन्दो-दैवत-ब्राह्मणादिज्ञानाभावे अन्नादेरिव वेदस्यापि यातयामतादोषः सम्भवतीत्यर्थः। एतेन तैत्तिरीयसारस्वतपाठे, ऋषिच्छन्दोदैवतनियमाभावात् अव्यवस्थितत्वात् तत्समीकरणासम्भवाच्च, युक्तं यातयामतादोषसत्वं, इति सोऽयं ऋष्याद्यनियम एव यातयामतायां प्रधानो हेतुरिति प्रत्येतव्यम्।

अत एव तैत्तिरीयसारस्वतपाठक्रमे तद्दोषनिरसनाशक्यतया ज्ञानमात्रेण तत्सम्भावनार्थं काण्डर्ष्यादिविभागेन ब्राह्मणादिवचनसिद्धः आर्षेयपाठक्रमः समुद्धृतः बौधायनप्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैः। तथा च काण्डानुक्रमणिका। "अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते।" इति प्रतिज्ञाय प्राजापत्यादि पञ्चकाण्डानि उपदिष्टानि। अत एवास्य तैत्तिरीयसारस्वतपाठस्य यातयामतादोषदूषितत्वात् तत्परित्यागेन याज्ञवल्क्यः अयातयामं शुक्लं वेदं तपसा प्राप्तवानिति प्रतीयते।

अत्र यथा विरुद्धजातीयानेकरसादिसांकर्येण कलुषितं, अत एवारुच्या अपाचनादिना कारणान्तरेण वा वमितं, वमनतः उदराद्विर्गतं अन्नादिकं तित्तिरिः पक्षिविशेषः स्वजीवनार्थं शुद्धपदार्थान्तरसम्पादने सामर्थ्याभावेन अलसः, अतः तस्मिन् वमितान्ने लोलुपः सन् तज्जक्षिति। तथैव वैशम्पायनशिष्या अपि याज्ञवल्क्येन यातयामतादोषदूषितत्वाद्वमितं तत्र अरुच्या वमितं वमनवत् परित्यक्तं तैत्तिरीययजुर्वेदं, स्वातन्त्र्येण तपसा शुद्धवेदान्तरप्राप्तिसामर्थ्याभावेन तल्लोलुपाः सन्तः, अविचार्यैव सहसा स्वीकृतवन्तः इत्युन्नीयते।

'भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्मन् तल्लोलुपतयाददुः' इति स्पष्टार्थवचनात्। तस्मात् तित्तिरिवद् वमितग्रहणवृत्तयः इति तित्तिरिवृत्तयः सन्तः ते तित्तिरयः, तदुदितानुवादिनस्तदनुयायिनस्तैत्तिरीया इति वक्तव्यमापतति।

याज्ञवल्क्येनाधीतस्य शब्दराशेर्यजुर्वेदस्य वमनं तु पुनरनुच्चारणप्रतिज्ञापूर्वकं परित्यागरूपं आन्तरं सूक्ष्ममेव, न तु अन्नादिकमिव बाह्यं स्थूलं, येन वैशम्पायनशिष्यैः पक्षिरूपेण तित्तिरिभावेन तद् भक्ष्येत, अथवा येन तद्वमितवेदस्य भक्षणार्थं वैशम्पायनशिष्याणां साक्षात्तित्तिरिपक्षिरूपग्रहणप्रसङ्गः समापद्येत। तथा वैशम्पायनशिष्याणां तित्तिरिभावोऽपि वमितग्रहणलोलुपतारूप एव भवितुमर्हति, न तु साक्षात्तित्तिरिपक्षिरूपतापत्तिः, येन याज्ञवल्क्येन वमितो वेदः तित्तिरिभक्षणार्हः अन्नादिवत् स्थूलः स्यात्। एवं तद्वमितवेदभक्षणमपि अन्यपरित्यक्तवेदस्वीकाररूपमेवेति निश्चितोऽर्थः।

एवं तित्तिरिपक्षिवृत्तिमात्रेण याज्ञवल्क्यपरित्यक्तवेदग्रहणरूपेण ते तैत्तिरीया अभवन्निति सर्वं सम्पद्यते। एतेन तदर्थं प्रदर्शितः पौराणिकः इतिहासः अर्थवाद एवेत्युक्तं भवति।

आचार्यः तित्तिरिः

वस्तुतस्तु एतच्छाखाप्रवर्तकः तित्तिरिनामकः कश्चिदाचार्य एव, येन तन्नाम्नैवैषा शाखा प्रसिद्धा, यथा वेदान्तरे शाकलबाष्कलकाण्वमाध्यन्दिनादयः इत्येव प्रतीयते। तथा च काण्डानुक्रमणिकायां तैत्तिरीयशाखाप्रवक्तारः प्रसिद्धाः।

" वैशम्पायनो यास्कायैतां शाखां प्राह पैङ्गये । यास्कः पैङ्गिस्तित्तिरये उखाय प्राहतित्तिरिः ॥
उखः शाखामिमां प्राह आत्रेयाय यशस्विने । तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयी इति प्रोच्यते ॥ इति
अत एव चरणव्यूहपरिभाषायां शौनकोक्तिः सङ्गच्छते 'तत्र तैत्तिरीयकानां द्विभेदा भवन्ति, औख्या खाण्डिकेयाश्चेति'
" तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति, कालेया शाट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तम्बी चेति " (च० प० सूत्रे)
तथा " आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी भारद्वाजीति ' अत्र कालेया शाट्यायनीति द्वे मूलोक्ते,
तयोः स्थाने बौधायनी औखेया इति बोध्ये, इति तद्भाष्ये च उल्लिखितम् ।

तैत्तिरीयशाखायाः मन्त्रपरिमाणादिकम्

' तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राणि ' इति चरणव्यूहपरिभाषासूत्रे उक्तं, तत्परिमाणं च भाष्ये वर्णितम्—
काण्डास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकाश्चतुः । चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट् ॥ १ ॥
एकपञ्चाशदधिकाः सङ्ख्याः पञ्चाशदुच्यते । द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका ॥ २ ॥
लक्षैकं तु द्विनवति सहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षरमुच्यते ॥ ३ ॥
लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टषष्ट्याधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम् ॥ ४ ॥
अस्यार्थः भाष्योक्तः— काण्डाः ७; प्रश्नाः ४४; अनुवाकाः ६५१; पञ्चाशत्री पञ्चाशती २१९८; पदानि १९२९०; अक्षराणि २५३८६८; इति संहितायाः ।

शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते ॥
इति ब्राह्मणे वाक्यसङ्ख्या १९४८८ इति ।

अत्र संहिता–ब्राह्मणं–आरण्यकं चेति ग्रन्थत्रयविशिष्टस्य समग्रस्य तैत्तिरीययजुर्वेदस्य सप्तकाण्डाः भवन्ति; ४४ प्रश्नाः, ६५१ अनुवाकाः; २१९८ पञ्चाशती; १९२९० पदानि च केवलं संहिताग्रन्थस्यैति ज्ञेयं, वाक्यानि तु ब्राह्मणग्रन्थस्यैव ।

अत्र ऋग्यजुर्मन्त्रपरिमाणं नोक्तम् । न तु संहिताग्रन्थमात्रे यजुर्वेदः सम्पूर्णः । ब्राह्मणारण्यकयोरपि ऋग्यजुर्मन्त्रबाहुल्यसत्वात् । तत्परिमाणं काण्डविभागे आर्षेयपाठे प्रपञ्चते । ' तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राणि ' इति परिमाणं तु समग्रयजुर्वेदस्यैव भवितुमर्हति । तत्र ऋचां परिमाणं पृथक् नोक्तम् । नापि तत्केवलानां यजुषाम् । ऋग्यजुःसामान्येन अष्टादशसहस्राणि, यजूँषि यजुर्वेदमन्त्राणि भवन्तीत्यर्थः । शुक्लयजुर्वेदे तु ऋग्यजुर्विभागेन परिमाणं दर्शितम् । तत्रापि नियतरूपत्वात् ऋचामेव सङ्ख्यापरिमाणं स्पष्टम् । तदतिरिक्तानां यजुष्ट्वमिति पारिशेष्यात् सिध्यतीति तदपि न पृथग्दर्शितं यजुःपरिमाणम् ।

द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसङ्ख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंँषि च ॥
अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकञ्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् । इति (च० प० सूत्रम्) एवं शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयीसंहितायां ऋङ्मन्त्राः १८०० ।

तैत्तिरीयसारस्वतपाठेऽवान्तरविषयविचारः

सारस्वतपाठे संहिता-ब्राह्मण-आरण्यकेषु त्रिष्वपि ग्रन्थेषु पञ्चाशत्पदेषु विरामः (पञ्चाशतिः), प्रतीकपाठः, प्रतीकमात्रस्य पदक्रमादिपाठश्च, ऋग्यजुर्मन्त्रयोः सङ्कलनमविभागेन, मन्त्रानुषङ्गः, ऋङ्मन्त्रेषु पादादिनियमातिक्रमः, ऋचां छन्दोनियमभङ्गेन मन्त्रविभागनियमातिक्रमः, आर्षेयाद्यनियमः, तेन च यथाशास्त्रं तदध्ययनाशक्यता चेत्येवमादयो बहवो विषयः सन्ति विचारणीयाः, ते च क्रमशः विचार्यन्ते ।

पञ्चाशत्पदेषु विरामः

विद्यार्थिनामध्ययनादिसौकार्यार्थं दीर्घेऽनुवाके पञ्चाशत्पदेषु विरामः कल्पितः, तस्य च पञ्चाशदिति संज्ञाऽपि प्रसिद्धा ।

तादृशाः पञ्चाशत्यः २१९८ सन्तीत्युक्तं पुरस्तात्। तत्र क्वचिद् यजुर्मन्त्रमध्ये, क्वचित् ऋङ्मन्त्रमध्ये, क्वचित्तु उपसर्गक्रियापदयोर्मध्येऽपि, स पञ्चाशद्विरामो भवति। तद्यथा यजुर्मन्त्रमध्ये पञ्चाशत्—

'**मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा हि॑ꣳसिषम्।**' (तै० सं० १।१।४।७) इत्यस्य यजुर्मन्त्रस्य मध्ये 'मा त्वा (१) हि॑ꣳसिषमुरुवाताय।' इति विरामः क्लृप्तः, अध्ययनादौ पञ्चाशत्पदेषु विरामेणैव पाठक्रमः, विनियोगे तु 'मा त्वा हि॑ꣳसिषम्' इति एतदन्तमेव, यजुर्मन्त्रानुवचनमस्ति।

तच्च '**पुरोडाशान्प्रेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे० मा त्वा हि॑ꣳसिषमिति**' बौधायनसूत्रे विधानात्। तथैव '**अपहतोऽररुः पृथिव्यै देवयजन्यै व्रजं (१) गच्छ गोस्थानम्।**' इत्यत्र '**व्रजं गच्छ गोस्थानम्**' इति यजुर्मन्त्रः। (तै० सं० १।१।९।८-९), एवमेव सहस्रशः स्थानेषु विद्यते। अथ ऋङ्मन्त्रमध्ये पञ्चाशत्—

'**त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा। त्वं यज्ञेष्वीड्यः**' इतीयमृक् (तै० सं० १।२।३।४) प्रसिद्धा, तत्र 'त्वं (१) यज्ञेष्वीड्यः' इति पञ्चाशत्पदविरामः। '**यो नो दूरे अघश॑ꣳसः (१)। स ते (२) जानाति सुमतिं यविष्ठ। वावाता जरतां (३) इयं गीः। मह्नो रुजामि (४) बन्धुता वचोभिः। नाह (५) देभुः। स नो दिवा (६) स रिषः पातु नक्तम्।** (तै० सं० १।२।१४।३,६,८,११,१२,१६) इत्यादिषु सहस्रशः स्थानेषु विद्यते। उपसर्गक्रियापदयोर्मध्ये पञ्चाशद्विरामः 'इषमूर्जमहमित आ (१) ददे ऋतस्य धाम्नो अमृतस्य योनेः।' (तै० सं० ४।२।७।४) इत्यत्र 'आ ददे' इति योगः। 'निर्वपामि महीनां पयोऽसि।' इत्यत्र (तै० सं० १।१।१०।११) निः (२) वपामि। इति विरामः। एवं द्वयोर्ऋङ्मन्त्रयोः सङ्कलनम्। (तै० सं० १।२।१३।४-५) 'इदं विष्णुः' पदम्। 'समूढमस्य (१) पा॑ꣳसुरे इरावती।' इति पाठः।

अत्र यजुर्मन्त्राणां पादाक्षरादिनियमाभावात् यत्रकुत्रापि विरामे यजुर्मन्त्रद्वयसङ्कलनेऽपि न दोषः इति केषांचित्समाधानम्। ऋङ्मन्त्राणां तु पादार्धर्चादिमन्तरा अन्यत्र मध्ये एव यत्रकुत्रापि विरामः अन्यत्र वेदेषु न श्रुतः।

"पच्छोऽर्धर्चशो नवानमिति" पाठे उपदेशादौ यज्ञादिविनियोगेऽपि पादेऽर्धर्चे च अन्ते विरामः शास्त्रविहितः, तेन ततोऽन्यत्र पादमध्ये यस्मिन्कस्मिꣳश्चित्पदे विरामः पाठसौकर्यार्थं क्लृप्तोऽपि अशास्त्रीय एवेति सिध्यति।

पदार्धर्चर्गादिविभागमन्तरेण अन्यथा विभागेन वेदमन्त्राणां विनियोगं अध्ययनं वा कर्तुं नास्ति कस्याप्यधिकारः। "ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमिति" (तै० आ० २।११) ब्रह्मयज्ञादिषु तथैव विधानात्। तस्माद्यथाशास्त्रमेव ऋग्यजुर्मन्त्राणां विभागेनैव अध्ययनं तथा विनियोगादिकं च युक्तमित्युन्नीयते। यजुर्वेदे गद्यरूपेण यजुर्मन्त्राणां अविभागेन पाठपद्धतेः। ऋचामपि स एव न्यायो यजुर्मन्त्रपङ्क्तिमध्यपातित्वेन आपतितः। ऋग्यजुर्मन्त्रान्तरेण क्वचिद् ब्राह्मणवाक्येनापि सङ्कलनप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु यजुषामपि मन्त्रविभागेनैव अध्ययनादिषु नियमे आदरणीये युक्ते सति, ऋचामपि तादृश एवानियमः सम्प्राप्तः सङ्कलनेन सह पाठमात्रेणेति शोचनीयमेवेदम्।

मन्त्रप्रतीकपाठः

सारस्वतपाठक्रमे पूर्वं एकदा आनुपूर्व्येणागतानां द्वित्राणां बहूनां वा मन्त्राणां उत्तरत्र विनियोगावसरे पुनः पठितव्यानां ज्ञापनार्थं मन्त्रप्रतीकमात्रं यत्र पठ्यते, स प्रतीकपाठः।

तद्यथा— '**आप्यायस्व सं ते।**' '**त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने।**'
'**उदु त्यं चित्रम्।**' '**इमं मे वरुण तत्त्वा यामि।**'

इत्यादयः प्रतीकपाठाः शतशो विद्यन्ते। तत्र तावन्मात्रस्य प्रतीकस्य मन्त्रत्वाभावात्, प्रतीकमात्रपठनं निरर्थकमेव। ज्ञापनमात्रार्थमेव तत्र तत्प्रतीकपठनमिति चेत्, तावन्मात्रस्य पदक्रमादिपठनमकिञ्चित्करमेव। प्रतीकमात्रस्यैव पदक्रमादिपठनपद्धतिरस्ति। अथाध्ययनमात्रे तथा पठितेऽपि, प्रयोगे समग्रमन्त्रपाठोऽस्ति तस्मान्न दोषः इति चेत्, तदप्यसङ्गतमेव "यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति" इति श्रुतेः, स्वाध्यायाध्ययने ब्रह्मयज्ञादौ च तत्तद्यज्ञीयमन्त्रपठनमात्रेण तत्तद्यज्ञनिष्पत्तिदर्शनात्। यथा ऋग्वेदे तु समानरूपेण पठितानामृचां पदपाठे गणन्तपाठो न शास्त्रीयः, तावन्मन्त्रावयवविच्छेदात्, तथा प्रतीकमात्रपाठोऽपि न शास्त्रीयः।

ऋग्वेदेऽपि गणन्तपदपाठोऽशास्त्रीयः

ऋग्वेदे गणन्तपाठः— ऋक्संहितायां पूर्वं कस्मिंश्चिन्मन्त्रे समानानुपूर्व्येण आगतानां त्रयाणां पदानां ततोऽप्यधिकानां वा पदपाठे उत्तरत्र पुनः तथैव पाठे तावन्मात्रस्य परित्यागेन मन्त्रशेषपाठ एव गणन्तपाठः इत्युच्यते। क्रमपाठे तु स गणन्त-पाठः संहितारूपेण पठ्यते। पदपाठे एव गणन्तपाठोपहितः तावान् मन्त्रावयवो लुप्यते। यदि पदपाठः शास्त्रीयस्तर्हि गणन्त-पाठः अध्ययनपरम्पराप्राप्तोऽप्यशास्त्रीय एव। तत्र तावन्मन्त्रावयवलोपात्। यत्र वेदमन्त्रेषु स्वरवर्णमात्रालोपादिः स्वल्पोऽप्यपराधो महतेऽनर्थाय कल्पत इति वदन्ति, तत्र पदपादादिलोपव्यत्यासाद्यपराधः कथमक्षम्यो न भवेत्?

'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥'

इति वेदाङ्गशिक्षोपदेशः प्रसिद्धतरः। संहिता-पद-क्रमरूपस्य स्वाध्यायस्य शास्त्रीयत्वं च श्रुतिसिद्धं, तच्च यथाशास्त्र-मेवादरणीयम्। तथा च त्रिगुणपाठानुवचनमनुश्रूयते— 'अथातो निर्भुजप्रवादाः० यद्धि सन्धिं विवर्तयति तन्निर्भु-जस्य रूपं, अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभि व्याहरति तत्प्रतृण्णस्य, अग्र उ एवोभयमन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति' इति (ऐ० आ० ३।३)। तत्र द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वा यः सन्धिः तस्याविच्छेदेनाध्ययनं तन्निर्भुजं संहितापारायणम्। द्वयोः पदयोः सन्धिराहित्येनोच्चारणं प्रतृण्णं पदपारायणं, निर्भुजं प्रतृण्णं चेतदुभयमन्तरेण, न केवलं निर्भुजं, न केवलं प्रतृण्णं, एतादृशं क्रमपारायणं भवति। तथा फलकामनाभेदेन संहितादिपारायणमपिविहितम्। 'अन्नाद्यकामो निर्भुजं प्रब्रूयात्, स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमन्तरेण' इति (ऐ० आ० ३।३)

एवं यथाशास्त्रमध्येतव्ये वेदे मन्त्राणां त्रिविधेऽपि पाठे 'गणन्तपाठः, प्रतीकपाठः अनुषङ्गादिपाठश्च,' कथं शास्त्रीयतामर्हेत्? कथं च पुनः फलाय कल्पेत?

गणन्तपाठः— 'इन्द्रा याहि चित्रभानो० अण्वीभिस्तना पूतासः॥' 'इन्द्रा याहि धियेषितः' (ऋ० १।३।४-५) इत्यत्र 'अण्वीभिः तना पूतासः।० धिया इषितः' इति पदपाठः। 'तस्मा इन्द्राय गायत' इति पादलोपेन गणन्तपाठः। 'शुनं हुवेम' इत्यादि मन्त्रलोपेनापि। एवं सहस्रशः स्थानेषु दृश्यते। एतेन ऋग्वेदे या पदसङ्ख्याऽभिहिता सा गणन्तपाठे लुप्तानां पदानां अग्रहणेनैव परिगणितेति ज्ञेयम्। वस्तुतस्तु सर्वेषां पदानां परिगणनैव युक्ततरा। तस्मात् गणन्तपाठे, ऋग्वेदे पदपाठे, तैत्तिरीयसंहिताप्रतीकपाठे च समग्रा एव मन्त्राः अध्येतव्याः शास्त्रवत्तायै इत्येव युक्तम्। एतेन तैत्तिरीयके अनुषङ्गमन्त्र-पाठोऽपि व्याख्यातः।

अनुषङ्गमन्त्रविचारः

तैत्तिरीयसंहितापाठक्रमे तावत् एकस्मिन्मन्त्रे श्रुतस्य कस्यचिद्भागस्य यज्ञादिविनियोगार्थं मन्त्रान्तरैकदेशानुयोजनमेवानु-षङ्गः। तद्यथा— 'या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीꣳ स्वाहा' इति पाठः, (तै० सं० १।२।११।५-७) तत्र 'अयाशया, रजाशया, हराशया,' इति पदत्रयमात्र-विशेषेण नाम एतेषां त्रयाणां पदानां प्रत्येकस्मिन्मन्त्रे मध्ये योजनेन पृथक् त्रयो मन्त्रा भवन्ति। तत्रापि प्रथमे मन्त्रे 'या ते अग्नेऽयाशया०' इत्यतः 'तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा' इत्यन्तो मन्त्रशेषो योजनीयः। तथा द्वितीये मन्त्रे 'रजाशया' इत्यस्य आदौ 'या ते अग्ने' तति पदत्रयं, तथा अन्ते च 'तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा' इति च योजनीयम्।

तृतीये तु मन्त्रे पूर्वत्र पठितं 'या ते अग्ने' इति पदत्रयं 'हराशया' इत्यस्य पूर्वं योजनीयम्। तेन ते त्रयो मन्त्राः सम्पद्यन्ते। त एते त्रयो मन्त्राः सोमयागे त्रिषु दिनेषु उपसन्नामके आहुतिरूपे कर्मणि प्रत्येकशो विनियुक्ताः।

तथा च सूत्रम्— 'आज्यस्थाल्याः स्रुवेणोपहत्य प्रथमामुपसदं जुहोति 'या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं० स्वाहा' इति (बौ० श्रौ० सू०) एवं एकैकस्मिन् दिने एकैकेन मन्त्रेण उपसद्धोमो विहितः—

'तिस्र उपसद उपैति' इति च ब्राह्मणम् (तै० सं० ६।२।३।७) 'मध्यमामुपसदं जुहोति० उत्तमामुपसदं जुहोति'

इति च सूत्रम् । मीमांसितं चेदं जैमिनिना, 'अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ।' इति (जै० सू० २।१।४८)

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारोऽनुषञ्जनम् । तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥ इति पूर्वपक्षः
वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् । अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥

इति च सिद्धान्तः । एवमनुषङ्गेणैव मन्त्रत्रयस्य सिध्या तथा साधनेनैव तद्विनियोगो निर्णीतः । अन्यथा पाठक्रमानुसारेणोच्चरितास्ते न मन्त्राः नापिविनियोगार्हाश्च भवन्तीत्यर्थात्सिध्यति ।

अत एव शुक्लयजुर्संहितायां एते त्रयोऽपि मन्त्राः विनियोगानुसारेण मन्त्रमर्यादानुरोधेन पृथगेव पठिताः । तथैवान्ये सर्वेऽपि अनुषङ्गमन्त्राः यथाशास्त्रं पाठक्रमे एवाध्ययनौचित्येन पृथक् पृथगेव पठिताः । तस्मान्नास्ति तत्र एतद्विषयकमीमांसावश्यकतेति न पुनर्वक्तव्यम् ।

'या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा ।' 'या ते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा ।'
'या ते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० स्वाहा ।' इति । (वा० य० ५।८)

एवमेवान्यत्रापि 'चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' (तै० सं० १।२।१।१२-१४) । इत्यत्र अनुषङ्गेणैव मन्त्रत्रयसाधनेन तद्विनियोगो विहितः । तदपि मीमांसितम् ।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ । चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुपद्यते । इति पूर्वपक्षः
करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति । मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते । इति सिद्धान्तः

अत्र 'चित्पतिस्त्वा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ 'वाक्पतिस्त्वा पुनात्वच्छिद्रेण० रश्मिभिः ॥ २ ॥ 'देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण० रश्मिभिः ॥३॥ इति त्रयो मन्त्राः सम्पद्यन्ते शुक्लयजुर्वेदे एकएव मन्त्र:- 'चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु' इति (वा० य० ४।४)

एवं शतशः अनुषङ्गमन्त्रा विद्यन्ते । तेषु केचिदेवात्र प्रदर्श्यन्ते आर्षेये काण्डपाठे तु सर्वेऽप्यनुषङ्गमन्त्राः यथाशास्त्रं पृथगेवोल्लिख्यन्ते । अत्र तु ग्रन्थबाहुल्यभिया सङ्क्षेपतोल्लिखितम् ।

केचिदनुषङ्गमन्त्रविशेषाः

'विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा० तेन त्वाऽऽदधे' इति (तै० सं० १।२।१२।५)

अत्र 'द्वितीयस्यां' इति पदस्य आदौ 'विदेरग्नि० यो' इति मन्त्रभागः तथा अन्ते 'अस्यायुषा० तेन त्वाऽऽदधे' इति योजनेन द्वितीयो मन्त्रो भवति- 'विदेरग्नि०' इत्यादिपूर्वभागमात्रयोजनेन 'यस्तृतीयस्यां' इत्यादिना तृतीयमन्त्रो भवति ।

'विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर इति त्रिर्हरति' इति च ब्राह्मणम् (तै० सं० ६।२।७।४)

'गोष्ठं मानिर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहꣳ सम्मार्ज्मि, वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मानिर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीꣳ सम्मार्ज्मि ।' (तै० सं० १।१।१०।३-६)

अत्र 'वाचं प्राणं, चक्षुः श्रोत्रं, प्रजां योनिं,' इत्येतैः सह 'मानिर्मृक्षं' इत्यादि मन्त्रशेषयोजनेन चत्वारो मन्त्रा भवन्ति । ते च 'अथ स्रुवं सम्मार्ष्टि, अथ जुहूं, अथोपभृतं, अथ ध्रुवाम्' इति स्रुवादि सम्मार्जने विनियुक्ताः । तथा च 'स्रुचः सम्मार्ष्टि' इत्यादि ब्राह्मणम् (तै० ब्रा० ३।३।१)

शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि' इत्यत्र त्रयो मन्त्राः (तै० सं० १।१।१०।२१-२३)

रुद्राध्याये 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥'
इत्यस्मिन्ननुवाके-उत्तरत्र पठितानामन्यानां अर्धर्चानां प्रत्येकशः 'तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि' इति

अर्धर्चयोजनेन दशमन्त्रा भवन्ति। 'अस्मिन्महत्यर्णवे, नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः, नीलग्रीवा शितिकण्ठा दिव॑ँ रुद्राः, ये वृक्षेषु, ये भूतानां, ये अन्नेषु, ये पथां, ये तीर्थानि प्रचरन्ति।' इति तेऽष्टार्धर्चाः। एतेषां मंत्राणां ललाटादिस्थानेषु न्यासो विहितः महान्यासकल्पे। 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः० जम्भे दधामि।' इत्यत्र त्रयो मन्त्राः प्रसिद्धाः। (तै० सं० ४।५।११।१२-१४)। 'शतरुद्रीयं जुहोति० तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति, या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति।' इति च ब्राह्मणम्। (तै० सं० ४।५।३) 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः०' 'नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्यो दश प्राचीः०' 'नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीः०'। इति मन्त्रत्रयानुक्रमः। रुद्राध्याये एवं मन्त्रविभागः पाठक्रमे कथञ्चिदपि ज्ञातुं न शक्यः, रुद्राभिषेकादौ केचिद्विद्वांस एवैवं पठन्ति, सामान्याः वेदाध्यायिनोऽपि पाठक्रमानुसारेणैव रुद्राभिषेकादिकं कुर्वन्ति।

एवं निर्दिष्टानामनुषङ्गमन्त्राणां 'तिस्र उपसद उपैति' इत्यादि ब्राह्मणवचनात् तत्तत्सूत्राच्च एते त्रयो मन्त्राः मन्त्रा इति विज्ञाते विनियोगे तथैव परिकल्पयितव्ये च अवशिष्टे विनियोगानुसारेणैव यथाशास्त्रं मन्त्रविभागेन पठनमेव युक्ततरमिति सप्रमाणं सयुक्तिकं भवति।

अस्मिन्विषये प्रतिपादितं खलु पुरस्तादेव सारस्वतेतिहासे सारस्वतपाठनिर्णये ब्रह्मणा निर्णीतम् 'सारस्वतो वेदपाठः सारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः, अन्यथाऽध्ययनफलं नास्तीति,' तथा– 'सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो भवतीति च' सत्यं निर्णीतं ब्रह्मदेवेन– तथापि न हि तत्र प्रमाणं किञ्चिदस्ति श्रुत्यादिकम्। नापि तत्प्रमाणविमर्शपूर्वकं निर्णीतम्। अपि तु 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेत्येव' समाहितम्।

वस्तुतस्तु स्वाध्यायाध्ययनमेव प्रधानो विनियोगः सर्वेभ्यः प्रथमः। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः। स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः। तद्धि तपस्तद्धि तपः।' इति च श्रुतिविहितः। ब्रह्मयज्ञादिरूपश्च।

'अहरहः स्वाध्यायमधीयीत, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं' इति श्रुतेः 'स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च' इति स्मृतिरपि स्वाध्यायाध्ययनस्यापि यज्ञत्वोपदेशेनैतदेवोपोद्बलयति। 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवः' इत्यस्य पदसमूहस्य न मन्त्रत्वमस्ति, येन तावन्मात्रपाठेनापि रुद्रयागः ब्रह्मयज्ञश्च सम्पद्येत। नाप्येतद् विधिरूपं ब्राह्मणात्मकं वाक्यजातं विनियोगे तु मन्त्रावयवरूपेणानुषक्तत्वात्। 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति' इति श्रुतेः अध्ययनमात्रेणापि यज्ञसिद्धिनिर्देशात्, अनुषङ्गे प्रतीके, गणन्ते च पाठे, तत्तन्मन्त्रावयवलोपेन यज्ञलोपस्यापरिहार्यत्वात्। एवमिह सारस्वतपाठे द्वित्रेषु त्रिचतुरेषु वा अतिदीर्घेषु मन्त्रेषु एकरूपेणैव पठितव्येषु अनुषङ्गे प्रतीक-गणन्तादिषु पाठनादिलाघवाय मन्त्रैकदेशसङ्कोचेन सूत्रवत् संक्षेपतः सङ्ग्रथितमेवेत्युन्नीयते। एवं सङ्ग्रथनेन पाठप्रवचनार्थं केवलं पाठक्रममन्तरेण श्रुत्यादिकं प्रमाणं न विद्यते।

अथ पाठबलात् तथैवाध्ययनं श्रेयस्करं, विनियोगे तु अनुषङ्गादिना यथाशास्त्रं मन्त्रोच्चारणं, इत्येव युक्तमिति चेत्, विनियोगे तथा उच्चारणीये तस्यैव मन्त्रत्वे सिद्धे च, अध्ययनमात्रे पाठक्रमे एव अन्यथा पठनीयो वेद इति को हेतुः? ग्रन्थलाघवं अतिदीर्घमन्त्रपठने अधिककालव्ययाभाव एव तत्र हेतुरिति चेत्, हन्त भोः तदिदमतिसाहसप्रयुक्तं बालसम्मोहनवचनमिव आभासमात्रम्। अपि च 'ब्राह्मणेन निष्कारणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' 'अन्नाद्यकामो निर्भुजं प्रब्रूयात्, स्वर्गकामः प्रतृण्णं, उभयकाम उभयमन्तरेण' इति च श्रुतिविनिधानात्, निष्कामतो ज्ञानार्थं, विशिष्टकामतोऽभीष्टसिध्यर्थं च, यथाशास्त्रमनुवर्तनीये स्वाध्यायाध्ययने, तत्र दीर्घमन्त्रपठने को नामातिभारः? किञ्च तत्रालस्यं? कथं च तत्र वृथैवाधिककालव्ययादिवृत्तिश्च समुदेति? पाठप्रवचनप्रवृत्तानां विद्यार्थिनां विदुषां चेति न ज्ञायते।

यदि खलु पाठक्रमेण मन्त्रविनियोगात् न यज्ञादिसिद्धिः, नापीष्टसिद्धिः, प्रत्युतानर्थप्रसङ्गश्चेति शास्त्रज्ञैरभ्युपगम्यते। यदि च अत्यल्पेन स्वरलोपमात्रेणाप्यपराधं न सहन्ते, तत्र साक्षात् मन्त्रावयवहीनेऽपि कथं चक्षुर्निमील्य मनः समाधीयते शास्त्रज्ञैर्वैदिककर्मपरायणैरिति चिरं शोचनीयमेवैतत्!!!

वस्तुतस्तु सारस्वतपाठक्रमे यत्खलु अध्ययने सुकरमिति सम्प्रति गण्यते, तदेतदेव कठिणतरं अनुष्ठाने, अर्थज्ञाने च, अनुषङ्ग-मन्त्रकल्पनागौरवात्, आर्षेयपाठे काण्डविभागेन समग्रमन्त्रपठनादिकं तु आदौ अध्ययने किञ्चित् कठिणमिति दृष्टमपि, उत्तरत्र अनुष्ठानेऽर्थज्ञाने च सुकरमिति प्रशस्यते, 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्। यत्तदग्रेऽमृतमिव परिणामे विषोपमम्' इति न्यायात्। तथा ऋषिभिर्दृष्टानां मन्त्राणां यथाश्रुतमेवाध्ययनं युक्तम्। तादृशं दर्शनं तु मन्त्ररूपेणैव भवितुमर्हति। अन्यथा विनियोगे तत्कल्पनायां ऊहवाक्यानामिव अनुषङ्गादिमन्त्राणामपि मन्त्रत्वमेव भवेत्। तस्मात् एतावन्मीमांसादिशास्त्रार्थेन पाठक्रमाद्व्यत्यासतः विनियोगे अर्थवत्तायै मन्त्राणामन्यथाऽनुषङ्गादिप्रयासप्रसङ्गादपि विनियोगानुसारेण यथाशास्त्रं मन्त्र-संयोजनेन सिद्धमन्त्राणामेवाध्ययनं श्रेयस्करमित्युन्नीयते। तेनैव यथाश्रुतं यथाऽधीतमेव विनियोगादौ विशेषतः आनुकूल्येन अर्थवत्तायै कल्पेतेति। अत एव शुक्लयजुर्वेदे अनुषङ्गादिमन्त्रशोधनेन तादृशानर्थप्रसङ्गो दूरीकृतः तत्रभवता याज्ञवल्क्येनेति गम्यते। अत्रायं कश्चित्पुनर्विचारप्रसङ्गः समयापतितः—

केचिदाहुः— अध्ययनमात्रार्थमेवायं सारस्वतपाठक्रमः क्लृप्तः, न तु विनियोगार्थं, तेन पाठक्रमानुरोधेनाध्ययनेऽपि विनि-योगावसरे यथाशास्त्रमेव मन्त्रान् प्रयुञ्जन्ति सर्वेऽपि वैदिकाः। तेन च परम्परागतः पाठक्रमोऽप्यादृतः स्यात्, तथा विनियोग-क्रमोऽपि न परित्यक्तो भवतीति।

अपि च गुरुचरित्रादिप्राचीनप्रासादिकग्रन्थेऽपि अस्य सारस्वतपाठस्यैवोद्धृतत्वात्, तथैव चिरात्प्रचलितं पूर्वाचार्योपदेश-परम्परासमागतं प्राचीनं तमिमं सारस्वतपाठं परित्यज्य, नूतनं पाठक्रमं परिकल्पयितुमयुक्तम्। एवं सति किमिति सारस्वतपाठ-क्रमपरिवर्तने एतावान् आग्रहः समाश्रीयते, इति किञ्चिद् विचारास्पदम्।

अत्रोच्यते— आपाततः तदेतत्सत्यमित्येवावभासते, तथापि सारस्वतपाठाभिमानमात्रेण एतादृशपाठक्रमानुरोधेन च क्वचित् ऋक्पादातिमर्यादातिक्रमणं, क्वचित् छन्दोनियमातिक्रमेण मन्त्रविभागनियमातिक्रमणं च, विनियोगेऽपि पाठबलादेवापतितम्, तद्यथा ऋक्पादनियमातिक्रमः—

'सूर्यां देवीमुषसं रोचमाना मर्यः। न योषामभ्येति पश्चात्।' इति (तै० ब्रा० २।८।७)

'तिष्ठाहरी रथ आयुज्यमाना याहि। वायुर्न नियुतो नो अच्छ'। इति (तै० ब्रा० २।७।१३)

'तमुस्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य। गर्भꣳ हविषा पिपर्तन'। इति (तै० ब्रा० २।४।३)

'आ वां मित्रावरुणा०। ववृत्याम्। अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्या अस्माकम्। वृष्टिर्दिव्या सुपारा।

इति (तै० ब्रा० २।८।६)

एतासामृचां त्रिष्टुप्छन्दस्कानां पच्छः पादविभागेन वाक्यरचनया अध्ययने विनियोगादौ च योजयितव्यानां 'मर्यः, याहि, ऋतस्य, अस्माकं,' इति पादमध्ये एव वाक्यपरिसमाप्त्या तत्तत्पाठक्रमानुरोधेन विनियोगेऽपि तथैव पठ्यते वैदिकैः। अत्र पाठक्रम एव प्रधानो हेतुः। एवमेवान्यत्रापि पादार्धर्चऋगादिनियमातिक्रमो दृश्यते।

तथाहि— (तै० सं० १।७।८।८–१५)

'वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कभ्नीत (१) काष्ठां गच्छत'।

इति यजुर्मन्त्रः। ततश्च केचिदृङ्मन्त्राः पठिताः—

'वाजेवाजेऽवत वाजिनो नः०... ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः०... देवयानैः' ॥ १ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः ॥ २ ॥

मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः। महो ये धनꣳ समिथेषु जभ्रिरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु ॥ ३ ॥

देवताता मितद्रवः स्वर्काः। जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि। सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ४ ॥

एषस्य वाजी०... आसनि। क्रतुं दधिक्रा०... पनीफणत् ॥ ५ ॥

उत स्मास्य०... तरित्रतः ॥ ६ ॥ इति प्रसिद्धः पाठक्रमः।

अत्र ' **वाजिनो वाजं धावत, वियोजना मिमीध्वं** ' इति यजुर्द्वयकल्पनेन उत्तरान् ' **वाजेवाजेऽवत** ' इत्यादीन् षड् ऋङ्मन्त्रान्विभाव्य एवमष्टमन्त्रविभागात् आपस्तम्बेन तद्विनियोगो दर्शितः । ' **वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिः धावतोऽनु मन्त्रयते, मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनु मन्त्रयते** ' इति आ० श्रौ० सूत्रम् । तत्र ' **वाजिनः, वियोजना, वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः** ' इति चत्वारो मन्त्राः वाजपेये रथानुधावनार्थाः, तथा ' **मितद्रवः, देवताता मितद्रवः, एष स्य वाजी, उत स्मास्य** ' इति चत्वारः प्रत्याधावदनुमन्त्रणार्थाः । स एषः पाठक्रमानुरोधेन विहितः कल्पः । ब्राह्मणे तु अन्यथैव कल्पो दृश्यते– तत्र ' वाजिनो वाजं धावत० ' इत्यारभ्य ' काष्ठां गच्छत ' इत्यन्तं एक एव यजुर्मन्त्रः । ' **वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह** ' इति (तै० ब्रा० १।३।६) तद्ब्राह्मणे ' **वाजिनो वाजं धावत** ' इति मन्त्रप्रतीकग्रहणेन ' **काष्ठां गच्छत** ' निगदशेषानुवचनात् ।

ततश्च ' **प्राञ्चो धावन्ति । चतसृभिरनुमन्त्रयते चत्वारि छन्दाꣳसि**' इति (तै० ब्रा० १।३।६) उत्तरत्र पठिताः ' **वाजेवाजेऽवत** ' इत्याद्याश्चतस्रः ऋचः तदनुमन्त्रेण विनियुक्ताः । ताश्च चतस्रः ऋचस्तु ' वाजेवाजे ते नो अर्वन्तः, **शं नो भवन्तु वाजिनः, एष स्य वाजी,** ('उत स्य वाजी' इति ऋग्वेदपाठः) इति ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । ' **चतसृभिरनुमन्त्रयते** ' इति ब्राह्मणवचनात् एतासां चतसृणामृचां छन्दोऽनुरोधेनैव विनियोगो विहितः । ' **अथ रथान्धावतोऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न** ' इति चतसृभिरनुच्छन्दसम् । इति बौधायनश्रौतवाजपेयसूत्रम् ।

ततश्च ' स यद्यस्मै यज्ञश्रेषमाचक्षते आग्नीध्रीये एतामाहुतिं जुहोति ' **उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः**' इति च उत्तरस्या ऋचो विधानम् । अत्र ' **वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु, एष स्य वाजी** ' इत्येतासु चतसृषु ऋक्षु पाठक्रमे मन्त्रमध्ये एव रेखादर्शनेन तत्र विरामपद्धतेश्च पञ्चमन्त्राः परिकल्पिताः । तत्रापि ' **ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।**' इति पूर्वार्धर्चस्य ' **मितद्रवः** ' इत्येतदन्तिमं पदं '**सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः**' इति एतस्मिन् उत्तरार्धर्चस्य पूर्वस्मिन् पादे आदौ संयोज्य ' **मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः** ' इति मन्त्रपादः कल्पितः वाजिनः इत्यत्रैव विरामेण तावत्येवैको मन्त्रः कल्पितः ततश्च एतस्यैवार्धर्चस्य शेषेण ' **महो ये धनꣳ समिथेषु जभ्रिरे** ' इत्येतेनान्तिमेन पदेन सह ' **शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु**' इत्येतमुत्तरमन्त्रपादं संयोज्य एको मन्त्रः कल्पितः । ततश्च '**देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तो हि० अमीवाः** ' इत्येतैरुत्तरैस्त्रिभिरेव पादैः एको मन्त्रः समापितः । '**एष स्य वाजी**' इति चतुर्थो मन्त्रः । तत्रापि ' **ते नो अर्वन्तः इत्यारभ्य वाजिनो हवेषु** ' इत्यन्तं द्वितीयो मन्त्रः इत्यपि कश्चित्पक्षः, अत्र पञ्चममन्त्रविभागे ' **एष स्य वाजी** ' इति अस्य विनियोग एव लुप्यते ।

ऋग्वेदे एतासामृचां भिन्नाः ऋषयो भिन्नानि छन्दाꣳसि च भवन्ति । ' **वाजेवाजे, शं नो भवन्तु** ' इत्यनयोर्वसिष्ठत्रिष्टुप्, ' **ते नो अर्वन्त** ' इति गयः प्लातो जगती, " **एष स्य वाजी** " इति वामदेवस्त्रिष्टुप् । इति प्रसिद्धम् । एवं सति भिन्नर्षिदृष्टयोः त्रिष्टुब्जगती छन्दस्कयोः ऋङ्मन्त्रयोः पादाभ्यां सङ्कलनेन कथमेको मन्त्रः सम्पद्यते ? तथा पक्षान्तरेण " **ते नो अर्वन्तः०** इत्यारभ्य ' **शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु** ' इत्यन्तस्य मन्त्रान्तरपादाधिकस्य कथमेकमन्त्रत्वम् ?

वस्तुतस्तु ' **चतसृभिरनुमन्त्रयते** ' **चतसृभिरनुच्छन्दसम्** ' इति विधानात् अत्र छन्दोऽनुरोधेनैव विनियोगः शास्त्रीयः ।

अथैतासामृचां छन्दोनियमबोधकं प्रमाणं अत्र यजुर्वेदे एव नास्तीति चेत्– शाखान्तरोक्तमेवात्रापि प्रमाणं भवितुमर्हति । तस्मात् ' **वाजेवाजे, ते नो अर्वन्तः, शं नो भवन्तु, एष स्य वाजी** ' इति मन्त्रचतुष्टयविभागेनैव विनियोगो युक्ततर इति निश्चीयते । आपस्तम्बदर्शितेऽष्टमन्त्रविभागे तु अयं पाठक्रम एव प्रधानो हेतुरिति प्रत्यक्षसिद्धम् ।

अस्यां शाखायां ऋग्यजुरादिमन्त्रविभागे पाठक्रमो न प्रमाणभूतः, नापि पाठक्रमेण अनुष्ठानक्रमोऽस्तीत्यमकृदुक्तमुच्यते । अत्र तु पाठक्रमतो मन्त्रविभागेन छन्दोनियमोऽप्युल्लङ्घितः । तस्माद् विनियोगे मन्त्रशुद्धौ पाठक्रमशुद्धिरेवात्यन्तमावश्यकीति प्रतिज्ञायते ।

❀

वेदव्रतानि

तैत्तिरीयशाखायां स्वाध्यायाध्ययनार्थं वेदव्रतान्युपदिष्टानि, व्रतानुष्ठानपूर्वकमेव वेदाध्ययनं विहितम्। तत्रापि प्रत्येकस्य काण्डस्याध्ययने प्रत्येकं व्रतमपि पृथगुपदिष्टम् "काण्डेकाण्डे व्रतचर्या" (बौ० गृ० सू० ३।२।३) 'प्रतिकाण्डं व्रतं चरेत्' इति च।

तथाहि- आचार्यप्रसूतः कर्माणि करोतीति विज्ञायते। आचार्यो वै ब्रह्मेति। काण्डेकाण्डे व्रतचर्या। अथेमानि ब्रह्माणि सांवत्सरिकैर्व्रतैरध्येयानि भवन्ति। होतारः शुक्रियाण्युपनिषदो गोदानं सम्मितमिति।' इति (बौ० गृ० ३।२।१५)

अपि च 'अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मचर्यम्। चतुर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदम्। संवत्सरावमं वा प्रतिकाण्डम्। ग्रहणान्तं वा जीवितस्यास्थिरत्वात्' इति बौ० धर्मसूत्रे (१।२।१-४) निर्दिष्टम्।

तथा प्रयोगतिलकेऽपि- 'प्राजापत्यं च सौम्यं चाप्याग्नेयं वैश्वदेविकम्।
स्वायम्भुवं पञ्चमं स्यात्प्रतिकाण्डं व्रतं चरेत्॥
आब्दिकं ग्रहणान्तं वा द्वादशाहिकमेव वा। इत्याद्युपक्रम्य वेदोपकरणान्ते- सद्यो नान्दीमुखक्रिया।
तस्मिन्नह्नि तमेवाग्निमन्वाधायाथ पूर्ववत्। प्रजापतिं काण्डर्षिमावाह्याग्निमुखान्तकम्।
कृत्वा विसृज्य दण्डादीनन्यानादाय मन्त्रवत्। मौञ्जीदण्डोपवीतानि वासः कृष्णाजिनं तथा।
पूर्वाण्युक्तान्युत्सृज्य धार्याणि स्युर्व्रतेव्रते। अच्छिन्नवासोऽप्यहतमुपवीतं न सन्त्यजेत्।
सावित्र्याथ हुनेत्पक्वं ततः पञ्चदशाहुतीः॥
इत्यादिप्रयोगक्रमं चोक्त्वान्ते-
नियमाचरणं कुर्याद्वपनं च व्रतेव्रते॥ इत्युपसंहृतम्।

एतेन श्रावण्यामध्यायोपाकर्म कृत्वा तद्दिने वाऽन्यस्मिन्वा वेदारम्भानुकूले सुदिने होतृव्रतमुपाकृत्य प्राजापत्यकाण्डमधीयानः संवत्सरं यावदध्ययनं वा व्रतं चरित्वा तस्योत्सर्गं कुर्यात्। एवमेव क्रमेण शुक्रियादिकाण्डाध्ययनं कृत्वा तत्तद्व्रतविसर्जनं कुर्यादित्युक्तं भवति।

अत्र १ होतृव्रतं, २ शुक्रियव्रतं, ३ उपनिषद्व्रतं, ४ गोदानव्रतं, ५ सम्मितव्रतं, इत्येतानि क्रमेण (१) प्राजापत्य- (२)- सौम्य- (३)- आग्नेय- (४)- वैश्वदेव- (५)- स्वायम्भुवकाण्डानामध्ययने चरणीयानि व्रतानि व्रतनामानि वा भवन्ति।

अत्र सौम्यकाण्डाध्ययनार्थमाचरणीये शुक्रियव्रते तु प्रवर्ग्यकाण्डाध्ययनार्थमवान्तरदीक्षापि विद्यते इति विशेषः।

अस्मिन् व्रतकल्पे उपनिषद्व्रतानन्तरं गोदानव्रतं निवेशितमाचार्येण, काण्डक्रमे तु आग्नेयकाण्डानन्तरं वैश्वदेवकाण्डं। इत्यतोऽत्र संदिह्य कश्चिद्गोदानव्रतानन्तरं उपनिषद्व्रतं प्रयुक्तम्।

एवं तत्तत्काले तत्तद्व्रतमुपाकृत्य, तत्तत्काण्डमधीत्य, तदध्ययनान्ते तत्तत्काण्डव्रतं विसृजेदित्ययं प्रधानः कल्पः। तदसम्भवे तु-

'अशक्तौ होममात्रेण चर्यं त्वेकतन्त्रतः। कालायत्तमिदं कर्म कालो हि दुरतिक्रमः॥
तस्मात्तन्निष्कृतिं कृत्वा तन्त्रैक्येणापि वा चरेत्। त्वमग्ने व्रतपेत्येका सावित्री च मनस्विनी॥
महाव्याहृतयश्चेति प्रायश्चित्ताहुतिर्मता। पक्वं हुत्वोपहोमाः स्युस्तत्तद्व्रतवशात्तथा॥
समिद्धोमस्तथा तत्तत्काण्डाध्ययनमेव च। व्रतादाने विधिरयं विसर्गेऽप्येवमेव सः॥
पक्वहोमादिकोऽधीतिवर्जितः पुनरेव तु। यावन्ति व्रतकर्माणि तावन्त्यप्याचरेत्तथा॥
ग्रहणं मेखलादीनां नेष्यतेऽत्र पृथक् पृथक्। ततः स्विष्टकृदाद्यन्तु प्राग्वदेव समाचरेत्॥'

इति गृह्यसंग्रहोक्तप्रकारेणैकदैव एकतन्त्रेण होत्रादिपञ्चव्रतानि प्रायश्चित्तपूर्वकमुपाकृत्य, पञ्चकाण्डान्यधीत्य, तथैव तन्त्रेण तान्युत्सृजेदिति।

अथात्र सारस्वतपाठक्रमेणाध्ययने तु प्राजापत्यादिकाण्डाध्ययनाशक्यत्वात् यथाविधि एकतन्त्रेणैव होत्रादिव्रतपञ्चकमनुष्ठाय

सारस्वतपाठोपहितसंहितादिग्रन्थाध्ययनं कुर्यादिति वैदिकानां मतं, तथैव पूर्वाचारपरम्परया समागतं चेति सम्प्रति प्रचलित-पद्धत्या गम्यते। तस्मिन् काण्डव्रते सावित्री-सदसस्पतिहवनपूर्वकं तत्तत्काण्डर्षिहवनमपि विहितम्। '**एवमेव काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्याम्। स एकः काण्डऋषिः।** इति। (बौ० गृ० सू० ३।१।१७)

काण्डव्रते उपाकर्मोत्सर्जनविधौ प्रोक्तहोमादनन्तरं तत्तत्काण्डर्षिभ्योऽपि आहुतिः समर्पणीया, तथा तत्तत्काण्डस्याद्योऽनुवाकः तत्रानुष्ठेये ब्रह्मयज्ञे पठनीयः। अर्थात् प्रजापतिकाण्डाध्ययने होतृव्रते ' प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा ' इत्येका काण्डर्षये आहुतिः, तथा ' इषे त्वेति ' अनुवाकपठनं च विशिष्यते, अन्यत्सर्वं उपाकर्मोक्तमेवानुष्ठेयम् ' 'एवमेव काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्याम् ' इति सूत्रात्।

एवमेव सौम्यकाण्डाध्ययने शुक्रियव्रते ' सोमाय काण्डर्षये स्वाहा ' इत्याहुतिः, ' आप उन्दन्तु जीवसे ' इत्येकानुवाकपाठश्च विशिष्टौ। तथा आग्नेयकाण्डाध्ययने उपनिषद्व्रते 'अग्नये काण्डर्षये स्वाहा ' इत्याहुतिः, 'उद्धन्यमानं ' इत्यनुवाकश्च। एवं उत्तरत्रकाण्डद्वयेऽपि ज्ञेयम्।

उपाकर्मोत्सर्जनविधिः

अस्मिन्भारते सर्वत्रापि प्रतिवर्षं श्रावणपूर्णिमायां ऋग्यजुःसामाथर्ववेदिनां सर्वेषां त्रैवर्णिकानां प्रचलिता उपाकर्मानुष्ठानपद्धतिः प्रसिद्धा, तत्र शाखाभेदेन तदनुष्ठानपद्धतिविशेषोऽपि भिन्नो भवति।

उपनीतस्य बटोः प्रथमतः श्रावणपूर्णिमायां नूतनोपाकर्मणि वेदारम्भो विहितः, ततः उत्तरत्र पुष्यमासे वेदोत्सर्जनं च विहितं, तत्प्रभृति प्रतिवर्षं श्रावणे उपाकर्म पुष्ये तूत्सर्जनं च कर्तव्यं इति शास्त्रसङ्केतः। तदेतदुभयं कालभेदेनानुष्ठातुमशक्यतया श्रावणपूर्णिमायामेकदैव एकतन्त्रेण उत्सर्जनं उपाकर्म च सर्वैरप्यनुष्ठीयते, तदिदं सर्वत्रापि प्रसिद्धम्।

तन्निमित्तं च छन्दसां यातयामतादोषनिवृत्त्या सुवीर्यत्वसिद्धिरेव। तदेतत् तत्रत्यसङ्कल्पादेवावगम्यते। " **सर्वेषां अधीतानामध्येष्यमाणानां छन्दसां यातयामतानिरासेनाप्यायनद्वारा (सुवीर्यत्वाय) श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं (उत्सर्जनं) उपाकर्माख्यं कर्म करिष्ये।** इति संकल्पः।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः। क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत्॥
अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः। क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्॥
अस्थानोच्छ्वासविच्छेदो घोषणाध्यापनादिषु। प्रामादिकः श्रुतौ यः स्याद्यातयामत्वकारि सः॥

इति संस्कारमालायां कात्यायनः। ' **यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते याजयति वाऽधीतेऽध्यापयति वा यातयामानि (अस्य) छन्दांसि भवन्ति** ' इति च श्रुतिः। एतेन वेदानां यातयामतादिदोषनिवृत्त्या सुवीर्यत्वाय ऋषिच्छन्दोदेवतादिनियमः, तज्ज्ञानं, प्रतिवर्षं उपाकर्माख्यकर्मानुष्ठानं च कारणमित्युक्तं भवति। तच्चोपाकर्म तत्तच्छाखाभेदेन भिन्नरूपमेव भवति। तैत्तिरीये तु बौधायनादिभिर्विहितस्तद्विशेषः।

तथाहि— " **हुतानुकृतिरुपाकर्म। श्रावण्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वाऽऽषाढ्याम्। समन्वारब्धेष्वन्तेवासिषु।** अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा चतस्रः प्रधानाहुतीर्जुहोति '**याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा।' साहितीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, वारुणीभ्यो देवताभ्यः स्वाहा, सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहेति।**'

अथ काण्डर्षीञ्जुहोति " **प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा, सोमाय काण्डर्षये स्वाहा, अग्नये काण्डर्षये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्यः स्वाहा, स्वयम्भुवे काण्डर्षये स्वाहा** ' इति। **अथ सदसस्पतिं जुहोति०। अथ सावित्रीं जुहोति०। अथ वेदाहुतीर्जुहोति ऋग्वेदाय स्वाहा०** इति (बौ० गृ० सू० ३।१।१-८) इति उपाकर्मणि ऋषिदेवतादिहोमविधानम्।

अथ वेदाध्ययनम्— ' **त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन्। काण्डादीन्वा सर्वान्** (अनुवाकान्) **१०** इति। **एवमेव**' **काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्याम् स एकः काण्डर्षिः।** (बौ० गृ० ३।१।१७) तस्य चैवैकस्याद्योऽनुवाकः इति। एवमेव उपाकर्मोत्सर्जनयोः काण्डव्रते च काण्डर्षिभ्यः तर्पणमपि अनुष्ठीयते ब्रह्मयज्ञानन्तरम्। अथ निवीती— प्रजापतिं

काण्डर्षिं तर्पयामि० इत्यादि पञ्चकाण्डर्षितर्पणम् ।

पञ्चकाण्डानामारम्भः—

१ प्राजापत्यं काण्डम् । इषे त्वोर्जे त्वा० । (तै० सं० १।१।१)
२ सौम्यं काण्डम् । आप उन्दन्तु जीवसे० । (तै० सं० १।२।१)
३ आग्नेयं काण्डम् । उद्धन्यमानं० । (तै० ब्रा० १।२।१)
४ वैश्वदेवं काण्डम् । अनुमत्यै पुरोडाशं० । (तै० सं० १।८।१)
५ स्वायम्भुवं काण्डम् । सह वै देवानां० । (तै० आ० २।३)

अत्र सारस्वतक्रमेण वैश्वदेवस्वायम्भुवकाण्डयोरारम्भे 'अनुमत्यै पुरोडाशं, सह वै देवानां' इति च ब्राह्मणभागः पठितः। वस्तुतस्तु— वैश्वदेवकाण्डारम्भः 'व्रीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाणः' इति। स्वायम्भुवकाण्डारम्भः 'यद्देवा देवहेडनं' इत्येव भवितुमर्हति। तत्तु उत्तरत्र आर्षेयपाठक्रमे उल्लिख्यते।

अत्रेदं किञ्चिद्विचार्यते— एवं वेदारम्भ—काण्डव्रतउपाकर्मोत्सर्जनादिषु काण्डर्षिहवनतर्पणादिपूर्वकं ब्रह्मयज्ञे यथाशास्त्रं सर्वेषां काण्डानां आदिमानुवाकपाठक्रमतः तैत्तिरीयशाखायाः वेदाध्ययनेन अनुष्ठानेन च काण्डविभागपाठ एव प्रधानः इति सिध्यति। एतेन तैत्तिरीयके काण्डविभागपाठपद्धतिरेव नास्ति, इदानीमेवेयं नूतना प्रक्रिया परिकल्पितेति केषाञ्चिद् वादो निरस्तः।

सारस्वतपाठे काण्डाध्ययनं न सम्भवति। तत्र वेदारम्भे उपाकर्महवनादौ च अन्यथाऽनुष्ठानं, ततः पुनरन्यथैवाध्ययन-मित्येव वैषम्यम्। उक्तं खलु एकतन्त्रेण पञ्चकाण्डव्रतान्यनुष्ठाय सारस्वतपाठक्रमेण वेदाध्ययनं कर्तव्यमिति। सत्यमुक्तं, तथापि अन्यथा वेदारम्भे हवनाद्यनुष्ठाने, अन्यथाऽध्ययने च किं कारणं, किं च तत्र वैशिष्ट्यमित्येव न ज्ञायते। तत्र प्रमाणं तु मृग्यमेव।

अपि च सारस्वतपाठे काण्डक्रमस्यैवाभावात् काण्डर्ष्यादिहवनमसङ्गतमेव, काण्डर्षिहवने अन्यथाऽध्ययनमप्यसङ्गतमिति न पुनर्वक्तव्यम्। यदि तत्र काण्डान्येव न सन्ति विभक्तानि, तर्हि काण्डर्षिहवनं कुतः सङ्घटते ? अन्यच्च वेदस्य यातयाम-तादिदोषनिरसनार्थं प्रतिवर्षं उपाकर्मादिकमनुष्ठीयते, वेदस्य ऋष्यादिनियमाभावे ऋष्यादिज्ञानाभावे च 'यातयामानि च्छन्दाꣳसि भवन्तीत्युक्तम्'।

एवं सति वेदे एव यदि ऋष्याद्यनियमः चिरन्तनसिद्धः तर्हि तद्यातयामतादोषः केनोपायेन वार्येत। न हि तावदुपाकर्मानु-ष्ठानमात्रेण तन्निवारयितुं शक्यं, उपाकर्मानुष्ठानात्, अन्यथैव वेदपाठप्रवचनप्रवृत्तेः।

तथाहि- 'इषे प्रश्नः पुरोडाश्यमनुवाकं विनान्तिमम्' इति विवरणात् इषेत्वेति प्रथमे प्रश्ने त्रयोदशानुवाकाः पौरोडाशिका यजुर्मन्त्राः प्राजापत्यकाण्डेऽन्तर्गताः। तस्मिन्नेव प्रश्ने 'उभा वामिन्द्राग्नी' इत्ययमन्तिमः चतुर्दशः एक एवानुवाकस्तु याज्यापुरोऽनुवाक्यादिविनियोगार्थत्वेन 'याज्यानामके' प्रकरणे सङ्गृहीतोऽत्र ऋङ्मन्त्रात्मकः चतुर्थे वैश्वदेव-काण्डेऽन्तर्गतः।

इषे त्वादि ह्यपान्त्यान्तं प्रश्नानामन्तगामिनः। अनुवाकास्तु याज्याख्याः युक्ष्वाहीत्यपि तादृशः॥ इति कारिकाविवरणोक्तेः।

तैत्तिरीयसंहिताप्रथमकाण्डे प्रथमप्रश्नादारभ्य द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रश्नान्तानां त्रयोदशप्रश्नानां अन्तिमा त्रयोदशानुवाकास्ते (१३), तथा २।६ प्रश्नादारभ्य ४।३ प्रश्नपर्यन्तं युक्ष्वाहीत्यादयः दशानुवाकाश्च याज्याप्रकरणान्तर्गताः सन्तः वैश्वदेवकाण्डे-ऽन्तर्भूता इति तदर्थः।

एवं प्राजापत्यादिकाण्डेऽन्तर्गतः कश्चिन्मन्त्रभागः संहितायां, कश्चिद् ब्राह्मणे, कश्चिदारण्यके च विद्यते।

तथा च प्रथमं प्राजापत्यकाण्डम्—

१ पौरोडाशिकम्- 'इषे त्वा०' (तै० सं० १।१।१-१३) त्रयोदशानुवाकाः।

२ याजमानम्- 'पयस्वतीरोषधयः' (तै० सं० १।५।१०) 'मम नाम' (इत्यस्मिन्ननुवाके अनुवाकान्ताः सप्त मन्त्राः।) तथा सन्त्वा सिञ्चामि० (तै० सं० १।६।१-६ षडनुवाकाः।)

३ होतारः- 'चित्तिः स्रुक्०' (तै. आ० ३।१-१३ त्रयोदशानुवाकाः।)

४ हौत्रम्- 'सत्यं प्रपद्ये०' (तै० ब्रा० ३।५।१-१३ ,,)

५ पितृमेधः— 'परेयिवांसं०' (तै० आ० ६।१-१२ द्वादशानुवाकाः।) सर्वेषामपिकाण्डानामेवमेवस्थितिः।

एवं त्रिष्वपि ग्रन्थेषु अनियमेन पठितानामेतेषां मन्त्रभागानां एकत्र संग्रहणेनाध्ययनं सारस्वतपाठक्रमे सर्वथाप्यशक्यमेव। अथ बौधायनादिसूत्रदर्शितात्काण्डविभागविशिष्टादार्षेयपाठादपि पुरातनस्य सारस्वतपाठस्यैव प्राधान्यमस्तु इतिचेत्, नैतदेवं, ईदृशे न्यायतत्वसिद्धे विषये प्राचीनार्वाचीनत्वादिनिमित्तकस्याकिञ्चित्करत्वात्। न्यायसिद्धस्यैव लोकतः शास्त्रतश्च ग्राह्यत्वात्, अन्यथासिद्धस्य तु परित्यक्तुं शक्यत्वादुचितत्वाच्च। सारस्वतपाठस्य तादृशानुपूर्व्ये न किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्यवोचाम।

वस्तुतस्तु आर्षेयकाण्डपाठ एव पुरातनः, सारस्वतपाठस्तु अर्वाचीन इत्येव वक्तुं युक्तम्। सारस्वतमुनेरपि पूर्वं विद्यमानस्य आर्षेयकाण्डपाठस्य विस्मरणेन लुप्तप्रायस्य तस्य उत्तरत्र सारस्वतमुनिना यथाकथञ्चित्पुनरुद्धृतत्वात्। अत एव तदिदं तदानीं सर्वैरपि विचिकित्सितम्— "तमिमं सर्ववेदविलक्षणमध्यापितवान् अस्मान्मूढान्कृत्वेति।" अपि च महदिदं प्रमाणं आर्षेयकाण्डानुक्रमपाठे यत्खलु वेदारम्भे वेदव्रते उपाकर्मादौ च काण्डर्षिहवनपूर्वकं सर्वकाण्डानामादिमानुवाकपठनेन ब्रह्मयज्ञः सर्वैरपि एकरूपेणैवानुष्ठीयत इति। तस्मात् ब्राह्मणकल्पानुरोधेन बौधायनहिरण्यकेशादिसूत्रानुसारेण प्राजापत्यादिकाण्डविभागशः पौरोडाशिकादिमन्त्र-तद्विधिभागयोः पृथक्करणेन संहिताब्राह्मणरूपोभयग्रन्थविभागेन तदध्ययनमेव सर्वथा युक्ततरमिति निर्णीयते।

तत्र संहिताब्राह्मणयोरुभयोरपि ग्रन्थयोः प्राजापत्यादीनि पञ्चकाण्डानि क्लृप्तानि भवेयुः। तथा चेत् मन्त्र—तद्विधिभागनिमित्ते संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागे '**स ब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि**' इति वचनानूदितेन काण्डविभागेन तत्र तत्रैव मन्त्रतद्विधिभागयोः साहित्येनाध्ययनं कथं शक्यं सम्पादयितुम्?

कथमशक्यम्? उच्यते सम्पूर्णमन्त्रभागरूपसंहिताग्रन्थाध्ययनानन्तरं ब्राह्मणाध्ययनं सर्वेष्वपि वेदेषु नियतम्। तेनैव क्रमेण अत्राप्यनुष्ठितं चेत्—

'**त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह। यजुर्वेदः स विज्ञेयः०**' इति वचनोदितस्य मन्त्रब्राह्मणयोः एकरूपेण त्रिगुणपाठस्य सहाध्ययनस्य च परित्यागप्रसङ्गात्। न हि तथा सम्भवति संहिताब्राह्मणग्रन्थयोरुभयत्रापि काण्डपञ्चकविभागे प्रथमं यावन्मात्रस्य मन्त्रभागस्याध्ययनं, तदनु तावन्मात्रस्य ब्राह्मणभागस्याध्ययनं च कर्तुं शक्यते। तद्यथा— प्राजापत्यकाण्डव्रते प्रथमं संहितान्तर्गतस्य मन्त्रात्मकस्य प्राजापत्यकाण्डस्याध्ययनं, ततः तदनुब्राह्मणान्तर्गतस्य विधिरूपस्य प्राजापत्यकाण्डस्याध्ययनं च सुकरमनुष्ठातुम्। तदेवं काण्डव्रताचरणपूर्वकं वेदाध्ययनं काण्डविभागोपहिते आर्षेयपाठक्रमे एव सम्भवति, न तु प्रचलितसारस्वतपाठे इति प्रपञ्चितं पुरस्तात्। तस्मात् प्राजापत्यादिकाण्डक्रमेण संहिताब्राह्मणग्रन्थविभागेन मन्त्रब्राह्मणयोः साहित्येन वा विभागेन वा यथासौकर्यं यथेष्टं वा तैत्तिरीयशाखायां वेदोऽध्येतव्य इति सिद्धम्।

"**ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति**" इति ऋग्वेद- परिभाषा- सूत्रात् वेदमन्त्राणां 'ब्राह्मणं कल्पः, ऋषिः—मन्त्रद्रष्टा, छन्दः—गायत्र्यादिकवितानिबन्धनं, दैवतं-मन्त्राधिष्ठात्री देवता, चेत्येतत्सर्वं ज्ञात्वैव अध्यापनादिकं कार्यमित्युक्तं भवति। तत्र प्रथमं आर्षेयमेव विमृश्यते।

ऋष्यादिविचारः

'**ऋषिः**' मन्त्रद्रष्टा मन्त्राणां प्रापक इत्यर्थः। '**ऋषिर्विप्रः काव्येन**' इति मन्त्रवर्णात्। '**ऋषिर्दर्शनात्**' इति यास्कनिरुक्तेश्च। '**अनन्ता वै वेदाः**' इति वचनाद् यद्यपि असङ्ख्याताः वेदाः वेदमन्त्राश्च भवेयुः तथापि तत्प्रापकं द्रष्टारमृषिं विना तल्लाभः असम्भव एव। यथा च लोके गुरुंविना मन्त्रो नोपलभ्यते। तस्मान्मन्त्रादपि मन्त्रोपदेष्टा गुरुरेवा-

स्माकं प्रथमः सम्प्रत्यक्षप्रापकत्वाद्गुरोः। यथा च परोक्षस्य परब्रह्मणः देवतादेरपि प्रत्यक्षब्रह्मरूपो मन्त्रः प्रधानः, तस्य तत्परोक्षवस्तुप्रापकत्वात्। तथैव प्रत्यक्षब्रह्मरूपान् मन्त्रादपि तत्प्रापकः ऋषिरेव प्रधानः, तस्य मन्त्र- तद्देवतादिप्रापकत्वात्। अत एव 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते' इति आर्षेयस्य प्राथम्यमनुश्रुतम्। तदपि ऋषिमुखेनैव सर्वेषां मन्त्राणामुपलब्धेः 'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।' इति मन्त्रवर्णात्। (ऋ० १०।७१।३)

गायत्रीप्रभृतीनामृचां विश्वामित्रादयः ऋषयः, गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि, सवित्राद्याः देवताश्च ऋग्वेदे प्रसिद्धाः, यजुर्वेदेऽपि ऋचां त एव ऋषयः, तान्येव च्छन्दांसि, ता एव देवताश्च भवन्ति। 'गायत्र्या गायत्री च्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता' (नारा० उ० १९।३५) इति श्रुतेः।

यजुर्मन्त्राणां तु 'प्रजापतिः सोमः अग्निः विश्वे देवाः स्वयम्भूश्चेति' पञ्च ऋषयो भवन्ति। कथमेतदुच्यते यजुर्वेदे आग्नेयाद्यार्षेयकाण्डे पठितानामपि ऋचां अग्न्यादिमृषिमन्तरा ऋग्वेदस्था एव ऋषय इति। ऋचामपि क्वचिद्यजुःशब्देन निर्देशो भवति। 'पुनातु ते परिस्रुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै' इति (तै० ब्रा० १।८।५)

क्वचित्पाठभेदोऽपि दृश्यते—

'मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे,' इति (ऋ० १।११४।८)। 'मा नस्तोके० आयुषि०। वीरान्० नमसा विधेम ते।' तैत्तिरीय रुद्राध्याये (तै० सं० ४,५,१०,६)। 'मा नस्तोके०। मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः०।' (वा० य० १६,१६) एवं पाठभेदात् भिन्नार्षेयमेवेदं पृथक् श्रुतमिति गम्यते। अथ यद्युच्येत मन्त्रावयवभूतानां शब्दानां क्वचिद् भेदेऽपि तदर्थाभेदात् मन्त्रैकत्वेन ऋष्येकत्वमेवेति। तद्यथा 'मा नस्तोके' इत्यत्र 'आयौ' इत्युकारान्तायुशब्दस्य स्थाने 'आयुषि' इति सकारान्तस्यायुःशब्दस्य पाठो दृष्टः। नैतावता रूपभेदमात्रेण शब्दभेदस्तथा तदर्थभेदश्च निश्चेतुं शक्यः।

एवं ऋग्वेदे 'हन्तारं भङ्गुरावतः' इत्यत्र यजुर्वेदे 'भेत्तारं' इति पाठे शब्दभेदेऽपि नार्थभेदः। अथवा क्वचित् धात्वर्थभेदेऽपि नाभिप्रायभेदः। तथा ऋग्वेदे 'सदमित् त्वा हवामहे' इत्यस्य स्थाने कृष्णयजुर्वेदे 'नमसा विधेम ते' इति पाठभेदः। शुक्लयजुर्वेदे तु 'मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः' इति पाठः। एवं ऋग्यजुर्वेदयोः पाठे शब्दार्थयोर्भेददर्शनात् उभयत्र पठितो मा नस्तोके इत्ययं मन्त्र एक एवेति कथं न वक्तुं शक्यम्?

अत्र शब्दार्थयोर्भेदेऽपि तदभिप्रायाभेदात् ऋक्तः अभिन्न एवायं याजुषे पठितो 'मा नस्तोके' इति मन्त्रः इत्येव युक्तम्। अथ द्रष्टृ-दर्शनादिभेदादेव हेतोः 'मा नस्तोके' इत्यादीनामृङ्मन्त्राणां यजुर्वेदे भिन्नार्षेयत्वमेव युक्तम्।

भवन्ति यजुर्वेदे भिन्नाः प्रजापत्यादयः काण्डर्षयः प्रसिद्धाः। तत्र हि 'मा नस्तोके' इति मन्त्रस्याग्नेः काण्डर्षेर्दर्शनम्। स्यादेतदेवम्— यदि यजुर्वेदे वेदान्तरेऽपि वा तादृशं पृथग्दर्शनं भवेत्। न तु तदस्ति। अन्यत्र ऋग्वेदे दृष्टानां 'मा नस्तोके' इत्यादीनामृङ्मन्त्राणां याजुषेषु मन्त्रभागेषु तत्र तत्र कर्मानुष्ठानाद्युपयोगार्थं संग्रहणमेव न तु पृथग्दर्शनम्। दृश्यते हि अत्र यजुर्वेदे दर्शपूर्णमासादियज्ञीयकर्मानुष्ठानक्रमेण तथा याज्यापुरोऽनुवाक्यादिविशिष्टकर्मानुक्रमानुरोधेनैव विनियोजयितव्यानां ऋग्वेदे भिन्नभिन्नस्थानेषु अनेकैरन्यैरन्यैर्ऋषिभिर्दृष्टानामनेकेषामृङ्मन्त्राणामेकत्र प्रकरणशः संग्रहणम्। तदेतत् दिग्दर्शनार्थं किञ्चिदेवोदाह्रियते— तद्यथा 'इषे त्वा' इति प्रश्ने चतुर्दशेऽनुवाके सप्तसु काम्येष्टिषु याज्यापुरोऽनुवाक्ययोरेवोपयोजितव्याः चतुर्दशर्चः अनुक्रमेण पठिताः 'उभा वामिन्द्राग्नी' इत्याद्याः ऋचः। तासां भिन्नाः ऋषयः ऋग्वेदे प्रसिद्धाः तस्मादेतासामृचामग्न्यार्षेयकाण्डे पाठेऽपि नात्र पृथग्दर्शनमभ्युपगन्तुं शक्यम्। तदेतत् शुक्लयजुर्वेदीयकातीयसर्वानुक्रमसूत्रात् स्पष्टं भवति।

तत्र हि शुक्लयजुर्वेदे षोडशतमे रुद्राध्याये पठिता 'मा नस्तोके' इत्येषा ऋक् 'मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः' इति व्यत्यस्तपाठेनसहितापि ऋग्वेदस्थायाः कुत्सदृष्टायाः अभिन्नैवेति गम्यते 'मा नो द्वे कुत्सः' (शु० स० सू० २।२१)

इति सूत्रात्। 'मा नस्तोके, मा नो महान्तं' इति द्वे ऋचौ कुत्सदृष्टे इत्यर्थः। तत्सामान्यात् इह कृष्णयजुर्वेदेऽपि 'मा नस्तोके' इति मन्त्रस्य कुत्सदर्शनत्वानिश्चयात्, न वेदभेदेन दर्शनभेदः, नापि मन्त्रभेदः इति सिध्यति। अतः ऋषि-रपि एक एव।

अथ यद्युच्येत शुक्लयजुर्वेदे तथा भवतु नाम, तथैव कृष्णयजुर्वेदेऽपि भवितव्यमिति को नियमः? तस्मादत्र कृष्णयजुर्वेदे प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां दर्शनात्, तत्रापि आग्नेयकाण्डे रुद्राध्यायस्य 'अग्निः काण्डर्षिः' इति अग्न्यार्षेयत्वेन निर्दे-शाच्च, पृथग् दर्शनमेवेदं मा नस्तोके इति मन्त्रस्य। तस्मात् अग्निरेव ऋषिः न कुत्सः इति वक्तव्यम्। स्यादेतदेवम्– यदि प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां ऋङ्मन्त्रद्रष्टृत्वं स्यात्, किं तर्हि? मन्त्रस्मर्तृत्वमेवेति ब्रूमः। कुत एतत्? प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां स्मरणमात्रेण काण्डसम्बन्धात्। अतः न तु तेषां काण्डर्षीणां मन्त्रद्रष्टृत्वं सम्भवति, येन याजुषे दर्शनभेदात् ऋचां मन्त्रभेदस्वीकरणमापद्येत। कुत एतदुन्नीतम्? प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां मन्त्रस्मर्तृत्वमेव न तु मन्त्रद्रष्टृत्वमिति उच्यते– 'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः स्मर्तारः पारमेष्ठ्यादयः' इति शुक्लयजुर्वेदकातीयसर्वानुक्रमसूत्रात्।

तस्यायमर्थः– अत्र शुक्लयजुर्वेदे पठितानां मन्त्राणां द्रष्टारः प्रसिद्धा ऋषयः एव। तथा प्राजापत्यादिकाण्डेषु तत्तदार्षेयत्वेन निर्दिष्टाः प्राजापत्यादयस्तु ऋषिदृष्टानां मन्त्राणां स्मर्तार एव न तु द्रष्टार इति। एतेन येषां मन्त्राणां द्रष्टारः ऋषयोऽन्यत्र प्रसिद्धाः तेषामत्रापि त एव ऋषयो भवन्ति। येषां तु द्रष्टारोऽन्यत्राप्रसिद्धाः तेषां अत्रत्यकाण्डमर्यादोक्तं प्रजापत्याद्यार्षेयत्व-मेवेत्यर्थात्सम्पद्यते।

अत एव शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रम्– 'रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षम्, देवानां वा प्रजापतेर्वा, आद्योऽनुवाकः षोडशर्चः। एकरुद्रदैवत्यः, प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्यौ, मा नो द्वे कुत्सः' इति पारमेष्ठ्यार्षेये रुद्राध्याये बहूनामृग्यजुर्मन्त्राणां मध्ये पठितस्य 'मा नो महान्तं, मा नस्तोके' इति ऋग्द्वयस्य कुत्सार्षेयत्वं, तच्च ऋग्वेदे प्रसिद्धमेवानूदितमिति वेदितव्यम्।

ऋग्वेदे तावत् 'इमं षोळश कुत्सः' इति सर्वानुक्रमसूत्रेऽनुवृत्तं कुत्सदर्शनम्। 'इमा एकादश रौद्रं' इत्यस्मिन् सूक्ते 'मा नः' इति द्वयोः कुत्सार्षेयत्वं प्रसिद्धम्। अत्र प्रजापतिप्रभृतीनां काण्डर्षीणां यजुर्मन्त्रद्रष्टृत्वेऽपि वेदान्तरे प्रसिद्धा-नामृचां तु स्मर्तृत्वेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्यति। एतेन कृष्णयजुर्वेदेऽपि तत्सामान्यात् 'मा नः' इति द्वयोः कुत्सार्षेयत्व-मेवेति सिद्धम्।

ननूक्तं अन्यत्र दृष्टं निदर्शनमितरत्रापि प्रमाणं भवितुं नार्हतीति। तस्मात् ऋचामपि यजुर्मन्त्रगणमध्ये पाठात् यजुर्वेदे तत्र-त्यप्रजापत्यादिकाण्डार्षेयत्वमेव युक्तं प्रधानं च तदेव यजुःशाखिनामिति केचित्। वस्तुतस्तु– ऋग्वेदस्थानां सर्वासामपि ऋचां तैत्तिरीयकेऽपि ऋग्वेदे दर्शिता एव ऋषयः इत्यस्मिन्नर्थे तैत्तिरीयब्राह्मणवचनमेव प्रमाणम्।

तथाहि– ऋग्वेदे एकेनैव ऋषिणा दृष्टानामेकदेवताकैकसूक्तान्तर्गतानां क्वचित् अनेकदेवताकानां अनेकसूक्तान्तर्गतानां च शतशः ऋचां मध्ये पठिता काचिदेकैव ऋक्, द्वित्राः त्रिचतुरा वा ऋचः, वेदान्तरे पठिता अपि ऋग्वेदस्था एव भवितुमर्हन्ति।

तद्यथा– ऋग्वेदे (मं० १। अनु० ६। सू० १–७) सप्तसूक्तात्मके षष्ठेऽनुवाके 'कस्य नूनं' इत्यारभ्य 'अस्मे रयिं निधारय' इत्यन्तं प्रजापति–अग्नि–सवितृ–वरुण–विश्वेदेव–इन्द्र–अश्विनी–उषोदेवताकाः अन्यूनशतसङ्ख्याकाः ऋचः पठिताः। तस्यानुवाकस्य शुनःशेपो द्रष्टा 'कस्य पञ्चोनाऽऽजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देव-रातः' इति सर्वानुक्रमसूत्रात्।

'तदेतत्पर ऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानम्' इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० पं० ७)

आलम्बनार्थं यज्ञीये यूपे निबद्धः शुनःशेपः तद्बन्धविमोकार्थं देवतास्तुतौ प्रवृत्तः सन् सवित्रा प्रेरितः वरुणप्रसादार्थं एकत्रिंशदृग्भिः वरुणं तुष्टाव 'स वरुणं राजानमुपससारोत्तराभिरेकत्रिंशता' इति च ब्राह्मणम्। ताश्च 'नहि ते क्षत्रं' (ऋ० १।२४।६) इत्याद्याः सूक्तशेषभूताः दशर्चः, तथा 'यच्चिद्धि ते विशो यथा' (ऋ० १।२५।१-२१) इत्येकविंशत्यृ-चं सूक्तं च एवं ३१ ऋचो वरुणदेवताकाः शुनःशेपेन दृष्टाः। तासु च शतशः ऋक्षु 'अभि त्वा देव सवितः, उरुꣳ हि

राजा, शतं ते राजन्, अमी य ऋक्षाः, अव ते हेडः, उदुत्तमं मुमुग्धि नः, उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत्, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, निषसाद धृतव्रतः, इममू षु त्वमस्मभ्यं, यमग्ने पृत्सु मर्त्यं, शिप्रिन्वाजानां पते, योगेयोगे तवस्तरं, रेवतीर्नः सधमादः' इत्येताः ऋचः तैत्तिरीयसंहितायां पठिताः। एवं ऋग्वेदे शुनःशेपदृष्टानां एतासामृचां अन्यत्र पाठमात्रेण कथं अन्यार्षेयत्वमुपपद्येत ?

अथ पाठबलादेव अग्न्यादिभिः काण्डर्षिभिर्दृष्टेति कल्पयितुं शक्यते इति चेत्, शक्यमेवं कल्पयितुं तथापि न युक्तं, कुतः ? 'शुनःशेपो यमह्वद् गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु' इति (ऋ० १।२४।१२) शुनःशेपस्यैव वरुणपाशमोचनस्तुतेः। न हि खलु प्रजापत्यादीनां काण्डर्षीणां वरुणपाशबन्धनं कुत्रचित्प्रसिद्धं लोके, नापि श्रुतं, येन वरुणपाशविमोकार्थं प्रजापत्यादिकर्तृकया वरुणस्तुत्या प्रजापतेः काण्डर्षेरेव तदिदं दर्शनमिति कल्प्येत।

अथ यदुच्येत- शुनःशेपबन्धमोचको वरुणोऽस्मानपि मोचयतु इति परोक्षतया वरुणमहात्म्यस्तुत्यभिप्रायं तदिदं काण्डर्षीणामेव दर्शनं भवितुमर्हतीति। यथा अन्यत्रापि 'शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः। एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्॥' इति (ऋ० ५।२।७) कुमारस्यात्रेयस्य तद्दर्शनमग्निमाहात्म्यस्तुत्यभिप्रायम्।

यथा च लोकेऽपि दाशरथिना महाराजेन सेवितो भगवान् वसिष्ठोऽस्मानज्ञानात्तारयत्विति वसिष्ठस्तुतिर्दाशरथेरन्यकर्तृकाऽपि भवितुमर्हति। एवमत्रापि अग्न्यादिकाण्डर्षिदृष्टा वरुणस्तुतिरपि 'शुनःशेपो यमह्वद् गृभीतः' इति शुनःशेप शब्दमात्रेण शुनःशेपकर्तृकैवेति निर्णायको न कश्चिन्नियमोऽस्ति। अन्यत्रापि ईदृशं दर्शनं बहुधोपलभ्यते वेदे। 'गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम्' इति विश्वामित्रदर्शने जमदग्निना गृणानौ हे अश्विनौ अत्र सीदतमिति जमदग्निसंस्तुताश्विनदेवतामाहात्म्यस्तुतिर्विश्वामित्रकर्तृका दृष्टा।

तथैव 'तत्त्वा यामि' इत्याद्याः ऋचोऽपि अग्न्यादिकाण्डर्षीणामेव दर्शनं यजुर्वेदे भवितुमर्हतीति याजुषाणां मतम्। नैवमेतत्- अत्र कृष्णयजुर्वेदे एव तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थे ब्राह्मणे एतासामृचां शुनःशेप एव द्रष्टेत्यनुश्रावितत्वात्। तथाहि 'शुनःशेपमाजीगर्तिं वरुणोऽगृह्णात्, स एतां वारुणीमपश्यत्, तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चत्, वरुणो वा एतं गृह्णाति, य उखां प्रतिमुञ्चते, उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदित्याह आत्मानमेवैतया वरुणपाशान्मुञ्चति'। इति (तै० सं० ५।२।१।४)

अत्र 'उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत्' (तै० सं० ४।२।१।१०) इत्येषा ऋक् शुनःशेपदृष्टैवेति स्पष्टम्। एतेन 'उदुत्तमं वरुण' इति ऋक् शुनःशेपदृष्टैवेति निश्चिते एतत्सहचरीणां 'अव ते हेडः, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि' इत्येवमाद्यानामृचां ऋग्वेदे श्रुतं शुनःशेपार्षेयत्वं केन वार्यते ? यदि 'इमं मे वरुण' इत्याद्यानामृचामत्र यजुर्वेदेऽपि शुनःशेपार्षेयत्वमेवाभविष्यत् तर्हि तासामत्रापि एकत्रैव पाठोऽप्यभविष्यत्। दृश्यते च पृथक् काण्डे तासां पाठः 'उरुं हि राजा, शतं ते राजन्' इत्यनयोः सौम्यकाण्डे पाठः। (तै० सं० १।४।४५।१)

तत्रापि 'अवभृथ यजूंषि जुहोति' इति अवभृथप्रकरणे तयोः पाठात् अवभृथयजुषां सौम्यकाण्डेऽन्तर्भावाच्च सोम एव तयोः काण्डर्षिः। 'आध्वर्यवं० अवभृथ यजूंषि वाजपेयः शुक्रियाणि सवाः' इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि इति बौधायनसूत्रात्। एवं 'अव ते हेड, उदुत्तमं, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्ने,' इत्याद्यानामृचां तु वैश्वदेवकाण्डे याज्यायां पाठो दृष्टः। 'राजसूयः० याज्या अश्वमेधः० इति वैश्वदेवानि' इति बौधायने सूत्रात्।

अत्रैते भिन्ना एव काण्डर्षयः सोमविश्वेदेवादयः, तस्मात् तासामृचां भिन्नार्षेयत्वमेव वक्तव्यम्। इति चेत् नैवं सम्भवति- तासामृचां तत्र तत्र कर्मणि विनियोगार्थं अनुकर्षणात्। उदाहृतं च तासामनुकर्षणं याज्यावभृथादिषु। एवं एकदा पठितानां चैतासामृचामुत्तरत्र तत्र तत्र विनियोगानुसारेण ऋक्प्रतीकमात्रपाठेनानुकर्षणं बहुधा दृश्यते, 'अव ते हेड, उदुत्तमं, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि' इत्यादि। न चैतदपि काण्डर्षीणां तादृशं प्रतीकमात्रदर्शनमिति वक्तुं युक्तम्। पृथग् दर्शने समग्रा ऋचो दृश्येरन्, न प्रतीकमात्रम्। अत्र प्रतीकमात्रपाठे पूर्वत्र पठितानामेवानुवाद इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यं

भवेत् । तथा सति यजुर्वेदग्रन्थे ऋचां प्रथमपाठोऽपि तर्हि ऋग्वेदे अन्यैर्ऋषिभिर्दृष्टानां तासां हौत्रकर्मणि विनियोगाय पठनानुकूलार्थः अनुवाद एवेति कथं नाभ्युपगम्येत ?

अथ पुनः यजुर्वेदेऽपि एकदा पठिताः सम्पूर्णा एव काश्चिदृचः पुनरुत्तरत्रापि असकृत्वः पठिता दृश्यन्ते 'अग्न आयूꣳषि पवसे' इत्याद्याः। तासां पृथग्दर्शनमेवेति वक्तव्यम्। पृथग्दर्शनत्वे पृथगार्षेयत्वं च अर्थात् सेत्स्यतीति। नैवमेतद् यत्र एकदा पूर्वत्र पठिताः सत्यः उत्तरत्र पुनः कर्मणि विनियोगे अविच्छेदेन द्वे ऋचौ, त्रिचतुरा वा ऋचः, द्वन्द्वेन दर्शयितव्या भवेयुः, तत्रैव प्रतीकमात्रपाठो दृश्यते।

यत्र एकैव ऋक् पूर्वत्र पठिता सती पुनरुत्तरत्र एकैव विनियुज्यते, तत्र तु समग्रैव ऋक् पठ्यते, इत्येव विशेषः। तद्यथा 'आ प्यायस्व समेतु ते०। सं ते पयाꣳसि' इतीदमृग्द्वयं पूर्वत्र (तै० सं० ४।२।७।१२-१३) याज्यायां समग्र ऋग्रूपेण पठितं, तथा उत्तरत्रापि याज्यायां (तै० सं० २।३।१४।१२-१३;३।१।११।३-४) असकृत् 'आ प्यायस्व। सं ते' इति प्रतीकमात्रेण पठितमपि उत्तरत्र विनियोगावसरे 'आ प्यायस्व' (तै०सं० ३।२।५।८) इतीयमेकैव ऋक्समग्रैव पठिता दृश्यते। अत्र पूर्वापरीभावः आर्षेयपाठक्रमेणैव ज्ञेयः, शाखतः ब्राह्मणे कल्पसूत्रे च तथैव याज्यादिविनियोगात्, न तु सारस्वतपाठक्रमेण सम्प्रति प्रचलिते प्रसिद्धे तैत्तिरीयसंहितादिग्रन्थे पूर्वापरीभावनियमोऽस्ति।

तत्र हि (तै. सं. २।३।१४।१२-१३) 'आ प्यायस्व। सं ते' इति प्रथमतः एव प्रतीकमात्रपाठः, ततः उत्तरत्र (तै० सं० ४।२।७।१२-१३) समग्र ऋक्पाठो विद्यते। तदेतदपि सारस्वतपाठे ग्रन्थव्यत्यासबोधकं लिङ्गम्। क्रमशः संहितादिग्रन्थाध्ययने प्रवृत्ताः बटवः प्रथमत एव प्रतीकमात्रपाठेन समग्रामृचं पठितुं ज्ञातुं च कथं शक्नुयुरिति चिन्त्यमेवैतत्। तस्मादस्य पृथग्दर्शनत्वनिर्णये न किञ्चित्प्रमाणान्तरमस्ति। एवमेव शुनःशेपदृष्टानां तथा सर्वासामपि ऋचां न पृथग्दर्शनं, न पृथगार्षेयं च, याजुषे भवितुमर्हति। एतेन ऋग्वेदे वेदान्तरे वा प्रसिद्धानामृचां यजुर्वेदे समग्र ऋक्पाठोऽपि न पृथग्दर्शनत्वसाधकः नापि पृथगार्षेयत्वसाधकश्च भवितुमर्हतीत्युक्तं भवति।

अपि च वरुणपाशेन बद्धः शुनःशेपः 'स एतां वारुणीमपश्यत्, तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चत्' इति तैत्तिरीयके श्रुतया 'उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत्' इत्येनया एकयैव ऋचा न खलु वरुणपाशान्मुक्तः, येन साक्षात् श्रवणात् 'उदुत्तमं' इयमेकैव ऋक् शुनःशेपदृष्टा, तथा श्रुतौ अनिर्देशात् 'इमं मे वरुण' इत्याद्या अत्र अन्यार्षेया इति च कल्प्येत। अपि तु शतशः ऋचां स्तोत्रेण मुक्तः शुनःशेप इति श्रूयते। तथा हि हरिश्चन्द्रेण वरुणप्रीत्यर्थमनुष्ठिते नरयज्ञे आलम्बनार्थं यूपे निबद्धः शुनःशेपः तस्मान्मृत्युमुखादात्मानं मोचयितुं प्रवृत्तः सन् 'अथ ह शुनःशेप ईक्षांचक्रे अमानुषमिव वै मा विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति' (ऐ० ब्रा० ७।१६) इति वाग्यज्ञेन देवतोपासांचक्रे। तत्र 'स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार, कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्येतयर्चा' इति प्रथमतः प्रजापतिं तुष्टाव, ततश्च तेनाज्ञप्तः तथैवोत्तरत्र 'अग्निः सविता वरुणः पुनरग्निः विश्वे देवाः इन्द्रः अश्विनौ' इत्यासां देवतानां स्तोत्रेण तत्तद्देवताभिराज्ञप्तश्च अन्ते उषसः स्तोत्रेण वरुणपाशान्मुक्तः। एवं शतशः ऋग्भिः स्तोत्रेण शुनःशेपो वरुणपाशान्मुक्तः।

अत्र यद्यपि तैत्तिरीयके 'स एतां वारुणीमपश्यत्, उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदित्याह' इति एकैव ऋक् शुनःशेपेन दृष्टेति श्रूयते, अन्याः 'नहि ते क्षत्रं' इत्याद्याः शुनःशेपार्षेयत्वेन स्पष्टं न श्रूयन्ते, तथापि तैत्तिरीयब्राह्मणवचनादेव तासां शतशः ऋचां शुनःशेपार्षेयत्वं सिध्यति। 'शौनःशेपमाख्यापयते, वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति, परः शतं भवति' इति (तै० ब्रा० १।७।१०) एवं तैत्तिरीयके श्रुतानां 'नहि ते क्षत्रं' इत्याद्यानामपि सर्वासां ऋचां यजुर्वेदेऽपि शुनःशेपार्षेयत्वमेवेति सिद्धम्।

एतासामृचां शुनःशेपार्षेयत्वं शुक्लयजुर्वेदेऽपि अनूदितम्—

'ऊरुꣳ हि राजा' (वा० य० सं० ८।२३) ... ... 'ऊरुꣳहि' शुनःशेपो वारुणीं त्रिष्टुभम्।
'नि षसाद' (वा० य० १०।२७) ... ... 'नि षसाद' शुनःशेपो वारुणीं गायत्रीम्।

*

‘ योगेयोगे ’ (वा० य० ११।१४) ‘ योगेयोगे ’ शुनःशेपः ।
‘ उदुत्तमं वरुण० ’ (वा० य० १२।१२) ‘ उदुत्तमं ’ शुनःशेपो वारुणीं त्रिष्टुभम् ।
‘ तत्त्वा यामि० ’ (वा० य० १८।४९) ‘ तत्त्वा ’ वारुणीं त्रिष्टुभं शुनःशेपः ।
‘ इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि०’ इमं मे गायत्री त्रिष्टुभौ वारुण्यौ शुनःशेपः । इति (शु० य० का० स० सूत्राणि)

ऋग्वेदे अप्रसिद्धापि शुनःशेपदृष्टा एका ऋग् दृश्यते । ‘अपाघमपकिल्बिषम्० ’ (वा० य० ३५।११) अपाघं लिङ्गोक्तदेवतामानुष्टुभं शुनःशेपः । (का० स० सूत्रम्) कथं तर्हि ‘ पुनातु ते परिस्रुतमिति यजुषा पुनाति व्यावृत्त्यै (तै० ब्रा० १।८।५) इति ऋचोऽपि यजुःशब्देन निर्देशः ‘ पुनातु ते ’ इति यजुर्वेदपाठादराभिप्रायकः एव । एवं वेदान्तरे दृष्टाः ऋचो वेदान्तरे पठिता अपि स्वकीयैरार्षेयच्छन्दोदैवतैर्न हीयन्ते ।

अस्मिन्नर्थे ‘ अय९ँ सो अग्निर्यस्मिन् ’ इत्यादीन्यप्युदाहर्तव्यानि ऋग्वेदे (मंड० ३।२२।१) पठितस्य पञ्चर्चस्य सूक्तस्य ‘ अय९ँ सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति । (तै० सं० ५।२।३।८) विश्वामित्रार्षेयत्वमनुश्रूयते । तच्च विश्वामित्रसम्बधाभिप्रायं वैश्वामित्रमण्डलान्तर्गतत्वात् । वैश्वामित्रीयाभिप्रायं वेति ज्ञेयम् ।

ऋग्वेदे ‘ अयं स उपान्त्यानुष्टुप्पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रे । ‘ अग्निं होतारं गाथी ह ’ इति सूत्रात् ‘ अग्निं होतारं प्रवृणे मियेधे ’ इति सूक्तादनुवृत्तः चतुर्णां सूक्तानां गाथी ऋषिः, न तु विश्वामित्रः । तथापि विश्वामित्रसम्बन्धाद् विश्वामित्रार्षेयत्वं श्रुत्यानुश्रावितमिति प्रतीयते । एवं ‘ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः ’ इत्यस्य सूक्तस्य (ऋ० १०।४५।१; तै० सं० ४।२।२।१) ‘दिवस्परि द्वादश वत्सप्रिराग्नेयं तु ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रोक्तवत्सप्रेरार्षेयत्वं यजुर्वेदेऽपि अनुश्रूयते । ‘ वात्सप्रेणोप तिष्ठते एतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध ’ इति स्पष्टम् । (तै० सं० ५।२।१) तथैव ‘ आऽयं गौः पृश्निरक्रमीत् ’ इति तृचस्य सूक्तस्य (ऋ० १०।१८९।१; तै० सं० १।५।३।२) ‘ आयं गौः सार्पराज्ञ्यात्मदैवतम् ’ इति सूत्रदर्शितं तैत्तिरीयकेऽनुश्रूयते । ‘ सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधाति ’ इति (तै० सं० १।५।४।२)। एवमेव यजुर्वेदे पठितानां अपठितानामपि सूक्तानां ऋग्वेदीयार्षेयानुश्रवणपूर्वकं विनियोगः श्रूयते ।

‘ सजनीय९ँ शस्यं विहव्य९ँ शस्यं अगस्त्यस्य कयाशुभीयं शस्यं ’ इति । (तै० सं० ७।५।५।६) सजनीयम्- ‘ स जनास इन्द्रः ’ इति ऋगन्तिमपादैकदेशोपहितं, ‘ यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ’ इति (ऋ० २।१२।१–१४) गृत्समदार्षेयं पञ्चदशर्चं सूक्तम् । ‘ विहव्यम्- ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु० ’ इति (ऋ० १०।१२८।१-९), (तै० सं० ४।७।१४।१–९) नवर्चं विहव्यार्षेयं सूक्तम् । ‘ ममाग्ने नव विहव्यः ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रम् । ‘अगस्त्यस्य कया शुभीयम् ’ ‘ कया शुभा सवयसः सनीळाः ’ इति सूक्तं अगस्त्यार्षेयम् । (ऋ० १।१६५।१–१५) ‘ कया पञ्चोना संवादोऽगस्त्येन्द्रमरुताम् ’ इति सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

अतएव शुक्लयजुर्वेदे कातीये सर्वानुक्रमसूत्रे शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतानां सर्वासामपि ऋचां तत्रतत्र प्रकरणशः पाठक्रमानुसारेण काण्डर्षीणां सामान्यतो निर्देशेन, ऋचामेव ऋग्वेदे प्रसिद्धाः मन्त्रद्रष्टारः ऋषय एव विशेषतो दर्शिताः । ‘ अग्न्याधेयं प्रजापतेरार्षम् । समिधाग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः, समिधा विरूप आङ्गिरसः, सुसमिद्धाय वसुश्रुतः, तन्त्वा भरद्वाजः ’ इत्यादि । समिधाग्निं- ‘ इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु समिधाग्निं त्रिंशत् । इति (ऋ० सर्वानुक्रमसूत्रम्) सुसमिद्धाय शोचिषे- ‘ त्वमग्ने वसुश्रुतः त्वामग्न एकादश सुसमिद्धायाद्यं गायत्रम् । इति दिग्दर्शनार्थं किञ्चिदेवोपन्यस्तं । आर्षेयपाठक्रमे सर्वं संशोध्यते ।

एवं च सति अस्माकं द्विजत्वसिद्धये उपनयनसंस्कारे ब्रह्मोपदेशरूपेण सर्ववेदाधिकारार्थं प्रथमतः उपदेश्यः गायत्रीमन्त्रोऽपि ऋगात्मकः विश्वामित्रार्षेयः ‘गायत्र्या गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्रऋषिः सवितादेवता ’ इतिश्रुतेः । (ना०उ०१९।३५) तथा च सर्वानुक्रमसूत्रम् ‘ कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार, तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे, गाथिनो विश्वामित्रः, स तृतीयं मण्डलमपश्यत् ’ इति । तृतीयमण्डलस्य विश्वामित्रार्षेयत्वात्, गायत्र्याश्च तत्रैव पाठदर्शनात् । ‘तत्स-

वितुर्वरेण्यम् ' (ऋ० ३।६२।१०; साम० १४६२; वा० य० ३,३५; तै० सं० १।५।६।१२)

एवं वेदमन्त्राणां यातयामतानिवारणार्थं तत्तदार्षेयं यथाशास्त्रं विज्ञेयमिति सङ्क्षेपः।

छन्दो विचारः।

' छन्द ' एव वेदमन्त्राणां स्वरूपं प्रधानं लक्षणं च। छन्दसैव मन्त्राणां मन्त्रत्वं प्रतिष्ठितम्। छन्दसैव ऋक्त्वं यजुष्ट्वं सामत्वं च सिद्धम्। छन्दोनिबन्धनमन्तरा मन्त्र एव न भवति। मन्त्राणामेव मुख्यं वेदत्वं वस्तुतत्त्वसिद्धम्। तस्माद्वेदमन्त्र-स्वरूपज्ञाने छन्दोज्ञानमेव प्रधानम्। अत एव ' गायत्र्या गायत्रीच्छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता ' इत्यत्र (ना० उ० १९।३५) छन्द एव प्राथम्येन निर्दिष्टम्। तस्मात् ऋषिदैवतच्छन्दांसि ' तानि मन्त्रेमन्त्रे विद्यात् ' इति श्रुत्या-विहितं वेदमन्त्राणामयातयामतासिध्यर्थम्। ऋचां तु गायत्र्यादीनि प्रसिद्धानि। छन्दोमुखेनैव ऋचां यज्ञे विनियोगो विहितः।

' गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्य ' मिति, त्रैवर्णिकानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां द्विजत्वसिद्धिः छन्दोमुखेनैव उपदिश्यते। अत एव तदेतच्छन्दस्तत्त्वविज्ञानादेवामृतत्वसिद्धिरपि मन्त्रोपदिष्टानुश्रूयते। तथा च दीर्घतमसः आर्षेयं ऋङ्मन्त्रदर्शनम्।

' यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः। इति (ऋ० १।१६४।२३)

एवं सप्तच्छन्दांस्यनुश्रूयन्ते, तत्तद्देवताधिष्ठितानि। ' अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वोष्णिहया सविता सं बभूव। अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान्बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥४॥ विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः। विश्वान्देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाक्लृप्र ऋषयो मनुष्याः ॥५॥ इति (ऋ० १०।१३०।४-५)

एतेषां तथान्येषामपि सर्वेषां छन्दसां अधिष्ठाता उत वर्षकः प्रकाशश्च विश्वरूपः स परमैश्वर्यपूर्णः परमपुरुषः इन्द्र एव, तस्यापि छन्दोमुखेनैवाविर्भावः प्रकाशोऽनुश्रूयते ' यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ' इति (तै० शिक्षो० ४।१)। एवं छन्दस्तत्त्वज्ञानेन मन्त्रज्ञानं, मन्त्रमुखेन ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं, तेनैव चामृतत्वमिति छन्दोमुखेनैवामृतत्वसिद्धिरिति सिद्धम्।

ऋग्वेदे तु गायत्र्यादीनि छन्दांसि प्रसिद्धानि। तासामृचां अन्यासां च यजुर्वेदेऽपि तान्येव छन्दांसि भवन्ति। तदिदं तैत्तिरीयब्राह्मणवचनेनैव गम्यते। ' गायत्र्या गायत्री छन्दः ' इति (ना० उ० १९।३५) ' गायत्रीभिरुप तिष्ठते... यदेतं तृचमन्वाह सन्तत्यै ' इति (तै० सं० १।५।८।७) अत्र गायत्री ऋचस्तु-- 'सम्पश्यामि प्रजा अहम् (तै० सं० १।५।६।१) उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे ' इति च। 'देवो वः सवितोत्पुनातु०'(तै० सं० १।१।५।१) सावित्र्यर्चा, पच्छो गायत्रिया त्रिःषमृद्धत्वाय ' इति (तै० ब्रा० ३।३।४) ' विश्वे देवस्य नेतुः० (तै० सं० १।२।२।६) ' ऋचा जुहोति, यज्ञस्योद्धत्यै अनुष्टुभा जुहोति विश्वे देवस्य नेतुरित्याह ' इति (तै० ब्रा० ३।१।२) - ' विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति ' इति (तै० सं. ५।१।९) " सꣳस्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः० " (तै० सं० १।१।१३।१४) " सꣳस्रावभागाः स्थेत्याह। वैश्व-देव्यर्चा० त्रिष्टुभवति " (तै० ब्रा० ३।३।६) ' वाजस्य मा प्रसवेन०। ' (तै० सं० १।१।१३।१) " अथ स्रुचावनु-ष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति " (तै० ब्रा० ३।३।९)।

एवमेव क्वचिदतिच्छन्दसोऽपि निर्देशो भवति- " अभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योः०। " (तै० सं० १।२।६।२) " अभि त्यं देवꣳ सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते। " इति (तै० सं० ६।१।९।९)

तदेतद्दिग्दर्शनमात्रं किञ्चिदेवोपन्यस्तम्। एवं सर्वासामपि ऋचां छन्दांसि विनियोगसङ्ग्रहे निर्दिष्टानि सायनभाष्ये विद्यन्ते। तानि विज्ञाय तत्रतत्र विनियोगावसरे उच्चारणीयानि। एवं ऋचां गायत्र्यादीनि छन्दांसि सर्वेषामप्यभिमता-न्येव। यजुर्मन्त्राणां तु अप्रसिद्धान्येव छन्दांसि, नापि कुत्र चिदुल्लिखितानि, ऋचामिव यजुषां छन्दो व्यवस्था नास्तीति, भावः।

" अनियताक्षरपादानि यजूꣳषि भवन्ति " इति सूत्रेण यजुषां छन्दोनिबन्धननियमाभावात् तेषां छन्दःस्वरूप-

विज्ञानमशक्यसम्पादं छन्द एव नास्तीत्यपि केषाञ्चिदभिप्रायः। अत एव केवलं "यजुश्छन्दः" इति पठनपद्धतिर्विद्यते इति प्रतीयते। अपि च यजुषामपि छन्दोनियमसत्त्वे सूत्रभेदेन अनेकधा मन्त्रविभागेन कर्मणि विनियोगः न शास्त्रीयतामर्हति।

तद्यथा- "इषे त्वोर्जे त्वेत्याह, इषमेवोर्जं यजमानेऽव रुन्धे" इति ब्राह्मणोद्धृते एकस्मिन् मन्त्रप्रतीके आपस्तम्बो मन्त्रद्वयं परिकल्प्य, तद्विनियोगं पृथगेव विदधाति। 'इषे त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि' इति। बौधायनस्तु अत्र ब्राह्मणानुरोधेन एकमेव मन्त्रं कल्पितवान् 'इषे त्वोर्जे त्वेति शाखां छिनत्ति' इति। उभयमपि प्रमाणम्। उभयथाप्यनुष्ठानपद्धतिर्विद्यते। तत्र कथं छन्दोनिर्णयो भवेत्। एवं सहस्रशः स्थानेषु विद्यते। तस्मात् यजुषां छन्दोनियम एव नास्तीति वक्तव्यमापतति, तन्निर्णायकप्रमाणाभावात्। नूतने निर्णये तु अप्रामाण्यात् अव्यवस्थादिदोषापत्तेश्च।

वस्तुतस्तु- यजुर्मन्त्राणामपि छन्दोनियमोऽस्त्येव, एकाक्षरमारभ्य यजुश्छन्दः प्रवृत्तम्। तथा च पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्- '**छन्दः। गायत्री। दैव्येकम्**' इति। अत एव 'ओं' इत्येकाक्षरस्य प्रणवमन्त्रस्य याजुषं दैवी गायत्रीछन्दो निर्दिष्टम्। '**ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म। अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम्। गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपम्।**' इति (ना० उ० १९।३३) 'प्रणवस्य ब्रह्मा, ब्रह्मा दैवी गायत्री' इति च (आ० परिशिष्टे) 'ओमिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुः' (तै० आ० २।११) इति च प्रणवस्य यजुष्ट्वं स्पष्टमेवाम्नातम्।

ऋचां तु '**अष्टाक्षरा गायत्री**' इति नियमः। सा च एकपदा क्वचिद् द्विपदा त्रिपदा च भवति। तत्रापि क्वचित् एकस्मिन् अक्षरे अक्षरद्वये च न्यूनेऽधिके च 'निचृद् भुरिक् विराट् स्वराड्' इति गायत्र्याः विशिष्टसंज्ञा प्रसिद्धा। एतेन ऋचामेकाक्षरा दैवी गायत्री छन्दो न भवतीति सिध्यति। तथा च 'छन्दः। गायत्री। दैव्येकम्। आसुरी पञ्चदश। प्राजापत्याऽष्टौ। यजुषां षट्। साम्नां द्विः। ऋचां त्रिः। द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत। त्रींस्त्रीनृचाम्। चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः। एकैकं शेषे। तान्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः। चतुरश्चतुरः समाम्न्य एकैका ब्राह्मयः प्राग्यजुषामार्ष्य' इति। इति पिङ्गलनागप्रणीते वेदाङ्गभूते छन्दःशास्त्रे प्रतिपादितं वैदिकं छन्दोलक्षणम्। तच्च विस्तरशः उत्तरत्र उल्लिख्यते।

एवं ऋगादिमन्त्राणां 'ऋषिदैवतच्छन्दाँसि' एतानि त्रीण्येवान्तरङ्गानि भवन्ति। तस्मादृष्यादिज्ञानेनैव तदुच्चारणपूर्वकमेव वेदमन्त्रविनियोगो विहितः। अन्यथा यातयामतादोषापत्तेः। अतएव शुक्लयजुर्वेदकात्यायनसर्वानुक्रमणीसूत्रे ऋग्वेदे प्रसिद्धानामृचां तत्र दर्शितान्येव 'ऋषिदैवतच्छन्दाँसि। निर्दिष्टानि 'समिधाग्नेस्त्र्यश्वस्तस्रो गायत्र्यः। समिधा विरूप आङ्गिरसः' इत्यादीनि। ऋग्वेदे तु अप्रसिद्धानां केषांचिदृग्रूपाणां यजुर्मन्त्राणामपि ऋष्यादीनि तैत्तिरीयसायनभाष्ये विनियोगसङ्ग्रहवार्तिकमुखेन लिखितानि। तत्सर्वं विज्ञाय यथाशास्त्रमेव वेदाध्ययनादिके कृते सर्वं श्रेयस्करं भवेदिति शास्त्राभिप्रायः।

देवताविचारः।

'देवता' तु मन्त्राधिष्ठात्री दिव्यवस्तुस्वरूपा सा च मन्त्रार्थरूपैवेति शास्त्रतत्त्वम्। मन्त्रार्थरूपदेवतास्वरूपज्ञानमन्तरेण प्रयुक्तो मन्त्रो निरर्थकः क्वचिदनर्थकश्च भवति। यद्यपि 'अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र' (ऋ० १।३३।९ [उत्तरार्धः]) इति मन्त्रार्थज्ञानाभावेऽपि मन्त्रशक्त्यैव फलं सेत्स्यतीत्यापाततः प्रतीयते, तथापि फलसिद्धौ शब्दशो मन्त्रार्थज्ञानेऽन्यथा सिद्धेऽपि मन्त्राधिष्ठातृदेवताध्यानं तु अत्यन्तमावश्यकमेव। तथा च मन्त्रवर्णः- '**ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥**' इति (ऋ० १।१६४।३९) मन्त्राधिष्ठातृदेवताज्ञानाभावे मन्त्रप्रयोगानर्थक्यम्। तज्ज्ञाने एव सार्थक्यमित्युक्तं भवति।

'यस्तित्याज सखिविदꣳ सखायं। न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति। यदीꣳ शृणोत्यलकꣳ शृणोति। न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्' इति। (तै० आ० १।३।१) अत एव 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्त्साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति प्रत्यक्षाद्देवतां यजति' (ऐ० ब्रा० ३।८) इति सर्वेष्वपि यज्ञीयकर्मसु हवनादिषु मन्त्राणां विनियोगे तत्तन्मन्त्रदेवताध्यानं विहितं, तच्च ज्ञानमन्तरा न सम्भवति, अन्यथाऽनर्थोऽपि श्रूयते- 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यति' इति (छां० उ० १।१०।१९)

कथं देवता मन्त्रार्थरूपा भवितुमर्हति ? मन्त्रार्थस्तु कश्चिदभिप्रायरूपः स्तुत्यादिरूपश्च, देवता तु दिव्या ज्योतिराद्यात्मिका मन्त्रैरुपास्या भवति । अत्र देवता तु मन्त्रार्थाद् भिन्नैवेत्याशयः । अत्रोच्यते- यद्यपि प्रत्येकशः शब्दात् तदर्थाच्च देवता भिन्नैवेति वक्तुं शक्यं, तथापि समग्रमन्त्रार्थस्वरूपैव तदधिष्ठात्री देवतेत्यवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं भवेत् । कुत एतत् ? उच्यते- मन्त्रशरीरा देवता मन्त्रैरेव गम्या च । तेन 'वाच्यवाचकयोरभेदः' इति न्यायेन मन्त्रावयवभूतानां अग्नीन्द्रादित्यादिशब्दानां वाच्यार्थरूपास्तेऽग्न्यादयो देवताः, तद्वाचकशब्दसमूहसङ्ग्रथित एव मन्त्रः । तस्मान्मन्त्रार्थरूपैव देवतेति सम्पद्यते ।

तद्यथा- 'तत्सवितुर्वरेण्यं-' इति- 'यः अस्माकं धियः प्रेरयेत्, तस्य सवितुर्देवस्य तद्वरेण्यं तेजो ध्यायामः' इति प्रत्येकशः शब्दार्थस्य स्तुत्याद्यभिप्रायरूपत्वेऽपि सवितृतेजसो ध्याने तद्वस्तुज्ञानमेव प्रधानम् । अपि च 'अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र' इत्यत्रापि इन्द्रदेवतासम्बोधनेन स्तुता, तत्र तन्मन्त्राधिष्ठितेन्द्रदेवताज्ञानमन्तरेण तद्वचनमेव न सङ्गच्छते । तस्मात् ऋषिच्छन्दोदैवतानि तानि मन्त्रेमन्त्रे विद्यात् । इति श्रुतिवचनमेव शरणम् ।

तदेतत् तत्र तत्र मन्त्रविनियोगेषु देवतानिर्देशपूर्वकं तत्तद्देवताकमन्त्रविधानं ब्राह्मणे बहुधोपलभ्यते । 'उदु त्यं जातवेदसम्० । चित्रं देवानाम्० । (तै० सं० १।४।४३।१-२) सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोति० (तै० सं० ६।६।१।४) 'अग्न आयूँषि पवसे० ।' (तै० सं० १।५।५।७) 'आग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते०' (तै० सं० १।५।७।९) 'उदु त्यं जातवेदसम्० ।' (तै० सं० १।२।८।७) सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति० । (तै० सं० ६।१।११।९) 'युञ्जते मनः०' (तै० सं० १।२।१३।१) 'सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयति० ।' (तै० सं० ६।२।९।२) 'इदं विष्णुः० इरावती०।' (तै०सं० १।२।१३।४-५) 'वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति ।' (तै० सं० ६।२।९।५) 'सोमो जिगाति गातुवित्० ।' (तै०सं० १।३।४।५) 'सौम्यर्चा प्र पादयति० ' (तै० सं० ६।३।२।१२) 'उरु विष्णो वि क्रमस्व० ।' (तै० सं० १।३।४।४) वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छैति' (तै०सं० ६।३।३।१) 'विष्णोः कर्माणि पश्यत०' तद्विष्णोः परमं पदम्० (तै०सं० १।३।६।१२-१३) 'वैष्णव्यर्चा कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति०'(तै०सं० ६।३।४।१०-११)अस्तभ्नाद् द्यामृषभः०' (तै० सं० १।२।८।५) 'वारुण्यर्चा सादयति०' (तै० सं० ६।१।११।६) 'मनो ज्योतिर्जुषतां० बृहस्पतिस्तनुतामिमं नः ।' (तै० सं १।५।३।७) 'बृहस्पतिवत्यर्चोप तिष्ठते० ।' (तै० सं० १।५।४।७) 'उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत्०' (तै० सं० १।५।११।१०) शुनःशेपमाजीगर्तिं वरुणोऽगृह्णात् । स एतां वारुणीमपश्यत्, इति ऋचां तु ऋग्वेदादिषु प्रसिद्धानि दैवतानि । यजुर्मन्त्राणां तु 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यादीनां दैवतानि न प्रसिद्धानि । अत एव आहुतिदानानन्तरं वक्तव्ये देवतोद्देशके त्यागे 'मन्त्रोक्तदेवताया इदं न मम' इत्येव याजुषाणां त्यागोच्चारपद्धतिर्विद्यते ।

एवं सति तेषां यजुर्मन्त्राणामप्रसिद्धदेवताकानां नूतना दैवतकल्पना कथं शास्त्रीयतामर्हति ? अत्रोच्यते- मन्त्रे एव प्रतिष्ठितं तद्दैवतम् । तज्जनमेवावशिष्टं, तत्तु मन्त्रस्थ शब्दलिङ्गादेवावगम्यते । 'या लिङ्गोक्ता सैव मन्त्रदेवता ।' इति स्पष्टमेवोपदिष्टं सूत्रे । 'यल्लिङ्गं सा देवता (ऋ० सर्वा० १।१।३९) इति च । अत एव बहुदेवताकस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समासेन च वैश्वदेवत्वम् । विभागेन तु विशेषेण अनेकदेवताः लिङ्गोक्ता एव दर्शिताः । तद्यथा कुत्सदर्शने 'तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः' इति सूक्तान्तिमस्य अर्धर्चस्य उभयथा निर्देशः । तथा च ऋक्सर्वानुक्रमसूत्रम् 'इमं षोळश कुत्स आग्नेयं० तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतो यद्दैवत्यं वा सूक्तम्' इति (ऋ० सर्वा० सू० १।९४) 'अस्तु श्रौषळैकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्रः ऐन्द्र्याग्नेयी मारुत्यैन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेवी,० वैश्वदेवमेतत्, एवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं, सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिङ्गं सा देवता' इति च (ऋ० सर्वा० १।१३९)

सत्यमेवेदं, श्रुतं सर्वं ज्ञातं च, विदितमेवेदं सर्वं अस्माकमपि, किमन्यत् ?- ऋचामेवेदं यजुषां तु का कथा ? तत्रापि एवमेव युज्यते । कथं तत् ? मन्त्रलिङ्गादेव यजुषामपि देवता अवगम्यते ।

तद्यथा 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यस्मिन् इट् शब्दः अन्नवाचकः प्रसिद्धः, तेनास्य 'इट्' एव देवता भवति । किम्-

अन्नमपि देवता भवितुमर्हति ? अथ किम् ?– तर्हि पाषाणमपि देवतं भवेत् ? ओम् । अन्नधान्यादिकरणोपकरणभूतं उलूखलादिरूपं अश्मापि दैवतं भवति । तथा च शुनःशेपार्षेयो मन्त्रवर्णः ।

'यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ इति (ऋ० १।२८।५)

न केवलं दैवतात्मकं तदन्नं अपि तु साक्षाद् ब्रह्मात्मकमेव । 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, अन्नं ँ हि भूतानां ज्येष्ठम्' इति च श्रुतिवचनात् । अतएव 'अन्नं न निन्द्यात् अन्नं न परि चक्षीत' इति अन्ननिन्दादिप्रतिषेधोऽपि श्रूयते । अन्नस्तुतिस्तु वेदे बहुधैवोपलभ्यते । 'पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।' (ऋ० १।१८७।१) 'त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।' इति (ऋ० १।१८७।६) सर्वदा सर्वत्रापि सर्वेऽपि अन्नगतप्राणा एव प्राणभृतः, इति सर्वेषामनुभवसिद्धम्, अस्मिन् युगे तु तद्विशेषतः इति वक्तव्यम् । तत्रापि इदानीं सर्वैरपि प्रतिदिनमनुभूयते 'सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूलाः' इति प्राचामभियुक्तवचनं प्रसिद्धम् । तस्मादस्मिञ्जगति जीवनमेव सर्वपुरुषार्थमूलसाधनभूतम् । 'जीवन् भद्राणि पश्यति' इति न्यायात् । अन्नेन जीवनं, जीवनेन बलं, बलेन प्राणशक्तिः । प्राणेन बलवृद्धिः । प्राणेन बलेन चायुः । एवं चिरायुषा धर्मकर्मादिसमृद्धिः । तेनैव सर्वपुरुषार्थसिद्धिश्च भवितुमर्हति । अत्र जीवनाधारभूतमन्नमेव प्रधानं मूलभूतं च तदिदं शास्त्रदृष्ट्यैव सिद्धम् । लोकदृष्ट्यापि ज्ञायते । अत एव सा भगवती विश्वसञ्जीनभूता जगज्जननी अन्नपूर्णाम्बिकेव सर्वेषां प्राणभृतां शरणं सर्वार्थसाधनसमर्थेति सिद्धम् ।

तत्रापि– सर्वेषां प्राणिनां मातृदुग्धमेव प्रथमं जीवनमिति प्रत्यक्षम् । तथापि मातुः शरीरस्य रोगवियोगादिविपत्तिनिमित्तेन माता तु केवलं गर्भधारिणी जन्मदात्री, अथवा निजबालकानामेव जननीति निश्चीयते । तदिह विशेषतः अनाथबालकानां, तथा इतरेषां सर्वेषामपि लोकानां जीवनं पशूनां दुग्धेनैव भवितुमर्हति ।

तत्रापि सर्वेषां पशूनां दुग्धादपि माधुर्यादिसर्वरसातिशयेन स्थैर्यबलायुरारोग्यसत्त्वशुद्धिसत्त्वबुद्ध्याद्यभिवर्धकगुणेन च गवां दुग्धमेव परमं श्रेष्ठं इति सर्वत्रानुभवसिद्धम् । 'प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम्' इति वाग्भटस्य अष्टाङ्गहृदये स्पष्टतरं वचनम् । एवं गोमूत्रगोमयादिभिरपि बीजक्षेत्रादौ शरीरे च सर्वदोषनिवृत्त्या शुद्धिक्रियया च संस्कारविशेषः आधीयते इत्यपि सिद्धम् । इति सर्वेषां प्राणिनां विशेषतो मानवजन्तूनां सुखजीवनस्थितौ गौर्मातैव मुख्या आधारभूतेति सर्वथा सम्पद्यते । तदिदं 'आप्यायध्वमघ्न्या देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः' इति यजुषा सिद्धम् । अत एव धान्यदुग्धाद्यन्नस्य परंतत्वमुपनिषत्सु श्रूयते ।

'यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥
त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ।
कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा ॥ यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन ।
स देवानपि यच्छति स ऊर्जमुपजीवति ॥' इति (बृ० उ० १।५।१)

अत्र– 'एकमस्य साधारणं' इति सर्वसाधारणं धान्यादिकमन्नं निर्दिष्टम् । 'पशुभ्य एकं प्रायच्छत्' इति च दुग्धनिर्देशः । अनयोरुभयविधयोरेवान्नयोः सर्वाण्यपि अन्नान्यन्तर्भूतानि । यद्यपि 'पशुभ्य एकं' इत्यनेन पशुसामान्यशब्देन सर्वेषां पशूनां दुग्धं गृहीतुं शक्यं, तथापि गवां दुग्धमेव प्राधान्येनोद्दिष्टमिति उत्तरत्र व्याख्यानादवगम्यते । 'पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः, पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति,' इत्यादि सामान्यतो निर्देशः 'तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद् यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति' इति (बृ० उ० १।५।१)

अत्र जीवनस्य पशुसामान्यदुग्धे उपयुक्तेऽपि नित्याग्निहोत्रादौ गोदुग्धमेवोपयुक्तम् 'पयसा नित्यहोमः' इति विधाने गोदुग्धमेवोद्दिष्टम्' 'यस्याग्निहोत्रस्य गौरुपावसृष्टा वाश्येत० दुह्यमानोपविशेत् तामभिमृश्य जपेत् 'यस्माद् भीषा निषीदसि' इत्यत्र अग्निहोत्रार्थे दुग्धदोहने गोरेव निर्देशात् (ऐ०ब्रा० ५ पं० प्रायश्चित्तप्र०) । एवं विश्वसञ्जीवनकारणभूतं धान्यदुग्धादिरूपमन्नं यज्ञार्थं यज्ञश्च अन्नार्थकः इति वैदिकं तत्वम् । अत एव विश्वजीवन यज्ञमन्तरा केवलं स्वोदरपोषणायैवान्नोपयोगः शास्त्रनिषिद्धः ।

" मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ " इति । (ऋ० १०।११७।६)
" तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ॥ इति च स्मृतिः । एतेन अन्नेन यज्ञसिद्धिः, यज्ञमुखेनैवान्नसम्पत्तिः, तदेतदुभययोगेनैव प्राणसञ्जीवनात् विश्वप्रतिष्ठेति सिध्यति ।
" यज्ञाद्भवति पर्जन्यः, पर्जन्यादन्नसम्भवः । अन्नाद्भवन्ति भूतानि० " इति । (गीता ३।१४)
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ (इति च मनुः)

एवं श्रुत्यादिवचनानां क्रोडीकरणेन शास्त्रदृशा तदर्थविमर्शेन च अन्नस्य विश्वसञ्जीवनैककारणत्वात्, तादृशान्नसम्पदभ्युदये विश्वदेवयज्ञस्यैव प्रधानसाधनत्वेन निश्चयाच्च, तादृशविश्वयज्ञमुखेन यज्ञरूपस्य परमपुरुषस्य प्रसादाद्, अन्नसम्पत्या विश्व-सञ्जीवनार्थं प्रवृत्तोऽयं यजुर्वेदो, यज्ञप्रधानः इत्युन्नीयते । तदेतत् " इषे त्वा " इति अन्नदेवतोद्देशकयजनमुखेनारम्भा-देव सिध्यति ।

तदेतत् सर्वमपि एतत्प्रथमानुवाकार्थविमर्शनात् स्पष्टं भवति । ' इषे त्वोर्जे त्वा०...श्रेष्ठतमाय कर्मणे० आप्यायध्व-मघ्न्या देवभागम् । ' (इन्द्राय भागम्) ' ऊर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः० । ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात० यजमानस्य पशून् पाहि । ' इति यजुर्भिः एतदर्थमेवान्नमुद्दिश्य अन्नपतिं प्रार्थयन्ते पूर्वे ऋषयो मन्त्रमुखेन ।

' अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ इति (तै० ४।२।३।१; वा० य० ११।८३)

अत एव विश्वसञ्जीवनाय यज्ञाय धान्यगोदुग्धादिजीवनीयान्नात्मकप्रधानसम्पदभ्युदयार्थं सर्वदा सर्वत्रापि समानं एकरूपेण प्रतिष्ठितं सर्वेषामपि स्वतन्त्रसञ्जीवनोपायभूतं स्वानुष्ठितं कृषिगोसेवादिकं लौकिकं साधनमपि ऋषयो मन्त्रमुखेनोपदिशन्ति ।

' अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ ' इति (ऋ० १०।३४।१३)
' दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वान्, ' ' अनड्वाँश्च मे धेनुश्च म०, आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । ' इत्यादि

यद्यपि अस्मिन् देवताविचारे एतावदर्थान्तरव्याख्यानं समयोचितं न भवेत्, तथापि यजुर्वेदस्य यज्ञमुखेन विश्वसञ्जीवनार्थं प्रवृत्तिं दर्शयितुं, सर्वप्राणिजीवनप्रधानान्नदेवतायजनमुखेन तद्वेदारम्भं वर्णयितुं, तथा ' इषे त्वा ' इति मन्त्रे ' इषे ' शब्दार्थस्यान्नस्य विश्वसञ्जीवनभूतप्रधानदेवतात्वं च समर्थयितुं, एतावन्महद्दीर्घव्याख्यानमर्थान्तरेणापि अवश्यकर्तव्यतया प्राप्तम् ।

अन्यथा ' इषे त्वा ' इति मन्त्रस्य तत्वासिद्धा अन्नदेवतेति श्रुतिसूत्रादिषु अनिर्देशात् तथा ज्ञातुमशक्यमेवाभविष्यत् । अपि च ऋग्वेदारम्भे 'अग्निमीळे ' इति स्तुतः सर्वदेवतात्मकोऽग्निरन्नादो भवति भोक्तृरूपत्वात् । 'अग्निः सर्वा देवताः,' 'अग्निरन्नादः,' 'अग्निमन्नादमन्नाद्याय ' इत्यादि श्रुतेः । यजुर्वेदारम्भे तु भोग्यात्मकं विश्वरूपं अन्नमेवानुश्रुतम् । वस्तु-तत्वज्ञाने तु उभयोर्भोक्तृभोग्ययोस्तादात्म्येनैव पूर्णता स्यात् । ' अहमन्नम् ३, अहमन्नादः ३ । (तै० भृगुप० १०।६) इति । तथा ' अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि ' इति च स्पष्टं सामरस्यम् । अत एव देवतार्थमेव हविःसिद्धिरुद्दिष्टेति सङ्गच्छते ।

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण बीजक्षेत्ररूपेण पुंस्त्रीरूपकेण प्रतिष्ठितयोः, तथा ऋग्यजुर्वेदमुखेऽनुश्रुतयोरग्न्यन्नयोः, तद्वाचकयोः ' अग्नि इट् ' शब्दयोः, तथा-तन्मुखेनारब्धयोरवान्तजातिविशिष्टयोः अन्तर्भूतसर्ववेदयोः ऋग्यजुर्वेदयोरपि सामरस्ययोगेन सर्ववेदगर्भरूपे परस्मिन् ब्रह्मणि वाक्पुरुषात्मके ब्रह्मणस्पतौ मातृगर्भे पिण्डस्येव ऐक्येनैव प्रतिष्ठा, तत आविर्भावश्चेति अनेन देवतातत्वेन समुन्नीयते । तदिदं परं तत्वं महर्षिणा विश्वामित्रेण सर्वदेवतारूपात्मतत्वसाक्षात्कारेण ऋङ्मन्त्रमुखेनोद्गीतम् ।

' अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः०...।...अजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ' (ऋ० ३।२६।७; वा० य० १८।६६)
' अजस्रं ज्योतिर्हविरस्मि सर्वम् । इति (साम० ६१३)

अयमेव सर्ववेदात्मकेन वेदत्रयेन सम्पादनीयः परमो यज्ञः। सेयमेव ऋग्यजुर्वेदयजनीया, अन्न-अन्नादात्मिका वाक्पुरुषात्मिका च ब्रह्मणस्पतिस्वरूपा सा परा देवतेति विज्ञेयम्।

एवमेव यजुर्मन्त्रेषु सर्वत्रापि लिङ्गेन शास्त्रदृशा तत्वविमर्शनेन च दैवतं समुन्नेयम्। ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञानसाहित्येनैव वेद-मन्त्राणामध्ययने अध्यापने यजनादिषु विनियोगे परमं श्रेयः इति। 'ब्राह्मणार्षेयच्छन्दो दैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति' इति वचनात्।

अन्यच्चैतद् विशिष्टम्-वेदानां मन्त्रार्थज्ञाने देवतातत्वमेव प्रधानम्, दैवतस्यैव मन्त्रार्थरूपत्वात्। 'अग्निमीळे पुरोहितम्' 'अग्न आ याहि वीतये' इति च अविशेषात् ऋक्साम्नोरारम्भे अग्निरेव देवतेति स्पष्टतरम्। यजुर्वेदारम्भे तु 'इषे त्वा' इत्यत्र यद्यपि इट्शब्दवाच्यमन्नमेव दैवतमिति पुरस्तात् सामान्यतः प्रतिपादितम्, तथापि पयःसोमयवादिरूपस्य इट्शब्दार्थस्यान्नस्यापि सोम एव देवतेति सूक्ष्मदृशा विमर्शेनोन्नीयते। सोमस्यापि तस्य देवान्नत्वेनानुश्रवणात्। 'सोमो जिगाति गातुविद् देवानामेति निष्कृतिम्' इति (ऋ० ३।६२।१३) मन्त्रवर्णः। 'आदित्याच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' इति च ब्राह्मणम्। (छां० उ० ५।१०।४) अस्माकं तु स सोम एवान्नदाता देवान्नरूपः, तस्मादन्नं तत् सोमदैवत्यमेव। 'इषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विश्वतः।' (ऋ० ९।६५।२१) 'सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे। अनमीवा इषस्करत्' इति मन्त्रवर्णात्। (ऋ० ३।६२।१४)

केवलरसात्मकस्य विशिष्टान्नरूपस्य गोदुग्धस्यापि सोम एव देवता। 'गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः' इति (ऋ० ६।२८।५) गव्यस्य सोमान्वयत्वेनानुश्रवणात्। 'रौद्रं गविसद् वायव्यमुपावसृष्टमाश्विनं दुह्यमानं' 'सौम्यं दुग्धम्' इति च ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा०)

एतेन रसात्मकं दुग्धं घनभूतं व्रीहियवादिकमन्नं च सोमदैवत्यमेवेति सिध्यति, सोमरसस्य तु सोम एव देवतेति शब्दत एव सिद्धम्, तदेतत् सर्वमप्यन्नं इट् शब्दवाच्यमेव। अत एव यज्ञार्थं विश्वसञ्जीवनार्थं च तादृशान्नप्राप्तये ऋषिभिः सोम एव प्रार्थितः। 'इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः। इन्दो रुचाभि गा इहि' (ऋ० ९।६४।१३)। 'इषमूर्जं पवमानाभ्यर्षसि।' इति च (ऋ० ९।८७।३५) स च सोमः न केवलमन्नरसादीनामेव देवता, अपि तु अन्नमयस्य मनसोऽपि अधिष्ठाता चेतनरूपो देवतात्मेति प्रसिद्धः। 'इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे। मनश्चिन्मनसस्पतिः' इति (ऋ० ९।११।८)।

सोमदेवताकमान्तर्यं करणरूपं तन्मनस्तु अन्नमयम्। 'त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम्।' इति मन्त्रवर्णात्। (ऋ० १।१८७।६) 'अन्नमयꣳ हि सोम्य मनः' इति च ब्राह्मणम्। (छां० उ० ६।५।४) तदिदं मनः दिव्यात् सोमदैवतात् भोग्याद् भौतिकाच्च उत्पद्यते। स च सोमः मनसोऽधिपतिरपि बुध्यादिसर्वेन्द्रियाणां, तथा तत्तद्देवतानां च आविर्भावे कारणीभूतः सन् तेषां वागादीनां अग्न्यादीनां च मिथुनीभूत एव भवति। तथा च मन्त्रवर्णः-

> सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
> जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः॥ इति (ऋ० ९।९६।५)

सोऽयं सोमः परमपुरुषस्य मनस एवाविर्भूतः। 'चन्द्रमा मनसो जातः' इति श्रवणात् (ऋ० १०।९०।१३)। तथा समष्टिमननशक्त्याविर्भूतः स सोमः पुनर्व्यष्ट्यात्मकेन मनोरूपेणास्माकं सर्वेषां प्राणभृतामन्तर्हृदये समाविष्टः 'हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमाः०। चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्।' इत्यनुश्रवणात्। (ऐ० उ० १।१।४) एवं ऋग्यजुर्वेदयोर्द्वयोर्मुखे अग्नि इट् शब्दाभ्यां वाङ्मनःप्रधानमग्नीषोमात्मकं दैवतमेवाभिष्टुतम्। तच्च विश्वरूपं विश्वाधिष्ठानभूतत्वात् 'अग्नीषोमात्मकं जगत्' इति तदनुस्मरणाच्च। तच्च पूर्णमासयागे प्रधानम्। 'अग्नीषोमौ पूर्णमास्याम्।' इति कल्पसूत्रात्।

अथ दुग्धदधिघृतसोमयवादिरूपं इट्शब्दवाच्यं सर्वमप्यन्नं यज्ञार्थमेव, देवतार्थमिति यावत्। अतएवाविशेषेण 'आप्यायध्वमघ्न्या देवभागम्' इति तदेवोद्दिष्टम्। विशेषतस्तु- सर्वदेवतानामिन्द्र एव श्रेष्ठः 'तादिदास भुव-

नेषु ज्येष्ठम्' (ऋ० १०।१२०।१)। 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः।' (ऋ० १०।८६।१) इति च श्रवणात्। अतः सर्वोऽपि यज्ञः इन्द्रायैव कल्पते, तस्यैव सर्वेश्वरत्वात्। 'इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा, सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम्। (ऋ० १।३२।१५)। इन्द्रो विश्वस्य राजति' (साम० ४५६) इत्यादि श्रवणात्। स च इन्द्रः अग्निना मिथुनी भूतः सहैवाविर्भूतश्च। 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च।' (ऋ० १०।९०।१३) 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्य-मस्यां परमस्यामुत स्थः।' इति च श्रवणात्। (ऋ० १।१०८।९) तौ चेन्द्राग्नी दर्शयागे प्रधानदेवतास्थानमुपप्राप्तौ। 'इन्द्राग्नी अमावास्यायाम्' इति सूत्रात्। तस्य च गव्यं दध्येव परं हविरिति श्रुतिसङ्केतितम्। 'ऐन्द्रं दध्यमा-वास्यायाम्' इति तद्विधिः।

अत एवात्यन्तश्रेष्ठयज्ञसिद्धये तत्रापीन्द्रयजनाय तद्धविः साधनाय च गावः प्रार्थ्यन्ते। 'इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्' इति (वा० य० १।१) तत्र पयोऽधिष्ठाता सोमोऽपि सहकारी भवति। 'सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन त्वा ऽऽतनच्मीन्द्राय दधि विष्णो हव्यꣳ रक्षस्व' इति विशेषानुश्रवणात्। (तै० सं० १।१।३।८–१०) एवमग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां च सर्वोऽपि यज्ञः सम्पद्यत इति सिध्यति। तादृशयागसिद्धौ 'यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च।' इति वचनेन देवतादिवत् आन्तर्यमुपकरणमपि भवति। अग्निरेव वाक्, अन्नपतिः सोम एव मनः। ताभ्यामग्नीषोमाधिष्ठान-भूताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव सर्वयज्ञसम्पत्तिरनुश्रूयते। 'वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तते, यज्ञस्य वै मनश्च वाक् च वर्तन्यौ' (ऐ० ब्रा० ५।५१) 'अयं वै यज्ञो योऽयं पवते० तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी।' इति च। (छां० ४,१६,१)

यथा खलु एकेन पादेन चक्रेण वा गच्छन् पुरुषो रथश्च न प्रचलति, किं तु पतत्येव। एवं वाचा मनसा वा एकेनैव करणेन प्रवृत्तः, ऋचा यजुषा वा एकेनैव वेदेन आवर्तितो यज्ञोऽपि भ्रश्यत्येव। 'वागेव ऋग्वेदो मनो यजुर्वेदः' (बृ० उ० १,४,५) इति वचनात् वाङ्मनसयोर्योगेन, अग्नीषोमयोः साहित्येन, ऋग्यजुर्वेदयोः सहप्रयोगेनैव यज्ञसिद्धिः, तथा तत्त्वत्रय सहित एव यज्ञः पूर्णो भवति। तदेतत् परं तत्त्वं दर्शयितुमेव 'अग्निमीळे, इषे त्वा' इति मन्त्रमुखेनारब्धं तदिदं वेदद्वयम्। तथा च मन्त्रवर्णः 'इषं दुहन्त्सुदुघां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो। अग्ने घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीद्यद्वर्तिर्यज्ञं परियन्त्सुक्रतूयसे। (ऋ० १०,१२२,६) इति। 'अग्निरिषां सख्ये ददातु न ईशे यो वार्याणाम्।' इति च। इति उभयवेदतत्त्वसहकारेणैव सर्वो योगो यज्ञश्च सिध्यतीति सर्वथा सम्पद्यते।

एवं सर्वयज्ञसिध्यर्थं तद्द्वारा विश्वसञ्जीवनार्थं च उपयुक्तस्य दुग्धधान्यादिरूपान्नस्य सम्पत्त्यै सोम एव इषे त्वेति। येन हि सा इट् ऊर्क् च लभ्येत तस्यैव प्रार्थना युक्ततरा। तच्च सोमादेवेत्यनुश्रूयते। 'इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः। इन्दो रुचाभि गा इहि।' (ऋ० ९,६४,१३) 'इषमूर्जं च पिन्वस इन्द्राय मत्सरिन्तमः' इति च (ऋ० ९,६३,२)। इन्द्रादिदेवेभ्यो मनुष्यादिसर्वप्राणिभ्यश्च इषं ऊर्जं बलं च सोम एव ददाति। तस्माद् यजुर्वेदारम्भे 'इषे त्वोर्जे त्वा' इति प्रथमस्य यजुर्मन्त्रस्य इट् शब्दवाच्यान्नाधिष्ठाता सोम एव प्रधान देवतेति सिद्धम्।

वेदार्थ-विमर्शः।

अथ वेदानामर्थविषयकं विमर्शनं किञ्चित् प्रस्तूयते। 'वेदार्थः' अवश्यं ज्ञातव्यः, 'योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते' इति वचनात्।

१– तत्र केचित् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः आधिभौतिकं तत्त्वमेव प्रधानं मन्वानाः सर्वेषां वेदानां भौतिकार्थपरतामेवोपवर्ण-यन्ति। तथा प्रत्यक्षाणामग्न्यादित्यादितेजोविभूतीनां केवलं भौतिकं रूपमभ्युपगच्छन्ति।

२– अन्ये तु अनुमानमपि प्रमाणमभिमन्यमानाः 'सर्वं तदिन्द्र ते वशे' (ऋ० ८।९३।४ [उत्तरार्धः]) देवाधीनं जगत्सर्वं' इति वचनेन अधिदैवतं परोक्षं तत्त्वमेव प्रधानमङ्गीकुर्वन्तः सर्वजगत्कारणत्वेन तत्परमीशतत्त्वं साधयन्ति। तथा कारणज्ञानेन कार्यज्ञानस्याप्यर्थात्सिद्धत्वात् 'एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितं भवती'ति प्रतिज्ञया तत्परादेवतात्मकब्रह्मवस्तु-

*

परतयैव सर्वेषां वेदानां समन्वयेन वाक्यानि योजयन्ति ।

३- अपरे तु अनुभवैकतत्वप्राधान्येन अनुभवोदितशब्दप्रमाणवादिनः अपरोक्षं स्वतःसिद्धं नित्यप्राप्तं अन्तरात्मवस्तुतत्व-मेव सर्वेषां मूलभूतमित्यभिमन्यमानाः आध्यात्मिकार्थपरतयैव सर्वेषां वेदानामर्थं समर्थयन्ति ।

४- परे तु सदसद्विषयकविधिनिषेधपरप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपक्रिययैव सर्वपुरुषार्थसिध्या स्वात्मसार्थक्यं मन्वानाः तादृशक्रिया-रूपस्य धर्मस्य यज्ञत्वसिद्धेः सर्वेश्वरस्य तस्य परमपुरुषस्य यज्ञेनैव यजनीयत्वाच्च अधियज्ञपरतयैव सर्ववेदार्थमुपवर्णयन्तः यज्ञार्थमेव सर्ववेदप्रवृत्तिं स्वीकुर्वन्तः ब्राह्मणादिकल्पमुखेन सर्वान्वेदमन्त्रान्यज्ञीये कर्मणि विनियोजयन्ति ।

५- इतरे लौकिकास्तु आदिसृष्टिमारभ्य अद्ययावत् सम्भूतं वर्तमानं भविष्यच्च लोकचरितमेव सर्वत्र विषयेषु सर्वेषां मार्गदर्शकत्वेन प्रधानं प्रमाणं मन्वानाः ऋग्वेदादिषु प्राचीनेषु वाङ्मयेषु प्राचीनलोकचरितोल्लेखननिरीक्षणेन ऐतिहासिकपरत-यैव सर्वेषां वेदानामर्थं युक्तं कामयन्ते ।

६- केचित्तु पाश्चात्यपण्डिताः प्रायोगिकेन विधानेन प्रत्यक्षसिद्धं युक्त्या साधितं तथैव पुनः प्रक्रियया साधयितुं शक्यमेव सर्वथा प्रमाणास्पदं फलोदये समर्थं च भवितुमर्हतीति मन्वानाः शास्त्रोदितस्य विषयस्य प्रत्यक्षीकरणार्थं प्रयतमानाः सन्तः तत्वसंशोधने प्रवृत्ताः तत्परतयैव वेदार्थं कल्पयन्ति । तथा वेदे स्वस्वभाषासदृशशब्ददर्शनात् तत्र प्राचीनस्वात्मीय-स्वदेशीयेतिहासादिकल्पनया वेदानामपि स्वात्मीयतामभिमन्यमानाः तत्प्रामाण्याङ्गीकारेण स्वात्मीयानामार्षेयवंशसम्भूतिमपि स्वीकुर्वन्ति ।

७- एवं बहुधा मतावलम्बनेन प्रवृत्तेषु स्वं स्वं मतमेव सत्यं प्रधानं चेति विवदमानेषु एतेष्वेव पुनः केचित् '**यद् दृष्टं तन्नष्टम्**' इति सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धेन न्यायेन सर्वस्यास्य जगतः असत्यत्वात् सत्यैकवस्तुतत्वमेव नित्यसिद्धं मन्वानाः तादृश सत्यवस्तुतत्वैकपरतया साक्षात् परम्परया वा सर्वेषां वेदानां अद्वितीयब्रह्मात्मवस्तुतत्वपर्यवसायितां तद्विज्ञानैकपरतां च दर्शयन्ति ।

८- तथा केचिदन्ये तु सत्यैकवस्त्वाविर्भूतत्वात् सर्वस्यास्य सत्यत्वभावनया यथा दृष्टं द्वैतवस्तुतत्वानुरोधेनैव सर्वं वेदार्थं समर्थयन्ति ।

९- एवं '**भिन्नरुचिर्हि लोकः**' इति न्यायात् तत्वभेदेन अन्यथाऽन्यथा व्याख्यानेऽपि ज्ञानोपासनाकर्मणां अन्यत-मस्य प्राधान्यं मन्वानाः केचित् तत्तत्परतयैव वेदार्थं योजयन्ति । तदेतत्सर्वमपि यथार्थमेव शास्त्रचिन्तकानां विदुषामभिमतं तत्त्वम् ।

१०- वस्तुतस्तु प्रत्यक्ष-परोक्षापरोक्षभूतानां आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकतत्त्वानां प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणप्रधानानां ज्ञानोपासनाकर्मणां च सामरस्ययोग एव सर्ववेदसिद्धान्तार्थं इति-दैवरातः ।

तदेतदेव वेदस्यातिवैचित्र्यं महत्सन्तोषास्पदं च, यत् खलु सर्वेषामप्यानुकूल्येन समन्वयात् स्वस्वाभिमतानुरूपं नेतुं शक्यते वेदः इति, सोऽयं वेदः आदित्यादिसार्वभौमज्योतिर्विभूतिरिव यौगपद्येन सर्वत्रापि प्रकाशमानः सर्वेषामपि स्वात्मीयाद्य-भिमानास्पदीभूतः सर्वाश्रयभूतः दर्शनाकाङ्क्षार्हः सर्वाकाङ्क्षासम्पूरणसमर्थश्च भवति ।

अपि च आदिसृष्टिमारभ्य वसिष्ठादिमहर्षिमुखाद्वेदाविर्भावानन्तरं अद्ययावत् ब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिरूपेण प्राचामृषीणां, भाष्यादिमुखेन यास्कसायनशङ्करप्रभृतीनामाचार्याणां, पुराणादिमुखेन व्यासादीनां च संवृत्तं वेदार्थोपव्याख्यानम्, तथाप्य-द्याप्यसमाप्तमेव, तथैव पुनर्नवनवतरविचारव्याख्यानतत्त्वसंशोधनाद्यास्पदीभूतः सन्नेव वेदः सर्वेषां परमाश्रयं व्याख्यानाव-काशं च ददाति । सम्प्रति अस्मिन् भूमण्डले सर्वेष्वपि देशेषु प्रचलितं वेदार्थव्याख्यानं पुनः नूतनं नूतनं तत्त्वसंशोधनं च नाद्यापि पारं गतम्, मन्ये एवमेवाप्रलयं विचारे प्रवर्तमानेऽपि वेदार्थव्याख्यानं समापयितुं कल्पान्तरेऽप्यशक्यमेव भवेदिति । तदेतदेव वेदस्य परं माहात्म्यं कल्पनातीतमानन्त्यं चेति युक्तमुन्नीयते ।

अत एव वेदपुरुषस्य ब्रह्मणस्पतेः परं माहात्म्यमनुश्रूयते । तथा च गृत्समदार्षेयो मन्त्रवर्णः- '**सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत् । ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ।**' इति

(ऋ० २,२३,४)। हे ब्रह्मणस्पते वेदपुरुष ! त्वं त्वदाश्रितं जनं सुनीतिभिः सन्मार्गेण नयसि, त्रायसे च तेनैव, यः खलु तुभ्यं हृदयं ददाति तं नरं पाप्मदोषादिकं न प्राप्नोति, त्वं वेदद्वेष्टृणामीशद्वेष्टृणां च तापकः, मन्युमीः– क्रोधादिवृत्तिशामकोऽसि, अतः हे बृहस्पते ! तव एतादृशं महत्तरं पूज्यं माहात्म्यमिति। एतेन वेदाश्रयात् सन्मार्गप्रवृत्तिः, आत्मरक्षा, पापादिदोषनिवृत्तिः, प्रतिबन्धकाज्ञानादिनिवृत्तिः, आत्मशान्तिः, इत्येवमादीनि फलानि भवन्तीति सम्पद्यते ।

किम् इतोऽप्यस्ति किञ्चिदधिकं वेदस्य सामर्थ्यम् ? ओम्, उपासकस्य सर्वतः परित्राणम् '**गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता**' इति वचनोदितम् सा वेदमाता गायत्री ज्ञानप्रदानेन उपासकं सर्वथा त्रायते। अत एव सा वेदमाता गायत्री ज्ञानादज्ञानाद्वा केनचित् परित्यक्तापि हिततमा सती मातेव नैनं परित्यजन्तं सा परित्यजति । ज्ञानोदयानन्तरमपि विज्ञानात्परित्यजन्तोऽपि नैव तां हृदयात् परित्यक्तुं शक्नुवन्ति । एकदा उपदेशतोऽन्तर्हृदये श्रोत्रमुखात्प्रविष्टा सती स्वमात्मानमुपस्पृशन्ती सा गायत्री सकृच्छ्रवणोच्चारणादिमात्रेण संस्कारावशिष्टा उपासकेन परित्यक्तापि मृतमप्येनं केवलं शरीराद्विमुक्तममृतमन्तरात्मानं न परित्यजति, स्वं परममर्थं तस्मिन् प्रकाशयितुं सेयं गायत्री मृतमप्येनममृतं भावयति, मृतमप्येनममृतमनुगच्छति, तमेनं पुनर्ब्रह्मसाक्षात्काराय प्रणयति । साक्षाद् ब्रह्मैव भावयति, ब्राह्मणमेव तं प्रज्ञानेन करोति । सेयं सत्या प्रतिज्ञा भगवत्याः वाचो देव्या वेदमन्त्रमुखेनोदिता—

'**अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।**
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ इति, (ऋ० १०,१२५,५)

वेदमन्त्राणां अर्थविषये बहुधा मतभेदो दर्शितः। तत्र तत्वत्रयसामरस्यं यत्प्रतिज्ञातं तदेव किञ्चिद्विमृश्यते । '**अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्** । इति (ऋ० १,१,१) ऋग्वेदारम्भेऽग्निः संस्तुतः। तस्यास्य अग्निशब्दस्य शक्तिस्तु योगाद्रूढेश्च केवले भौतिकेऽग्नावेव भवति तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् सर्वेषाम् । न खलु देवतारूपः आध्यात्मकश्चाग्निर्न कस्य चिदपि दृश्यते । शक्तिग्रहमन्तरेण लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो भवितुं नार्हति । तस्मात् शक्तिग्रहानुरोधेन प्रत्यक्षोऽयं भौतिकोऽग्निरेव ज्ञातुं शक्यो नान्यः, तथापि शास्त्रदृशा तत्वत्रयोपहितोऽग्निरेव वेदे ज्ञातव्यः प्राधान्येन ।

तद्यथा '**अग्निमीळे**' इत्यत्रैव वेदौ पुरःस्थितस्याग्नेः यज्ञे मन्त्रेण देवतात्वे सिद्धे साधितव्येऽपि प्रत्यक्षं भौतिकत्वं न हीयते, तच्च '**पुरोहितम्**' इति विशेषणेन गम्यते । तस्यास्य पुरस्थितस्यैव भौतिकाग्नेरेव वेदमन्त्रेण सिद्धं देवतात्वम्, तदेवाग्नेरधिदैवतं तत्त्वम् । तच्च '**यज्ञस्य देवम्**' इति विशेषणेन गम्यते । दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु होतुः देवानामाह्वातुः तथा वषट्कारेण देवेभ्यो हविः प्रदातुः होतृनामकस्य ऋत्विजः ऋङ्मुखेन वाचिककर्मानुष्ठानाद्वाग्रूपत्वाच्च अग्निरूपत्वं प्रसिद्धम् । तच्च '**ऋत्विजं होतारम्**' इति विशेषणेन गम्यते । तत्रापि ऋत्विक् शब्दस्य प्रधानार्थत्वेन ऋत्विङ्मुखेन याजयितुः स्वयं यष्टुः यजमानस्यैव ग्रहणात् '**आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः**' (ऋ० ९,२,१०) '**तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः**' इति च (ना० उ० १९।८०) श्रुतेः अग्नेर्यजमानस्वरूपत्वं तच्चाग्नेराध्यात्मिकं तत्वम् । '**रत्नधातम-**' मिति विशेषणेन अग्नेरेव फलप्रदातृत्वं गम्यते । तच्च तत्वत्रयपूर्णं पारमैश्वर्यस्वरूपम् । '**फलमत उपपत्तेः**' (ब्र० सू० ३।२।३८) इति ईश्वरस्यैव फलप्रदातृत्वनिर्णयात् ।

एवमेकस्मिन्नेव मन्त्रे अग्निशब्दार्थस्य तत्त्वत्रयसामरस्यमेव प्रतिष्ठितम् । तस्माद्यथोपदेशं यथाश्रुतमेव गृहीतं तत्पूर्णं भवति ।

तत्त्वत्रयं ।

अथ जिज्ञासूनां हिताय विदुषां प्रमोदाय तत्त्वत्रयसामरस्यपूर्णमग्नेस्तत्परं तत्वस्वरूपं किञ्चित् स्पष्टीक्रियते । अत्र स्थूलोऽयं पार्थिवः प्रत्यक्षो बाह्यो भौतिकोऽग्निरिति सर्वत्र सुप्रसिद्ध एव, सोऽयमग्निः काष्ठलोष्टाश्मादिसङ्घर्षणादुदितः काष्ठं कृष्णाङ्गारादिकं च पार्थिवं पदार्थजातमभिव्याप्तः सन् परिज्वलन्, यद्यपि परिच्छिन्नः काष्ठलोष्टाद्युपाध्यनुरूपः स्थूलः सूक्ष्मः दीर्घः वर्तुलादिरूपश्चानुदृश्यते, तथापि तन्मूलं स्वरूपं तु अतिसूक्ष्मं पार्थिवं परमाणुमन्तरेण द्रष्टुमशक्यं समग्रायां पृथिव्यां व्याप्तमेव भवति । '**समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्याम्**' इति (ऋ० २।३।१) श्रुत्युदितं युक्तिसहं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वसम्मतमेव ।

अयमेव दिविस्थितः दिव्योऽग्निरित्युच्यते। स च आदित्यात्मकोऽस्यैव मूलभूतः। दिवि द्योतमानमादित्यज्योतिरेव यदा पार्थिवे काष्ठादौ प्रविष्टः सन् परिज्वलति स एवाग्निर्भवति। तदिदं प्रत्यक्षं काचमणेरादित्यतेजसैवाग्नेराविर्भावात्। तस्मात् सवितुरेवायमंशभूतः पार्थिवोऽग्निरिति स्पष्टम्। अत एव द्रव्ययज्ञे काष्ठादग्निं मन्थन्तोऽपि तदुदयार्थं सवितारमेव संस्तुवन्ति, प्रार्थयन्ते च सवितुरेवांशम्। तथा श्रुतिविधानात्। 'अग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्रीमृचमन्वाह।' इति (तै० सं० ६,३,५,९-१०) 'अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' इति (ऐ० ब्रा० १।१६)।

तत्र अग्निमथने 'मन्थता नरः कविमद्वयन्तं' इति (ऋ० ३,२९,५) स्पष्टमग्निमथनलिंगकं मन्त्रं विहाय किमर्थं सावित्रीमृचं स्तोतुं विहितम्? सवितुः सकाशादेवाग्निरुत्पद्यत इति। 'तदाहुर्यदध्वर्युरग्नये मथ्यमानायानुवाचाहाथ कस्मात् सावित्रीमन्वाहेति सवितृप्रसूतो ह्येष' इति (ऐ० ब्रा० १।१६) स्पष्टम्।

'अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम्। सदावन् भागमीमहे' (ऋ० १,२४,३), हे देव! सवितः सर्वेषामीशानं त्वामभिलक्ष्य हे सदावन्! तव भागं अंशरूपमग्निं इच्छामः इति। तस्मादयं दिव्योऽग्निः।

अयमेवाशनिरूपेणान्तरिक्षेऽन्तर्हितो वैद्युतोऽग्निरिति कथ्यते। यदा तु अन्तरिक्षात्पतितोऽशनिः पृथिवीमुपस्पृशति स एवाग्निर्भवति। एवं पृथिवीमन्तरिक्षं द्युलोकं चाभिव्याप्तोऽग्निरेव भौतिकः। 'प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अख्यद्देवो रोचमाना महोभिः'। (ऋ० ४,१४,१) 'आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः।' इति (ऋ० ४,१४,२)।

अत एवैतास्तिस्रस्तन्वः अग्नेरिति श्रूयते। 'या ते अग्ने अयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा० स्वाहा' इति, (तै० सं० १,२,११,५-७। वा० य० ५,८) तदिदमग्नेर्भौतिकं तत्वम्। अत्र अग्नेर्भौतिकत्वे पार्थिवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि अस्ति किञ्चिद्वैशिष्ट्यमितरेभ्यः पार्थिवपदार्थेभ्यः। किं तत्? आत्मसात्करणसामर्थ्यम्। प्रत्यक्षसिद्धमेवेदं अग्नेः स्पर्शेन सर्वमपि पार्थिवं पदार्थजातमग्निस्वरूपमेव भवतीति, साक्षादग्निरेव भवति। एवमेव अग्निशब्देन देवतात्माऽपि ग्राह्यः। यस्मिन् खलु सर्वदेवताभ्यो हविर्हूयते सः सर्वदेवतान्तर्यामिरूप एव भवति, उक्तं आदित्याद्यन्तर्यामित्वमग्नेः, अत एव सर्वदेवतानां प्राथम्यमग्नेरेवानुश्रूयते। 'अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम' इति (ऋ० १,२४,२)। नहि केवले भौतिकेऽग्नौ प्रक्षिप्तं हविर्देवान्प्रतिगच्छति एतेन अग्निरेव सर्वासां देवतानां मुखमिति सिध्यति। अत एव सर्वाभ्यो देवताभ्यो हविरग्निमुखे एव हूयते। 'यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे। त्वे इद्धूयते हविः।' इति (ऋ० १,२६,६)। एवमग्नेरधिदैवतं तत्वम्।

अस्माकं सर्वेषां प्राणिनां शरीरान्तःस्थो वैश्वानर एवाध्यात्मिकोऽग्निः, येनान्तर्भुक्तमन्नं पच्यते। सोऽयं भौतिकोऽग्निरेव वैश्वानररूपेणोदितः 'अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे। गर्भे सञ्जायसे पुनः' इति मन्त्रवर्णात्। (ऋ० ८,४३,९) 'जन्मञ्जन्मन्निहितो जातवेदाः' इति च (ऋ० ३,१,२०)। चेतनात्मनो यत्रयत्र प्रादुर्भावः तत्रतत्र सर्वत्रापि जातवेदाः सर्वज्ञोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्यर्थः। सर्वेषु बीजेष्वपि अग्निर्विद्यते। तस्मात् स्थावरजङ्गमानामात्मेति अभिप्रायः। 'समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात्' इति। (ऋ० २,३,१) स्पष्टोऽर्थः। 'अग्ने विश्वतः प्रत्यङ्ङसि त्वम्' इति च (ऋ० १०।७९।५) एतेन पार्थिवाग्नेर्भौतिकात् देवताग्नेश्च न भिद्यते वैश्वानरोऽग्निरित्युक्तं भवति।

अन्तरपि सोऽयमग्निस्त्रेधा प्रतिनिहितः 'ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति' च। (गर्भोप० १७।५) एवं अग्न्यादिशब्दैः तत्तदर्थानां आधिभौतिकादितत्वत्रयसामरस्येनैव यत् ज्ञानं भवेत् तदेव पूर्णम्। यद्यपि अग्न्यादिशब्देन भौतिकाग्न्यादिमात्रज्ञानेऽपि तत् ज्ञानमेव, तथापि तावता अग्न्यादेः स्वरूपतो व्याप्तिर्न ज्ञायते। तस्मात् तत्वत्रयसामरस्ययोगेनैव ज्ञानं सर्वत्रापि प्रधानम्।

सवित्रादीनामपि एवमेवोह्यम्। 'प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्। प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे।' इति (ऋ० १।५०।५)।

हे सवितः ? त्वं देवानां विशः प्रजाः सर्वा देवताः प्रति प्रत्यङ् अन्तः उदेषि, (तदधिदैवतम्) उत मानुषान् प्रत्यङ् उदेषि, चेतनात्मना रूपेण तदध्यात्मम् । तथा विश्वं सर्वमिदं जगत् प्रति प्रत्यङ् स्वर्लोके दिवि दृशे दर्शनाय प्रत्यक्षं उदेषि इति । तदधिभूतं प्रत्यक्षत्वात् । एवं तत्त्वत्रयसामरस्येनैव सवितुर्ज्ञानं पूर्णं भवति ।

परमपुरुषस्यापि तदेतत्समानम् । 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ।' इति (ऋ० १०।९०।२; वा० य० ३१।२), अस्यायमर्थः– अत्र भूतं, वर्तमानं, भाव्यं च सर्वमिदं जगत् यद् दृश्यते, तदिदं सर्वं पुरुष एव, पुरुषादेव आविर्भूतत्वात्, कार्यकारणयोरभेदाच्च । तदिदं भौतिकं तत्त्वं पुरुषस्य यद्विश्वरूपत्वम् । 'उतामृतत्वस्येशानः' अपि च अमृतत्वस्यापि ईशानः दिव्येन स्वेनामृतत्वरूपेण प्रतिष्ठितः स पुरुष एव, तदेतत् अधिदैवतं पुरुषस्य परोक्षं तत्त्वं स्वरूपात्मकम् । 'यदन्नेनातिरोहति' यत् खलु स पुरुषः अन्नेन अन्नमुखेन अतिरोहति सचेतनात्मकजीवरूपेणाविर्भवति सोऽपि पुरुष एव, तदिदमपरोक्षमाध्यात्मिकं तत्त्वम् । एवं तत्त्वत्रयेऽपि स एक एव पुरुषोऽनुस्यूत इत्यर्थः ।

एतदेव पूर्णं ज्ञानम्, अन्यथा एकदेशीयज्ञानापत्तेः । 'स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषः (बृ० उ० १,४,७)' इति वचनसिद्धन्यायात् । एवं सर्वत्राप्यवगन्तव्यम् ।

अत एवोपनिषत्सु एकस्यापि वस्तुतः अनेकतत्त्वयोगेनैव स्वरूपोपवर्णनं दृश्यते– तथाहि–वाङ्मनःप्राणानां तत्त्वनिर्वचनम्– 'अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् इति' (छां० उ० ६।५।४) इति त्रिकरणानां भौतिकत्वम् 'त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत०, एतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः' इति आत्मन वाङ्मनःप्राणमयत्वं प्रतिज्ञातम् (बृ० उ० १,५,३) । ततश्च 'त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः' इति, अधिलोकं तत्त्वम् । 'त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः' इत्यधिविद्यं तत्त्वम् । 'देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवाः मनः पितरः प्राणो मनुष्याः' इति अध्यात्मं तत्त्वम् । 'माता पिता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ् माता प्राणः प्रजा' इत्यधिप्रजं तत्त्वम् । 'विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यच्च किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं० यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं,० यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम्०' इति अधिज्ञानतत्त्वम् । 'वाचः पृथिवी शरीरं, मनसो द्यौः शरीरम्, प्राणस्यापः शरीरम्' इति च पृथक् पृथक् तत्वानि निर्दिष्टानि । तथा 'एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इति दर्शितम् । एवं वाङ्मनःप्राणानां अधिलोकादितत्त्वयोगः । 'अधिलोकमधिज्यौतिष(मधिविद्य) मधिप्रजमध्यात्मम्' इति च पञ्चतत्त्वानां योगः अन्यत्र अन्यथा उपदिष्टः ।

क्वचित्तु पञ्चेन्द्रियाणां योगः तथा तेषां अधिदैवतं अधियज्ञं च तत्त्वमुपदिष्टम् । 'वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीत्' इति (ना० उ० १९।८०) । अन्यत्रैतेषामधिदैवतं तत्त्वमुपदिष्टम् । 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद् आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद् दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्०, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति (ऐ० उ० १,२,४) । तथा च मन्त्रवर्णः– 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत । दिशः श्रोत्रात् । इति च (ऋ० १०।९०।१३; वा० य० ३१।१२) । एवं अधिभौतिकाधिदैवताध्यात्मादितत्त्वयुक्तानां वाङ्मनःप्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणां करणानां योगेनैवायमात्मा परमपुरुषरूपो ज्ञेयः उपासनीयो यजनीयश्चेति सम्पद्यते । अत्र अधिलोकाधिविद्याधियज्ञादितत्वानामपि तत्वत्रये एवान्तर्भावो ज्ञेयः, तत्र तत्वत्रयस्यैव प्राधान्यात् । 'स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येष' इति (बृ० उ० १,४,७) इति एकैककरणयोगेनास्य ज्ञानोपासनादिप्रतिषेधः । 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः' इति च (बृ० उ० ४,४,५) । अपि च 'योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ।' (वा० य० ४०।१७) 'स

यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये, स एकः ' इति (तै० भृगु० १०,४) ' स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेतदिति विद्यात् तस्मात् पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति तदप्येतदृषिणोक्तम् ' चित्रं देवानाम्० सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति (तै० सं० १,४,४३,२); एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते० एतं सर्वेषु भूतेषु० एतद् ब्रह्मेत्याचक्षते स एष संवत्सर समानः चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा इति । ' (ऐ० आ० २,२,९) एवं सर्वत्रापि वेदेषु सर्वकरणयोगेन सर्वतत्त्वसामरस्येनैव पुरुषस्य ज्ञानोपासनायज्ञादिकं विहितमिति प्रतिज्ञातं सर्वं सुसम्पन्नम् ।

तथा च तृचं भरद्वाजार्षेयं वैश्वानराग्नेयम्—

' अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु । अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा३ वर्धमानः' ॥ ४ ॥

' ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृशये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः । विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ' ॥५॥

' वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूर आधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये' ॥ ६ ॥ इति (ऋ० ६,९,४–६) । अस्यार्थस्तु एतावत्पर्यन्तमुपन्यस्त एव अग्न्यादीनां तत्त्वत्रयसामरस्यं, तथा आत्मनोऽपि सर्वेन्द्रिययोगेन ज्ञानोपासनायज्ञादिसिद्धिरिति ग्रन्थविस्तारभियोपसंह्रियते ।

एवं तत्त्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां अग्न्यादिदेवतालिङ्गात् तत्र तत्र आग्नेयादिषु यज्ञीये कर्मणि विनियोगो विहितः ॥ न चैते मन्त्रास्तद्विनियोगोद्देशेन दृष्टाः, अपि तु तत्त्वदृशैव दृष्टः, लिङ्गात्तेषां विनियोगः कल्पितो ब्राह्मणकल्पसूत्रादिभिः । तस्येदं प्रधानमुदाहरणम्—

" अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ।" इति (ऋ० १।१६४।३१; वा० य० ३७।१७) दीर्घतमाः (ऋ० १।१५८।६) पतङ्गः (ऋ० १०,१७७,१) । अत्र 'अपश्यं' इति दर्शनक्रियापददर्शनेन सोमयागे महावीरदर्शने विनियोगः कल्पितः । तद्विनियोगानुरोधेनैव भाष्यव्याख्यानादिकं चतुर्ष्वपि वेदेषु विद्यते, तत्तदाचार्यैः प्रणीतम् । क्वचित् तात्त्विकं व्याख्यानमपि दृश्यते । तत्र हि महावीरमपश्यमिति अर्थेन तस्य महावीरस्यैव विशेषणानि गोपां इत्यादीनीति परिकल्पितानि । तत्तथैवास्तु, न च तन्निषिध्यते । तथापि केवलान्मन्त्रात् शब्दशः योऽर्थो निर्गलति स एव प्रधान इत्यभिमन्यते । वस्तुतस्तु अयं मन्त्रः सर्वात्मकपरवस्तुसाक्षात्कारेणोदितः, तदिदं ऐतरेयतैत्तिरीयशतपथादिब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिवचनाद्यास्कनिरुक्ताच्च अवगम्यते ।

तथाहि " तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि०– तदुक्तमृषिणा अपश्यं गोपामिति एष वै गोपाः एष हीदं सर्वं गोपायति अनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशति, आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति, स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च विषूचीश्चवस्ते, इमा एव दिशः आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति एषह्यन्तर्भुवनेष्वा वरीवर्ति " इति (ऐ० आ० २।१।६) ।

" अपश्यं गोपामित्याह । प्राणो वै गोपाः । प्राणमेव प्रजासु वियातयति । अपश्यं गोपामित्याह । असौ वा आदित्यो गोपाः । स हीमाः प्रजा गोपायति । तमेव प्रजानां गोप्तारं कुरुते । अनिपद्यमानमित्याह । न ह्येष निपद्यते, इत्यादि० आ ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः । इति (तै० आ० ४।७।१;५।६।४)

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति एष वै गोपाः य एष तपति । एष हीदं सर्वं गोपायति० । स सध्रीचीः० इति सध्रीचीश्च विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीन्, इत्यादि०— (शतपथ ब्रा० १४।१।४।१।१०)

" अपश्यं गोपामिति० आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति एष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मकम् ।

' अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वंरजस्तम इति । (यास्क० निरुक्ते० १४।३)

निर्गलितार्थस्तु –सत्त्वरजस्तमोगुणयोगेन सर्वस्यापि जगतः सृष्टिस्थितिलयकारणीभूतं तं परमात्मानमहमपश्यम् स च

दिगम्बरो ज्योतिर्वसनश्च सन् निर्विषयः सर्वेष्वपि भुवनेष्वन्तर्व्याप्तः प्रतितिष्ठति। स आदित्यप्राणात्मसर्वजगदधिष्ठानभूतः परमात्मैवेति। एतेन तत्त्वदृशा ऋषिभिर्दृष्टानां वेदमन्त्राणां अग्न्यादिलिङ्गेन तथा क्वचित् 'अपश्यं, पृच्छामि' इत्यादिक्रियालिङ्गेन च, तदनुरूपे यज्ञीये कर्मणि विनियोगः कल्पितः इति सिद्धम्।

अत्रेदं किञ्चित्पुनर्विचारास्पदम्–ऋङ्मन्त्राणां तथा भवतु तेषां तत्त्वदृशोदितत्वात्। यजुषां तु यज्ञप्राधान्येनैवोदयात् अधियज्ञपरतैव युक्तेति वक्तव्यमापतति। अभ्युपगम्यते च सर्वैरपि मीमांसादिशास्त्रचिन्तकैः पूर्वाचार्याणां वेदभाष्यादिवचनानुसारेण ब्राह्मणादिवचनानुरोधेन च। तथैव ऋङ्मन्त्रवर्णोऽपि भवति– " यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः" इति (ऋ० १०।७१।११) अधियज्ञमपि प्रधानं तत्त्वमेव, ज्ञानोपासनाकर्मणां यज्ञे एव पर्यवसानात् इति।

सत्यमेवैतत्–नात्राधियज्ञतत्त्वं निषिध्यते, न च तन्निषेद्धुं शक्यं, नापि तन्निषेधमर्हति, तस्य वेदैकगम्यत्वाभ्युपगमात्। तथा चेत् यजुषां यज्ञार्थपरतैव प्रधानेत्युच्यताम्, तथा वक्तुं शक्यं तथापि न युक्तम्। कथमेतत्? उच्यते; यज्ञस्य तत्त्वसिद्धत्वेऽपि तत्रानुपूर्व्यादिकल्पस्य तु कल्पितत्वमेवेति प्रतीयते। न च कल्पानुरोधेन मन्त्राविर्भावः।

न खलु ऋषिभिर्दर्शपूर्णमासादिषु शाखाछेदनाद्यानुपूर्वीमनु लक्ष्यैव 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यादयो मन्त्रा दृष्टाः; किंतु यजुर्मन्त्रा अपि केवलं तत्त्वदृशा समाधौ अन्तरनुभवेन दृष्टाः इत्येव सत्यम्।

तथा दृष्टानां तेषां यज्ञादिषु विनियोगः कल्पितः, कर्मणां तु क्वचिदानुपूर्वी आवश्यकी, सा च यथायुक्तं कल्पितैव, अन्यथा यज्ञीयकर्मानुपूर्व्याद्यनुरोधेन मन्त्रदर्शने अभ्युपगम्यमाने कल्पस्यैव प्राथम्यात् मन्त्राणामपि बुद्धिपूर्वकत्वेन कल्पितत्वमेव स्यात्, तथा च ब्राह्मणादिकल्प इव यजुर्मन्त्रा अपि कल्पिता एव भवेयुः। न तु तथा भवितुं कल्पयितुं च युक्तम्।

अपि च 'इषे त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि' इति कल्पोक्तशाखाछेदनादिलिङ्गं लेशतोऽपि नास्ति 'इषे त्वेति' यजुर्मन्त्रे, येन तत्परतयैव वेदाविर्भावोऽभ्युपगम्येत। तत्त्वार्थपरत्वे तु कल्पो यथा कथञ्चिदपि कल्पयितुं शक्यः। तथाकल्पितेऽपि न कश्चिद्विरोधः, नापि दोषप्रसङ्गः।

न च यज्ञीयकल्पोऽत्र निषिध्यते, नापि निन्द्यते। अस्माभिरप्यनुष्ठीयते 'वचनात्प्रवृत्तिर्वचनान्निवृत्तिः' इति न्यायात्। अधियज्ञतत्त्वं तु यजुर्मन्त्रेऽपि प्रतिष्ठितं नित्यसिद्धमेव, कल्पमात्रं तु कयाचिदानुपूर्व्या कल्पितमेवेति विवेकः। काण्डविभागपाठेऽप्येतत्समानं, तत्रापि यज्ञीयकर्मानुपूर्व्याद्यनुरोधेनैव काण्डग्रथनात्।

अथ कथं पुनर्ब्राह्मणादिवेदवचनक्लृप्तं कल्पमनादृत्य अर्थान्तरमाद्रियेत? तस्मात् कल्पानुरोधेनैव मन्त्रार्थः समुन्नेयः इत्येव युक्तम्। तथैव मन्त्राविर्भावात्। तथा चेत्– ब्राह्मणकल्पस्य एकविधत्वात् कथं कल्पसूत्रभेदेन विनियोगभेदो वेदमन्त्राणाम्? वस्तुतस्तु ब्राह्मणादिवेदवचनानुरोधेन सर्वेषामपि एकविध एव कल्पः प्रधानो युक्ततरश्च, वेदविहितत्वात्। दृश्यते तु तैत्तिरीयादौ एकस्यामपि शाखायां एकरूपाणामपि मन्त्राणां आपस्तम्बबौधायनसत्याषाढादिकल्पसूत्रभेदेन विनियोगभेदः, न हि द्वित्राः त्रिचतुरा वा विधाः ब्राह्मणे विहिताः। कल्पभेदेऽपि मन्त्राणामेकविधत्वं स्वरूपं च न हीयते, प्रत्युत कल्पभेद इव मन्त्राणामपि बहुविधत्वं दृश्यते, तैत्तिरीयमैत्रायणीयवाजसनेयादिशाखासु, तद्यथा– 'इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमघ्न्या देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः॥ इति (तै० सं० १।१।१।१-५) 'इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्माः०' इति (वा० य० १।१)।

सत्यम्; तत्तु शाखाभेदेन दर्शनभेदात् तथा मन्त्राणां बहुविधत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधो दोषापत्तिश्च। विनियोगस्य तु श्रौतस्य स्मार्तस्य च कल्पितत्वादेवानेकविधत्वं कल्पनयैव प्राप्तं, मन्त्राणां तु कल्पितत्वं सर्वथाप्यसङ्गतमेव, तस्मात् न कल्पानुरोधेनैव वेदमन्त्रदर्शनं, नापि कल्पानुरोधेन वेदमन्त्रार्थकल्पनं प्रधानम्। तत्त्वार्थविमर्शस्तु कल्पविनियोगाद्यनुरोधमन्तरेण केवलानां मन्त्राणां यथाश्रुतमेव कर्तुं युक्ततर इत्युन्नीयते। तस्माद् यजुर्मन्त्राणामपि स्वतन्त्रेण तत्वार्थो वस्तुसिद्ध एव। स च कर्मादिविनियोगनिबन्धमन्तरेणैव विमर्शनीयः। तथा केवलानां मन्त्राणां तत्त्वार्थे विज्ञाते तदनुकरणेन विनियोगादिपरत्वेनाप्यर्थं कल्पयितुं शक्यं युक्तं चेति सिद्धम्।

केवलं विनियोगपरत्वेनार्थकरणे प्रथमतः तत्रैव लक्ष्यवेधात् शुद्धमन्त्रार्थविमर्शनदृष्टिः कुण्ठिता दूरनिरस्ता च भवति। तस्माद् अर्थज्ञानपटवः तत्त्वार्थबुभुत्सवो विद्वांसः पक्षपातादिदृष्टिं परित्यज्य, स्वस्वाभिमताग्रहं विना, समदृशैव शास्त्रदृष्ट्या, वेदार्थं स्वयं विमर्शितुमर्हन्ति भवन्त इति विज्ञप्तिः।

सायनभाष्यविमर्शः।

विदितमेवेदं सर्वेषां विदुषां सर्वत्र सुप्रसिद्धं च तत्र भवान् आचार्यः सायनः चतुर्णामपि वेदानामर्थं प्रकाशयामास भाष्य-मुखेनेति। तत्रापि प्रथमतः प्रणीतं विशिष्टतरं तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदभाष्यमेव सर्वतः प्राधान्येन वरीवर्ति। तदपि 'यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः' इति (ऋ० १०,७१, ११) मन्त्रवर्णात्, 'वेदा हि यज्ञार्थमभि प्रवृत्ताः' इति (वे० ज्यो०) स्मरणाच्च सर्वेषामपि वेदानां यज्ञार्थमेव प्रवृत्तेः, यज्ञे च तस्मिन् यजुर्वेदस्यैव प्राधान्याच्च, तथा अधीतस्वशाखाद्य-भिनिवेशेन विशेषतः तदर्थप्रकाशनकौतूहलेन स्वनुष्ठितयज्ञादिकर्मकलापविज्ञानप्राचुर्याच्च प्रथमतो यजुर्वेदभाष्यं प्रणीत-मिति प्रतीयते।

भाष्यं च तदतिगम्भीरं महद्विस्तीर्णं अधियज्ञादितत्त्वविचारप्रचुरं विशेषतः ब्राह्मणकल्पसूत्राद्यनुरोधेन सुप्रसिद्धप्रकृति-विकृतिरूपदर्शपूर्णमाससोमादियज्ञीयविनियोगपरेण अर्थेन परिपूर्णं मीमांसादिन्यायपरिक्लृप्तं सर्वेषां शास्त्रचिन्तकानां सर्वथा विचारास्पदं प्रमाणभूतं च भवति।

यद्यपि आध्यात्मिकैकविषयप्रचुरस्य वेदैकदेशस्य गद्यगाथादि ब्राह्मणरूपस्य क्वचिदल्पीयसो मन्त्ररूपस्यापि उपनिषद्भागस्य प्राचामाचार्याणां शङ्करदेशिकेन्द्रप्रभृतीनां भाष्यं विशिष्टतरतत्त्वार्थविचारप्रचुरं प्रसिद्धतरं वरीवर्ति, तथापि आमूलाग्रस्य पाठप्रवचनादिपरम्परया प्रचलितस्य सम्पूर्णस्य वेदस्य मन्त्रात्मकस्य संहिताग्रन्थस्य तथा ब्राह्मणभागस्यापि ब्राह्मणारण्यकोप-निषदादिग्रन्थस्य च सुप्रसिद्धं अग्रगण्यं सायनभाष्यमेव सर्वेभ्यः प्राथम्यं गौरवं चार्हतीति न पुनर्वक्तव्यम्।

तच्च सायनभाष्यं ब्राह्मणारण्यकोपनिषन्निरुक्तव्याकरणकल्पसूत्रधर्मशास्त्रमीमांसादिवचनन्यायाद्युपबृंहितं, सरलतर-संस्कृतभाषानिबन्धनोपक्लृप्तं, अतिप्राचीनानां प्रसिद्धे संस्कृतसाहित्येऽप्यप्रसिद्धानां अलौकिकानां वैदिकशब्दानां अर्थावबो-धायानुकूलं विशिष्टतरशब्दार्थव्युत्पत्तिप्रक्रियादिसहितं वेदार्थव्याख्यानप्रक्रियामार्गदर्शकं भवति।

यद्यपि अस्मिन् सायनवेदभाष्ये प्रथमकल्पनया विरचिते केवलयज्ञादिविनियोगपरतया व्याख्यानेन एकदेशीयसङ्कुचितार्थ-कल्पनादिहेतोः तत्र न्यूनातिरेकादिदोषारोपणं केषांचित् प्राचां वैदिकानां, तथा आधुनिकानां लौकिकानां पाश्चात्यपण्डितानां चानिवार्यम्, तथापि अत्यन्तमप्रसिद्धार्थानां अलौकिकानां संस्कृतप्राकृतादिसर्वभाषाविलक्षणानां क्वचित् प्रसिद्धसंस्कृतसाहि-त्येभ्योऽपि विलक्षणस्वरूपाणां क्वचिद्विरुद्धार्थावभासकानां च वैदिकशब्दानां अर्थप्रकाशनाय आपाततः प्रदर्शितस्य यास्क-निरुक्तादेरवलम्बनेन प्रथमकल्पनया समाविष्कृतं सायनवेदभाष्यं वेदार्थव्याख्याने शब्दव्युत्पत्त्यादौ च सर्वेषां मार्गदर्शकमेव भवितुमर्हतीत्युन्नीयते।

तत्र दोषारोपणं तु अज्ञानमूलकमेव। तद्यथा आपाततः शब्दमुखेन श्रुतानां विनायकादिदेवतानां प्रथमकल्पनया चित्र-विग्रहादिरचनोत्तरं तत्र न्यूनातिरेकादिदोषारोपणं तु सामान्यजनानामपि सुलभतरम्, तद्वदेव सायनवेदभाष्येऽपीति मन्त-व्यम्। अन्यथा अत्यन्तमप्रसिद्धे लोकविलक्षणे वेदे प्रथमकल्पनासङ्केतितसायनभाष्याभावे तत्र प्रयतमानानां विदुषामपि वेदव्याख्यानोपक्रमणं तु 'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्' इतिवत् हास्यास्पदमेवाभविष्यत्।

सुप्रसिद्धं च 'विद्वानेव वि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्।' इति न्यायसिद्धं वचनम्। तस्मात् तदिदं समदृशः स्वयं विद्वांस एव विमर्शितुमर्हन्ति। एवमिह वेदानां सायनभाष्यस्यैव सर्वतः प्राथम्यात् वेदार्थव्याख्यानप्रक्रियादिमार्गदर्शकत्वाच्च विशिष्टतरगौरवार्हता स्वतःसिद्धैवेति प्रतिज्ञायते। अतएव इतः पूर्वं परं च सायनवेदभाष्यादप्याधिक्येन विशेषतस्तत्त्व-विमर्शनेन सङ्क्षेपतो विस्तरशश्च येन केनचिद् विद्वद्वरेण निपुणतरं वेदार्थप्रतिपादने कृते करिष्यमाणेऽपि तत्र यदृच्छा प्राप्तं महता पुण्येन प्रयासेन च सम्पादितं परमं सौभाग्यं प्रथमं तन्महद्यशश्च सर्वथापि सायनस्यैवाभवत्। न च तत्पुनरस्मिन्

कल्पे अन्येषां भवितुं शक्यमिति तदेव प्रशंसनीयम् ।

किम् ? इतोऽप्यस्ति कश्चिद्विशेषः सायने तद्वेदभाष्ये च । अथ किम् ? वेदवचनानुरोधेनाचरणं आचरणानुरूपमेव वेद-व्याख्यानमित्येष एव विशेषः । तद्यथा– वेदार्थप्रकाशनवत् भारतेऽस्मिन् भूमण्डले वैदिकधर्मप्राधान्यतः प्रसिद्धतरकर्णाटक-विजयनगरसाम्राज्यप्रतिष्ठापनेन तत्र स्वयं प्रधानमन्त्रित्वपदवीमधिष्ठाय तत्सञ्चालनेन, तथा आचार्येन्द्रशङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठा-पितस्याद्वैतब्रह्मात्मतत्त्वसिद्धान्तस्य पुनरुद्बोधनेन चेत्येवं प्रपञ्चपरमार्थोभयविधसाम्राज्यसञ्चालने ज्ञान-क्रियाशक्तिभ्यां सव्य-साचित्वमङ्गीकृत्य तत्र तदितिकर्तव्यतानिर्वहणेनोपप्राप्तां कृतकृत्यतापदवीमारूढः कीर्तिशेषः सन् रामराज्यादौ प्राचां वसिष्ठादिव-दर्वाचीनानां विजयनगरराज्ये आचार्यः सायनो माधवः सर्वेषां मार्गदर्शी बभूवेति विशिष्टं गौरवास्पदं सर्वेषां भारतीयानाम्, ततोऽपि विशेषतः अभिमानास्पदमस्माकं वैदिकधर्मविद्यावलम्बिनाम् ।

एवमेव वेदार्थज्ञानप्रकाशने पूर्णसहानुभूत्या प्रोत्साहनेन यथोचितसहायप्रदानेन च आचार्यसायनस्य प्रेरणया तद्यशःपुण्य-फलभागितामुपेतो जनताहितैषी श्रीकर्नाटकराज्यपीठमधिष्ठितः श्रीवीरबुक्कमहीपतिरपि धन्यवादार्हः चिरमनुस्मरणीय एव ।

तत्रापि विशेषस्तु यत् खलु वसिष्ठादिमहर्षीणां वेददर्शनादनन्तरं अद्ययावत् अस्मिन् भूमण्डले सम्भूतेषु तथा कीर्ति-शेषेषु च सहस्रशो राजन्येषु भूपतिषु पुण्यपुरुषेषु श्रीबुक्कभूपतेरेवेदं अपूर्वमनन्यसाधारणं तद्वेदार्थप्रकाशनयशः महता भाग-धेयेनोपप्राप्तम् । तत्रापि पत्रिकाप्रकाशादिना राजकारणादिकमिव राजकीयप्रतिष्ठादिप्रयोजनमन्तरेण धनार्जनेन लौकिकैश्वर्याभि-वृद्ध्यादिस्वार्थदृष्टिं विनैव केवलं जनताहिताय वैदिकतत्त्वज्ञानोदयैकध्येयसिद्ध्यर्थं स भूपतिः सायनमुखेन यद्वेदार्थप्रकाशनं कारयामासेति, तदिदमनुकरणीयमेव सर्वत्र राज्ञां विदुषां प्रजाजनानां च वैदिकधर्मविद्यापरायणत्वम् । तथा च वेदभाष्यादौ मङ्गलमुखेनोदितः स पुण्यश्लोकः ।

'यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् । कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः॥' (इति ऋग्वेद-भाष्यभूमिकायाम्) ।

एवमिह वेदार्थप्रकाशने ब्राह्मणराजन्ययोः मित्रावरुणतेजःप्रभावपूर्णयोर्ज्ञानशक्ति-क्रियाशक्तिप्रधानयोः श्रीसायणाचार्य-बुक्क-भूपयोः सहयोग एव प्रधानं कारणमिति प्रतीयते, तदिदं परं वैदिकं तत्त्वं लोके निदर्शनाय प्रत्यक्षीकृतं तयोस्तेन सहयोगेन । तथा च यजुर्मन्त्रवर्णः—

'सꣳशितं मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्यं बलम् । सꣳशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥' इति (तै० सं० ४,१,१०,९)

तस्यायमर्थः— 'मे' मम 'ब्रह्म' ज्ञानशक्तिप्रधानं ब्राह्मं तेजः 'सꣳशितम्' तपसा सम्यक् निशितम् । तथा तदनु-गुणं 'वीर्यं बलं' च 'सꣳशितम्' ज्ञानप्रकाशनाय सन्नद्धम् । अपि च 'यस्य' राज्ञः 'अहं पुरोहितोऽस्मि' कार्यकर्ता नेताऽस्मि तस्य राज्ञोऽपि 'जिष्णु' जयशीलं 'क्षत्रं' क्रियाशक्तिप्रधानं क्षात्रं तेजः सम्यक् निशितम्, विश्व-विजयाय सन्नद्धमिति यावत् । एतेन ब्रह्मक्षत्रयोः सहयोगेनैव सर्वं सेत्स्यतीति सम्पद्यते । एतन्मन्त्रोपव्याख्यानब्राह्मणमपि एतमेवार्थं स्पष्टीकरोति । 'ब्रह्मणैव क्षत्रꣳ सꣳश्यति, क्षत्रेण ब्रह्म, तस्माद् ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं, तस्माद्राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यꣳ राजन्यम्' इति । (तै० सं० ५,१,१०,८)

'ब्रह्मणैव' ज्ञानरूपेण ब्रह्मतेजसैव 'क्षत्रं' क्रियारूपं क्षात्रं तेजः तत्कार्यं च 'सꣳश्यति' सम्यक् निशितं तीक्ष्णं भवति, तथैव 'क्षत्रेण' क्रियाशक्तिरूपेण क्षात्रतेजसा 'ब्रह्म' ज्ञानं तीक्ष्णं भवति । 'तस्माद् ब्राह्मणः' विद्यामुखेन ज्ञानशक्तिप्रधानो विप्रः 'राजन्यवान्' शासनमुखेन क्रियाशक्तियुक्तेन क्षत्रियेण राज्ञा सहितः 'अन्यं सर्वं ब्राह्मणं अति' अत्येति राज्ञा सहयोगेन स्वाभीष्टक्रियानिर्वर्तनसमर्थः सन् सर्वान् ब्राह्मणानतीत्य सुप्रतिष्ठितः पूजार्हो भवतीत्यर्थः । तथैव 'राजन्यः' क्षत्रियः क्रियाशक्तियुक्तः पुरुषः 'ब्राह्मणवान्' ज्ञानशक्तियुक्तेन विप्रेण सहितः 'अन्यं राजन्यम्' अन्यान् सर्वान् क्षत्रियान् अत्येति, ज्ञानशक्तिप्रकाशनेन सर्वराजश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ।

*

अत्र 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः वेदवागुपासः परमपुरुषमुखस्थानीयो ब्राह्मणः, 'मुखादग्निरजायत,' (वा० य० ३१।१२) 'वाक्य आसन्' (ना० उ०) 'अग्निर्मे वाचि श्रितः, आग्नेयो वै ब्राह्मण.' (तै० ब्रा० २,७,३) इत्यादि श्रुतिभ्यः। वेदवागादिमुखेन ज्ञानप्रकाशनसमर्थो ज्ञानशक्तिप्रधानो ब्राह्मणः इति सिध्यति। तथा 'बाहू राजन्यः कृतः' इति च परमपुरुषबाहुस्थानीयो राजन्यः, 'बाहुवोर्बलम्, इन्द्रो मे बले श्रितः, ऐन्द्रो राजन्यः' इति च बलक्रियादिमुखेन कर्तृत्वशक्तियुक्तः क्रियाशक्तिप्रधानः क्षत्रियः इति सिध्यति।

एवं ज्ञानक्रिययोरिव ब्राह्मणराजन्ययोः सहयोगेनैव अस्मिन् लोके सर्वोऽपि प्रपञ्चव्यवहारः परमार्थश्च सिध्यति, तेन विशिष्टं लोकोत्तरं जनताहितं च भवति। तदेतत्सर्वं शतपथब्राह्मणे स्पष्टमनुश्रूयते- 'क्रतूदक्षौ वा अस्य मित्रावरुणौ। एतन्न्वध्यात्मम्। स यदेव मनसा कामयते इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स क्रतुः। अथ यदस्मै तत् समृध्यते स दक्षः। मित्र एव क्रतुर्वरुणो दक्षः। ब्रह्मैव मित्रः क्षत्रं वरुणः। अभिगन्तैव ब्रह्म कर्ता क्षत्रियः' इति (शत० ब्रा० ४।१।४।१-६)।

तथा च ऋङ्मन्त्रवर्णः- 'इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सं शिशाधि' इति (ऋ० ८,४२,३) नाभाकः काण्वः। तस्येदमुपव्याख्यानब्राह्मणम्- 'क्रतुं दक्षं वरुण सं शिशाधीति वीर्यं प्रज्ञानं मयि सं शिशाधीत्येव तदाह' इति (ऐ० ब्रा० १,१३,२८)।

तस्यास्य प्रत्यक्षं निदर्शनं सायन-बुक्कभूपयोः सहयोगेन सङ्घटितं वेदार्थप्रकाशनं तथा वैदिकधर्मप्रतिष्ठापनं च अभूतपूर्वं जगद्धितकारणीभूतं मनुष्यमात्रस्य ज्ञानोदयेन शाश्वतसुखसञ्जीवनास्पदं च सत् तदिदमद्यापि वरीवर्ति, जागर्ति च सर्वत्र वैदिकतत्त्वज्ञानसुधारसवितरणार्थं, एवमेव उत्तरत्रापि प्रज्ञानरसं वितरन् आचन्द्रार्कं प्रतिष्ठास्यतीति महत् सौभाग्यमेवैतत् सर्वेषां मानवानां विशेषतो भारतीयानां वेदब्रह्मास्तिकानाम्।

तस्मादस्माकं सर्वेषां मानवानां हितार्थं अज्ञाननिवृत्तये वैदिकतत्त्वज्ञानप्रकाशनेन कृतः तेषां महानुपकारोऽयमविस्मरणीयः। तथा तेषामेतादृशऋणापनोदनाय यथोचितसेवावलम्बनेन सम्पूर्णजीवितस्य क्षपणेनापि न पारयाम इति कृतज्ञतया वेदवचनानुसारेण तदध्ययनं तदर्थज्ञानं तथैवाचरणं तत्प्रचारणं च सर्वतः संवर्धयितुं न प्रमदितव्यम्।

तथा च वेदमातुर्मुखेन परमपुरुषस्य तस्यास्य विश्वरूपस्य जनताजनार्दनस्य सेवावलम्बनमेवास्माकं सर्वथा शरणमिति तदर्थमेवास्माभिः सर्वैरपि चिरमनुचिन्तनीयम्। तथा वेदाचार्याणां तेषां अन्तेवासिपरम्पराप्रवाहान्तःप्रवेशेन तदितिकर्तव्यतानिर्वहणदीक्षोपनिबद्धदृढपरिकरेण वेदार्थज्ञानाय तत्प्रचारणाय च अस्माभिः सर्वैरपि यावज्जीवं स्वस्वकर्तव्यपरायणतया प्रयत्नशीलैर्भवितव्यं, तथा तत्परं ध्येयं साधयितुं न विस्मरणीयं, नापि प्रमदितव्यमिति च प्राञ्जलिबन्धा सविनयसह्रिया-प्रेमलरसपूर्णेयं विज्ञप्तिः।

'ज्ञप्तिरियं ज्ञानमीव जनानां ज्ञापयतादिविकृतिमिह विहिताम्। ज्ञप्तिं लब्ध्वा जगति जनास्तां ज्ञानसुधारसतोऽत्र रमन्ताम्।' इति दैवरातीया अक्षरमाला।

प्रस्तुतेऽस्मिन् तैत्तिरीयसंहितादीनां सायनभाष्ये अधियज्ञं तत्त्वं यज्ञीयकर्मानुष्ठानपद्धतिक्रमादिकं च साकल्येन सम्यक् उपन्यस्तमस्ति। तेन मीमांसादिज्ञानपूर्वकं यथाशास्त्रं यज्ञाद्यनुष्ठाने महानुपकारो भवति। तत्र सायनस्याधियज्ञविज्ञानसर्वस्वं प्रतिष्ठितमिति अनावृतमेव।

तत्र केचिदेवमाहुः- सायनेन सारस्वतपाठक्रमेणैव यथास्थितानामेव संहितादीनां भाष्यं विरचितम्। यदि तत्र आर्षेयपाठक्रम एव युक्त इति सायनाभिमतं चेत्, तथा तेनैव क्रमेण संहितादिग्रन्थविभागात् भाष्यं प्रणेतव्यमासीत्। तेन सारस्वतपाठ एव सायनाभिप्रेतः नतु पुनरार्षेयकाण्डानुक्रमः इति प्रतीयत इति। अत्रोच्यते- नैषा वस्तुस्थितिः, नाप्येतद्युक्तिसहं वचनम्। कुतः? काण्डानुक्रमस्य सायनेनाप्यभ्युपगतत्वात्? कथम्? तैत्तिरीयसंहिताभाष्यारम्भे 'यो ह वा अविदितार्षेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजते याजयतेऽध्यापयति वा यातयामानि (अस्य) छन्दांसि भवन्ति' इति श्रुतिवचनपूर्वकं काण्डानुक्रमणिकाप्रमाणोदाहरणेन काण्डपाठस्योद्धृतत्वात्। 'शाखादिं याजमानं च होतॄन् हौत्रं च

दार्शिकम्। तद्विधीन् पितृमेधं च नवाहुः कस्य तद्विदः' इत्यादि। एतेन आर्षेयकाण्डपाठक्रमः सायनस्याप्यभिप्रेत एवेति सिध्यति।

सत्यम्; संहिताभाष्यारम्भे समुद्धृतः काण्डक्रमः सायनेनेति, भाष्यं तु सारस्वतपाठक्रमेण यथास्थितमेव विरचितं खलु? ओम्; तत्तु 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया,' 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्' (भ० गी० ३।२६) इति न्यायेन ब्रह्मदेवनिर्णयानुसारेण अध्ययनादिपरम्पराप्रचलितपाठक्रमेण यथास्थितानामेव संहितादीनां भाष्यरचनया सारस्वतपाठोऽप्याहृतः, तथा– 'अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहेष्यते' इति वचनात्। काण्डज्ञानार्थं काण्डक्रमोऽप्युपदिष्टः, न हि तावता भाष्येण आर्षेयकाण्डक्रमं तथा तदध्ययनादिविधिं च निषेद्धुं शक्यते। 'काण्डे काण्डे व्रतचर्या' इत्यादिसूत्रेणार्षेयपाठस्यैवोद्धृतत्वात्, काण्डविभागेन पाठक्रमेऽपि काण्डानुक्रमणिकादिसहितं यथास्थितमेव सायनभाष्यं यथायुक्तं काण्डक्रमेण योजयितुं शक्यमेव। तस्मात् सायनभाष्यं काण्डक्रमे प्रतिकूलं न भवति, प्रत्युत सर्वथाप्यनुकूलमेव।

तथापि पुनर्ब्रह्मसभानिर्णयानुरोधेन सायनादिभाष्यानुसारेण चिरन्तनपाठप्रवचनादिप्रवाहप्रचलितपाठक्रमेणैवाध्ययने का हानिः का च दोषापत्तिः? यातयामतादोषाद्यनिवृत्तिरेव, तथा ब्रह्मनिर्णयादिसत्त्वेऽपि आर्षेयादिपरिशुद्धिमन्तरेण यातयामतादोषो ब्रह्मणापि न शक्यो निवर्तयितुम्। 'यातयामानि छन्दांसि भवन्ति' इति श्रुतिवचनात्। ब्रह्मवचनेनैव तद्दोषनिवृत्तिर्भवितुमर्हतीति चेत्– किमर्थं पुनः 'ज्ञानमात्रमिहेष्यते' इति तज्ज्ञानावश्यकता?

अथ– 'आर्षेयछन्दोदैवतवित्' इति आर्षेयादिज्ञानमात्रेण तदपि ब्रह्मवचनमेव। यातयामतादोषनिवृत्तेः किं पुनरार्षेयपाठाश्रयेण? 'ज्ञानमात्रमिहेष्यते' इति ज्ञानमात्रस्याभ्यनुज्ञातत्वात्। तत्र ज्ञानमात्रे तु अभ्यनुज्ञामात्रं न तु विधिः, विधिस्तु वेदव्रतादिपूर्वकं काण्डपाठक्रमेणाध्ययनमेव स्पृशति।

अपि च सारस्वतपाठे काण्डविभागस्यैवाभावात् तज्ज्ञानं दुःसम्पाद्यमेव, अतएव समग्रवेदपारङ्गता अपि आर्षेयादिकं न जानन्ति, प्रत्युत स्वाधीतमव्यवस्थितमपि सुव्यवस्थितं युक्ततरमेवाभिमन्यन्ते। मन्त्रविनियोगावसरे यजुर्वेदिनां ऋष्यादिस्मरणपद्धतिरेव प्रायः न दृश्यते, क्वचित् आहुतिप्रदानानन्तरं देवतात्यागे 'मन्त्रोक्त देवतायै इदं न मम' इति उच्चरन्ति, तत्र प्रचलित पाठक्रम एव हेतुः।

तस्मादत्र युक्तायुक्तविमर्शेन यथोचितमनुष्ठातुमर्हन्ति विद्वांसः, युक्ततरस्वीकारे एव गुणिनां गुणः प्रतिष्ठितः, यद्वक्तव्यं तदुक्तं, इतःपरं 'यथेच्छसि तथा कुरु' इति भगवदुपदेशानुसारेण यथारुचि कर्तुमर्हन्ति वेदविद्यार्थिनो विद्वांसश्चेति, सोऽयं तेष्वेव समर्प्यते कर्तव्यानुसरणभारः। साम्प्रतिकेऽस्मिन् तत्त्वविमर्शके युगे तेषामपि– 'करिष्ये वचनं तव' इति युक्तानुसरणप्रसङ्गोऽपि अचिरादेवागमिष्यतीति निश्चयात्, अनवरतं वेदैकचिन्तनेन स्थीयते वैदिकानां वेदविज्ञानभाग्योदयनिरीक्षणेन, इत्यास्तां तावदलमतिविस्तरेण।

तैत्तिरीयके कृष्णयजुर्वेदे
आर्षेयपाठक्रमः।

वस्तुतस्तु कृष्णयजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखायां मन्त्रब्राह्मणसङ्करोपहितात् सारस्वतपाठादपि काण्डविभागेन आर्षेयपाठ एव युक्ततर इति प्रतिज्ञायते। सोऽयं पाठः सत्याषाढापस्तम्बबौधायनप्रभृतिभिराचार्यैः स्वीये गृह्यसूत्रे स्पष्टतरमुल्लिखितो भवति।

काण्डानुक्रमणिका।

तत्र 'प्राजापत्यं, सौम्यमाग्नेयं, वैश्वदेवं, स्वायम्भुवं चेति' पञ्चकाण्डानि भवन्ति।

(१) प्रथमं प्राजापत्यं काण्डम्।

'पौरोडाशिकं याजमानं होतारः हौत्रं पितृमेधः इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि' इति सूत्रम् (बौ० गृ० सू० प्रश्नः ३।३)।

काण्डानुक्रमणिकायामपि—

'शाखादिं याजमानं च होतॄन् हौत्रं च दार्शिकम्। तद्विधीन् पितृमेधं च नवाहुः कस्य तद्विदः।' इति

तस्यायमर्थः- शाखादिः (पौरोडाशिकं) याजमानं होतारः दार्शिकहौत्रं चेति चत्वारि, तेषां ब्राह्मणान्यपि चत्वारि, पितृमेधश्चेति नवप्रकरणानि प्राजापत्यानीत्यर्थः।

तद्विवरणमपि कृतं तत्रैव—

"इषे प्रश्नः पुरोडाश्यमनुवाकं विनान्तिमम्। तृतीयस्यां × च प्रत्युष्टं पौरोडाशीयको विधिः॥
विश्वरूपादयः षट्§ च समिधो यजतौ च षट्। निवीतशेषो देवा वै सामिधेनीरतःपरः॥
इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्येतद् दार्शिकं ब्राह्मणं विदुः। ममे+त्यत्र पयस्वतीरादिसन्त्वादयश्च षट्॥
अनुवाकाश्च विख्यातमैष्टिकं याजमानकम्। यथा वै समृतेत्यादि क्रमात्पञ्चानुवाककाः॥
सᳪंश्रवावर्जकं पञ्च पाकयज्ञादि षड् भवेत्। याजमानस्यैष्टिकस्य विधिरेष उदाहृतः॥
चित्तिः स्रुगादि होतारस्त्वनुवाकास्त्रयोदश। प्रश्नौ प्रजापतिर्ब्रह्मवादिनश्चेति तद्विधिः॥
सत्यं प्रश्नो दार्शहौत्रं देवा वै नर्चिनादितः। चत्वारोऽपि निवीतमित्याद्याभिजयतीति * च॥
मनुः पृथिव्याश्चत्वारः सᳪंश्रवाह च तन्मतम्। पित्र्यः परेयुवांसकम्॥ इति

(२) द्वितीयं सौम्यं काण्डम्।

'आध्वर्यवं ग्रहाः दाक्षिणानि समिष्टयजूᳪंषि अवभृथयजूᳪंषि वाजपेयः शुक्रियाणि सवाः इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि' इति सूत्रम्।

काण्डानुक्रमणिका च—

अध्वरप्रभृतित्रीणि तद्विधिर्वाजपेयके। सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा॥ इति

अध्वरो ग्रहाः दाक्षिणानीति त्रीणि, तेषां ब्राह्मणान्यपि त्रीणि, वाजपेयः, तद्ब्राह्मणं, सवाः, शुक्रियाणि (प्रवर्ग्यः) तद्ब्राह्मणं चेति नव सौम्यानि भवन्तीत्यर्थः।

तद्विवरणम्- 'आप उन्दन्तु देवस्य प्रश्नावन्तिमवर्जितौ। पवमानो ब्रह्मसन्धत्तमेतौ ⊠ चाध्वराह्वया॥
प्राचीनवᳪंशं षट्प्रश्नास्त्रिभिः प्रजननं मुखैः। देवासुराः सप्रजापतिश्चत्वार्याध्वरो विधिः॥
वर्जयित्वाऽददे प्रश्ने चतुरोऽन्त्यान् ग्रहाह्वयाः। उभये वै ब्रह्मवादिनः कल्पेतौ ग्रहे विधिः॥
उदु त्यमिति चारभ्य त्रयो दाक्षिणनामकाः ⊙। उक्तेऽध्वरविधावन्तर्गतोऽभूद्दाक्षिणो विधिः॥
देवसवितरारभ्य वाजपेयाह्वयाश्च षट्। वाजपेयस्य देवा वै यथाद्यष्टौ विधिर्मतः॥
त्रिवृत्प्रश्नः सवाः प्रोक्ताः, प्रवर्ग्यस्तु नमो वाचे परः प्रश्नश्च तद्विधिः॥ इति

(३) तृतीयमाग्नेयं काण्डम्।

'अग्न्याधेयमग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमाग्निचयनं सावित्रं नाचिकेतं चातुर्होत्रीयं वैश्वसृजमारुणा इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणान्याग्नेयानि' इति सूत्रम्।

काण्डानुक्रमणिका च—

'त्रिष्वग्न्याधेयपूर्वेषु ब्राह्मौ च सविधिद्वये। विधौ चैवाग्निहोत्रस्य सप्तस्वग्निमृषिं विदुः॥ इति

अग्न्याधेयपुनराधेयाग्न्युपस्थानानीति त्रीणि, अग्निः, (अग्निचयनं) अग्न्याधेयादित्रिकस्य ब्राह्मणं, अग्निचयनस्य ब्राह्मणमिति द्वयं, अग्निहोत्रब्राह्मणं चेत्येवं सप्त आग्नेयानि भवन्तीत्यर्थः। सावित्रादि काठकवचनान्यप्यत्रैव परिगणनीयानि

× तृतीयस्यां, प्रत्युष्टं इति कृत्स्नौ प्रश्नौ। § षडनुवाकाः। + ममनामेत्यस्मिन्ननुवाके। * अभिजयतीत्यन्तम्।
⊠ एतावनुवाकौ ⊙ अत्रैव समिष्टयजूᳪंषि अवभृथयजूᳪंषि चान्तर्भावितानि।

'काठकादिषु × हव्यवाट्' (ऋषिः) इति तत्रैव सङ्ग्रहणात्सूत्रोक्तेश्च।

अथैषां विवरणम्—

'उद्धन्यमानं घर्मः शिरोऽग्न्या धेयाविमौ मतौ। कृत्तिकास्वग्निमित्यारभ्य च पञ्चानुवाककाः॥
इमे वा एत इति च त्रयोऽग्न्याधेयको विधिः। भूमिर्भूम्नानुवाकोऽयं पुनराधेयनामकः॥
देवासुराः परा वै च भूमिर्भूम्नेति चोत्तरम्। देवासुराग्नीषोमयोः पुनराधेयको विधिः॥
उप प्रयन्तः सम्पश्यास्म्यनुवाकद्वयं तथा। अग्न्युपस्थानमाख्यातं मम नामेत्यृचश्च षट्॥
अयज्ञादि त्रिकं पूर्वमग्न्युपस्थानको विधिः। अन्त्यान्विनाऽनुवाकान्स्वान् जीमूतस्येति च त्रयम्॥
तुरीयमग्निकाण्डं स्यात् रुद्रान्त्यं तु न वर्जयेत्। मा नो हिंसीदस्मादूर्ध्वमाप्यायस्व सशान्तिकम्॥
इयमेवानुवाकान्ते ईयुष्टे ये च तादृशम्। प्रजापतिर्मनसोर्ध्वं ज्योतिष्मतीं च योजयेत्॥
आयुषः प्राणमिन्द्रोदधी च एतेऽग्निकाण्डकाः। सावित्राणीति चत्वारः प्रश्ना अन्तिमवर्जिताः॥
द्विचत्वारिंशकं ख्यातं गायत्रीति च वर्जितम्। यदेकेनादिकं प्रश्नत्रितयं त्रैंशिकं मतम्॥
इन्द्राय रोहितस्तेगानित्यादीर्दशिनीर्विना। (सावित्राणीत्यादिकमग्निचयनस्य ब्राह्मणमिति ज्ञेयम्)
संज्ञानमिह सावित्रं लोकोऽयं नाचिकेतकः। चातुर्होत्रो ब्रह्म वै च परे वैश्वसृजास्ततः॥
भद्रं प्रश्नस्त्वारुणं स्यात्पञ्चैते चितिनामकाः। योऽयमङ्गिरसः प्रश्नः सोऽग्निहोत्रविधिः स्मृतः॥
उदस्थाश्विना एतस्येत्येतौ चेह प्रवेशयेत्। इति।

(४) चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डम्।

'राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो दिवश्येनयोऽपाघाः सात्रायणमुपहोमाः कौलिकी सूक्तान्यौपानुवाक्यं याज्या अश्वमेधः पुरुषमेधः सौत्रामणी अच्छिद्राणि पशुहौत्रं उपनिषदः इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि वैश्वदेवानि।' इतिसूत्रम्।

काण्डानुक्रमणिका च—

'अवशिष्टानि यानि स्युः काण्डान्यन्यानि षोडश। विश्वान्देवानृषींस्तेषु विदुर्वेदविदो जनाः॥
सब्राह्मणो राजसूयः पशुबन्धः सहेष्टिभिः। उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधः सब्राह्मणः॥
सात्रायणं चोपहोमाः सूक्तानि च सहेष्टिभिः। सौत्रामणी सहाच्छिद्रैर्हौत्रं मेधश्च षोडश॥' इति।

राजसूयः तद्ब्राह्मणं पशुबन्धः काम्येष्टयः उपानुवाक्यं याज्याः अश्वमेधः तद्ब्राह्मणं सात्रायणं उपहोमाः सूक्तानि नक्षत्रेष्टयः सौत्रामणी अच्छिद्राणि पशुहौत्रं पुरुषमेधश्चेति षोडश वैश्वदेवानीत्यर्थः। काठकोक्ता दिवश्येन्यपाघनामका इष्टयः उपनिषदश्चात्रैव परिगणनीयाः, सूत्रे तथैव परिगणनात्।

अथैतेषां विवरणम्—

'अनुमत्या इति प्रश्नो राजसूयो विनान्तिमम्। ऋतमेव परमेष्ठीत्यनुवाकश्च तादृशः॥
अनुमत्यादयः प्रश्नो राजसूयविधिस्त्रयः। प्रजा वै सत्रमग्निश्च देवा वै ते सुरा इति॥
वायव्यमन्त्यवर्ज्यं तु काम्याः पशव ईरिताः। प्रजापतिरिति प्रश्नत्रयमन्त्यान् विनेष्टयः॥
अन्त्यान्विनोपानुवाक्यं तृतीयं काण्डमीरितम्। इषे त्वादिह्यपान्त्वान्तं प्रश्नानामन्तगामिनः॥
अनुवाकास्तु याज्याख्या युक्ष्वाहीत्यपि तादृशः। अथाश्वमेधकाण्डस्य क्रमः साम्प्रतमुच्यते॥
देवस्यादि ❀ दशैकस्मै दशार्वाङादितो दश। मेषस्त्वैकादश तथा पृथिव्यै च चतुर्दश॥

× 'भद्रं च सह संज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति क्रमात्। एते काठकसंज्ञाः स्युः पञ्चप्रश्ना न चेतरे॥' (इति षड्विंशतिसूत्रे)

❀ प्रजननप्रश्ने 'देवस्य त्वा' इत्येकादशानुवाकमारभ्य।

एता दशिन्य आख्याताः पञ्चादौ सान्त्रिका इति । महापृष्ठं जीमूतस्य × अन्मायेऽग्नेः समिच्च षट् ॥
चतुर्दशेन्द्रायादीनि रोहितादि त्रयोदश । दशिन्यौ त्र्यंशिके एते दन्हपृष्ठमथोच्यते ॥
समिद्धो गायत्रीकस्त्वा द्विचत्वारिंशिकं मतम् । उत्तमा दशिनीस्तेगानित्यादीनि च षोडश ॥
क्रमैरूर्ध्वं प्रयासाय चित्तमेतौ च योजयेत् । प्रजापतेः पवस्वेति द्विचत्वारिंशिकौ मतौ ॥
यो वा अश्वस्य मेध्यस्येत्युत्तमां दशिनीं विदुः । अश्वमेधः साङ्ग्रहिण्यादिकं प्रश्नद्वयं विधिः ॥
सान्त्रायणं चाङ्गिरस * आद्याः सप्तानुवाककाः । साध्या वै प्रजवमाद्याः क्रमाद्दशदशेरिताः ॥
बृहस्पतिः श्रदाद्येकादश गावो दशादितः । नवैतानीत्यादि पञ्च यस्य प्रातरिति त्रयम् ॥
जुष्टः प्राण इति प्रश्नावुपहोमाः प्रकीर्तिताः । 'पीवः सूक्ताख्य ईरितः' ॥
तत्राहमस्म्यनुवाकाद्धर्ता हरिं च योजयेत् । अग्निर्नः पातु नक्षत्रेष्टिरग्नेः कृत्तिकात्रिभिः ॥
युवाँसुरामसहितः स्वाद्वीं प्रश्नस्तु कौकिली । अश्नन्ति पाशुकं हौत्रं सर्वानच्छिद्रकाण्डकम् ॥
'नृमेधो ब्राह्मणे प्रश्नः'
तुभ्यं देवेभ्य इति च दिवश्येनीसमाह्वयौ । तपसा देवेभ्य इति द्वावपाद्यौ समीरितौ ॥
शन्नः सांहित्युपनिषद्याज्ञिक्यम्भस्य विश्रुता । भृगुर्ब्रह्मेति वारुण्यः प्रोक्तास्तित्तिरिणा इमाः ॥ इति ।

(५) पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ।

'**स्वायम्भुवं काण्डं काठके पठितो विधिः**' इति सूत्रम् । काण्डानुक्रमणिका च '**ब्रह्माम्नायविधावषिः**' इति आम्नायविधिरपि तत्रैव व्याख्यातः— '**स्वाध्यायब्राह्मणमिति सह वै प्रश्न उच्यते**' इति ।

इति पञ्चकाण्डानि ।

अत्र सूत्रेषु 'सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि अनुब्राह्मणस्य पृथङ्निर्देशात् अन्यत्र वेदेषु तदप्रसिद्धेः तत्स्वरूपभेदज्ञानाय वैदिकानां मतं प्रदर्श्यते । (प्रपाठकेऽथाष्टमेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते इत्यादि)।

अष्टमे मन्त्रकाण्डस्थे कर्मणां बहुलत्वतः । तत्सन्निधये प्रोक्ताः मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥
अनूद्य तान्विधीनर्थवादो ब्राह्मण ईरितः । सम्प्रदाय विदोऽतोऽत्र ब्राह्मणद्वयमूचिरे ॥
'ब्राह्मणं' मन्त्रकाण्डस्थविधिजातमितीरितम् । अनुब्राह्मणमन्यत्तु कथितं सार्थवादकम् ॥ (तै० सं० भाष्ये. १।८।१)

एतेन मन्त्राणां कर्मणि विनियोजकं विधिरूपं वाक्यजातं ब्राह्मणं, तथा विधेरनुवादेन अर्थवादसहितं क्वचित् मन्त्रार्थोपवर्णनयुक्तं वाक्यजातमेवानुब्राह्मणमिति गम्यते । तस्यास्य दिग्दर्शनार्थं एकमेव स्थानं प्रदर्श्यते ।

तथाहि '**इषे त्वोर्जे त्वा**' इति अस्य पौरोडाशिकस्य दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रसमूहस्य विधायकं ब्राह्मणं प्रसिद्धे (तै० ब्रा० प्र० ३।२) ब्राह्मणग्रन्थे '**तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् प्रत्युष्टꣳ रक्षः**' इति प्रश्नद्वयं विद्यते । तथा '**इषे त्वा**' इत्यस्येव मन्त्रव्याख्यानरूपं अर्थवादसहितं अनुब्राह्मणं तु (तै० सं० २।५।१) संहिताग्रन्थे '**विश्वरूपो वै त्वष्टुः**' '**समिधो यजति**' इति प्रश्नद्वयं भवति । अवशिष्टानां तु तत्तद्विषयविशेषादवगन्तव्यम् ।

अथ दिवाकीर्त्यानि ।

'कारीर्यश्चाथ पित्र्याश्च दिवाकीर्त्येति यत्र च । रुद्रः सन्ततिरित्येतावनुवाकौ च सान्त्रिके ॥
होतृविध्यवसाने च ह्यनुवाकचतुष्टयम् । सूक्तेषु सूक्तं यत्सौर्यं मेध्यो यश्चैव पित्र्यः ॥
काठकानि च सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च । दिवाकीर्त्यानि शाखायामेतावन्तीति धारणा ।' इति । कारीर्यः "मारुतमसि मरुतामोजः" (तै० सं० २,४,७,१;९,१) इति चत्वारोऽनुवाकाः ।

× '**जीमूतस्य, यदक्रन्दः, मा नो हिꣳसीत्, ये वाजिनं, समिद्दिशां**' इति षडनुवाकाः ।
* प्रजननप्रश्ने 'अङ्गिरसो वै' इति च चतुर्थानुवाकमारभ्य ।

पित्र्याः — ' सोमाय पितृमते, उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः, इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा, वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ता वरुणप्रघासैः, अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः, सुरावन्तं बर्हिषदं, उशन्तस्त्वा हवामह, आ नो अग्ने सुकेतुना ' इत्येतेऽनुवाकाः। दिवाकीर्त्येति पदं यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति स च अनुवाकः। ' असावादित्योऽस्मिन् ' इति। रुद्रः— नमस्ते रुद्र इति प्रश्नः। सत्रप्रकरणे— ' सन्ततिर्वै, एकविꣳश एषः ' इत्यनुवाकौ। होतृ विध्यवसाने— ' प्रजापतिः सोऽन्तर्वान् ' इत्याद्यनुवाकचतुष्टयम्। ' सूर्यो देवीमुषसमित्यारभ्य ' सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ' इत्यन्तं सूर्यसूक्तम्। पित्रमेधः ' परे युवाꣳसम् ' इति प्रश्नः। ' काठकानि, आरण्यकानि च ' इत्येतानि तैत्तिरीय शाखायां दिवैव कीर्त्यानि भवन्तीत्यर्थः। इति।

एवमेतेष्वेव पञ्चकाण्डेषु हिरण्यकेशीयानां नवकाण्डानि प्रसिद्धानि— ' आरुणं काण्डं, सांहित्यो देवता उपनिषदः, वारुणीर्देवता उपनिषदः, याज्ञिकीर्देवता उपनिषदः,' इति अन्यान्यपि चत्वारि काण्डानि अधिकानि तत्रैवान्तरविभागेन परिकल्पितानि भवन्ति। इति नवकाण्डपक्षे काण्डानि। षट्काण्डपक्षे आरुणान्तानि षट्, पञ्चपक्षे स्वायम्भुवान्तानि पञ्च। चतुष्पक्षे वैश्वदेवान्तानि चत्वारि।

नवपक्षे तेषां विभागः — ' भद्रं कर्णेभिरिति ' प्रश्नः आरुणं काण्डम्॥ १॥ ' शन्नो मित्रः ' इति पूर्वोत्तरशान्तिसहितः ' शीक्षां व्याख्यास्यामः ' इति प्रश्नः सांहित्यो देवता उपनिषदः॥ २॥ ' अम्भस्य पारे ' इति प्रश्नः याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः॥ ३॥ ' ब्रह्मविद्-भृगुर्वै वारुणिः ' इति प्रश्नद्वयं सशान्तिकं वारुण्यो देवता उपनिषदः॥४॥

मातृदत्तेन तु स्वायम्भुवकाण्डमात्रमधिकं पाक्षिकत्वेन सङ्गृहीतम्। आरुणादिकाण्डानि तु नैव सङ्गृहीतानि तस्मिन् कल्पे, ' भद्रं प्रश्नः ' आग्नेयकाण्डेऽन्तर्भवति काठकत्वसामान्यात्, अवशिष्टाः पञ्चप्रश्नाः वैश्वदेवकाण्डस्य अन्त्यत्वात् तत्रैवान्तर्भवन्ति। स्वायम्भुवकाण्डस्य पृथक्त्वपक्षे तस्यैवान्त्यत्वात् तत्रैवान्तर्भावो ज्ञेयः इति। तद्यथाकाण्डमध्ययनम्।

कृष्णयजुर्वेदः (तैत्तिरीय शाखायाः) काण्डविभागोपहितः

आर्षेयपाठक्रमः ।

[बौधायन–हिरण्यकेशादि–काण्डानुक्रमणिकायां प्रसिद्धः ।]

अथ तैत्तिरीया

कृष्णयजुःसंहिता – मन्त्रभागात्मिका ।

अथ तैत्तिरीयम्

कृष्णयजुर्ब्राह्मणं विधि-(ब्राह्मण-) भागात्मकम् ।

॥ प्रथमं प्राजापत्यं काण्डम् ॥ १ ॥

प्रथमः पौरोडाशिकः प्रश्नः ।

अनुक्रमः	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
१	इषे त्वोर्जे त्वा.	तै. सं.	१,	१,	१	यजुर्मन्त्राः।
२	यज्ञस्य घोषदसि.	,,			२	,,
३	शुन्धध्वं दैव्याय	,,			३	
४	कर्मणे वां देवेभ्यः	,,			४	
५	देवो वः सवितोत्पुनातु	,,			५	
६	अवधूत९ रक्षः	,,			६	
७	धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ	,,			७	
८	सं वपामि समापः	,,			८	
९	आ दद इन्द्रस्य	,,			९	
१०	प्रत्युष्ट९ रक्षः	,,			१०	
११	कृष्णोऽस्याखरेष्ठः	,,			११	
१२	भुवनमसि विप्रथस्व	,,			१२	
१३	वाजस्य मा प्रसवेन	,,			१३	

(अनुवाकाः १३)

॥ इति पौरोडाशिकमन्त्राः ॥

प्रथमं पौरोडाशिकब्राह्मणम् ।

अनुक्रमः	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
१	तृतीयस्यामितो.	तै. ब्रा.	३,	२,	१–१०	दशानुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः
२	प्रत्युष्ट९ रक्षः	,,	३,	३,	१-११	एकादशानुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः
३	विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः	तै. सं	२,	५,	१	अनुब्राह्मणम्
४	त्वष्टा हतपुत्रः	,,			२	,,
५	इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसम्	,,			३	,,
६	ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै	,,			४	,,
७	नासोमयाजी सन्नयेत्	,,			५	,,
८	एष वै देवरथः	,,			६	,,
९	समिधो यजति.	,,	२,	६,	१	ब्राह्मणम्
१०	चक्षुषी वा एते	,,			२	,,
११	प्रजापतिर्देवेभ्यः	,,			३	,,
१२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसव	,,			४	,,
१३	ब्रह्मवादिनो वदन्त्यद्भिः	,,			५	,,

॥ द्वितीयो याजमानप्रश्नः ॥

१	पयस्वतीरोषधयः	तै. सं.	१, ५, १० ‘मम नाम’ इत्यस्मिन्ननुवाकेऽनुवाकान्तं (७–१३ इति) ७ मन्त्राः ।
२	सं त्वा सिञ्चामि यजुषा.	,,	१, ६, १
३	ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ	,,	२
४	अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु.	,,	३
५	बर्हिषोऽहं देवयज्यया.	,,	४
६	आ प्यायतां ध्रुवा.	,,	५
७	अगन्म सुवः सुवरगन्म.	,,	६

(अनुवाकाः ७)

॥ इति याजमानमन्त्राः ॥

॥ तृतीयो होतृप्रश्नः ॥

			प्रपा.	अनु.
१	चित्तिः स्रुक्.	तै. आ.	३,	१
२	पृथिवी होता.	,,		२
३	अग्निर्होता.	,,		३
४	सूर्यं ते चक्षुः.	,,		४
५	महाहविर्होता.	,,		५
६	वाग्घोता.	,,		६
७	ब्राह्मण एकहोता.	,,		७
८	अग्निर्यजुर्भिः.	,,		८
९	सेनेन्द्रस्य.	,,		९

१४	अग्नेस्त्रयो ज्यायाꣳसो.	तै. सं.	२ ६ ६
१५	देवा वै सामिधेनीरनूच्य.	,,	२, ५, ११ “निवीतं मनुष्याणां” (९–२६) इत्यत्र अनुवाकान्तो निवीत शेषः “न परोच्यः” इत्यन्तम्
१६	इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा.	तै. ब्रा.	१, ३, १० एकोऽनुवाकः

॥ इति पौरोडाशिकब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३५)

॥ द्वितीयं याजमानब्राह्मणम् ॥

१	यथा वै समृतसोमाः.	तै. सं.	१, ६, ७
२	यो वै श्रद्धामनारभ्य.	,,	८
३	प्रजापतिर्यज्ञान्.	,,	९
४	ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ	,,	१०
५	यो वै सप्तदशं.	,,	११
६	पाकयज्ञं वा	,,	१, ७, १
७	परोक्षं वा अन्ये देवाः	,,	३
८	बर्हिषोऽहं देवयज्यया.	,,	४
९	ध्रुवां वै रिच्यमानाम्.	,,	५
१०	अगन्म० अगन्मेत्याह.	,,	६

॥ इति याजमानब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १०)

॥ तृतीयं होतृब्राह्मणम् ॥

१	प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति.	तै. ब्रा.	२, २, १—११ एकादशानुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः ।
२	ब्रह्मवादिनो वदन्ति, किं चतुर्होतॄणां०	,,	२, ३, १—११ एकादशानुवाकात्मकः पूर्णः प्रश्नः ।

(अनुवाकाः २२)

॥ इति होतृब्राह्मणम् ॥

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१०	देवस्य त्वा सवितुः	तै. आ.	३, १०	
११	सुवर्णं घर्मम्.	,,	११	
१२	सहस्रशीर्षा पुरुषः	,,	१२	
१३	अद्भ्यः सम्भूतः.	,,	१३	

॥ इति होतृमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ चतुर्थो हौत्रप्रश्नः ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	सत्यं प्रपद्ये.	तै. ब्रा.	३, ५, १	
२	प्र वो वाजा अभिद्यवः	,,	२	
३	अग्ने महाँ असि ब्राह्मणभारत	,,	३	
४	अग्निर्होता वेरवग्निः	,,	४	
५	समिधो अग्न आज्यस्य	,,	५	
६	अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्.	,,	६	
७	अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्.	,,	७	
८	उपहूतꣳ रथन्तरम्.	,,	८	
९	देवं बर्हिर्वसुवने.	,,	९	
१०	इदं द्यावापृथिवी.	,,	१०	
११	तच्छं योरावृणीमहे.	,,	११	
१२	आ प्यायस्व सं ते, इह त्वष्टारमग्रियम्.	,,	१२	
१३	उपहूतꣳ रथन्तरम्.	,,	१३	

॥ इति हौत्रमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ पञ्चमः पितृमेधप्रश्नः ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	परे युवाꣳसं प्रवतो.	तै. आ.	६, १	
२	य एतस्य पथो गोप्तारः	,,	२	
३	प्र केतुना बृहता.	,,	३	

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ चतुर्थं हौत्रब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	देवा वै नार्चि न यजुषि.	तै. सं.	२, ५, ७	
२	अयज्ञो वा एष योऽसामा.	,,	८	
३	अग्ने महाꣳ असीत्याह.	,,	९	
४	त्रीꣳस्तृचाननु ब्रूयात्.	,,	१०	
५	निवीतं मनुष्याणाम्.	,,	११	निवीतमित्यादि मनुष्यलोकं चाभि जयतीत्यन्तं (१-८)
६	मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत्	,,	२, ६, ७	
७	पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते	,,	८	
८	अग्नीध आ दधाति.	,,	९	
९	देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं.	,,	१०	
१०	सꣳश्रवा ह सौवर्चनसः	,,	१, ७, २	

(अनुवाकाः १०)

॥ इति हौत्रब्राह्मणम् ॥

४	यं ते अग्निममन्थाम	,,	४
५	आयातु देवः सुमनाभिः	,,	५
६	वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि.	,,	६
७	उत्ते तभ्नोमि पृथिवीम्.	,,	७
८	अपूपवान् घृतवान्.	,,	८
९	एतास्ते स्वधा अमृताः	,,	९
१०	आरोहतायुर्जरसम्.	,,	१०
११	अप नः शोशुचदघम्.	,,	११
१२	अपश्याम युवतिम्.	,,	१२

॥ इति पितृमेधमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः १२)

॥ इति प्रथमं प्राजापत्यं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायां मन्त्रभागे	प्रश्नाः	ब्राह्मणे विधिभागे	
१३ अनुवाकाः	१ पौरोडाशिके	अनुवाकाः–	३५
७ ,,	२ याजमाने	,,	१०
१३ ,,	३ होतृप्रश्ने	,,	२२
१३ ,,	४ हौत्रे	,,	१०
१२ ,,	५ पितृमेधे	,,	०
५८ अनुवाकाः।	५ प्रश्नाः।	अनुवाकाः	७७

एवं प्रथमे प्राजापत्यकाण्डे–

प्रश्नाः	५	प्रश्नाः।
संहितायाम्	५८	अनुवाकाः।
ब्राह्मणे	७७	,,

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ द्वितीयं सौम्यं काण्डम् ॥ २ ॥

॥ प्रथमः अध्वर्यवः प्रश्नः ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	आप उन्दन्तु जीवसे	तै. सं.	१, २, १	
२	आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा.	,,	२	
३	दैवीं धियं मनामहे.	,,	३	
४	इयं ते शुक्र तनूः.	,,	४	
५	वस्व्यसि रुद्राऽसि	,,	५	
६	अꣳशुना ते अꣳशुः पृच्यतां.	,,	६	
७	सोमं ते क्रीणामि.	,,	७	
८	उदायुषा स्वायुषा	,,	८	
९	प्र च्यवस्व भुवस्पते.	,,	९	
१०	अग्नेरातिथ्यमसि.	,,	१०	
११	अꣳशुरꣳशुस्ते.	,,	११	
१२	वित्तायनी मेऽसि.	,,	१२	
१३	युञ्जते मनः.	,,	१३	
१४	देवस्य त्वा० अभ्रिरसि.	,,	१, ३, १	
१५	रक्षोहणो वलगहनः	,,	२	
१६	विभूरसि प्रवाहणः	,,	३	
१७	त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यः.	,,	४	
१८	अत्यन्यानगाम्.	,,	५	
१९	पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा	,,	६	
२०	इषे त्वोपवीरसि.	,,	७	
२१	आ ददे ऋतस्य त्वा.	,,	८	
२२	वाक्त आ प्यायताम्.	,,	९	
२३	सं ते मनसा मनः	,,	१०	

॥ प्रथमं अध्वर्यवब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	प्राचीनवꣳशं करोति.	तै. सं.	६, १, १–११	सम्पूर्णः प्रश्नः
२	यदुभौ विमुच्य.	,,	६, २, १–११	सम्पूर्णः प्रश्नः
३	चात्वालाद्धिष्णियात्	,,	६, ३, १–११	सम्पूर्णः प्रश्नः
४	यज्ञेन वै प्रजापतिः	,,	६, ४, १	
५	देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे.	,,	२	
६	ब्रह्मवादिनो वदन्ति, स त्वा अध्वर्युः स्यात्.	,,	३	अनुब्राह्मणम् ।
७	स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति.	,,	६, ६, ४–११	इत्यारभ्य अष्टानुवाकाः प्रश्नान्तम् ।
८	प्रजननं ज्योतिः.	,,	७, १, १	अनुब्राह्मणम्
९	प्रातःसवने वै गायत्रेण.	,,	२	,,
१०	ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत.	,,	३	,,
११	देवासुराः संयत्ता आसन् स प्रजापतिरिन्द्रं ज्येष्ठं०	तै. ब्रा.	१, ५, ९	ब्राह्मणम्
१२	स समुद्र उत्तरतः	,,	१०	,,
१३	ये वै चत्वारः स्तोमाः.	,,	११	,,
१४	तस्या वाचोऽवपादात्.	,,	१२	,,

(अनुवाकाः ५१)

॥ इति अध्वर्यवब्राह्मणम् ॥

			११
२४	समुद्रं गच्छ स्वाहा.	,,	१२
२५	हविष्मतीरिमा आपः.	,,	१३
२६	हृदे त्वा मनसे त्वा.	तै. ब्रा. १, ४,	८
२७	पवमानः सुवर्जनः.	,, १, १,	१
२८	ब्रह्म सन्धत्तम्.		(अनुवाकाः २८)

॥ इति अध्वर्यवमन्त्राः ॥

॥ द्वितीयो ग्रहाख्यः प्रश्नः ॥

१	आ ददे ग्रावासि.	तै. सं. १, ४,	१-४२ अनुवाकाः
२	तरणिर्विश्वदर्शतः	तै. आ. ३,	१६
			(अनुवाकाः ४३)

॥ इति ग्रहमन्त्राः ॥

१	उदु त्यं जातवेदसम्.	तै. सं. १, ४,	४३ दाक्षिणानि ।

॥ समिष्टयजूꣳषि ॥

१	धाता रातिः.	तै. सं. १, ४,	४४

॥ अवभृथयजूꣳषि ॥

१	उरुꣳ हि राजा वरुणः	तै. सं. १, ४,	४५
			(अनुवाकाः ३)

॥ वाजपेयः ॥

		तै. सं. १, ७,	७
१	देव सवितः प्रसुव.		८
२	देवस्याहꣳ सवितुः.	,,	९
३	क्षत्रस्योल्बमसि.	,,	१०
४	वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे.	,,	११
५	अग्निरेकाक्षरेण.	,,	
६	उपयामगृहीतोऽसि.		१२
	नृषदं त्वा.	,,	(अनुवाकाः ६)

॥ इति वाजपेयमन्त्राः ॥

॥ द्वितीयं ग्रहब्राह्मणम् ॥

१	उभये वा एते	तै. ब्रा. १, ४, १	अनुब्राह्मणम्
२	ब्रह्मवादिनो वदन्ति	,, १, ५, ४	,,
३	देवस्य त्वा सवितुरिति	तै. सं. ६, ४, ४-११	प्रश्नान्तं अष्टानुवाकाः
४	इन्द्रो वृत्राय वज्रम्	,, ६, ५, १-११	कृत्स्नः प्रश्नः
			(अनुवाकाः २१)

॥ इति ग्रहब्राह्मणम् ॥

१	सुवर्गाय वा एतानि.	तै. सं. ६, ६, १	दाक्षिणब्राह्मणम् ।

॥ समिष्टयजुर्ब्राह्मणम् ॥

१	समिष्टयजूꣳषि जुहोति.	तै. सं. ६, ६, २

॥ अवभृथयजुर्ब्राह्मणम् ॥

१	अवभृथयजूꣳषि जुहोति.	तै. सं. ६, ६, ३	(अनुवाकाः ३)

॥ वाजपेयब्राह्मणम् ॥

१	देवा वै यथादर्शम्.	तै. ब्रा. १, ३,	२
२	देवा वै यदन्यैर्ग्रहैः.	,,	३
३	ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमः	,,	४
		,,	५
४	सावित्रं जुहोति.	,,	६
५	देवस्याहꣳ सवितुः प्रसव, इत्याह.	,,	

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अनु०	विशेषः

॥ शुक्रियाणि, शुक्रियः प्रश्नः ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अनु०	विशेषः
१	नमो वाचे.	तै. आ.	४,		१--४२	अनुवाकाः

॥ इति शुक्रियमन्त्राः ॥ (अनुवाका : ४२)

॥ सवाः (सवप्रश्नः) ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अनु०	विशेषः
१	अषाढं युत्सु पृतनासु.	तै. ब्रा.	२,	७,	४	अन्तिमो मन्त्रः
२	ये मे पञ्चाशतं ददुः	,,			५	,, मन्त्रः
३	रेवज्जातः सहसा वृद्धः	,,			६	एको मन्त्रः
४	सिꣳहे व्याघ्र उतया.	,,			७	पूर्णः अनुवाकः
५	अभि प्रेहि वीरयस्व.	,,			८	,,
६	अस्याजरासो.	,,			१२	,,
७	तिष्ठा हरी रथ आ	,,			१३	,,
८	व्याघ्रोऽयमग्नौ चरति.	,,			१५	,,
९	अभि प्रेहि वीरयस्व	,,			१६	,,
१०	ये केशिनः प्रथमाः	,,			१७	,,

(अनुवाकाः ८)

॥ इति सवमन्त्राः ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थ.	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
६	तार्प्यं यजमानम्.	तै. ब्रा.	१,	३,	७	
७	सप्तान्न होमान् जुहोति.	,,			८	
८	नृषदं त्वेत्याह.	,,			९	

॥ इति वाजपेयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ८)

॥ शुक्रियब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थ.	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
१	देवा वै सत्रमासत.	तै. आ.	५,		१-१२	कृत्स्नः प्रश्नः

॥ इति शुक्रियब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १२)

॥ सवब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थ.	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
१	त्रिवृत्स्तोमो भवति	तै. ब्रा.	२,	७,	१	
२	यदाग्नेयो भवति अग्निमुखा०	,,			२	
३	यदाग्नेयो भवति आग्नेयो	,,			३	
४	न वै सोमेन सोमस्य.	,,			४	तत्सर्वं भवतीत्यन्तम्
५	यो वै सोमेन सूयते.	,,			५	तत्सर्वं भवतीत्यन्तम्
६	एष गोसवः.	,,			६	षट्त्रिꣳशः सर्वः इत्यन्तम् ।

(इत्याह स्वाराज्यमेवैनं गमयति इत्यनुवाकशेषः)

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थ.	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
७	प्रजापतिः प्रजाः	,,			९	
८	प्रजापतिरकामयत.	,,			१०	
९	अगस्त्यो मरुद्भ्यः	,,			११	
१०	प्रजापतिः पशूनसृजत	,,			१४	
११	इन्द्रं वै स्वा विशः–	,,			१८	

॥ इति सवब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ११)

॥ इति द्वितीयं सौम्यं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायाम्		प्रश्नाः		ब्राह्मणे
२८	अनुवाकाः	१ आध्वर्यवम्	अनुवाकाः	५१
४२	,,	२ ग्रहाः	,,	२१
३	,,	३ दाक्षिणादित्रयं	,,	३
६	,,	४ वाजपेयः	,,	८
४२	,,	५ शुक्रियाणि	,,	१२
८	,,	६ सवाः	,,	११
१२९	अनुवाकाः ।	६ प्रश्नाः ।	अनुवाकाः	१०६

एवं द्वितीये सौम्यकाण्डे—

प्रश्नाः	६	प्रश्नाः ।
संहितायाम्	१२९	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	१०६	,,

॥ तृतीयमाग्नेयं काण्डम् ॥३॥

॥ अग्न्याधेयम् ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
१	उद्धन्यमानमस्या अमेध्यम्.	तै. ब्रा. १, २, १	एकोऽनुवाकः
२	वर्मः शिरस्तदयमग्निः	,, १, १, ७	,,

॥ इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ॥ (अनुवाकौ २)

॥ अग्न्याधेयब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	
१	कृत्तिकास्वग्निमादधीत	तै. ब्रा. १, १, २–६	पञ्चानुवाकाः
२	इमे वा एते.	,, १, १, ८–१०	त्रयोऽनुवाकाः

॥ इत्यग्न्याधेयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ८)

॥ पुनराधेयम् ॥

१	भूमिर्भूम्ना.	तै. सं. १, ५, ३	एकोऽनुवाकः

॥ इति पुनराधेयम् ॥ (अनुवाकः १)

॥ पुनराधेयब्राह्मणम् ॥

१	देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तः	तै. सं. १, ५, १
२	परा वा एष यज्ञम्.	,, २
३	भूमिर्भूम्ना० इत्याह.	,, ४
४	देवासुराः संयत्ता आसन्	तै. ब्रा. १, ३, १

॥ इति पुनराधेयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ अग्निहोत्रम् ॥

... ...

॥ अग्निहोत्रब्राह्मणम् ॥

१	अङ्गिरसो वै सत्रमासत.	तै. ब्रा. २, १, १–११	समग्रः प्रश्नः ॥
२	उदस्थाद्देव्यदितिः	,, १, ४, ३	एकोऽनुवाकः
३	नि वा एतस्य	,, ४	

॥ इत्यग्निहोत्रब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १३)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ अग्न्युपस्थानम् ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अ.	विशेषः
१	उपप्रयन्तो अध्वरम्.	तै. सं.	१,	५,	५	एकोऽनुवाकः
२	सं पश्यामि प्रजा अहम्.	,,			६	,,
३	मम नाम प्रथमं जातवेदः	,,			१०	षण्मन्त्राः

॥ इत्यग्न्युपस्थानमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ अग्निचयनम् ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अ.	विशेषः
१	युञ्जानः प्रथमं मनः	तै. सं.	४,	१,	१–१०	दशानुवाकाः
२	विष्णोः क्रमोऽसि	,,	४,	२,	१–१०	,,
३	आ प्यायस्व मदिन्तम	तै. आ.		३,	१७	एको मन्त्रः पूर्वत्र २ प्रश्ने सप्तानुवाकानन्तरम्
४	अपां त्वेमन्त्सादयामि.	तै. सं.	४,	३,	१-१२	द्वादशानुवाकाः
५	ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्.	तै. आ.		३,	१८	एको मंत्रः पूर्वत्र ३ प्रश्ने एकादशानुवाकानन्तरम्
६	रश्मिरसि क्षयाय त्वा.	तै. सं.	४,	४,	१-११	एकादशानुवाकाः
७	ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि.	तै. आ.		३,	१९	एको मन्त्रः पूर्वत्र ४ प्रश्ने नवानुवाकानन्तरम्
८	नमस्ते रुद्र मन्यवे.	तै. सं.	४,	५,	१–११	कृत्स्नः प्रश्नः
९	अश्मन्नूर्जं पवते	,,	४,	६,	१–५	पञ्चानुवाकाः
१०	अग्नाविष्णू सजोषसा	,,	४,	७,	१-१४	चतुर्दशानुवाकाः
११	आयुषः प्राण॰ सन्तनु	तै. ब्रा.	१,	५,	७	
१२	इन्द्रो दधीचो अस्थभिः	,,			८	

॥ इत्यग्निचयनमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ७८)

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ अग्न्युपस्थानब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
१	अयज्ञो वा एषः.	तै. सं.	१,	५,	७	
२	सं पश्यामि प्रजा अहम्	,,			८	
३	अग्निहोत्रं जुहोति.	,,			९	

॥ इत्यग्न्युपस्थानब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ अग्निचयनब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अनु.	विशेषः
१	सावित्राणि जुहोति	तै. सं.	५,	१,	१–१०	दशानुवाकाः
२	विष्णुमुखा वै देवाः	,,	५,	२,	१–१०	,,
३	उत्सन्नयज्ञो वा एषः	,,	५,	३,	१–११	एकादशानुवाकाः
४	देवासुराः॰ ते न	,,	५,	४,	१–११	,, (एतेषां द्विचत्वारिंशिकमिति संज्ञा।)
५	यदेकेन सꣳस्थापयति	,,	५,	५,	१–१०	दशानुवाकाः
६	हिरण्यवर्णाः शुचयः	,,	५,	६,	१–१०	मन्त्रब्राह्मणात्मकः
७	यो वा अयथादेवतम्	,,	५,	७,	१–१०	

(एतेषां त्रैंशिकमिति संज्ञा ।)

(प्राणभृत उपधाय संयत उप दधाति तै. सं. ५।२।१०),
अयं पुरो भुवः (तै. सं. ४।३।२) इत्यस्य अनन्तरम्

॥ इत्यग्निचयनब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ७२)

॥ सावित्रम् ॥

१ संज्ञानं विज्ञानं — तै. ब्रा. ३, १०, १-८ — अष्टावनुवाकाः

*

॥ इति सावित्रमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ८)

॥ नाचिकेतम् ॥

१ लोकोऽसि स्वर्गोऽसि. — तै. ब्रा. ३, ११, १
२ त्वमग्ने रुद्रो असुरः — ,, — २
३ अग्नाविष्णू सजोषसा — ,, — ३
४ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि — ,, — ४
५ सप्त ते अग्ने समिधः — ,, — ५
६ यत्तेऽचितं यदु चितम् — ,, — ६

॥ इति नाचिकेतमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ६)

॥ चातुर्होत्रीयम् ॥

१ चित्तिः स्रुक्. — तै. आ. — ३, १ चित्तिप्रश्ने होत्रेऽन्तर्गतम्

॥ इति चातुर्होत्रीयम् ॥ (अनुवाकः १)

॥ वैश्वसृजम् ॥

१ यदामृतं यच्च मर्त्यम् — तै. ब्रा. ३, १२, ६
२ सर्वा दिशो दिक्षु — ,, — ७
३ सर्वान्दिवꣳ सर्वान्देवान् — ,, — ८
४ ऋचां प्राची महती — ,, — ९

॥ इति वैश्वसृजमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ आरुणम् ॥

१ भद्रं कर्णेभिः० — तै. आ. — १, — १-३२ मन्त्रब्राह्मणात्मकः पूर्णः प्रश्नः
२ स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् — ,, — २ इह रातिरस्तु(९ मन्त्राः)
३ साकंजानाꣳ सप्तथमाहुः — ,, — ३ एकादशमन्त्राः पूर्णःप्रश्नः

॥ सावित्रब्राह्मणम् ॥

१ प्रजापतिर्देवानसृजत — तै. ब्रा. ३, १०, ९
२ इयं वाव सरघा — ,, — १०
३ कश्चिद्ध वा अस्मात् — ,, — ११

॥ इति सावित्रब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ नाचिकेतब्राह्मणम् ॥

१ अयं वाव यः पवते — तै. ब्रा. ३, ११, ७
२ उशन् ह वै वाजश्रवसः — ,, — ८
३ तꣳ हैतमेके पशुबन्ध एव — ,, — ९
४ यां प्रथमामिष्टकां — ,, — १०

॥ इति नाचिकेतब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ४)

॥ चातुर्होत्रीयब्राह्मणम् ॥

१ ब्रह्म वै चतुर्होतारः — तै. ब्रा. ३, १२, ५

॥ इति चातुर्होत्रीयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकः १)

॥ वैश्वसृजब्राह्मणम् ॥

... ...

॥ आरुणब्राह्मणम् ॥

१ ... ... — तै. आ. — १, — २—
२ नात्र भुवनं न पूषा — ,, — २ — अनुवाकान्तम्
३ याः प्रतितिष्ठन्ति — ,, — ३ — ,,

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
४	आक्षिदुःखोत्थितस्यैव	तै. आ.	१ ४	अनुवाकः
५	अतिताम्राणि वासाꣳसि	,,	५	चत्वारो मन्त्राः
६	अत्यूर्ध्वाक्षोऽतिरश्चात्	,,	६	मन्त्रात्रयः
७	अव द्रप्सो अꣳशुमतीं	,,	,,	एको मन्त्रः
८	आरोगो भ्राजः	,,	७	,,
९	यत्ते शिल्पम्	,,	,,	,,
१०	सप्त सूर्या दिवमनुप्रविष्टाः	,,	,,	,,
११	सप्त दिशो नानासूर्याः	,,	,,	,,
१२	यद्द्याव इन्द्र ते शतम्	,,	,,	,,
१३	चित्रं देवानाम्	,,	,,	,,
१४	क्केदमभ्रं निविशते	,,	८	सप्तदश मन्त्रेभ्योऽन्ते
१५	आ यस्मिन्त्सप्त वासवाः	,,	,,	एको मन्त्रः
१६	अग्ने नय सुपथा	,,	,,	,,
१७	अग्निश्च जातवेदाश्च	,,	९	,,
१८	प्रभ्राजमाना	,,	,,	,,
१९	स्वानभ्राट्	,,	,,	,,
२०	गौरी मिमाय	,,	,,	,,
२१	वराहवः स्वतपसः	,,	,,	,,
२२	समानमेतदुदकम्	,,	,,	चत्वारो मन्त्राः
२३	सहस्रवृदियं भूमिः	,,	१०	दशमन्त्राः
२४	पवित्रवन्तः परि वाजम्	,,	११	चत्वारो मन्त्राः
२५	अमी य ऋक्षाः	,,	,,	द्वादशमन्त्राः
२६	आ तमग्ने रथं तिष्ठ	,,	,,	मन्त्रात्रयः
२७	आतनुष्व प्रतनुष्व	,,	१२	एकादशमन्त्राः
२८	ब्रह्मण उद्दरणमसि	,,	,,	एको मन्त्रः

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनुक्रमः	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां. प्र. अनु.	विशेषः
४	... ...	तै. आ.		
५	रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः	,,	.. १, ५	अनुवाकान्तम्
६	तस्मै सर्वं ऋतवो नमन्ते	,,	६	तस्यैषा भवतीत्यन्तम्
,,	एतयैवेन्द्रः सलावृक्या सह	,,	,,	अनुवाकान्तम्
८	... ...			
९	ते अस्मै सर्वे कश्यपात्	,,	७	तेषामेषा भवतीत्यन्तम्
१०	सप्तर्त्विजः सूर्याः	,,	,,	,, ,, ,,
११	तदप्याम्नायः	,,	,,	तस्यैषा ,,
१२	नानालिङ्गत्वादृतूनां	,,	,,	तेषामेषा ,,
१३	... ...			
१४	अपैतं मृत्युं जयति	,,	८	तस्यैषा भवति
१५	कश्यपः पश्यको भवति	,,	,,	,,
१६	... ...			
१७	यथर्त्वेवाग्नेरर्चिः	,,	९	एकादशस्त्रीकस्य इति
१८	नैनं वैद्युतो हिनस्ति	,,	,,	अथ गन्धर्वगणाः इति
१९	देवाश्च महादेवाः	,,	,,	य एवं वेद इत्यन्तम्
२०	वाचो विशेषणम्	,,	,,	
२१	पर्जन्याः सप्त पृथिवीम्	,,	,,	तेषामेषा भवतीत्यन्तम्
२२	सोमपा असोमपाः	,,	,,	
२३	तयोरेतौ वत्सावहोरात्रे	,,	१०	अनुवाकान्तम्
२४	अथ सवितुः श्यावाश्वस्य	,,	११	
२५	नैतमृषिं विदित्वा	,,	,,	तत्संभवस्य व्रतम्
२६	... ...			
२७	उक्तो वेषो वासाꣳसिच	,,	१२	वाश्चेव विद्युदिति
२८	... ...			

२९	अष्टयोनीमष्टपुत्राम्	तै. आ.	१३	अष्टमन्त्राः
३०	मित्रश्च वरुणश्च	,,	,,	एको मन्त्रः
३१	हिरण्य०, हꣳसः०, ब्रह्म०, तदि०,,			चत्वारो मन्त्राः
३२	योऽसौ तपन्नुदेति	,,	१४	द्वादशमन्त्राः
३३	वसूनामादित्यानाꣳ स्थाने	,,	१५	अष्टमन्त्राः अनुषङ्गः
३४	आरोगस्य स्थाने	,,	१६	,, ,,
३५	प्रभ्राजमानाꣳ रुद्राणाम्	,,	१७	द्वाविंशतिमन्त्राः
३६	अग्नेः पूर्वदिश्यस्य	,,	१८	अष्टमन्त्राः
३७	दक्षिणपूर्वस्यां दिशि	,,	१९	आयस्मिन् २ प्रश्ने
३८	इन्द्रघोषा वो वसुभिः	,,	२०	सप्तदशमन्त्राः
३९	आपमापामपः सर्वाः	,,	२१	नवमन्त्राः
४०	अपाꣳ रसमुदयꣳ सन्	,,	२२	एको मन्त्रः
४१	कामस्तदग्रे	,,	२३	,,
४२	आपो ह यद् बृहतीः	,,	,,	,,
४३	विधाय लोकान्	,,	,,	,,
४४	केतवो अरुणासश्च	,,	२४	,,
४५	आपमापामपः सर्वाः	,,	२५	,,
४६	लोकं पृण छिद्रं पृण	,,	,,	इवेतीत्यन्तम्
४७	इमा नु कं भुवना	,,	२७	विंशतिमन्त्राः
४८	शतमिन्नु शरदः	,,	,,	एको मन्त्रः
४९	विशीर्ष्णीं गृध्रशीर्ष्णीं	,,	२८	मन्त्रौ
५०	पर्जन्याय प्रगायत	,,	२९	मन्त्रास्त्रयः
५१	पुनर्मामैत्विन्द्रियम्	,,	३०	,,
५२	अद्भ्यस्तिरोधाऽजायत	,,	३१	चत्वारो मन्त्राः
५३	हिरण्यनाभये	,,	,,	एको मन्त्रः
५४	क्षत्रं क्षत्रं वैश्रवणः	,,	,,	,,
५५	तिरोधा भूः	,,	,,	,,

२९	... ...			
३०	... ...			
३१	गर्भः प्राजापत्यः	तै. आ.	१, १३	अनुवाकान्तम्
३२	... ...			
३३	अथादित्यस्याष्टपुरुषस्य	,,	१५	
३४	... ...			
३५	अथ वायोरेकादश ,,	,,	१७	
३६	अथाग्नेरष्टपुरुषस्य	,,	१८	
३७	... ...			
३८	... ...			
३९	योऽपां पुष्पं वेद	,,	२२	
४०	इमे वै लोका, अपाꣳ रसः	,,	,,	अनुवाकान्तम्
४१	आपो वा इदमासन्	,,	२३	उपैनं तदुपनमति
४२	तस्मादिदꣳ सर्वम्	,,	,,	
४३	सर्वमेवेदमाप्त्वा	,,	,,	अनुवाकान्तम्
४४	चतुष्टय्य आपो गृह्णाति	,,	२४	तदेषाऽभ्यनूक्ता
,,	शतशश्चैव सहस्रशश्च	,,	,,	अनुवाकान्तम्
४५	जानुदघ्नीमुत्तरवेदीं	,,	२५	स्वर्गस्य लोकस्य
४६	पञ्च चितय उपदधाति	,,	,,	
४७	अग्निं प्रणीयोपदधाति	,,	२६	अनुवाकः
४८	... ...			
४९	... ...			
५०	... ...			
५१	... ...			
५२	इति मन्त्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वम् ,,		३१	यदि बलिꣳ हरेत्
५३	अथ बलिꣳ हृत्वोपतिष्ठेत	,,	,,	
५४	अथ तमग्निमादधीत	,,	,,	
५५	अथ तमग्निमिन्धीत	,,	,,	

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थ.	कां.	प्र.	अ.	विशेषः
५६	तिरोधा भूः स्वाहा	तै. आ.		१	३१	एको मन्त्रः
५७	यस्ते विधातुको भ्राता	,,			,,	
५८	राजाधिराजाय	,,			,,	
५९	केतवो अरुणासश्च	,,			,,	
६०	शिवा नः शन्तमा भव	,,			,,	

॥ इत्यारुणम् ॥ (अनुवाकाः ३२)

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां.	प्र.	अ.	विशेषः
५६	यस्मिन्नस्य काले	तै. आ.		१	३१	सर्वार्था न सिध्यन्ते
५७	...	...				
५८	...	...				
५९	...	...				
६०	संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्	,,		१,	३२	

॥ इत्यारुणब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३२)

॥ इति तृतीयमाग्नेयं काण्डं संपूर्णम् ॥

संहितायाम्		प्रश्नाः	ब्राह्मणे	
२	अनुवाकाः	१ अग्न्याधेयम्	अनुवाकः	८
१	,,	२ पुनराधेयम्	,,	३
...	...	३ अग्निहोत्रम्	,,	१३
३	,,	४ अग्न्युपस्थानम्	,,	३
७८	,,	५ अग्निचयनम्	,,	७२
८	,,	६ सावित्रम्	,,	३
६	,,	७ नाचिकेतम्	,,	४
(१२)	,, हौत्रे	८ चातुर्होत्रीयम्	,,	१
४	,,	९ वैश्वसृजम्	...	...
(३२)	मंत्रब्राह्मणात्मकः	१० आरुणम्	मन्त्रब्राह्मणात्मकः	(३२)
१६				१६
११८	अनुवाकाः ।	१० प्रश्नाः ।	अनुवाकाः ।	१२३

एवं तृतीये आग्नेयकाण्डे—

प्रश्नाः	१०	प्रश्नाः ।
संहितायाम्	११८	अनुवाकाः ।
ब्राह्मणे	१२३	,,

॥ चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डम् ॥ ४ ॥

॥ राजसूयः ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां प्र. अनु.	विशेषः
१	वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाणः	तै. सं. १ ८ १	अनुमत्यै पुरोडाशं (ब्रा.)
२	प्रघास्यान् हवामहे	,, ३	ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं ,,
३	पूर्णा दर्वि परा पत	,, ४	अग्नयेऽनीकवते
४	एतत्ते तत ये च त्वामनु	,, ५	सोमाय पितृमते
५	यावन्तो गृह्याः स्मः	,, ६	प्रतिपूरुषम्
६	ये देवाः पुरःसदः	,, ७	ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं
७	अयं नो राजा	,, ९	बार्हस्पत्यं चरुं
८	सविता त्वा प्रसवानाम्	,, १०	अग्नये गृहपतये
९	अर्थेतः स्थापां पतिरसि	,, ११	अनुषङ्गः
१०	देवीरापः सं	,, १२	अनुवाकान्तम्
११	समिधमा तिष्ठ	,, १३	,,
१२	सोमस्य त्विषिरसि	,, १४	,,
१३	इन्द्रस्य वज्रोऽसि	,, १५	,,
१४	मित्रोऽसि वरुणोऽसि	,, १६	,,
१५	ऋतमेव परमेष्ठि	तै. ब्रा. १, ५, ५	,,

॥ इति राजसूयः ॥ (अनुवाकाः १०)

॥ पशुबन्धः काम्यः ॥

... ...

॥ राजसूयब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां प्र. अनु.	विशेषः
	अनुमत्यै पुरोडाशम्	तै. सं. १, ८, १	मन्त्रब्राह्मणात्मकः
१	आग्नेयमष्टाकपालम्	,, १, ८, २	ब्राह्मणम्
२	ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं	,, ३	मन्त्रब्राह्मणात्मकः
३	धात्रे पुरोडाशम्	,, ८	ब्राह्मणम्
४	आग्नेयमष्टाकपालम्	,, १७	,,
५	सद्यो दीक्षयन्ति	,, १८	,,
६	आग्नेयमष्टाकपालं	,, १९	,,
७	आग्नेयमष्टाकपालं	,, २०	,,
८	अनुमत्यै पुरोडाशम्	तै. ब्रा. १, ६, १-१०	कृत्स्नः प्रश्नः
९	एतद्ब्राह्मणान्येव	,, १, ७, १-१०	,,
१०	वरुणस्य सुषुवाणस्य	,, १, ८, १-१०	,,
११	... ...		(५-६ अनुवाकद्वयवर्ज्यं
१२	... ...		षट्त्रिंषदनुवाकाः)
१३	... ...		
१४	... ..		
१५	प्रजा वै सत्रमासत	तै. ब्रा. १, ४, ९	
,,	अग्निर्वाव संवत्सरः	,, १०	
,,	देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत	,, १, ५, ६	

॥ इति राजसूयब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३९)

॥ पशुबन्धब्राह्मणम् ॥

१	वायव्यꣳ श्वेतमा लभेत	तै. सं. २, १, १-१०	

॥ इति पशुबन्धब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १०)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ काम्याः इष्टयः ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः	तै. सं. २, २, ४	एको मन्त्रः

(अनुवाकः १)

॥ इति काम्याः इष्टयः ॥

॥ नक्षत्रेष्टयः ॥

१	अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः	तै. ब्रा. ३, १, १	त्रिंशन्मन्त्राः
२	ऋध्यास्म हव्यैः	,, २	,,
३	नवो नवो भवति	,, ३	विंशतिमन्त्राः
४	अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः	,, ३, १, ४-६	उपहोमाः
५	अग्नेः कृत्तिकाः	,, १, ५, १	

(अनुवाकाः ७)

॥ इति नक्षत्रेष्टयः ॥

॥ दिवः श्येनयः ॥

१	तुभ्यं ता आङ्गिरस्तम	तै. ब्रा. ३, १२, १	
२	अग्नये कामाय स्वाहा	,, २	उपहोमः

(अनुवाकौ २)

॥ इति दिवः श्येनयः ॥

॥ अपावाः ॥

१	तपसा देवा देवतामग्र	तै. ब्रा. ३, १२ ३	
२	अग्नये स्वाहा तपसे	,, ४	उपहोमः

(अनुवाकौ २)

॥ इत्यपावाः ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ काम्येष्टिब्राह्मणम् ॥

अनु.	मन्त्रब्राह्मणप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.	विशेषः
१	प्रजापतिः प्रजाः	तै. सं. २, २, १-११	एकादशानुवाकाः
२	आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यः	,, २, ३, १-१३	त्रयोदशानुवाकाः
३	देवा मनुष्याः पितरः	,, २, ४, १-१३	मन्त्रब्राह्मणात्मकः, ,,

(अनुवाकाः ३७)

॥ इति काम्येष्टिब्राह्मणम् ॥

॥ नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम् ॥

१	अग्निर्वा अकामयत	तै. ब्रा. ३, १, ४
२	मित्रो वा अकामयत	,, ५
३	चन्द्रमा वा अकामयत	,, ६
४	... ...	
५	यत्पुण्यं नक्षत्रम्,	,, १, ५, २
	देवस्य सवितुः	,, ३

(अनुवाकाः ५)

॥ इति नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम् ॥

॥ दिवः श्येनयः ॥

१	देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकः	तै. ब्रा. ३, १२, २

(अनुवाकः १)

॥ इति दिवः श्येनयः ॥

॥ अपावाः ॥

१	देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकः	तै. ब्रा. ३, १२, ४

(अनुवाकः १)

॥ इत्यपावाः ॥

॥ सात्रायणम् ॥

॥ उपहोमाः ॥

१ जुष्टो दमूना अतिथिः तै. ब्रा. २, ४, १-८ अष्टानुवाकाः
२ प्राणो रक्षति विश्वमेजत् ,, २, ५, १-८ ,,

(अनुवाकाः १६)

॥ कौलिकी ॥

१ स्वाद्वीं त्वा स्वादुना तै. ब्रा. २, ६, १-२० प्रथमः एकोऽनुवाको ग्रहः चतुर्थः उपहोमः
२ युवꣳ सुराममश्विना ,, १, ४, २

(अनुवाकाः २१)

॥ सूक्तानि ॥

१ पीवो अन्नाꣳ रयिवृधः तै. ब्रा. २, ८, १-८ अष्टानुवाकाः
२ भर्ता सन् भ्रियमाणो तै. आ. ३, १४
३ हरिꣳ हरन्तमनुयन्ति देवाः ,, ३, १५
४ ता सूर्याचन्द्रमसा तै. ब्रा. २, ८, ९

(अनुवाकाः ११)

॥ सात्रायणब्राह्मणम् ॥

१ अङ्गिरसो वै सत्रमासत तै. सं. ७, १, ४-१०
२ साध्या वै देवाः सुवर्गकामाः ,, ७, २, १-१०
३ प्रजवं वा एतेन यन्ति ,, ७, ३, १-१०
४ बृहस्पतिरकामयत ,, ७, ४, १-११
५ गावो वा एतत्सत्रमासत ,, ७, ५, १-१०
६ नवैतान्यहानि भवन्ति तै. ब्रा. १, २, २-६
७ यस्य प्रातःसवने सोमः ,, १, ४, ५-७

॥ इति सात्रायणब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ५६)

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

॥ औपानुवाक्यम् ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां प्र. अ.		विशेषः
१	अवद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः	तै. सं. ३, १, १	(प्रजापतिरका०)	एको मन्त्रः
२	उन्दतीर्बलं धत्त	,,	१	,, ,,
३	एष ते गायत्रो भागः	,,	३, १, २	मनसीति ब्रूयादित्यन्तम्।
४	प्रजापतेर्जायमानाः	,,	४	सर्वानुवाकः
५	युनज्मि ते पृथिवीम्	,,	६	ब्राह्मणान्तर्गताः (२-४)
६	आसन्यान्मा मन्त्रात्पाहि	,,	७	एको मन्त्रः
७	संवेशाय त्वोप० प्राणापानौ	,,	,,	
८	निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः	,,	८	
९	अवीवृधं वो मनसा	,,	,,	
१०	आ माऽस्कान्त्सह प्रजया	,,	,,	
११	द्रप्सश्चस्कन्द	,,	,,	अनुवाकान्तम्
१२	अग्निः प्रातःसवने पातु	,,	९	मन्त्रास्त्रयः
१३	अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु	,,	,,	एको मन्त्रः
१४	एष ते रुद्र भागः	,,	,,	,,
१५	जुष्टो वाचो भूयासम्	,,	१०	मन्त्राः पञ्च
१६	वागग्रेगा अग्र एतु	,,	,,	एको मन्त्रः
१७	विष्णो त्वं नो अन्तमः	,,	,,	एको मन्त्रः
१८	श्येनोऽसि गायत्रछन्दाः	,,	३, २, १	मन्त्रास्त्रयः
१९	उपयामगृहीतोऽसि	,,	,,	(प्रजापतये त्वा इत्यादि)
२०	द्वौ समुद्रौ विततौ	,,	२	मन्त्रौ द्वौ

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

॥ औपानुवाक्यब्राह्मणम् ॥

अ०	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.		विशेषः
१	प्रजापतिरकामयत	तै. सं. ३, १, १		
२	... ...			
३	यो वै सोमꣳ राजानम्	,,	२	
४	यज्ञं वा एतत् सं भरन्ति	,,	३	
५	प्राजापत्या वै	,,	५	
,,	यो वा अयथादेवतम्	,,	६	वसीयान्भवति इत्यन्तं,
६	इष्टर्गो वा अध्वर्युः	,,	७	पूर्वोऽर्द्धः क्षीयते इत्यन्तं,
७	इति पुरा प्रातरनुवाकात्	,,	,,	देवतासु वा एते (१-७)
८	इत्याहौषधीभ्यः	,,	८	अभि मन्त्रयेत इति,
,,	इत्याशिषमेवैताम्	,,	,,	अनिर्घातायेत्यन्तम्
९	... ...			
१०	... ...			
११	... ...			
१२	यो वै देवान्देवयशसेन	,,	९	मनुष्येषु इत्यन्तम्
,,	आयतनवतीर्वा अन्याः	,,	,,	आवारयेत् ,,
,,	इति सौम्या एव	,,	,,	एवं वेद ,,
१४	मनुः पुत्रेभ्यो दायम्	,,	९	अनुवाकान्तम्
१५	अध्वर्युर्वा ऋत्विजाम्	,,	१०	इत्याहुरित्यन्तम्
१६	इत्याह वाचमेव तत्	,,	,,	यज्ञमेवाकः इत्यन्तम्
,,	इत्याह यदेवास्य	,,	,,	अनुवाकान्तम्
१७	... ...			
१८	यो वै पवमानानाम्	,,	३, २, १	अनु त्वाऽऽरभे इत्यन्तम्
,,	इत्याहैते वै	,,	,,	अनुवाकान्तम्
२०	त्रीणि वाव सवनानि	,,	२	समावद्वीर्याणि करोति
,,	देवा वै यज्ञेऽकुर्वत	,,	,,	अनुवाकान्तम्

२१	परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रम्	तै. सं. ३, २, ३	इदमुन्मृजे इत्यन्तम्
२२	प्राणाय मे वर्चोदाः	,, ,,	(२-१७) ,,
२३	स्फ्यः स्वस्तिर्विघनः स्वस्तिः	,, ४	विंशतिमन्त्राः
※ २४	भक्षेहि माऽऽविश	,, ५	द्वाविंशति ,,
२५	महीनां पयोऽसि	,, ६	मन्त्राख्यः, गृण्हाम्यस्तृतं
२६	देव सवितरेतत्ते प्राह	,, ७	,,
२७	श्येनाय पत्वने स्वाहा	,, ८	अष्टाविंशतिमन्त्राः
२८	उक्थशाः इत्याह	,, ९	चत्वारो मन्त्राः
२९	उपयामगृहीतोऽसि वाक्ष	,, १०	पञ्चदशमन्त्राः
३०	अग्ने तेजस्विन्	,, ३, ३, १	मन्त्राः नव
३१	वायुर्हिंकर्ताऽग्निः	,, २	द्वौ मन्त्रौ
३२	इडा देवहूः	,, ,,	अनुवाकान्तम्
३३	वसवस्त्वा प्र बृहन्तु	,, ३	पञ्चविंशतिमन्त्राः
३४	वायुरसि प्राणो नाम	,, ५	दश मन्त्राः ज्योतिषे इति
३५	आयुर्दा अग्ने हविषः	,, ८	एको मन्त्रः
३६	यत्कुसीदमप्रतीत्तम्	,, ,,	स्वतिमित्यन्तम्
३७	एतं युवानं परि वो ददामि	,, ९	वसूनि इति (१-५)
३८	सूर्यो देवो दिविषद्भ्यः	,, १०	अनुवाकान्तम्
३९	आ वायो भूष शुचिपाः	,, ३, ४, २	,,
४०	चित्तं च चित्तिश्च	,, ४	बभूवेत्यन्तम्
४१	अग्निर्भूतानामधिपतिः	,, ५	अनुवाकान्तम्
४२	ऋताषाडृतधामाग्निः	,, ७	,,
४३	इदमहममुष्यामुष्याऽऽयणस्य	,, ८	एको मन्त्रः
४४	वास्तोष्पते प्रति जानीहि	,, १०	द्वौ मन्त्रौ (१-२)
४५	पूर्णा पश्चादुत पूर्णा	,, ३, ५, १	चत्वारो मन्त्राः
४६	अग्निना देवेन पृतना	,, ३	अनुवाकान्तम्
४७	ये देवा यज्ञहनः	,, ४	धेह्येनमित्यन्तम्

२१	शुभूषन्नवेक्षेत	तै. सं. ३, २, ३	अनुवाकान्तम्
२२	... ...		
२३	इत्याहवनीयमुप तिष्ठते	,, ४	मन्त्रब्राह्मणात्मकम्
२४	... ...		
२५	यत्कृष्णशकुनः पृषदाज्यं	,, ६	अनुवाकान्तम्
२६	यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुहे	,, ७	,,
२७	यावन्तो वै सदस्याः	,, ८	एव तत्प्रीणातीति
२८	यद्वै होताध्वर्युमभ्याह्वयते	,, ९	अनुवाकः
२९	... ...		
३०	... ...		
३१	एतद्वै सर्वमध्वर्युः	,, ३, ३ २	सर्वमात्मन्धत्ते इति
३२	... ...		
३३	एतद्वा अपां नामधेयम्	,, ४	
३४	प्रजापतिर्विराजमपश्यत्	,, ५	अनुवाकान्तम्
,,	देवा वै यज्ञेन०	,, ६	
,,	प्रजापतिः देवासुरानसृजत	,, ७	
३५	आ वृश्च्यते वा एतद्यजमानः	,, ८	नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानः
३६	अग्निर्वाव यमः	,, ,,	अनुवाकान्तम्
३७	व्यृद्धेन वा एषः	,, ९	,,
३८	वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते	,, ३, ४, १	,,
३९	इमे वै सहाऽऽस्तां ते	,, ३	,,
४०	देवासुराः संयत्ता आसन्	,, ४	,,
४१	देवा वै यज्ञेऽकुर्वत	,, ६	,,
४२	राष्ट्रकामाय होतव्याः	,, ८	,,
४३	देविका निर्वपेत्	,, ९	,,
४४	यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं	,, १०	,,
४५	आदित्याश्चाङ्गिरसश्च	,, ३, ५, १	,,
४६	ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं	,, २	,,
४७	यज्ञहनो वै देवाः	,, ४	,,

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.	विशेषः
४८	सूर्यो मा देवो देवेभ्यः	तै. सं. ३, ५, ५	वि सृजा दृतिम्
४९	सं त्वा नह्यामि पयसा	,, ६	अनुवाकान्तम्
५०	उपयामगृहीतोऽसि	,, ८	जुहोमीत्यन्तम्
५१	त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे	,, १०	दिशो जयतीत्यन्तम्

(अनुवाकाः ३८)

॥ इत्यौपानुवाक्यमन्त्राः ॥

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रथः कां. प्र. अ.	विशेषः
४८	पशवो वा एते यदादित्यः	तै. सं. ३, ५, ५	अनुवाकान्तम्
४९	वषट्कारो वै गायत्रियै	,, ७	,,
५०	यां वा अध्वर्युश्च	,, ९	,,
५१	प्राणग्रहान्गृह्णाति	,, १०	,,

(अनुवाकाः ३८)

॥ इत्यौपानुवाक्यब्राह्मणम् ॥

॥ याज्या ॥

१	उभा वामिन्द्राग्नी	तै. सं. १, १, १४
२	कृणुष्व पाजः	,, १, २, १४
३	त्वमग्ने रुद्रो असुरः	,, १, ३, १४
४	यरस्वा हृदा कीरिणा	,, १, ४, ४६
५	वैश्वानरो न ऊत्या	,, १, ५, ११
६	इन्द्रं वो विश्वतस्परि	,, १, ६, १२
७	अन्वह मासा अन्विद्वनानि	,, १, ७, १३
८	अग्नाविष्णू महि तद्वाम्	,, १, ८, २२
९	इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः	,, २, १, ११
१०	हिरण्यगर्भ आपो ह यत्	,, २, २, १२
११	स प्रत्नवन्नि काव्या	,, २, ३, १४
१२	नवोनवो भवति	,, २, ४, १४
१३	आयुष्ट आयुर्दा अग्ने	,, २, ५, १२
१४	युक्ष्वा हि देवहूतमान्	,, २, ६, ११
१५	उशन्तस्त्वा हवामहे	,, २, ६, १२
१६	अग्निना रयिमश्नवत्	,, ३, १, ११
१७	प्र सो अग्ने तवोतिभिः	,, ३, २, ११
१८	इदं वामास्ये हविः	,, ३, ३, ११

१९ त्वमग्ने बृहद्वयः	,, ३, ४, ११	
२० प्र देवं देव्या धिया	,, ३, ५, ११	
२१ अग्ने यं यज्ञमध्वरम्	,, ४, १, ११	
२२ इन्द्राग्नी रोचना दिवः	,, ४, २, ११	
२३ अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्	,, ४, ३, १३	

॥ इति याज्यामन्त्राः ॥ (अनुवाकाः २३)

॥ अश्वमेधः ॥

१ देवस्य त्वा सवितुः	तै. सं. ७, १, ११-२०	दशानुवाकाः(१-३)
२ एकस्मै स्वाहा	,, ७, २, ११-२०	,,
३ अर्वाङ् यज्ञः	,, ७, ३, ११-२०	,,
४ मेषस्त्वा पचतैरवतु	,, ७, ४, १२-२२	एकादशानुवाकाः
५ पृथिव्यै स्वाहा	,, ७, ५, ११	पञ्चाशन्मन्त्राः
६ दत्वते स्वाहा	,, १२	एकपञ्चाशन्मन्त्राः
७ कस्त्वा युनक्ति	,, १३	अस्य यज्ञस्यर्ध्यै इ०
८ यः प्राणतो निमिषतः	,, १६	मन्त्रात्रयः
९ य आत्मदाः बलदा	,, १७	,,
१० आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः	,, १८	अनुवाकान्तम्
११ आऽक्रान्वाजी	,, १९	दशमन्त्राः
१२ जज्ञि बीजम्	,, २०	अनुवाकान्तम्
१३ अग्नये समनमत्	,, २३	,,
१४ ये ते पन्थानः	,, २४	,,
१५ समिद्दिशामाशया नः	,, ४, ४, १२	
१६ जीमूतस्येव भवति	,, ४, ६, ६	
१७ यदक्रन्दः प्रथमम्	,, ७	
१८ मा नो मित्रो वरुणः	,, ८	
१९ ये वाजिनं परि पश्यन्ति	,, ९	
२० अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य	,, ४, ७, १५	

॥ अश्वमेधब्राह्मणम् ॥

१ साङ्ग्रहण्येष्ट्या यजते	तै. ब्रा. ३, ८, १-२३	कृत्स्नः प्रश्नः
२ प्रजापतिरश्वमेधमसृजत	,, ३, ९, १-२३	,,
३ इन्द्राय राज्ञे सूकरः	तै. सं. ५, ५, ११-२४	पर्यन्तम् (१४)
४ रोहितो धूम्ररोहितः	,, ५, ६, ११-२३	,, (१३)
५ प्रजापतेरक्ष्यश्वयत्	,, ५, ३, १२	
६ पवस्व वाजसातय इति	,, ५, ४, १२	
७ यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद	,, ७, ५, २५	

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां प्र. अ.	विशेषः
२१	समिद्धो अञ्जन्	तै. सं.	५, १, ११	
२२	गायत्री त्रिष्टुब्जगती	,,	५, २, ११	
२३	कस्त्वा छ्यति	,,	१२	
२४	स्तेगान्द९ष्ट्राभ्याम्	,,	५, ७. ११-२३	त्रयोदशानुवाकाः
२५	प्रयासाय स्वाहा	तै. आ.	३, २०	
२६	चित्त९ संतानेन	,,	२१	
२७	क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी	तै. सं.	५, ७, २४	
२८	द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी	,,	२५	
२९	अग्निः पशुरासीत्	,,	२६	

॥ इति अश्वमेधमन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ७८)

॥ पुरुषमेधः ॥

(पृथङ्मन्त्रभागो नास्ति।)

॥ सौत्रामणी ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां प्र. अ.
१	स्वाद्वीं त्वा स्वादुना	तै. सं.	१, ८, २१

॥ इति सौत्रामणी ॥ (अनुवाकः १)

॥ अच्छिद्राणि ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां प्र. अ.
१	याः पुरस्तात्प्रस्रवन्ति	तै. ब्रा.	३, ७, ४-१४

॥ इति अच्छिद्राणि ॥ (अनुवाकाः ११)

॥ पशुहौत्रम् ॥

अनु.	मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः	कां प्र. अ.
१	अञ्जन्ति त्वामध्वरे	तै. ब्रा.	३, ६, १-१५

॥ इति पशुहौत्रम् ॥ (अनुवाकाः १५)

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः — ग्रन्थः कां प्र. अ. — विशेषः

॥ इति अश्वमेधब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ७६)

॥ पुरुषमेधब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां प्र. अ.	विशेषः
१	ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते	तै. ब्रा.	३, ४, १-१९	कृत्स्नः प्रश्नः

॥ इति पुरुषमेधब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः १९)

॥ सौत्रामणीब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां प्र. अ.
१	इन्द्रस्य सुषुवाणस्य	तै. ब्रा.	१, ८, ५
२	यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत	,,	६

॥ इति सौत्रामणीब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकौ २)

॥ अच्छिद्रब्राह्मणम् ॥

अनु.	ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः	कां प्र. अ.
१	सर्वान्वा एषोऽग्नौ	तै. ब्रा.	३, ७, १
२	यद्विष्षण्णेन जुहुयात्	,,	२
३	वि वा एष इन्द्रियेण	,,	३

॥ इति अच्छिद्रब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३)

॥ उपनिषदः ॥

१ शं नो मित्रः शं वरुणः	तै. आ.	७, १	शं नो मित्रः
२ सह नौ यशः	,,	३	
३ यश्छन्दसामृषभो	,,	४	
४ अहं वृक्षस्य रेरिवा	,,	१०	
५ अम्भस्य पारे	,,	१०, १-७७ पर्यन्तं मध्ये ११, १४, १५, २६, ब्राह्मणं विना	

॥ इत्युपनिषन्मन्त्राः ॥ (अनुवाकाः ७८)

॥ उपनिषद्ब्राह्मणम् ॥

१ शीक्षां व्याख्यास्यामः	तै. आ.	७, २
२ ब्रह्मविदाप्नोति परम्	,,	८, १-९
३ भृगुर्वै वारुणिः	,,	९, १-१०
४ ...		
५ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य	,,	१०, ११
,, आदित्यो वा एषः	,,	१४
,, आदित्यो वै तेजः	,,	१५
,, यस्य वैकङ्कत्यग्निहोत्र	,,	२६
६ सत्यं परं परꣳ सत्यम्	,,	७८
७ प्राजापत्योहाऽऽरुणिः	,,	७९
८ तस्यैवं विदुषो यज्ञस्य	,,	८०

॥ इत्युपनिषद्ब्राह्मणम् ॥ (अनुवाकाः ३३)

॥ इति चतुर्थं वैश्वदेवं काण्डं सम्पूर्णम् ॥

संहितायाम्		प्रश्नाः	ब्राह्मणे	
१०	अनुवाकाः	१ राजसूयः	अनुवाकाः	३९
...	...	२ पशुबन्धः	,,	१०
१	,,	३ काम्या इष्टयः	,,	३७
७	,,	४ नक्षत्रेष्टयः	,,	५
२	,,	५ दिवः श्येनयः	,,	१
२	,,	६ अपाघाः	,,	१
...	...	७ सात्रायणम्	,,	५६
१९	,,	८ उपहोमाः	...	...
२१	,,	९ कौलिकी	...	...
११	,,	१० सूक्तानि	...	...
३८	,,	११ औपानुवाक्यम्	,,	३८

॥ तै० कृष्णयजुःसंहिता ॥

२३ अनुवाकाः	१२ याज्या	...	...
७८ ,,	१३ अश्वमेधः	,,	७६
... ...	१४ पुरुषमेधः	,,	१९
१ ,,	१५ सौत्रामणी	,,	२
११ ,,	१६ अच्छिद्राणि	,,	३
१५ ,,	१७ पशुहौत्रम्	...	...
७८ ,,	१८ उपनिषदः	,,	३३
३१४ अनुवाकाः।	१८ प्रश्नाः।	अनुवाकाः।	३२०

॥ तै० कृष्णयजुर्ब्राह्मणम् ॥

एवं चतुर्थे वैश्वदेवकाण्डे—

प्रश्नाः	१८	प्रश्नाः।
संहितायाम्	३१४	अनुवाकाः।
ब्राह्मणे	३२०	,,

॥ पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ॥

अनु. मन्त्रप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अ.		विशेषः
१ यद्देवा देवहेडनम्	तै. आ.	२, ३	
२ यददीव्यन्नृणमहम्	,,	४	
३ आयुष्टे विश्वतो दधत्	,,	५	
४ वैश्वानराय प्रतिवेदयामः	,,	६	
५ भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये	,,	१९	
६ नमः प्राच्यै दिशे	,,	२०	(अनुवाकाः ६)

अनु. ब्राह्मणवाक्यप्रतीकः	ग्रन्थः कां. प्र. अनु.		विशेषः
१ सह वै देवानां	तै. आ.	२, १	
२ रक्षाꣳसि हवा पुरोऽनुवाके	,,	२	
३ वातरशना ह वा ऋषयः	,,	७	
४ कूश्माण्डैर्जुहुयात्	,,	८	
५ अजान्ह वै पृश्नीन्	,,	९	
६ पञ्च वा एते महायज्ञाः	,,	१०	
७ ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः	,,	११	
८ ग्रामे मनसा स्वाध्यायम्	,,	१२	
९ मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत	,,	१३	
१० तस्य वा एतस्य यज्ञस्य, मेघो	,,	१४	
११ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वौ	,,	१५	
१२ रिच्यत इव वा एषः	,,	१६	
१३ दुहे ह वा एष छन्दाꣳसि	,,	१७	
१४ कतिधाऽवकीर्णी प्रविशति	,,	१८	(अनुवाकाः १४)

॥ इति पञ्चमं स्वायम्भुवं काण्डम् ॥

कृष्ण-यजुर्वेदीय

तैत्तिरीय-संहिता।

प्रथमं काण्डम्।

दर्शपूर्णमासौ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥] प्रजापतिर्ऋषिः। [अनुवाकाः १-३

वत्सापाकरणम् ॥ ४ द्विपदा विराड् गायत्री, ५ मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप्, ६-७ एकपदा त्रिष्टुप्।

इषे त्वो[1]र्जे त्वा[2] वायवः स्थोपायवः स्थ[3] देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमघ्निया देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वः स्तेन ईशत माऽघशंसो[5] रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु[6] ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वी[7]र्यजमानस्य पशून् पाहि ॥ (इषे, त्रिचत्वारिंशत् ४३) ॥ १ ॥

बर्हिराहरणम् ॥ ३ त्रिष्टुप्, ८ एकपदा त्रिष्टुप्, १८ एकपदा गायत्री।

यज्ञस्य घोषदसि[1] प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः[2] प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद् देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे[3] देवानां परिषूतमसि वर्षवृद्धमसि[4] देवबर्हिर्मा त्वान्वङ् मा तिर्यक्[5] पर्व ते राध्यासमा[6]च्छेत्ता ते मा रिषं[7] देवबर्हिः शतवल्शं वि रोह[8] सहस्रवल्शा (१) वि वयं रुहेम[9] पृथिव्याः सम्पृचः पाहि[10] सुसम्भृता त्वा सम्भरा[11]म्यदित्यै रास्नाऽसी[12]न्द्राण्यै सन्नहनं[13] पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु[14] स ते मा ऽऽ स्थादि[15]न्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे[16] बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हराम्यु[17]र्वन्तरिक्षमन्विहि[18] देवङ्गममसि[19] ॥ (सहस्रवल्शा, अष्टात्रिंशच्च ३८) ॥ २ ॥

रात्रिदोहः ॥ ८ गायत्री।

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै[1] मातरिश्वनो घर्मोऽसि द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृंहस्व मा ह्वा[2]र्वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारं

(१।५-६) मा वः ... ... परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः। ऋ० ६।२८।७

(२।८-९) वनस्पते शतवल्शो वि० ... ... रुहेम। ऋ० ३।८।११

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या२ꣳ सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा सं पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन (१) त्वा ऽऽ तनच्मीन्द्राय दधि विष्णो हव्य२ꣳ रक्षस्व ॥ (सोमेनाष्टौ च ८) ॥ ३ ॥

व्रीहिनिर्वापः ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं वेषाय त्वा प्रत्युष्ट२ꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानामसि सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं देवहूतममह्रुतमसि हविर्धानं दृ२ꣳहस्व मा ह्वार्मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा (१) हि२ꣳसिषमुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिदं देवानामिदमु नः सह स्फात्यै त्वा नाऽरात्यै सुवरभि वि ख्येषं वैश्वानरं ज्योतिर्दृ२ꣳहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरुर्वन्तरिक्षमन्विह्यदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्य२ꣳ रक्षस्व ॥ (त्वा, षट्चत्वारि२ꣳशच्च ४६) ॥ ४ ॥

व्रीह्यवघातः ॥ १ गायत्री; १४ एकपदा गायत्री ।

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरापो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थाग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्या२ꣳ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै अवधूत२ꣳ रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वेत्त्वधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्य२ꣳ सुशमि शमिष्वेष आ वदोर्जमा वद द्युमद्वदत वय२ꣳ संघातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूत२ꣳ रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागो (२) ऽसि वायुर्वो वि विनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ (त्वा, भाग, एकादश च ११) ॥५॥

व्रीहिपेषणम् ॥ १० एकपदा त्रिष्टुप् ।

अवधूत२ꣳ रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु धिषणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वाऽ (१) पानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ (प्राणाय त्वा, पञ्चदश च १५) ॥ ६ ॥

कपालोपधानम् ॥ १२ अनुष्टुप् ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छापाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्याद२ꣳ सेधाऽऽ देवयजं वह निर्दग्ध२ꣳ रक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवीं दृ२ꣳहाऽऽयुर्दृ२ꣳह प्रजां दृ२ꣳह सजातानस्मै यजमानाय

पर्यूंह धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृꣳह प्राणं दृꣳहापानं दृꣳह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूंह धरुणमसि दिवं दृꣳह चक्षुः (१) दृꣳह श्रोत्रं दृꣳह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह धर्मासि दिशो दृꣳह योनिं दृꣳह प्रजां दृꣳह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह चितः स्थ प्रजामस्मै रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं[11]

यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः।

पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम्[12] ॥ (चक्षुरष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥ ७ ॥

पुरोडाशश्रपणम् ॥ २ उपरिष्टाद्बृहती; ३-४, १० एकपदा गायत्री।

सं वपामि[1] समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेन सꣳ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वं[3] जनयत्यै त्वा सं यौम्यग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां[5] मखस्य शिरोऽसि[6] घर्मोऽसि विश्वायुरुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां[8] त्वचं गृह्णीष्वान्तरितꣳ रक्षोऽन्तरिता अरातयो[10] देवस्त्वा सविता (१) श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाके[11] ऽग्निस्ते तनुवं माऽति धागग्ने हव्यꣳ रक्षस्व[13] सं ब्रह्मणा पृच्यस्वै[14]कताय स्वाहा[15] द्विताय स्वाहा[16] त्रिताय स्वाहा[17] ॥ (सविता, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥ ८ ॥

वेदिकरणम् ॥ २० द्विपदा गायत्री; २४ एकपदा त्रिष्टुप्; २५ त्रिपदा त्रिष्टुप्।

आ ददे[1] इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषमपहतोऽररुः पृथिव्यै[6] व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽररुः पृथिव्यै देवयजन्यै[8] व्रजं (१) गच्छ गोस्थानं[10] वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽररुः पृथिव्या अदेवयजनो[12] व्रजं गच्छ गोस्थानं[13] वर्षतु ते द्यौर्[14]बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा (२) मौगररुस्ते दिवं मा स्कान्[16] वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा[17] रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा[19] देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस[20] ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसि[23] धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् (३) उदादाय पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयञ्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धीरासो अनुदृश्य यजन्ते[25] ॥ (देवयजन्यै व्रजं, तमतो मा, विरप्शिन्नेकादश च ११) ॥ ९ ॥

हविर्ग्रहणम्, इध्मसंनहनं च ॥ ७-८, १० अनुष्टुप्; ९ त्रिष्टुप्, २० गायत्री।

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो[1]ऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि[2] गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहꣳ सं मार्ज्मि[3] वाचं प्राणं[4] चक्षुः श्रोत्रं[5] प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीꣳ सं मार्ज्म्याशासाना सौमनसं प्रजाꣳ सौभाग्यं तनूम्।

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम्[७] ॥
सुप्रजसस्त्वा वयꣳ सुपत्नीरुप (१) सेदिम ।
अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम्[८] ॥
इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशं यमबध्नीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि[९] ॥
समायुषा सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः ।
सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम[१०] ॥

महीनां पयोऽस्योषधीनाꣳ रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य नि (२) र्वपामि[११] महीनां पयोऽस्योषधीनाꣳ रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय[१२] तेजोऽसि[१३] तेजोऽनु प्रेह्य[१४]ग्निस्ते तेजो मा वि नैद्[१५]ग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भव[१६] शुक्रमसि[१७] ज्योतिरसि[१८] तेजोऽसि[१९] देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः[२०] शुक्रं (३) त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि[२१] ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्य[२२]र्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि[२३] ॥ (उप, निः, शुक्रꣳ, षोडश च १६) ॥ १० ॥

इध्माबर्हिषोः संनहनम्, सुक्प्रोक्षणम्, वेद्यां हविरासादनं च। १४ गायत्री; २० एकपदा त्रिष्टुप्।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहा[१] वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा[२] बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा स्वाहा[३] दिवे त्वा[४]ऽन्तरिक्षाय त्वा[५] पृथिव्यै त्वा[६] स्वधा पितृभ्य ऊर्ग्भव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छत[७] विष्णोः स्तूपोऽस्यू[८]र्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यो[९] गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीषतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित[१०] इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितो[११] मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडितः[१२] सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिशस्त्या[१३] वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमह्यग्ने बृहन्तमध्वरे[१४] विशो यन्त्रे स्थो[१५] वसूनाꣳ रुद्राणामादित्यानाꣳ सदसि सीद[१६] जुहू[१७]रुपभृद्[१८] ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि (२) सीदै[१९]ता असदन् सुकृतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियम्[२०] ॥ (असि, सदसि, पञ्चदश च १५) ॥ ११ ॥

आघारः ॥ १ एकपदा गायत्री ८ द्विपदा गायत्री।

भुवनमसि वि प्रथस्वाऽग्ने यष्टरिदं नमः[१] ।

जुह्वेह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्यायै[२] उपभृदेहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्यायै[३] अग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषं वि जिहाथां मा मा सं ताप्तं लोकं मे लोककृतौ कृणुतं[४] विष्णोः स्थानमसी[५]त इन्द्रो अकृणोद् वीर्याणि समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमह्रुतो (१) यज्ञो

(१०।७) काठ० १।१०; (१०।८ उत्त०) वा० म० ३।१८

यज्ञपतिरिन्द्रावान्त्स्वाहा[८] बृहद्भाः[९] पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भज मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्क्ताम् ॥ (अहुत, एकविंशतिश्च २१) ॥ १२ ॥

स्रुग्व्यूहनाद्युत्तरतन्त्रम् ॥ १-२ अनुष्टुप्; १२ पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्; १४ त्रिष्टुप् ।

वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।
अथा सपत्नाꣳ इन्द्रो मे निग्राभेणाधराꣳ अकः[१] ।
उद्ग्राभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।
अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम्[२] ।

वसुभ्यस्त्वा[३] रुद्रेभ्यस्त्वा[४]—ऽऽदित्येभ्यस्त्वा[५]—ऽक्तꣳ रिहाणा वियन्तु वयः[६] । प्रजां योनिं मा निर्मृक्षम्[७] आ प्यायन्तामाप ओषधयो[८] मरुतां पृषतयः स्थ दिवं (१) गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय[९] । आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि[१०] ध्रुवाऽसि[११]

यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्वीयमाणः ।
तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयातै[१२] यज्ञस्य पाथ उप समितꣳ[१३] सꣳस्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च (२) देवा इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्[१४]—अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्तं[१५] धुरि धुर्यौ[१६] पात[१०]—मग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्मन्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनिꣳ स्वाहा[१७] देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातु (३) मित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञꣳ स्वाहा[१८] वाचि स्वाहा[१९] वाते धाः[२०] ॥ (दिवं, च, गातुं, त्रयोदश च १३) ॥ १३ ॥

विश्वेदेवा ऋषयः । काम्येष्ट्याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२,४,६,८-१०,१२,१४ त्रिष्टुप्; ७ अनुष्टुप्; शिष्टा गायत्र्यः । (युजः प्रथमासप्तम्यौ च त्रिष्टुभः; ७ अनुष्टुप्; शिष्टा गायत्र्यः) ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै ।
उभा दाताराविषाꣳ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥
अश्रवꣳ हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् ।
अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्[२] ॥
इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेन कर्मणा[३] ॥
शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् (१) ।
उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि ता वाजꣳ सद्य उशते धेष्ठा[४] ॥

(१३।१४) आसद्या० ... ... मादयध्वम् । ऋ० ६।५२।१३, (१४।१) ऋ० ६।६०।१३; (१४।२) ऋ० १।१०९।२; (१४।३) ऋ० ३।१२।६; (१४।४) ऋ० ७।९३।१

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि[५] ॥
पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियꣳ सीषधाति प्र पूषा[६] ॥
क्षेत्रस्य पतिना वयꣳ हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्न्वा स नो (२) मृडातीदृशे[७] ॥
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।
मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥
आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुम् ।
अग्निर्विद्वान्त्स यजात् (३) सेदु होता सो अध्वरान् स ऋतून् कल्पयाति[१०] ॥
यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते[११] ॥
अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्त्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः[१२] ॥
त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ (४) मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः[१३] ॥
यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद् विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाꣳ ऋतुभिः कल्पयाति[१४] ॥

(जुषेथां, नो, यजा,-दा, त्रयोविꣳशतिश्च २३) ॥ १४ ॥

[इषे ४३ । यज्ञस्य ८८ । शुन्धध्वं ५८ । कर्मणे ९६ । देवो १११ । अवधूतं ६५ । धृष्टिः ९८ । स- ७२ ।- मादंदे १६१ । प्रत्युष्टं १६६ । कृष्णो ११५ । भुवनं ७१ । वाजस्येमा १६३; २२३ । (चतुर्दश । ॥ १४ ॥ १५३०)]

[इति प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

अग्निष्टोमे क्रयः ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] चन्द्रऋषिः ।

यजमानस्य क्षौरस्नानानुलेपनादिसंस्काराः प्राचीनवंशप्रवेशश्च ॥ १ द्विपदा गायत्री; ६ द्विपदा विराट्; ७ एकपदा विराट्; १२-१४ गायत्री; १६ अनुष्टुप् ।

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे[१] ओषधे त्रायस्वैनम्[२] स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी[३]—र्देवश्रूरेतानि प्र वपे[४] स्वस्त्युत्तराण्यशीय[५]—

(१४।५) ऋ० ६।५३।१; (१४।६) कृतो अभ्यानळर्कम् । ऋ० ६।४९।८; (१४।७) नो मृळातीदृशे । ऋ० ४।५७।१; (१४।८) पतयो मृळयन्तु । ऋ० ४।५७।२; (१४।९) ऋ० १।१८९।१; (१४।१०) १०।२।३; (१४।११) ५।२५।७; (१४।१२) १।१८९।२; (१४।१३) ८।११।१; (१४।१४) १०।२।४

ऽऽपो॑ अ॒स्मान् मा॒तरः॑ शुन्धन्तु घृ॒तेन॑ नो घृत॒पुवः॑ पुनन्तु ।
विश्व॑म॒स्मत् प्र व॑हन्तु रि॒प्रमु॒दा॑भ्यः शु॒चिरा पू॒त ए॑मि[७] ॥

सोम॑स्य त॒नूर॑सि त॒नुवं॑ मे पाहि[८] म॒हीनां॒ पयो॑ऽसि[९] व॒र्चोधा अ॑सि व॒र्चो (१) मयि॑ धेहि[१०] वृ॒त्रस्य॑ क॒नीनि॑काऽसि चक्षु॒ष्पा अ॑सि चक्षु॑र्मे पाहि[११] चि॒त्पति॑स्त्वा पुनातु[१२] वा॒क्पति॑स्त्वा पुनातु[१३] दे॒वस्त्वा॑ सवि॒ता पु॒नात्वच्छि॑द्रेण प॒वित्रे॑ण व॒सोः सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॒[१४]स्तस्य॑ ते पवित्रपते प॒वित्रे॑ण यस्मै॒ कं पु॒ने तच्छ॑केय॒[१५]मा वो॑ देवास ईमहे स॒त्यध॑र्माणो अध्व॒रे यद् वो॑ देवास आगु॒रे यज्ञि॑यासो हवा॑महे[१६] इन्द्रा॑ग्नी द्यावा॑पृथि॒वी आप॒ ओष॑धी[१७] (२) स्त्वं दी॒क्षाणा॒मधि॑पतिर॒सीह मा सन्तं॑ पाहि[१८] ॥ (वर्चो, ओषधीरष्टौ च ८) ॥ १ ॥

यजमानस्य दीक्षा ॥ ५ त्रिपदा विराट्; ६ अनुष्टुप्; ८ त्रिष्टुप् ।

आकू॑त्यै प्र॒युजे॒ऽग्नये॒ स्वाहा॑[१] मे॒धायै॒ मन॑से॒ऽग्नये॒ स्वाहा॑[२] दी॒क्षायै॒ तप॑से॒ऽग्नये॒ स्वाहा॑[३] सर॑स्वत्यै पू॒ष्णे॒ऽग्नये॒ स्वाहा॒[४]ऽऽपो॑ देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावा॑पृथि॒वी उ॒र्व॑न्तरि॑क्षं बृह॒स्पति॑र्नो ह॒विषा॑ वृधातु॒ स्वाहा॑[५]

विश्वे॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्तो॑ वृणीत स॒ख्यं । विश्वे॑ रा॒य इ॑षुध्यसि द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॑ ॥
स्वाहा॒[६]र्क्सा॒मयोः॒ शिल्पे॑ स्थ॒स्ते वा॒मा र॑भे ते मा॑ (१) पात॒माऽस्य य॒ज्ञस्यो॒दृचः॑[७]
इ॒मां धिय॑ꣳ शिक्ष॑माणस्य दे॒व क्रतुं॒ दक्षं॑ वरुण॒ सꣳ शि॑शाधि ।
ययाऽति॒ विश्वा॑ दुरि॒ता तरे॑म सु॒तर्मा॑ण॒मधि॒ नावꣳ॑ रुहेमो[८]

र्गस्याङ्गि॒रस्यू॒र्णम्र॑दा ऊर्जं॑ मे यच्छ पा॒हि मा॒ मा मा॑ हिꣳसी[९]र्विष्णोः॒ शर्मा॑सि॒ शर्म॑ यज॑मानस्य॒ शर्म॑ मे यच्छ[१०] नक्ष॑त्राणां माऽतीका॒शात् पा॒हि[११]न्द्रस्य॒ योनि॑र॒सि (२) मा मा॑ हिꣳसीः[१२] कृ॒ष्यै त्वा॑ सुस॒स्यायै॑[१३] सुपिप्प॒लाभ्य॒स्त्वौष॑धीभ्यः[१४] सू॒प॒स्था दे॒वो व॒नस्पति॑[१५]रू॒र्ध्वो मा॑ पाह्यो॒दृचः॑[१६] स्वाहा॑ य॒ज्ञं मन॑सा॒[१७] स्वाहा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॒ꣳ[१८] स्वाहो॒रोर॒न्तरि॑क्षा॒त्[१९] स्वाहा॑ य॒ज्ञं वाता॒दा र॑भे[२०] ॥ (मा, योनि॑रसि, त्रिꣳशच्च ३०) ॥ २ ॥

देवयजनस्वीकारः ॥ १-३ अनुष्टुप्, ४ गायत्री, ५ एकपदा त्रिष्टुप्, २१ त्रिष्टुप् ।

दैवीं॒ धियं॑ मनामहे सुमृडी॒काम॒भिष्ट॑ये वर्चो॒धां य॒ज्ञवा॑हसꣳ सुपा॒रा नो॑ अस॒द् वशे॑[१] । ये दे॒वा मनो॑जाता म॒नोयुजः॑ सु॒दक्षा॒ दक्ष॑पितार॒स्ते नः॑ पान्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ तेभ्यो॒ नम॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒[२]ऽग्ने॒ त्वꣳ सु जा॑गृहि व॒यꣳ सु म॑न्दिषीमहि गोपा॒य नः॑ स्व॒स्तये॑ प्र॒बुधे॑ नः॒ पुन॑र्ददः[३] ।
त्वम॑ग्ने व्रत॒पा अ॑सि दे॒व आ मर्त्ये॒ष्वा । त्वं (१) य॒ज्ञेष्वीड्यः॑[४] ॥

(१।७) मातरः शुन्धयन्तु ... ... घृतप्वः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ ऋ० १०।१७।१० (२।६) विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति ... ... पुष्यसे ॥ ऋ० ५।५०।१; (२।८) ऋ० ८।४२।३; (३।१) सुमृळीकामभीष्टये । ऋ० ८।६७।१०; (३।१) वर्चो धा यज्ञवाहसे । ऋ० ३।२४।११ (३।२) सुदक्षा दक्षपितरा । ऋ० ७।६६।२; (३।४) ऋ० ८।११।१

विश्वे देवा अभि मा माऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसुदावा रास्वेयत् सोमाऽऽभूयो भर मा पृणन् पूर्त्या वि राधि माऽहमायुषा चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय भवो—स्राऽसि मम भोगाय भव हयोऽसि मम भोगाय भव (२) छागोऽसि मम भोगाय भव मेषोऽसि मम भोगाय भव वायवे त्वा वरुणाय त्वा निर्ऋत्यै त्वा रुद्राय त्वा देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं वो माऽव क्रमिष—मच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषं भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वथेमव स्य (३) वर आ पृथिव्या आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥ (त्वं, भव, स्य, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥ ३ ॥

सोमक्रयण्यानयनम् ॥ ५ अनुष्टुप् ।

इयं ते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सं भव भ्राजं गच्छ जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहा शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवꣳ हविः सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्ष्णः कनीनिकां यदेतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता चिदसि मनाऽसि धीरसि दक्षिणा (१) ऽसि यज्ञियाऽसि क्षत्रियाऽस्यदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी सा नः सुप्राची सुप्रतीची सं भव मित्रस्त्वा पदि बध्नातु पूषाऽध्वनः पात्विन्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमꣳ रुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयतु मित्रस्य पथा स्वस्ति सोमसखा (२) पुनरेहि सह रय्या ॥ (दक्षिणा, सखा, पञ्च च ५) ॥ ४ ॥

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः ॥

वस्व्यसि रुद्राऽस्य—दितिरस्या—दित्याऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसि बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा चिकेतु पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा परिलिखितꣳ रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहꣳ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा (१) अपि कृन्ताम्य—स्मे रायः—स्त्वे रायः—स्तोते रायः सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव संदृशि माऽहꣳ रायस्पोषेण वि योषम् ॥ (अस्य ग्रीवा, एकान्नत्रिꣳशच्च २९) ॥ ५ ॥

सोमोन्मानम् ॥ २ अतिच्छन्दाः (अष्टिः) ।

अꣳशुना ते अꣳशुः पृच्यतां परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रहो—ऽभि त्यं देवꣳ सवितारमूण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवसꣳ रत्नधामभि प्रियं मतिमूर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा सुवः । प्रजाभ्यस्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु (१) प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणन्तु ॥ (अनु, सप्त च ७) ॥ ६ ॥

सोमक्रयणम् ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहꣳ[१] शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत्ते गोरस्मे[२] चन्द्राणि[३] तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि ते रायः श्रयन्तामस्मे[४] ज्योतिः[५] सोमविक्रयिणि तमो[६] मित्रो न एहि सुमित्रधा[७] इन्द्रस्योरु (१) मा विश दक्षिणमुशन्नुशन्तꣳ स्योनः स्योनꣳ स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दभन्[८] ॥ (उरु, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥ ७ ॥

सोमस्य शकटारोपणम् ॥ १ अनुष्टुप्, २ एकपदा गायत्री, ५-६ त्रिष्टुप्, ७ गायत्री ।

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाꣳ रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृताꣳ अनु[१] ।
उर्वन्तरिक्षमन्विह्य[२]दित्याः सदोऽस्य[३]दित्याः सद आसीदा[४]
ऽस्तभ्नाद्द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या
आऽसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि[५] ॥
वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु ।
हृत्सु (१) क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रा[६]
वुदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम्[७] ॥

उस्रावेतं धूर्षाहावनश्रू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ[८] वरुणस्य स्कम्भनमसि[९] वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि[१०] प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः[११] ॥ (हृत्सु, पञ्चत्रिꣳशच्च ३५) ॥ ८ ॥

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम् ॥ १ षट्पदाऽतिजगती, २-३ अनुष्टुप्, ४ जगती ।

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरा दघ[१]च्छ्येनो भूत्वा परा पत यजमानस्य नो गृहे देवैः सꣳस्कृतं यजमानस्य स्वस्त्ययन्य[२]

स्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु[३] ।
नमो मित्रस्य (१) वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्यत ।
दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शꣳसत[४] ॥

वरुणस्य स्कम्भनमसि[५] वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्यु[६]न्मुक्तो वरुणस्य पाशः[७] ॥

(मित्रस्य, त्रयोविꣳशतिश्च २३) ॥ ९ ॥

(८।५) अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षम् ॥ ऋ० ३।३०।९; (८।५) अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा ... ०ऽव्याः । ... व्रतानि ॥ ऋ० ८।४२।१; (८।६) वनेषु ... ... पय उस्रियासु । हृत्सु ... ... वरुणो अप्स्वग्निं ... ... अद्रौ ॥ ऋ० ५।८५।२; (८।७) ऋ० १।५०।१; (९।३) अपि पन्थामगन्महि ... ... वसु ॥ ऋ० ६।५१।१६; (९।४) ऋ० १०।३७।१

आतिथ्येष्टिः ॥ ६ त्रिष्टुप् ।

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा[१] सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वा[२]—ऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा[३]—ऽग्नये त्वा रायस्पोषदाव्ने विष्णवे त्वा[४] श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा[५]

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान्[६]—

दित्याः सदोऽस्य[७]—दित्याः सद आ (१) सीद[८] वरुणोऽसि धृतव्रतो[९] वारुणमसि शंयोर्देवानाꣳ सख्यान्मा देवानामपसश्छित्स्मह्या[१०]—पतये त्वा गृह्णामि[११] परिपतये त्वा गृह्णामि[१२] तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि[१३] शाक्वराय त्वा गृह्णामि[१४] शक्मन्नोजिष्ठाय त्वा गृह्णाम्य[१५]—नाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेऽन्य[१६]—मनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा सत्यमुपगेषꣳ सुविते मा (२) धाः[१७] (आ, मै,- कं च १) ॥ १० ॥

उपसदः ॥

अꣳशुरꣳशुस्ते देव सोमाऽऽ प्यायतामिन्द्रायैकधनविद आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वाऽऽ प्यायय सखीन्त्सन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीये[१]—ष्टा रायः प्रेषे भगायर्तमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै[२] अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा सा त्वयि (१) या तव तनूरियꣳ सा मयि सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि[३] या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा[४] या ते अग्नेऽयाशया[५] रजाशया[६] हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीꣳ स्वाहा[७] (त्वयि, चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥ ११ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणम् ॥

वित्तायनी मेऽसि[१] तिक्तायनी मेऽस्य[२]—वतान्मा नाथित[३]—मवतान्मा व्यथितं[४] विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दधे[५]—ऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां[६] तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम (१) यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दधे[७] सिꣳहीरसि महिषीरस्यु[८]—रु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां[९] ध्रुवाऽसि[१०] देवेभ्यः शुन्धस्व[११] देवेभ्यः शुम्भस्वे[१२]—न्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु[१३] मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु[१४] प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु[१५] विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु[१६] सिꣳहीरसि सपत्नसाही स्वाहा[१७] सिꣳहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहा[१८] सिꣳही (२) रसि रायस्पोषवनिः स्वाहा[१९] सिꣳहीरस्यादित्यवनिः स्वाहा[२०] सिꣳहीरस्या वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहा[२१] भूतेभ्यस्त्वा[२२] विश्वायुरसि पृथिवीं दृꣳह[२३] ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳहा[२४]—च्युतक्षिदसि दिवं दृꣳहा[२५]—ग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि[२६] ॥ (नाम, सिꣳहीः, पञ्चत्रिꣳशच्च ३५) ॥ १२ ॥

(१०।६) ऋ० १।९१।१९

हविर्धानमण्डपनिर्माणम्॥ १ जगती, ३ विराड् गायत्री, ४ गायत्री, ५,८-९ त्रिष्टुप्, ६ द्विपदा त्रिष्टुप्, ७ एकपदा विराट्।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः[1]॥

सुवाग्देव दुर्याꣳ आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेथाम्[2]—

मा नो वीरो जायतां कर्मण्यो यꣳ सर्वेऽनुजीवाम यो बहूनामसद्वशी[3]।
इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्। समूढमस्य (१) पाꣳसुरे[4]
इरावती धेनुमती हि भूतꣳ सूयवसिनी मनवे यशस्ये।
व्यस्कभ्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः[5]॥

प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जीह्वरतम्[6]—अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः[7] दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णवुत वाऽन्तरिक्षाद्धस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैरा प्र यच्छ (२) दक्षिणादोत सव्यात्[8]।

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजाꣳसि।
यो अस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो[9]

विष्णो रराटमसि[10] विष्णोः पृष्ठमसि[11] विष्णोः श्नप्त्रे स्थो[12] विष्णोः स्यूरसि[13] विष्णोर्ध्रुवमसि[14] वैष्णवमसि विष्णवे त्वा[15]॥ (अस्य, यच्छ,–काद्यचत्वारिꣳशच्च ३९)॥ १३॥

काम्याः सामिधेन्यः पुरोऽनुवाक्या याज्याश्च॥ १-१८ त्रिष्टुप्।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाꣳ इभेन।
तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ताऽसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः[1]॥
तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः।
तपूꣳष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो वि सृज विष्वगुल्काः[2]॥
प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः।
यो नो दूरे अघशꣳसो (१) यो अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत्[3]॥
उदग्ने तिष्ठ प्रत्याऽऽ तनुष्व न्यमित्राꣳ ओषतात् तिग्महेते।
यो नो अरातिꣳ समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम्[4]॥
ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने।
अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून्[5]॥
स ते (२) जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत्।

(१३।१) ऋ० ५।८१।१; (१३।३) ... ... कर्मण्योऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यः। यं बहवोऽनुजीवान्यो ... ... वशी॥ मै० सं० १।२।९; (१३।४) ऋ० १।२२।१७; (१३।५) इरावती ... मनुषे दशस्या। व्यस्तभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ ... ... मयूखैः॥ ऋ० ७।९९।३; (१३।९) ऋ० १।१५४।१; (१४।१-५) ऋ० ४।४।१-५

❀

विश्वा॑न्यस्मै सु॒दिना॑नि रा॒यो द्यु॒म्नान्य॒र्यो वि दुरो॑ अ॒भि द्यौ॑त् [८] ॥
सेद॑ग्ने अस्तु सु॒भग॑: सु॒दानु॒र्यस्त्वा॒ नित्ये॑न ह॒विषा॒ य उ॒क्थैः ।
पिप्री॑षति॒ स्व आयु॑षि दुरो॒णे विश्वेद॑स्मै सु॒दिना॒ सास॑दि॒ष्टिः [९] ॥
अर्चा॑मि ते सुम॒तिं घोष्य॒र्वाक् सं ते॑ वा॒वाता॑ जरता (३) मि॒यं गीः ।
स्वश्वा॑स्त्वा सु॒रथा॑ मर्जयेमा॒स्मे क्ष॒त्राणि॑ धारये॒रनु॒ द्यून् ॥
इ॒ह त्वा॒ भूर्या च॑रे॒दुप॒ त्मन् दोषा॑वस्तर्दीदि॒वा॒ꣳसमनु॒ द्यून् ।
क्रीड॑न्तस्त्वा सु॒मन॑सः सपेमा॒भि द्यु॒म्ना त॑स्थि॒वा॒ꣳसो॒ जना॑नाम् [१०] ॥
यस्त्वा॒ स्वश्व॑: सुहिर॒ण्यो अ॑ग्न उप॒याति॒ वसु॑मता॒ रथे॑न ।
तस्य॑ त्रा॒ता भ॑वसि॒ तस्य॒ सखा॒ यस्त॑ आ॒ति॒थ्यमा॑नु॒षग् जुजो॑षत् [११] ॥
म॒हो रु॑जामि (४) ब॒न्धुता॒ वचो॑भि॒स्तन्मा॑ पि॒तुर्गोत॑मा॒दन्वि॑याय ।
त्वं नो॑ अ॒स्य वच॑सश्चिकिद्धि होत॑र्यविष्ठ सुक्रतो॒ दमू॑नाः [१२] ॥
अस्व॑प्नजस्त॒रण॑यः सु॒शेवा॒ अत॑न्द्रासोऽवृ॒का अश्र॑मिष्ठाः ।
ते पा॒यव॑: स॒ध्रिय॑ञ्चो नि॒षद्याऽग्ने॒ तव॑ नः पान्त्वमूर [१२] ॥
ये पा॒यवो॑ मामते॒यं ते॑ अग्ने॒ पश्य॑न्तो अ॒न्धं दु॑रि॒ताद॒रक्ष॑न् ।
र॒रक्ष॒ तान्त्सु॒कृतो॑ वि॒श्ववे॑दा॒ दिप्स॑न्त॒ इद्रि॒पवो॒ ना ह॑ (५) देभुः [१३] ॥
त्वया॑ व॒यꣳ स॑ध॒न्य॑स्त्वोता॒स्तव॒ प्रणी॑त्यश्याम॒ वाजा॑न् ।
उ॒भा शꣳसा॑ सूदय सत्यतातेऽनुष्ठु॒या कृ॑णुह्यह्रया॒ण [१४] ॥
अ॒या ते॑ अग्ने स॒मिधा॑ विधेम॒ प्रति॒ स्तोम॒ꣳ श॒स्यमा॑नं गृभाय ।
दहा॒शसो॑ र॒क्षस॑: पा॒ह्यस्मान् द्रु॒हो नि॒दो॑ मित्रमहो अव॒द्यात् [१५] ॥
र॒क्षो॒हणं॑ वा॒जिन॒माऽऽ जि॑घर्मि मि॒त्रं प्रथि॑ष्ठ॒मुप॑ यामि॒ शर्म॑ ।
शिशा॑नो अ॒ग्निः क्रतु॑भिः॒ समि॑द्धः॒ स नो॒ दिवा॒ (६) स रि॒षः पा॑तु॒ नक्त॑म् [१६] ॥
वि ज्योति॑षा बृह॒ता भा॑त्य॒ग्निरा॒विर्विश्वा॑नि कृणुते महि॒त्वा ।
प्रादे॑वीर्मा॒याः स॑हते दु॒रेवा॒: शिशी॑ते॒ शृङ्गे॒ रक्ष॑से वि॒निक्षे॑ [१७] ॥
उ॒त स्वा॒नासो॑ दि॒वि ष॑न्त्व॒ग्नेस्ति॒ग्मायु॑धा॒ रक्ष॑से॒ हन्त॒वा उ॑ ।
मदे॑ चिदस्य॒ प्ररु॑जन्ति॒ भामा॒ न व॑रन्ते परि॒बाधो॒ अदे॑वीः [१८] ॥ (अ॒घश॒ꣳस॒ः, स ते॑, जरता॒ꣳ, रुजामि, ह॒, दिवै-,कचत्वारिꣳशच्च ४१) ॥ १४ ॥

[आप॒ १०८ । आकू॑त्यै १३० । दैवी॑- १७५ ।- मि॒यं १०५ । वस्व्य॒- ७९ ।-ꣳशुना॒ ५७ । सोम॒- ७२ । सु॒त्- ८५ । प्रा-७३ ।- प्रे- १०१ ।- र॒ꣳशु- ९० ।- वि॑त्ताय॑नी १३५ । यु॒ञ्जते॑ १३९ । कृ॒णुष्व॑ ३४१ । (चतु॑र्दश ॥ १४ ॥ १६९० ॥)]

[इति प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

(१४।६-१५) ऋ० ४।४।६-१५; (१४।१२) ते पायवः सध्र्यञ्चो ... ... पान्त्वमूर ॥ ऋ० ४।४।१२; (१४।१६) ऋ० १०।८७।१; (१४।१७-१८) ऋ० ५।२।९-१०;

अग्निष्टोमे पशुः ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥] चन्द्रऋषिः ।

सदोमण्डपनिर्माणम् ॥ अनुष्टुप् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ऽऽ ददे[1]ऽभ्रिरसि नारिरसि[2] परिलिखितꣳ रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहꣳ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि[3] दिवे त्वा[4]ऽन्तरिक्षाय त्वा[5] पृथिव्यै त्वा[6] शुन्धतां लोकः पितृषदनो[7] यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो (१) यवयाऽरातीः[8] पितृणाꣳ सदनमस्यु[9]द्दिवꣳ स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीं दृꣳह[10] द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा[11] ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिꣳ सुप्रजावनिꣳ रायस्पोषवनिं पर्यूहामि[12] ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳह प्रजां दृꣳह रायस्पोषं दृꣳह[13] घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेथा[14]मिन्द्रस्य सदोऽसि[15] विश्वजनस्य छाया[16]

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा (२) भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय[17]

इन्द्रस्य स्यूरसी[18]न्द्रस्य ध्रुवमस्यै[19]न्द्रमसीन्द्राय त्वा[20] ॥ (द्वेष, इमा, अष्टादश च १८) ॥ १ ॥

उपरवनिर्माणम् ॥

रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामी[1]दमहं तं वलगमुद्वपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरातीयति[2] गायत्रेण छन्दसाऽवबाढो वलगः[3] किमत्र[4] भद्रं[5] तन्नौ सह[6] विराडसि सपत्नहा[7] सम्राडसि भ्रातृव्यहा[8] स्वराडस्यभिमातिहा[9] विश्वाराडसि विश्वासां नाष्ट्राणाꣳ हन्ता[10] (१) रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्[11] रक्षोहणो वलगहनोऽव नयामि वैष्णवान्[12] यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयाराती[13] रक्षोहणो वलगहनोऽव स्तृणामि वैष्णवान्[14] रक्षोहणो वलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवान्[15] रक्षोहणौ वलगहनावुप दधामि वैष्णवी[16] रक्षोहणौ वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी[17] रक्षोहणौ वलगहनौ परि स्तृणामि वैष्णवी[18] रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी[19] बृहन्नसि बृहद्ग्रावा बृहतीमिन्द्राय (२) वाचं वद[20] ॥ (हन्ते, –न्द्राय, द्वे च २) ॥ २ ॥

धिष्णियाः ॥

विभूरसि प्रवाहणो[1] वह्निरसि हव्यवाहनः[2] श्वात्रोऽसि प्रचेता[3]स्तुथोऽसि विश्ववेदा[4] उशिगसि कवि[5]रङ्घारिरसि बम्भारि[6]रवस्युरसि दुवस्वा[7]ञ्छुन्ध्यूरसि मार्जालीयः[8] सम्राडसि कृशानुः[9] परिषद्योऽसि पवमानः[10] प्रतक्वाऽसि नभस्वा[11]नसंमृष्टोऽसि हव्यसूद[12] ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योति[13]र्ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामा[14]ऽजोऽस्येकपाद[15]हिरसि बुध्नियो रौद्रेणानीकेन (१) पाहि माऽग्ने पिपृहि मा मा मा हिꣳसीः[16] ॥ (अनीकेनाष्टौ च ८) ॥ ३ ॥

(१।१७) ऋ० १।१०।१२

वैसर्जनीयहोमः ॥ १,५ गायत्री, ३ त्रिष्टुप्, ४ अनुष्टुप् ।

त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथꣳ ॥
स्वाहा[1] जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा[2]—
ऽयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।
अयꣳ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ[3] ॥
उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर[4] ॥
सोमो जिगाति गातुविद् (१) देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदम्[5]—

—दित्याः सदोऽस्य[6]—दित्याः सद आ सीद[7] वो देव सवितः सोमस्तꣳ रक्षध्वं मा वो दभदे[8]—तत् त्वꣳ सोम देवो देवानुपागा[9] इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् सह प्रजया सह रायस्पोषेण[10] नमो देवेभ्यः[11] स्वधा पितृभ्य[12] इदमहं निर्वरुणस्य पाशात्[13] सुवरभि (२) वि ख्येषं[14] वैश्वानरं ज्योति[15]—रग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियꣳ सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि[16] ॥ (गातुविद्-, ख्ये,- कत्रिꣳशच्च ३१) ॥ ४ ॥

यूपच्छेदनम् ॥

अत्यन्यानगां नान्यानुपागामर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरै[1]—स्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै[2] देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्वो[3]—षधे त्रायस्वैनꣳ[4] स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी[5]—र्दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिꣳसीः पृथिव्या सं भव[6]
वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेम ।
यं (१) त्वाऽयꣳ स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय[7]—
ऽच्छिन्नो रायः सुवीरः[10] ॥ (यं, दश च १०) ॥ ५ ॥

यूपस्थापनम् ॥ ११ त्रिष्टुप्, १२-१३ गायत्र्यौ ।

पृथिव्यै त्वा[1]—ऽन्तरिक्षाय त्वा[2] दिवे त्वा[3] शुन्धतां लोकः पितृषदनो[4] यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः[5] पितॄणाꣳ सदनमसि[6] स्वावेशोऽस्यग्रेगा नेतॄणां वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य वित्ता[7]—द्देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु[8] सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य[9] उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण दृꣳह[10]
ते ते धामान्युश्मसि (१) गमध्ये गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भाति भूरेः[11] ॥
विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा[12] ॥

(४।१) ऋ० ८।७९।३; (४।५) ऋ० ३।६२।१३; (५।७-९) यं त्वामयं...तेजमानः...सौभगाय ॥ ऋ० ३।८।११; (६।११) ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो । ...तदुरुगायस्य वृष्ण...भूरि ॥ ऋ० १।१५४।६; (६।१२) ऋ० १।२२।१९;

तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्[13] ॥

ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिꣳ सुप्रजावनिꣳ रायस्पोषवनिं पर्यूहामि[14] ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳह प्रजां दृꣳह रायस्पोषं (२) दृꣳह[15] परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमꣳ रायस्पोषो यजमानं मनुष्या[16] अन्तरिक्षस्य त्वा सानाववं गूहामि[17] ॥ (इमसी, पोषमे –, कान्नविꣳशतिश्च १९) ॥ ६ ॥

पशोरुपाकरणम् ॥ १३ पङ्क्तिः, १४ त्रिष्टुप्।

इषे त्वो[1]—पवीरस्यु[2]—पो देवान् दैवीर्विशः प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या ते स्वदन्तां देव त्वष्टर्वसु रण्व रेवती रमध्वम्[3]—ग्रेर्जनित्रमसि[4] वृषणौ स्थ[5] उर्वश्यस्या[6]—युरसि[7] पुरूरवा[8] घृतेनाक्ते वृषणं दधाथां[9] गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व[10] त्रैष्टुभं[11] जागतं छन्दोऽनु प्र जायस्व[12]

भवतं (१) नः समनसौ समोकसावरेपसौ।
मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः[13] ॥
अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः।
स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्भागधेयम्[14] ॥
(भवतमेकत्रिꣳशच्च ३१) ॥ ७ ॥

उपाकृतस्य पशोर्विशसनम्। १२ त्रिष्टुप्, १६ अनुष्टुप् ॥

आ ददे[1] ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभे[2] धर्षा मानुषान्[3]—द्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्य[4]—पां पेरुरसि[5] स्वात्तं चित् सदेवꣳ हव्यमापो देवीः स्वदतैनꣳ[6] सं ते प्राणो वायुना गच्छताꣳ सं यजत्रैरङ्गानि[8] सं यज्ञपतिराशिषा घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथाꣳ[10] रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतो[11]—रो अन्तरिक्ष सजूर्देवेन (१) वातेनाऽस्य हविषस्त्मना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः[12] पृथिव्याः सम्पृचः पाहि नमस्त आतानाऽ—ऽनर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणा[15]—ऽऽपो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवाꣳ ऊढ्वꣳ शुद्धा वयं परिविष्टाः परिवेष्टारो वो भूयास्म[16] ॥ (देवेन, चतुश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥ ८ ॥

संज्ञपितस्य पशोर्वपोत्खेदनम् ॥

वाक्त आ प्यायतां[1] प्राणस्त आ प्यायतां[2] चक्षुस्त आ प्यायताꣳ[3] श्रोत्रं त आ प्यायतां[4] या ते प्राणाञ्छुग्जगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत् ते क्रूरं यदास्थितं तत् त आ प्यायतां तत् त एतेन शुन्धतां[5] नाभिस्त आ प्यायतां[6] पायुस्त आ प्यायताꣳ[7] शुद्धाश्चरित्राः शमद्भ्यः (१) शमोषधीभ्यः शं

(६।१३) ऋ० १।२२।२०; (७।१३) समनसौ सचेतसावरेपसौ। वा० य० ५।३, १२।६०; (७।१४)......पुत्रो अभिशस्तिपा उ। नमस्कारेण नमसा...मिथुया कर्म भागम् ॥ अथर्व० ४।३९।९, (७।१४) पुत्रो अभिशस्तिपावा। वा० य० ५।४

पृथिव्यै शमहांभ्यो—मोषधे त्रायस्वैन॑२ स्वधिते मैनं॑ हिꣳसी११ रक्षसां भागोऽसीद—मह॑ रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च॑ वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो नयामी१३—षे त्वा१४ घृतेन॑ द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम्१५—च्छिन्नो रायः सुवीर॑१६ उर्वन्तरिक्षमन्विहि१७ वायो वीहि (२) स्तोकाना१८ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम्१९ ॥ (अग्नयो, वीहि, पञ्च च ५) ॥ ९ ॥

वसाहोमः ॥

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन॑ प्राणो जुष्टं देवेभ्यो॑ हव्यं घृतवत् स्वाहै१—न्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि बोभुवद्देव॑ त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेतु विषुरूपा यत् सलक्ष्माणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो॑ मदन्तु२ श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणात्वापः समरिणन्३ वात॑स्य (१) त्वा ध्रज्यै पूष्णो रꣳह्या अपामोषधीनाꣳ रोहिष्यै४ घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरिक्षाय५ दिशः६ प्रदिश७ आदिशो८ विदिश९ उद्दिशः स्वाहा१० दिग्भ्यो११ नमो दिग्भ्यः१२ ॥ (वातस्याष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥१०॥

गुदकाण्डहोमः ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा१—ऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा२ देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा३—ऽहोरात्रे गच्छ स्वाहा४ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा५ सोमं गच्छ स्वाहा६ यज्ञं गच्छ स्वाहा७ छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा८ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा९ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा१०—ऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा११—ऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो१२ मनो मे हार्दि यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नप्तारमशीय१३ शुगसि (१) तमभि शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च॑ वयं द्विष्मो१४ धाम्नोधाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्निया वरुणेति शपामहे ततो॑ वरुण नो मुञ्च१५ ॥ (असि, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥११॥

वसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम् ॥ १ अनुष्टुप् ।

हविष्मतीरिमा आपो॑ हविष्मान् देवो अध्वरो
हविष्माꣳ आ विवासति हविष्माꣳ अस्तु सूर्यः१ ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि२ सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्ते३—न्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थ४ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ५ विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ६ यज्ञे जागृत७ ॥ (हविष्मतीश्चतुस्त्रिꣳशत् ३४) ॥ १२ ॥

सोमस्य शकटादुपावरोहः ॥ ३ त्रिष्टुप्, ७ गायत्री ।

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ१ सोम राजन्नेह्यव रोह मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा॑ हिꣳसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु२

(१०।२) स-लक्ष्मा यद्विषुरूपो भवाति॥ ऋ० १०।१०।२; (१२।१) हविष्मं अस्तु सूर्यः॥ मै. सं. १।३।१; हविष्माँ आविवासति। हविष्मान् देवो अध्वरो....सूर्यः॥ वा. य. ६।२३

शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः ।
शृणोत ग्रावाणो विदुषो नु (१) यज्ञꣳ शृणोतु देवः सविता हवं मे[३] ।
देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुक्रꣳ शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहा कार्षिरस्यपापां मृध्रꣳ समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये[६] ।
यमग्ने पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः[७] ॥
(नु, सप्तचत्वारिꣳशच्च ४७) ॥ १३ ॥

काम्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-६,८,१०,१२,१४,१६-१८,२२त्रिष्टुप्; ७,९,१३,१५,२१,२३-२८ गायत्री; ११,१९-२० अनुष्टुप् ।

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वꣳ शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।
त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्गयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना[१] ॥
आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रꣳ होतारꣳ सत्ययजꣳ रोदस्योः ।
अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम्[२] ॥
अग्निर्होता नि षसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभावु लोके ।
युवा कविः पुरुनिष्ठ (१) ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः[३] ॥
साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।
स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवहूतिं नो अद्य[४] ॥
अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः[५] ॥
त्वे वसूनि पुर्वणीक (२) होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।
क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सꣳ सौभगानि दधिरे पावके[६] ॥
तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे[७] ॥
अश्याम तं काममग्ने तवोत्यश्याम रयिꣳ रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते[८] ॥
श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमा भर । (३) वसो पुरुस्पृहꣳ रयिम्[९] ॥
स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।
यः पावकः पुरुतमः पुरूणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन्[१०] ॥

(१३।७) यमग्ने ... ... मर्त्यमवा ... ... । ... ... शश्वतीरिषः ॥ ऋ० १।२७।७; (१४।१) ऋ० २।१।६; (१४।२) ऋ० ४।३।१; (१४।३) अग्निर्होता निषसादा यजीयान् । ऋ० ५।१।५; अग्निर्होता न्यसीदत् ... ... लोके। ... ... इद्धः ॥ ऋ० ५।१।६; (१४।४) ऋ० १०।५३।३; (१४।५) ऋ० १०।४५।४; (१४।६) ऋ० ६।५।२; (१४।७) ऋ० ८।४३।१८; (१४।८) ऋ० ६।५।७; (१४।९) ऋ० २।७।१; (१४।१०) ऋ० ६।६।२;

आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः ।
पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्मꣳ सुवामि ते[११] ॥
आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम्[१२] ॥
तस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम्[१३] ॥
दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः ।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः[१४] ॥
शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः[१५] ॥
दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभि (५) र्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः[१६] ॥
आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानꣳ स्वाधियं जनयत् सूदयच्च[१७] ॥
स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।
अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः[१८] ॥
अग्ने सहन्तमा भर द्युम्नस्य प्रासहा रयिम् ।
विश्वा य (६) श्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत्[१९] ॥
तमग्ने पृतनासहꣳ रयिꣳ सहस्व आ भर ।
त्वꣳ हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः[२०] ॥
उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नये[२१] ॥
वद्मा हि सूनो अस्यद्मसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मान्नम् ।
स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेष्यन्तः[२२] ॥
अग्न आयूꣳषि (७) पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम्[२३] ॥
अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत् पोषꣳ रयिं मयि[२४] ॥
अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च[२५] ॥
स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाꣳ इहा वह । उप यज्ञꣳ हविश्च नः[२६] ॥

(१४।१३) अस्मै ते ... ... विचर्षणे । ... ... सुष्टुतिम् ॥ ऋ० ८।४३।२; (१४।१४) ऋ० १०।४५।१; (१४।१५) ऋ० २।७।४; (१४।१६) ... ... रुक्म उर्विया ... ... सुरेताः ॥ ऋ० १०।४५।८; (१४।१७) ... ... युवानं स्वाध्यं ... ... सूदयच्च ॥ ऋ० १।७१।८; (१४।१८) ऋ० ३।१९।३; (१४।१९-२०) ऋ० ५।२३।१-२; (१४।२१) ऋ० ८।४३।११; (१४।२२) ऋ० ६।४।४; (१४।२३) ऋ० ९।६६।१९; (१४।२४) दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ ऋ० ९।६६।२१; (१४।२५) ऋ० ५।२६।१; (१४।२६) ऋ० १।१२।१०;

अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः (८) कविः । शुचीरोचत आहुतः[27] ॥
उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीꣳष्यर्चयः[28] ॥

(पुरुनिष्ठः, पूर्वणीक, भरा,ऽभि वयोभि,-र्यं, आयूꣳषि, विप्रः शुचि,-श्चतुर्दश च १४) ॥ १४ ॥

[देवस्य ११८ । रक्षोहणो १०२ । विभू- ५८ ।- स्त्व १३१ ।- मति ६० । पृथिव्या ११९ । इष ८१ । आदद्दे ९४ । बाक् १०५ । स॒ꣳ७८ । समुद्रꣳ ७६ । हविष्मती- ३४ ।- हृदे ९७ । त्वं ४१४ । चतुर्दश ॥ १४ ॥ १५६१ ॥

[इति प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥] चन्द्रऋषिः ।

सोमाभिषवः ॥

आ ददे[1] ग्रावास्यध्वरकृद् देवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं कृध्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमꣳ सुषुतं मधुमन्तं पयस्वन्तं वृष्टिवनिमि[2]न्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न इन्द्राय त्वा ऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते[3] श्वात्राः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं धत्तोपहूताः सोमस्य पिबतोपहूतो युष्माकं (१) सोमः पिबतु[4] यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया कृध्यधि दात्रे वोचो[5] धिषणे वीडू सती वीडयेथामूर्जं दधाथामूर्जं मे धत्तं मा वाꣳ हिꣳसिषं मा मा हिꣳसिष्टं[6] प्रागपागुदगधराक्तास्त्वा दिश आ धावन्त्व[7]म्ब नि ष्वर[8] । यत्ते (२) सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा[9] ॥ (युष्माकं, ते, नव च ९) ॥ १ ॥

उपांशुग्रहः ॥

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अꣳशुभ्यां गभस्तिपूतो देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वा[1] स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो[2] मनस्त्वाष्टु[3]र्वन्तरिक्षमन्विहि[4] स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय[5] देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य[6] एष ते योनिः प्राणाय त्वा[7] (वाचः सप्तचत्वारिꣳशत् ४७) ॥ २ ॥

अन्तर्यामग्रहः ॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुरुष्य रायः समिषो यजस्वान्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षꣳ सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्व[1] स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो[2] मनस्त्वाष्टु[3]र्वन्तरिक्षमन्विहि[4] स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय[5] देवेभ्य (१) स्त्वा मरीचिपेभ्य[6] एष ते योनिरपानाय त्वा[7] ॥ (देवेभ्यः, सप्त च ७) ॥ ३ ॥

(१४।२७) ऋ० ८।४४।२१; (१४।२८) ऋ० ८।४४।१७

ऐन्द्रवायवग्रहः ॥ १ त्रिष्टुप्, २ गायत्री ।

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वे—

न्द्रवायू इमे सुताः । उप प्रयोभिरा गतमिन्दवो वामुशन्ति हि ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वा ॥ (आ त्रिचत्वारिंशत् ४३)॥४॥

मैत्रावरुणग्रहः ॥ गायत्री ।

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ।

उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वैष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ (अयं विंशतिः २०) ॥५॥

आश्विनग्रहः ॥ गायत्री ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा (याऽष्टादश १८) ॥ ६ ॥

प्रातर्युजौ वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिरश्विभ्यां त्वा ॥ (प्रातर्युजावेकान्नविंशतिः १९) ॥ ७ ॥

शुक्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाहि ॥ (अयं पञ्चविंशतिः २५) ॥८॥

मन्थिग्रहः ॥ जगती ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं सुवर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥

उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वैष ते योनिः प्रजाः पाहि ॥ (तं षड्विंशतिः २६) ॥ ९ ॥

आग्रयणग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्था—

ऽप्सुषदो महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वमु—

पयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ (ये त्रिचत्वारिंशत् ४३) ॥१०॥

(४।१) ऋ० ७।९२।१; (४।२) ऋ० १।२।४; (५।१) ऋ० २।४१।४; (६।१) ऋ० १।२२।३; (७।१) प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् । ऋ० १।२२।१; (८।१) ऋ० १०।१२३।१; (९।१) ...बर्हिषदं स्वर्विदम् । ऋ० ५।४४।१; (१०।१) ये देवासः... । अप्सुक्षितो...ते देवा... ॥ ऋ० १।१३९।११

आतृव्यवन आग्रयणग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

त्रिꣳशत्त्रयश्च गणिनो रुजन्तो दिवꣳ रुद्राः पृथिवीं च सचन्ते ।
एकादशासो अप्सुषदः सुतꣳ सोमं जुषन्ताꣳ सवनाय विश्वे ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिमभिसवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः[1] ॥ (त्रिꣳशद् द्विचत्वारिꣳशत् ४२) ॥११॥

उक्थ्यग्रहः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुवे यत् त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे[1] (उपयामगृहीतो द्वाविꣳशतिः २२) ॥ १२ ॥

ध्रुवग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् ।
कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय[1] ॥ (मूर्धानं पञ्चत्रिꣳशत् ३५) ॥ १३ ॥

ऋतुग्रहाः ॥

मधुश्च[1] माधवश्च[2] शुक्रश्च[3] शुचिश्च[4] नभश्च[5] नभस्यश्च[6]—षश्चो[7]—र्जश्च[8] सहश्च[9] सहस्यश्च[10] तपश्च[11] तपस्यश्चो[12]—पयामगृहीतोऽसि सꣳसर्पोऽस्य[13]ꣳहस्पत्याय त्वा[14] ॥ (मधुश्च त्रिꣳशत् ३०) ॥ १४ ॥

ऐन्द्राग्नग्रहः ॥ गायत्री ।

इन्द्राग्नी आ गतꣳ सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैषते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ (इन्द्राग्नी विꣳशतिः २०) ॥ १५ ॥

वैश्वदेवग्रहः ॥ गायत्री ।

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वाꣳसो दाशुषः सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः[1] ॥ (ओमासो विꣳशतिः २०) ॥ १६ ॥

पूर्वो मरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यꣳ शासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रꣳ सहोदामिह तꣳ हुवेम ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (मरुत्वन्तꣳ षड्विꣳशतिः २६) ॥ १७ ॥

---

(१३)... वैश्वानरमृत .... देवाः। ऋ० ६।७।१; (१५) ऋ० ३।१२।१; (१६) ऋ० १।३।७; (१७) ऋ० ३।४७।५, ६।१९।११

उत्तरमरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

इन्द्र॑ मरुत्व इ॒ह पा॑हि॒ सोम॑ं यथा॑ शार्या॒ते अपि॑बः सु॒तस्य॑ ।

तव॒ प्रणी॑ती॒ तव॑ शूर॒ शर्म॒न्ना वि॑वासन्ति क॒वय॑ः सुय॒ज्ञाः ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑त ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते[1] ॥ (इन्द्रैकान्नत्रिंशत् २९)

॥ १८ ॥

तृतीयमरुत्वतीयग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

म॒रुत्वा॑ँ इन्द्र वृष॒भो रणा॑य पिबा॒ सोम॑मनुष्व॒धं मदा॑य ।

आ सि॑ञ्चस्व ज॒ठरे॒ मध्व॑ ऊ॒र्मिं त्वꣳ राजा॑सि प्र॒दिव॑ः सु॒ताना॑म् ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑त ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते[1] ॥ (मरुत्वानेकान्नत्रिंशत् २९)

॥ १९ ॥

माहेन्द्रग्रहः ॥ गायत्री ।

म॒हाꣳ इन्द्रो॒ य ओज॑सा प॒र्जन्यो॑ वृष्टि॒माꣳ इ॑व । स्तोमै॑र्व॒त्सस्य॑ वावृधे ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि म॒हेन्द्रा॑य त्वै॒ष ते॒ योनि॑र्म॒हेन्द्रा॑य त्वा[1] ॥ (म॒हानेकान्नविꣳशतिः १९) ॥२०॥

माहेन्द्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

म॒हाꣳ इन्द्रो॑ नृ॒वदा च॑र्षणि॒प्रा उ॒त द्वि॒बर्हा॑ अ॒मिन॒ः सहो॑भिः ।

अ॒स्म॒द्रि॒यग्वावृधे वी॒र्या॑योरु॒ः पृ॒थुः सुकृ॑तः क॒र्तृभि॑र्भूत् ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि म॒हेन्द्रा॑य त्वै॒ष ते॒ योनि॑र्म॒हेन्द्रा॑य त्वा[1] ॥ (म॒हान् षड्विꣳशतिः २६) ॥२१॥

आदित्यग्रहः ॥ १-२ बृहती, ३ त्रिष्टुप् ।

क॒दा च॒न स्त॒रीर॑सि॒ नेन्द्र॑ सश्चसि दा॒शुषे॑ ।

उपो॒पेन्नु म॑घवन् भूय॒ इन्नु॒ ते॒ दान॑ं दे॒वस्य॑ पृच्यते ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्यादि॒त्येभ्य॑स्त्वा[1] ॥

क॒दा च॒न प्र॒यु॑च्छस्यु॒भे नि पा॑सि॒ जन्म॑नी ।

तुरी॑यादित्य॒ सव॑नं त इन्द्रि॒यमात॑स्थाव॒मृत॑ं दि॒वि[2] ॥

य॒ज्ञो दे॒वाना॒ं प्रत्ये॑ति सु॒म्नमादि॑त्या॒सो भव॑ता मृड॒यन्त॑ः ।

आ वो॒ (१) र्वाची॑ सु॒म॒तिर्व॑वृत्यादꣳहोश्चि॒द्या व॑रिवो॒ वित्त॒रास॑त्[3] ॥

विव॑स्व आदित्यै॒ष ते॑ सोमपी॒थस्तेन॑ मन्दस्व॒ तेन॑ तृप्य तृ॒प्यास्म॑ ते व॒यं त॑र्पयि॒तारो॑[4] या दि॒व्या वृ॒ष्टिस्तया॑ त्वा श्रीणामि[5] ॥ (वः, सप्तविꣳशतिश्च २७) ॥ २२ ॥

---

(१८) ऋ० ३।५१।७; (१९) ऋ० ३।४७।१; (२०) ऋ० ८।६।१; (२१) अस्मद्र्यग्वावृधे... कर्तृभिर्भूत् ॥ ऋ० ६।१९।१; (२२।१) ऋ० ८।५१ [३ वाल०]। ७; (२२।२) ऋ० ८।५२ [४ वाल०]। ७; (२२।३) ऋ० १।१०७।१

सावित्रग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ॥
उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे[1] ॥ (वामं चतुर्विꣳशतिः २४) ॥ २३ ॥

सावित्रग्रहः ॥ जगती ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।
हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशꣳस ईशत ॥
उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे[1] ॥ (अदब्धेभिस्त्रयोविꣳशतिः २३) ॥ २४ ॥

सावित्रग्रहः ॥गायत्री ।

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे[1] ॥ (हिरण्यपाणिं चतुर्दश १४) ॥ २५ ॥

वैश्वदेवग्रहः ॥

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः[1] ॥ (सुशर्मा द्वादश १२) ॥ २६ ॥

पात्नीवतग्रहः ॥

बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यꣳग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा[2] ॥ (बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश १५) ॥ २७ ॥

हारियोजनग्रहः ॥

हरिरसि हारियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्ता पृश्नेः प्रेता तस्य ते देव सोमेष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि[1] हरीः स्थ हर्योर्धानाः सहसोमा इन्द्राय स्वाहा[2]
(हरिः षड्विꣳशतिः २६) ॥ २८ ॥

आग्नेयोऽतिग्रहः ॥ गायत्री ।

अग्न आयूꣳषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥
उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा तेजस्वत एष ते योनिरग्नये त्वा तेजस्वते[1] ॥ (अग्ने त्रयोविꣳशतिः २३) ॥ २९ ॥

(२३।१) ऋ० ६।७१।६; (२४।१) ऋ० ६।७१।३; (२५।१) ऋ० १।२२।५; (२९।१) ऋ० ९।६६।१९

ऐन्द्रोऽतिग्रहः ॥ गायत्री ।

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते ॥ (उत्तिष्ठन्नेकविंशतिः २१) ॥ ३० ॥

सौर्योऽतिग्रहः ॥ गायत्री ।

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते ॥
(तरणिर्विंशतिः २०) ॥ ३१ ॥

संगाहनम् ॥ गायत्री ।

आ प्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरूतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः (आ नव ९) ॥३२॥

अवगाहनम् ॥ त्रिष्टुप् ।

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।
अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ (ईयुरेकान्नविंशतिः १९) ॥ ३३ ॥

ओषणम् ॥

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्मलाभवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि (ज्योतिष्मतीं षट्त्रिंशत् ३६) ॥ ३४ ॥

स्रुवाहुतयः ॥

प्रयासाय स्वाहा[1] ऽऽयासाय स्वाहा[2] वियासाय स्वाहा[3] संयासाय स्वाहो[4]द्यासाय स्वाहा[5] ऽवयासाय स्वाहा[6] शुचे स्वाहा[7] शोकाय स्वाहा[8] तप्यत्वै स्वाहा[9] तपते स्वाहा[10] ब्रह्महत्यायै स्वाहा[11] सर्वस्मै स्वाहा[12] (प्रयासाय चतुर्विंशतिः २४) ॥ ३५ ॥

राजगवीहोमः ।

चित्तं संतानेन[1] भवं यक्ना[2] रुद्रं तनिम्ना[3] पशुपतिं स्थूलहृदयेना[4]ग्निं हृदयेन[5] रुद्रं लोहितेन[6] शर्वं मतस्नाभ्यां[7] महादेवमन्तःपार्श्वेनौ[8]षिष्ठहनं शिङ्गीनिकोश्याभ्याम्
(चित्तमष्टादश १८) ॥ ३६ ॥

(३०।१) ऋ० ८।७६।१०; (३१) ऋ० १।५०।४; (३२) सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ ऋ० १।९१।१७; (३३) ऋ० १।११३।११

३७-४२ षोडशिग्रहः ॥ ३७-४० अनुष्टुप्।

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी। अर्वाचीनꣳ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥
(आ तिष्ठ षड्विꣳशतिः २६) ॥ ३७ (३१) ॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसमृषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥
(इन्द्रं त्रयोविꣳशतिः २३) ॥ ३८ (३२) ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि।
आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियꣳ रजः सूर्यं न रश्मिभिः ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥
(असावि सप्तविꣳशतिः २७) ॥ ३९ (३३) ॥

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित।
स्योनास्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥
(सर्वस्य षड्विꣳशतिः २६) ॥ ४० (३४) ॥

स्वराडनुष्टुप्।

महाꣳ इन्द्रो वज्रबाहुः षोडशी शर्म यच्छतु।
स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥
(महान् षड्विꣳशतिः २६) ॥ ४१ (३५) ॥

त्रिष्टुप्।

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहञ्छूर विद्वान्।
जहि शत्रूꣳरप मृधो नुदस्वाऽथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥
(सजोषास्त्रिꣳशत् ३०) ॥ ४२ (३६) ॥

दक्षिणा ॥ १ गायत्री, २-३ त्रिष्टुप्।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

---

(३७) ऋ० १।८४।३; (३८) ऋ० १।८४।२; (३९) ... ... रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ऋ० १।८४।१; (४१) महाँ इन्द्रो वज्रहस्तः ... यच्छतु। वा० य० २६, १०; (४२) ... ... पिब वृत्रहा शूर विद्वान्। ऋ० ३।४७।२ (४३।१) ऋ० १।५०।१;

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च[२] ॥
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम[३] ॥
दिवं गच्छ सुवः पत रूपेण (१) वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः[५] ।
तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके[६] ॥
एतत् ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती[७]—ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यꣳ सुधातुदक्षिणं[८] वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः[९] (२) रस्मद्दात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतानवहायास्मान् देवयानेन पथेत सुकृतां लोके सीदत तन्नः सꣳस्कृतम्[१०] ॥ (रूपेण, सदस्यैः,—रष्टादश च १८) ॥ ४३ (३७) ॥

समिष्टयजुर्होमः ॥ १–६ त्रिष्टुप् ।

धाता रातिः सवितेदं जुषतां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः ।
त्वष्टा विष्णुः प्रजया सꣳरराणो यजमानाय द्रविणं दधातु[१] ॥
समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सꣳ सूरिभिर्मघवन्त्सꣳ स्वस्त्या ।
सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानाꣳ सुमत्या यज्ञियानाम्[२] ॥
सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन ।
त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोतु (१) अनु मार्ष्टु तनुवो यद्विलिष्टम्[३] ॥
यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह ।
ऋधगयाडृधगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान्[४] ॥
स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्म सवनेदं जुषाणाः ।
जक्षिवाꣳसः पपिवाꣳसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि[५] ॥
यानाऽवह उशतो देव देवान् तान् (२) प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे ।
वहमाना भरमाणा हवीꣳषि वसुं घर्मं दिवमा तिष्ठतानु[६] ॥
यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैꣳ—ष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः

(४३।२) ऋ० १।११५।१; (४३।३) ऋ० १।१८९।१; (४४।१) ... प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः । ... ... प्रजया सꣳरराणा ... द्रविणं दधात स्वाहा ॥ वा० य० ८।१७; (४४।२) ... सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति । सं ब्रह्मणा देवहितं ... ॥ ऋ० ५।४२।४; वा० य० ८।१५; (४४।३) ... त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायो ... विलिष्टम् ॥ वा० य० ८।१४ (४४।४) ... ... यज्ञे अस्मिन् होताश्चिकित्वोऽवृणीमहीह । ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठाः प्रजानन् विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ ऋ० ३।२९।१६; (४४।५-६) अथर्व० ७।९७।३-४ ।

सुवीरः स्वाहा देवा गातुविदो गातुं विस्त्वा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञꣳ स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ (कृणोतु, तान्-, ष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥ ४४ (३८) ॥

अवभृतः ॥ १-४ त्रिष्टुप्।

उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ।
अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्[१] ॥
शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु।
बाधस्व द्वेषो निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत्[२] ॥
अभिष्ठितो वरुणस्य पाशो[३]—ऽग्नेरनीकमप आ विवेश।
अपान्नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यं दमेदमे (१) समिधं यक्ष्यग्ने ॥
प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत् समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः।
सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः ॥

सूक्तवाके नमोवाके विधेमा—वभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिषस्पाहि[६] सुमित्रा न आप ओषधयः (२) सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो[७] देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतꣳ सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात् प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश एधोऽस्येधिषीमहि[१०] समिदसि[११] तेजोऽसि तेजो मयि धेहि[१२]—

—ऽपो अन्वचारिषꣳ रसेन समसृक्ष्महि। पयस्वाꣳ अग्न आ (३) ऽगमं तं मा सꣳ सृज वर्चसा[१३] ॥ (दमेदम, ओषधय, आ, षट् च ६) ॥ ४५ (३९) ॥

काम्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, ४, ८, १० त्रिष्टुप्; ३, ५, ७, ९, ११-१२ गायत्री; ६ अनुष्टुप्।

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि।
जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्[१] ॥
यस्मै त्वꣳ सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम्।
अश्विनꣳ स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तꣳ रयिं नशते स्वस्ति[२] ॥
त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः। न त्वामिन्द्राति रिच्यते[३] ॥
उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं (१) सुतासः।
यदीꣳ सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते[४] ॥

(४५।१) ऋ० १।२४।८; (४५।२) सहस्रमुर्वी गभीरा.... अस्तु। बाधस्व दूरे......अस्मत् ॥ ऋ० १।२४।९; (४५।३-५) वा० य० ८,२३-२५; (४५।१३) आपो अद्या०......समगस्महि। पयस्वानग्न आ गहि...वर्चसा ॥ (ऋ० १।२३।२३; १०।९।९); (४६।१) ऋ० ५।४।१०; (४६।२) ऋ० ५।४।११; (४६।३) ऋ० ८।९२।१४; न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ ऋ० ८।९२।२२; (४६।४) ऋ० ७।२६।२।

अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो वि रोचसे । रक्षोहाऽमीवचातनः[५] ॥
अपो अन्वचारिषꣳ रसेन समसृक्ष्महि । पयस्वाꣳ अग्न आऽगमं तं मा सꣳ सृज वर्चसा[६] ॥
वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि[७] ॥
त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु राजन् ।
त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि ष्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम्[८] ।
त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम्[९] ॥
अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।
अयꣳ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ[१०] ॥
अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः[११] ॥
त्वꣳ ह्यग्ने (३) अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यसे[१२] ॥
उदग्ने शुचयस्तव[१३] वि ज्योतिषा[१४] ॥ (मघवानं, मन्दे, ह्यग्ने, चतुर्दश च १४) ॥ ४६ (४०) ॥

[आ १०९ । वाच ४७ । उपयामगृहीत ५७ । आ ४३ । ऽयं २० । या १८ । प्रातर्युजा- १९ ।- वयं २५ । तं २६ । ये ४३ । त्रिꣳश- ४२ ।- दुपयामगृहीतो २२ । मूर्धानं ३५ । मधु-३० ।- रिन्द्राग्नी २० । ओमासो २० । मरुत्वन्त २६ ।- मिन्द्र २९ । मरुत्वान् २९ । महान् ११ । महान् २६ । कदा ७७ । वाम- २४ ।- मदब्धेभि- २३ ।- हिरण्यपाणिꣳ १४ । सुशर्मा १२ । बृहस्पति- १५ ।- हरि- २६ ।- रग्ने २३ । उत्तिष्ठन्- २१ ।- तरणि- २० ।- राप्यायस्वे- ९ ।- यु- १९ ।- ज्योतिष्मतीं ३६ । प्रयासाय २४ । चित्त- १८ ।- मातिष्ठे- २६ ।- न्द्र- २३ ।- मसावि २७ ।- सधस्थ २६ । महान् २६ । सजोषा ३० । उ- ११८ ।- द्धातो- १४८ ।- रुं १५६ ।- यः १६४ । (षट्चत्वारिꣳशत् ॥ ४६ ॥ १८१० ॥)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

पुनराधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] अग्निर्ऋषिः ।

पुनराधानविधानम् ॥

-देवासुराः संयत्ता आसन्, ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्यदधतेदमु नो भविष्यति यदि नो जेष्यन्तीति, तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन्, तदस्य सहसाऽदित्सन्त, सोऽरोदीद्यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं, यदश्र्वशीयत, तत् (१) रजतꣳ हिरण्यमभवत्, तस्माद्रजतꣳ हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजꣳ हि, यो बर्हिषि ददाति, पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति, तस्माद्बर्हिषि न देयꣳ सोऽग्निरब्रवीद्भाग्यसान्यथ व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्नृध्नवत् खलु स इत्य-

---

(४६।६) आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि । पयस्वानग्न आ गहि ... ... वर्चसा ॥ ऋ० १।२३।२३, १०।९।९; (४६।७) ऋ० ८।४४।२४; (४६।८) ऋ० ५।४।११; (४६।९) ऋ० ५।१३।५; (४६।१०) अयं वाजाञ्जयतु वाजसाताऽयꣳ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वा हा ॥ वा० य० ५।३७; (४६।११) ऋ० १।१२।६; (४६।१२) ऋ० ८।४३।१४

अब्रवीद्यो मद्देवत्यमग्निमादधाता इति[२] तं पूषाऽऽधत्त तेन (२) पूषाऽऽर्ध्नोत् तस्मात् पौष्णाः पशव उच्यन्ते, तं त्वष्टाऽऽधत्त, तेन त्वष्टाऽऽर्ध्नोत् तस्मात् त्वाष्ट्राः पशव उच्यन्ते, तं मनुराऽधत्त, तेन मनुरार्ध्नोत् तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते, तं धाता ऽऽधत्त तेन धाताऽऽर्ध्नोत् संवत्सरो वै धाता, तस्मात् संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते[३] य एवं पुनराधेयस्यर्द्धिं वेद (३) ऋध्नोत्येव[४] योऽस्यैवं बन्धुतां वेद, बन्धुमान् भवति[५] भागधेयं वा अग्निराहित इच्छमानः प्रजां पशून् यजमानस्योप दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत, भागधेयेनैवैनꣳ समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा[६] पुनर्वस्वोरा दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसू, स्वायामेवैनं देवतायामाधाय, ब्रह्मवर्चसी भवति[७] दर्भैः (४) रा दधात्ययातयामत्वाय[८] दर्भैरा दधात्यद्भ्य एवैनमोषधीभ्योऽवरुध्या ऽऽ धत्ते[९] पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवैनमवरुध्या ऽऽ धत्ते[१०] ॥ (अधीयत तत्, तेन, वेद, दर्भैः, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥ १ ॥

याज्याद्यङ्गजातविधानम् ॥

परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते, पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव रुन्धे[१] वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते, न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुरान्नमक्षन्, पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो, देवानेव वीरं निरवदायाग्निं पुनरा (१) धत्ते[२] शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति[३] यद्वा अग्निराहितो नर्ध्यते ज्यायो भागधेयं निकामयमानो यदाग्नेयꣳ सर्वं भवति सैवास्यर्द्धिः[४] सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स वाचꣳ सꣳसृष्टां यजमान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै यजमानस्यापराभावाय[५] (२) विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकरु[६]पाꣳशु यजति यथा वामं वसु विविदानो गूहति तादृगेव तद[७]ग्निं प्रति स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसु विविदानः प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्वि[८]भक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोत्यायतनादेव नैति[९] यजमानो वै पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभितः पुरोडाशमेते आहुती (३) जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति[१०] कृतयजुः संभृतसम्भार इत्याहुर्न सम्भृत्याः सम्भारा न यजुः कर्तव्यमित्य[११]थो खलु सम्भृत्या एव सम्भाराः कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्ध्यै[१२] पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान् पुनराधेयस्य समृद्ध्यै[१३] सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य न्यक्तं ततः (४) एवैनमव रुन्धे[१४] वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैव हन्ति यश्चास्यर्णयात्तौ भागधेयेन प्रीणाति नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानः[१५] ॥ (आ-ऽशासमानाया, ऽऽहुती, ततः, षट्त्रिꣳशच्च ३६) ॥ २ ॥

पुनराधानमन्त्राः ॥ १ उपरिष्टाद्बृहती: २-४, ९-१० गायत्री; ५-६ अनुष्टुप्; ७-८; त्रिष्टुप् ।

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।
उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायाऽऽदधे[१] ॥
आऽयं गौः पृश्निरक्रमीदसनन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः[२] ॥
त्रिꣳशद्धाम वि राजति वाक् पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्यस्य वह द्युभिः[३] ॥
अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन्महिषः सुवः[४] ॥
यत् त्वा (१) क्रुद्धः परोवप मन्युना यदवर्त्या ।
सुकल्पमग्ने तत् तव पुनस्त्वोद्दीपयामसि[५] ॥
यत् ते मन्युपरोप्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे तद् देवा वसवश्च समाभरन्[६] ॥
मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधातु ।
बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम्[७] ॥
सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त (२) ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन[८] ॥
पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः[९] ।
सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्निया विश्वतस्परि[१०] ॥

लेकः सलेकः सुलेकस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु[११] केतः सकेतः सुकेतस्ते न (३) आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु[१२] विवस्वाꣳ अदितिर्देवजूतिस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु[१३] ॥ (त्वा, सप्त, न,-त्रयोदश च १३) ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ॥

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाऽऽशिषैवैनमा धत्ते[१] सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमा दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वा ऽऽ धत्तेऽथो पूतमेव[२] पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतं (१) मन्त्रमपश्यत् ततो वै तामन्नाद्यमुपानम-

(३।१) भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा ।
तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्नि० ... ... दधे ॥ वा० य० ३।५
(३।२) ... ... पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । ... ... प्रयन्त्स्वः ॥ ऋ० १०।१८९।१
(३।३) ... ... पतङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ऋ० १०।१८९।३
(३।४) अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ऋ० १०।१८९।२
(३।५) यत्त्वा ... ... मन्युना सुमनस्तर । मै० सं० १।७।१
(३।६) ... ... वसवश्च पुनराभरन् ॥ मै० सं० १।७।२
(३।७) ... ... जुषतामाज्यस्य ... ... । इमꣳ यज्ञꣳ सप्ततन्तुं ततं न आ देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥
मै० सं० १।७।६; (३।८) वा० य० १७।७९, (३।९) ..... विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ वा० य० १२।१०।

यत् सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावरुध्या अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते[3] यत्त्वा क्रुद्धः परोवपेत्याहापह्नुत एवास्मै तत् पुनस्त्वोद्दीपयामसीत्याह समिन्ध एवैनं[5] यत्ते मन्युपरोप्तस्येत्याह देवताभिरेव (२) एनꣳ सं भरति[6] वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमुद्वासयते बृहस्पतिवत्यर्चोप तिष्ठते ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञꣳ सं दधाति[7] विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधात्वित्याह सन्तत्यै[8] विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति[9] सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्नेः प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुन्धे[10] पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमानमेवोर्जा च रय्या चोभयतः परि गृह्णात्या[11]दित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्तेऽमुष्मिँल्लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्याग्निमाधायैतान् (४) होमानजुहवुस्त आर्ध्नुवन् ते सुवर्गँल्लोकमायन् यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान् होमाञ्जुहुयाद्यामेवाऽऽदित्या ऋद्धिमार्ध्नुवन् तामेवर्ध्नोति[12] ॥

(एत-,मेव, जिह्वा, एतान्, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥ ४ ॥

आहवनीयोपस्थानम् ॥ १-३, ७-१२ गायत्री, ४ जगती, ५ त्रिष्टुप्, ६ अनुष्टुप् ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते[1] ॥
अस्य प्रत्नामनु द्युतꣳ शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः । पयः सहस्रसामृषिम्[2] ॥
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् । अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति[3] ॥
अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।
यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं विशेविशे[4] ॥
उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या (१) उभा राधसः सह मादयध्यै ।
उभा दातारविषाꣳ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम्[5] ॥
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आ रोहाथा नो वर्धया रयिम्[6] ॥
अग्न आयूꣳषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम्[7] ॥
अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत्पोषꣳ रयिं (२) मयि[8] ॥
अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च[9] ॥
स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाꣳ इहाऽऽवह । उप यज्ञꣳ हविश्च नः[10] ॥

(५।१) ऋ० १।७४।१; (५।२) ऋ० ९।५४।१; (५।३) ऋ० ८।४४।१६; (५।४) ... ... विभ्वं विशे विशे ॥ ऋ० ४।७।१; (५।५) ऋ० ६।६०।१३; (५।६) ... ... जानन्नग्न आ सीदाथा ... ... वर्धया गिरः ॥ ऋ०३।२९।१०; (५।७) ऋ० ९।६६।१९; (५।८) ......दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ ऋ० ९।६६।२१; (५।९) ऋ० ५।२६।१, (५।१०) ऋ० १।१२।१०

अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः[११] ॥
उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीꣳष्यर्चयः[१२] ॥

आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे (३) देहि[१३] वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि[१४] तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाह्य[१५]ग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पृण[१६] चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीये[१७]न्धानास्त्वा शतꣳ हिमा द्युमन्तः समिधीमहि वयस्वन्तो वयस्कृतं यशस्वन्तो यशस्कृतꣳ सुवीरासो अदाभ्यम्। अग्ने सपत्नदम्भनं वर्षिष्ठे अधि नाके[१८] ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा (४) ऽगथाः समृषीणाꣳ स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना ।
त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मामायुषा वर्चसा प्रजया सृज[१९] ॥

(आहुतस्यै, रयिं, मे, वर्चसा, सप्तदश च १७) ॥ ५ ॥

गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवनीयस्य चोपस्थानम् ॥ १, ५-७, १२-१३ गायत्री, ९-१० द्विपदा विराट्, १४ बृहती, १५ अनुष्टुप् ।

सं पश्यामि प्रजा अहमिडप्रजसो मानवीः । सर्वा भवन्तु नो गृहे[१] ॥

अम्भः स्थाम्भो वो भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय सहः स्थ सहो वो भक्षीयोर्जः स्थोर्जं वो भक्षीय[२] रेवती रमध्वमस्मिँल्लोकेऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् योनाविहैव स्तेतो माऽप गात बह्वीर्मे भूयास्त[३] (१) सꣳहितासि विश्वरूपीरा मोर्जा विशाऽऽ गौपत्येनाऽऽ रायस्पोषेण सहस्रपोषं वः पुष्यासं मयि वो रायः श्रयन्ताम्[४] ॥

उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि[५] ॥
राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानꣳ स्वे दमे[६] ॥
स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये[७] ॥
अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत त्राता शिवो भव वरूथ्यः[८] ॥
तं त्वा शोचिष्ठऽदीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः[९] ॥
वसुरग्निर्वसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः[१०] ॥

ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण वः पश्यामि रायस्पोषेण मा पश्यतेडाः स्थ मधुकृतः स्योना मा ऽऽ विशतेरा मदः । सहस्रपोषं वः पुष्यासं (३) मयि वो रायः श्रयन्ताम्[११] ॥

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्[१२] ॥

(५।११-१२) ऋ० ८।४४।२१, १७; (५।१९) ... ... धाम्ना । समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सꣳ रायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ वा० य० ३।१९; (६।१) मै० सं० १।५।३२; (६।५-७) ऋ० १।१।७-९; (६।८-१०) ऋ० ५।२४।१,४,२; (६।१२) ऋ० ३।६२।१०

सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजम्[13] ॥
कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे।
उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते[14] ॥
परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रꣳ सहस्य धीमहि।
धृषद्वर्णं (४) दिवेदिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः[15] ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतꣳ हिमास्तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीम्[16] ॥
(भूयास्त,स्वस्तयेऽग्ने, पुष्यासं,धृषद्वर्ण-,मेकान्नत्रिꣳशच्च २९) ॥ ६ ॥

पञ्चमानुवाकोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ॥

अयज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमित्याह स्तोममेवास्मै युनक्त्यु[1]पेत्याह प्रजा वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेव पशूनिमं लोकमुपैत्य[2]स्य प्रत्नामनुद्युतमित्याह सुवर्गो वै लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव लोकꣳ समारोहत्य[3]ग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्याह मूर्धानमे (१) वैनꣳ समानानां करोत्यथो देवलोकादेव मनुष्यलोके प्रतितिष्ठत्य[4]यमिह प्रथमो धायि धातृभिरित्याह मुख्यमेवैनं करोत्यु[5]भा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव रुन्धे[6]ऽयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै रयिः पशूनेवाव रुन्धे[7] षड्भिरुप तिष्ठते षड्वै (२) ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति षड्भिरुत्तराभिरुप तिष्ठते द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति[8] यथा वै पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो पुनात्येवोप[9] तिष्ठते योग एवास्यैष उप तिष्ठते (३) दम एवास्यैष उप तिष्ठते याच्ञैवास्यैषोप तिष्ठते यथा पापीयाञ्छ्रेयस आहृत्य नमस्यति तादृगेव तदा[10]युर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्याहाऽऽयुर्दा ह्येष वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहीत्याह वर्चोदा ह्येष तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहीत्याह (४) तनूपा ह्येषो[11]ऽग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आ पृणेत्याह यन्मे प्रजायै पशूनामूनं तन्म आ पूरयेति वावैतदाह[12] चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीयेत्याह रात्रिर्वै चित्रावसुरव्युष्टयै वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुर्व्युष्टिमेवाव रुन्धे[13] इन्धानास्त्वा शतं (५) हिमा इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्ये[14]षा वै सूर्मी कर्णकावत्येतया ह स्म वै देवा असुराणाꣳ शततर्हाꣳस्तृꣳहन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्या अछम्बट्कारꣳ सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं (६) भूयासमिति वावैतदाह[16] त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[17] (मूर्धानं, वै, तिष्ठत, आह, शत-,महꣳ, षोडश च १६) ॥ ७ ॥

(६।१३)... य औशिजः ॥ ऋ० १।१८।१; (६।१४) ऋ० ८।५१ [३ वाल०] । ७; (६।१५) ... दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ ऋ० १०।८७।२२

षष्ठानुवाकोक्तमन्त्राणां व्याख्यानम् ।

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे[1] ऽम्भः स्थाम्भो वो भक्षीयेत्याहाम्भो ह्येता महः स्थ महो वो भक्षीयेत्याह महो ह्येताः सह स्थ सहो वो भक्षीयेत्याह सहो ह्येता ऊर्जस्थोर्जं वो भक्षीयेत्या (१) होर्जो ह्येता[2] रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवात्मन् रमयत[3] इहैव स्तेतो माऽप गातेत्याह ध्रुवा एवैना अनपगाः कुरुत[4] इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचिदन्यः सꣳहितासि विश्वरूपीरिति वत्समभि मृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते[5] प्र (२) वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते य आहवनीयमुप तिष्ठते गार्हपत्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव नि ह्नुते[6] गायत्रीभिरुप तिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवात्मन् धत्तेऽथो यदेतं तृचमन्वाह सन्तत्यै[7] गार्हपत्यं वा अनु द्विपादो वीराः प्रजायन्ते य एवं विद्वान् द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुप तिष्ठत (३) आस्य वीरो जायत[8] ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[9] तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह प्रसूत्यै सोमानꣳ स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव रुन्धे कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे[10] कदा चन स्तरीरसीत्याह न स्तरीꣳ रात्रिं वसति (४) य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते[11] परि त्वाग्ने पुरं वयमित्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दाया[12]ग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैत[13]च्छतꣳ हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह[14] पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति[15] तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मती (५) मिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात् तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति[16] ॥ (ऊर्जं वो भक्षीयेति, प्र, गार्हपत्यमुप तिष्ठते, वसति, ज्योतिष्मती-, मेकान्नत्रिꣳशच्च २९) ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गता ॥

अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किं च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रे[1]तः सिञ्चति प्रजनने प्रजननꣳ हि वा अग्नि[2]रथौषधीरन्तगता दहति तास्ततो भूयसीः प्रजायन्ते[3] यत्सायं जुहोति रेत एव तत्सिञ्चति प्रैव प्रातस्तनेन जनयति[4] तद्रेतः सिक्तं न त्वष्ट्राऽविकृतं प्रजायते यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य (१) त्वष्टा रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत्प्रजायत एष वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजते बह्वीभिरुप तिष्ठते रेतस एव सिक्तस्य बहुशो रूपाणि वि करोति स[5] प्रैव जायते श्वःश्वो भूयान् भवति य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते[6] ऽहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह (२) रात्रिं प्राविशन् ते देवा हीना अमन्यन्त तेऽपश्यन्नाग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पशव इममेवाग्निꣳ स्तवाम स नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तुवन्त्स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्यहरभि पशून्निरार्जत् ते देवाः पशून् वित्त्वा कामाꣳ अकुर्वत य एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते पशुमान्

भवत्या— (३) दित्यो वा अस्माँल्लोकादमुं लोकमैत् सोऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत् स इमं लोकमागत्य मृत्योरबिभेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं लोकः सोऽमन्यतेममेवाग्निꣳ स्तवानि स मा स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निमस्तौत् स एनꣳ स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयद्य (४) एवं विद्वानग्निमुप तिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति सर्वमायुरेत्य—भि वा एषोऽग्नी आ रोहति य एना-वुप तिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति[१] नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः सꣳ हि नक्तं व्रतानि सृज्यन्ते सह श्रेयाꣳश्च पापीयाꣳश्चासाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो रात्रिर्य (५) न्नक्तमुप तिष्ठते ज्योतिषैव तमस्तरत्यु—पस्थेयोऽग्नी३र्नोपस्थेया३ इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै योऽहर-हराहृत्याथैनं याचति स इन्न्वै तमुपार्च्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयो[११] ऽथो खल्वाहुराशिषे वै कं यजमानो यजत इत्येषा खलु वा (६) आहिताग्नेराशीर्यदग्निमुप तिष्ठते तस्मादुपस्थेयः[१२] प्रजापतिः पशूनसृजत ते सृष्टा अहोरात्रे प्राविशन् ताञ्छन्दोभिरन्वविन्दद्यच्छ-न्दोभिरुप तिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति[१३] न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर्योऽहरहरुप तिष्ठत इति[१४] यो वा अग्निं प्रत्यङ्ङुप तिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पराङ् विष्वङ् प्रजाया पशुभि (७) रेति कवातिर्यङ्ङि-वोपतिष्ठेत नैनं प्रत्योषति न विष्वङ् प्रजया पशुभिरेति[१५] (सिक्तस्य. सह, भवति, यो, य,-खलुवै, पशुभि-, त्रयोदश च १३) ॥९॥

प्रवत्स्यतो यजमानस्याग्नेरुपस्थानमन्त्रा', आचमनम्, कपालानुमन्त्रणादि च । १,२,६,९ त्रिष्टुप्; ३ विपरीता बृहती; ४ शङ्कुमत्यनुष्टुप्; ५,७,११ अनुष्टुप्; १२ विराट्स्थाना; ८ द्विपदा ।

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे ।
तत्त्वं बिभृहि पुनरा मदेतोस्तवाहं नाम बिभराण्यग्ने[१] ॥
मम नाम तव च जातवेदो वाससी इव विवसानौ ये चराव: ।
आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परि दधावहै पुनस्ते[२] ॥
नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽनाधृष्टाय नमः सम्राजे ।
अषाढो (१) ऽग्निर्बृहद्वया विश्वजित्सहन्त्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः[३] ॥
त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः ।
सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः ॥
अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवत्तमोऽयꣳ सहस्रसातमः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम्[४] ॥

(१०११)...जातवेदो माता पिता च दधतुर्न्वग्रे। तत्त्वं गोपाया पुनर्ददै ते वयं बिभराम तव नाम ॥ काठ० सं० ७।१२;
(१०१२) मम च माम तव जातवेदो... । ते बिभृवो दक्षसे जीवसे च यथायथं नौ तन्वौ जातवेदः ॥ काठ० सं० ७।२५;
(१०१५) . अयमस्तु यशस्तमः । अथँ सहस्रसातमस्सुकृतं योनिमासदत् ततो वरान् वृणीमहे ॥ काठ० सं० ७।८२;

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधातु ।
या इष्टा उषसो निम्रुचश्च ताः सं दधामि हविषा घृतेन[६] ॥
पयस्वतीरोषधयः (२) पयस्वद्वीरुधां पयः । अपां पयसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सꣳसृज[७] ॥
अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्[८] ॥
अग्निꣳ होतारमिह तꣳ हुवे देवान् यज्ञियानिह यान् हवामहे ।
आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य[९] ॥
कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु[१०] यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति (३) वेधसः ।
पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चताम्[११] ॥
अभिन्नो घर्मो जीरदानुर्यत आत्तस्तदगन् पुनः ।
इध्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनु सं चरन्ति[१२] ॥
त्रयस्त्रिꣳशत्तन्तवो ये वितत्निरे य इमं यज्ञꣳ स्वधया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा घर्मो देवाꣳ अप्येतु[१३] ॥ (अषाढ, ओषधय, उपचिन्वन्ति, पञ्चचत्वारिꣳशच्च ४५) ॥ १० ॥

काम्या याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२,१३,१५,१७,२० गायत्री; ३,७ जगती; ४-६, ८-१०, १२, १४, १६, १८-१९ त्रिष्टुप्; ११ अनुष्टुप् ।

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽ प्र यातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा[१] ॥
ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे[२] ॥
वैश्वानरस्य दꣳसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।
उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा[३] ॥
पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स (१) रिषः पातु नक्तम्[४] ॥
जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा ।
वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः[५] ॥
त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।
त्वं देवाꣳ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा[६] ॥

(१०।६) मनो......०तामाज्यस्य......दधातु। मै० सं० १।७।६; उषसो याश्च याज्यास्ताः...मनसा घृतेन ॥ मै० सं० १।७।७; (१०।७) ..पयस्वन्मामकं वचः । अपां पयस्वदित् पयस्तेन मा सह शुन्धत ॥ ऋ० १०।१७।१४; (१०।८) वा० य० १।५; (१०।९)... अग्निँ होतारमुप...यान् यजामहे । व्यन्तु देवा हविषो मे अस्या देवा यन्तु सुमनस्यमानाः । मै० सं० १।४।३; (१०।११) मै० सं० १।१।८; (१०।१३)... तन्तवो यँ वितन्वत इमं च यज्ञँ सुधया ददन्ते । तेभिश्छिन्नमपिदधमो यदत्र स्वाहा यज्ञो अप्येतु देवान् ॥ मै० सं० १।४।१; (११।१)...न ऊतय आ प्र यातु...वाहसा । वा० य० २६।८; (११।२) वा० य० २६।६; (११।३) ऋ० ३।३।११; (११।४) ऋ० १।९८।२; (११।५) व्यख्यः पशून न...॥ ऋ० ७।१३।३; (११।६) ऋ० ७।१३।२

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरꣳ सुवीर्यम् ।
वयं जयेम शतिनꣳ सहस्रिणं वैश्वानर (२) वाजमग्ने तवोतिभिः[७] ॥
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिश्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण[८] ॥
अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो राजन्नेनाꣳसि शिश्रथः कृतानि[९] ॥
उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथाय ।
अथा वयमादित्य (३) व्रते तवानागसो अदितये स्याम[१०] ॥
दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूꣳषि तारिषत्[११] ॥
आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।
सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचाꣳसि[१२] ॥
अग्निर्मूर्धा[१३], भुवः[१४] ।
मरुतो यद्ध वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न (४) उप गन्तन[१५] ॥
या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम्[१६] ॥
अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वꣳहसः[१७] ॥
महीमू षु मातरꣳ सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।
तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीꣳ सुशर्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम्[१८] ॥
सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसꣳ सुशर्माण (५) मदितिꣳ सुप्रणीतिम् ।
दैवीं नावꣳ स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये[१९] ॥
इमाꣳ सु नावमाऽरुहꣳ शतारित्राꣳ शतस्फ्याम् । अच्छिद्रां पारयिष्णुम्[२०] ॥ (दिवा स, सहस्रिणं वैश्वानरा-,ऽऽ दित्या,-तू नो,ऽनेहसꣳ सुशर्माण,-मेकान्नविꣳशतिश्च २९) ॥ ११ ॥

[देवासुराः २२५। परा २३६। भूमि-१६३। भूमि-२२५।-रुपप्रयन्तः २१७। संपश्या-२२९।-म्ययंज्ञः ३१६। संपश्यामी-२७९।- स्वाहाग्निहोत्रं ३६३। मम नाम १९५। वैश्वानर २७९। (एकादश ॥११॥ २७२७)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

(११।७) ऋ० ६।८।६; (११।८) ऋ० १।९८।१; (११।९-१०) ऋ० १।२४।१४-१५; (११।११) ऋ० ४।३९।६; (११।१२) ऋ० ४।३८।१०; (११।१३) तै०सं० १।५।५।३; ४।४।४।१; (११।१४) तै०सं० ४।४।४।४; (११।१५) ऋ० ८।७।११; (११।१६) ऋ० १।८५।१२; (११।१७) अदिति... यच्छतु। ऋ० ८।४७।९; अदितिः पात्वंहसः। ऋ० ८।१८।६; (११।१८) वा० य० २१।५; (११।१९) ऋ० १०।६३।१०

याजमानकाण्डम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥] प्रजापतिर्ऋषिः ।
आज्यग्रहणानुमन्त्रणम् ॥ अनुष्टुप् ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च । बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत्[1] ॥

आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्यक्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मꣳ सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः। सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्याऽऽज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायु (१) रसि सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभि घारयामि तस्य ते भक्षीय[2] पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि[3] पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि[4] पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि[5] पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि[6] चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि[7] ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि[8] क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) धर्त्राय गृह्णामि[9] विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि[10] सुवीर्याय त्वा गृह्णामि[11] सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि[12] रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि[13] ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि[14] भूरस्माकꣳ हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो गृह्णामि[15] कामाय त्वा गृह्णामि[16] (सत्यायु-,रोजसेयन्त्राय, त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥ १ ॥

हविर्ग्रहणानुमन्त्रणम् ॥ ४-५ द्विपदा त्रिष्टुप्; ६ त्रिष्टुप्; १० पिपीलिकमध्या ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविद्[1]—ग्रोऽस्युग्रोऽहꣳ सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुवि[2]—दभिभूरस्यभिभूरहꣳ सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुवि[3]—

—द्युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः ॥
इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम बलिहृतो वयं ते[5] ॥
यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यात् (१) यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो ।
तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि निर्ऋत्या उपस्थे[6] ।
भू[7]—भुर्वः सुव[8]—

—रुच्छुष्मो अग्ने यजमानायैधि निशुष्मो अभिदासते । अग्ने देवेद्धमन्विद्ध मन्द्रजिह्व[10] ॥

—मर्त्यस्य ते होतर्मूर्धन्ना जिघर्मि रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय[11] मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽविश[12] वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी (२) वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविश[13] वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु[14] ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु[15] वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मा प्रीताः प्रीणन्तु[16] शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता

(२।४-५) मै० सं० १।४।४; (२।६)... सपत्नं दुर्हणायु०...उपस्थे॥ काठ० सं० ३१।३७

प्रीणातु हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि तौ मां प्रीतौ प्रीणीतामग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासं (३) दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासं महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ॥ (दिप्स्यात्, सपत्नक्षयणं,-न्नादो भूयास,ं षट्त्रिंशच्च६३)॥२॥

इडा भागाद्यनुमन्त्रणम् ॥ ५ त्रिष्टुप् ।

अग्निर्मा दुरिष्टात् पातु सविताऽघशंसाद्यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति तमेतेन जेषं सुरूपवर्षवर्ण एहीमान् भद्रान् दुर्यां अभ्येहि मामनुव्रता न्यु शीर्षाणि मृड्ढ्वमिड एह्यदित एहि सरस्वत्येहि रन्तिरसि रमतिरसि सूनर्यसि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयोपहूत उपहवं (१) तेऽशीय सा मे सत्याशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा तच्छकेयं यज्ञो दिवं रोहतु यज्ञो दिवं गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवां अप्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् राय उत यज्ञाः सचन्तामस्मासु सन्त्वाशिषः सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नो (२) ऽसि जुष्टिं ते गमेयं

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।
बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ॥

ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोप दसत् प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा (३) मा मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोके ॥ (उपहवं, जुष्टा न.-स्त्वा, षट् च ६) ॥ ३ ॥

अनुयाजादीनामनुमन्त्रणम् ॥ १२-१३ अनुष्टुप्; १४ पुर उष्णिक्; १८ त्रिष्टुप् ।

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासं नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेषमिन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूज्जेषमिन्द्रस्याहमु (१) ज्जितिमनूज्जेषं महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेषं

वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नां इन्द्रो मे निग्राभेणाधरां अकः ॥
उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।
अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ॥

(३।५) ...०माज्यस्य... । इम० यज्ञ० सप्ततन्तुं ततं ना आ देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥ मै० सं० १।७।६;
(४।१२) ..प्रसव उद्ग्रा०......अधा०। वा० य० १७।६३; (४।१३) वा० य० १७। ६४

एमा अंग्मन्नाशिषो दोहंकामा इन्द्रंवन्तः (२) वनामहे धुक्षीमहिं प्रजामिषंम्[१४] ॥
रोहिंतेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु[१५] हरिंभ्यां त्वेन्द्रों देवतां गमयत्वे[१६]तंशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु[१७]

वि तें मुञ्चामि रशना वि रश्मीन् वि योक्त्रा यानिं परिचर्तंनानि धत्तादुस्मासु द्रविंणं यच्चं भद्रं प्र णों ब्रूताद्भागधान् देवतांसु[१८] ॥

विष्णोंः शंयोरहं देवयज्ययां यज्ञेनं प्रतिष्ठां गंमेयः[१९] सोमंस्याहं देवयज्ययां (३) सुरेता रेतों धिषीयं[२०] त्वष्टुंरहं देवयज्ययां पशूनाꣳ रूपं पुंषेयं[२१] देवानां पत्नीरग्निर्गृहपंतिर्यज्ञस्यं मिथुनं तयोंरहं देवयज्ययां मिथुनेन प्रभूयासं[२२] वेदोंऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मासि करुणंमसि क्रियासꣳ सनिरंसि सनितासिं सनेयं घृतवंन्तं कुलायिनꣳ रायस्पोषꣳ सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनंम्[२३] (इन्द्रं-स्याह,-मिन्द्रंवन्तु,सोमस्याहंदेवयज्यया, चतुंश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥४॥

ध्रुवाप्यायनादि ॥ १ विराट्स्थाना ।

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेनं यज्ञं यंज्ञं प्रतिं देवयद्भ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्[१] ॥

प्रजापंतेर्विभान्नामं लोकस्तस्मिꣳस्त्वा दधामि सह यजमानेन[२] सदंसि सन्मे भूयाः सर्वंमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमंसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मेक्षेष्ठाः[३] प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां[४] दक्षिणायां (१) दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां[५] प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तां[६]मुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तां[७]मूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञपं-तिर्मार्जयन्तां[८] विष्णोः क्रमोंऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो[९] विष्णोः क्रमोंऽस्यभिशस्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसाऽन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो[१०] विष्णोः (२) क्रमोंऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो[११] विष्णोः क्रमोंऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुंष्टुभेन छन्दसा दिशो नु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः[१२] ॥
(दक्षिणायां, द्विष्मो विष्णो,-रेकान्नत्रिꣳशच्च २९) ॥ ५ ॥

सूर्योपस्थानादि ॥ ९-१० गायत्री; ११ अतिजगती; १५ त्रिष्टुप् ।

अगन्म सुवः सुवरगन्म संदृशस्ते मा च्छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षि[१] सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेही[२]दमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्यो-ऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः[३] (१)

(४।१८) ...योक्त्राणि परिचर्तनानि । धत्तादस्मासु द्रविणेह भद्रं प्र मा...देवतासु ॥ मै० सं० १।४।९; (५।१) ...घृतेन यज्ञिया...देवयद्भ्यः । अदितेरुपस्थ उरुधारेव दोहतां यज्ञे अस्मिन् ॥ काठ० सं० ३१।४५

सं ज्योतिषाऽभूवम्[७]—ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते[८] समहं प्रजया सं मया प्रजा समहꣳ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः[९] समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं[१] वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासम्[८]—

—मग्न आयूꣳषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम्[९] ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । (२) दधत् पोषꣳ रयिं मयि[१०] ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतꣳ हिमास्तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीम्[११] कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्वे[१२]—

—ग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि[१३] ॥

यज्ञो बभूव स आ (३) बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे ।

स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्माꣳ अधिपतीन् करोतु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम्[१४] ॥

गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः ।

इडावाꣳ एषो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान्[१५] ॥

(द्विष्मः, सुवीर्यꣳ, स आ, पञ्चत्रिꣳशच्च ३५) ॥ ६ ॥

देवतापरिग्रहादिविधिः ॥

यथा वै समृतसोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यद्दर्शपूर्णमासौ कस्य वाह देवा यज्ञमा गच्छन्ति कस्य वा न बहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाः श्वो भूते यजते[१] एतद्वै देवानामायतनं यदाहवनीयोऽन्तराग्नी पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पितॄणां[२]—मग्निं गृह्णाति स एवायतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः श्वो भूते यजते[३] व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्[४] व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्य[५]—ग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमालभते[६] बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्ध्येतयोरायतनमु[७]—पस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निरपरश्चेत्याहु[८]—र्मनुष्या (२) इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मिञ्छ्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति[९] यजमानेन ग्राम्याश्च पशवोऽवरुध्या आरण्याश्चेत्याहुर्यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यानव रुन्धे यदारण्यस्याश्नाति तेनारण्यान्यदनाश्वानुपवसेत् पितृदेवत्यः स्यादा[१०]—रण्यस्याश्नातीन्द्रियं (३) वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन् धत्ते[११] यदनाश्वानुपवसेत् क्षोधुकः स्याद्यदश्नीयाद्रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येता[१२]—पोऽश्नाति[१३]

(६।९) ऋ० ९।६६।१९; (६।१०) ... ... दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ ऋ० ९।६६।२१; (६।१३) अग्ने ... ... अराधि ॥ वा० य० २।२८; (६।१४) ...... स उ आवृधे पुनः । सो अस्मासु द्रविणमा दधातु ॥ अथर्व० ७।५।२;

(६।१५) ऋ० ४।२।५

तन्नेवाशितं नेवानशितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पशूनभि मन्यते[14] वज्रो वै यज्ञः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुपवसति वज्रेणैव साक्षात् (४) क्षुधं भ्रातृव्यꣳ हन्ति[15] ॥

(परि, मनुष्या, इन्द्रियꣳ, साक्षात्, त्रीणि च ३) ॥ ७ ॥

यज्ञायुधसम्भृतिः ॥

यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्दधते[1] ऽपः प्र णयति श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्दधते[2] तदाहुरति वा एता वर्त्रं नेदन्त्यति वाचं मनो वावैता नाति नेदन्तीति[3] मनसा प्र णयती[4]यं वै मनो (१) ऽनयैवैनाः प्र णयत्य[5]स्कन्नहविर्भवति य एवं वेद[6] यज्ञायुधानि संभरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत्संभरति[7] यदेकमेकꣳ संभरेत् पितृदेवत्यानि स्युर्यत् सह सर्वाणि मानुषाणि[8] द्वेद्वे संभरति याज्यानुवाक्ययोरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव[9] यो वै दश यज्ञायुधानि वेद मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते[10] स्फ्यः (२) च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेद मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते[11] यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यꣳ[12] हविर्निरुप्यमाणमभि मन्त्रयेताग्निꣳ होतारमिह तꣳ हुव इति (३) देवेभ्य एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्य[13]मेष वै यज्ञस्य ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते[14] तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या[15] अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव तद्यज्ञं तनुते रक्षसामनन्ववचाराय[16] यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु[17] कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्त्वि (४) त्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु[18] ॥ (वै मनः, स्फ्य, इति, युनक्त्वे,-कादश च ११) ॥ ८ ॥

द्वादशद्वन्द्वसम्पत्तिः ॥

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत् तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमावास्या तावानतिरात्रो[1] य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति (१) तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति[2] परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छत् तेन प्रजापतिं निरवासाययत् तेन प्रजापतिः परमां काष्ठामगच्छत् तेनेन्द्रं निरवासाययत् तेनेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् तेनाग्नीषोमौ निरवासाययत् तेनाग्नीषोमौ परमां काष्ठामगच्छतां य (२) एवं विद्वान्

दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छति[3] यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्यानीत्याहु[4]र्वत्सं चोपावसृजत्युखां चाधि श्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्त्यधि च वपते कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं (३) चाधिश्रयत्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदिं च परिगृह्णाति पत्नीं च सं नह्यति प्रोक्षणीश्चाऽऽसादयत्याज्यं चै[5]तानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि य एवꣳ सम्पाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते[6] ॥

(उक्थ्येनोप प्रोत्यं,-गच्छतां यः, पुरोडाशं, चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥ ९ ॥

हविः सादनम् ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवैनान् कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽहꣳ सजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवादिन एवैनान् कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहꣳ सजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते[1] युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति[2] यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराभावयन् यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन भ्रातृव्यान् पराभावय[3]त्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतिभिरुपसादये[4]द्यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म (२) कुरुते[5] संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्[6] ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति[7] दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीꣳष्यासादयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवासादयेद् ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति[8] यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यदृचा विशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्दध्याद् ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते[9] यं कामयेत यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां दध्याद् भ्रातृव्यदेवत्या वै पुरोऽनुवाक्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्या (४) ऽऽशीर्गच्छति[10] यान् कामयेत यजमानान्त्समावत्येतान् यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां याज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्त्समावती यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति[11] यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति[12] मनोऽसि प्राजापत्यं (५) मनसा मा भूतेनाऽऽ विशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन् धत्ते वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽ विशेत्याहैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन् धत्ते[13] ॥ (तेनै,-व ब्रह्म, राष्ट्रं, यज्ञस्य, प्राजापत्यꣳ, षट्त्रिꣳशच्च ३६) ॥१०॥

आश्रावणादिमन्त्रविधानम् ॥

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद् भ्रंशत आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद् भ्रंशते यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठां (१) उदयनं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सꣳस्थां गच्छत्या श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेषा प्रतिष्ठैतदुदयनं य एवं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सꣳस्थां गच्छति यो वै सूनृतायै दोहं वेद दुह एवैनां यज्ञो वै सूनृताऽऽ श्रावयेत्यैवैनामह्वदस्तु (२) श्रौषडित्युपावास्राग्यजेत्युदनैषीद्ये यजामह इत्युपासदद्वषट्कारेण दोग्ध्येष वै सूनृतायै दोहो य एवं वेद दुह एवैनां देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन्त एतामार्द्रां पङ्क्तिमपश्यन्ना श्रावयेति पुरोवातमजनयन्नस्तु श्रौषडित्यभ्रꣳ समप्लावयन् यजेति विद्युतं (३) अजनयन् ये यजामह इति प्रावर्षयन्नभ्यस्तनयन् वषट्कारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेद प्रास्मै दिशः प्यायन्ते प्रजापतिं त्वो वेद प्रजापतिस्त्वं वेद यं प्रजापतिर्वेद स पुण्यो भवत्येष वै छन्दस्यः प्रजापतिरा श्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारो य एवं वेद पुण्यो भवति वसन्तं (४) ऋतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तेऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान् ताभ्यामेव चक्षुरात्मन् धत्तेऽग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवा (५) ऽन्नाद्यमात्मन् धत्ते दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमित्याहैतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नुवन् तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन् ताभ्यामेव भ्रातृव्यꣳ स्तृणुत इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भवतीन्द्रस्या (६) ऽहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छत्यग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मन् धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति ॥

(प्रतिष्ठा,-मह्वदस्तु, विद्युतं, वसन्त,-मेवे,-न्द्रस्या,ऽष्टात्रिꣳशच्च ३८) ॥ ११ ॥

काम्यायाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १, ३, ७ गायत्री; २, ४, ९-११, १३-१४, १६-१९ त्रिष्टुप्; ५, ८, १२, १५ अनुष्टुप्; ६ बृहती ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृषाता शवसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः[२] ॥

(१२।१) ऋ० १।७।१०; (१२।२) ऋ० ७।२७।१

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे[3] ॥
अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।
अनु (१) क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये[4] ॥
आ यस्मिन्त्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा ।
ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः[5] ॥
आमासु पक्वमैरय आ सूर्यꣳ रोहयो दिवि ।
घर्मं न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः[6] ॥
इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत[7] ॥
गायन्ति त्वा गायत्रिणो (२) ऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतवुद्वꣳशमिव येमिरे[8] ॥
अꣳहोमुचे प्र भरेमा मनीषामोषिष्ठदाव्ने सुमतिं गृणानाः ।
इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः[9] ॥
विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमह्नः ।
अꣳहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते[10] ॥
प्र सम्राजं प्रथममध्वराणा (३) मꣳहोमुचं वृषभं यज्ञियानाम् ।
अपां नपातमश्विना हयन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः[11] ॥
वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्माꣳ अभिदासति[12] ॥
इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।
अपानुदो जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम्[13] ॥
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत (४) आ जगामा परस्याः ।
सृकꣳ सꣳशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताढि वि मृधो नुदस्व[14] ॥

(१२।३) ऋ० ३।३७।९; (१२।४) ऋ० ६।२५।८; (१२।५) ... .. वासवा रोहन्ति पूर्व्या रुहः । ..... दीर्घश्रुत्तमा ... ... अतिथिः ॥ मै० सं० ४।१२।४३; (१२।६) ... ... गिर्वणसे बृहत् ॥ ऋ० ८।८९।७; (१२।७) ऋ० १।७।१; (१२।८) ... ... शतक्रत उद् ... ... येमिरे ॥ ऋ० १।१०।१; (१२।९) ... ... मनीषां भूयिष्ठदाव्ने सुमतिमावृणानः । ... ... हव्यं जुषस्व ... ... कामाः ॥ मै० सं० ४।१२।५०; (१२।१०) ऋ० ३।३२।१४; (१२।११) अंहोमुचं वृषभं यज्ञियानां विराजन्तं प्रथममध्वराणाम् । अपां नपातमश्विना हुवे धिय इन्द्रियेण त इन्द्रियं दत्तमोजः ॥ अथर्व० १९।४२।४; (१२।१२) वि ... ... पृतन्यतः । यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ऋ० १०।१५२।४; अधस्पदं तमीं कृधि । ऋ० १०।१३३।४; (१२।१३) ऋ० १०।१८०।३; (१२।१४) ..... आ जगन्था परस्याः । ... ... ताळ्हि ... . . नुदस्व ॥ ऋ० १०।१८०।२

वि शत्रून् वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज ।
वि मन्युमिन्द्र भामितोऽमित्रस्याभिदासतः[१५] ॥
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ हवेहवे सुहवꣳ शूरमिन्द्रम् ।
हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः[१६] ॥
मा ते अस्यां (५) सहसावन् परिष्टावघाय भूम हरिवः परादै ।
त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम[१७] ॥
अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।
ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ[१८] ॥
वृष्णे यत् ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।
अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून्[१९] ॥

(वृत्रहत्येऽनु, गायत्रिणो, ऽध्वराणां, परावतो, ऽस्या,–मष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥ १२ ॥

[सं त्वा १३३ । ध्रुवो- १८६ ।- स्यऽग्नि- १५६ । बर्हिषोऽहं १९४ । मोप्यायता- १२९ ।- मगन्म १८५ । यथा वै २०३ । यो वै २११ । प्रजापति- १९० ।- ध्रुवोऽसि २८६ । यो वै सप्तदश- ३३८ ।- मिन्द्रं वो २९८ । (द्वादश ॥१२॥ २५०९)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

याजमान–ब्राह्मणम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥] प्रजापतिर्ऋषिः ।

इडानुमन्त्रणमन्त्रब्राह्मणम् ॥

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा खलु वै पाकयज्ञः सैषान्तरा प्रयाजानूयाजान् यजमानस्य लोकेऽवहिता तामाह्रियमाणामभि मन्त्रयेत सुरूपवर्षवर्ण एहीति पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते[२] यज्ञं वै देवा अदुह्रन् यज्ञोऽसुराꣳ अदुहन् तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन् यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे[३] सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवैनं दुहे[४] प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यजमानाय दुह एते वा इडायै स्तना इडोपहूतेति वायुर्वत्सो[५] यर्हि होतेडामुपह्वयेत तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत् (२) मात्रे वत्समुपावसृजति[६] सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् पाकयज्ञेन मनुरश्राम्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः सा देवानु-

---

(१२।१५) वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य ... ... । ... ... इन्द्र वृत्रहन्नमित्र० ... ... दासतः ॥ ऋ० १०।१५२।३; अथर्व० १।२१।३; (१२।१६) ऋ० ६।४७।११; (१२।१७) ऋ० ७।१९।७; (१२।१८-१९) ऋ० ५।३१।४-५ ।

पावर्तत पशवो वै तद् देवानवृणत पशवोऽसुरानजहुर्[७]—यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडा-मुपह्वयेतापशुरेव भवति[८] यं (३) कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपह्वयेत पशुमानेव भवति[९] ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडामुपह्वयेत य इडामुपहूयात्मानमिडायामुपह्वयेतेति[१०] सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपहूयाऽऽत्मानमिडायामुपह्वयते[११] व्यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्नन्ति (४) सामि मार्जयन्त एतत् प्रति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधुर्[१२]—बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञꣳ संदधाति[१३] विच्छिन्नं यज्ञꣳ समिमं दधात्वित्याह संतत्यै[१४] विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनु दिशति[१५] यां वै (५) यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु संक्रामन्ति स एष ईजानोऽपशुर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्कार्यमित्याहुर्यथा देवत्रा दत्तं कुर्वीतात्मन् पशून् रमयेतेति[१६] ब्रध्न पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन् पशून् रमयते[१७] ददतो मे (६) मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवोपैति[१८] कुर्वतो मे मोप दसदित्याह भूमानमेवोपैति[१९] ॥ (विद्वान्, ध्याये,-द्यं, प्राश्नन्ति, यां वै, मे, एकान्नविꣳशतिश्च १९) ॥ १ ॥

सꣳश्रव-स्तुमिञ्जयोः प्रश्नोत्तराभ्यामिडाप्रशंसनम् ॥

सꣳश्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिञ्जमौपोदितिमुवाच[१] यत्सत्रिणाꣳ होताऽभूः कामिडामुपाह्वथा इति[२] तामुपाह्व इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधार व्यानेन मनुष्यानपानेन पितॄनिति[३] छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति[४] छिनत्तीति होवाच[५] शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वथा इति होवाच[६] गौर्वा (१) अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां[७] या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो घ्नन्ति साऽपानेन पितॄन्[८] य एवं वेद पशुमान् भवत्य[९]—थ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवतीत्य[१०]—न्नं वा अस्यै तदु (२) पाह्वथा इति होवाचौ[११]—षधयो वा अस्या अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या भवन्ति[१२] य एवं वेदान्नादो भवत्य[१३]—थ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति[१४] प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाह्वथा इति होवाचे[१५]—यं वा अस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति[१६] य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठत्य[१७]—थ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति[१८] छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति[१९] न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयती[२०]—त्येष वा इडामुपाह्वथा इति (४) होवाच[२१] वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति[२२] ॥

(गौर्वा, अस्यै तत्, प्रतिष्ठा,ऽह्वथा इति, विꣳशतिश्च २०) ॥ २ ॥

अन्वाहार्यः ॥

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति[1] यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद् ब्राह्मणास्तानेव तेन प्रीणात्य[2]थो दक्षिणैवास्यैषाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति[3] यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं तदन्वाहार्येणा (१) ऽन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वं[4] देवदूता वा एते यदृत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति[5] प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मन्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृध्नोत्य[6]परिमितो निरुप्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेरा (२) प्त्यै[7] देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन् तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति[8] यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आह्रियते स त्वेवेष्टापूर्ती[9] प्रजापतेर्भागोऽसी (३) त्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यू[10]र्जस्वान् पयस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन् पयो दधाति[11] प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[12] ऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्ठा अमुत्राऽमुष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिँल्लोकेऽन्नमितःप्रदानꣳ ह्यमुष्मिँल्लोके (४) प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनद्गमयति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते[13] ॥

(अन्वाहार्येण, प्रजापते,-रसि, ह्यमुष्मिँल्लोके, पञ्चदश च १५) ॥ ३ ॥

शेषाहुतीनामनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम् ॥

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह बर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशꣳसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमित्याह नराशꣳसेन वै प्रजापतिः पशूनसृजत तेनैव पशून् सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवात्मन् धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति[1] दर्शपूर्णमासयो (१) र्वै देवा उज्जितिमनूदजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनूज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृव्यानप नुदते[2] वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे[3] द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै[4] यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ विद्वान् यजत उभयत (२) एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामन्यो[5] यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात् तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्नाशिषो दोहकामा इति सꣳस्तुता एव देवता दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वा (३) यजमानः प्रस्तरो यदेतैः

प्रस्तरं प्रहरति देवाश्वैरेव यजमानꣳ सुवर्गं लोकं गमयति[७] वि ते मुञ्चामि रशना विरश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैनं वि मुञ्चति[८] विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति[९] सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता (४) रेतो धिषीयेत्याह सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन् धत्ते[१०] त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनाꣳ रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृत्तेनैव पशूनाꣳ रूपमात्मन् धत्ते[११] देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्याहैतस्माद्वै मिथुनात् प्रजापतिर्मिथुनेन (५) प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्र जायते[१२] वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वं[१३] यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेत् तस्य नाम गृह्णीयात् तदेवास्य सर्वं वृङ्क्ते[१४] घृतवन्तं कुलायिनꣳ रायस्पोषꣳ सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्या[१५] (६) —ऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद[१६] ॥ (दर्शपूर्णमासयो,-रुभयतो, देवाश्वाः, सुरेताः, प्रजापतिर्मिथुनेना,-ऽऽप्नोत्य,-ष्टौ च ८) ॥ ४ ॥

आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा[१] आ प्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवाऽऽ प्याययति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः[२] प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिꣳस्त्वा दधामि सह यजमानेने (१) त्याहायं वै प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन[३] रिच्यत इव वा एतद्यद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणात्ये[४] —तावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापय[५] —त्येतद्वै सूयवसꣳ सोदकं यद्बर्हिश्चाऽऽपश्चैतत् (२) यजमानस्याऽऽयतनं यद्वेदि[६] —र्यत् पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने सूयवसꣳ सोदकं कुरुते[७] सदसि सन्मे भूया इत्याहाऽऽपो वै यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन् धत्ते[८] सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथो (३) यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति[९] विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभि जयति[१०] विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिश (४) श्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति[११]॥ (इत्ये,-तद,-वभृथो, दिशः, सप्त च ७) ॥ ५ ॥

उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम् ॥

अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति[१] संदृशस्ते मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते मा

वृक्षीत्याह यथायजुरेवैतत्[२] सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[३] प्र वा एषोऽस्माँल्लोकाच्च्यवते यो (१) विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान् क्रमेत य इमाँल्लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमँल्लोकं प्रत्यवरोहेदित्ये[४]ष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इतीमानेव लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमँल्लोकं प्रत्यवरोहति[५] सं (२) ज्योतिषाऽभूवमित्याहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यै[६]न्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते[७] दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते[८] समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽशिषमे (३) वैतामा शास्ते[९] समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतं[१०]द्वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासमित्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[११] बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यत आग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप तिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या[१२] अग्ने गृहपत इत्याह (४) यथायजुरेवैतच्छतꣳ हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात् तेजस्व्येवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो (५) जातः स्यात् तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति[१३] यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्या[१४] ईश्वरं वै व्रतमविसृष्टं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्याह व्रतमेव (६) वि सृजते शान्त्या अप्रदाहाय[१५] पराङ् वाव यज्ञ एति न नि वर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान् यजते तमभि नि वर्तते[१६] यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहैष वै यज्ञस्य पुनरालम्भस्तेनैवैनं पुनरालभते[१७]ऽनवरुद्धा वा एतस्य विराड् य आहिताग्निः सन्त्सभः पशवः खलु वै (७) ब्राह्मणस्य सभे[१८]ष्ट्वा प्राङुत्क्रम्य ब्रूयाद्गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अश्वी यज्ञ इत्यव सभाꣳ रुन्धे प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्यास्य प्रजायां वाजी जायते[१९] ॥ (यः, स,-माशिषं, गृहपत इत्याह, यस्य पुत्रो, व्रतमेव, खलु वै, चतुर्विंशतिश्च २४) ॥ ६ ॥

वाजपेयाध्वर्यवे रथसंस्काराः ॥ १ महासतोबृहती; २ द्विपदा गायत्री; ३ अतिजगती; ४ पुर उष्णिक्; ५ अनुष्टुप्; ६ उष्णिक् ।

देवं सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः[१] ॥

(७।१)...वाचं नः स्वदतु ॥ वा० य० ११।७

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसनस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात्[२] ॥
वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे ।
यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म साविषत्[३] ॥
अप्स्व (१) न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिनः[४] ॥
वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।
ते अग्रे अश्वमायुञ्जन् ते अस्मिञ्जवमादधुः[५] ॥
अपां नपादाशुहेमन् य ऊर्मिः ककुद्मान् प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजं सेत्[६] ॥

विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमस्य[७]—ङ्कौ न्यङ्का (२) वभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु सञ्चरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान् पतत्री ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥
(अप्सु, न्यङ्कौ, पञ्चदश च १५) ॥ ७ ॥

रथधावनम् ॥ ४ गायत्री; ९-१० त्रिष्टुप्; ११ द्विपदा विराड्गायत्री; १२ आस्तारपङ्क्तिः; १३ विराट्; १४-१५ जगती; १६ त्रिष्टुप् ॥

देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषं[१] देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकं रुहेयं[२]—

—मिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित्[३] ॥
अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्त्समत्सु वाजय ॥

अर्वासि[५] सप्तिरसि[६] वाज्यसि[७] वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कभ्नीत (१) काष्ठां गच्छत[८] ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः[९] ॥
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः[१०] ॥
ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः[११] ॥
मितद्रवः सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः ।
महो ये रत्नं समिथेषु जभ्रिरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु[१२] ॥
देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्न (२) मीवाः[१३] ॥

(७।२-३) ...वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजं सेत् । ... साविषत् ॥ वा० य० ९।५; (७।४) . भवत वाजिनः ॥ वा० य० ९।६; (७।५) वातो वा मनो वा गन्धर्वाः ...। ... अश्वमयुञ्जँस्ते ...० दधुः ॥ वा० य० ९।७; मै० १।११।४; (७।६)... ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुद्मान् वाजसाः। तेन वाजं सेषम् ॥ मै० १।११।५; (८।३) ... इन्द्र वाजं जयेय५ ॥ मै० १।११।१६; (८।९-१०) ऋ० ७।३८।८; (८।११-१२) ... मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥ ऋ० १०।६४।६; (८।१२-१३) शं नो......० ह्यमीवाः ॥ ऋ० ७।३८।७

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि ।
क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् पथामङ्काꣳस्यन्वापनीफणत्[१४] ॥
उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु वाति प्रगर्धिनः ।
श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः[१५] ॥
आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशम्भू ।
आ मा गन्तां पितरा (३) मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्[१६] ॥
वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत[१७]
वाजिनो वाजजितो वाजꣳ ससृवाꣳसो वाजं जिगिवाꣳसो[१८] बृहस्पतेर्भागे नि मृड्ढ्व[१९]मियं वः सा सत्या सन्धाभूद्यामिन्द्रेण समधद्ध्व[२०]मजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वम्[२१] (स्कभ्नीत, युयवन्, पितरा, द्विचत्वारिꣳशच्च ४२) ॥ ८ ॥

यूपारोहणम् ॥

क्षत्रस्योल्बमसि[१] क्षत्रस्य योनिरसि[२] जाय एहि सुवो रोहाव[३] रोहाव हि सुव[४]रहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामि[५] वाजश्च[६] प्रसवश्चा[७]पिजश्च[८] क्रतुश्च[९] सुवश्च[१०] मूर्धा च[११] व्यश्नियश्चा[१२]ऽऽन्त्यायन[१३]श्चान्त्यश्च[१४] भौवनश्च[१५] भुवनश्चा[१६]धिपतिश्च[१७] । आयुर्यज्ञेन कल्पतां[१८] प्राणो यज्ञेन कल्पता[१९]मपानो (१) यज्ञेन कल्पतां[२०] व्यानो यज्ञेन कल्पतां[२१] चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ[२२] श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां[२३] मनो यज्ञेन कल्पतां[२४] वाग्यज्ञेन कल्पता[२५]मात्मा यज्ञेन कल्पतां[२६] यज्ञो यज्ञेन कल्पताꣳ[२७] सुवर्देवाꣳ अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम[२८] समहं प्रजया सं मया प्रजा समहꣳ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषो[२९] ऽन्नाय त्वा[३०] ऽन्नाद्याय त्वा[३१] वाजाय (२) त्वा[३२] वाजजित्यायै त्वा[३३] ऽमृतमसि[३४] पुष्टिरसि प्रजननमसि[३५] (अपानो, वाजाय, नव च ९) ॥ ९ ॥

अन्नहोमाः ॥ १-३ त्रिष्टुब्जगती वा; ४-७ अनुष्टुप् ।

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे अग्रे सोमꣳ राजानमोषधीष्वप्सु ।
ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयꣳ राष्ट्रे जाग्रियाम पुरोहिताः[१] ॥
वाजस्येदं प्रसव आ बभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः ।
स विराजं पर्येति प्रजानन् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे[२] ॥
वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।
अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं (१) च नः सर्ववीरां नि यच्छतु[३] ॥

(८।१४) उत स्य वाजी...०फणत् ॥ ऋ० ४।४०।४; (८।१५) ऋ० ४।४०।३; (८।१६-१७)...जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ।... अमृतत्वेन गम्यात् ।...वाजꣳ ससृवाꣳसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः॥ वा० य० ९।१९; (१०।१) ...राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः ॥ वा० य० ९।२३; (१०।२) वाजस्य नु प्रसव...। सनेमि राजा परियाति विद्वान् प्रजां ... अस्मे ॥ वा० य० ९।२५; (१०।३)... सम्राट् । अदित्सन्तं दापयति...स नो रयिꣳ सर्ववीरं... ॥ वा० य० ९।२४

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।
प्र णो यच्छ भुवस्पते धनदा असि नस्त्वम् ॥
प्र णो यच्छत्वर्यमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः ।
प्र देवाः प्रोत सूनृता प्र वाग्देवी ददातु नः[५] ॥
अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुꣳ सरस्वतीꣳ सवितारं (२) च वाजिनम्[६] ॥
सोमꣳ राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।
आदित्यान् विष्णुꣳ सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्[७] ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याꣳ सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि षिञ्चामी[८]न्द्रस्य बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि षिञ्चामि[९] ॥ (रयिꣳ, सवितारꣳ, षट्त्रिꣳशच्च ३६) ॥ १० ॥

उज्जितीः ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजय[१]दश्विनौ द्व्यक्षरेण प्राणापानावुदजयतां[२] विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीन् लोकानुदजयत्[३] सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्[४] पूषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयद्[५] धाता षडक्षरेण षडृतूनुदजय[६]न्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तपदाꣳ शक्वरीमुदजयन्[७] बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजय[८]न्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतꣳ स्तोममुदजयत्[९] (१) वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजय[१०]दिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्[११] विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन्[१२] वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशꣳ स्तोममुदजयन्[१३] रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशꣳ स्तोममुदजय[१४]न्नादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशꣳ स्तोममुदजय[१५]न्नदितिः षोडशाक्षरेण षोडशꣳ स्तोममुदजयत्[१६] प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशꣳ स्तोममुदजयत्[१७] (अजयत, षट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥ ११ ॥

अतिग्राह्याः ॥ ७ पङ्क्तिः, ९ अनुष्टुप्, ११ त्रिष्टुप् ।

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुषदं भुवनसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्ये[१]ष ते योनिरिन्द्राय त्वो[२]पयामगृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णा[३]म्येष ते योनिरिन्द्राय त्वो[४]पयामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णा[५]म्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा[६] ॥
ये ग्रहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः परमजाः ।
दैव्यः कोशः (१) समुब्जितः ।

(१०।४)... नः प्रत्यङ् नः... भव। ...यच्छ विशस्पते...त्वम् ॥ ऋ० १०।१४१।१; (१०।५)...सूनृता रायो देवी ददातु नः ॥ ऋ० १०।१४१।२; (१०।६)... चोदय । वातं विष्णुं... वाजिनम् ॥ ऋ० १०।१४१।५; (१०।७)...राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । ऋ० १०। १४१।३;

तेषां विशिप्रियाणामिषमूर्जꣳ समग्रभी—

—मेष ते योनिरिन्द्राय त्वा ॥

अपाꣳ रसमुद्वयसꣳ सूर्यरश्मिꣳ समाभृतम् ।

अपाꣳ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तम[९]—

—मेष ते योनिरिन्द्राय त्वा ॥

अया विष्ठा जनयन् कर्वराणि स हि घृणिरुरुर्वराय गातुः ।

स प्रत्युदैद्धरुणो मध्वो अग्रꣳ स्वायां यत् तनुवां (२) तनूमैरयत ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्ये[११]—ष ते योनिः प्रजापतये त्वा[१२] ॥ (कोशं,-स्तनुवां, त्रयोदश च १३) ॥ १२ ॥

काम्यया ज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-२, ५-८, १०-१२ त्रिष्टुप्; ३-४ अनुष्टुप्; ९ आस्तारपङ्क्तिः; १३ गायत्री; १४ शक्करी ।

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।

अन्विन्द्रꣳ रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानम्[१] ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये[२] ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् ।

न ह्यस्या अपरं चन जरसा (१) मरते पतिः[३] ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदमप्यꣳ हविः प्रियं देवेषु गच्छति[४] ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः[५] ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत् समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विष्वद्रियग्विचारीत्[६] ॥

मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत् ते ।

नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन् त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः[७] ॥

(१२।७) यास्तिस्रः प्रथमजा दिव्यः कोशः समुक्षितः । तासाꣳ विशिश्नानामिषमूर्जꣳ समग्रभम् ॥ मै० १।११।२७; (१२।९) ...सूर्याञ् शुक्रं समाभृतम् । ...तं ते गृभ्णाम्युत्तमम् ॥ मै० १।११।२९; (१२।११) स प्रत्युदैद्धरुणं... स्वया तन्वा तन्वमैरयत ॥ अथर्व० ७।३।१; (१३।१) ऋ० १०।८९।१३; (१३।२) ऋ० ६।२५।८; (१३।३)... नारिषु सुभगामहमश्रवम् । ऋ० १०।८६।११; (१३।४) ऋ० १०।८६।१२; (१३।५) ऋ० २।१२।१, (१३।६)... सेनाः । ..नर्यस्य बाह्वोर्मा...विष्वद्र्यग्विचारीत् ॥ ऋ० ७।२५।१; (१३।७) ऋ० ४।२०।१०

आ तू भर माकिरेतत् परि ष्ठाद्विद्मा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।
इन्द्र यत् ते माहिनं दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्व (३) प्र यन्धि[8] ॥
प्रदातारꣳ हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् ।
उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षिणादोत सव्यात्[9] ॥
प्रदाता वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।
अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्याथा भव यजमानाय शं योः[10] ॥
इन्द्रः सुत्रामा स्ववाꣳ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्याम[11] ॥
तस्य वयꣳ सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाꣳ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु[12] ॥
रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।
क्षुमन्तो याभिर्मदेम[13] ॥
प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।
अभीके चिदु लोककृत् सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।
अस्माकं बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषाम् ।
ज्याका अधि (५) धन्वसु[14] ॥ (जरसा, सा ते, हर्यश्व, सुवीर्यस्याध्ये,-कं च १) ॥१३॥

[पाकयज्ञꣳ ३१९ । सꣳश्रवाः २२० । परोक्षं २१५ । बार्हिषो ३०८ । ध्रुवा-२०७ ।-मगन्म ३७४ । देव सवित-११५ ।-दैवस्य १९२ । क्षत्रस्य १०९ । वाजस्या १३६ । ऽग्नि- ९६ ।-रुपयामगृहीतो ११३ । नु २५१ । (त्रयोदश ॥१३॥२६५५)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥]

राजसूयः ।

[अथाष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥] प्रजापतिर्ऋषिः ।
अनुमतादियागाः नैर्ऋतमन्त्राश्च ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणा[1] ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेककपालं कृष्णं वासः कृष्णतूषं दक्षिणा[2]
वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाणः[3] एष ते निर्ऋते भागो भूते हविष्मत्यसि मुञ्चेममꣳहसः स्वाहा नमो य इदं चकार[4]—

(१३।८) ऋ० ३।३६।९; (१३।१०) ऋजीषी वज्री...सोमपावा । ऋ० ५।४०।४, अस्मिन्...निषद्य । ऋ० १०।१४।५, अथा...शं योः ॥ ऋ० ३।१७।३; (१३।११-१२) ऋ० ६।४७।१२-१३, १०।१३१।६-७; (१३।१३) ऋ० १।३०।१३; (१३।१४) ऋ० १०।१३३।१

—ऽऽदित्यं चरुं निर्वपति वरो दक्षिणा[8] ऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालं वामनो वही दक्षिणा[9] ऽग्नीषोमीयमे (१) कादशकपालꣳ हिरण्यं दक्षिणै[10]न्द्रमेकादशकपालमृषभो वही दक्षिणा[11] ऽऽग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रं दध्यृषभो वही दक्षिणै[12]न्द्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा[13] सौम्यꣳ श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा[14] सरस्वत्यै चरुꣳ सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा[15]
(अग्नीषोमीयं, चतुस्त्रिꣳशच्च ३४) ॥ १ ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमं वैश्वदेवपर्व ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुꣳ सावित्रं द्वादशकपालꣳ सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतꣳ सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालम् ॥ (आग्नेयम्,-ष्टादश १८) ॥ २ ॥

द्वितीयं वरुणप्रघासपर्व ॥ २ गायत्री, ३ विराट्स्थाना, ४ महापङ्क्तिः, ५ अनुष्टुप् ।

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालम्[1] ॥
प्रघास्यान् हवामहे मरुतो यज्ञवाहसः करम्भेण सजोषसः[2] ॥
मो षू ण इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्म ते शुष्मिन्नवया ।
मही ह्यस्य मीढुषो यव्या । हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः[3] ॥
यद् ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्य एनश्चकृमा वयम् ।
यदे (१) कस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि स्वाहा[4] ॥
अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयो भुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सुदानवः[5] ॥
(वयं यद्, विꣳशतिश्च २०) ॥ ३ ॥

तृतीयं साकमेधपर्व ॥ २-३ अनुष्टुप् ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकꣳ सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम्[1] ॥
पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत । वस्नेव वि क्रीणावहा इषमूर्जꣳ शतक्रतो[2] ॥
देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।
निहारमिन्नि मे हरा निहारं (१) नि हरामि ते[3] ॥
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशꣳ सप्तकपालं निर्वपति साकꣳ सूर्येणोद्यताग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुꣳ सावित्रं द्वादशकपालꣳ सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमैन्द्राग्नमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं

(३।२) मै० १।१०।२; (३।३)...इन्द्राग्न पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः। महश्चिद् यस्य...गीः॥ ऋ० १।१७३।१२ (३।४) ...यदिन्द्रिये । यदेनश्चकृमा वयꣳ यदप्सश्चकृमा वयम् । यदेकस्यापि चेतसि तदेकस्यापि धर्मणि । तस्य सर्वस्याꣳहसोऽवयजनमसि ॥ मै० १।१०।६; वा० य० २०।१७; (३।५) मै० १।१०।७; वा० य०३।४७; (४।२) पूर्णा दर्वे परा पत... शतक्रतो ॥ मै० १।१०।८; वा०य० ३।४९; (४।३) ...दधे। निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते ॥ वा० य० ३।५०

वैश्वकर्मणमेककपालम् ॥ (हरा निहारं, त्रिꣳशच्च ३०) ॥ ४ ॥

महापितृयज्ञः ॥ ६-७ पङ्क्तिः, ९ आस्तारपङ्क्तिः, १०-१२ गायत्री, १३ शक्वरी ।

सोमाय पितृमते पुरोडाशꣳ षट्कपालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थ[1]मेतत् ते तत ये च त्वाम[2]न्वेतत् ते पितामह[3] प्रपितामह ये च त्वामन्व[4]त्र पितरो यथाभागं मन्दध्वꣳ[5]

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन् मन्दिषीमहि ।
प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशाꣳ अनु । योजा न्विन्द्र ते हरी[6] ॥ (१)
अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी[7] ॥
अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽमीमृजन्त पितरः[8] ॥
परेत पितरः सोम्या गम्भीरैः पथिभिः पूर्व्यैः ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राꣳ अपीत यमेन ये सधमादं मदन्ति[9] ॥
मनो न्वा हुवामहे नाराशꣳसेन स्तोमेन पितॄणां च मन्मभिः[10] ॥
आ (२) न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे[11] ॥
पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातꣳ सचेमहि[12] ॥
यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिꣳसिम ।
अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मुञ्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु मामनेनसम्[13] ॥

(हरी, मन्मभिरा, चतुश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥ ५ ॥

त्र्यम्बक पुरोडाशाः । ९ महापाङ्क्तिः, १० अनुष्टुप् ।

प्रतिपूरुषमेककपालान्निर्वपत्येकमतिरिक्तं[1] यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कमकरं[2] पशूनाꣳ शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छै[3]क एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ[4] आखुस्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्वै[5]ष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व[6] भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषज[7]मथो अस्मभ्यं भेषजꣳ सुभेषजं (१) यथाऽसति । सुगं मेषाय मेष्यै[8]

अवाम्ब रुद्रमदिमह्यव देवं त्र्यम्बकम् ।

(५।६)... मघवन् वन्दिषीमहि । ...स्तुतो याहि...अनु ॥ ऋ० १।८२।३; वा० य० ३।५२; (५।७) ऋ० १।८२।२; वा० य० ३।५१; अथर्व० १८।४।६१; (५।९) परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्येभिः । मै० १।१०।१५, ...सुविदत्राँ उपेहि ...... मदन्ति ॥ ऋ० १०।१४।१०; (५।१०) ...... नाराशंसेन सोमेन । ......मन्मभिः ॥ ऋ० १०।५७।३; (५।११) आ त एतु ... ... दृशे ॥ ऋ० १०।५७।४; (५।१२) ऋ० १०।५७।५; वा० य० ३।५५; (५।१३) ... ... जिहिंसिम । अयं तस्माद्गार्हपत्यो नो अग्निरुदिन्नयाति सुकृतस्य लोकम् ॥ अथर्व० ६।१२०।१; (६।७-८) मै० १।१०।२४;

यथा नः श्रेयसः करद्यथा नो वस्यसः करद्यथा नः पशुमतः करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात्[१०] ॥

एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूजवतोऽतीह्यि-(२)-वततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः[१२] (सुभेषज,-मिहि, त्रीणि च ३) ॥ ६ ॥

शुनासीर्यम्, इन्द्रतुरीयम्, पञ्चेध्मीयमन्त्राः, अपामार्गहोममन्त्राश्च ॥

ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालं द्वादशगवꣳ सीरं दक्षिणा[१] ऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं गावीधुकं चरुमैन्द्रं दधि वारुणं यवमयं चरुं वहिनी धेनुर्दक्षिणा,

ये देवाः पुरःसदोऽग्निनेत्रा दक्षिणसदो यमनेत्राः पश्चात्सदः सवितृनेत्रा उत्तरसदो वरुण-नेत्रा उपरिषदो बृहस्पतिनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यः (१) नमस्तेभ्यः स्वाहा समूढꣳ रक्षः संदग्धꣳ रक्ष इदमहꣳ रक्षोऽभि सं दहाम्यग्नये रक्षोघ्ने स्वाहा[९] यमाय सवित्रे[१०] वरुणाय[११] बृहस्पतये[१२] दुवस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा[१३] प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा[१४],

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याꣳ
रक्षसो वधं जुहोमि[१५] हतꣳ रक्षो[१६]ऽवधिष्म रक्षो[१७] यद्वस्ते तद्दक्षिणा[१८] ॥ (तेभ्यः, पञ्चचत्वारिꣳशच्च ४५) ॥ ७ ॥

देविकादि कर्मषट्कम् ॥

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुꣳ राकायै चरुꣳ सिनीवाल्यै चरुं कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा ऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं वैष्णवं त्रिकपालं वामनो वही दक्षिणाऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासोमीयमेकादशकपालꣳ सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं चरुꣳ श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वादशकपालं नि (१) र्वपति हिरण्यं दक्षिणा वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणा (नि,-रष्टौ च ८) ॥ ८ ॥

रत्निनां हवींषि, आभिषेचनीयस्य दीक्षणीया च ॥

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालꣳ राजन्यस्य गृह ऋषभो दक्षिणाऽऽदित्यं चरुं महिष्यै गृहे धेनुर्दक्षिणा नैर्ऋतं चरुं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनि-र्भिन्नं कृष्णा कूटा दक्षिणाऽऽग्नेयमष्टाकपालꣳ सेनान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा वारुणं दशकपालꣳ सूतस्य गृहे महानिरष्टो दक्षिणा मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे पृश्निर्दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालं (१) क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणाऽऽश्विनं द्विकपालꣳ संग्रहीतुर्गृहे सवात्यौ दक्षिणा पौष्णं चरुं भागदुघस्य गृहे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उद्वारो दक्षिणेन्द्राय

(६।९) ... ... यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करत् ॥ यथा नो भूयसस्करद्यथा नः प्रतरं तिराद्यथा नो व्यवसा-ययात् ॥ मै० १।१०।२३-२४; (६।१०) ऋ० ७।५९।१२; वा० य० ३।६०; (७।१५) वा० य० १।१०; अथर्व० १९।५१।२

सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपतीन्द्रायाꣳहोमुचे[2] ऽयं नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्या[3]न्मैत्राबार्हस्पत्यं भवति श्वेतायै श्वेतवत्साये दुग्धे स्वयंमूर्ते स्वयंमथित आज्य आश्वत्थे (२) पात्रे चतुःस्रक्तौ स्वयमवपन्नायै शाखायै कर्णाꣳश्चाकर्णाꣳश्च तण्डुलान्वि चिनुयाद्ये कर्णाः स पयसि बार्हस्पत्यो येऽकर्णाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इध्मः सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा[4] (सावित्रं द्वादशकपालं,-माश्वत्थे, त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥ ९ ॥

देवसुवां हवींषि ॥

अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणाꣳ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुꣳ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणाꣳ रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतयेनैवारं चरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां चरुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुꣳ[1] सविता त्वा प्रसवानाꣳ सुवतामग्निर्गृहपतीनाꣳ सोमो वनस्पतीनाꣳ रुद्रः पशूनां (१) बृहस्पतिर्वाचामिन्द्रो ज्येष्ठानां मित्रः सत्यानां वरुणो धर्मपतीनां ये देवा देवसुवः स्थ त इममामुष्यायणमनमित्राय सुवध्वं महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्याये[2]ष वो भरता राजा[3] सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजा प्रति त्यन्नाम राज्यमधायि स्वां तनुवं वरुणो अशिश्रेच्छुचेर्मित्रस्य व्रत्या अभूमामन्महि महत ऋतस्य नाम सर्वे व्राता (२) वरुणस्याभूवन्वि मित्र एवैररातिमतारीदसूषुदन्त यज्ञिया ऋतेन व्यु त्रितो जरिमाणं न आनट्[4] विष्णोः क्रमोऽसि[5] विष्णोः क्रान्तमसि[6] विष्णोर्विक्रान्तमसि[7] ॥

(पशूनां, व्राताः, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥ १० ॥

अभिषेकजलग्रहणम् ॥

अर्थेतः स्था[1]ऽपां पतिरसि[2] वृषास्यूर्मि[3]र्वृषसेनोऽसि[4] व्रजक्षितः स्थ[5] मरुतामोजः स्थ[6] सूर्यवर्चसः स्थ[7] सूर्यत्वचसः स्थ[8] मान्दाः स्थ[9] वाशाः स्थ[10] शक्करीः स्थ[11] विश्वभृतः स्थ[12] जनभृतः स्था[13]ऽग्नेस्तेजस्याः स्था[14]ऽपामोषधीनाꣳ रसः स्था[15]

ऽपो देवीर्मधुमतीरगृह्णन्नूर्जस्वती राजसूयाय चितानाः।

याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्य (१) रातीः[16] ॥

राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा[17] राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त[18] (अत्ये,-कादश च ११) ॥ ११ ॥

अभिषेकजलसंस्कारः ॥ ५,२० त्रिष्टुप्।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं महि वर्चः क्षत्रियाय वन्वाना[1]

अनाधृष्टाः सीदतोर्जस्वतीर्महि वर्चः क्षत्रियाय दधती[2] ॥

(११।१६) ...देवा...० गृभ्णन्नू० ...राजस्वश्रितानाः। वा० य० १०।१; ...०र्मधुमतीरगृभ्णामूर्जस्वती राजसूयाश्रितानाः। ... वरुणा अभ्यषिञ्चꣳस्ताभि ...०रातीः ॥ मै० २।६।१९; (१२।१-२) पृच्यन्तां महि क्षत्रं ...सीदत सहौजसो ... क्षत्रं... ॥ वा० य० १०।४; ... मधुमती सꣳसृज्यध्वं महि क्षत्रं ... । ... दधतीः ॥ मै० २।६।१८;

*

—रनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि[३] ।
शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्चन्द्रेणामृता अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानाः ॥
सधमादो द्युम्निनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अपस्युवो वसानः ।
पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाꣳ शिशुः (१) मातृतमास्वन्तः ॥

क्षत्रस्योल्बमसि[६] क्षत्रस्य योनिरस्या[७]—विन्नो अग्निर्गृहपति[८]—राविन्न इन्द्रो वृद्धश्रवा[९] आविन्नः पूषा विश्ववेदा[१०] आविन्नौ मित्रावरुणावृतावृधा[११]—वाविन्ने द्यावापृथिवी धृतव्रते[१२] आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरूप्या[१३]—विन्नोऽयमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्यस्मिन् राष्ट्रे महते क्षत्राय महत आधिपत्याय महते जानराज्या[१४]—यैष वो भरता राजा[१५] सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजे[१६]—न्द्रस्य (२) वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्त्वया यं वृत्रं वध्या[१७]—च्छत्रुबाधनाः स्थ[१८] पात मा प्रत्यञ्चं पात मा तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात दिग्भ्यो मा पात विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पात[१९] हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयःस्थूणावुदितौ सूर्यस्याऽऽरोहतं वरुण मित्र गर्तं ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च[२०] ॥ (शिशु,-रिन्द्रस्यै,-कचत्वारिꣳशच्च ४१) ॥१२॥

दिगव्यास्थापनम् ॥

समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरꣳ सामाग्निर्देवता ब्रह्म द्रविण[१]—मुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशस्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविण[२] विराजमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशस्तोमो वैरूपꣳ साम मरुतो देवता विड् द्रविण[३]—मुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप् त्वा (१) छन्दसामवत्वेकविꣳशस्तोमो वैराजꣳ साम मित्रावरुणौ देवता बलं द्रविण[४]—मूर्ध्वामा तिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ शाक्वररैवते सामनी बृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविण[५]—मीदृङ् चा[६]—न्यादृङ् चै[७]—तादृङ् च[८] प्रतिदृङ् च[९] मितश्च[१०] संमितश्च[११] सभराः[१२] । शुक्रज्योतिश्च[१३] चित्रज्योतिश्च[१४] सत्यज्योतिश्च[१५] ज्योतिष्माꣳश्च[१६] सत्यश्च[१७]—र्तपाश्चा[१८] (२) ऽत्यꣳहाः[१९] । अग्नये स्वाहा[२०] सोमाय स्वाहा[२१] सवित्रे स्वाहा[२२] सरस्वत्यै स्वाहा[२३] पूष्णे स्वाहा[२४] बृहस्पतये स्वाहे[२५]—न्द्राय स्वाहा[२६] घोषाय स्वाहा[२७] श्लोकाय स्वाहा[२८] ऽꣳशाय स्वाहा[२९] भगाय स्वाहा[३०] क्षेत्रस्य पतये स्वाहा[३१] पृथिव्यै स्वाहा[३२] ऽन्तरिक्षाय स्वाहा[३३] दिवे स्वाहा[३४] सूर्याय स्वाहा[३५] चन्द्रमसे स्वाहा[३६] नक्षत्रेभ्यः स्वाहा[३७] ऽद्भ्यः स्वाहौ[३८]—षधीभ्यः स्वाहा[३९] वनस्पतिभ्यः स्वाहा[४०] चराचरेभ्यः स्वाहा[४१] परिप्लवेभ्यः स्वाहा[४२] सरीसृपेभ्यः स्वाहा[४३] (३)॥ (अनुष्टुप्त्वं,-र्तपाश्च, सरीसृपेभ्यः स्वाहा) ॥ १३ ॥

(१२।३) ..स्वाहा राजस्वः । वा० य० १०।६; ... ... दात्रम् ॥ मै० २।६।१९; (१२।४) ... ... शुक्रेण पुनामि चन्द्रा चश्चन्द्रेण पुनामि ॥ मै० २।६।२०; (१२।५) ... ... द्युम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः । ... ...० स्वन्तः ॥ वा० य १०।७; ...शुरुक्त्या... एका... । मै० २।६।२३ ।

अभिषेकः ॥ ६ महापंक्तिः, १०, १२ त्रिष्टुप् ।

सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूया॒[१]—

द॒मृतं॑मसि मृ॒त्योर्मा॑ पाहि[२] दि॒द्योन्मा॑ पा॒ह्य[३]—वे॑ष्टा द॒न्द॒शू॒काः[४] निर॑स्तं॒ नमु॑चेः॒ शिरः॑[५] ॥

सोमो॒ राजा॒ वरु॑णो दे॒वा ध॑र्म॒सुव॑श्च॒ ये ।

ते ते॒ वाच॑ꣳ सुवन्तां॒ ते ते॑ प्रा॒णꣳ सु॑वन्तां॒ ते ते॒ चक्षुः॑ सुवन्तां॒ ते ते॒ श्रोत्र॑ꣳ सुवन्ता॒[६]ꣳ सोम॑स्य त्वा द्यु॒म्नेना॒भि षि॑ञ्चाम्य॒ग्ने (१) स्तेज॑सा॒ सूर्य॑स्य॒ वर्च॑से॒न्द्र॑स्ये॒न्द्रि॒येण॑ मि॒त्रावरु॑णयोर्वी॒र्ये॑ण म॒रुता॒-मोज॑सा[७] क्ष॒त्राणां॑ क्ष॒त्रप॑ति॒[८]—र॒स्यति॑ दि॒वस्पा॑हि[९]

स॒माव॑वृ॒त्र॒न्न॒ध॒रागु॒दी॑ची॒रहिं॑ बु॒ध्नि॒यमनु॑ स॒ञ्चर॑न्ती॒—

स्ताः पर्व॑तस्य वृष॒भस्य॑ पृ॒ष्ठे नाव॑श्चरन्ति स्व॒सिच॑ इया॒नाः[१०] ॥

रुद्र॒ यत्ते॒ क्रयी॒ परं॒ नाम॒ तस्मै॑ हु॒तम॑सि य॒मेष्ट॑मसि[११] ।

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ जा॒तानि॒ परि॒ ता (२) ब॑भूव ।

यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम्[१२] ॥

(अ॒ग्ने,-स्तै,-का॑दश च ११) ॥ १४ ॥

रथेन दिग्विजयः॥ १८ जगती ।

इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ऽसि॒ वार्त्र॑घ्न॒स्त्वया॒ऽयं वृ॒त्रं व॑ध्या॒[१]—न्मि॒त्रावरु॑णयोस्त्वा प्रशा॒स्त्रोः प्र॒शिषा॑ युनज्मि य॒ज्ञस्य॒ योगे॑न[२] विष्णोः॒ क्रमो॑ऽसि[३] विष्णोः॑ क्रा॒न्तम॑सि[४] विष्णो॒र्विक्रा॑न्तमसि[५] म॒रुतां॑ प्रस॒वे जे॑षमा॒[६]—प्तं मनः॑[७] सम॒हमि॑न्द्रि॒येण॑ वी॒र्ये॑ण[८] प॒शू॒नां म॒न्युर॑सि॒ तवे॑व मे म॒न्युर्भू॑या॒[९]—न्नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्यै माहं मा॒तर॑ं पृथि॒वीꣳ हिꣳसिषं॒ मा (१) मां मा॒ता पृ॑थि॒वी हिꣳसी[१०]—दि॒यद॒स्यायु॑-र॒स्यायु॑र्मे धेह्यू॒[११]—र्ग॒स्यूर्जं॑ मे धेहि[१२] यु॒ङ्ङ॑सि॒ वर्चो॑ऽसि॒ वर्चो॒ मयि॑ धेह्य॒[१३]—ग्नये॑ गृ॒हप॑तये॒ स्वाहा॑[१४] सोमा॑य॒ वन॒स्पत॑ये॒ स्वाहे॒[१५]—न्द्र॑स्य॒ बला॑य॒ स्वाहा॑[१६] म॒रुता॒मोज॑से॒ स्वाहा॑[१७] ॥

ह॒ꣳसः शु॑चि॒षद्वसु॑रन्तरिक्ष॒सद्धोता॑ वेदि॒षदति॑थिर्दुरोण॒सत् ।

नृ॒षद्व॑र॒सदृ॑त॒सद्व्यो॑म॒सद॒ब्जा गो॒जा ऋ॑त॒जा (२) अ॑द्रि॒जा ऋ॒तं बृ॒हत्[१८] ।

(हिꣳसिषं॒ म,-र्त॒जा,-स्त्री॒णि च ३) ॥ १५ ॥

जितवतो राज्ञः सेवोपचारः ॥ ७ गायत्री ।

मि॒त्रो॑ऽसि[१] वरु॑णोऽसि[२] सम॒हं विश्वै॑र्दे॒वैः[३] क्ष॒त्रस्य॒ नाभि॑रसि क्ष॒त्रस्य॒ योनि॑रसि[४] स्यो॒ना॒मा सी॑द सुष॒दामा सी॑द[५] मा त्वा॑ हिꣳसी॒न्मा मा॑ हिꣳसी[६]—

—न्निष॑साद धृ॒तव्र॑तो॒ वरु॑णः प॒स्त्या॑स्वा साम्रा॑ज्याय सु॒क्रतुः॑[७]—

(१४।२-५) प्रत्यस्तं नमुचेः शिरोऽव्रेष्टा दन्दशूकाः । मृत्योः पाहि दिदिवः पाहि ॥ मै० २।६।२८; (१४।१०) ... ०धरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमन्वीयमानाः । ... वृषभस्य पृष्ठान्नावो वियन्ति सुसिचो न वाणीः ॥ मै० २।६।३०; (१४।१२) ऋ० १०।१२१।१०; (१५।१८) ... ... ऋतम् ॥ ऋ० ४।४०।५; वा० य० १०।२४; १२।१४; (१६।७) ऋ० १।२५।१०

—ब्र॒ह्मा३न्त्वꣳ रा॑जन् ब्र॒ह्माऽसि॑ सवि॒ताऽसि॑ स॒त्यस॑वो[9] ब्र॒ह्मा३न्[10] त्वꣳ रा॑जन् ब्र॒ह्माऽसी-न्द्रो॑ऽसि स॒त्यौजाः॑[11] (१) ब्र॒ह्मा३न्[12] त्वꣳ रा॑जन् ब्र॒ह्माऽसि॑ मि॒त्रो॑ऽसि सु॒शेवो॑[13] ब्र॒ह्मा३न्[14] त्वꣳ रा॑जन् ब्र॒ह्माऽसि॒ वरु॑णोऽसि स॒त्यध॑र्मे[15]—न्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ऽसि॒ वार्त्र॑घ्न॒स्तेन॑ मे रध्य[16] दिशो॒ऽभ्य॑यꣳ राजा॑ऽभूत्[17] सुश्लो॒का॒ँ३[18] सुम॑ङ्ग॒ला॒ँ३[19] सत्य॑रा॒जा३न्[20] अ॒पां नप्त्रे॒ स्वाहो॒[21]—र्जो नप्त्रे॒ स्वाहा॒[22] ऽग्नये॑ गृ॒हप॑तये॒ स्वाहा॑[23] ॥ (स॒त्यौजाः,-श्च॒त्वारि॑ꣳशच्च॑ ४०) ॥ १६ ॥

संसृपां हवींषि ॥

आ॒ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑प॒ति॒ हिर॑ण्यं॒ दक्षि॑णा सार॑स्व॒तं च॒रुं व॑त्सत॒री दक्षि॑णा सा॒वि॒त्रं द्वाद॑श-कपालमुपध्व॒स्तो दक्षि॑णा पौ॒ष्णं च॒रुꣳ श्या॒मो दक्षि॑णा बार्ह॒स्प॒त्यं च॒रुꣳ शि॑तिपृ॒ष्ठो दक्षि॒णैन्द्रमे-का॑दशकपालमृ॒ष॒भो दक्षि॑णा वा॒रु॒णं द॒श॑कपालं म॒हानि॑र॒ष्टो दक्षि॑णा सौ॒म्यं च॒रुं ब॒भ्रुर्दक्षि॑णा त्वा॒ष्ट्र-म॒ष्टाक॑पालꣳ शु॒ण्ठो दक्षि॑णा वैष्ण॒वं त्रि॑कपा॒लं वा॑म॒नो दक्षि॑णा ॥(आ॒ग्ने॒यं द्विच॑त्वारि॑ꣳशत् ४२) ॥१७॥

दशपेयः ॥

स॒द्यो दी॑क्षयन्ति स॒द्यः सोमं॑ क्रीणन्ति[1] पुण्डरि॒स्र॒जां प्र य॑च्छति[2] द॒श॒भिर्व॑त्सत॒रैः सोमं॑ क्रीणाति[3] द॒श॒पेयो॑ भवति[4] श॒तं ब्रा॑ह्म॒णाः पि॑बन्ति[5] सप्त॒द॒शꣳ स्तो॒त्रं भ॑वति[6] प्रा॒का॒शा-व॑ध्व॒र्यवे॑ ददाति[7] स्रज॑मु॒द्गा॒त्रे[8] रु॒क्मꣳ हो॒त्रे[9] ऽश्वं॑ प्रस्तोतृप्रतिह॒र्तृभ्या॑[10] द्वाद॑श पष्ठौ॒हीर्ब्र॒-ह्म॒णे[11] व॒शां मै॑त्रावरु॒णाय॑[12]—र्ष॒भं ब्रा॑ह्मणाच्छꣳसि॒ने[13] वास॑सी नेष्टापो॒तृभ्या॒ꣳ[14] स्थूरि॑ यवाचि॒-त॒म॑च्छावा॒का॒या॑[15]—न॒ड्वाह॑म॒ग्नीधे॑[16] भा॒र्ग॒वो होता॑ भवति श्राय॒न्तीयं॑ ब्रह्मसा॒मं भ॑वति वार॒व-न्तीय॑ (१) मग्निष्टोमसा॒मꣳ सा॑रस्व॒तीर॒पो गृ॑ह्णाति[17] ॥ (वा॒र॒व॒न्तीयं, च॒त्वारि॑ च ४) ॥ १८ ॥

दिशामवेष्टयः, पशुद्वयबन्धः, सात्यदूतानां हवींषि च ॥

आ॒ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑प॒ति॒ हिर॑ण्यं॒ दक्षि॒णैन्द्रमेका॑दशकपालमृ॒ष॒भो दक्षि॑णा वैश्वदे॒वं च॒रुं पि॒-श॒ङ्गी प॑ष्ठौ॒ही दक्षि॑णा मैत्रावरु॒णीमा॒मिक्षां॑ व॒शा दक्षि॑णा बार्ह॒स्प॒त्यं च॒रुꣳ शि॑तिपृ॒ष्ठो दक्षि॑णा[1] ऽऽदि॒त्यां म॒ल्हां ग॒र्भि॒णी॒मा ल॑भते मारु॒तीं पृश्ञिं॑ प॒ष्ठौ॒ही[2]—मा॒श्विभ्यां॑ पू॒ष्णे पु॑रो॒डाश॒ं द्वाद॑शकपालं॒ निर्व॑प॒ति॒ सर॑स्वते सत्य॒वाचे॑ च॒रुꣳ स॑वि॒त्रे स॒त्यप्र॑सवाय पु॒रो॒डाश॒ं द्वाद॑शकपालं तिसृध॒न्वꣳ शु॒ष्क-दृ॒तिर्दक्षि॑णा[3] ॥ (आ॒ग्ने॒यꣳ स॒प्तच॑त्वारि॑ꣳशत् ४७) ॥ १९ ॥

प्रयुजां हवींषि ॥

आ॒ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पति सौ॒म्यं च॒रुꣳ सा॑वि॒त्रं द्वाद॑शकपालं बार्ह॒स्प॒त्यं च॒रुं त्वा॒ष्ट्रम॒ष्टाक॑पालं वै॑श्वान॒रं द्वाद॑शकपालं॒ दक्षि॑णो रथ वाहनवा॒हो दक्षि॑णा सार॑स्व॒तं च॒रुं निर्व॑पति पौ॒ष्णं च॒रुं मै॒त्रं च॒रुं वा॑रु॒णं च॒रुं क्षै॑त्रप॒त्यं च॒रुमा॑दि॒त्यं च॒रुमुत्त॑रा रथवाहनवा॒हो दक्षि॑णा ॥ (आ॒ग्ने॒यं च॒तुस्त्रि॑ꣳशत् ३४) ॥२०॥

सौत्रामणी ॥ २-३ गायत्री, ४ त्रिष्टुप्, ७ एकपदा त्रिष्टुप् ।

स्वाद्वीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृतामृतेन सृजामि सꣳ सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व[१] ॥

पुनातु ते परिस्रुतꣳ सोमꣳ सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना[२] ॥
वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा[३] ॥
कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां कृणुत भोजनानि (१) ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥

आश्विनं धूम्रमा लभते सारस्वतं मेषमैन्द्रमृषभमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालꣳ सोमप्रतीकाः पितरस्तृप्णुत[७] वडबा दक्षिणा[८] ॥

(भोजनानि, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥ २१ ॥

काम्ययाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥

अग्नाविष्णू महि तद्वां महित्वं वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमा चरण्येत्[१] ॥
अग्नाविष्णू महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणा ।
दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्[२] ॥
प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु[३] ॥
आ नो दिवो बृहतः (१) पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।
हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु[४] ॥
बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे[५] ॥
एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम्[६] ॥
बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
यद्दीदयच्छवस (२) ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्[७] ॥

(२११२) पुनाति ते ...तना ॥ ऋ० ९।१।६; वा० य० १९।४; (२११३) ... सोमो अतिस्रुतः। ... सखा ॥ वा० य० १०।३१, इन्द्रस्य ... सखा ॥ १।२२।१९; वा० य० १९।३; (२११४) ... इहेहैषां कृणुहि ...जग्मुः ॥ ऋ० १०।१३१।२; वा० य० १९।६; (२२११) ... महित्वं पाथो घृतस्य गुह्यस्य नाम । ... रत्ना दधानौ ... घृतमा चरण्यात् ॥ अथर्व० ७।२९।१; दमेदमे ... दधाना ॥ ऋ० ६।७४।१, (२२१२) ...... गुह्या जुषाणौ । दमेदमे सुष्टुत्या वावृधानौ ... घृतमुच्चरण्यात् ॥ अथर्व० ७।२९।२, (२२१३) ऋ० ६।६१।४; (२२१४) ५।४३।११; (२२१५)ऋ० ३।६२।४; (२२१६) ऋ० ४।५०।६; (२२१७) ऋ० २।२३।१५; वा० य० २६।३;

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांꣳसि सुक्रतू[८] ॥
प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।
आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा[९] ॥
अग्निं वः पूर्व्यं गिरा देवमीडे वसूनाम् । सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम्[१०] ॥
मक्षू देववतो रथः (३) शूरो वा पृत्सु कासु चित् ।
देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत्[११] ॥
न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो[१२] ॥
असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्व्यम्[१३] ॥ नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति[१४] ॥
उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
पृणन्तं च पपुरिं च (४) श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः[१५] ॥
सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।
आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुक्तमस्मत्[१६] ॥
सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।
अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत्[१७] ॥
सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना (५) पृथिव्याः ।
जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम्[१८] ॥
इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांꣳसि गूहतामजुष्टा ।
आभ्यामिन्द्रः पक्वमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्रियासु[१९] ॥

(वृहतः, शवसा, रथः, पपुरिं च, दिवो जनना, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥ २२ ॥

[अनुमत्या ८४ । आग्नेय-१८।-मैन्द्राग्न-७०।-मग्नये ८० । सोमाय१४४ । प्रतिपूरुष-१०३।-मैन्द्राग्नं ९५ । धात्रे ५८ । बार्हस्पत्य-१२३।-मग्नये१२५। ऽर्थेतो ६१ । देवीः१४१। समिधꣳ १५०। सोमस्ये-१११।-न्द्रस्य १०३। मित्र-९०।आग्नेयं ४२। सद्य ५४। आग्नेय-४७।-माग्नेयꣳ३४ । स्वाद्वीं त्वा ७६। अग्नाविष्णू२७५ । द्वाविꣳशति ॥२२॥ (२०९४)]

[॥ इति प्रथमकाण्डे अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥]

[इष १५३०। आपो १६९०। देवस्या-१५६७।-ऽऽददे १८१०। देवासुराः२७२७। सं त्वा २५०९। पाकयज्ञ-२६५५। -मनुमत्या २०९४ । (अष्टौ ॥८॥ १६५८२)]

॥ इति प्रथमकाण्डं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

(२२।८-१२) ऋ० ३।६२।१६; ७।६२।५; ८।३१।१४-१६; (२२।१३-१४) ऋ० ८।३१।१८-१७; (२२।१५) ऋ० १।१२५।४; (२२।१६) सोमारुद्रा ... ... पराचैः । ऋ० ६।७४।२, कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ऋ० १।२४।९; (२२।१७-१९) ऋ० ६।७४।३; २।४०।१-२;

अथ द्वितीयं काण्डम् ।

पशुविधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥] विश्वे देवा ऋषयः ॥

१-६ भूति-ग्राम-प्रजाकामस्य आमयाविनश्च, ७-९ प्रजाकामस्य, १० पशुकामस्य च पशवः ॥

वायव्यꣳ श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवा[1]ऽतिक्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियुद्वा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव[2] (१) वायवे नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भवति[3] नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति[4] वायवे नियुत्वत आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजाया (२) अपक्रामतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजां[5] वायवे नियुत्वत आ लभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्मादपक्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप (३) धावति स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[6] प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् सोऽकामयत प्रजाः पशून्त्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदक्खिदत् तामग्नौ प्रागृह्णात् ततोऽजस्तूपरः समभवत् तꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत[7] यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां पशून् प्र जनयति[8] यच्छ्मश्रुणस्तत् पुरुषाणाꣳ रूपं यत् तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन् तद्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो वै ग्राम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे[9] सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून् प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्र जनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून् प्र जनय[10]त्यौदुम्बरो यूपो (६) भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे[11]॥ (एव, प्रजाया, उप, प्रजाकाम,-स्तान्, यूप,-स्त्रयोदश च १३) ॥ १ ॥

(१।१) श्वेतꣳ वायवा... याजयेद्... निनयति । (१।२) नियुत्वता...याजयेद्...इत्थं चेत्थं च... निनयति...। मै० २,५,१; काठ० १२,३६;१३,१ । (१।५-१०) मै० २,५,१; काठ. १२,३६; १३,२-३ ।

१-४ जलोदरगृहीतस्य, ५ पशुप्रजाकामस्य, ६-१० ब्रह्मवर्चसकामस्य, ११-१२ विद्वत्सभाजयार्थिनः, १३-१६ तीव्ररोगसहितस्य, प्रजाकामस्य, विदुषो जनानुरागार्थिनः, पौरोहित्यस्पर्धावतश्च पशुविधानम् ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता वरुणमगच्छन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्वाथ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत स कृष्ण एकशितिपादभवद्यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा लभेत वरुणमे-(१)-व स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति[२] कृष्ण एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया समृद्ध्यै[३] सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्य यत् प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद् द्वितीयꣳ सा फल्गुनी यत् तृतीयꣳ सा बलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽविर्वशा (२) समभवत् ते देवा अब्रुवन् देवपशुर्वा अयꣳ समभूत् कस्मा इममा लप्स्यामह इत्यथ वै तर्ह्यल्पा पृथिव्यासीदजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयो[४] यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादित्येभ्यः कामाया-(३)-ऽऽलभेताऽऽदित्यानेव कामꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्य[५]सावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीꣳ सꣳहितामैन्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन् रुचमदधु[६]र्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एता मल्हा आ लभेता-(४)-ऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीꣳ सꣳहितामैन्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्मवर्चस्येव भवति[७] वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यन्दिने सꣳहितामैन्द्रीꣳ शरद्यपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येवा (५) ऽव रुन्धे[८] संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति[९] गर्भिणयो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भ इन्द्रियमेवास्मिन् दधति[१०] सारस्वतीं मेषीमा लभेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवत्य[११]पन्नदती भवति तस्मान्मनुष्याः सर्वां वाचं वद[१२]न्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमꣳ रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[१३] सौम्यं बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः सोमो (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजा[१४]माग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीव आग्नेयो

(२।४-१०) मै० २,५,२; काठ० १२,३५-३६; १३,१-३ ।

भवति तमं एवास्मादपं हन्ति श्वेतो भवति (८) रुचमेवास्मिन् दधाति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन् त्विषिं दधात्या[१५]ग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाꣳ स्पर्धमान आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमाग्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि गृह्णात्येकधा समावृङ्क्ते पुर एनं दधते[१६]॥ (लभेत वरुणं, वशै,-तामवि वशामादित्येभ्यः कामाय, मल्हा आ लभेत, तान्येव,सैवास्मिन्, सोमः, श्वेतो भवति, त्रिचत्वारिꣳशच्च ४३) ॥ २ ॥

१-३ स्पर्धमानस्य, ४ सङ्ग्रामार्थिनः, ५-७ग्रामकामस्य, ८ अन्नकामस्य, १० राज्यकामस्य, ११ पुनः प्रतिष्ठाकामस्य, १२ पापक्षयार्थिनः, १३ राज्यार्थिनश्च पशुविधानम् ॥

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्वामनमपश्यत् तꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै स इमाँल्लोकानभ्यजय[१]द्वैष्णवं वामनमा लभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभि जयति[२] विषम आ लभेत विषमा इव हीमे लोकाः समृद्ध्या[३] इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशृङ्गमा लभेत संग्रामे (१) संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तꣳ संग्राम[४]मिन्द्राय मरुत्वते पृश्निसक्थमा लभेत ग्रामकाम इन्द्रमेव मरुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान् प्र यच्छति ग्राम्येव भवति[५] यदृषभस्तेनै-(२)-न्द्रो यत् पृश्निस्तेन मारुतः समृद्ध्यै[६] पश्चात् पृश्निसक्थो भवति पश्चादन्ववसायिनीमेवास्मै विशं करोति[७] सौम्यं बभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं वा अन्नꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति बभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै[९] सौम्यं बभ्रुमा लभेत यमलꣳ (३) राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेत् सौम्यं वै राज्यꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र यच्छत्युपैनꣳ राज्यं नमति बभ्रुर्भवत्येतद्वै सोमस्य रूपꣳ समृद्ध्या[१०] इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छती[११]न्द्रायाभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमा (४) लभेत यः पाप्मना गृहीतः स्यात् पाप्मा वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात् पाप्मानमभिमातिं प्र णुदते[१२] इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत यमलꣳ राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं (५) वज्रो भूत्या इन्ध उपैनꣳ राज्यं नमति ललामः प्राशृङ्गो भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपꣳ समृद्ध्यै[१३]॥ (सङ्ग्रामे, तेना,-ऽलं,-मभिमातिघ्ने ललामं प्राशृंगमे,-नं, पञ्चदश च १५) ॥३॥

१-७ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ८ त्वग्दोषनिवारणार्थिनः, ९-१० भ्रातृव्यवतः, ११ पापविमुक्तिकामस्य, १३-१५ भ्रष्टराज्यस्य पशुविधानम् ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतां दशर्षभामाऽलभन्त तयैवा-

(३) मै० २,५,३-४; १०-११; काठ० १३,७, ९-१०।

ऽस्मिन् रुचमदधु—र्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भा-
गधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति[2] वसन्ता प्रातस्त्रीन् ललामाना
लभेत ग्रीष्मे मध्यन्दिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराह्णे त्रीञ्छितिवारान्[3] त्रीणि वा आदित्य-
स्य तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे[4]
त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति[5] संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्च-
सस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति[6] संवत्सरस्य परस्तात्
प्राजापत्यं कद्रु-(२)-मा लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठति[7] यदि बिभीयाद्दु-
श्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णꣳ श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवा-
स्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति[8] देवाश्च वै यमश्चास्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त स यमो
देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य (३) यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयꣳ स्म
इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापतिरात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णावरुणीं
वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमवृञ्जत[9]
यो भ्रातृव्यवान् स्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं (४) वशामा लभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं
ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृङ्क्ते भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवती[10]—
न्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् तस्य वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन् ता वैदेह्यो-
ऽभवन् तासामृषभो जघनेऽनूदैत् तमिन्द्रो (५) ऽचायत् सोऽमन्यत यो वा इममालभेत मुच्येतास्मात्
पाप्मन इति स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा
वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्नधत्त[11] यः पाप्मना गृहीतः स्यात् स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा
लभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन् धत्ते
मुच्यते पाप्मनो भवत्येव[12] द्यावापृथिव्यां धेनुमा लभेत ज्योगपरुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितो
ऽथैष ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
तिष्ठति[13] पर्यारिणी भवति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्ध्यै[14] वायव्यं (७) वत्स-
मा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका अपशुष्का विडपशुष्काऽथैष ज्योगपरुद्धो वायु-
मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इमाँल्लोकान् विशं प्र दापयति प्रास्मा इमे लोकाः स्नुव-
न्ति भुञ्जत्येनं विडुप तिष्ठते[15] ॥ (मध्यन्दिने, कद्रुं, यमस्य, स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं, तमिन्द्रो,ऽस्य स्वेन भागधेयेनो-
पसृतो, वायव्यं, द्विचत्वारिꣳशच्च ४२) ॥ ४ ॥

---

(४) मै० २,५,१२; काठ० १३, १५-१६ ।

१-५ पशुकामस्य, ६ प्रजाकामस्य, ७-८ भूतिकामस्य, ९-११ विच्छिन्नसोमपीथस्य, १२-१६ अभिचरतश्च पशवः ॥

इन्द्रो॑ व॒लस्य॒ बिल॒मपौ॑र्णो॒त् स य उ॑त्त॒मः प॒शुरासी॑त् तं पृ॒ष्ठं प्रति॑ स॒ङ्गृह्योद॑क्खिदत् त᳚ स॒हस्रं॑ प॒शवोऽनू॒दा॑यन्त्स उ॑न्न॒तोऽभव॒द्यः प॒शुका॑म॒ः स्यात् स ए॒तमैन्द्र॑मुन्न॒तमा ल॑भे॒तेन्द्र॑मे॒व स्वेन॑ भाग॒धे॑येनोप॑ धावति स ए॒वास्मै॑ प॒शून् प्र य॑च्छति पशु॒माने॒व भ॑व॒त्युन्न॒तो (१) भ॒वति॑ साह॒स्री वा ए॒षा ल॒क्ष्मी यदु॑न्न॒तो ल॒क्ष्मियै॒व प॒शूनव॑ रुन्धे॒ य॒दा स॒हस्रं॑ प॒शून् प्राप्नु॒याद॒थ॑ वैष्ण॒वं वा॑मन॒मा ल॑भेतै॒-तस्मि॒न् वै तत् स॒हस्र॒मध्या॑तिष्ठ॒त् तस्मा॑दे॒ष वा॑म॒नः समी॑षितः प॒शुभ्य॑ ए॒व प्रजा॑तेभ्यः प्र॒ति॒ष्ठां द॑धा॒ति कोऽर्हति स॒हस्रं॑ प॒शून् प्राप्तु॒मित्या॑हुरहोरा॒त्राण्ये॒व स॒हस्र᳚ स॒म्पाद्याऽऽ ल॑भेत प॒शवो (२) वा अ॑हो-रा॒त्राणि॑ प॒शूने॒व प्रजा॑तान् प्र॒ति॒ष्ठां ग॑मय॒त्योष॑धीभ्यो वे॒हत॒मा ल॑भेत प्र॒जाका॑म॒ ओष॑धयो॒ वा ए॒तं प्र॒जायै॒ परि॑ बाधन्ते॒ योऽलं॑ प्र॒जायै॒ सन् प्र॒जां न वि॒न्दत॒ ओष॑धयः॒ खलु॒ वा ए॒तस्यै॒ सूतु॒मपि॑ घ्नन्ति॒ या वे॒हद्भव॒त्योष॑धीरे॒व स्वेन॑ भाग॒धे॑येनोप॑ धाव॒ति ता ए॒वास्मै॒ स्वाद्योनेः॒ प्र॒जां प्र ज॑नयन्ति वि॒न्दते॒ (३) प्र॒जामापो॒ वा ओष॑धयोऽस॒त् पुरु॑ष॒ आप॑ ए॒वास्मा॒ अस॑तः सद्द॑दा॒ति तस्मा॑दाहु॒र्यश्चै॒वं वेद॒ यश्च॒ नाऽऽप॒स्त्वावास॑तः सद्द॑द॒तीत्यै॒न्द्रीं᳚ सू॒तव॑शा॒मा ल॑भेत भूति॑का॒मोऽजा॑तो॒ वा ए॒ष योऽलं॒ भूत्यै॒ सन् भूतिं॒ न प्राप्नो॒तीन्द्रं॒ खलु॒ वा ए॒षा सू॒त्वा व॒शाऽभ॑व॒-(४)-दिन्द्र॑मे॒व स्वेन॑ भाग॒धे॑येनोप॑ धाव॒ति स ए॒वैनं॒ भूतिं॑ गमय॒ति भ॑व॒त्ये॒व य᳚ सू॒त्वा व॒शा स्यात् तमै॒न्द्रमे॒वाऽऽ ल॑भेतै॒तद्वाव तदि॑न्द्रि॒य᳚ सा॒क्षा-दे॒वेन्द्रि॒यमव॑ रुन्ध॒ ऐन्द्रा॒ग्नं पु॑नरु॒त्सृष्ट॒मा ल॑भेत॒ य आ तृ॒तीया॑त् पुरु॑षा॒त् सोम॒ं न पिबे॒द्विच्छि॑न्नो॒ वा ए॒तस्य॑ सोमपी॒थो यो ब्रा॑ह्म॒णः सन्ना (५) तृ॒तीया॑त् पुरु॑षा॒त् सोम॒ं न पिब॑तीन्द्रा॒ग्नी ए॒व स्वेन॑ भाग॒-धे॒येनोप॑ धाव॒ति तावे॒वास्मै॑ सोमपी॒थं प्र य॑च्छत॒ उपै॑न᳚ सोमपी॒थो न॑मति॒ यदै॑न्द्रो॒ भव॑तीन्द्रि॒यं वै॑ सो॑मपी॒थ इ॑न्द्रि॒यमे॒व सो॑मपी॒थमव॑ रुन्धे॒ यदा॑ग्ने॒यो भव॑त्याग्ने॒यो वै ब्रा॑ह्म॒णः स्वामे॒व दे॒वता॒मनु॒ सं त॑-नोति॒ पु॑नरु॒त्सृष्टो॒ भ॑वति पुनरु॒त्सृष्ट॒ इ॑व॒ ह्ये॑तस्य॑ (६) सोमपी॒थः समृ॑द्ध्यै॒ ब्रा॑ह्मणस्प॒त्यं तू॑प॒र-मा ल॑भेता॒भिच॑रन् ब्रह्म॑ण॒स्पति॑मे॒व स्वेन॑ भाग॒धे॑येनोप॑ धाव॒ति तस्मा॑ ए॒वैन॒मा वृ॑श्चति॒ ताज॒गार्ति॒माच्छ॑-ति॒ तू॑प॒रो भ॑वति क्षु॒रप॑वि॒र्वा ए॒षा ल॒क्ष्मी यत् तू॑प॒रः समृ॑द्ध्यै॒ स्फ्यो यूपो॑ भव॒ति वज्रो॒ वै स्फ्यो॒ वज्र॒मे॒वास्मै॒ प्र ह॑रति॒ श॒रम॑यं ब॒र्हिः शृ॒णात्ये॒वैनं॒ वैभी॑दक इ॒ध्मो (७) भि॒नत्त्ये॒वैन॑म् ॥

(भ॒वत्युन्न॒तः, प॒शवो॑, वि॒न्दते॑, ऽभव॒त्, सन्नै॒, -तस्ये॒, -ध्म, -श्रीणि॑ च ३) ॥ ५ ॥

१-२ ग्रामकामस्य समानेपूज्यत्वकामस्य च, ३-६ अन्नकामस्य, ७-८ इन्द्रियकामस्य, ९-१० परकर्तृक (स्वप्रति-ग्रहीतृक) दानकामस्य, ११-१२ अन्नकामस्य, १३-१४ ग्रामकामस्य, १५-१६ अज्ञातचिररोगग्रस्तस्य च पशवः ॥

बा॒र्ह॒स्प॒त्य᳚ शि॑तिपृ॒ष्ठमा ल॑भेत॒ ग्राम॑का॒मो यः का॒मये॑त पृ॒ष्ठ᳚ स॑मा॒नानां᳚ स्या॒मिति॒ बृह॒स्पति॑-मे॒व स्वेन॑ भाग॒धे॑येनोप॑ धाव॒ति स ए॒वैनं॑ पृ॒ष्ठ᳚ स॑मा॒नानां॑ करोति ग्रा॒म्ये॑व भ॑वति॒ शि॑तिपृ॒ष्ठो

---

(५) मै० २,५,३-४; काठ० १३,७-१२ ।

भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृद्ध्यै[२] पौष्णꣳ श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा (१) अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति[३] श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै[४] मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति[५] पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै[६] ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भव[७]त्यरुणो भ्रूमान् भवत्येतद्वा इन्द्रस्य रूपꣳ समृद्ध्यै[८] सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सनिं प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा भव[९]न्त्युपध्वस्तो भवति सावित्रो ह्येषः (३) देवतया समृद्ध्यै[१०] वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति[११] बहुरूपो भवति बहुरूपꣳ ह्यन्नꣳ समृद्ध्यै[१२] वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै (४) सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति[१३] बहुरूपो भवति बहुदेवत्यो1 ह्येष समृद्ध्यै[१४] प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत् प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः खलु वै तस्य वेद यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तस्मात् स्रामान्मुञ्चति[१५] तूपरो भवति प्राजापत्यो ह्ये-(५)-ष देवतया समृद्ध्यै[१६] ॥

(अस्मा, एवै,-षो,-स्मै, हि, त्रीणि च ३) ॥ ६ ॥

१-३ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ४ वृष्टिकामस्य, ५ प्रजाकामस्य, ६ अन्नकामस्य, ७ ग्रामकामस्य, ८-९ ब्रह्मवर्चकामस्य, १०-११ अभिचरतश्च पशवः ॥

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत् तस्यै रसः परापतत् तं बृहस्पतिरुपागृह्णात् सा शितिपृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत् तं मित्रावरुणावुपागृह्णीताꣳ सा द्विरूपा वशाऽभवद्यस्तृतीयः परापतत् तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा बहुरूपा वशा भवद्यश्चतुर्थः परापतत् स पृथिवीं प्राविशत् तं बृहस्पतिरभ्य-(१)-गृह्णादस्त्वेवायं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यल्लोहितं परापतत् तद्रुद्र उपागृह्णात् सा रौद्री रोहिणी वशाभव[१]द्बार्हस्पत्याꣳ शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति[२] छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[३] मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमव रुन्धे[४] मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो मैत्रं वा

अर्हर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव (४) रुन्धे[5] वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे[6] वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै (५) सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसꣳ सजातानव रुन्धे[7] बार्हस्पत्यमुक्षवशामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं (६) दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति[8] वशं वा एष चरति यदुक्षा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[9] रौद्रीꣳ रोहिणीमा लभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया समृद्ध्यै[10] स्फ्यो यूपो (७) भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम्[11] ॥ (अभि, खलु, रसेना,-ऽव, वै, ब्रह्मवर्चसं, यूप, एकान्नविꣳशतिश्च १९) ॥७॥

१-३ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ४-७ अभिचरतः, ८ महायज्ञप्राप्तिकामिनः, ९-१० पशुकामस्य, ११-१२ समय (-प्रतिज्ञापूर्ति-सन्धि) कामस्य, १३-१६ वृष्टिकामस्य च पशवः ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां वशामाऽलभन्त तयैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति[2] बैल्वो यूपो भवत्यसौ (१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्व उदतिष्ठत् सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[3] ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्[4] वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते[5] बभ्रुकर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपꣳ समृद्ध्यै[6] स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्ये-(२)-वैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनं[7] वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्ध्यै[8] त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां (३) प्रजनयिता त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून् मिथुनान् प्र जनयति[9] प्रजा हि वा एतस्मिन् पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन् वडबः साक्षादेव प्रजां पशूनव रुन्धे[10] मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत संग्रामे संयत्ते समयकामो

(७-८) मै० २, ५, ९; काठ० १३, १९-२१

मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण सं नयति[११] (४) विशालो भवति व्यवसाययत्येवैनं[१२] प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति[१३] कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे[१४] शबलो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षय[१५]त्यवाशृङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति[१६] (५)॥ (असौ, शृणाति, मिथुनानां, नयति, यच्छति) ॥ ८ ॥

१-२ अन्नाद्यकामस्य, ३-५ अन्नकामस्य, ६ दीर्घरोगिणः ७-८ पुष्टिकामस्य च पशुविधानम्॥

वरुणꣳ सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत् स एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत् ताꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानम[१]द्यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत् स एतां वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भवति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्ध्यै[२] मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद एव भवत्य[३]-(२)-पां चौषधीनां च संधावा लभत उभयस्यावरुद्ध्यै[४] विशाखो यूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्ध्यै[५] मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुणꣳ शमयति यद्वारुणः साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[६] देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां मिथुनेऽपश्यन् तस्यां न समराधयन्तावश्विनावब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति साश्विनोरेवाभव[१]द्यः पुष्टिकामः स्यात् स एतामाश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजया पशुभिः ॥ (अन्नादो,ऽन्नाद एव भवत्य,-विन्दन्, पञ्चचत्वारिꣳशच्च ४५) ॥९॥

१ दुर्ब्राह्मणस्य सोमपिपासोः, २ मृषाभिशस्तस्य, ३ आश्विनशस्त्रकाले सूर्यानाविर्भाववनश्च पशवः ॥

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोमपावास्तां तौ पश्चा सोमपीथं प्राप्नुतामश्विनावेतस्य देवता यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासत्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनꣳ सोमपीथो नमति यद्धूम्रो भवति धूम्रिमाणमेवास्मादप हन्ति ललामो (१) भवति मुखत एवास्मिन् तेजो दधाति[१] वायव्यं गोमृगमा लभेत यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्नारण्यो यद्गोमृगो नेवैष ग्रामे नारण्ये यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति वायुर्वै देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवै-(२)-नं पवयति[२] पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः

पाप्मानं प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुम-वादित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात् तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानꣳ हते[3] ॥ (ललामः, स एव, पट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥१०॥

काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्या ॥ त्रिष्टुप्; ७ द्विपदा; ९ जगती; १२-१३ अनुष्टुप्, १८, २१ गायत्री ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परी[1]न्द्रं नरो[2] मरुतो यद्ध वो दिवो[3] या वः शर्म[4] ॥
भरेष्विन्द्रꣳ सुहवꣳ हवामहेऽꣳहोमुचꣳ सुकृतं दैव्यं जनम् ।
अग्निं मित्रं वरुणꣳ सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये[5] ॥
ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥
प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ यत् तृपन्मरुतो वावशानाः ॥
श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः ।
ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः[8] ॥
अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् सोमो रुद्रेभिरभि रक्षतु त्मना ।
इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सꣳ शिशातु ॥
सं नो देवो वसुभिरग्निः सं (२) सोमस्तनूभी रुद्रियाभिः ।
समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत्[10] ॥
यथाऽऽदित्या वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि ।
एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु[11] ॥
कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने । अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः[12] ॥
सं यदिषो वनामहे सꣳ हव्या मानुषाणाम् ।
उत द्युम्नस्य शवस (३) ऋतस्य रश्मिमा ददे[13] ॥

(११।१) ऋ० १,७,१०; सा० १६२०; अथर्व० २०,३९,१; ७०,१६; मै० ४,११,९४; काठ० ८,७८। (११।२) ऋ० ७,२७,१; सा० ३१८; मै० ४,१२,६७; १४,६३। (११।३) ऋ० ८,७,११; मै० ४,१०,१०२, ११,७७; ९६; काठ० ८,७६; ९,६८। (११।४) ऋ० १,८५,१२, मै० ४,१०,१०३, ११,९६; १४,२६३; काठ० ८,८२। (११।५) ऋ० १०,६३,९। (११।६) ऋ० १,१२२,३; काठ० २३,३०। (११।७) ऋ० ७, ५६,१०, मै० ४,११,७५; काठ० ८,७२। (११।८) ऋ० १,८७,६; मै० ४ ११,७६; काठ० ८,७३। (११।९) अग्निः प्रथमो... । ..०ऋतुथा...शर्म यꣳसत् । मै० ४,१२,२८; काठ० १०,३६; औ० पू० अ० २, ख० ११। (११।११) .....मरुद्भिरुग्रा अहृणीयमानाः। .....०मान इमान् जनान्त्समनसस्कृधीह ॥ अथर्व० ६,७४,३। (११।१२) ऋ० ५,७,२; मै० ४,१२,८८। (११।१३) ऋ० ५,७,३; मै० ४,१२,८९।

शुचिरपः सूयवंसा अदंब्ध उपं क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।
नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवंति प्रणीतौ[१५] ॥
धारयंन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वंस्य भुवंनस्य गोपाः ।
दीर्घाधियो रक्षमाणा (४) असुर्यंमृतावानश्चयंमाना ऋणानि[१६] ॥
तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीꣳरुत द्यून् त्रीणि व्रता विदथे अन्तरेषाम् ।
ऋतेनाऽऽदित्या महिं वो महित्वं तदंर्यमन् वरुण मित्र चारुं[१७] ॥
त्यान्नु क्षत्रियाꣳ अव आदित्यान् यांचिषामहे । सुमृडीकाꣳ अभिष्टये[१८] ॥
न दंक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनंमादित्या नोत पश्चा ।
पाक्यां चिद्वसवो धीर्यां चित् (५) युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम्[१९] ॥
आदित्यानामवंसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शन्तंमेन ।
अनागास्त्वे अंदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दंधतु श्रोषमाणाः[२०] ॥
इमं मे वरुण श्रुधी हवंमद्या चं मृडय । त्वामंवस्युरा चंके[२१] ॥
तत्वां यामि ब्रह्मणा वन्दंमानस्तदा शास्ते यजंमानो हविर्भिः ।
अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुंशꣳस मा न आयुः प्र मोषीः[२२] ॥
(नाम, उप, शवंसो, रक्षमाणा, धीर्यां चिदे,-कान्नपञ्चाशच्च ४९) ॥ ११ ॥

[न पञ्च : १२ । प्रजापति-४४३ ।-देवासुरा २६५ । असा-२३२ ।-विन्द्रो ३५३ । बार्हस्पत्यं २५३ । वषट्कारो २६९ । असा २३० । वरुण-१९५ ।-माश्विन-१४६ ।-मिन्द्र-२९९ । (-मेकादश ॥ ११ ॥ ३२७८ ॥)]

[इति द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

(११।१४) ऋ० १,१०७,१; वा० य० ८,४; ३३,६८; मै० १,३,७३; ४,१४,२०२; काठ० ४,५६; ११,४४ । (११।१५) ऋ० २,२७,१३; ......०क्षयन्ति... । मै० ४,१४,२०३ । (११।१६) ऋ० २,२७,४; मै० ४,१२,७; १४,२००: काठ० ११,४५ । (११।१७) ऋ० २,२७,८; मै० ४,१४,२०१; काठ० ११,४६ । (११।१८) ऋ० ८, ६७,१; ...क्षत्रियं... । सुमृडीकं... ॥ मै० ४,१२,५ । (११।१९) ऋ० २,२७,११; मै० ४,१४,१९९ । (११।२०) ऋ० ७,५१,१; मै० ४,१४,१९८ । (११।२१) ऋ० १,२५,१९; वा० य० २१,१; सा० १५८५; मै० ४,१०, ४९; १०४; १४,२५७; काठ० ४,१४०; ४०,९२ । (११।२२) ऋ० १,२४,११; वा० य० १८,४९, २१,२; मै० ३,४,१८; ४,१०,५०; १४,२५३; काठ० ४,१४१; १७,१०८; ४०,९३ ।

इष्टिविधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ॥

१–२ प्रजाकामस्य, ३ स्पर्धमानस्य, ४ सङ्ग्राममुपप्रयास्यतः, ५ जितशत्रोः, ६–७ जनतामेष्यतः, ८–९ जनतां प्राप्तस्य पुरोडाशाश्चरवश्च ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहतां सोऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाघुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नमेकादशकपालमपश्यत् तं निरवपत् तावस्मै प्रजाः प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामप गूहतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दत ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इन्द्राग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै प्रजां प्र जनयतो विन्दते प्रजाम्[२] ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते[३] ऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः संग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं नि-(२)-र्वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति तं संग्रामं[४] वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यः संग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते[५] ऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनतामैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेष्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति[६] पौष्णं चरुमनु निर्वपेत् पूषा वा इन्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४) स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति[७] क्षैत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यै[८]न्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्टान्निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्टादात्मन् धत्ते[९] ॥ (इन्द्राग्नी, नि,-र्वीर्यं,-मेवै,-कान्नचत्वारिंशच्च २९) ॥ १ ॥

१ आहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासातिक्रमे, २ अव्रत्याचरणे, ३–४ पिशाचग्रहणबाधायाम्, ५ अभिचरतः, ६ गोपुरुषमृत्युतन्नभवतः, ७ युयुत्सोः, ८ अपमृत्युभीतस्य, ९ गृहदाहेव च पुरोडाशाः ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् पथो वा एषोऽध्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिकृतं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमपथात् पन्थामपि नयत्यनड्वान् दक्षिणा वही ह्येष समृद्ध्यै[१] अग्नये व्रतपतये (१) पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेदग्निमेव व्रतपतिं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं व्रतमा लम्भयति व्रत्यो भवत्य[२]ग्नये

(१) मै० २,१,१; काठ० ९,१७ ।

*

रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यꣳ रक्षाꣳसि सचेरन्नग्निमेव रक्षोहणꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षाꣳस्यप हन्ति[3] निशितायां निर्वपेत् (२) निशितायाꣳ हि रक्षाꣳसि प्रेरते संप्रेर्णान्येवैनानि हन्ति परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसाꣳ स्तृत्या[4] अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छत्य[5]ग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा (३) वा प्रमीयेरन् यो वा बिभीयादेषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत् सुरभिमती तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति पूतीगन्धस्यापहत्या[6] अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते भागधेयेनैवैनꣳ शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स मीयते जयति तꣳ संग्राम-(४)-मभि वा एष एताꣳनुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्रमीयते[8] ऽभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनꣳ शमयति ना-(५)-स्यापरं गृहान् दहति[9] ॥ (व्रतपतये, निशितायां निर्वपेत्, पुरुषाः, संग्रामं, न, चत्वारि च ४) ॥ २ ॥

१ कामोपनमनेच्छोः, २ क्षेत्रादौ स्पर्धमानस्य, ३ अभिचर्यमाणस्य, ४ सर्वायुःप्राप्तिकामस्य, ५ भूतिकामस्य, ६ कान्तिकामस्य, ७ तेजःकामस्य, ८ पराभिभवेच्छोश्च पुरोडाशाः ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदग्निमेव कामꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्य[1]ग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वाग्निमेव यविष्ठꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१) युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते[2] ऽग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षाꣳसि यवयति नैनमभिचरन्त्स्तृणुते[3] ऽग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मि-(२)-न्नायुर्दधाति सर्वमायुरेत्य[4]ग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवा[5]ग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामोऽग्निमेव रुक्मन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा[6]ग्नये तेजस्वते पुरोडाश-(३)-मष्टाकपालं निर्वपेत् तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्व्येव भवत्य[7]ग्नये साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप

(२) मै० २,१,१४-१५; काठ० १०,७; (३) मै० २,१,३-४; अग्नये जातवेदसे। ऋ० ५,५,१; वा० ३, २।

धावति तेनैव संहते यꣳ सीक्षते ॥ (भ्रातृव्यस्या,-स्मिन्, तेजस्वते पुरोडाशं,-मष्टात्रिꣳशच्च ३८) ॥३॥

१ अन्नवत्त्वकामस्य, २ अन्नाशनशक्तिकामस्य, ३ अन्नपतित्वकामस्य, ४ दीर्घरोगयुक्तकामस्य, ५ चक्षुष्पाटवकामस्य, ६ पुत्रकामस्य पुरोडाशाः, ७ रसकामस्य चरुः, ८ धनकामस्य, ९ संग्रामजयपूर्वकमन्नकामस्य, १० द्विरग्न्युद्धरणे, ११-१८ उद्धृताग्निनाशे पुरोडाशाः ॥ १५ त्रिष्टुप् ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नवान्त्स्यामित्यग्निमेवान्नवन्तꣳ स्वेन भाग-धेयेनोप धावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवत्य[1]ग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-पेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवान्नादꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नाद (१) एव भवत्य[2]ग्नयेऽन्नपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्न-पतिꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवत्य[3]ग्नये पवमानाय पुरोडा-शमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमे-वास्मिन् तेन दधाति यदग्नये (२) पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये शुचय आयुरेवा-स्मिन् तेन दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येवै[4]तामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवा-स्मिन् तेन दधात्यु-(३)-त यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यत्य[5]ग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-न्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छत्य[6]-ग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनꣳ रसवन्तं करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव रुन्धे[7]ऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्य-ग्निमेव वसुमन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्य[8]ग्नये वाजसृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्ते वाजं (५) वा एष सिसीर्षति यः संग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसृदग्निमेव वाजसृतꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाजꣳ हन्ति वृत्रं जयति तꣳ संग्राममथो अग्निरिव न प्रतिधृषे भवत्य[9]ग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-पेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमान-(६) मभि संभवतः स ईश्वर आर्तिमार्तोर्यदग्नयेऽग्निवते निर्वपति भागधेयेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानो[10]ऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वाये[11]दप आदीप्यानूद्धृत्य इत्याहु[12]स्तत् तथा न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्ध्रियते किमपरोऽभ्युत् (७) ह्रियेतेति[13] तान्येवावक्षाणानि सन्निधाय मन्थे[14]-

—दितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः ।
स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति[१५]

छन्दोभिरेवैनꣳ स्वाद्योनेः प्र जनयत्ये[१६]—ष वाव सोऽग्निरित्याहु[१७]—र्ज्योतिस्त्वा अस्य परापतितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य (८) ज्योतिः परापतितं तदेवाव रुन्धे[१८] ॥
(अन्नादोऽग्नये, दधाति, करोति, वाजं, यजमान,-मुद,-स्य, षट् च ६) ॥४॥

१-२ अभिशस्यमानस्य प्रजाकामस्य च पुरोडाशचरः, ३ पुत्रजन्मवतः, ४-५ दर्शपूर्णमासातिक्रमवतः, ६-७ अग्निमुद्वासयिष्यतः, ८-१३ ग्रामकामस्य पुरोडाशाः ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्वारुणं चरुं दधिक्राव्णे चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैनꣳ स्वदयत्यप पापं वर्णꣳ हते वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं भवत्ये[१]—तामेव निर्वपेत् प्रजाकामः संवत्सरो (१) वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्दहति योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनं (२) विन्दते प्रजां[२] वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत (३) एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवत्य[३]—व वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते[४] वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या—(४)—थो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति[५] वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्ना[६]—ग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वासयिष्यन् यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृ-(५)-गेव तद् द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति[७] वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम आहवनीये

(४।१५) ध्रुवासि धरुणेतो......प्रथममेभ्यो योनिभ्यो... । ...गायत्र्या...ऽऽनुष्टुभा च ..... ॥ वा० य० १३,३४; क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो (०राज्यं । वा० य० ३५,१९) गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवायमितरो (इहाय० । अथर्व० १२,२,८) जातवेदा... । ऋ० १०,१६,९; वा० य० ३५,१९; अथर्व० १२,२,८ । (५) मै०२,१,३ ।

वैश्वानरमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताँश्च्यावयति[10] मारुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे[11] सप्तकपालो भवति सप्त गणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धे[12] ऽनूच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति[13] ॥ (संवत्सर, एनं, पूत॰, समष्ट्यै, नादग्, भवत्यं,-क्रान्नत्रिंशच्च २९) ॥ ५ ॥

१ संग्राममुपप्रयास्यतश्चरुः, २ संग्रामभूमिं प्राप्तस्य, ३ विद्विषतोरन्नं जग्धवतः, ४ शपथं कृत्वा द्रुह्यतः, ५ अविं प्रतिगृह्णातस्य, ६ उभयतोदन्तं प्रतिगृह्णातस्य, ७ याचयितुं प्रयास्यत., ८-९ याचयित्वा प्रत्यागच्छतश्च पुरोडाशाः ॥

आदित्यं चरुं निर्वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन्नियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रति तिष्ठन्ति[1] वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवायतने यतते जयति तं संग्राम[2]मेतस्मिन् वा एतौ मृजाते (१) यो विद्विषाणयोरन्नमत्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्विषाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवात्ति नास्मिन् मृजाते[3] संवत्सराय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्यः पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरुणं (२) परस्तादभि द्रुह्यति नैनं वरुणो गृह्णात्या[4]व्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽविं प्रतिगृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदाविं प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या[5]त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत् प्रतिगृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रति गृह्णाति नात्मनो मात्रामाप्नोति[6] वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनार्घो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति संवत्सरसातामेव सनिमभि प्रच्यवते दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति[7] यो वै संवत्सरं (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्यै[8] यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेत् तां भ्रातृव्याय प्र हिणुयान्निर्ऋतिमेवास्मै प्र हिणोति[9] ॥ (मृजाते, वरुण,-मुभयादत्, संवत्सरं॰, षट्त्रिंशच्च ३६) ॥ ६ ॥

१-२ पशुकामस्य चरुः, ३ पशुकामस्य, ४ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ५ अन्नकामस्य, ६ भूतिकामस्य, ७ पाप्मनागृहीतस्य, ८ परैः पीडितस्य, ९ बद्धस्य परियत्तस्य वा, १० महायज्ञेच्छोः पुरोडाशाः ॥

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत् पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै

---

(१) मै० २,१,२; काठ० १०,४ ।

पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवति[१] चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनेः पशून् प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रियावते[२] पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स (१) एवास्मा इन्द्रियं पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय[३] घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवतीन्द्रायार्कवते[४] पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनो-(२)-प धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवे[५]न्द्राया-(३)-ꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात् पाप्मा वा अꣳह इन्द्रमेवाꣳहोमुचꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽꣳहसो मुञ्चतीन्द्राय[६] वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्रवेपेरन् राष्ट्राणि वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृधꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधो (४) ऽपहन्तीन्द्राय[७] त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बद्धो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत[८] इन्द्रायार्काश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तनू यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेवार्काश्वमेधवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा (५) अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति[१०] ॥ (स, भागधेयेने,-न्द्राय, मृधो,ऽस्मै, सप्त च ७) ॥ ७ ॥

१ ग्रामकामस्य पुरोडाशः, २–३ सेनाकामस्य चरुः, ४ युद्धार्थिनः, ५ नष्टधैर्यस्य, ६ अन्यकर्तृकदानकामस्य, ७ उत्तमर्णस्य, ८ राज्यभ्रष्टस्य भ्रश्यमानस्य वा, ९–११ अन्यसाम्यमनिच्छतः पुरोडाशाः ॥

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातानननुकान् करोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै[१] चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसꣳशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्य सेनाꣳ सꣳ श्यति[२] बल्बजानपी-(१)-ध्मे सं नह्येद्गौर्यत्राधिष्कन्नान्यमेहत् ततो बल्बजा उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयतीन्द्राय[३] मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तं (२) संग्राममे[४]तामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयं पाप इव स्यादेतानि हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथैष हतमनाः स्वयं पाप इन्द्रमेव मन्युमन्तꣳ

(७-८) मै० २,२,११-१२; काठ० १०,१२-१३ ।

मनस्वन्त[९] स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमनाः स्वयं पापो भवती[५]न्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्यु-(३) रितीन्द्रमेव दातार[९] स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ती[६]न्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातार[९] स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्र दापयती[७]न्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४) ऽपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाण[९] स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो भवती[८]न्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृतमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छक्वरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो वै शक्वरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध (५) सोऽभवत् सोऽबिभेद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत् स प्रजापतिः शक्वर्या अधि रेवतीं निरमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽलं[९] श्रियै सन्त्सदृङ् समानैः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति[१०] रेवती पुरोऽनुवाक्या भवति (६) शान्त्या अप्रदाहाय शक्वरी याज्या वज्रो वै शक्वरी स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव[११] ॥ (अपि, त[९], स्युं,-वैं,-न्ध, भवति, चतुर्दश च १४) ॥ ८ ॥

१ अभिचरतः, २ प्रत्यभिचरतः, ३ पराभिचारपीडितस्य च चरुपुरोडाशौ, ४ यज्ञोपनतिकामस्य पुरोडाशः, ५-७ चक्षुष्कामस्य चरुः, ८-९ यज्ञकर्तृभ्रातृव्ययत इन्द्रियसामर्थ्यविनाशकामस्य, १०-११ भ्रातृव्योपाकृतं वशातुल्यफलकामिनः पुरोडाशाः ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदाग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमभि चरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि चरति[१] (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति द्वेद्वे पुरोऽनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्या[२] एतयैव यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्त्स्तृणुते[३] आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो न (२) उपनमेदग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैनं यज्ञो नमत्या[४]ग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवा-(३)-ऽस्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति[५]

(९) मै० २,१,७; ३,११; काठ० १०,१; ११,१८।

धेन्वै वा एतद्रेतो यदाज्यमनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जनयति[8] घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्धे इन्द्रियं वै वीर्यं वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं (४) वीर्यं वृङ्क्ते[9] पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाक् तामप्रोदितां भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधत्याग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत् प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्याग्ना-(५)-वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत् तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यद् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव छन्दाꣳस्याप्नोति पुरोडाशैः सवनानि[10] मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्वशायै काले यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवैषैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुम्[11] ॥
([illegible] चरति, यज्ञो न, तावेवा,-ऽस्येन्द्रियं,-माप्नोति, देवताः, सप्तत्रिꣳशच्च ३७) ॥ ९ ॥

१-५ ब्रह्मवर्चसकामस्य, ६ चर्मरोगभीतस्य, ७ प्रजाकामस्य, ८ अभिचरतः, ९-१० दीर्घरोगयुतस्य, ११ परस्य वैरिजनकामस्य च चरवः ॥

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतꣳ सोमारौद्रं चरुं निरवपन् तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतꣳ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भवति[1] तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद्रुद्रो (१) वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[2] परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै[3] श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्मवर्चसं तत् सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत् तद्भेषजं (२) भेषजमेवास्मै करोति[5] यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति[6] सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते (३) प्रजाꣳ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं

---

(१०) मै० २,१,५-६; काठ० ११,८-१०।

देवतायै निष्क्रीय रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्च्छति सौमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्निꣳ शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत यदी-(४)-तासुर्भवति जीवत्येव सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्... सोमारुद्रयोर्वा एतं ग्रसितꣳ होता निष्खिदति स ईश्वर आर्तिमार्तोरनड्वान् होत्रा देयो वह्निर्वा अनड्वान् वह्निर्होता वह्निनैव वह्निमात्मानꣳ स्पृणोति सौमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं (५) नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयति ॥

(रुद्रो भेषजं, विन्दते, यद्य,-र्धं, द्वादश च १२) ॥१०॥

१ ग्रामकामस्य, २ प्रजाराजयोर्विरोधकामस्य ३ उक्तविरोधशमनकामस्य ४ ग्रामकामस्य पुरोडाशौ ... चरुः, ६ समानेष्वप्रियस्य चरुपुरोडाशाः ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीय ऐन्द्रमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ सादयति विशमेवा-(१)-स्मा अनुवर्त्मानं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन् ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन् ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति वितृꣳहाणास्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैनान् यथायथं कल्पयति कल्पन्त एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाꣳश्च देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथैन्द्रस्यो-(३)-परिष्टादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सजातान् परि गृह्णात्युपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै पृश्नियै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्नियै पयसो मरुतो जाताः पृश्नियै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती याज्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनꣳ समानानां करोति द्विपदा पुरोऽनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत् त-(५)-मेतया संज्ञान्याऽयाजयदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-

(११) मै० २,१,८-११ ।

मेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात् तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणाया-(६)-ऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति ॥ (एवै, वै,-न्द्रस्यं, याज्यानुवाक्ये, तं, वरुणाय, चतुर्दश च १४) ॥११॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः ॥ ८,१०,१३-१९,२१,२७ त्रिष्टुप्; ७,९,२०,२८-२९ गायत्री; ४,२० जगती; ११-१२,२६ अनुष्टुप्; २४ उष्णिक् पदपङ्क्तिर्वा; २५ पंक्तिः ।

हिरण्यगर्भः[1] आपो ह यत्[2] प्रजापते[3] ॥
स वेद पुत्रः पितरं स मातरं स सूनुर्भुवत् स भुवत् पुनर्मघः ।
स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स सुवः स विश्वा भुवो अभवत् स आऽभवत्[4] ॥
उदु त्यं[5] चित्रम्[6] ॥
स प्रत्नवन्नवीयसाऽग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत् ततन्थ भानुना[7] ॥
नि काव्या वेधसः शश्वतस्करहस्ते दधानो (१) नर्या पुरूणि ।
अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा[8] ॥
हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम्[9] ॥
वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम[10] ॥
बडित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि (२) महिनि[11] ॥
स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि[12] ॥

(१२।१) ऋ० १०,१२१,१; वा० य० १३,४; २३,१; २५,१०; अथर्व० ४,२,७; मै० २,७,१९८;१३,११०; ३,१२,१८, काठ० ४,१२८; १६,१८४; २०,९; ३५,६८; ४०,१; ५,११; ताण्ड्य ब्रा० ९,९,१२; नि० १०,२३ । (१२।२) ऋ० १०,१२१,७; वा० य० २७,२५; ३२,७; अथर्व० ४,२,६; मै० २,१३,११६; काठ० ४०,७; तै० आ० १,२३,८ । (१२।३) ऋ० १०,१२१,१०; वा० य० १०,२०; २३,६५; अथर्व० ७ [७९,४]; ८०,३; मै० २,६,४१; काठ० १५,२७; तै० ब्रा० २,८,१,२; ३,५,७,१; नि० १०,४३ । (१२।५-६) ऋ० १,५०,१; ११५,१; वा० य० ७,४१-४२; ८,४१; १३,४६; ३३,३१; अथर्व० १३,२,१६,३५; २०,४७,१३; १०७,१४; सा० ३१; मै० १,३,१००-१०१; ४,९,१८९; २०१; १४,५६; काठ० ४,४६-४७; १३,८४; २१,७५;२१,१०; ३०,१७; नि० १२,१५-१६ । (१२।७) ऋ० ६,१६,२१; काठ० २०,३३; तै० ब्रा० २,४,८,१ । (१२।८) ऋ० १,७२,१ । (१२।९) ऋ० १,२२,५; वा० य० २२,१०; मै० ४,१२,२२ । (१२।१०) ऋ० ६,७१,६; वा० य० ८,६; मै० ४,१२,३३ । (१२।११) बळित्था......। ऋ० ५,८४,१; मै० ४,१२,३६; काठ० १०,२६; नि० ११,३७ । (१२।१२) ऋ० ५,८४,२ ।

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः ।
अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छ[१३] ॥
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाꣳ ऋजीषी ।
सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः[१४] ॥
प्र (३) सुवानः सोम ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन् ।
वृषा यन्तासि शवसस्तुरस्यान्तर्यच्छ गृणते धर्त्रं दृꣳह[१५] ॥
सबाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन् ।
अर्को वा यत् तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पृत्सु तुर्याम्[१६] ॥
वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः[१७] ॥
प्र तत् ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शꣳसामि वयुनानि विद्वान् ।
तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके[१८] ॥
किमित् ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।
मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ[१९] (५) ॥
अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमतः[२०] ॥
दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजꣳ श्रुत्या अपा वृधि ।
प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्ण शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः[२१] ॥
अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहस्रा सनोति ।
अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा[२२] ॥
मा (६) नो मर्धी[२३]—रा तू भर[२४] ॥
घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत् ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥

(१२।१३) ...प्रतिरमेम्यायुः । ऋ० ८,४८,१०; मै० ४,११,४७; काठ० ९,७१ । (१२।१४) ऋ० १०,८९,५; तै० आ० १०,१,९; नि० ५,१२ । (१२।१७) ऋ० ७,९९,७; १००,७; सा० १६२७; ...विष्ण आस......। काठ० ६,४० । (१२।१८) ...०समतव्यान्...। ऋ० ७,१००,५; मै० ४,१०,३२; काठ० ६,३९; नि० ५,९; ...हव्यमर्यः...। सा० १६२६ । (१२।१९) ऋ० ७,१००,६; मै० ४,१०,३१; नि० ५,८; ......परिचक्षि नाम......। सा० १६२५ । (१२।२०) ऋ० ३,२४,५; मै० ४,१२,३०; काठ० ६,३५ । (१२।२१) ...बृहतो...। ...स्वर्ण...। ऋ० २,२,७; मै० ४,१२,३१ । (१२।२२) अग्निर्दाद् द्रविणं...। ऋ० १०,८०,४ । (१२।२३) ऋ० ३,२०,१० । (१२।२४) ऋ० ३,३६,९; काठ० ६,३८ । (१२।२५) ऋ० ४,१०,६; मै० ४,१२,१११ ।

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।
उतो न उत् पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इष१ँ स्तोतृभ्य आ भर[२६] ॥
वायो शत१ँ हरीणां युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा[२७] ॥
प्र याभि-(७)-र्यासि दाश्वा१ँसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे ।
नि नो रयि१ँ सुभोजसं युवेह नि वीरवद्गव्यमश्वियं च राधः[२८] ॥
रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम[२९] ॥
रेवा१ँ इद्रेवतः स्तोता स्यात् त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य[३०] ॥
(दधानो, जिनोषि, देभुः प्र, हव्यं, बभूथ, भा, याभिः,-श्चत्वारि१ँशच्च ४०) ॥१२॥

[प्रजापति-२३९ ।-रग्नये २५४ । ऽग्नये १८८ । ऽग्नये ४०६ । वैश्वानर-३२१-मादित्य-२३६ ।-मैन्द्र-२५७।-मिन्द्राया-३१४ ।-ऽऽग्नावैष्णव-२३७ ।-मग्ना-२६२ ।-मैन्द्र१ँ३१४ । हिरण्यगर्भो ३९० । (द्वादश ॥ १२ ॥ ३५२६)]

[इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥] विश्वे देवाः ऋषयः ।

१ भूतिकामस्य, २ अपरुद्धस्यापरुद्ध्यमानस्य च चरवः, ३-१३ अपरुद्ध्यमानस्य प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगविशेषाः ॥

आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येवा[१]ऽऽदित्येभ्यो धारयद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धारयद्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाधत्यनपरुध्यो भवत्य[२]दितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते[३] सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत[४] इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोत्यु[५]प प्रेत मरुतः (२) सुदानव एना विश्पतिनाऽभ्यमु१ँ राजानमित्याह मारुती वै विड् ज्येष्ठो विश्पतिर्विशैवैन१ँ राष्ट्रेण समर्धयति[६] यः परस्ताद् ग्राम्यवादी स्यात् तस्य गृहाद्व्रीहीनाहरेच्छुक्ला१ँश्च कृष्णा१ँश्च वि चिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया

(१२।२६) ऋ० ५,६,९; वा० य० १५,४३; ओभे...विश्पते... । सा० १०२४; मै० २,१३,२२; ४,१२,११२ ।
(१२।२७) ऋ० ४,४८,५; मै० ४,१४,१७ । (१२।२८) ...युवस्व...वीरं गव्यमश्व्यं ... । ऋ० ७,९२,३; वा० य० २७,२७; ...०वाय इष्टये... । मै० ४,१०,१४८; काठ० १०,२५; तै० ब्रा० २,८,१,१ । (१२।२९) ऋ० १,३०,१३; सा० १५३;१०८४; अथर्व० २०,१२२,१; काठ० ८,६०; ...सधमादा... । मै० ४,१२,१०३ । (१२।३०) ऋ० ८,२,१३; ...सुतस्य । सा० १८०१ । (१) मै० २,१,१-१०; काठ० ११,११-१२ ।

विड्विशमेवाव गच्छति[9] (३) अवगताऽस्य विडनवगत राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावगच्छेदाश्वत्थान् मयूखान् सप्त मध्यमेषायामुपहन्यादिदमहमादित्यान् बध्नाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव गमयन्ति[10] यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्त्सं नह्येदनपरुध्यमेवाव गच्छत्या[11]श्वत्था भवन्ति मरुतां वा एत-(५)-दोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति[12] सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति[13] ॥ (भ्रातृव्यवतो, मरुतो, गच्छति, विशमवै, -त, -द्वादश च १८) ॥ १ ॥

१-६ मृत्युभीतस्य, ७-९ ब्रह्मवर्चसकामस्य, १० हिरण्यार्थिनः, ११ हिरण्य लब्धवतश्चोरादिभीतस्य, १२ विनष्टहिरण्यस्य ॥

देवा वै मृत्योरबिभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन् तेभ्य एतां प्राजापत्याꣳ शतकृष्णलां निरवपत् तयैवेष्वमृतमदधा[1]द्यो मृत्योर्बिभीयात् तस्मा एतां प्राजापत्याꣳ शतकृष्णलां निर्वपेत् प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति[2] शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये (१) प्रति तिष्ठति[3] घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतꣳ हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति[4] चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्या[5] एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधात्य[6]सावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निरवपन् तेनैवास्मिन् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवत्यु[7]भयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन् रुचं दधाति[8] प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[9] आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोप नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनद्विन्दत उपैनꣳ हिरण्यं नमति[10] वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यो हिरण्यं विन्दत एता-(४)-मेव निर्वपेद्धिरण्यं वित्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते[11] एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दती[12]न्द्र-(५)-स्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत् स विष्वङ् व्यार्च्छत् स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्ध्यत स यदूर्ध्वमुदवमीत् ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतꣳ सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निरवपत् तेनैवास्मिन्निन्द्रियꣳ

---

(२) मै० २,२,११; काठ० ११,६-७ ।

सोमपीथमवंधत्ता[13] ऋद्धिं वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात् तस्मा (६) एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत् सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मि-न्निन्द्रियः सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यते[14] यत् सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः (७) साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धे[15] ऽग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून् प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति[16] दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनाः रूपः रूपेणैव पशूनव रुन्धे[17] पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः (८) समृद्ध्यै[18] प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून् प्र जनयत्या[19]त्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानो-ऽग्नौ प्र दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव रुन्धे[20] ॥ (इन्द्रियेऽस्मिन्, भूम्या, एता,-मिन्द्रः, स्यात् तस्मै, सोमो, बहुरूपा हि पशव, एकचत्वारिंः-शच्च ४१) ॥ २ ॥

१-३ यज्ञविभ्रष्टस्य, ४ कामितार्थसिद्ध्यर्थिनः, ५ ब्रह्मवर्चसार्थिनः, ६ क्लैब्याद्भिभ्यतः, ७ ग्रामकामस्य, ८-९ अतिक्रामतो वैश्यस्य वश्यार्थं चरुपुरोडाशाः ॥

देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामास्तेषाः सोमः राजानं यश आर्च्छत् स गिरिमुदैत् तमग्निरनूदैत् तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत् तावब्रवीद्याजयतं मेति तस्मा एतामिष्टिं निरवपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं चरुं तयैवास्मिन् तेज (१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्तां[1] यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशक-पालः सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेना[2]ऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाश्लेषयेत् तेजश्चैवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं च समीची (२) दधात्य[3]ग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्य[4]ग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव (३) भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्ध्यै[5] सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैब्याद्बिभीयाद् रेतो हि वा एतस्मा-द्वाजिनमपक्रामत्यथैष क्लैब्याद्बिभाय सोममेव वाजिनः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति[6] ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद् ग्रामकामो (४)

---

(३) मै० २,२,१२ ।

ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान् प्र यच्छति ग्राम्येव भवति[७] गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्ये[८]—तामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन् विशं वि नाशयेयमिति[९] मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद् ब्रह्मन्नेव विशं वि नाशयति[१०] ॥ (तेजः, समीची, एव, ग्रामकाम,-स्त्रिचत्वारिंशच्च ४३) ॥ ३ ॥

१ स्वर्गकामस्य, २ अन्यकर्तृकदानकामस्य, ३ सभां जिगमिषोः, ४-५ अतिनिकृष्टस्य राजन्यस्य, ६ तथाविधस्य ब्राह्मणस्य च इष्टयः ॥

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत् सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयत्य[१]—र्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः खलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-(१)-स्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्य[२]—र्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्गमयति यत्र जिगमिषती[३]—न्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं नि-(२)-रवपत् तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद् बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद् बुध्नादेवैनमग्रं पर्यणय[४]—द्यो राजन्य आनुजावरः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं (३) परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्ध्यै[५] यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात् तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद् बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य (४) देवता न आनुजावरः समृद्ध्यै[६] ॥ (एव, नि,-रग्रं,-मेतस्य, चत्वारि च ४) ॥ ४ ॥

यक्ष्मगृहीतस्येष्टिः ॥

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिꣳशद् दुहितर आसन् ताः सोमाय राज्ञेऽददात् तासाꣳ रोहिणीमुपैत् ता ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमामीत् ता अस्मै पुनरददात् तासाꣳ रोहिणीमेवोपै-(१)-त् तं यक्ष्म आर्च्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत् तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपाधावत् ता अब्रुवन् वरं वृणामहै समावच्छ एव न उपाय इति तस्मा एत-(२)-मादित्यं चरुं निरवपन् तेनैवैनं पापात् स्रामादमुञ्चन् यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात् तस्मा एतमादित्यं

(४) मै० २,३,२२; काठ० ११,६-१०। (५) मै० २,२,२९; काठ० ११,२।

चरुं निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं पापात् स्रामान्मुञ्चन्त्यमावास्यायां निर्वपेदमुमेवैनमाप्यायमानमन्वा प्यायति[3]

नवोनवो भवति जायमान इति

पुरोऽनुवाक्या भवत्यायुरेवास्मिन् (३) तया दधाति यमादित्या अꣳशुमाप्याययन्तीति याज्यैवैनमेतया प्यायति[4] ॥ (एवोपै,-त,-अस्मिन्, त्रयोदश च १३) ॥ ५ ॥

अन्नादनशक्तिकामस्य त्रिधातुसंज्ञकयागः ॥

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत् सोऽब्रवीद्यदिमान् लोकानभ्यतिरिच्यातै तन्ममासदिति तदिमान् लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रꣳ राजानमिन्द्रमधिराजमिन्द्रꣳ स्वराजानं ततो वै स इमान् लोकाꣳस्त्रेधाऽदुहत् तत् त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं[1] यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाश-(१)-मेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वराडिमानेव लोकान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवेमान् लोकान् प्रत्तान् काममन्नाद्यं दुहे उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय[3] त्रयः (२) पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोकाः समृद्ध्यै[5] सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यच्छम्बट्कारं[6] व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय[7] ॥ (पुरोडाशं, त्रयः, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥ ६ ॥

वीर्यकामस्य सर्वपृष्ठाख्येष्टिः, ९ अभिशस्यमानस्य इयमेवेष्टिः ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् तान् देवानसुरा अजयन् ते देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमुपाऽऽयन् तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तदिन्द्रोऽचायत् तदन्वपाक्रामत् तदवरुधं नाशक्नोत् तदस्मादभ्यर्धोऽचरत् स प्रजापतिमुपाधावत् तमेतया सर्वपृष्ठयाऽयाजयत् तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधाद्य इन्द्रियकामो (१) वीर्यकामः स्यात् तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति[2] यदिन्द्राय राथन्तराय निर्वपति यदेवाग्नेस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय बार्हताय यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैरूपाय यदेव सवितुस्तेजस्त-(२)-देवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय शाक्वराय यदेव मरुतां तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव बृहस्पतेस्तेजस्तदेवाव रुन्ध एतावन्ति वै तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे[3] उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशो (३) भवति वैश्वदेवत्वाय[5] समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति[6] व्यत्या-

---

(५।४) नवोनवो भवति जायमानः । ऋ० १०,८५,१९; अथर्व० ७,८१,२; १४,१,२४; मै० ४,१२,३८; काठ० १०,४१; नि० ११,६ । (६) मै० २,२,३०; काठ० १०,११-१२ । (७) मै० २,३,२३; काठ० १२,१४ ।

समन्वाहानिर्दाहायाँ—श्वं ऋषभो वृष्णिर्बस्तः सा दक्षिणा वृषत्वायै—तयैव यजेताभिशस्यमान एताश्वेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः[१] ॥ (इन्द्रियकामः, सवितुस्तेजस्वत्, पुरोडाशो,ऽष्टात्रिंशच्च ३८) ॥ ७ ॥

चक्षुष्कामस्येष्टिः ॥

रजनो वै कौणेयः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात् तस्मा एतामिष्टिं निरवपदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालꣳ सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तयैवास्मिन् चक्षुरदधा—द्य-श्चक्षुष्कामः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालꣳ सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति[२] यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन् तत् प्रति दधाति यत् सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ भवतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते[३] समानी याज्यानुवाक्ये भवतः समानꣳ हि (२) चक्षुः समृद्ध्या उदु त्यं जातवेदसꣳ सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान् प्र यच्छति चक्षुरेवास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत्[५] ॥ (वि, ह्य,-ष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥ ८ ॥

ग्रामकामस्य सांग्रहणीष्टिः ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविद्[१] ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयास-मुग्रश्चेत्ता वसुविद् ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुवि—दामनमस्यामनस्य देवा ये सजाताः कुमाराः समनसस्तानहं कामये हृदा ते मां कामयन्ताꣳ हृदा तान् म आमनसः कृधि स्वाहा ऽऽमनमस्या-(१)-मनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये हृदा ता मां कामयन्ताꣳ हृदा ता म आमनसः कृधि स्वाहा[६] वैश्वदेवीꣳ सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै स जातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति[७] सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन एव सजातानाम् (२) गृह्णाति[८] ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासमिति परिधीन् परि दधात्याशिषमेवैतामा शास्तेऽथो एतदेव सर्वꣳ सजा-तेष्वधि भवति यस्यैवं विदुष एते परिधयः परिधीयन्ते आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव रुन्धे (३) त एनम-वरुद्धा उप तिष्ठन्ते[१०] ॥ (असि, सजातानाꣳ, रुन्धे, पञ्च च ५) ॥ ९ ॥

---

(८) मै० २,३,२२; (८।५) उदु त्यं जातवेदसꣳ, चित्रं देवानामुदगा० । (तै० सं० ८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) । सप्त त्वा हरितो रथे । ऋ० १,५०,८; सा० ६४०; अथर्व० १३,२,२३; २०,४७,२०; मै० ४,१०,१५१; काठ० ९,७४ ।
(९) मै० २,३,४-८; काठ० १२,४-७ ।

*

आयुष्कामेष्टिमन्त्राः ॥ ६ प्रस्तारपङ्क्तिः ।

यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत् तत् सर्पिरभवद्यदध्रियत तद् घृत—

—मभवं[1] —दश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहे[2] —न्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि स्वाहा[3] मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहा[4] विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽसि स्वाहा[5]

घृतस्य धारामृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः ।
तत् त्वा विष्णुः पर्यपश्यत् तत् त्वेडा गव्यैरयत्[6] ॥

पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाꣳशो वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै[7] बृहद्रथन्तरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै[8] अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै[9]

इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि प्रियꣳ रेतो वरुण सोम राजन् ।
मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत्[10] ॥

अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि[11] सोम आयुष्मान् (३) स ओषधीभि[12] —र्यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभि[13] —र्ब्रह्माऽऽयुष्मत् तद्ब्राह्मणैरायुष्मद्[14] देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेन[15] पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि[16] ॥
(अस्यु,-दा,-युष्मान्, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥१०॥

आयुरारोग्यकामयोरिष्टिः ॥

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमꣳ रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वागग्नाविष्णू आत्मा यस्य ज्योगामयति[1] यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालꣳ सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालꣳ सारस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसम् (१) वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन वाचं दधात्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येवै[2] यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे[3] ऽश्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानां (२) भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणोऽसीत्या-

---

(१०।१) मै० २,३,१२-१८ । (१०।६) ...पन्थाम...नाभि...दत्तं प्रयतं... । ...रन्वपश्यत्...। मै० २,३,१४। (१०।१०) ..नय...सोम राजन् । अथर्व० २,२८,५; ...जरदष्टिर्यथाऽसत् । ऋ० परि० २७,८; अथर्व० ८,५,२१ । जरदष्टिर्यथासम् । वा० य० ३४,५२ । काठ० ११,१३-१७; . ...तिग्मतेजो वरुण सँशिशाधि । काठ० ११,१६ । (११) मै० २,३,१९-२१; काठ० ११,१८-२० ।

हेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽसीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति[४]

घृतस्य धारामृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्[५]

पावमानेन त्वा स्तोमेनेत्या-(३)-ह प्राणमेवास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथन्तरयोस्त्वा स्तोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा मात्रयेत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यृ[६]—त्विजः पर्याहुर्यावन्त एव-र्त्विजस्त एनं भिषज्यन्ति[७] ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान आयुर्दधाति यदेव तस्य त[८]—द्धिरण्यात् (४) घृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतꣳ हिरण्यममृतादेवाऽऽयुर्निष्पिबति[९] शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठत्यथो खलु यावतीः समा एष्यन् मन्येत तावन्मानꣳ स्यात् समृद्ध्यै[१०] इममग्न आयुषे वर्चसे कृधीत्याहाऽऽयुरेवास्मिन् वर्चो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसदित्या-(५)-ह जरदष्टिमेवैनं करोत्य[११]—ग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा आयुष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायुरेति[१२] ॥ (रसं, देवानाꣳ, स्तोमेनेति, हिरण्या,-दसदिति, द्वाविꣳश-तिश्च २२) ॥११॥

अश्वदानवतो वारुणीष्टिः ॥

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत् स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमप-श्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत[१] वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति[२] (१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्ध्यश्वः समृद्ध्यै[३] एक-मतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही भवति यं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते[४] यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपालमनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुते[५] ऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते[६] ऽपोनप्त्रीयं चरुं (२) पुनरेत्य निर्वपेदप्सुयोनिर्वा अश्वः स्वामे-वैनं योनिं गमयति स एनꣳ शान्त उप तिष्ठते[७] ॥ (मुञ्चति, चरुꣳ, सप्तदश च १७) ॥१२॥

पाप्मना गृहीतस्येष्टिः ॥

या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूस्तयेममꣳहसो मुञ्चतं[१] या वामिन्द्रावरुणा सहस्या[२] रक्षस्या[३] तेजस्या तनूस्तयेममꣳहसो मुञ्चतं[४] यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्रामस्तं वामेतेनाव यजे[५] यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु[६] चतुष्पात्सु[७] गोष्ठे[८] गृहेष्व[९]—प्स्वो[१०]—षधीषु[११] वनस्पतिषु स्रामस्तं वामेतेनाव यजे[१२] इन्द्रो वा एतस्ये-(१)-न्द्रियेणाप क्रामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना गृहीतः स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां

(१२) मै० २,३,९-११; काठ० १२,१५-१६। (१३।१) मै० २,३,१-३; काठ० ११,१३; १२,१-३।

निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति[१३] पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो यत् पयस्या भवति पय एवास्मिन् तया दधाति[१४] पयस्यायां (२) पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव[१५] चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति[१६] पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति[१७] समूह्याव द्यति यथाऽऽविद्धं निष्कृन्तति तादृगेव त[१८]द्यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्रामस्तं वामेतेनाव यज इत्याह दुरिष्ट्या एवैनं पाति[१९] (३) यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु स्रामस्तं वामेतेनाव यज इत्याहैतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशान्मुञ्चति[२०] ॥ (एतस्य, पयस्यायां, पाति, षड्विंशतिश्च २६) ॥१३॥

काम्या याज्यापुरोनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; ५,७ गायत्री; ९ अनुष्टुप्; १४-१५ जगती ।

स प्रत्नव[१]न्नि काव्ये[२]न्द्रं वो विश्वतस्परी[३]न्द्रं नरः[४] ॥
त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत् त्वावतः सखा[५] ॥
या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ॥
तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन् राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभाय[६] ॥
अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः ॥
युवमे-(१)-तानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।
युवꣳ सिन्धूꣳरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥
अग्नीषोमाविमꣳ सु मे शृणुतं वृषणा हवम् ।
प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः[९] ॥
आऽन्यं दिवो मातरिश्वा जभाराऽमथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।
अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकम् ॥
अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं (२) हर्यतं वृषणा जुषेथाम् ।
सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः[११] ॥

(१४।१) ऋ० ६,१६,२१; काठ० २०,१३; तै० ब्रा० २,४,८,१ । (१४।२) ऋ० १,७२,१ । (१४।३) ऋ० १,७,१०; सा० १६२०; अथर्व० २०,३९,१; ७०,१६; मै० ४,११,१४; काठ० ८,७४ । (१४।४) ऋ० ७,२७,१; सा० ३१८; मै० ४,१२,६७; १४,६३ । (१४।५) ऋ० १,९१,८; मै० ४,१०,९; ७४; ११, १२६; काठ० २,६९ । (१४।६) ऋ० १,९१,४; मै० ४,१०,७६; १४,४; काठ० १३,५७; तै० ब्रा० २,८.३,२ । (१४।७) ऋ० १,९३,९; मै० ४,१०,३५; काठ० ४,१२१; तै० ब्रा० ३,५,७,२ । (१४।८) ऋ० १,९३,५; मै० ४,१०,३६; काठ० ४,१३२; तै० ब्रा० ३,५,७,२ । (१४।९) ऋ० १,९३,१; अग्नीषोमा इमꣳ०... । मै० १,५,१५; काठ० ४,१३० । (१४।१०) ऋ० १,९३,६; मै० ४,१४, २७०; काठ० ४,१३३ । (१४।११) ऋ० १,९३,७; मै० ४,१४,२७२ ।

आ प्यायस्व[12]　सं ते[13] ॥
गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्[14] ॥
स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।
देवानां यः पितरमाविवासति (३) श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्[15] ॥
स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वलꣳ रुरोज फलिगꣳ रवेण ।
बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशतीरुदाजत्[16] ॥
मरुतो यद्ध वो दिवो[17]　या वः शर्म[18] ॥
अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुविष्मान् दाता वसूनां पुरुहूतो अर्हन् ।
सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु[19] ॥
ये तेऽर्यमन् बहवो देवयानाः पन्थानो (४) राजन् दिव आचरन्ति ।
तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे[20] ॥
बुध्नादग्रमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृꣳहितान्यैरत् ।
रुजद्रोधाꣳसि कृत्रिमाण्येषाꣳ सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार[21] ॥
बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् ।
वृथाऽसृजत् पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार[22] (५) ॥
प्र यो जज्ञे विद्वाꣳ अस्य बन्धुं विश्वानि देवो जनिमा विवक्ति ।
ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ[23] ॥

(१४।१२) ऋ० १,९१,१६–१७; ९,३१,४; वा० य० १२,११२;११४; मै० २,७,१९५; ४,१३,७१; काठ० १६, १८०; ३५,७०–७१; ताण्ड्य ब्रा० १,५,८; तै० आ० ३,१७,१। (१४।१३) ऋ० १,९१,१८; वा० य० १२, ११३; मै० २,७,४६;१९६; ४,१४,२२; काठ० १६,३६; १८१; ३७,७। (१४।१४) ऋ० २,२३,१; काठ० १०,४४; ......प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम। आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥ वा० य० २३,१९; मै० ३,१२,२१। (१४।१५) ऋ० २,२६,३; मै० ४,१४,१३८; तै० ब्रा० २,८,५,३। (१४।१६) ऋ० ४,५०,५; अथर्व० २०,८८,५; मै० ४,१२,१३; काठ० १०,४५। (१४।१७) ऋ० ८,७,११; मै० ४, १०,१०२; ११,७७; ९६; काठ० ८,७६; ९,६८। (१४।१८) ऋ० १,८५,१२; मै० ४,१०,१०३; १४,२६३; काठ० ८, ८२; तै० ब्रा० २,८,५,६। (१४।१९) आऽर्यमा...०स्तुराषाड्...वसूनि विदधे तनूपाः। मै० ४,१२,११३; आऽर्यमा यातु...यन्ता वसूनि विधते तनूपाः। काठ० १०,४८। (१४।२०) ......शं नो भव द्विपदे...। मै० ४,१२,११४; ...अस्तु...। ऋ० परि० ३६,१५; वा० य० ३६,८; ...अद्य पथिभिस्सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव। काठ० १०, ४९। (१४।२१) भिनद् वलम०...। रिणग्०...। ऋ० २,१५,८; मै० ४,१४,७३। (१४।२२) सद्मेव प्राचो...। ऋ० २,१५,३। (१४।२३) ......विद्वानस्य बन्धुर्विश्वा देवानां......। ......नीचैरुच्चैः स्वधा अभि......। अथर्व० ४,१,३।

महान् मही अस्तभायद्वि जातो द्याꣳ सद्म पार्थिवं च रजः ।
स बुध्नादाष्ट जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता यस्य सम्राट् ॥
बुध्नाद्यो अग्रमभ्यर्त्योजसा बृहस्पतिमा विवासन्ति देवाः (६) ।
भिनद्वलं वि पुरो दर्दरीति कनिक्रदत् सुवरपो जिगाय ॥
(युवं, वीतं, विवासति, पन्थान,-श्चकार, देवा, नव च ९) ॥१४॥

आदित्येभ्यो २६८ । देवा ४४१ । देवा २४३ । अर्यम्णे २०४ । प्रजापतेः १६३ । प्रजापति-१२६ ।-देवासुरा१८८ । रजनो १२८ । ध्रुवो १५५ । य-१७५ ।-दग्नि २७२ । प्रजापति-११७ ।-र्या १७६। स ३०९ । (चतुर्दश ॥१४॥ २९६५)

[इति द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥]

इष्टिविधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

भ्रातृव्यैः स्पर्धमानस्येष्टिः ॥

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षाꣳसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदल्पं लोहितमकुर्वन् तद्रक्षाꣳसि रात्रीभिरसुभ्नन् तान्त्सुब्धान् मृतानभि व्यौच्छत् ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षाꣳसि वा इमं घ्नन्तीति ते रक्षाꣳस्युपामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन् वरं वृणामहै य-(१)-दसुरान् जयाम तन्नः सहासदिति ततो वै देवा असुरानजयन् तेऽसुरान् जित्वा रक्षाꣳस्यपानुदन्त तानि रक्षाꣳस्यनृतमकर्तेति समन्तं देवान् पर्यविशन् ते देवा अग्नावनाथन्त तेऽग्नये प्रवते पुरोडाश-मष्टाकपालं निरवपन्नग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निरवपन् यान्येव पुरस्ताद्रक्षाꣳ-स्या-(२)-सन् तानि तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधवते यान्येवाभितो रक्षाꣳस्यासन् तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाꣳस्यासन् तानि तेनापानुदन्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये विबाधवते (३) ऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यस्तं तेन प्र णुदते यदग्नये विबाधवते य एवैनेन सदृङ् तं तेन वि बाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मात् पापीयान् तं तेनाप नुदते[2] प्र श्रेयाꣳसं भ्रातृव्यं नुदतेऽति सदृशं क्रामति नैनं पापीयानाप्नोति य एवं (४) विद्वानेतयेष्ट्या यजते[3] ॥ (य,-द्रक्षाꣳसि, विबाधवत, एवं, चत्वारि च ४) ॥ १ ॥

(१४।२४) ऐ० ब्रा० १,१९,३; श्रौ० सू० ४,६,३; ......अस्कभा०... । अथर्व० ४,१,४ (उत्तरार्धः); स बुध्न्या-दाष्ट जनुषो...तस्य... । अथर्व० ४,१,५ (पूर्वार्धः) ।

भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य विजितीष्टिः ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा अब्रुवन् यो नो वीर्यावत्तमस्तमनु समारभामहा इति इन्द्रमब्रुवन् त्वं वै नो वीर्यावत्तमोऽसि त्वामनु समारभामहा इति सोऽब्रवीत् तिस्रो म इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभि भविष्यथेति ता वै ब्रूहीत्यब्रुवन्नियमꣳहोमुगियं विमृधेयमिन्द्रियावती-(१)-त्यब्रवीत् त इन्द्रायाꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्निन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते यदिन्द्रायाꣳहोमुचे निरवपन्नꣳहस एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापाघ्नत यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत त्रयस्त्रिꣳशत्कपालं पुरोडाशं निरवपन् त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भयत भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावतेऽꣳहसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाꣳहोमुचे निर्वपत्यꣳहस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो यस्मात् समानेष्वन्यः श्रेयानुता-(३)-भ्रातृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनाप हते यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन् धत्ते त्रयस्त्रिꣳशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु समारम्भयते भूत्यै[२] सा वा एषा विजितिर्नामेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव विजितिं भ्रातृव्येण वि जयते ॥ (इन्द्रियावती, भूत्यै, उतै,–कान्नपञ्चाशच्च ४९) ॥ २ ॥

भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिः ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्त्संगृह्याऽऽदायापक्रम्यातिष्ठत् तेऽमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावर्त्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मन्निति देवा दाभीत्यसुराः सा नान्यतराꣳश्चनोपावर्तत ते देवा एतद्यजुरपश्यन्[३]नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१) भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभू-रिति वाव देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशूनवृञ्जत यद्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत् तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं (२) प्रजां पशूनवृञ्जत तस्मादेताꣳ संवर्ग इतीष्टिमाहु[४]र्यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्[५] तꣳ शृतमासन्नमेतेन यजुषाऽभि मृशेदोज एव बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून् भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति[६]॥ (असि, वीर्यं, पञ्चचत्वारिꣳशच्च ४५) ॥ ३ ॥

प्रजाकामस्य पशुकामस्य च गार्मुतश्चरुः ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता यत्रावसन् ततो गर्मुदुदतिष्ठत् ता

बृहस्पतिश्चान्वैता॑ꣳ सो॑ऽब्रवीद् बृहस्पति॑रनया॑ त्वा प्रति॑ष्ठान्यथ॑ त्वा प्रजा उ॑पावर्त्स्य॑न्तीति॑ तं प्राति॑ष्ठत् तत॑ो वै प्रजाप॑तिं प्रजा उपाव॑र्तन्त॒ यः प्रजाका॑मः स्यात् तस्मा॑ एतं प्रा॑जापत्यं गार्मु॑तं च॒रुं निर्व॑पेत् प्रजाप॑ति-(१)-मेव स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति स एवास्मै॑ प्रजां प्र ज॑नयति॒ प्रजाप॑तिः प॒शून॑सृजत ते॑ऽस्मात् सृ॒ष्टाः परा॑ञ्च आय॒न् ते यत्रा॒व॑सन् ततो॑ गर्मु॒दुद॑तिष्ठत् तान् पू॒षा चान्वैता॑ꣳ सो॑ऽब्रवीत् पू॒षाऽनया॑ मा प्र ति॑ष्ठाथ॑ त्वा प॒शव॑ उपावर्त्स्य॑न्तीति॑ मां प्र ति॑ष्ठेति॑ सोमो॑ऽब्रवीन्मम॒ वै (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ॑ वां प्र ति॑ष्ठानीत्य॑ब्रवीत् तौ प्राति॑ष्ठत् तत॑ो वै प्रजाप॑तिं प॒शव॑ उपाव॑र्तन्त॒ यः प॒शुका॑मः स्यात् तस्मा॑ एत॒ꣳ सौ॑मापौ॒ष्णं गार्मु॑तं च॒रुं निर्व॑पेत् सोमापू॒षणा॑वेव॒ स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ तावे॒वास्मै॑ प॒शून् प्र ज॑नयतः सोमो॒ वै रे॑तो॒धाः पू॒षा प॑शूनां॑ प्रज॒नयि॒ता सोम॑ एवास्मै॒ रेतो॑ द॒धाति पू॒षा (३) प॒शून् प्र ज॑नयति॒ ॥ (व॒पेत् प्र॒जाप॑तिं, वै, पू॒षा, त्रीणि॑ च ३) ॥ ४ ॥

चित्रायागोपहोममन्त्राः ॥ गायत्री, ५ उपरिष्टाद्बृहती ।

अग्ने॒ गोभि॑र्न॒ आ ग॒हीन्दो॑ पु॒ष्ट्या जु॑षस्व नः । इन्द्रो॑ ध॒र्ता गृ॒हेषु॑ नः ॥
स॒विता यः स॑ह॒स्रियः॒ स नो॑ गृ॒हेषु॑ रारणत् । आ पू॒षा ए॒त्वा वसु॑ ॥
धा॒ता द॑दातु नो र॒यिमीशा॑नो॒ जग॑त॒स्पतिः॑ । स नः॑ पू॒र्णेन॑ वावनत् ॥
त्वष्टा॒ यो वृ॑ष॒भो वृ॒षा स नो॑ गृ॒हेषु॑ रारणत् । स॒हस्रे॑णा॒युते॑न च ॥
येन॑ दे॒वा अ॒मृत॑म् (१) दी॒र्घꣳ श्रवो॑ दि॒व्यैर॑यन्त ।
राय॑स्पोष॒ त्वम॒स्मभ्यं॒ गवां॑ कु॒ल्मिं जी॒वस॒ आ यु॑वस्व ॥
अ॒ग्निर्गृ॒हप॑तिः॒ सोमो॑ विश्व॒वनिः॑ सवि॒ता सु॒मेधाः॒ स्वाहा॑ ॥

अग्ने॑ गृहपते॒ यस्ते॒ घृत्यो॑ भा॒गस्ते॒न स॒ह ओज॑ आ॒क्रम॑माणाय धेहि॒ श्रैष्ठ्या॑त् प॒थो मा योषं॑ मू॒र्धा भू॑यास॒ꣳ स्वाहा॑ ॥ (अ॒मृत॑म्,-म॒ष्टात्रि॑ꣳशच्च ३८) ॥ ५ ॥

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः ॥

चि॒त्रया॑ यजेत प॒शुका॑म इ॒यं वै चि॒त्रा यद्वा अ॒स्यां विश्वं॑ भू॒तमधि॑ प्र॒जाय॑ते॒ तेने॒यं चि॒त्रा य ए॒वं वि॒द्वाꣳश्चि॒त्रया॑ प॒शुका॑मो॒ यज॑ते॒ प्र प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्मिथु॒नैर्जा॑यते॒ प्रैवाऽऽग्ने॒येन॑ वापयति॒ रेतः॑ सौ॒म्येन॑ द॒धाति॒ रेत॑ ए॒व हि॒तं त्वष्टा॑ रू॒पाणि॒ वि क॑रोति सारस्व॒तौ भ॑वत ए॒तद्वै दैव्यं॑ मिथु॒नं दैव्य॑मे॒वास्मै॑ (१) मिथु॒नं म॑ध्य॒तो द॑धाति॒ पुष्ट्यै॑ प्र॒जन॑नाय सिनीवा॒ल्यै च॒रुर्भ॑वति॒ वाग्वै सिनीवा॒ली पुष्टिः॒ खलु॒ वै वाक् पुष्टि॑मे॒व वा॒चमु॒पैत्यैन्द्र॒ उत्त॒मो भ॑वति॒ तेनै॒व तन्मि॑थु॒नꣳ स॒प्तैतानि॑ ह॒वीꣳषि॑ भवन्ति स॒प्त ग्रा॒म्याः प॒शवः॑ स॒प्ताऽऽर॒ण्याः स॒प्त छन्दा॑ꣳस्यु॒भय॒स्याव॑रुध्या॒ अथै॒ता आहु॑तीर्जुहोत्ये॒ते

(५।१) अपस्तम्ब श्रौ० सू० १७,५,१; १९,२५,१५ । (५।३) ऋ० परि० ३,५; काठ० १३,१३; ......यच्छतु । अथर्व० ७,१७,१; ......प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिꣳ सत्यधर्मणः ॥ मै० ४,१२,१५९; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १५,१८,६ ।

वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवा-(२)-स्मिन् पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजया पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जुहोति प्रतिष्ठित्यै[४] ॥ (अस्मै, त एव, द्वादश च १२) ॥ ६ ॥

कारीरीष्टिप्राच्याङ्गमन्त्रा ॥ २ त्रिष्टुप्, ११-पङ्क्तिः ।

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धि रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणꣳ सुवृक्तिम् ॥

येन शर्ध उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना परि धत्तꣳ स्वस्ति[२] ॥

पुरोवातो वर्षन् जिन्वरावृत् स्वाहा[३] वातावद्वर्षन्नुग्ररावृत् स्वाहा[४] स्तनयन् वर्षन् भीमरावृत् स्वाहा[५] ऽनशन्यवस्फूर्जन् दिद्युद्वर्षन् त्वेषरावृत् स्वाहा[६] ऽतिरात्रं वर्षन् पूर्तिरावृत् (१) स्वाहा[७] बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत् स्वाहा[८] ऽऽतपति वर्षन् विराडावृत् स्वाहा[९] ऽवस्फूर्जन् दिद्युद्वर्षन् भूतरावृत् स्वाहा[१०] मान्दा वाशाः शुन्ध्यूरजिराः ॥

ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः । मित्रभृतः क्षत्रभृतः सुराष्ट्रा इह माऽवत[११] ॥

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामि[१२] ॥ (पूर्तिरावृद्, द्विचत्वारिꣳशच्च ४२) ॥७॥

कारीर्युत्तरभागमन्त्राः ॥ १-२ विषमपदाबृहती, ३ विषमपदापङ्क्तिः, ४ गायत्री, ५ सतःपङ्क्तिः, ६ जगती, ७ द्विपदा विराड् गायत्री, ८ द्विपदा गायत्री, ९ अनुष्टुप्, १० विराण्महापङ्क्तिः ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य[१] ॥ देवाः शर्मण्या मित्रावरुणाऽर्यमन्[२] ॥

देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् ।

उद्नो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत[३] ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । पृथिवीं यद् व्युन्दन्ति[४] ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति (१) वृष्टयः[५] ॥

(७।१) काठ० ११,२६; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९,२५,१७। (७।११) .. वशा...ज्योतिष्मतीरमस्वरी...... । मै० २,४,२४; ३३; काठ० ११,३०; ३५,१३। (७।१२) मै० २,४,२५; ३३; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९,२६,१; मा० श्रौ० ५,२,६,६। (८।१) देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य। मै० २,४,२६; ३३ (प्र० पा०); काठ० ११,२२; ३१ अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९,२६,४; मा० श्रौ० ५,२,६,८, १७। (८।२) मै० २,४,२७;३३ (प्र० पा०); काठ० ११,२२; ३१; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९,२६,७; मा० श्रौ० ५,२,६,१०,१७। (८।३) ....नपान्नराशꣳसाऽऽपो......... । मै० २,४,२८; काठ० ११,२२;३१। ...आपो दत्तो०... । दिवः पर्जन्या०... । मै० ४,२,२६-२८; काठ० ११,२२; विश्वस्य मूर्धन्नधि तिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो०... । वा० य० १८,५५; काण्व० २०,२५। (८।४) ऋ० १,३८,९; मै० २,४,२९; काठ० ११,२३; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९,२६,१७; मा० श्रौ० ५,२,६,१७। (८।५) ऋ० ५,५३, ६; ......प्र पर्जन्यः सृजताꣳ...यन्तु... । मै० २,४,३०; काठ० ११,२५।

*

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।
न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥
सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ॥
अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ॥
उन्नम्भय पृथिवीं भिन्द्धीदं दिव्यं नभः ।
उद्नो दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् ॥
ये देवा (२) दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः ।
त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु ॥
(यन्ति, देवा, विꣳशतिश्च २०) ॥ ८ ॥

कारीरीपूर्वभागविधानम् ॥

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं परि धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति वर्षस्यावरुद्ध्यै वातनामानि जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या ईशे वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयत्यष्टौ (१) जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिꣳ सं प्र च्यावयति कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकरन्तर्वेदि सं यौत्यवरुद्ध्यै यतीनामद्यमानानाꣳ शीर्षाणि पराऽपतन् ते खर्जूरा अभवन् तेषाꣳ रस ऊर्ध्वोऽपतत् तानि करीराण्यभवन्सौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति यत् करीराणि भवन्ति (२) सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमव रुन्धे मधुषा सं यौत्यपां वा एष ओषधीनाꣳ रसो यन्मध्वद्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति मान्दा वाशा इति सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा (३) च्यावयति वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवैनꣳ समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥ (अष्टौ, भवन्ति, नामधेयैरे,-कान्नत्रिꣳशच्च २९) ॥ ९ ॥

कारीर्युत्तरभागविधानम् ॥

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति यदि वर्षेत् तावत्येव होतव्यं यदि न वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु

(८।६) ऋ० ५,५५,१; उदीरयता...दिवो...वर्षयता... । ...शुभे कमनु० । मै० २,४,३१; उदीरयत... । काठ० ११,२४ । (८।७) मै० २,४,३२-३३; काठ० ११,२६,३२ । (८।८) काठ० ११,२६ । (८।९) ...भीन्ध्या-दो... । उद्नो...धातरी०...दिव्या धृतिम् ॥ मै० १,३,७५; ...दिव्या... । काठ० ११,२७ । (८।१०) काठ० १०,२६; ...स्थ...क्षेत्रमाविशत...विविशत । मै० २,४,३२-३३ । (९) मै० २,४,२४-३३; काठ० ११,२६; २९-३२ ।

वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा (१) अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतो[3] ऽग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालꣳ सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता (२) एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युतावर्षिष्यन् वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृणेत्याहेमाश्चैवामूश्चापः समर्धयत्यथो आभिरेवामूरच्छैत्य[5]ब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियमित्याह यथायजुरेवै[6]तदुन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाह्वां जुहोत्येषा वा (३) ओषधीनां वृष्टिवनिस्तयैव वृष्टिमा च्यावयति[7] ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति ॥ (अस्मै, धावति ता, वा, एकविꣳशतिश्च २१) ॥१०॥

सर्वकामार्थिनः, अभिचरतः, अभिचर्यमाणस्य, सहस्रेण यक्ष्यमाणस्य, बहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थिनश्च त्रैधातवीष्टिः ॥

सर्वाणि छन्दाꣳस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत् ककुदुष्णिहा जगत्यै यदुष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि छन्दाꣳस्यव रुन्धे[1] गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव यद्बृहत्यध्यक्षराणि[2] यज्जगत्या (१) परिदध्यादन्तं यज्ञं गमयेत् त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्ये यज्ञं प्रति ष्ठापयति नान्तं गमयत्य[3]ग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थेति त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय[4] सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातवीयं कामायकामाय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः प्रयुज्यते[5] त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन्त्सर्वो वा (२) एष यज्ञो यत् त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैवैनं यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैन[6]मेतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्त्स्तृणुते[7] एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजातमेवैनद्ददात्ये[8]तयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनसृजत ताꣳस्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वाꣳस्त्रैधातवीयेन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजापतिः पशूनसृजत तस्मादेवैनान्त्सृजत उपैनमुत्तरꣳ सहस्रं नमति[9] देवताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञो (४) यत् त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य आ वृश्च्यते[10] द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिषमृद्धत्वाय[11] त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्या[12] उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोका[13] यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरिक्षस्य रूपꣳ समृद्ध्यै[14] सर्वेषामभिगमयन्नव

---

(१०) ८-९ अनुवाकौ द्रष्टव्यौ । (११) मै० २,४,२१; काठ० १२,८-१३ । (११।४) अग्ने त्री ते वाजिना० । ऋ० ३,२०,२; मै० २,४,१०; काठ० १२,१२ ।

घ्नत्यच्छम्बट्कार१४ हिरण्यं ददाति तेज एवा (५) ऽव रुन्धे ताप्यँ ददाति पशूनेवाव रुन्धे धेनुं ददात्याशिष एवाव रुन्धे साम्नो वा एष वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां ताप्यमुक्थामदानां धेनुरेतानेव सर्वान् वर्णानव रुन्धे१५ ॥ (जगत्या, भिचरन्त्सर्वो वै, गच्छति, यज्ञ,-स्तेज एव, त्रिꣳशच्च ३०) ॥११॥

त्रैधातवीयेष्टेर्दैवतार्थमाख्यायिका ॥

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳ सोममा ऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्[१]

तस्य यदत्यशिष्यत तत् त्वष्टा ऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति

स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि वा तावत् प्रवण-(१)-मासीद्यदि वा तावद्-ध्यग्नेरासीत् स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत्[२] स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लोका-नवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं[३] तस्मादिन्द्रोऽबिभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रमसि-ञ्चत् तपो वै स वज्र आसीत्[४] तमुद्यन्तुं नाशक्नोदथ वै तर्हि विष्णु-(२)-रन्या देवता ऽऽसीत् सो ऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमिदमिति[५] स विष्णुस्त्रेधा ऽऽत्मानं वि न्यधत्त पृथिव्यां तृतीय-मन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीयमभिपर्यावर्ताद्ध्यबिभेद्यत्[६] पृथिव्यां तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छ-द्विष्णवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं (३) मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति[७] यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं (४) मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णाद् द्विर्मीऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति[८] यद्दिवि तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाह-(५)-मिदमस्मि तत् ते प्र दास्या-मीति त्वी३ इत्यब्रवीत् सन्धां तु सं दधावहै त्वामेव प्र विशानीति यन्मां प्रविशेः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवीत् त्वामेवेन्धीय तव भोगाय त्वां प्र विशेयमित्यब्रवीत् तं वृत्रः प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो य (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यं[१०] तदस्मै प्रायच्छत् तत् प्रत्य-गृह्णात् त्रिर्मीऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति[११] यत् त्रिः प्रायच्छत् त्रिः प्रत्यगृह्णात् तत् त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं[१२] यद्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्राय-च्छत् तस्मादैन्द्रवैष्णवꣳ हविर्भवति[१३] (७) यद्वा इदं किं च तदस्मैतत प्रायच्छदृचः सामानि

---

(१२) मै० २,४,३-१५; काठ० १२, ८-१३। (१२|७-८) मयीदमिन्द्र इन्द्रियं... । वा० य० २,१०; काण्व० २,१८।

यजूंषि[14] सहस्रं वा अस्मै तत् प्रायच्छत् तस्मात् सहस्रंदक्षिणम्[15] ॥ (प्रवणं, विष्णु,-र्वा इद,-मिद,-महं, यो, भवत्ये,-कविंशतिश्च २१) ॥१२॥

राजन्यस्य शक्तिस्तम्भनिवारकश्चरुः ॥

देवा वै राजन्याज्जायमानादबिभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्ना ऽपौम्भन्त्स वा एषोऽपोब्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एषोऽनपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नंश्चरे[1]द्यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नंश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं (१) दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति[2] हिरण्मयं दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति[3] ॥ (एनं, द्वादश च १२) ॥१३॥

काम्येष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-५,१५,१७ त्रिष्टुप् ; ६-८ बृहती; ९ उष्णिक्, १०,१४,१६ गायत्री ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रे ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः[1] ॥
यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः[2] ॥
प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि राजोतोदीच्यां वृत्रहन् वृत्रहा ऽसि ।
यत्र यन्ति स्रोत्यास्त-(१)-ज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः[3] ॥
इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयाति ।
विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नमस्यो यथाऽसत्[4] ॥
अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय[5] ॥
अभि त्वा शूर नोनुमो ऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशान-(२)-मस्य जगतः सुवर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः[6] ॥

(१४।१) मै० ४,१२,३८; काठ० १०,४१; नि० ११,६; ......मेत्यग्रम् । ......०स्तिरते... । ऋ० १०,८५,१९; ...भवसि......मेष्यग्रम् । ...दधास्यायन्......चन्द्रमस्तिरसे... । अथर्व० ७,८१,२ । (१४।२) तै० ब्रा० ३,१, ३,१; शां० श्रौ० सू० ५,८,४; हिरण्यकेशी गृह्य० १,१६,१; कौशीतकी ब्रा० २,८ । (१४।३) प्राच्या दिशस्त्वमि०... ...दिशो०...छत्रुहोऽसि । ...एषि... । अथर्व० ६,९८,३; ......वृषभो हव्य एधि । मै० ४,१२,४०; ...स्तत्य०... । काठ० ८,६६; अपस्तम्ब श्रौ० सू० १९,२२,४; मा० श्रौ० ५,१,१०,२१ । (१४।४) ......जयति......०जयते... राजयते । ...अभिष्टिः...जयत्यु०... ॥ मै० ४,१२,७६, ...राजयातै । चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चो०......भवेह ॥ अथर्व० ६,९८,१; कौ० सू० १४,७; १६,४ । (१४।५) ऋ० १,६१,९; अथर्व० २०,३५,९; मै० ४,१२,४१; काठ० ८,६७ । (१४।६) ...स्वर्दृश०... । ऋ० ७,३२,२२; वा० य० २७,३५; सा० २३३,६८०; अथर्व० २०,१२१,१; मै० २,१३,६२; ४,१२,१००; काठ० १२,५६; ३९,७९; ऐ० ब्रा० ४,१०,६; २९,१३; ५,१,१९; ७,७; १६,२७; १४,२१; २०,२१; ८,२,३; पञ्चविंश ब्रा० ११,४,१; ऐ० आ० ५,२,२,२; आश्व० श्रौ० ५,१५,२; ६,५,१८ ।

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्ववर्तः ॥
यद् द्याव इन्द्र ते शतꣳ शतं भूमीरुत स्युः ।
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रꣳ सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी[८] ॥
पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः (३) । सोतुर्बाहुभ्याꣳ सुयतो नार्वा[९] ॥
रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम[१०] ॥
उदग्ने शुचयस्तव[११] वि ज्योतिषा[१२] उदु त्यं जातवेदसꣳ[१३]
सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण[१४] ॥
चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष-(४)-श्च[१५] ॥
विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः[१६] ॥
विश्वे देवाः शृणुतेमꣳ हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।
ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्[१७] ॥
(व,-दीशान,-मद्रिः,-स्तस्थुषं,-स्त्रिꣳशच्च ३०) ॥१४॥

[देवा २०४ । देवासुरा १९९ । देवासुराः १४५ । प्रजापति-१५३ ।-रग्ने ८८ । चित्रया ११२ । मारुतं ९२ । देवा १२० । मारुतं १७९ । देवाः १७१ । सर्वाणि २८० । त्वष्टा ३७१ । देवा ६२ । नवोनव-२३० । (-श्चतुर्दश ॥१४॥ २४०६)]

[इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

(१४।७) ऋ० ६,४६,१; वा० य० २७,३७; सा० २३४,८०९; अथर्व० २०,९८,१; मै० २,१३,६४; काठ० ३९,८१। (१४।८) ऋ० ८,७०,५; सा० २७८,८६२; अथर्व० २०,८१,१; ९२,२०; काठ० १२,५७; ऐ० ब्रा० ५,१,१८; तै० आ० १,७,५; नि० १३,१ । (१४।९) ऋ० ७,२२,१; सा० ३९८,९२७; अथर्व० २०,११७,१ । (१४।१०) ऋ० १,३०,१३; सा० १५३,१०८४; अथर्व० २०,१२२,१; मै० ४,१२, १०३; काठ० ८,६० । (१४।११) ऋ० ८,४४,१७; सा० १५३४; मै० १,५,१४; ४,१२,११५; काठ० २,८६; ४०,१३१ । (१४।१२) ऋ० ५,२,९; अथर्व० ८,३,२४; काठ० २,११३; ७,१०३; नि० ४,१८ । (१४।१३) (तै० सं० ८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) । (१४।१४) ऋ० १,५०,८; सा० ६४०; अथर्व० १३,२,२३; २०,४७,२०; मै० ४,१०,१५१; काठ० ९,७४ । (१४।१५) (तै० सं० ८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) । (१४।१६) ऋ० ६,५२,१०; मै० ४,१०,८४; १२,२३; काठ० १३,६४ । (१४।१७) ऋ० ६,५२,१३; वा० य० ३३,५३; मै० ४,१२,२४; तै० ब्रा० २,८,६,५ ।

इष्टिविधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] प्रजापति ऋषि ।

विश्वरूपवधाख्यायिका, रजस्वलाव्रतानि च ॥

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्त्सोमपानꣳ सुरापानमन्नादनꣳ स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽबिभेदीदृङ् वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत् सोमपान-(१)-मासीत् स कपिञ्जलोऽभवद्यत् सुरापानꣳ स कलविङ्को यदन्नादनꣳ स तित्तिरि[1]स्तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् ताꣳ संवत्सरमबिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्महन्निति[2] स पृथिवीमुपासीदद्स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति साऽब्रवीद्वरं वृणै खातात् पराभविष्यन्तीं मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत् तस्मात् पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै खातमपि रोहति वारेवृतꣳ ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात् तत् स्वकृतमिरिणमभवत् तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः[3] स वनस्पतीनुपासीदद्स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन् वरं वृणामहै वृक्णात् (३) पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याव्रश्चनाद्वो भूयाꣳसः उत्तिष्ठानित्यब्रवीत् तस्मादाव्रश्चनाद्वृक्षाणां भूयाꣳस उत्तिष्ठन्ति वारेवृतꣳ ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्स निर्यासोऽभवत् तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वाऽऽव्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाऽऽश्यं (४) काममन्यस्य[4] स स्त्रीषꣳसादमुपासीदद्स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहै काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्वियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः सं भवन्ति वारेवृतꣳ ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्सा मलवद्वासा अभवत् तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीत नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्याऽऽस्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति[5] यां मलवद्वाससꣳ सम्भवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको या (६) ऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन् या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या

(१) मै० २,४,१; काठ० १२, २८-३० ।

रज्जुꣳ सृजति तस्या उद्बन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति तस्यै खर्व-स्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा (७) पात्रेण प्रजायै गोपीथाय ॥ (सोमपानं, ते, धक्जा,-द्दश्यं, वदेत्, या स्रा, त्रीणि च ३) ॥ १ ॥

पूर्णमासाग्नीषोमीयपुरोडाशः ॥

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳ सोममाऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यदत्यशिष्यत तत् त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादस्ये-(१)-न्द्रः शत्रुरभवत् स सम्भवन्नग्नीषोमावभि समभवत् स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेत् स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रꣳ सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत तावब्रूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः स्व इति मम वै युवꣳ स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् तावब्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत् तच्छीतरूरयोर्जन्म य एवꣳ शीतरूरयोर्जन्म वेद (३) नैनꣳ शीतरूरौ हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत् तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहितां प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन् धत्ते सर्वमायुरेति स देवता वृत्रान्निर्हूय वार्त्रघ्नꣳ हविः पूर्णमासे निरवपद् घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ(४)ऽमावास्यायां प्यायन्ति तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत् सꣳस्थाप्य वार्त्रघ्नꣳ हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै श्रित इति ते अब्रूतां वरं वृणावहै नक्षत्रविहिताऽहमसानीत्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य एवं द्यावापृथिव्यो-(५)-र्वरं वेदैनं वरो गच्छति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन् ते देवा वृत्रꣳ हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन् हव्यं नो वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे वै त्ययोस्तेज इति तेऽब्रुवन् क इदमच्छैतीति गौरित्यब्रुवन् गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६) वरं वृणै मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति तद्गौराऽहरत् तस्माद्गवि सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा अग्नेस्तेजो यद् घृतमेतत् सोमस्य यत् पयो य एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्व्येव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमासमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवासाययदिति तस्मा-(७)-ज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति ॥ (अस्य, मा, वेदा,-ऽऽ, द्यावापृथिव्यो,-रब्रवीत्, तस्मा,-च्चत्वारि च ४) ॥ २ ॥

पौर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो वैमृधपुरोडाशः, अमावास्यायां सान्नाय्यदधियागश्च ॥

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसं मृधोऽभि प्रावेपन्त स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत् तं निरवपत्

तेन वै स मृधोऽपाहत [१] यद्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यजमानोऽप हते [२] इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्ध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपालममावास्यायामपश्यदैन्द्रं दधि (१) तं निरवपत् तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध [३] यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुन्धे [४] इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु व्यार्च्छत् तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं (२) पृथिवीमनु व्यारत् तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स प्रजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति तत् पशव ओष-धीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन् तत् प्रत्यदुहन् यत् समनयन् तत् सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं यत् प्रत्यदुहन् तत् प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वꣳ [५] समनैषुः प्रत्यधुक्षन् न तु मयि श्रयत इत्यब्रवीदेतदस्मै (३) शृतं कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै शृतमकुर्वन्निन्द्रियं वावास्मिन् वीर्यं तदश्रयन् तच्छृतस्य शृतत्वꣳ [६] समनैषुः प्रत्यधुक्षञ्छृतमक्रन् न तु मा धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत् तदस्मै दध्यकुर्वन् तदेनम-धिनोत् तद्दध्नो दधित्वं [७] ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयं (४) दधि हि पूर्वं क्रियत इत्य—ना-दृत्य तच्छृतस्यैव पूर्वस्याव द्येदिन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यꣳ श्रित्वा दध्नोपरिष्टाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति [८] यत् पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्च्यात् सौम्यं तद्यत् क्वलै राक्षसं तद्यत् तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्च-नेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत् सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति (५) सेन्द्रत्वाया [१०]—ग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य संतत्यां [११] इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छन्त्सो-ऽब्रवीत् प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन् तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते [१२] सोऽमावास्यां प्रत्याऽगच्छत् तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै नो (६) ऽद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वं [१३] ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यꣳ सांना-य्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि समगच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूया-दिन्द्रं वाव ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति [१४] ॥ (दधि, वीर्यं,-अस्मा, अवदेयं, तनक्ति, नो, द्विचत्वारि-ꣳशच्च ४२) ॥ ३ ॥

भ्रातृव्यवतः पशुकामस्य च यागौ, सान्नाय्यदेवता च ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनु-निर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावेवैनौ यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति [१] देवा वै यद्यज्ञे-ऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एता-(१)-मिष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादशकपालꣳ सरस्वत्यै चरुꣳ सरस्वते चरुं तां पौर्णमासꣳ सꣳस्थाप्यानु निरवपन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा [२] यो भ्रातृ-व्यवान्त्स्यात् स पौर्णमासꣳ सꣳस्थाप्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत् पौर्णमासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याऽऽ-ग्नावैष्णवेन देवताश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते मिथुनान् पशून्त्सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत्

*

(२) सर्वं वृङ्क्ते[3] पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्यां हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति[4] साकम्प्रस्थाय्येन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्यन्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति[5] दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानशे[6] औदुम्बरं (३) भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे[7] नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति[8] संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरं हि व्रतं नाति स्वै-(४)-वैनं देवतेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान् भवति[9] संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्निवांसमग्निर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति[10] ततोऽधि कामं यजेत[11] ॥ (एनां, त,-दौदुम्बरं, स्वा, त्रिंशच्च ३०) ॥ ४ ॥

अनुद्रेष्टिः, ५ स्वर्गकामस्य दाक्षायणयज्ञः, १० व्यावृत्कामस्य सैवेष्टिः ॥

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत् परिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्येव सं नयेत् पयो वै सोमः पयः सांनाय्यं पयसैव पय आत्मन् धत्ते[1] वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा (१) अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् वि भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रति तिष्ठति[2] न द्वे (२) यजेत यत् पूर्वया सम्प्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्याद्यदुत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वया छम्बट्कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु ह्रीतमुख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायते[3] ऽनादृत्य तद् द्वे एव यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वयाऽऽलभते यजत उत्तरया देवता एव पूर्वयाऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव (३) पूर्वयाऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनुपैत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति[4] दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत[5] पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेत[6] पूर्णमासे वै देवानां सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसुतस्तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावास्यायामनूबन्ध्या यत् (४) पूर्वेद्युर्यजते वेदिमेव तत् करोति यद् वत्सानपाकरोति सदोहविर्धाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं सधमादं देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वशाऽनूबन्ध्या सो एवैषैतस्य[7] साक्षाद्वा एष देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञ-(५)-मभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति[8] यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि नावविध्यति सदृङ् व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन यजेत क्षुरपविर्ह्येष

यज्ञस्तावान् पुण्यो वा भवति प्र वा मीयते[10] तस्यैतद्व्रतं नानृतं वदेन्न माꣳसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयु-(६)-रेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति[11] ॥ (चन्द्रमा, छे, पुव, य,-यज्ञं, पल्पूलयेयुः, षट् च ६) ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यम् ॥

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामव स्यत्ये[1]तानि वा अङ्गापरूꣳषि संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरूꣳष्येव संवत्सरस्य प्रति दधात्ये[2]ते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनु पश्यत्ये[3]-(१)-षा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमत[4] एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः पन्थास्तꣳ समारोहत्ये[5]तौ वै देवानाꣳ हरी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानाꣳ हरी ताभ्या-(२)-मेवैभ्यो हव्यं वहत्ये[6]तद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षादेव देवानामास्ये जुहोत्ये[7]ष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविर्धानिनाꣳ सुतो य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति देवा वा अह-(३)-र्यज्ञियं नाविन्दन् ते दर्शपूर्णमासावपुनन् तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते पूतावेवैनौ मेध्यौ यजते[9] नामावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्यदुपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्[10] सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पत्नय आसन् तासाममावास्यां च पौर्णमासीं च नोपैत् (४) ते एनमभि समनह्येतां तं यक्ष्म आर्च्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्यामविन्दत् तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एते एव नमस्यन्नुपाधावत् ते अब्रूतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे असाव (५) आवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मात् सदृशीनाꣳ रात्रीणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद[11] भूतानि क्षुधमघ्नन्त्सद्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं (६) गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यम्[12] ॥

(पश्यति, ताभ्या,-मह,-रै,-दसाव, फलꣳ, सप्त च ७) ॥ ६ ॥

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम् ॥

देवा वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्नेवाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकर्हिं करोति यत्रैव देवा

अश्रयन्त तत एवैनान् प्र युङ्क्ते हिं करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते[1]
त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्सं (१) नह्यत्यप्रस्रंसाय[2] संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै[3] राथन्तरीं प्रथमामन्वाह राथन्तरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि
जयति[4] त्रिर्वि गृह्णाति त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति[5] बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्हतो
वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति[6] प्र वो (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो
वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते[7] प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे[8] प्र
वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात् प्राचीनꣳ रेतो धीयते[9] ऽग्न आ याहि वीतय इत्याह तस्मात् प्रतीचीः
प्रजा जायन्ते[10] प्र वो वाजा (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो
गौर्घृताची यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्नयु[11]रिदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे[12]
यं कामयेत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति तस्यानूच्याग्न आ याहि वीतय इति सन्ततमुत्तर-
मर्धर्चमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं दाधार सर्वमायुरेति[13] यो वा अरत्निꣳ सामिधेनीनां वेदा-
रत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं दधात्येष वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं
कुरुते[14] ऋषेर्ऋषेर्वा एता निर्मिता यत् सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः स्युः प्रजया पशुभिर्यजमानस्य
वि तिष्ठेरन्नर्धर्चौ सं दधाति सं (५) युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता अवरुद्धाः सर्वामाशिषं दुह्रे[15] ॥
(वर्सं, वो, वाजा, लभेत, सं, दश च १०) ॥ ७ ॥

द्वितीयादिसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम् ॥

अयज्ञो वा एष योऽसामाऽग्न आ याहि वीतय इत्याह रथन्तरस्यैष वर्णस्तं त्वा समिद्भिरङ्गिर
इत्याह वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तृचमन्वाह यज्ञमेव तत्
सामन्वन्तं करोत्य[1]ग्निरमुष्मिन् लोक आसीदादित्योऽस्मिन् ताविमौ लोकावशान्ता (१) वास्तां
ते देवा अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यग्न आ याहि वीतय इत्यस्मिन् लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
मित्यमुष्मिन् लोक आदित्यं ततो वा इमौ लोकावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै
शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद[2] पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्धमासस्य
रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते[3] तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः संवत्सरस्य
रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति[4] नृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन् दारावार्द्रेऽग्निं

(७।७-९,११,१२) प्र वो वाजा०... । ऋ० ३,२७,१; मै० १,६,१; तै० ब्रा० ३,५,२,१ । (७।१०,१३) अग्न आ याहि वीतये । ऋ० ६,१६,१०; वा० य० ११,४६; सा० १,६६०; काठ० २०,१४; अग्ना... । मै० ४,१०,३७; तै० ब्रा० ३,५,२,१ । (८।१-२) अग्न आ याहि वीतये । (सप्तमोऽनुवाको द्रष्टव्यः) । (८।१,५) तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः । ऋ० ६,१६,११; वा० य० ३,३; सा० ६६१; तै० ब्रा० १,२,१,१०; ३,५,२,१। (८।१-२) बृहदग्ने सुवीर्यम्। ऋ० ६,१६,१२ (उत्तरार्धः); सा० ६६२ (उत्तरार्धः); तै० ब्रा० ३,५,२,१ ।

जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति नुमेधोऽभ्यवदत् स धूममजनयत् परुच्छेपोऽभ्यवदत् सोऽग्निमजनयद्दृष इत्यब्रवीत् (३) यत् समावद्विद्म कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद् घृतवत् पदमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वा समिद्भिरङ्गिर इत्याह सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्जनयति[५] स्त्रियस्तेन यद्दृचः स्त्रियस्तेन यद्गायत्रियः स्त्रियस्तेन यत् सामिधेन्यो वृषण्वतीमन्वाह (४) तेन पुंस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुना[६] अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजापतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्य[७]ध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवैतया (५) ध्वरति[८] शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति[९] समिद्धो अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैनं परि दधात्यस्कन्दाय यदतं ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत्[१०] त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणां त एतर्ह्या शंसन्ते मां वरिष्यते मा-(६)-मिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते[११] आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै[१२] परस्तादर्वाचो वृणीते तस्मात् परस्तादर्वाञ्चो मनुष्यान् पितरोऽनु प्र पिपते[१३] ॥ (अशान्तौ, पञ्चदश,-ऽब्रवी,-दन्वाह,-तया, मा,-मेकान्नत्रिंशच्च २९) ॥ ८ ॥

प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य, ९-१५ स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम् ॥

अग्ने महाँ असीत्याह महान् ह्येष यदग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो हव्यं भरति[१] देवेद्ध इत्याह देवा ह्येतमैन्धत[२] मन्विद्ध इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध[३]र्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन् विप्रानुमदित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा[४] प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्तो होतेत्याह न ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वं ह्येष तरत्या[५]स्पात्रं जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्ह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह चमसो ह्येष देवपानोऽराँ इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीत्याह देवान् ह्येष परिभूर्यद्वयादा वह देवान् देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै (३) जनयेदा वह देवान् यजमानायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयत्य[६]ग्निमग्न आ वह सोममा वहेत्याह देवता एव

(८।७) अग्निं दूतं वृणीमहे । ऋ० १,१२,१; सा० ३,७९०; अथर्व० २०,१०१,१; मै० ४,३८; काठ० २०,३७; तै० ब्रा० ३,५,२,३ । (८।९) शोचिष्केशस्तमीमहे । ऋ० ३,२७,४ (उत्तरार्धः); तै० ब्रा० ३,५,२,३ । (८।१०) समिद्धो अग्न आहुत० । ऋ० ५,२८,५; तै० ब्रा० ३,५,२,३ । (९।४-५) [१] घृताहवन, [२] प्रणीर्यज्ञानां, [३] रथीरध्वराणां, [४] अतूर्तो होता, [५] तूर्णिर्हव्यवाड् । ऐ० ब्रा० २, खं० ३४ । (९।६-७) [१] आस्पात्रं जुहूर्देवानां, [२] चमसो देवपानः [३] अराँ इवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि, [४] अग्निमग्न आ वह, [५] सोममा वह । श्रौ० पू० अ० १ पञ्च प्रतीकानि ।

तद्यथापूर्वꣳरूपं ह्वयते[८] आ चाग्ने देवान् वह सुयजा च यज जातवेद इत्याहाग्निमेव तत् सꣳ श्यति सोऽस्य सꣳशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्य[९]ग्निर्होते-(४)-त्याहाग्निर्वै देवानाꣳ होता य एव देवानाꣳ होता तं वृणीते[९] स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति[१०] साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[११] यद्ब्रूयाद्योऽग्निꣳ होतारमवृथा इत्यग्निनोभयतो यजमानं परि गृह्णीयात् प्रमायुकः स्या[१२]द्यजमानदेवत्या वै जुहूर्भ्रातृव्यदेवत्योपभृद् (५) यद् द्वे इव ब्रूयाद् भ्रातृव्यमस्मै जनयेद् घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमाऽस्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति[१३] देवायुवमित्याह देवान् ह्येषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वꣳ ह्येषाऽवती[१४]डामहै देवाꣳ ईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान् यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा ईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव (६) तद्यथाभागं यजति[१५]॥
(आह, सुना,-ऽस्मै, होतो,-पभृ,-देव, त्रीणि च ३) ॥ ९ ॥

नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्यः ॥

त्रीꣳस्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान् करोति[१] पञ्चदशाननु ब्रूयाद्राजन्यस्य पञ्चदशो वै राजन्यः स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति[२] त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति[३] यदि कामयेत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परि दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति[४] सप्तदशाननु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति[५] जगत्या परि दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशून् परि गृह्णात्ये[६]कविꣳशतिमनु ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्यैकविꣳशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै[७] (२) चतुर्विꣳशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[८] त्रिꣳशतमनु ब्रूयादन्नकामस्य त्रिꣳशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे[९] द्वात्रिꣳशतमनु ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिꣳशदक्षराऽनुष्टुगनुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै[१०] षट्त्रिꣳशतमनु ब्रूयात् पशुकामस्य षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशू-(३)-नव रुन्धे[११] चतुश्चत्वारिꣳशतमनु ब्रूयादिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धे[१२] ऽष्टाचत्वारिꣳशतमनु ब्रूयात् पशुकामस्याष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे[१३] सर्वाणि छन्दाꣳस्यनु ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाꣳस्यवरुद्धानि यो बहुयाज्य[१४]परिमितमनु ब्रूयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै[१५] ॥ (कामयेत, प्रतिष्ठित्यै, पशून्, सप्तचत्वारिꣳशच्च ४७)॥१०॥

(९।९) अग्निर्होता० । ऋ० ६,१५,१३; मै० ४,१३,७७; तै० ब्रा० ३,५,१२,१; अग्निर्वै देवानाꣳ होता । ऐ० ब्रा० २, खं० १२ ।

सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषः, ९-२५ आध्वर्यवं आघाराश्च ॥

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते[2] तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन् ह्याश्रुततरं वदति[3] तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै आसीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति[5] यत् क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत् सदेवमन्तराऽनूच्यꣳ सदेवत्वाय[6] विद्वाꣳसो वै (१) पुरा होतारोऽभूवन् तस्माद्विधृता अध्वानोऽभूवन् न पन्थानः समरुक्षन्नन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै पथामसꣳरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽथो ग्राम्याꣳश्चैव पशूनारण्याꣳश्चाव रुन्धेऽथो (२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि जयति[8] देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाघारमाऽघारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत् तूष्णीमाघारमाघारयति यज्ञस्यानुख्यात्यै[9] अथो सामिधेनीरेवाभ्यनक्त्यै[10] रूक्षो भवति य एवं वेदाथो तर्पयत्येवैनाꣳ[12] स्तृप्यति प्रजया पशुभि- (३) -र्य एवं वेद[13] यदेकयाऽऽघारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वाभ्यां द्वे प्रीणीयाद्यत् तिसृभिरिति तदेवचयेन्मनसाऽऽघारयति मनसा ह्यनाप्तमाप्यते[14] तिर्यञ्चमाघारयत्य-च्छम्बट्कारं[15] वाक् च मनश्चाऽऽर्तीयेतामहं देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीदहं देवेभ्य इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताꣳ सोऽब्रवीत् (४) प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत् खलु तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यब्रवीत् तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै[16] परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैनान्[17] त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति त्रिर्दक्षिणार्धं त्रय (५) इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्धं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति[18] त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति[19] द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[20] आघारमाघारयति तिर इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयत्यृजुमाघारयत्यृजुरिव हि प्राणः[21] संततमाघारयति प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै[22] यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्मं तस्याऽऽघारयेत् प्राणमेवास्माज्जिह्मं नयति ताजक् प्र मीयते[23] शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाघार आत्मा ध्रुवा (७) ऽऽघारमाघार्य ध्रुवाꣳ समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधात्यग्निर्देवानां[24] दूत आसीद् दैव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताꣳ स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्रवीदेतद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः शृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव देवानां तमवृणीत ततो देवा (८) अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति[25] यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्राह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो न परोच्यः[26] ॥

(वा, अथो, पशुभि,-रब्रवीत्, त्रय, इव, ध्रुवा, देवा,-श्चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥११॥

आयुष्टे[1] आयुर्दा अग्ने[2] आ प्यायस्व[3] सं ते[4] ऽव ते हेडः[5] उदुत्तमं[6] प्र णो देव्या[7] नो दिवा[8] ऽग्नाविष्णू[9] अग्नाविष्णू[10] इमं मे वरुण[11] तत् त्वा यामि[12]—उदु त्यं[13] चित्रम्[14] ॥

अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थं जिह्मानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यह्वीः[15] ॥
स-(१)-मन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।
तमू शुचिꣳ शुचयो दीदिवाꣳसमपां नपातं परि तस्थुरापः[16] ॥
तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।
स शुक्रेण शिक्वना रेवदग्निर्दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु[17] ॥
इन्द्रावरुणयोरहꣳ सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृडात ईदृशे[18] ॥
इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो (२) विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः[19] ॥
आ नो मित्रावरुणा[20] प्र बाहवा[21] ॥
त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽव यासिसीष्ठाः ।
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाꣳसि प्र मुमुग्ध्यस्मत्[22] ॥
स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।
अव यक्ष्व नो वरुणं (३) रराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो न एधि[23] ॥

(१२।१) तै० १,३,१४,११ । (१२।२) अथर्व० २,१३,१; आयुर्दा... । मै० १,५,५०; काठ० ६,२७ । (१२।३) ऋ० १,९१,१६-१७; ९,३१,४; वा० य० १२,११२,११४; तै० आ० ३,१७,१ । (१२।४) ऋ० १,९१,१८; वा० य० १२,११३; सा० ६०३; काठ० १६,२६,१८१; ३७,७ । (१२।५) ऋ० १,२४,१४; मै० ४,१०,१०७; १४,४१,२५५; काठ० ४०,९१ । (१२।६) ऋ० १,२४,१५; वा० य० १२,१२; अथर्व० ७,८३,३; १८,४,६९; सा० ५८९; मै० १, २,११८; २,७,१०१; ४,१०,१०६; १४,२५४; काठ० ३,२८; १६,९३; २१,४७; ४०,९१; नि० २,१३ । (१२।८) ऋ० ५,४३,११; मै० ४,१०,१६; काठ० ४,१२१ । (१२।९-१०) अथर्व० ७,२९,१-२; मै० ४,१०,१३-१४; ११, ५८-५९; काठ० ४,११२-११३; ११,५० । (१२।११) ऋ० १,२५,१९; वा० य० २१,१; सा० १५८५; मै० ४, १०,४९,१०४; १४,२५२; काठ० ४,१४०; ४०,९२ । (१२।१२) ऋ० १,२४,११; वा० य० १८,४९; २१,२; मै० ३, ४,१६; ४,१४,२५३; काठ० ४,१४१; १७,१०८; ४०,९३ । (१२।१३-१४) [तै० स० ८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्] । (१२।१५) ऋ० २,३५,९; मै० ४,१२,९४ । (१२।१६) ऋ० २,३५,३; सा० ६०७; मै० २,१३,१; ४,१२,९३; काठ० ३५,१६ । (१२।१७) ......। ...शुक्रेभिः शिक्वभी रेवदस्मे...... । ऋ० २,३५,४; ......निध्मा...... । मै० ४,१२,९५ । (१२।१८) ऋ० १,१७,१; काठ० १२,३८ । (१२।१९) ऋ० ७,८२,१; मै० ४,१२,८४; तै० ब्रा० २,८,४,५; नि० ५,२ । (१२।२०) ऋ० ३,६२,१६; ७,६५,४; वा० य० २१,८; सा० २२०,६६३; मै० ४,११,६५; १४,१६६; काठ० ४,१२६; १२,३७; २६,३४; तै० ब्रा० २,८,६,७ । (१२।२१) ऋ० ७,६२,५; वा० य० २१,९; मै० ४,११,६६; १४,१४४; काठ० ४,१२७; तै० ब्रा० २,७,१५,६; ८,६,७ । (१२।२२) ऋ० ४,१,४; वा० य० २१,३; मै० ४,१०,१०८; ११,४८; १४,२५६; काठ० ३९,३८ । (१२।२३) ऋ० ४,१,५; वा० य० २१,४; मै० ४,१०,१०९; १४,२५७, काठ० ३४,३९ ।

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः[24] ॥
प्र ते यक्षि प्र त इयर्मि मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेषु ।
धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन्[25] (४) ॥
वि पाजसा[26] वि ज्योतिषा[27] ॥
स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीद्यत्[28] ॥
तꣳ सुप्रतीकꣳ सुदृशꣳ स्वञ्चमविद्वाꣳसो विदुष्टरꣳ सपेम ।
स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान् प्र हव्यमग्निरमृतेषु वोचत्[29] ॥
अꣳहोमुचे[30] विवेष यन्मा[31] वि न इन्द्रे[32]—न्द्र क्षत्त्र[33]—मिन्द्रियाणि शतक्रतो[34] ऽनु ते दायि[35] ॥
(सं, नो, वरुणꣳ, राजꣳ,-श्चतुश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥१२॥

[विश्वरूप-३५३ ।-स्त्वष्टे-३५४ ।-न्द्र ३४२ । ब्रह्मवादिनो २३० । नै-३०६ ।-प ३०७ । देवा २६० । अयज्ञो ३२९। ऽग्ने ३०३ । श्रीन् १९७ । निर्वीत-४४० ।-मायु-२४४ (-द्वादश ॥१२॥ ३६६५)]

[इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

अवशिष्टकर्माभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥] प्रजापति ऋषिः ।

प्रयाजविधिः ॥

समिधो यजति वसन्तमेवर्तूनामव रुन्धे तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवाव रुन्ध इडो यजति वर्षा एवाव रुन्धे बर्हिर्यजति शरदमेवाव रुन्धे स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मात् स्वाहाकृता हेमन् पशवोऽव सीदन्ति . समिधो यजत्युषस एव देवतानामव रुन्धे तनूनपातं यजति यज्ञमेवाव रुन्ध (१) इडो यजति पशूनेवाव रुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे[2] समानयत उपभृतस्तेजो वा

(१२।२४) ऋ० ७,८,४; वा० य० १२,३४; मै० २,७,१२२ । (१२।२५) ऋ० १०,४,१ । (१२।२६) ऋ० ३, १५,१; वा० य० ११,४९; मै० २,७,५८; काठ० १६,४८ । (१२।२७) [तै० सं० १०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्] । (१२।२८) ऋ० १०,११८,८; काठ० ७,१०४ । (१२।२९) ऋ० ६,१५,१०; काठ० ७,१०५ । (१२।३०) मै० ४,१२,५०; काठ० ८,४८ । (१२।३१) ऋ० ३,३२,१४; मै० ४,१२,४९; १४,२७४; काठ० ८,४९; ३८,८३ । (१२।३२) ऋ० १०,१५२,४; वा० य० ८,४४; १८,७०; सा० १८६८; अथर्व० १,२१,२; मै० ४,१२,५७; नि० ७,२ । (१२।३३) ऋ० १०,१८०,३; अथर्व० ७,८४,२; काठ० ८,५८ । (१२।३४) ऋ० ३,३७,९; अथर्व० २०,२०,२; मै० ४,१२,४५; काठ० ८,३८ । (१२।३५) ऋ० ६,२५,८; मै० ४,१२,४६; काठ० ८,३९; गो० ब्रा० २,८,५,७ । (१।१-२,४,६) ऐ० ब्रा० २, सं० ४ ।

*

आज्यं प्रजा बर्हिः प्रजास्वेव तेजो दधाति[3] स्वाहाकारं यजति वाचमेवाव रुन्धे[4] दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे[5] समिधो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तनूनपातं यजति (२) यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रति तिष्ठतीडो यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्यजति य एव देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठत्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठति[6] देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत् प्रयाजानां (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्नुदते[7] ऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै[8] यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते समिधो बह्वीरिव यजति तनूनपातमेकमिव मिथुनं तदिडो बह्वीरिव यजति बर्हिरेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य एवं वेद प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते[9] देवानां वा अनिष्टा देवता आसन्नथासुरा यज्ञमजिघांसन् ते देवा गायत्रीं व्यौहन् पञ्चाक्षराणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो वर्म यज्ञायाभवद्वर्म यजमानाय यत् प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्मैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै तस्माद्वरूथं पुरस्ताद्वर्षीयः पश्चाद्ध्रसीयो[10] देवा वै पुरा रक्षोभ्य (५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञं संस्थाप्यमपश्यन् तं स्वाहाकारेण प्रयाजेषु समस्थापयन् वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् स्वाहाकारेण प्रयाजेषु संस्थापयन्ति प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभि घारयति यज्ञस्य संतत्या अथो हविरेवाकरथो यथापूर्वमुपैति[11] पिता वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारयति पितैव तत् पुत्रेण साधारणं (६) कुरुते[12] तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न कथा पुत्रस्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्य[13]—स्कन्नमेव तद्यत् प्रयाजेष्विष्टेषु स्कन्दति[14] गायत्र्येव तेन गर्भं धत्ते सा प्रजां पशून् यजमानाय प्र जनयति[15] ॥

(रुन्धे, यजति, प्रयाजानां, प्र, रक्षोभ्यः, साधारणं, पञ्चत्रिंशच्च ३५) ॥ १ ॥

आज्यभागौ; ६ तदीये याज्यानुवाक्ये; ७–१७ प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च ॥

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति दधाति[1] पूर्वार्धे जुहोति तस्मात् पूर्वार्धे चक्षुषी[2] प्रबाहुग्जुहोति तस्मात् प्रबाहुक् चक्षुषी[3] देवलोकं वा अग्निना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकं सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायैवमिव हीमौ लोकावनयोर्लोकयोरनुख्यात्यै[4] राजानौ वा एतौ देवतानां (१) यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै तस्माद्राज्ञा मनुष्या विधृता[5] ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च पशून् दाधारोभयतोदतश्चेत्यृचमनूच्याऽऽज्यभागस्य जुषाणेन यजति तेनान्यतोदतो दाधारर्चमनूच्य हविष ऋचा यजति तेनोभयतोदतो दाधार[6] मूर्धन्वतीं पुरोऽनुवाक्यां

(११७) ऐ० ब्रा० ५, खं० ११ ।

भवति मूर्धानमेवैनꣳ समानानां करोति (२) नियुत्वत्या यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून् नि युवते केशिनꣳ ह दार्भ्यं केशी सात्यकामिरुवाच सप्तपदां ते शक्करीꣳ श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै वीर्येण प्र जातान् भ्रातृव्यान्नुदते प्रति जनिष्यमाणान् यस्यै वीर्येणोभयोर्लोकयोर्ज्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण पूर्वार्धेनानड्वान् भुनक्ति जघनार्धेन धेनुरिति पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति जातानेव भ्रातृव्यान् प्र णुदत उपरिष्टाल्लक्ष्मा (३) याज्या जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्त उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमौ लोकौ भवतो य एवं वेद पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति तस्मात् पूर्वार्धेनानड्वान् भुनक्त्युपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्य एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ वज्र आज्यं वज्र आज्यभागौ (४) वज्रो वषट्कारस्त्रिवृतमेव वज्रꣳ सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरत्यछम्बट्कारमपगूर्य वषट्करोति स्तृत्यै गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुग् याज्या ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति य एवं वेद प्रैवैनं पुरोऽनुवाक्यया ऽऽह प्र णयति याज्यया गमयति वषट्कारेणैवैनं पुरोऽनुवाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति (५) वषट्कारेण स्थापयति त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे द्व्यक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः पशुष्वेवोपरिष्टात् प्रति तिष्ठति गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति त्रिष्टुग् याज्यैषा वै सप्तपदा शक्करी यद्वा एतया देवा अशिक्षन् तदशक्नुवन् य एवं वेद शक्नोत्येव (६) यच्छिक्षति ॥ (देवानां, करोति,-परिष्टाल्लक्ष्मा,ऽऽज्यभागौ, प्रत्ये,-व, द्वे च २) ॥ २ ॥

आग्नेयपुरोडाशविधिः, ११ कपालनाशे प्रायश्चित्तं च ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स आत्मन्नाज्यमधत्त तं देवा अब्रुवन्नेष वाव यज्ञो यदाज्यमप्येव नोऽत्रास्त्विति सोऽब्रवीद्यजान् व आज्यभागावुप स्तृणानभि घारयानिति तस्माद्यजन्त्याज्यभागावुप स्तृणन्त्यभि घारयन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवीꣳष्ययातयाममाज्यमिति प्राजापत्य-(१)-मिति ब्रूयादयातयामा हि देवानां प्रजापतिरिति छन्दाꣳसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुरवत्तमधारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुरवत्तं जुहोति छन्दाꣳस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्त्यङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन् ते (२) ऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतꣳ सर्पन्तं तमब्रुवन्निन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत तमब्रुवन्नग्नये ध्रियस्वेति सोऽग्नयेऽध्रियत यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै तमब्रुवन् कथाऽहास्था

इत्यनुपाक्तोऽभूवमित्यब्रवीद्यथाऽक्षोऽनुपाक्तो (३) ऽवार्च्छैत्येवमवाऽऽरमित्युपरिष्टादभ्यज्याधस्तादु-पानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[५] सर्वाणि कपालान्यभि प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मिँल्लो-केऽभि जयति[६] यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतंकृत्यः सदेवत्वाय[७] भस्मनाऽभि वासयति तस्मान्मा᳟सेनास्थि छन्नं वेदेनाभि वासयति तस्मात् (४) केशैः शिरश्छन्नं[८] प्रच्युतं वा एतदस्माँल्लोकादगतं देवलोकं यच्छृत᳟ हविरनभिघारितमभिघा-र्योद्वासयति देवत्रैवैनद्गमयति[९] यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्यादथ यजमानः प्र मीयेत यद् द्वे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः प्र मीयेत संख्यायोद्वासयति यजमानस्य (५) गोपीथाय[१०] यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वपेद् द्यावापृथिव्यमेककपालमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति द्यावापृथिव्य एककपालो भवत्यनयोर्वा एतन्न-श्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनद्विन्दति प्रतिष्ठित्यै[११] ॥ (प्राजापत्यं, ते, ऽनुपाक्त,-स्तस्मा,-द्यजमानस्य, द्वात्रि᳟शच्च ३२) ॥ ३ ॥

वेदिनिर्माणम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवाना-मध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै[१] शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इत्याह वज्रमेव तत् स᳟ श्यति भ्रातृव्याय प्रहरिष्य[२]न्स्तम्बयजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भजति (१) तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति[३] त्रिर्हरति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो निर्भजति[४] तूष्णीं चतुर्थ᳟ हरत्यपरिमितादेवैनं निर्भजत्यु[५]द्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यु[६]द्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति[७] मूलं छिनत्ति भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति[८] पितृ-देवत्याऽतिखातेयतीं खनति प्रजापतिना (२) यज्ञमुखेन संमिता[९]मा प्रतिष्ठायै खनति यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति[१०] दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति देवयजनस्यैव रूपमकः[११] पुरीषवतीं करोति प्रजा वै पशवः पुरीषं प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोत्यु[१२]त्तरं परिग्राहं परि गृह्णात्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भज्याऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं परि गृह्णाति[१३] क्रूरमिव वा (३) एतत् करोति यद्वेदिं करोति धा असि स्वधा असीति योयुप्यते शान्त्यै[१४] प्रोक्षणीरा सादयत्यापो वै रक्षोघ्नी रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति यज्ञस्य संतत्यै[१५] यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति[१६] ॥ (भजति, प्रजापतिना, वै, त्रयस्त्रि᳟शच्च ३३) ॥ ४ ॥

(४।१) वा० य० १,२४; अथर्व० १९,५१,२; मै० १,१,२३; काठ० १,५; ऐ० ब्रा० ८,७। (४।२) सहस्र-भृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा......... । वा० य० १,२४। (४।१५) ....सादय द्विषतो........... । वा० य० १,२६।

बर्हिः प्रयोगः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यद्भिर्हवीꣳषि प्रौक्षीः केनाप इति ब्रह्मणेति ब्रूयादद्भिर्ह्येव हवीꣳषि प्रोक्षति
ब्रह्मणाऽप[1] इध्माबर्हिः प्रोक्षति मेध्यमेवैनत् करोति[2] वेदिं प्रोक्षत्यृक्षा वा एषाऽलोमकाऽमेध्या
यद्वेदिर्मेध्यामेवैनां करोति[3] दिवे त्वा ऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रो-(१)-क्षत्येभ्य
एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति[4] क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपो नि नयति शान्त्यै[5] पुरस्तात्
प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवैनं करोती[6]यन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितं[7] बर्हिः स्तृणाति
प्रजा वै बर्हिः पृथिवी वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रति ष्ठापयत्य[8]नतिदृश्नꣳ स्तृणाति प्रजयैवैनं पशु-
भिरनतिदृश्नं करोति[9] (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरꣳ सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमान-
मेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरो[10] ऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या[11] अनक्ति हवि-
ष्कृतमेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति[12] त्रेधाऽनक्ति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति[13]
न प्रति शृणाति यत् प्रतिशृणीयादनूर्ध्वंभावुकं यजमानस्य स्यादुपरीव प्र हरत्यु-(३)-परीव हि
सुवर्गो लोको[14] नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति[15] नात्यग्रं प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरेदत्यासारिण्य-
ध्वर्योर्नाशुका स्या[16]न्न पुरस्तात् प्रत्यस्येद्यत् पुरस्तात् प्रत्यस्येत् सुवर्गाल्लोकाद्यजमानं प्रति नुदेत्[17]
प्राञ्चं प्र हरति यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति[18] न विष्वञ्चं वि युयाद्यद्विष्वञ्चं वियुयात् (४)
स्त्र्यस्य जायेतो[19]र्ध्वमुद्यौत्यूर्ध्वमिव हि पुꣳसः पुमानेवास्य जायते[20] यत् स्फ्येन वोपवेषेण वा
योयुप्येत स्तृतिरेवास्य सा हस्तेन योयुप्यते यजमानस्य गोपीथाय[21] ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं
यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति तस्य क्व सुवर्गो लोक इत्याहवनीय इति ब्रूयाद्यत् प्रस्तरमाहव-
नीये प्रहरति यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति[22] वि वा एतद्यजमानो लिशते यत् प्रस्तरं
योयुप्यन्ते बर्हिरनु प्र हरति शान्त्या[23] अनारम्भण इव वा एतर्ह्यध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितो-
र्ध्रुवाऽसीतीमामभि मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति तिष्ठति न वेपनो भवत्य[24]गाꣳनग्नीदित्याह
यद्ब्रूयादगन्नग्निरित्य-(६)-ग्नावग्निं गमयेन्निर्यजमानꣳ सुवर्गाल्लोकाद्दहेदगन्नित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव
सुवर्गं लोकं गमयति[25] ॥ (प्र, करोति, हरति, वियुया,-द्वे,-तिं, सप्तदश च १७) ॥ ५ ॥

उपांशुयाजः, ९-१२ स्विष्टकृत् च ॥

अग्नेस्त्रयो ज्यायाꣳसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव
स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत् तं देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत्
तमशपद्धियाधिया त्वा वध्यासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धियाधिया घ्नन्ति शप्तो (१) हि
तमन्वविन्दन् तमब्रुवन्नुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य

---

(५१४) वा० य० ५,२६; ६,१,२५; ३७,१९; मै० १,२,७५; ९२; ३,८,२३; काठ० १,४४; २६,१२, ३१,२९;
श्रौ० पू० अ० २, खं० ३।

बहिःपरिधि स्कन्नान् तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति[९] परिधीन् परि दधाति रक्षसामपहत्यै सꣳ स्पर्शयति (२) रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्तात परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाꣳस्यप-हन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्टादेव रक्षाꣳस्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत यो यज्ञस्याऽऽर्त्या वसीयान्त्स्यादिति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां (३) पतये स्वाहेति स्कन्नमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदार्त्या यजमानो वसीयान् भवति भूयसीर्हि देवताः प्रीणाति जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपाꣳशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वायाग्निरमुष्मिँल्लोक आसीद्यमोऽस्मिन् ते देवा अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यन्नाद्येन देवा अग्नि-(४)-मुपामन्त्रयन्त राज्येन पितरो यमं तस्मादग्निर्देवानामन्नादो यमः पितृणाꣳ राजा य एवं वेद प्र राज्यमन्नाद्यमाप्नोति तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन् यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्रुद्रꣳ समर्धयति[१०] सकृत्सकृदव द्यति सकृदिव हि रुद्र उत्तरार्धादव द्यत्येषा वै रुद्रस्य (५) दिक् स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते[११] द्विरभि घारयति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै[१२] पशवो वै पूर्वा आहु-तय एष रुद्रो यदग्निर्यत् पूर्वा आहुतीरभि जुहुयाद्रुद्राय पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्यादतिहाय पूर्वा आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीथाय[१३] ॥ (रक्षः, स्पर्शयति, भूतानां,–मग्निꣳ, रुद्रस्य, सप्तत्रिꣳशच्च ३७) ॥६॥

इडोपह्वानम् ॥

मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छत स घृतं निषिक्तमविन्दत् सोऽब्रवीत् कोऽस्येश्वरो यज्ञेऽपि कर्तो-रिति तावब्रूतां मित्रावरुणौ गोरेवाऽऽवमीश्वरौ कर्तोः स्व इति तौ ततो गाꣳ समैरयताꣳ सा यत्र-यत्र न्यक्रामत ततो घृतमपीड्यत तस्माद्घृतपद्युच्यते तदस्यै जन्मोपहूतꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्ये-त्याहे-(१)-यं वै रथन्तरमिमामेव सहान्नाद्येनोप ह्वयते उपहूतं वामदेव्यꣳ सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशूनेव सहान्तरिक्षेणोप ह्वयते उपहूतं बृहत् सह दिवेत्याहैरं वै बृहदिरामेव सह दिवोप ह्वयते उपहूताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप ह्वयते उपहूता धेनुः (२) सहर्षभे-त्याह मिथुनमेवोप ह्वयते उपहूतो भक्षः सखेत्याह सोमपीथमेवोप ह्वयते उपहूता३ हो इत्या-हाऽऽत्मानमेवोप ह्वयते आत्मा ह्युपहूतानां वसिष्ठ इडामुप ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते चतुरुप ह्वयते चतुष्पादो हि पशवो[१०] मानवीत्याह मनुर्ह्येता–(३)–मग्रेऽपश्यद्घृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपीड्यत तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाꣳ समैरयताम्[११] ब्रह्म

(६।८) भुवपतये... । वा० य० २,२; भुवनस्य... । वा० य० ९,२०; १८,२८; २२,३२; मै० ३,८,१७; श्रौ० पू० अ० २, खं० १३ । (७।१०) ऐ० ब्रा० २, खं० १० ।

देवकृतमुपहूतमित्याह ब्रह्मैवोप ह्वयते[12] दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्या इत्याह देवमनुष्यानेवोप ह्वयते[13] य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं वर्धानित्याह (४) यज्ञाय चैव यजमानाय चाऽऽशिषमा शास्ते[14] उपहूते द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिवी एवोप ह्वयते[15] पूर्वजे ऋतावरी इत्याह पूर्वजे ह्येते ऋतावरी देवी देवपुत्रे इत्याह देवी ह्येते देवपुत्रे[16] उपहूतोऽयं यजमान इत्याह यजमानमेवोप ह्वयते[17] उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण उपहूतो दिव्ये धामन्नुपहूत (५) इत्याह प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूयो हविष्करणꣳ सुवर्गो लोको दिव्यं धामे[18]—दमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामोप ह्वयते[19] विश्वमस्य प्रियमुपहूतमित्याहाछम्बट्कारमेवोप ह्वयते[20] ॥
(आह, धेनु,-रेता,-माहो,-पहूत,-श्चतुस्त्रिꣳशच ३४) ॥ ७ ॥

इडाभक्षणं, ७-१५ प्राशित्रभक्षणं च ॥

पशवो वा इडा स्वयमा दत्ते काममेवाऽऽत्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रयच्छति[1] वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै[2] चतुरवत्तं भवति हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं[3] यद्धोता प्राश्नीयाद्धोता (१) ऽऽर्तिमार्च्छेद्यदग्नौ जुहुयाद्रुद्राय पशूनपि दध्यादपशुर्यजमानः स्याद्वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवैनज्जुहोति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै[4] प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणां ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति[5] वि वा एतद्यज्ञं (२) छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्नन्त्यद्भिर्मार्जयन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञꣳ सं तन्वन्ति[6] देवा वै यज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्त्स यज्ञमविध्यत् तं देवा अभि समगच्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुवन्त्स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमꣳ राधयिष्याम इति तत् स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्त्वं तस्याऽऽविद्धं नि-(३)-रकृन्तन् यवेन सम्मितं तस्माद्यवमात्रमव द्ये[7]—द्यज्ज्यायोऽवद्येद्रोपयेत् तद्यज्ञस्य यदुप च स्तृणीयादभि च घारयेदुभयतः सꣳश्वायि कुर्यादवदायाभि घारयति द्विः सं पद्यते द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै[9] यत् तिरश्चीनमतिहरेदनभिविद्धं यज्ञस्याभि विध्येदग्रेण परि हरति तीर्थेनैव परि हरति[10] तत् पूष्णे पर्यहरन् तत् (४) पूषा प्राश्य दतोऽरुणत् तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अब्रुवन् वि वा अयमार्ध्यप्राशित्रियो वा अयमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहरन्त्सोऽबिभेद्बृहस्पतिरित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति[11] स एतं मन्त्रमपश्यत् सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्न हि सूर्यस्य चक्षुः (५) किं चन हिनस्ति[12] सोऽबिभेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हिꣳसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामीत्यब्रवीत् सवितृप्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा

(७।१२-१९) श्रौ० पू० अ० १, खं० ७-९ । (८।१३-१४) वा० य० २,११; अथर्व० १९,५१,२; गो० १,१,२३; काठ० १,५; ऐ० ब्रा० ८,७; श्रौ० पू० अ० १, खं० १३ ।

देवताभिः प्रत्यगृह्णात्[१३] सोऽबिभेत् प्राश्नन्तं मा हिंसिष्यतीत्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्न ह्यग्नेरास्यं किं चन हिनस्ति सोऽबिभेत् (६) प्राशितं मा हिंस्यतीति ब्राह्मणस्योदरेणेत्यब्रवीन्न हि ब्राह्मणस्योदरं किं चन हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठो[१४] ऽप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति यः प्राशित्रं प्राश्नात्यद्भिर्मार्जयित्वा प्राणान्त्सं मृशतेऽमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते[१५] ॥ (होता, यज्ञं, नि,-ष्ट,-चक्षु,-रबिभे,-चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ८ ॥

अनुवाकाः, १२-२२ सूक्तवाकाश्च ॥

अग्नीध आ दधात्यग्निमुखानेवर्तून् प्रीणाति[१] समिधमा दधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो समिद्वत्येव जुहोति[२] परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैनान्[३] त्सकृत्सकृत् सं मार्ष्टि पराङिव ह्येतर्हि यज्ञश्चतुः सं पद्यते चतुष्पादः पशवः पशूनेवाव रुन्धे[५] ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा एतर्हि यज्ञः श्रितो (१) यत्र ब्रह्मा यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनमा रभते[६] यद्धस्तेन प्रमीवेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्ष्णा शीर्षक्तिमान्त्स्याद्यत् तूष्णीमासीताऽसंप्रत्तो यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै यज्ञः श्रितो यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनꣳ सं प्र यच्छति[७] देव सवितरेतत् ते प्रा-(२)-ऽऽहेत्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने तेभ्य एवाऽऽशिषमा शास्तेऽनार्त्यै[८] आश्राव्याऽऽह देवान् यजेति[९] ब्रह्मवादिनो वदन्तीष्टा देवता अथ कतम एते देवा इति छन्दाꣳसीति ब्रूयाद्गायत्रीं त्रिष्टुभं (३) जगतीमित्यथो खल्वाहुर्ब्राह्मणा वै छन्दाꣳसीति तानेव तद्यजति[१०] देवानां वा इष्टा देवता आसन्नथाग्निर्नोदज्वलत् तं देवा आहुतीभिरनूयाजेष्वन्वविन्दन् यदनूयाजान् यजत्यग्निमेव तत् समिन्धे[११] एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसीत् स एतर्हि यज्ञस्याऽऽशिषमवृङ्क्त यद्ब्रूयादेत-(४)-दु द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेनाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽशिषं गमयेदिदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयत्यार्[१२] ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्याहेदमरात्स्मेति वावैतदाहो[१३] पश्रितो दिवः पृथिव्योरित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रितः[१४] ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी (५) स्तामित्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[१५] यद्ब्रूयात् सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्याद्यदा हि प्रमीयतेऽथेमामुपावस्यति सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्वरीयसीमेवास्मै गव्यूतिमा शास्ते न प्रमायुको भवति[१६] तयोराविद्यग्निरिदꣳ हविरजुषतेत्याह या अयाक्ष्म (६) देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह[१७] यन्न निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदा शास्तेऽयं यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयत्या[१८] युरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्त इत्याहाऽऽ-

---

(१६) श्रौ० पू० अ० १, खं० १३। (१८,१३,१५-१८,२०) श्रौ० पू० अ० १, खं० ९।

शिर्षमेवैतामा शास्ते[१९] सजातवनस्यामा शास्त इत्याह प्राणा वै संजाताः प्राणानेव (७) नान्तरेति[२०] तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते वयमग्नेर्मानुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं मनुष्येभ्य इति वावैतदाहे[२१]ह गतिर्वामस्येदं च नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करोत्यात्मनोऽनार्त्यै[२२] ॥ (श्रितः, प्र, त्रिष्टुभं,- मेनद्, द्यावापृथिवी, अयाक्षै,-न, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥ ९ ॥

शंयुवाकमन्त्रव्याख्या, ४-७ पत्नीसंयाजाश्च ॥

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन् ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञꣳ स्वगा कुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्दधानो यजातै सा मे यज्ञस्याऽऽशीरसदिति तस्माद्यदब्राह्मणोक्तोऽश्रद्दधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया (१) इति योऽपगुरातै शतेन यातयाद्यो निहनत् सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कद्य पाꣳसून्त्संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नापं गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति[१] तच्छंयोरा वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तत् स्वगा करोति[२] त-(२)-च्छंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति[३] गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्याहाऽऽशिर्षमेवैतामा शास्ते[४] सोमं यजति रेत एव तद्दधाति त्वष्टारं यजति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाग्निं गृहपतिं यजति प्रतिष्ठित्यै[५] जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३) यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्य पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय[६] पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः पङ्क्त्युदयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुः पञ्चमं पङ्क्तिमेवानु प्रयन्ति पङ्क्तिमनूद्यन्ति ॥ (प्रजाया,-हरत्, क्रियते, त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥१०॥

संवर्गेष्टिहौत्रमन्त्रः ॥ विश्वे देवा ऋषयः । गायत्री, १८-१९ अनुष्टुप् ।

युक्ष्वा हि देवहूतमाꣳ अश्वाꣳ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्व्यः सदः[१] ॥
उत नो देव देवाꣳ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्विश्वा वार्या कृधि[२] ॥
त्वꣳ ह यद्यविष्ठ्य सहसः सूनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः[३] ॥
अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम्[४] ॥
तं नेमिमृभवो यथा ऽऽ नमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञ-(१)-मङ्गिरः[५] ॥

(९।२२) नमो देवेभ्यः । वा० य० २,७ । (१०।२-४) ऋ० परि० ३६,१५; गृह्य सू० अ० ३. खं० ५, मै०४,२१; मै० ४,१३,७० । (११।१) ऋ० ८,७५,१; वा० य० १३,३७; ३३,४; मै० २,७,२३६; ४,११,१२८; काठ० ७,१०६; २२,११ । (११।२) ऋ० ८,७५,२; मै० ४,११,१२८; काठ० ७,१०७ । (११।३) ऋ० ८,७५,३; मै० ४,११, १२९; काठ० ७,१०८ । (११।४) ऋ० ८,७५,४; वा० य० १५,२१; मै० २,७,२०९; १३,१३, ४,११,१३०; काठ० ७,१०९; १६,१९५ । (११।५) ऋ० ८,७५,५; मै० ४,११,१३१; काठ० ७,११० ।

*

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् [६] ॥
कमु ष्विदस्य सेनयाऽग्नेरपाकचक्षसः । पणिं गोषु स्तरामहे [७] ॥
मा नो देवानां विशः प्रस्नातीरिवोस्राः । कृशं न हासुरघ्नियाः [८] ॥
मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अꣳहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् [९] ॥
नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः । अमै-(२)-रमित्रमर्दय [१०] ॥
कुवित् सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेषिषो रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि [११] ॥
मा नो अस्मिन् महाधने परा वर्ग्भारभृद्यथा । संवर्गꣳ सꣳ रयिं जय [१२] ॥
अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिषक्तु दुच्छुना । वर्धा नो अमवच्छवः [१३] ॥
यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा । तं घेदग्निर्वृधाऽवति [१४] ॥
परस्या अधि (३) संवतोऽवराꣳ अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताꣳ अव [१५] ॥
विद्मा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुम्नमीमहे [१६] ॥
य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वꣳसगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ [१७] ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषꣳ स्तोमं चाग्नये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते [१८] ॥
सꣳ समिद्युवसे वृषन्न-(४)-ग्ने विश्वान्यर्य आ ।
इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर [१९] ॥
प्रजापते [२०] स वेद [२१] सोमापूषणे [२२] मौ देवौ [२३] ॥

(यज्ञ,-ममै,-राधि, वृष,-श्चैकान्नविꣳशतिश्च १९) ॥११॥

(११।६) ऋ० ८,७५,६; मै० ४,११,१३२; कस्मै... । काठ० ७,१११ । (११।७) ऋ० ८,७५,७; मै० ४,११, १३३; काठ० ७,११२ । (११।८) ऋ० ८,७५,८; मै० ४,११,१३४; काठ० ७,११३ । (११।९) ऋ० ८,७५,९; मै० ४,११,१३५; काठ० ७,११४; नि० ५,२३ । (११।१०) ऋ० ८,७५,१०; काठ० ७,११५; ......अग्ना...... । मै० ४,११,१३६; सा० ११,१६४८ । (११।११) ऋ० ८,७५,११; सा० १६४९; ...गइष्टये... । मै० ४,११,१३८; काठ० ७,११६ । (११।१२) ऋ० ८,७५,१२; सा० १६५०; मै० ४,११,१३९; काठ० ७,११७ । (११।१३) ऋ० ८,७५,१३; मै० ४,११,१४१ । (११।१४) ऋ० ८,७५,१४; मै० ४,११,१४० । (११।१५) ऋ० ८,७५, १५; वा० य० ११,७१; मै० २,७,८०; काठ० ७,११८; १६,७० । (११।१६) ऋ० ८,७५,१६ । (११।१७) ऋ० ६,१६,३९; सा० १७०७ । (११।१८) ऋ० ५,७,१; वा० य० १५,२९; मै० ४,११,१४; काठ० २,९३ । (११।१९) ऋ० १०,१९१,१; वा० य० १५,३०; अथर्व० ६,६३,४; मै० २,१३,४०; काठ० २,९२ । (११।२०) ऋ० १०,१२१,१०; वा० य० १०,२०; २३,६५; अथर्व० ७,७९,४; ८०,३; मै० २,६,४१; काठ० १५,२७ । (११।२१) ऋ० ४,८,३; १०,२६,३; काठ० १२,५२ । (११।२२) ऋ० २,४०,१,३; मै० ४,११,४२; १४,७; काठ० ८,७०; ११,४३; तै० ब्रा० २,८,१,५ । (११।२३) ऋ० २,४०,२; मै० ४,११,४३; काठ० ८,७१ ।

पितृयज्ञहविषां हौत्रमन्त्राः ॥ विश्वे देवा ऋषयः । त्रिष्टुप्, १,१२ अनुष्टुप्, ५ जगती ।

उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे[1] ॥
त्वꣳ सोम प्रचिकितो मनीषा त्वꣳ रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् ।
तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः[2] ॥
त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
वन्वन्नवातः परिधीꣳरपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा (१) नः[3] ॥
त्वꣳ सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ ।
तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥
अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवीꣳषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिꣳ सर्ववीरं दधातन[5] ॥
बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।
त आ गतावसा शन्तमेनाथास्मभ्यꣳ (२) शं योररपो दधात[6] ॥
आऽहं पितॄन्त्सुविदत्राꣳ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहाऽऽगमिष्ठाः[7] ॥
उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥
उदीरतामवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं (३) य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु[9] ॥
इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनꣳ सुवृजनासु विक्षु[10] ॥

(१२।१) ...नि धीमह्युशन्तः... । ऋ० १०,१६,१२; वा० य० १९,७०; अथर्व० १८,१,५६–५७; मै० १,१०,४३; ४,१०,१३०; काठ० २१,५९ । (१२।२) ऋ० १,९१,१; वा० य० १९,५२; मै० ४,१०,१३३; काठ० २१,६० । (१२।३) ऋ० ९,९६,११; वा० य० १९,५३; मै० ४,१०,१३४; काठ० २१,६१ । (१२।४) ऋ० ८,४८,१३; वा० य० १९,५४; मै० ४,१०,१३५; काठ० २१,६२ । (१२।५) ऋ० १०,१५,११; वा० य० १९,५९; अथर्व० १८,३,४४; मै० ४,१०,१४३; काठ० २१, ६६ । (१२।६) ऋ० १०,१५,४; वा० य० १९,५५; अथर्व० १८,१,५१; मै० ४,१०,१३६; काठ० २१,६३; नि० ४.२१ । (१२।७) ऋ० १०,१५,३; वा० य० १९,५६; अथर्व० १८,१,४५; मै० ४,१०,१३८; काठ० २१,६४ । (१२।८) ऋ० १०,१५,५; वा० य० १९,५७; अथर्व० १८,३,४५; मै० ४,१०, १३७; काठ० २१,६५ । (१२।९) ऋ० १०,१५,१; वा० य० १९,४९; अथर्व० १८,१,४४; मै० ४,१०,१४४; नि० ११,१८ । (१२।१०) ऋ० १०,१५,२; वा० य० १९,६८; अथर्व० १८,१,४६; मै० ४,१०,१३९ ।

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशुषाणाः ।
शुचीदयन् दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥[११]
यदग्ने (४) कव्यवाहन पितॄन् यक्ष्यृतावृधः ।
प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥[१२]
त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीꣳषि ॥[१३]
मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।
याꣳश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति[१४] (५) ॥
इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥[१५]
अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तꣳ हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्य[१६] ॥
अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे (६) स्याम[१७] ॥
(भवा,-ऽस्मभ्य,-मसु,-मग्ने, मदन्ति, सौमनस, एकं च १) ॥१२॥

[सविध-३३५ ।-श्चक्षुषी ३०२ । प्रजापति-२८२ ।-दैवस्यं १८३ । ब्रह्मवादिनो ३१७ । ऽग्ने २८७ ।-मेंधुः २८४ । पशवो ३४४ । ऽग्नीधं ३९६ । देवा १८३ । युक्तौ २१९ । शंतो ३०१ । (द्वादश ॥१२॥ ३४३३)]

[॥ इति द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥]

[वायव्यं ३२७८ । प्रजापति-३५२६ ।-रादित्येभ्यो २९६५ । देवा २४०६ । विश्वरूपः ३६६५ । समिधः ३४३३ । (षट् ॥६॥ १९२७३)]

॥ इति द्वितीयं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ २ ॥

(१२।११) ऋ० ४,२,१६; वा० य० १९,६९; अथर्व० १८,३,२१ । (१२।१२) यो अग्निः कव्यवा०...क्षदता... । प्रेदु...वोचति... ॥ ऋ० १०,१६,११; वा० य० १९,६५ । (१२।१३) अथर्व० १८,३,४२; ऋ० १०,१५,१२; ...कव्यवाहना०...कृत्वी । वा०य० १९,६६; अभूद् दूतः प्रहितो जातवेदाः सायं न्यह्न उपवन्द्यो नृभिः । अथर्व० १८, ४,६५ । (१२।१४) ऋ० १०,१४,३; अथर्व० १८,१,४७; मै० ४,१४,२३३ । (१२।१५) ऋ० १०,१४,४; अथर्व० १८,१,६०; मै० ४,१४,२३२ । (१२।१६) ऋ० १०,१४,५; अथर्व० १८,१,५९; मै० ४,१४,२३१ । (१२।१७) ऋ० १०१४,६; वा० य० १९,५०; अथर्व० १८,१,५८; नि० ११,१९ ।

अथ तृतीयं काण्डम्।

न्यूनकर्माभिधानम्।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥] विश्वे देवा ऋषयः।

दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्रेषु अमेध्यदर्शने वर्षणे च वक्तव्यौ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत स सर्पानसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वयाꣳस्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवादमपश्यत् तमवदत् ततो वै स प्रजा असृजत यत् तपस्तप्त्वा दीक्षितवादं वदति प्रजा एव तद्यजमानः (१) सृजते[2] यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपास्माद्दीक्षा क्रामति नीलमस्य हरो व्येत्यबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाꣳ श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीरित्याह नास्माद्दीक्षाऽप क्रामति नास्य नीलं न हरो व्येति[3] यद्वै दीक्षितमभिवर्षति दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षां (२) तपोऽस्य निर्घ्नन्त्युन्दतीर्बलं धत्तौजो धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्टेत्याहैतदेव सर्वमात्मन् धत्ते नास्यौजो बलं न दीक्षां न तपो निर्घ्नन्त्यग्निर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वरꣳ रक्षाꣳसि हन्तोः (३) भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एनꣳ सं पारयत्ये[5]दमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनꣳ ह्येष पृथिव्या आगच्छति यो यजते[6] विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे ह्येतद्देवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा[7] (४) ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याहर्क्सामाभ्याꣳ ह्येष यजुषा सन्तरति यो यजते[8] रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[9] ॥ (यजमानो, दीक्षाꣳ, हन्तो,-ब्राह्मणा,- श्चतुर्विꣳशतिश्च २४) ॥ १ ॥

सोमोपस्थानमन्त्राः, अध्वर्युकर्तव्यविषयश्च ॥

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोमानाꣳ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूताद्यो वै सोमꣳ राजानꣳ साम्राज्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाꣳ साम्राज्यं छन्दाꣳसि खलु वै सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो लोकः पुरस्तात् सोमस्य क्रयादेवमभि मन्त्रयेत साम्राज्यमेवै- (१) -नं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाꣳ साम्राज्यं[3] यो वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राश्नन्ति न जुह्वत्यथ

(१।१) काठ० ३४,१२; ऐ० ब्रा० ५, खं० ३२। (१।५) श्रौ० पू० ४, खं० ४। (१।६-९) ......यत्र देवासो...। ...रन्तो यजुर्भी...। वा० य० ४,१। (२।१) वा० य० ७,२४।

क्वं तानूनप्त्रं प्रति तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रूयात्[4] त्रिरव जिघ्रेत् प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीत्येषा वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति[5] यो (२) वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत् तिष्ठन्ना श्रावयेदेषा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति[6] यदभिक्रम्य जुहुयात् प्रतिष्ठाया इयात् तस्मात् समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै[7] यो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति स्रुग्वा अस्य स्वं वायव्यमस्य (३) स्वं चमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं वा चमसं वाऽनन्वारभ्याऽऽश्रावयेत् स्वादियात् तस्मादन्वारभ्याऽऽश्राव्य स्वादेव नैति[8] यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य स्तोत्रमुपाकरोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रतिष्ठितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितान्युक्थान्यप्रतिष्ठितो यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्वर्युर्वायव्यं वै सोमस्य प्रतिष्ठा चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः स्तोमस्य स्तोम उक्थानां ग्रहं वा (४) गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यात् प्रत्येव सोमं स्थापयति प्रति स्तोमं प्रत्युक्थानि प्रति यजमानस्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः[9] ॥

(एव, यो,ऽस्य, वै,-द्वात्रिंशतिश्च १९) ॥ २ ॥

सोमक्रयणीपदाञ्जनम्, २-३ पशुश्रपणार्थस्याग्नेः प्रणयनम्, ४ पशोरवदाननाशे प्रायश्चित्तं, ५ पश्वपहर्तृनाशार्थं होमश्च ॥

यज्ञं वा एतत् सं भरन्ति यत् सोमक्रयण्यै पदं यज्ञमुखं हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्याद्यज्ञमुख एव यज्ञमनु सं तनोति[1] प्राञ्चमग्निं प्र हरन्त्युत् पत्नीमा नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्तयन्त्यथ वा अस्यैष धिष्णियो हीयते सोऽनु ध्यायति स ईश्वरो रुद्रो भूत्वा (१) प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोर्यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रपणं हरेत् तेनैवैनं भागिनं करोति[2] यजमानो वा आहवनीयो यजमानं वा एतद्वि कर्षन्ते यदाहवनीयात् पशुश्रपणं हरन्ति स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्याद्यजमानस्य सात्मत्वाय[3] यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमव द्येत् सैव ततः (२) प्रायश्चित्तिर्ये पशुं विमथ्नीरन् यस्तान् कामयेताऽऽर्तिमार्च्छेयुरिति कुविदङ्गेति नमोवृक्तिवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहुयान्नमोवृक्तिमेवैषां वृङ्क्ते ताजगार्तिमार्च्छन्ति[4] ॥ (भूत्वा, ततः, षड्विंशतिश्च २६) ॥ ३ ॥

पशूपाकरणमन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्, १,९-१० अनुष्टुप्, ११-१२ द्विपदा ।

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या इमाः ।
तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाꣳ अनु मन्यताम्[1] ॥
इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये ।
अनु मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम्[2] ॥

(३।५) ऋ० १०,१२१,२; वा० य० १०,२२; १९,६; २३,२८; अथर्व० २०,१२५,२; मै० १,११,३१; २,३,४०, ३,१२,३८; काठ० १२,२५; १४,२२; ३७,५५ । (४।१) ता अस्मै...प्र... । काठ० ३०,३६; अपस्तम्ब श्रौ० सू० ७,१२,८; मा० श्रौ० १,८,३,१ । (४।२) मा० श्रौ० १,८,३,१ ।

प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्ति पूर्वे प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् ।
सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः[3] ॥
येषामीशे (१) पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम् ।
निष्क्रीतोऽयं यज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु[4] ॥
ये बध्यमानमनु बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा चक्षुषा च ।
अग्निस्ताꣳ अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संविदानः[5] ॥
य आरण्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।
वायुस्ताꣳ अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संविदानः[6] ॥
प्रमुञ्चमाना (२) भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः ।
उपाकृतꣳ शशमानं यदस्थाज्जीवं देवानामप्येतु पाथः[7] ॥
नाना प्राणो यजमानस्य पशुना यज्ञो देवेभिः सह देवयानः ।
जीवं देवानामप्येतु पाथः सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः[8] ॥
यत् पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वꣳहसः[9] ॥
शमितार उपेतन यज्ञं (३) देवेभिरिन्वितम् । पाशात् पशुं प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं परि[10] ॥
अदितिः पाशं प्र मुमोक्त्वेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि[11] ॥
अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मिन् प्रति मुञ्चामि पाशम्[12] ॥
त्वामु ते दधिरे हव्यवाहꣳ शृतंकर्तारमुत यज्ञियं च ।
अग्ने सदक्षः सतनुर्हि भूत्वाऽथ हव्या जातवेदो जुषस्व[13] ॥
जातवेदो वपया गच्छ देवान् त्वꣳ (४) हि होता प्रथमो बभूथ ।
घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व स्वाहाकृतꣳ हविरदन्तु देवाः[14] ॥
स्वाहा देवेभ्यो[15] देवेभ्यः स्वाहा[16] ॥ (ईशे, प्रमुञ्चमाना, यज्ञं, त्वꣳ, षोडश च १६) ॥ ४ ॥

पशूपाकरणविधिः ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषाꣳ रुद्रोऽधिपतिर्यदेताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्याऽऽलभत

(४।३) ...प्रतिगृह्णन्ति... । दिवं गच्छ प्रति तिष्ठा शरीरैः स्वर्गं... । अथर्व० २,३४,५; ......अधिनिश्र०... । हुतो... ॥ काठ० ३०,३८; (४।४) अथर्व० २,३४,१; काठ० ३०,४१ । (४।५) अथर्व० २,३४,३; मै० १,२,१०२; काठ० ३०,३९,४८ । (४।६) अथर्व० २,३४,४; काठ० ३०,४०,४८ । (४।७) अथर्व० २,३४,२; काठ० ३०,४२। (४।८) काठ० ३०,४३,४९ । (४।९) वा० य० २०,१४ (उत्तरार्धः) । (४।१०) मै० १,२,१०७; काठ० ३०,४४ । (४।११) मै० १,२,१०८ (पूर्वार्धः); काठ० ३०,४५ (पूर्वार्धः) । (४।१२) मै० १,२,१०८ (उत्तरार्ध.); काठ० ३०,४५ (उत्तरार्धः) । (४।१३) ऋ० ७,१७,६; काठ० ३०,४६ । (४।१४) काठ० ३०,४७ । (४।१५-१६) वा० य० ६,११; मै० १,१०,४,६; काठ० [अश्वमेधः] १,६ ।

आत्मनो ऽनार्त्यै द्वाभ्यामुपाकरोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जुहोति पाङ्क्ताः पशवः पशूनेवाव रुन्धे मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै (१) यत् पशुर्मायुमकृतेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह यथायजुरेवैतद्वपायां वा आह्रियमाणायामग्नेर्मेधोऽप क्रामति त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति वपामभि जुहोत्यग्नेरेव मेधमव रुन्धेऽथो शृतत्वाय पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां (२) जुहोति तानेवोभयान् प्रीणाति ॥ (व्यावृत्त्यै, वपां, पञ्च च ५) ॥ ५ ॥

आग्नीध्राभिमर्शनादिविधयः, द्रोणकलशाद्यासादनमन्त्रविशेषाश्च ॥ विश्वेदेवाः ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्यर्चाऽऽग्नीध्रमभि मृशेद् वैष्णव्या हविर्धानमाग्नेय्या स्रुचो वायव्यया वायव्यान्यैन्द्रिया सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप चरति न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवति युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण (१) ते सह युनज्मि वाचꣳ सह सूर्येण ते युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री छन्द उपाꣳशोः पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्रवायुवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमस्यश्विनौ देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि सूर्यो देवता बृहती (२) छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि चन्द्रमा देवता सतो बृहती छन्दो मन्थिनः पात्रमसि विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द आग्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्थानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट् छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि ॥
(अन्तरिक्षेण, बृहती, त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥ ६ ॥

सर्भातयोर्यजमानयोः प्रयोगाः केचिन्मन्त्राश्च ॥

भूतेष्टका वा अध्वर्युर्यजमानस्येष्टगः खलु वै पूर्वोऽर्धः क्षीयत आसन्यान्मा मन्त्रात् पाहि कस्याश्चिदभिशस्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुयादात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म नह्यते ऽनार्त्यै संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अभिभूत्यै स्वाहा प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासिष्टं देवतासु वा एते प्राणापानयो-(१)-र्व्यायच्छन्ते येषाꣳ सोमः समृच्छते संवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्याह छन्दाꣳसि वै संवेश उपवेशश्छन्दोभिरेवास्य छन्दाꣳसि वृङ्क्ते प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरुत्वतीः प्रतिपदो विजित्या उभे बृहद्रथन्तरे भवत

(५।५-८) [तै० सं० ३।१।४।१०-१४]। (६।४, ८-९, ११-१४) वा० य० १४,२०; काठ० ३९,१० ।

इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य वाव रथन्तरꣳ श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्तरेति भूतं (२) वाव रथन्तरं भविष्यद्बृहद् भूताच्चैवैनं भविष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथन्तरमपरिमितं बृहत् परिमिताच्चैवैनमपरिमिताच्चान्तरेति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेताꣳ स एतज्जमदग्निर्विहव्यमपश्यत् तेन वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहव्यꣳ शस्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते[10] (३) यस्य भूयाꣳसो यज्ञक्रतव इत्याहुः स देवता वृङ्क्त इति यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तात् स्यादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता वृङ्क्ते वसीयान् भवति[11] ॥ (प्राणापानयो,-र्भूतं, वृङ्क्ते,ऽष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥ ७ ॥

उपांशुग्रहाभिषवः विधिः, मन्त्राश्च ॥ २-४ त्रिष्टुप् ।

निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत व्यानं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयताङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून् मे तर्पयत गृहान् मे तर्पयत गणान् मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत तर्पयत मा (१) गणा मे मा वि तृषन्नोषधयो वै सोमस्य विशो विशः खलु वै राज्ञः प्रदातोरीश्वरा ऐन्द्रः सोमो

ऽवीवृधं वो मनसा सुजाता ऋतप्रजाता भग इद्वः स्याम ।
इन्द्रेण देवीर्वीरुधः संविदाना अनु मन्यन्ताꣳ सवनाय सोम—

—मित्याहौषधीभ्य एवैनꣳ स्वायै विशः स्वायै देवतायै निर्याच्याभि षुणोति[2] यो वै सोमस्याभिषूयमाणस्य (२) प्रथमोऽꣳशुः स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून् यजमानस्य निर्हन्तोस्तमभि मन्त्रयेताऽऽ मोऽस्कान्त्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिषमेवैतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनामनिर्घाताय[3]

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च (३) पूर्वः ।
तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः[4] ॥
(मा,ऽभिषूयमाणस्य, च, दश च १०) ॥ ८ ॥

ग्रहमन्त्रोच्चारणादिधर्माः, आधारभ्रात्रमन्त्राश्च ॥ २-४ त्रिष्टुप् ।

यो वै देवान् देवयशसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययशसेन देवयशस्येव देवेषु भवति मनुष्ययशसी मनुष्येषु यान् प्राचीनमाग्रयणाद् ग्रहान् गृह्णीयात् तानुपाꣳशु गृह्णीयाद्यानूर्ध्वाꣳस्तानुपब्दिमतो

(८।१) वा० य० ६,३०-३१; मै० १,३,८; काठ० ३,१०। (८।४) ......प्रथमाँ......सृमि०...... .. । समानं... ..... ॥ ऋ० १०,१७,११; वा० य० १३,५; अथर्व० १८,४,२८; मै० २,५,१५; ७,२१०; काठ० १३,११; १६,१८५; ३५,५१ ।

देवानेव तद्देवयशसेनार्पयति मनुष्यान् मनुष्ययशसेन देवयशस्येव देवेषु भवति मनुष्ययशसी मनुष्येष्व—

—ग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान् वैश्वानरो महिना विश्वशम्भूः ।
स नः पावको द्रविणं दधात्वा-(१)-युष्मन्तः सहभक्षाः स्याम[२] ॥
विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युः ।
आयुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानाꣳ सुमतौ स्याम[३] ॥
इदं तृतीयꣳ सवनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त ।
ते सौधन्वनाः सुवरानशानाः स्विष्टिं नो अभि वसीयो नयन्तु[४] ॥

आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो हूयन्तेऽनायतना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवतीर्याः (२) सौम्यास्ता अनायतना ऐन्द्रवायवमादायाऽऽघारमा घारयेदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पशवे नो जनाय विश्वस्मै भूतायाध्वरोऽसि स पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहुतीरायतनवतीः करोत्यायतनवान् भवति य एवं वेदाथो द्यावापृथिवी एव घृतेन व्युनत्ति ते व्युत्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति (३) य एवं वेदै[५]—

—ष ते रुद्र भागो यं निरयाचथास्तं जुषस्व विदेर्गौपत्यꣳ रायस्पोषꣳ सुवीर्यꣳ संवत्सरीणाꣳ स्वस्तिम्[६] ॥

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् स आऽगच्छत् सोऽब्रवीत् कथा मा निरभागिति न त्वा निरभाक्षमित्यब्रवी[७]—दङ्गिरस इमे सत्रमासते ते (४) सुवर्गं लोकं न प्र जानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशवस्ताꣳस्ते दास्यन्तीति तदेभ्योऽब्रवीत् ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव आसन् तानस्मा अददु[८]—स्तं पशुभिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छत् सोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै (५) मह्यमिमानित्यब्रवीन्न वै तस्य त ईशत इत्यब्रवीद्यद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति तस्माद्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यꣳ सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽभजाथ ते पशून् नाभि मꣳस्य इति तस्मा एतं मन्थिनः सꣳस्रावमजुहोत् ततो वै तस्य रुद्रः पशून् नाभ्यमन्यत यत्रैत-(६)-मेवं विद्वान् मन्थिनः सꣳस्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः पशूनभि मन्यते[१०] ॥ (दधातु, या, भवति, ते, वा, एत,-मेकादश च ११) ॥ ९ ॥

---

(९१२) अथर्व० ६,४७,१; मै० १,३,३६; ४,७,१४; काठ० ३०,२६;३३ । (९१३) अथर्व० ६,४७,२; काठ० ३०,२७ । (९१४) अथर्व० ६,४७,३; काठ० ३०,२८ । (९१६) वा० य ३,५७; मै० १,१०,२२,४९; काठ० ९, २९,३३; ३६,२६-२७ ।

प्रवृतहोमादिमन्त्राभिधानम्॥ २ गायत्री, ३-५ त्रिष्टुप्, ९ अनुष्टुप्।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाक् ।
यद्वाचो मधुमत् तस्मिन् मा धाः स्वाहा सरस्वत्यै[1] ॥
ऋचा स्तोमꣳ समर्धय गायत्रेण रथन्तरम् । बृहद्गायत्रवर्तनि[2] ॥
यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अꣳशुर्बाहुच्युतो धिषणयोरुपस्थात् ।
अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि[3] ॥
यो द्रप्सो अꣳशुः पतितः पृथिव्यां परिवापात् (१) पुरोडाशात् करम्भात् ।
धानासोमान्मन्थिन इन्द्र शुक्रात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि[4] ॥
यस्ते द्रप्सो मधुमाꣳ इन्द्रियावान्त्स्वाहाकृतः पुनरप्येति देवान् ।
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि[5] ॥

अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य इत्याहुर्वागग्रेगा अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती प्राणान् पशुषु प्रजां मयि (२) च यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्ग्रहान् गृहीत्वा बहिष्पवमानꣳ सर्पन्ति पराञ्चो हि यन्ति पराचीभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाकर्—
—विष्णो त्वं नो अन्तमः शर्म यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारा मधुश्चुत उत्सं दुह्रते (३) अक्षित—
—मित्याह यदेवास्य शयानस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति[6] ॥
(परिवापात्-न्मयि, दुह्रते, चतुर्दश च १४) ॥१०॥

चित्रादियाज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ विश्वेदेवाः । त्रिष्टुप्, १,५,७,११-१२,२२,२३-२५ गायत्री, १५-१६,२५ अनुष्टुप् ।

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम्[1] ॥
गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः ।
इडावाꣳ एषो असुर प्रजावान् दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान्[2] ॥
आ प्यायस्व[3] सं ते[4] ॥
इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः[5] ॥
तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।
यतो वीरः (१) कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः[6] ॥

(१०।१) मै० १,३,७ । (१०।२) वा० य० ११,८ (उत्तरार्धः); मै० २,७,८ (उत्तरार्धः); ३,१,१; काठ० १५,४२; १८,११३ । (१०।३) ऋ० १०,१७,१२; वा० य० ७,२६; काठ० ३५,५२,५५ । (१०।४) काठ० ३५,५३ । (१०।५) काठ० ३५,५४ । (११।१) ऋ० १,१,३; मै० ४,१०,९८ । (११।२) ऋ० ४,२,५; मै० १,४,२५,३७; काठ० ५,३५; १०,२९; ३२,१५ । (११।३-४) [तै० सं० २।५।१२।३-४] । (११।५) ऋ० १,१३,१०; मै० ४,१३,७२ । (११।६) ऋ० ३,४,९; ७,२,९; मै० ४,१३,७३; १४,१०४ ।

शिवस्त्वष्टरिहाऽऽ गहि विभुः पोषं उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥
पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।
प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः[८] ॥
प्र णो दे[९]व्या नो दिवः[१०] ॥
पीपिवाꣳसꣳ सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्रजामिषम्[११] (२)
ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः । तेषां ते सुम्नमीमहे[१२] ॥
यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः ।
यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तꣳ सरस्वन्तमवसे हुवेम[१३] ॥
दिव्यꣳ सुपर्णं वयसं बृहन्तमपां गर्भं वृषभमोषधीनाम् ।
अभीपतो वृष्ट्या तर्पयन्तं तꣳ सरस्वन्तमवसे हुवेम[१४] ॥
सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्य-(३)-माहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः[१५] ॥
या सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी । तस्यै विश्पत्नियै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन[१६] ॥
इन्द्रं वो विश्वतस्परी[१७]न्द्रं नरः[१८] ॥
असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसाना दिवमुत् पतन्ति ।
त आऽववृत्रन्त्सदनानि कृत्वाऽऽदित् पृथिवी घृतैर्व्युद्यते[१९] ॥
हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।
शुचिभ्राजा उषसो (४) नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः[२०] ॥
आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।
शिवाभिर्न स्मयमानाभिराऽगात् पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा[२१] ॥

(११।७) ऋ० ५,५,९ । (११।८) ऋ० २,३,९; मै० ४,१४,१०५ । (११।९-१०) [तै० सं० २।५।१२। ७-८]। (११।११) ऋ० ७,९६,६; काठ० १९,३९ । (११।१२) ऋ० ७,९६,५; मै० ४,१०,१७; काठ० १९,४० । (११।१३) ऋ० परि० १६,१; अथर्व० ७,४०,१; मै० ४,१०,१८; काठ० १९,४२ । (११।१४) ...वायसं... । ...वृष्टिभि......जोहवीमि ॥ ऋ० १,१६४, ५२; ...वयसा...... । वा० य० १८,५१ (द्वि० पा०) । ...पयसं... । ...न्तमा नो गोष्ठे रयिष्ठां स्थापयति ॥ अथर्व० ७,३९,१; ४,१४,६ (द्वि० पा०); मै० २,१२,९ (द्वि० पा०); ...वायसं...पतिं... । ...वृष्ट्या......जोहवीमि॥ काठ० १९,४१ । (११।१५) ऋ० २,३२,६; वा० य० ३४,१०; अथर्व० ७,४६,१ ...ररास्व । अथर्व० ७,२०,२; ६८,१ (उत्तरार्धः)। मै० ४, १२,१५५; १३,७६; काठ० १३,८९ । (११।१६) ......सुबाहुः...... । ......विश्पत्न्यै... । ऋ० २,३२,७; अथर्व० ७,४६,२; मै० ४,१२,१५६; १३,७६; काठ० १३,९०; देवस्त्वा सवितोद्वपतु......सुबाहुरुत शक्न्या । वा० य० ११,६३ (पूर्वार्धः) । (११।१७-१८) [तै० सं० २।३।१४।३-४] । (११।२०) ऋ० १,७९,१ । (११।२१) ऋ० १,७९,२, मै० ४,१२,१४१, काठ० ११,५९ ।

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि[22] ॥
पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित् सानु रेजत स्वने वः ।
यत् क्रीडथ मरुत (५) ऋष्टिमन्त आप इव सध्रियञ्चो धवध्वे[23] ॥
अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृतिꣳ सु कर्ष विषितं न्यञ्चꣳ समा भवन्तूद्वतो निपादाः[24] ॥
त्वं त्या चिदच्युताऽग्ने पशुर्न यवसे । धामा ह यत् ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्वसः[25] ॥
अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य धाम ।
याश्च (६) माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टबन्धो[26] ॥
दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः[27] ॥
पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वाभुवः ।
अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम्[28] ॥
उदप्रुतो मरुतस्ताꣳ इयर्त वृष्टिं (७) ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।
क्रोशाति गर्दा कन्येव तुन्ना पेरुं तुञ्जाना पत्येव जाया[29] ॥
घृतेन द्यावापृथिवी मधुना समुक्षत पयस्वतीः कृणुताऽऽप ओषधीः ।
ऊर्जं च तत्र सुमतिं च पिन्वथ यत्रा नरो मरुतः सिञ्चथा मधु[30] ॥
उदु त्यं[31] चित्रम्[32] ॥
और्वभृगुवच्छुचिमप्नवानवदा हुवे । अग्निꣳ समुद्रवाससम्[33] ॥
आ सवꣳ सवितुर्यथा भगस्ये-(८)-व भुजिꣳ हुवे । अग्निꣳ समुद्रवाससम्[34] ॥
हुवे वातस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्द्यꣳ सहः । अग्निꣳ समुद्रवाससम्[35] ॥
(वीर, इषꣳ, हव्य,-मुषसौ, मरुत,-श्च, वृष्टिं, भगस्य, द्वादश च १२) ॥११॥

[प्रजापति-२२४ ।-रेष २१९ । यज्ञं १२६ । प्रजापतेः २१६ । प्राजापत्या १०५ । य १३३ । इष्टर्गो १७८ । निग्राभ्या १६० । यो ३११ । जुष्टो १६४ । ऽग्निनै-४१२ । (-कादश ॥११॥ २२४८)]

[इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

(११।२२) ऋ० १,३८,८; मै० ४,१२,१४२; काठ० ११,६१ । (११।२३) ...सध्र्यञ्चो... । ऋ० ५,६०,३; मै० ४,१२,१४३ । (११।२४) ऋ० ५,८३,७; काठ० ११,५८ । (११।२५) ऋ० ६,२,९ । (११।२६) ऋ० ३,२०,३ । (११।२७) ऋ० ५,८३,६; काठ० ११,६२ । (११।२८) ऋ० १,६४,६ । (११।२९) ......या विश्वा निवत-स्पृणाति । एजाति ग्लहा.. तुञ्जं तुन्दाना... ॥ अथर्व० ६,२२,३ । (११।३१-३२) [तै० सं० २।२।१२।५-६] । (११।३३) ऋ० ८,१०२,४; सा० १८; मै० ४,११,६७; काठ० ४०,१२५ । (११।३४) ऋ० ८,१०२,६; मै० ४,११,६८; काठ० ४०, १२६ । (११।३५) ऋ० ८,१०२,५; मै० ४,११,६९; काठ० ४०,१२७ ।

पवमानग्रहादीनां व्याख्यानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

पवमानग्रहत्रयम् ॥

यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजतेऽनु पवमानाना रोहति न पवमानेभ्योऽव च्छिद्यते
श्येनोऽसि गायत्रछन्दा अनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय
सघाऽसि जगतीछन्दा अनु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारयेत्याह—

—ते (१) वै पवमानानामन्वारोहास्तान् य एवं विद्वान् यजतेऽनु पवमानाना रोहति न पवमानेभ्योऽव च्छिद्यते यो वै पवमानस्य सन्ततिं वेद सर्वमायुरेति न पुरा ऽऽयुषः प्र मीयते पशुमान् भवति विन्दते प्रजां पवमानस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यैतेऽगृहीता द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृत् तान् यदगृहीत्वोपाकुर्यात् पवमानं वि (२) छिन्द्यात् तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्राणोऽनु वि च्छिद्येतो—पयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि मृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतं पवमानमेव तत् सं तनोति सर्वमायुरेति न पुरा ऽऽयुषः प्र मीयते पशुमान् भवति विन्दते प्रजाम् ॥ (एते, वि, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ १ ॥

सवननिरूपणम्, तन्मन्त्राश्च ॥ २-३ त्रिष्टुप् ।

त्रीणि वाव सवनान्यथ तृतीयꣳ सवनमव लुम्पन्त्यनꣳशु कुर्वन्त उपाꣳशुꣳ हुत्वोपाꣳशुपात्रेऽꣳशुमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभि षुणुयाद्यदाप्याययति तेनाꣳशुमद्यदभिषुणोति तेनर्जीषि सर्वाण्येव तत् सवनान्यꣳशुमन्ति शुक्रवन्ति समावद्वीर्याणि करोति

द्वौ समुद्रौ विततावजूर्यौ पर्यावर्तेते जठरेव पादाः ।
तयोः पश्यन्तो अति यन्त्यन्यमपश्यन्तः (१) सेतुनाऽति यन्त्यन्यम् ॥
द्वे द्रधसी सतती वस्त एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान् ।
तिरोधायैत्यसितं वसानः शुक्रमा दत्ते अनुहार्य जार्यै ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन् तमतन्वताग्निहोत्रं व्रतमकुर्वत तस्माद् द्विव्रतः स्याद् द्विर्ह्यग्निहोत्रं जुह्वति पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयं (२) पशुमकुर्वत दार्श्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत वैश्वदेवं प्रातःसवनमकुर्वत वरुणप्रघासान् माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ साकमेधान् पितृयज्ञं त्र्यम्बकाꣳस्तृतीयसवनमकुर्वत तमेषामसुरा यज्ञमन्ववाजिगाꣳसन् तं नान्ववायन्

(१।१) ...वहास्य यज्ञस्योदृचि स्वाहा । अथर्व० ६,४८,१ । वृषासि... । अथर्व० ६,४८,३ । ऋभुरसि जगच्छन्दा... । अथर्व० ६,४८,२ । (१।३) वा० य० २३,२,४; ७,३३-३४ (उत्तरार्धः); ३५-४० (तृ० च०), ८,८,३३-३५, ३९,४४-४६ (तृ० च०); ९,२-४ ।

तेऽब्रुवन्नध्वर्तव्या वा इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा अभवन् पराऽसुरा य एवं विद्वान्त्सोमेन यजते भवत्यात्मना परा (३) ऽस्य भ्रातृव्यो भवति[५] ॥ (अपश्यन्तो, ऽग्नीषोमीयं, परा, त्रीणि च ३) ॥ २ ॥

सोमावेक्षणम् ॥

परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान् देवान् परिभूर्मा२ सह ब्रह्मवर्चसेन
स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते श२ राजन्नोषधीभ्यो
ऽच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।
तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे[१] ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वा[२]—पानाय[३] व्यानाय[४] वाचे[५] (१) दक्षक्रतुभ्यां[६] चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवेथा२ श्रोत्राया—ऽऽत्मने[९] ऽङ्गेभ्य[१०] आयुषे[११] वीर्याय[१२] विष्णो[१३]—रिन्द्रस्य[१४] विश्वेषां देवानां जठरमसि वर्चोदा मे वर्चसे पवस्व[१५] कोऽसि को नाम कस्मै त्वा काय त्वा यं त्वा सोमेनातीतृपं यं त्वा सोमेनामीमद२ सुप्रजाः प्रजया भूयास२ सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषै[१६]—र्विश्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदा (२) वर्चसे पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य त इदमुन्मृजे[१७] ॥

बुभूषन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो भूत्याऽभि पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तो ब्रह्मवर्चसेनाभि पवत आमयाव्य –(३)– वेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्त आयुषाऽभि पवतेऽभिचरन्नवेक्षेतैष वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्या२ श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गेभ्य आयुषोऽन्तरेति ताजक् प्र धन्वति[१८] ॥ (वाचे, वर्चोदा, आमयावी, पञ्चचत्वारि२शच्च ४५) ॥ ३ ॥

स्फ्याद्युपस्थानमन्त्राः विधिश्चः ॥

स्फ्यः स्वस्तिर्विघनः स्वस्तिः पर्शुर्वेदिः परशुर्नः स्वस्तिः ।
यज्ञिया यज्ञकृतः स्थ ते माऽस्मिन् यज्ञ उप ह्वयध्व[१]—

—मुप मा द्यावापृथिवी ह्वयेता[२]—मुपाऽऽस्तावः कलशः[३] सोमो[४] अग्नि[५]—रुप देवा[६] उप यज्ञ उप मा होत्रा उपहवे ह्वयन्ता[८] नमोऽग्नये मखघ्ने मखस्य मा यशोऽर्यादित्याहवनीयमुप तिष्ठते यज्ञो वै मखो (१) यज्ञं वाव स तद्हन् तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनार्त्यै[९] नमो रुद्राय मखघ्ने नमस्कृत्या मा पाहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनार्त्यै[१०]

(३।१) (स नः०) ऋ० ९,११,३; सा० ६५३ । अच्छि०...देव सोम ... । वा० य० ७,१४ (पूर्वार्धः) । (३।२-१६) वा० य० ७,२७-२९ ।

नम इन्द्राय मखघ्न इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरिति होत्रीयमाशिषमेवैतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्य-स्यानिर्घाताय[11] या वै (२) देवताः सदस्यार्तिमार्पयन्ति यस्ता विद्वान् प्रसर्पति न सदस्यार्तिमा-र्छति नमोऽग्नये मखघ्न इत्याहैता वै देवताः सदस्यार्तिमाऽर्पयन्ति ता य एवं विद्वान् प्रसर्पति न सदस्यार्तिमार्छति[12] दृढे स्थः शिथिरे समीची माऽꣳहसस्पातꣳ[13] सूर्यो मा देवो दिव्यादꣳह-सस्पातु[14] वायुरन्तरिक्षात्[15] (३) अग्निः पृथिव्या[16] यमः पितृभ्यः[17] सरस्वती मनुष्येभ्यो[18] देवी द्वारौ मा मा सं ताप्तं[19] नमः सदसे[20] नमः सदसस्पतये[21] नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे[22] नमो दिवे[23] नमः पृथिव्या[24] अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत् पाकतर[25] उ-न्निवत उदुद्वतश्च गेषं[26] पातं मा द्यावापृथिवी अद्याह्नः[27] सदो वै प्रसर्पन्तं (४) पितरोऽनु प्र सर्पन्ति त एनमीश्वरा हिꣳसितोः सदः प्रसृप्य दक्षिणार्धं परेक्षेताऽगन्त पितरः पितृमानहं युष्मा-भिर्भूयासꣳ सुप्रजसो मया यूयं भूयास्तेति तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनार्त्यै[28] ॥
(मखो, वा, अन्तरिक्षात्, प्रसर्पन्तं, त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥ ४ ॥

भक्षमन्त्राः ॥ ८ गायत्री; ९ बृहती; १०,२० त्रिष्टुप्; १२ अनुष्टुप्; १४ द्विपदा गायत्री ।

भक्षेहि मा ऽऽ विश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि वसो पुरो-वसो प्रियो मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्याꣳ सघ्यासं[2] नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अव ख्येषं[3] मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्वर्वाच्यदितिरनाहतशीर्ष्णी वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वेहि विश्वचर्षणे (१) शम्भूर्मयोभूः स्वस्ति मा हरिवर्ण प्र चर क्रत्वे दक्षाय रायस्पोषाय सुवीरतायै मा मा राजन् वि बीभिषो मा मे हार्दि त्विषा वधीः । वृषणे शुष्मायाऽऽयुषे वर्चसे[4] ॥

वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्य नराशꣳसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि[5] रुद्रवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदो माध्यन्दि-नस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराशꣳसपीतस्य (२) पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्यो-पहूतो भक्षयाम्यादित्यवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्र-पीतस्य नराशꣳसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि[7] ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य सङ्गथे[8] ॥
हिन्व मे गात्रा हरिवो गणान् मे मा वि तीतृषः ।
शिवो मे सप्तर्षीनुप तिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नाभिमति (३) गाः[9] ॥

(४।१९) ऋतस्य द्वारौ०...। वा० य० ५,३३ । (५।५-७) वा० य० ८,१२ । (५।८) [तै० सं० २,३,१४,१२] ।

अपाम सोमममृता अभूमादर्श्म ज्योतिरविदाम देवान्।
किमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य[10] ॥
यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदग्निस्तत् पुनराऽहार्जातवेदा विचर्षणिः[11] ॥
पुनरग्निश्चक्षुरदात् पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः।
पुनर्मे अश्विना युवं चक्षुरा धत्तमक्ष्योः[12] ॥
इष्टयजुषस्ते देव सोम स्तुतस्तोमस्य (४) शस्तोक्थस्य हरिवत इन्द्रपीतस्य मधुमत उप-
हूतस्योपहूतो भक्षयामि[13] ॥
आपूर्याः स्थाऽऽ मा पूरयत प्रजया च धनेन च ॥[14]

एतत् ते तत ये च त्वामन्व[15]—तत् ते पितामह[16] प्रपितामह ये च त्वामन्व[17]—त्र पितरो यथा-भागं मन्दध्वम्[18]

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः (५) स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो घोराय पितरो नमो वो य एतस्मिँल्लोके स्थ युष्मांस्तेऽनु येऽस्मिँल्लोके मां तेऽनु य एतस्मिँल्लोके स्थ यूयं तेषां वसिष्ठा भूयास्त येऽस्मिँल्लोकेऽहं तेषां वसिष्ठो भूयासं[19]

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव (६)।
यत् कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयंं स्याम पतयो रयीणाम्[20] ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्य[21]—प्सु धौतस्य सोम देव ते नृभिः सुतस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य यो भक्षो अश्वसनिर्यो गोसनिस्तस्य ते पितृभिर्भक्षंकृतस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि[22] ॥ (विश्वरूपेषु, नराशंसपीतस्य,-ऽसि, स्तुतस्तोमस्य, पितरो, बभूव, चतुश्चत्वारिंशच्च ४४) ॥५॥

पृषदाज्यम्, दधिघर्ममन्त्रश्च ॥२ बृहती।

महीनां पयोऽसि विश्वेषां देवानां तनूर्ऋध्यासमद्य पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णोर्हृदय-मस्येकमिष विष्णुस्त्वानु वि चक्रमे भूतिर्दध्ना घृतेन वर्धतां तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमा गम्या-ज्ज्योतिरसि वैश्वानरं पृश्निये दुग्धं[1]

---

६ (५।१०)...मागन्म...। किं नूनम ...ऋ० ८,४८,३। (५।१३) वा० य० ८,१२; ३८,२८ (तृ० च०)। (५।१४) प्रजया च धनेन च। वा० य० २०,२२; अथर्व० १९,३१,७। (५।१५) अथर्व० १८,४,७७। (५।१६-१७) अथर्व० १८,४,७५-७६ (५।१८) ..माद्‌यध्वं यथाभागम्। वा० य० २,३१। (५।१९) वा० य० २,३२; अथर्व० १८,४,८१-८७। (५।२०) ऋ० १०,१२१,१०; वा० य० १०,२०; २३,६५; (वयं०) अथर्व० ७,७९,४; ८०,३; मै० २,६,४१; काठ० १५,२७। (५।२१-२२) वा० य० ८,१२-१३। (६।१) वा० य० १,२०;४,३; काठ० २,४।

*

यावती द्यावापृथिवी महित्वा यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थुः ।
तावन्तमिन्द्र ते (१) ग्रहꣳ सहोर्जा गृह्णाम्यस्तृतम् ॥

यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्यच्छ्वाऽवमृशेच्चतुष्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः स्युर्यत् स्कन्देद्यजमानः प्रमायुकः स्यात् पशवो वै पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य पृषदाज्यꣳ स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति पशूनेवास्मै पुनर्गृह्णाति[3] प्राणो वै पृषदाज्यं प्राणो वा (२) एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यꣳ स्कन्दति यत् पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै पुनर्गृह्णाति[6] हिरण्यमवधाय गृह्णात्यमृतं वै हिरण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्य प्राणे दधाति शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यश्वमव घ्रापयति प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादेवास्मै योनेः प्राणं (३) निर्मिमीते[6] वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य पृषदाज्यꣳ स्कन्दति वैष्णव्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञꣳ सं तनोति[7] ॥ (ते, वै, प्राणं, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥ ६ ॥

स्तुतशस्त्रयोरभिधानम् ॥

देव सवितरेतत् ते प्राऽऽह तत् प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्या ऋचो मा गात तनूपात् साम्नः सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकूतय ऋतं च सत्यं च वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसवे[1] स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मह्यꣳ स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्र-(१)-मस्यूर्जं मह्यꣳ शस्त्रं दुहामा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादि—

—न्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम् ॥
सा मे सत्याऽऽशीर्देवेषु भूयाद्ब्रह्मवर्चसं माऽऽ गम्यात् ॥
यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे ।
स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्माꣳ अधिपतीन् करोतु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम्[3] ॥

यज्ञो वा वै (२) यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे स यः स्तुतशस्त्रयोर्दोहमविद्वान् यजते तं यज्ञो दुहे स इष्ट्वा पापीयान् भवति य एनयोर्दोहं विद्वान् यजते स यज्ञं दुहे स इष्ट्वा वसीयान्

(६।२) ... वितस्थिरे । ... ग्रहमूर्जा गृह्णाम्याक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥ वा० य० ३८,२६; ... वरिम्णा वितष्ठिरे। अथर्व० ४,६,२ (पूर्वार्धः); ९,२,२० (प्र० पा०)। (७।३) (वयं स्याम०) ऋ० ४,५०,६; ५,५५,१०; ८,४०,१२; ४८,१३; १०,१२१,१०; वा० य० १०,२०; १९,४४,५४,६१; २३,६५; अथर्व० ३,१०,५; ६,६२,२; ७,७९,४; ८०,३; १०९,६; १०,९,२७; २०,८८,६; मै० १,४,६-७; २,६,४२; ३,११,९७; ४,१०,१२५; ११,६४; १४,११; काठ० ५,११; ८,७७; १५,२८ (उत्तरार्धः); १७,८८,११२; २१,६२; ३०,२७; ३८, २२ ।

भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जं मह्यꣳ स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्त्रस्य शस्त्रमस्यूर्जं मह्यꣳ शस्त्रं दुहा-(३)-मा मा शस्त्रस्य शस्त्रं गम्यादित्याहैष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान् यजते दुह एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान् भवति[4]॥ (शस्त्रं, वै, दुहा, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥ ७ ॥

प्रस्थितयाज्याख्यहोमादिमन्त्राः ॥ ८-१३, २४-२५ त्रिष्टुप्; २२-२३ जग ती; २९ अनुष्टुप् ।

श्येनाय पत्वने स्वाहा[1] वट् स्वयमभिगूर्ताय नमो[2] विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा[3] वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः[4] परिधये जनप्रथनाय स्वाहा[5] वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः[6] ऊर्जे होत्राणाꣳ स्वाहा[7] वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः[8] पयसे होत्राणाꣳ स्वाहा[9] वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः[10] प्रजापतये मनवे स्वाहा[11] वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः[12] ऋतमृतपाः सुवर्वाट् स्वाहा[13] वट् स्वयमभिगूर्ताय नमः[14]—

—स्तृम्पन्ताꣳ होत्रा मधोर्घृतस्य[15] यज्ञपतिमृषय एनसा (१) ऽऽहुः ।
प्रजा निर्भक्ता अनुतप्यमाना मधव्यौ स्तोकावप तौ रराध ॥
सं नस्ताभ्याꣳ सृजतु विश्वकर्मा[16] घोरा ऋषयो नमो अस्त्वेभ्यः ।
चक्षुष एषां मनसश्च सन्धौ बृहस्पतये महि षद् द्युमन्नमः ॥
नमो विश्वकर्मणे स उ पात्वस्मा[17]—ननन्यान्त्सोमपान् मन्यमानः ।
प्राणस्य विद्वान्त्समरे न धीर एनश्चकृवान् महि बद्ध एषाम् ॥
तं विश्वकर्मन् (२) प्र मुञ्चा स्वस्तये[18] ये भक्षयन्तो न वसून्यानृहुः ।
यानग्नयोऽन्वतप्यन्त धिष्णिया इयं तेषामवया दुरिष्ट्यै स्विष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा[19]॥

नमः पितृभ्यो अभि ये नो अख्यन् यज्ञकृतो यज्ञकामाः सुदेवा अकामा वो दक्षिणां न नीनिम मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट । यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणां न (३) नयेदैभ्यो वृश्च्येत यद्वैश्वकर्मणानि जुहोति सदस्यानेव तत् प्रीणात्य[21]—

—स्मे देवासो वपुषे चिकित्सत यमाशिरा दम्पती वाममश्नुतः ।
पुमान् पुत्रो जायते विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा एधते गृहः[22] ॥
आशीर्दाया दम्पती वाममश्नुतामरिष्टो रायः सचताꣳ समोकसा ।
य आऽसिचत् संदुग्धं कुम्भ्या सहेष्टेन यामन्नमतिं जहातु सः[23] ॥

(८।१५) तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः । वा० य० ७,१५ । (८।१६) अथर्व० २,३५,२; मै० २,३,४७ । (८।१७) अथर्व० २,३५,४। (८।१८) अथर्व० २,३५,३; मै० २,३,४६ । (८।१९) अथर्व० २,३५,१; मै० २,३,४५ । (८।२२) वा० य० ८,५ । (८।२३) वा० य० ८,५ ।

सर्पिर्ग्रीवी (४) पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्रा अकृशासो अस्य ।
सहजानिर्यः सुमखस्यमान इन्द्रायाऽऽशिरꣳ सह कुम्भ्याऽदात्[२४] ॥
आशीर्म ऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणꣳ सवर्चसम् ।
सञ्जयन् क्षेत्राणि सहसाऽहमिन्द्र कृण्वानो अन्याꣳ अधरान्त्सपत्नान्[२५] ॥

भूतमसि भूते मा धा मुखमसि मुखं भूयासं[२६] द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परि गृह्णामि[२७] विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः (५) प्र च्यावयन्तु दिवि देवान् दृꣳहान्तरिक्षे वयाꣳसि पृथिव्यां पार्थिवान्[२८]
ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत् ।
यथा न इन्द्र इद्विशः केवलीः सर्वाः समनसः करत् ।
यथा नः सर्वा इद्दिशोऽस्माकं केवलीरसन्[२९] ॥
(पुनसा, विश्वकर्मन्, न, सर्पिर्ग्रीवी, वैश्वानरा,-श्चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥८॥

प्रतिगरः, तन्मन्त्राश्च ॥

यद्वै होताऽध्वर्युमभ्याह्वयते वज्रमेनमभि प्र वर्तयत्युक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्य त्रीण्येतान्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवने वज्रमन्तर्धत्ते उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनꣳ सवनं प्रतिगीर्य चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं त्रिष्टुभैव माध्यन्दिने सवने वज्रमन्तर्धत्ते[२] (१) उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्य सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शक्वरी शाक्वरो वज्रो वज्रेणैव तृतीयसवने वज्रमन्तर्धत्ते[३] ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यो यथासवनं प्रतिगरे छन्दाꣳसि सम्पादयेत् तेजः प्रातःसवन आत्मन् दधीतेन्द्रियं माध्यन्दिने सवने पशूꣳस्तृतीयसवन इत्युक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्य त्रीण्येतान्यक्षराणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवन एव प्रतिगरे छन्दाꣳसि सं पादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजः प्रातःसवनं तेज एव प्रातःसवन आत्मन् धत्ते[५] उक्थं वाचीत्याह माध्यन्दिनꣳ सवनं प्रतिगीर्य चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं माध्यन्दिन एव सवने प्रतिगरे छन्दाꣳसि सं पादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियं माध्यन्दिनꣳ सवनं (३) मिन्द्रियमेव माध्यन्दिने सवन आत्मन् धत्ते[६] उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्य सप्तैतान्यक्षराणि सप्तपदा शक्वरी शाक्वराः पशवो जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवन एव प्रतिगरे छन्दाꣳसि सं पादयत्यथो पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशूनेव तृतीयसवन आत्मन् धत्ते[७]

(८।२५) अथर्व० २,२९,३; मै० ४,१२,७४; काठ० ५,६ । (८।२८) वा० य० ११,५८,६०,६५; मै० १,३,४९; २,७,६७,७४; काठ० १६,५७,५९,६४; ३५,४२ । (८।२९) ऋ० १०,१७१,४ (उत्तरार्धः); १७३,३,६ (पूर्वार्धः); वा० य० ७,२५; १६,४; ३३,८६ (उत्तरार्धः)। अथर्व० ३,२०,६; ६,८७,३; ७,९४,१; मै० १,३,४८; काठ० ३५,४४ ।

यद्वै होताऽध्वर्युमभ्याह्वयत आव्यमस्मिन् दधाति तद्यन्ना-(४)-पहनीत पुराऽस्य संवत्सराद्गृह आ वेवीरञ्छोꣳसा मोद इवेति प्रत्याह्वयते तेनैव तदप हते[८] यथा वा आयतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रतिगरं प्रतीक्षते[९] यदभिप्रतिगृणीयाद्यथाऽऽयतया समृच्छते तादृगेव तं[१०] दर्धर्चाल्लुप्येत यथा धावद्भ्यो हीयते तादृगेव तत्[११] प्रबाहुग्वा ऋत्विजामुद्गीथा उद्गीथ एवोद्गातृणा -(५)- मृचः प्रणव उक्थशꣳसिनां प्रतिगरोऽध्वर्यूणां[१२] य एवं विद्वान् प्रतिगृणात्यन्नाद एव भवत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते[१३] इयं वै होताऽसावध्वर्युर्यदासीनः शꣳसत्यस्या एव तद्धोता नैत्यास्त इव हीयमथो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत् तिष्ठन् प्रतिगृणात्यमुष्या एव तदध्वर्युर्नैति (६) तिष्ठतीव ह्यसावथो अमूमेव तेन यजमानो दुहे[१४] यदासीनः शꣳसति तस्मादितःप्रदानं देवा उप जीवन्ति यत् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मादमुतःप्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति[१५] यत् प्राङासीनः शꣳसति प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रतिगृणाति तस्मात् प्राचीनꣳ रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते[१६] यद्वै होताऽध्वर्युमभ्याह्वयते वज्रमेनमभि प्र वर्तयति (७) पराङा वर्तते वज्रमेव तन्नि करोति[१७]॥ (धत्ते, क्षराणि, सवनं, नो,-द्गातृणा,-मेति, वर्तयत्य,-ष्टौ च ८) ॥ ९ ॥

प्रतिनिर्ग्राह्यमन्त्राः ॥

उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसि वाक्पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णाम्यु[१]पयामगृहीतोऽस्यृतसदसि चक्षुष्पाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णाम्यु[२]पयामगृहीतोऽसि श्रुतसदसि श्रोत्रपाभ्यां त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य ध्रुवस्याध्यक्षाभ्यां गृह्णामि[३] देवेभ्यस्त्वा[४] विश्वदेवेभ्यस्त्वा[५] विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो[६] विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तꣳ रक्षस्व (१) तं ते दुश्चक्षा माऽव ख्य[७]न्मयि वसुः पुरोवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहि[८] मयि वसुर्विदद्वसुश्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मे पाहि[९] मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि[१०] भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि[११] धूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि[१२] यो न इन्द्रवायू[१३] मित्रावरुणा[१४]वश्विनावभिदासति भ्रातृव्य (२) उत्पिपीते शुभस्पती इदमहं तमधरं पादयामि यथेन्द्राहमुत्तमश्चेतयानि[१५]॥ (रक्षस्व, भ्रातृव्य,-स्त्रयोदश च १३) ॥ १० ॥

त्रैधातवीयेष्टिमन्त्राः । १ ककुप्; २ उष्णिक्; ३-६,९-१० त्रिष्टुप्; ७-८ गायत्री ।

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः । यस्य त्वꣳ सख्यमाविथ[१] ॥
प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां ज्योतीꣳषि बिभ्रते न वेधसे[२] ॥

(१०।९) वा० य० २,१६ । (१०।१०-१२) वा० य० १४,८,१७ । (११।१) ऋ० ८,१९,३०; सा. १०८,१८२२; काठ० १२,४४ । (११।२) ऋ० ३,१०,५; सा० ९८ ।

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।
तिस्र उ ते तनुवो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥
सं वां कर्मणा समिषा (१) हिनोमीन्द्राविष्णू अपसस्पारे अस्य ।
जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥
उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।
इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥
त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।
ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा (२) भव यजमानाय शं योः ॥
अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।
स त्रीꣳरेकादशाꣳ इह ॥
यक्षच्च पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतः । नभन्तामन्यके समे ॥
इन्द्राविष्णू दृꣳहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् ।
शतं वर्चिनः सहस्रं च साकꣳ हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥
उत माता महिषमन्ववेनदमी त्वा (३) जहति पुत्र देवाः ।
अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥
(इषा, ऽथ, त्वा, त्रयोदश च १३) ॥११॥

[य-१८२ । -स्त्रीणि १५३ । परिभूः १९५ । स्फ्यो २३३ । भक्षं ३४४ । महीनां १७२ । देव १७२ । श्वेनाय २९० । य-३५८ । -दुपयामगृहीतः ११३ । प्रै- १६३ (-कादश ॥११॥ २३३५)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

(११।३) ऋ० ३,२०,२; मै० २,४,१९; ४,१२,१२४; काठ० ९,८० । (११।४) ऋ० ६,६९,१; मै० ४,१२,१२७; काठ० १२,४६ । (११।५) ऋ० ६,६९,८; अथर्व० ७,४४,१; मै० २,४,२७; ४,१२,१२८; काठ० १२,४७ । (११।६) ऋ० ३,१७,३; मै० ४,११,२५; १२,१३१; काठ० २,११०; १२,४९ । (११।७-८) ऋ० ८,३९,९ । (११।९) ऋ० ७,९९,५; मै० ४,१२,१२९ । (११।१०) ऋ० ४,१८,११; मै० ४,१२,१३० ।

वैकृतविधीनामभिधानम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

अतिग्राह्यग्रहणमन्त्राः ॥ ७-९ द्विपदा गायत्री ।

अग्ने तेजस्विन् तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्तेजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु दीक्षायै च त्वा तपसश्च तेजसे जुहोमि[1] तेजोविदसि तेजो मा मा हासीन्माऽहं तेजो हासिषं मा मां तेजो हासी[2]दिन्द्रौजस्विन्नोजस्वी त्वं देवेषु भूया ओजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्रस्य चौ-(१)-जसे जुहोम्यो[3]जोविदस्योजो मा मा हासीन्माऽहमोजो हासिषं मा मामोजो हासीत्[4] सूर्य भ्राजस्विन् भ्राजस्वी त्वं देवेषु भूया भ्राजस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु वायोश्च त्वाऽपां च भ्राजसे जुहोमि[5] सुवर्विदसि सुवर्मा मा हासीन्माहꣳ सुवर्हासिषं मा माꣳ सुवर्हासी[6]न्मयि (२) मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु[7] मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु[8] मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु[9] ॥ (च, मयि, त्रयोविꣳशतिश्च २३) ॥ १ ॥

स्तोत्रोपाकरणं, प्रतिगराद्यनुमन्त्रश्च ॥

वायुर्हिंकर्ताऽग्निः प्रस्तोता प्रजापतिः साम बृहस्पतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारो मरुतः प्रतिहर्तार इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वे[1]तद्वै सर्वमध्वर्युरुपाकुर्वन्नुद्गातृभ्य उपाकरोति ते देवाः प्राणभृतः प्राणं मयि दधत्वित्याहैतदेव सर्वमात्मन् धत्ते[2] इडा देवहूर्मनुर्यज्ञनीर्बृहस्पतिरुक्थामदानि शꣳसिषद्विश्वे देवाः (१) सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा मा हिꣳसीर्मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यासꣳ शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनु मदन्तु ॥ (विश्वे देवा, अष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥ २ ॥

अदाभ्यांशुग्रहमन्त्राः ॥ २३—२५ अनुष्टुप्, आद्या स्वराट् ।

वसवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियं पाथ उपेहि[1] रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ उपेह्या[2]दित्यास्त्वा प्र वृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथ उपेहि[3] मान्दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमि[4] भन्दनासु[5] कोतनासु[6] नूतनासु[7] रेशीषु[8] मेषीषु[9] वाशीषु[10] विश्वभृत्सु[11] माध्वीषु[12] ककुहासु[13] शक्वरीषु[14] (१) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमि[15]

शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यह्नो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः[16] ॥

आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुर्दिवो धारा असश्चत[17] ॥

(१।१,३,५) वा० य० ८,३८-४० (कृ० च०)। (३।१-१५) वा० य० ८,५०,४८; मै० १,३,९७; काठ० ३०,२५।
(३।१६-१७) वा० य० ८,४८; मै० १,३,९७-९८; काठ० ३०,२९-३०।

ककुहꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहत् सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः ॥

यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा[१९]—

—शिक् त्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो अपीहि[२०] वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथो अपीहि[२१]—स्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथो अपीहि[२२]—

नः प्राण एतु परावत आऽन्तरिक्षाद्दिवस्परि ।

आयुः पृथिव्या अध्यमृतमसि प्राणाय त्वा[२३] ॥

इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः सोमो बृहस्पतिः(३)।

वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो मे धत्तमश्विना[२४] ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत्[२५] ॥

(शक्तीष्व, ग्नेः,-र्बृहस्पतिः, पञ्चविꣳशतिश्च २५)॥ ३ ॥

अदाभ्यांशुग्रहमन्त्रब्राह्मणम् ॥

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मान्दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमीत्याहापामेव नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमव रुन्धे[१] शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामीत्याहैतद्वा अह्नो रूपं यद्रात्रिः सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽह्न एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवो वृष्टिं च्यावयत्या[२]—ऽस्मिन्नुग्रा (१) अचुच्यवुरित्याह यथायजुरेवैतत्[३] ककुहꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहदित्याहैतद्वा अस्य ककुहꣳ रूपं यद्वृष्टी रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे[४] यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहैष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति[५] परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एति (२) योऽꣳशुं गृह्णात्या नः प्राण एतु परावत इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन् धत्ते[६] ऽमृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतेनैवाऽऽयुरात्मन् धत्ते[७] शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्य[८]—प उप स्पृशति भेषजं वा आपो (३) भेषजमेव कुरुते[९]॥(उग्रा, एत्या,-प,-स्त्रीणि च ३)॥४॥

द्वादशाहशेषाः पृश्निग्रहाख्या उन्मानविशेषाः ॥

वायुरसि प्राणो नाम सवितुराधिपत्येऽपानं मे दा[१]—श्चक्षुरसि श्रोत्रं नाम धातुराधिपत्य आयुर्मे दा[२] रूपमसि वर्णो नाम बृहस्पतेराधिपत्ये प्रजां मे दा[३] ऋतमसि सत्यं नामेन्द्रस्याऽऽधिपत्ये क्षत्रं मे दा[४] भूतमसि भव्यं नाम पितृणामाधिपत्येऽपामोषधीनां गर्भं धा[५] ऋतस्य त्वा व्योमन[६] ऋतस्य (१) त्वा विभूमन[७] ऋतस्य त्वा विधर्मण[८] ऋतस्य त्वा सत्याय[९]—र्तस्य त्वा ज्योतिषे[१०]

(३।१८-१९) वा० य० ८,४९; मै० १,३,९९; काठ० ३०,३० (उत्तरार्धः)- ३१। (३।२०-२२) वा० य० ८,५०; मै० १,३,९९; काठ० ३०,३२ । (३।२५) ऋ० २,५,३; सा० ९४; मै० २,१३,२१ । (४।१-६) [तै० सं० ३,३,१५—१९]। (५।१-३) वा० य० ३७,१२; अथर्व० २,१७,४,६; मै० ४,९,५५-५९ ।

प्रजापतिर्विराजमपश्यत् तया भूतं च भव्यं चासृजत तामृषिभ्यस्तिरोऽधात् तां जमदग्निस्तपसाऽपश्यत् तया वै स पृश्नीन् कामानसृजत तत् पृश्नीनां पृश्नित्वं[११] यत् पृश्नयो गृह्यन्ते पृश्नीनेव तैः कामान् यजमानोऽव रुन्धे[१२] वायुरसि प्राणो (२) नामेत्याह प्राणापानावेवाव रुन्धे[१३] चक्षुरसि श्रोत्रं नामेत्याहाऽऽयुरेवाव रुन्धे[१४] रूपमसि वर्णो नामेत्याह प्रजामेवाव रुन्धे[१५] ऋतुमसि सत्यं नामेत्याह क्षत्रमेवाव रुन्धे[१६] भूतमसि भव्यं नामेत्याह पशवो वा अपामोषधीनां गर्भः पशूनेवा-(३)-व रुन्धे[१७] एतावद्वै पुरुषं परीतस्तदेवाव रुन्धे[१८] ऋतस्य त्वा व्योमन इत्याहेयं वा ऋतस्य व्योमेमामेवाभि जयत्यृतस्य त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा ऋतस्य विभूमान्तरिक्षमेवाभि जयत्यृतस्य त्वा विधर्मण इत्याह द्यौर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभि जयत्यृतस्य (४) त्वा सत्यायेत्याह दिशो वा ऋतस्य सत्यं दिश एवाभि जयत्यृतस्य त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमभि जयत्येतावन्तो वै देवलोकास्तानेवाभि जयति[१९] दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति[२०] ॥ (ऋतस्य, प्राण, एव,-र्तस्य, षट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥ ५ ॥

गवामयनिका परःसंज्ञका अतिग्राह्याः ॥

देवा वै यद्यज्ञेन नावारुन्धत तत् परैरवारुन्धत तत् पराणां परत्वं[१] यत् परे गृह्यन्ते यदेव यज्ञेन नावरुन्धे तस्यावरुद्ध्यै[२] यं प्रथमं गृह्णातीममेव तेन लोकमभि जयति यं द्वितीयमन्तरिक्षं तेन यं तृतीयममुमेव तेन लोकमभि जयति यदेते गृह्यन्त एषां लोकानामभिजित्यै[३] (१) उत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभिजित्यैवेमाँल्लोकान् पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति[४] यत् पूर्वेष्वहःस्वितः पराञ्चो गृह्यन्ते तस्मादितः पराञ्च इमे लोका यदुत्तरेष्वहःस्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्च इमे लोकास्तस्मादयातयाम्नो लोकान् मनुष्या उप जीवन्ति[५] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादुद्भ्य ओषधयः सं भवन्त्योषधयो (२) मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं प्रजा अनु प्र जायन्त इति परानन्विति ब्रूयात्[६] — यद्गृह्णात्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामीति तस्मादुद्भ्य ओषधयः सं भवन्ति[७] यद् गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं[८] यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतये गृह्णामीति तस्मात् प्रजापतिं प्रजा अनु प्र जायन्ते[९] ॥ (अभिजित्या, ओषधयो,ऽष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥ ६ ॥

सोमाङ्गाश्रावणादिमन्त्रविधानम् ॥

प्रजापतिर्देवासुरानसृजत तदनु यज्ञोऽसृज्यत यज्ञं छन्दाꣳसि ते विष्वञ्चो व्यक्रामन्त्सोऽसुराननु यज्ञोऽपाक्रामद्यज्ञं छन्दाꣳसि ते देवा अमन्यन्तामी वा इदमभूवन् यद्वयꣳ स्म इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दसां वीर्यमादाय तद्वः प्र दास्यामीति स छन्दसां वीर्य-(१)-मादाय तदेभ्यः प्रायच्छत् तदनु छन्दाꣳस्यपाक्रामन् छन्दाꣳसि यज्ञस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा[१] य एवं छन्दसां वीर्यं वेदाऽऽश्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य

आर्त्व्यो भवति[2] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कमध्वर्युरा श्रावयतीति छन्दसां वीर्यायेति ब्रूयादे-तद्वै (२) छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वषट्कारो[3] य एवं वेद सवीर्यैरेव छन्दोभिरर्चति यत् किं चार्चति[4] यदिन्द्रो वृत्रमहन्नमेध्यं तद्यद्यतीनपावपदमेध्यं तदथ कस्मादिन्द्रो यज्ञ आ सꣳस्थातोरित्याहुरिन्द्रस्य वा एषा यज्ञिया तनूर्यद्यज्ञस्तामेव त-(३)-द्यजन्ति[5] य एवं वेदोपैनं यज्ञो नमति[6] ॥ (वीर्यं, वै, त,-द्वष्टौ च ८) ॥ ७ ॥

अवभृथ-ज्ञवेदिदाहादिमन्त्राः ॥ १,३ त्रिष्टुप्; ५–६ अनुष्टुप् ॥

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् ॥

आ वृश्च्यते वा एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः शृतंकृत्याथान्यत्रावभृथमवैत्यायुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवैष्यञ्जुहुयादाहुत्यैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानो[2]

यत् कुसीद-(१)-मप्रतीत्तं मयि येन यमस्य बलिना चरामि ।
इहैव सन् निरवदये तदेतत् तदग्ने अनृणो भवामि[3] ॥
विश्वलोप विश्वदावस्य त्वाऽऽसञ्जुहोम्यग्धादेकोऽहुतादेकः समसनादेकः ।
ते नः कृण्वन्तु भेषजꣳ सदः सहो वरेण्यम् ॥
अयं नो नभसा पुरः सꣳस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसमर्त्यै बहवो नो गृहा असन्[5] ॥
स त्वं नो (२) नभसस्पत ऊर्जं नो धेहि भद्रया ।
पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि[6] ॥

देव सꣳस्फान सहस्रपोषस्येशिषे स नो रास्वाज्यानिꣳ रायस्पोषꣳ सुवीर्यꣳ संवत्सरीणाꣳ-स्वस्तिम् ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमी कुसीदं वा एतद्यमस्य यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदिꣳ स्तृणाति यदनुपौष्य प्रयायाद्ग्रीवबद्धमेन-(३)-ममुष्मिꣳल्लोके नेनीयेरन् यत् कुसीदमप्रतीत्तं मयीत्युपौषतीहैव सन् यमं कुसीदं निरवदायानृणः सुवर्गं लोकमेति[9] यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयादेष वा अग्निर्वैश्वानरो यत् प्रदाव्यः स एवैनꣳ स्वदयत्य[10]र्द्धां विधान्यामेकाष्टकायामपूपं चतुः-शरावं पक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुपौषेद्यदि (४) दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसम[11]मेतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुप यन्ति[12] यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारं विद्वान् यजते सममुष्मिꣳल्लोक इष्टापूर्तेन गच्छतेऽग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता तान् य एवं

(८।१-२) तै० सं० १,३,१४,१२ । (८।३,९) मै० ४,१४,२४९ । (८।७,१४) अथर्व० ६,७९,३ ।

विद्वान् यजते सममुष्मिँल्लोक इष्टापूर्तेन गच्छते[13] ऽयं नो नभसा पुर (५) इत्याहाग्निर्वै नभसा पुरोऽग्निमेव तदाहैतन्मे गोपायेति स त्वं नो नभसस्पत इत्याह वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाहैतन्मे गोपायेति देव सꣳस्फानेत्याहासौ वा आदित्यो देवः सꣳस्फान आदित्यमेव तदाहैतन्मे गोपायेति[14] (६) ॥ (कुर्वीद, न, एनं, यदि. पु, इति) ॥ ८ ॥

जीर्णवृषभालम्भः ॥ १-५ त्रिष्टुप् ।

एतं युवानं परि वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरत प्रियेण ।
मा नः शाप्त जनुषा सुभागा रायस्पोषेण समिषा मदेम[1] ॥
नमो महिम्न उत चक्षुषे ते मरुतां पितस्तदहं गृणामि ।
अनु मन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम्[2] ॥
देवानामेष उपनाह आसीदपां गर्भ ओषधीषु न्यक्तः ।
सोमस्य द्रप्समवृणीत पूषा (१) बृहन्नद्रिरभवत् तदेषाम्[3] ॥
पिता वत्सानां पतिरघ्नियानामथो पिता महतां गर्गराणाम् ।
वत्सो जरायु प्रतिधुक् पीयूष आमिक्षा मस्तु घृतमस्य रेतः[4] ॥
त्वां गावोऽवृणत राज्याय त्वाꣳ हवन्त मरुतः स्वर्काः ।
वर्ष्मन् क्षत्रस्य ककुभि शिश्रियाणस्ततो न उग्रो वि भजा वसूनि[5] ॥

व्यृद्धेन वा एष पशुना यजते यस्यैतानि न क्रियन्त एष (२) ह त्वै समृद्धेन यजते यस्यैतानि क्रियन्ते[6] ॥ (पूषै,-षो,ऽष्टौ च ८) ॥ ९ ॥

पशुकगर्भप्रायश्चित्तम् ॥ १ बृहती; २,४ अनुष्टुप्; ३ न्यङ्कुसारिणी; ५ पुरउष्णिक् गायत्री; ६ द्विपदा विराट्; ८ गायत्री ॥

सूर्यो देवो दिविषद्भ्यो धाता क्षत्राय वायुः प्रजाभ्यः ।
बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योतिष्मतीं जुहोतु ॥
यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यह्रुता यस्यै तां देवैः समजीगमम् ॥
आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र नर्दबुद। भूम्याश्चतस्रः प्रदिशस्ताभिरा वर्तया पुनः[3] ॥
वि ते भिनद्मि तकरीं वि योनिं वि गवीन्यौ। वि (१) मातरं च पुत्रं च वि गर्भं च जरायु च ॥

(९।१) वा० य० ८,१। (९।२) मै० २,५,१२; काठ० १३,२८। (९।३) ऋ० १०,१९,४-६ (तृ० पा०), ८, अथर्व० ९,४,५; मै० २,५,१४; काठ० १३,२९। (९।४) अथर्व० ९,४,२ (उत्तरार्धः), ४, मै० २,५,१६; ४,२,७५ (पूर्वार्धः); काठ० १३,३०। (९।५) अथर्व० ३,४,२; मै० २,५,१७। (९।६) काठ० १३,३३। (१०।१) काठ० १३,३९,४२। (१०।२) वा० य० ८,२९; अथर्व० १,११,२ (पूर्वार्धः); काठ० १३,२६,३३। (१०।३) काठ० १३,२३ (पूर्वार्धः), ३२। (१०।४) अथर्व० १,११,५; काठ० १३,२४,३२।

बहिस्ते अस्तु बालिति[५] ॥

उरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुः पवमानो धीर आनञ्ज गर्भम् ॥

एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भुवनाऽनु प्रथता॰ स्वाहा[७] ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः[८] ॥

(त्रि, चतुश्चत्वारि॰शच्च ४४) ॥ १० ॥

याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; १-३ गायत्री; ७,९,११-१२ अनुष्टुप् ।

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते[१] ॥

अयं वां परि षिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये[२] ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्त॰ शतग्विनम् । अश्वावन्त॰ सहस्रिणम्[३] ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः (१) शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः[५] ॥

त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं विविचि॰ रत्नधातमम् ।

गुहा सन्त॰ सुभग विश्वदर्शतं तुविष्मणस॰ सुयजं घृतश्रियम् ॥

धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् ॥

धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।

धाता पुत्रं यजमानाय दाता (२) तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम ॥

धाता ददातु नो रयिं प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमति॰ सत्यराधसः ॥

धाता ददातु दाशुषे वसूनि प्रजाकामाय मीढुषे दुरोणे ।

तस्मै देवा अमृताः सं व्ययन्तां विश्वे देवासो अदितिः सजोषाः[१०] ॥

(१०।५) अथर्व० १,३,१-५; काठ० १३,२५ । (१०।६) वा० य० ८,३० (पूर्वार्धः); काठ० १३,२५,३२ । (१०।७) ऋ० १,१६४,४१; वा० य० ८,३० (उत्तरार्धः): अथर्व० ९,१०,२१; १०,१,२४; १३,१,४२; काठ० १३,२५,३२ । (१०।८) ऋ० १,२२,१३; वा० य० ८,३२; १३,३२; मै० २,७,२२५; ४,१०,६४; ११,३३; काठ० १३,२७; १५,५७; १६,२०३; ३९,३२ । (११।१) ऋ० ४,४९,१; मै० ४,१२,१ । (११।२) ऋ० ४,४९,२ । (११।३) ऋ० ४,४९,४; मै० ४,१२,२; काठ० १०,५० । (११।४) ऋ० १०,४२,११; ४३,११; ४४,११; अथर्व० ७,५१,१; २०,१७,११; ८९,११; ९४,११; काठ० १०,५१ । (११।५) ऋ० ६,६,३ । (११।६) ऋ० ५,८,३ । (११।७) ऋ० परि० ३,५; अथर्व० ७,१७,१; काठ० १३,९३। (११।८) ऋ० परि० ३,८ । (११।९) ऋ० परि० ३,७; अथर्व० ७,१७,२; मै० ४,१२,१५९ । (११।१०) ऋ० परि० ३,१; अथर्व० ७,१७,३; मै० ४,१२,१६० ।

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुषे मयः[11] ॥
अन्विदनुमते त्वं (३) मन्यासै शं च नः कृधि ।
क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूंꣳषि तारिषः[12] ॥
अनु मन्यतामनुमन्यमाना प्रजावन्तꣳ रयिमक्षीयमाणम् ।
तस्यै वयꣳ हेडसि माऽपि भूम सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु[13] ॥
यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति भूषन्त्यायवः ।
यस्या उपस्थ उर्वन्तरिक्षꣳ सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु[14] (४) ॥
राकामहꣳ सुहवाꣳ सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरꣳ शतदायमुक्थ्यम्[15] ॥
यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषꣳ सुभगे रराणा[16] ॥
सिनीवालि[17] या सुपाणिः[18] ॥
कुहूमहꣳ सुभगां विद्मनापसमस्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।
सा नो ददातु श्रवणं (५) पितॄणां तस्यास्ते देवि हविषा विधेम[19] ॥
कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य हविषश्चिकेतु ।
सं दाशुषे किरतु भूरि वामꣳ रायस्पोषं चिकितुषे दधातु[20] ॥
(भामासो, दाता, त्वं, यच्छतु, श्रवणं, चतुर्विꣳशतिश्च २४) ॥ ११ ॥

[अग्ने १२३। वायुं ७८। वसव १७५। एत-१५३।-द्यायु-२४६।-देवाः १४८। प्रजापति-१५८।-रायुर्दा ३००। एतꣳ १०८। सूर्य ९४। इद-२७४। (-मेकादश ॥११॥ १८५७)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

(११।११) ऋ० परि० ३,३; वा० य० ३४,९; अथर्व० ७,२०,१; मै० ३,१६,६२; ४,१२,१५२। (११।१२) ऋ० परि० ३,४; वा० य० ३४,८; अथर्व० ७,२०,२; मै० ३,१६,६३; ४,१२,१५२; काठ० १३,८५; २२,६६। (११।१३) अथर्व० ७,२०,३। (११।१४) अथर्व० ७,४९,१ (च० पा०)। (११।१५) ऋ० २,३२,४; अथर्व० ७,४८,१; मै० ४,१२,१५३; काठ० १३,८७। (११।१६) ऋ० २,३२,५; अथर्व० ७,४८,२; मै० ४,१२,१५४; काठ० १३,८८। (११।१७) ऋ० २,३२,६; वा० य० ३४,१०; अथर्व० ७,४६,१; मै० ४,१२,१५५; काठ० १३,८९। (११।१८) ऋ० २,३२,७; वा० य० ११,६३; अथर्व० ७,४६,२; मै० ४,१२,१५६; काठ० १३,९०। (११।१९) ऋ० परि० ३,१; अथर्व० ७,४७,१; मै० ४,१२,१५७; काठ० १३,९१। (११।२०) ऋ० परि० ३,२; अथर्व० ७,४७,२; मै० ४,१२,१५८; काठ० १३,९२।

इष्टिहोमाभिधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

वशागर्भदर्शननिमित्तकहोमविधिः ॥

वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते यस्य हविरतिरिच्यते सूर्यो देवो दिविषद्भ्य इत्याह बृहस्पतिना चैवास्य प्रजापतिना च यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति[१] रक्षाꣳसि वा एतत् पशुꣳ सचन्ते यदेकदेवत्य आलब्धो भूयान् भवति यस्यास्ते हरितो गर्भ इत्याह देवत्रैवैनां गमयति रक्षसामपहत्या[२] आ वर्तन वर्तयेत्याह (१) ब्रह्मणैवैनमा वर्तयति[३] वि ते भिनद्मि तकरीमित्याह यथायजुरेवैतत्[४] उरुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरित्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयति[५] दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृथिवीमतिरिक्तं तद्यन्न शमयेदार्तिमार्च्छेद्यजमानो मही द्यौः पृथिवी च न इत्या-(२)-ह द्यावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धं चातिरिक्तं च शमयति नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानो[६] भस्मनाऽभि समूहति स्वगाकृत्या अथो अनयोर्वा एष गर्भोऽनयोरेवैनं दधाति[७] यदवद्येदति तद्रेचयेद्यन्नावद्येत् पशोरालब्धस्य नाव द्येत् पुरस्तान्नाभ्या अन्यदवद्येदुपरिष्टादन्यत् पुरस्ताद्वै नाभ्यै (३) प्राण उपरिष्टादपानो यावानेव पशुस्तस्याव द्यति[८] विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यतिरिक्तस्य शान्त्यै[९] अष्टाप्रूड्ढिरण्यं दक्षिणाऽष्टापदी ह्येषाऽऽत्मा नवमः पशोराप्त्यै[१०] अन्तरकोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवत्येवमिव हि पशुरुल्बमिव (४) चर्मेव माꣳसमिवास्थीव यावानेव पशुस्तमाप्त्वाऽव रुन्धे[११] यस्यैषा यज्ञे प्रायश्चित्तिः क्रियत इष्ट्वा वसीयान् भवति[१२] ॥ (आहे,-ति, नाभ्यै, इवै,- कविꣳशतिश्च २१) ॥ १ ॥

वशाकुम्भनमन्त्राः ॥ १,७,९-१० त्रिष्टुप्; ८ तनुशिरा ।

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्[१] ॥

आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किक्किटा ते मनः प्रजापतये स्वाहा[२] किक्किटा ते प्राणं वायवे स्वाहा[३] किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहा[४] किक्किटा ते श्रोत्रं द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहा[५] किक्किटा ते वाचꣳ सरस्वत्यै स्वाहा[६] (१)

त्वं तुरीया वशिनी वशाऽसि सकृद्यत् त्वा मनसा गर्भ आऽशयत् ।

वशा त्वं वशिनी गच्छ देवान्त्सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः[७] ॥

अजाऽसि रयिष्ठा पृथिव्याꣳ सीदोर्ध्वाऽन्तरिक्षमुप तिष्ठस्व दिवि ते बृहद्भाः ॥

तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ॥

अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनु-(२)-र्भव जनया दैव्यं जनम् ॥

(२११) ऋ० ७,९२,१; वा० य० ७,७; मै० १,३,२०; काठ० ४,५; १३,३४ । (२१२-६) काठ० १३,३५। (२१७-१०) काठ० १३,३६-३८ ।

मन॑सो ह॒विर॑सि प्र॒जाप॑ते॒र्वर्णो॒ गात्रा॑णां ते गात्र॒भाजो॑ भूयास्म[११] ॥

(स्वाहा, मनू,-स्त्रयो॑दश च १३) ॥ २ ॥

काम्याजावशाविधानम् ॥

इ॒मे वै स॒हाऽऽस्तां ते वा॒युर्व्य॑वात् ते गर्भ॑मदधातां तः सोम॒: प्राज॑नयद॒ग्निर॑ग्रसत स ए॒तं प्र॒जाप॑तिराग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालमपश्यत् तं निर॑वपत् तेनै॒वैना॑म॒ग्नेरधि॒ निर॑क्रीणात्[१] तस्मा॑द॒प्यन्यदे॑वत्या॑माल॒भमान आग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालं पु॒रस्ता॒न्निर्व॑पेद॒ग्नेरे॒वैना॒मधि॒ निष्क्रीयाऽऽ ल॑भते[२] य-(१)-द्वा॒युर्व्य॑वा॒त् तस्मा॑द्वाय॒व्या॑ यदि॒मे गर्भ॑मद॑धातां तस्मा॑द् द्यावापृथि॒व्या॑ यत् सोम॒: प्राज॑नयद॒ग्निर॑ग्रसत तस्मा॑दग्नीषोमी॒या यद॒नयो॑र्वि॒यत्यो॒र्वाग॑वद॒त् तस्मा॑त् सारस्व॒ती यत् प्र॒जाप॑तिर॒ग्नेर॑धि॒ निर॑क्री॒णात् तस्मा॑त् प्राजाप॒त्या सा वा ए॒षा स॑र्वदे॒वत्या॑ यद॒जा व॒शा[३] वा॑य॒व्या॑मा ल॑भेत भूति॑कामो वा॒युर्वै क्षेपि॑ष्ठा दे॒वता॑ वा॒युमे॒व स्वेन॑ (२) भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धाव॒ति स ए॒वैनं॒ भूतिं॑ गमयति[४] द्यावापृथि॒व्या॑मा ल॑भेत कृ॒षमा॑णः प्रति॒ष्ठाका॑मो दि॒व ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यो॑ वर्ष॒ति व्य॑स्यामोष॑धयो रोहन्ति स॒मर्धु॑कमस्य स॒स्यं भ॑वत्य॒ग्नीषोमी॒यामा ल॑भे॒त यः का॒मये॒तान्न॑वानन्ना॒दः स्या॒मित्य॒ग्निनै॒वान्न॒मव॑ रुन्धे॒ सोमे॑ना॒न्नाद्य॒मन्न॑वाने॒वान्ना॒दो भ॑वति[६] सारस्व॒तीमा ल॑भे॒त य (३) ई॒श्वरो॑ वा॒चो वदि॑तो॒: सन् वाचं॒ न वदे॒द्वाग्वै सर॑स्व॒ती सर॑स्वतीमे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धाव॒ति सैवास्मि॑न् वाचं॑ दधाति[७] प्राजाप॒त्यामा ल॑भे॒त यः का॒मये॒तान॑भिजितम॒भि ज॑येय॒मिति॑ प्र॒जाप॑ति॒: सर्वा॑ दे॒वता॑ दे॒वता॑भिरे॒वान॑भिजितम॒भि ज॑यति[८] वाय॒व्य॑योपाक॑रोति वा॒योरे॒वैना॑मवरु॒द्ध्याऽऽ ल॑भते[९] आकू॑त्यै त्वा॒ कामा॑य त्वे-(४)-त्या॑ह यथाय॒जुरे॒वैतत्[१०] किक्किटाका॒रं जु॒होति किक्किटाका॒रेण॒ वै ग्राम्या॑: प॒शवो॑ रमन्ते॒ प्राऽऽर॒ण्या॑: पत॑न्ति॒ यत् कि॑क्कि॒टाका॒रं जु॒होति॑ ग्रा॒म्याणां॑ प॒शूनां॑ धृत्यै[११] पर्य॑ग्नौ क्रि॒यमा॑णे जु॒होति जीव॑न्तीमे॒वैनां॑ सु॒व॒र्गं लो॒कं गम॑य॒ति त्वं तु॑रीया॑ व॒शिनी॑ व॒शाऽसीत्या॑ह देव॒त्रैवैनां॑ गमयति[१२] स॒त्याः स॑न्तु यज॑मानस्य॒ का॒मा इत्या॑है॒ष वै कामो॒ (५) यज॑मानस्य॒ यद॑नार्त उद्दृचं॒ गच्छ॑ति॒ तस्मा॑दे॒वमा॑हा[१३]ऽजाऽसि॑ रयि॒ष्ठेत्या॑हे॒ष्वे॑वैनां॑ लो॒केषु॒ प्रति॑ष्ठापयति[१४] दि॒वि ते॑ बृ॒हद्भा इत्या॑ह सुव॒र्ग ए॒वास्मै॑ लो॒के ज्योति॑र्दधा॒ति[१५] तन्तुं॑ त॒न्वन् रज॑सो भा॒नुमन्वि॑हीत्या॑हि॒माने॒वास्मै॑ लो॒कान् ज्योति॑ष्मतः करो॒त्य[१६]नुल्ब॒णं व॑यत॒ जोगु॑वाम॒प इत्या-(६)-ह॒ यद्दे॒व य॒ज्ञ उल्ब॒णं॑ क्रि॒यते॒ तस्यै॒वैषा शान्ति॒[१७]र्मनु॑र्भव ज॒नया॒ दैव्यं॒ जन॒मित्या॑ह मान॒व्यो॑ वै प्र॒जास्ता ए॒वाऽऽद्या॑: कुरु॒ते[१८] मन॑सो ह॒विर॒सीत्या॑ह स्वगाकृ॑त्यै[१९] गात्रा॑णां ते गात्र॒भाजो॑ भूयास्मेत्या॑हा॒ऽऽशिष॑मे॒वैतामा शा॑स्ते[२०] तस्यै॑ वा ए॒तस्या॒ एक॑मे॒वादे॑वयज॒नं यदाल॑ब्धायाम॒भ्रो (७) भव॑ति[२१] यदाल॑ब्धायाम॒भ्रः स्याद॒प्सु वा॑ प्रवे॒शये॒त् सर्वां॑ वा॒ प्राश्नी॑यो[२२]द्यद॒प्सु प्र॑वे॒शये॑द्य॒ज्ञवेश॒सं कु॒र्या॒त् सर्वा॑मे॒व प्राश्नी॑यादिन्द्रि॒यमे॒वाऽऽत्मन् ध॑त्ते[२३] सा वा ए॒षा त्र॑या॒णाम॑ेवाव॑रुद्धा सं॑वत्स॒रस॑दः

(२।११) काठ० १३,३९। (३) काठ० १३,४०-४२।

सङ्ग्रामजितो गृहमेधिनस्त एवैतया यजेरन् तेषामेवैषाऽऽर्त्तां[३४] ॥ (यन्, स्वेन, य,–स्त्वा, काम्, इत्यु,–ओ, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ ३ ॥

जयहोममन्त्राः तत्प्रशंसा च ॥ १३ त्रिष्टुप् ।

चित्तं च[१] चित्तिश्चा[२]ऽऽकूतं चा[३]ऽऽकूतिश्च[४] विज्ञातं च[५] विज्ञानं च[६] मनश्च[७] शक्वरीश्च[८] दर्शश्च[९] पूर्णमासश्च[१०] बृहच्च[११] रथन्तरं च[१२] प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः स उग्रः स हि हव्यो बभूव[१३]

देवासुराः संयत्ता आसन्त्स इन्द्रः प्रजापतिमुपा–(१)–धावत् तस्मा एताञ्जयान् प्रायच्छत् तानजुहोत् ततो वै देवा असुरानजयन् यदजयन् तज्जयानां जयत्वꣳ[१४] स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येव तां पृतनाम्[१५] ॥ (उप, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥ ४ ॥

अभ्यातानमन्त्राः ॥

अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो ज्येष्ठानां[२] यमः पृथिव्या[३] वायुरन्तरिक्षस्य[४] सूर्यो दिवश्[५]चन्द्रमा नक्षत्राणां[६] बृहस्पतिर्ब्रह्मणो[७] मित्रः सत्यानां[८] वरुणोऽपा[९]ꣳ समुद्रः स्रोत्यानाम्[१०]न्नꣳ साम्राज्यानामधिपति तन्माऽवतु[११] सोम ओषधीना[१२]ꣳ सविता प्रसवाना[१३]ꣳ रुद्रः पशूनां[१४] त्वष्टा रूपाणां[१५] विष्णुः पर्वतानां[१६] मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्तु[१७] पितरः पितामहाः परेऽवरे (१) ततास्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन् ब्रह्मन्नस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्नस्यां देवहूत्याम्[१८] ॥ (अवरे, सप्तदश च १७) ॥ ५ ॥

जयाभ्यातानराष्ट्रभृद्धोमविधानम् ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतानभ्यातानानपश्यन् तानभ्यातन्वत यद्देवानां कर्माऽऽसीदार्ध्यत तद्यदसुराणां न तदार्ध्यत येन कर्मणेर्त्सेत् तत्र होतव्या ऋध्नोत्येव तेन कर्मणा यद्विश्वे देवाः समभरन् तस्मादभ्याताना वैश्वदेवा यत् प्रजापतिर्जयान् प्रायच्छत् तस्माज्जयाः प्राजापत्याः (१) यद्राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमाऽददत तद्राष्ट्रभृताꣳ राष्ट्रभृत्त्वं ते देवा अभ्यातानैरसुरानभ्यातन्वत जयैरजयन् राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमाऽददत यद्देवा अभ्यातानैरसुरानभ्यातन्वत तदभ्यातानानामभ्यातानत्वं यज्जयैरजयन् तज्जयानां जयत्वं यद्राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमाऽददत तद्राष्ट्रभृताꣳ राष्ट्रभृत्त्वं ततो देवा अभवन् पराऽसुरा[३] यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स (२) एतान् जुहुयादभ्यातानैरेव भ्रातृव्यानभ्यातनुते जयैर्जयति राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमा दत्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति[४] ॥ (प्राजापत्याः, सो,ऽष्टादश च १८) ॥ ६ ॥

राष्ट्रभृन्मन्त्रः ॥

ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म

---

(४) मै० १,४,६८–८५ । (५) अथर्व० ५,२४,१–१७; अस्मिन् ब्रह्म०... । काठ० ३८,१२८; ३९,७ ।

क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा[1] ताभ्यः स्वाहा[2] सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवः[3-4] सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो बेकुरयो[5-6] भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः[7-8] प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो (१) गन्धर्वस्तस्यर्क्सामान्यप्सरसो वह्नय[9-10] इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्याऽऽपोऽप्सरसो मुदा[11]

भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च ।
स नो रास्वाज्यानिꣳ रायस्पोषꣳ सुवीर्यꣳ संवत्सरीणाꣳ स्वस्तिम्[13] ॥

परमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य विश्वमप्सरसो भुवः[14-15] सुक्षितिः सुभूतिर्भद्रकृत् सुवर्वान् पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो रुचो[16-17] दूरेहेतिरमृडयो (२) मृत्युर्गन्धर्वस्तस्य प्रजा अप्सरसो भीरुव[18-19]श्चारुः कृपणकाशी कामो गन्धर्वस्तस्याऽऽधयोऽप्सरसः शोचयन्तीर्नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा[20] ताभ्यः स्वाहा[21]

स नो भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा इह च ।
उरु ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ[22] ॥ (मनो, मृडयः, षट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥ ७ ॥

राष्ट्रभृन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाः ॥

राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रमेव भवत्या[1]त्मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रं प्रजा राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो भवति राष्ट्रेणैव राष्ट्रमव रुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति[2] ग्रामकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रꣳ सजाता राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रꣳ सजातानव रुन्धे ग्राम्ये-(१)-व भवत्य[3]धिदेवने जुहोत्यधिदेवन एवास्मै सजातानव रुन्धे त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते[4] रथमुख ओजस्कामस्य होतव्या ओजो वै राष्ट्रभृत ओजो रथ ओजसैवास्मा ओजोऽव रुन्ध ओजस्व्येव भवति[5] यो राष्ट्रादपभूतः स्यात् तस्मै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः स्युस्तान् ब्रूयाद् युङ्ग्ध्वमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्त्या-(२)-हुतयो वा एतस्याक्लृप्ता यस्य राष्ट्रं न कल्पते स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं प्रवृह्य नाडीमभि जुहुयादाहुतीरेवास्य कल्पयति ता अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनु कल्पते[6] संग्रामे संयत्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभृतो राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते ये संग्रामꣳ संयन्ति यस्य पूर्वस्य जुह्वति स एव भवति जयति तꣳ संग्रामं[8] मान्धुक इध्मो (३) भवत्यङ्गारा एव प्रतिवेष्टमाना अमित्राणामस्य सेनां प्रति वेष्टयन्ति य उन्माद्येत् तस्मै होतव्या गन्धर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्माद्यत्येते खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतस्तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैनाञ्छमयति[10] नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्ष इतीध्मो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः स्व एवैना-(४)-नायतने शमयत्य[11]भिचरता प्रतिलोमꣳ होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तृणुते[12]

(७) वा० य० १८,३८-४४; मै० २,१२,७; १८,७२-७४ (८) मै० २,६,१२; काठ १५,८ ।

स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदुरे वैतद्वा अस्यै निर्ऋतिगृहीतं निर्ऋतिगृहीत एवैनं निर्ऋत्या ग्राहयति यद्वाचः क्रूरं तेन वषट् करोति वाच एवैनं क्रूरेण प्र वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छति[१३] यस्य कामयेतान्नाद्य-(५)-मा ददीयेति तस्य सभायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य पत इति तृणानि सं गृह्णीयात् प्रजापतिर्वै भुवनस्य पतिः प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमा दत्त इदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्यान्नाद्यꣳ हरामीत्याहान्नाद्यमेवास्य हरति[१४] षड्भिर्हरति षड्वा ऋतवः प्रजापतिनैवास्यान्नाद्यमादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति[१५] (६) यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः स्यात् तꣳ स्थलेऽवसाय्य ब्रह्मौदनं चतुःशरावं पक्त्वा तस्मै होतव्या वर्ष्म वै राष्ट्रभृतो वर्ष्म स्थलं वर्ष्मणैवैनं वर्ष्म समानानां गमयति[१६] चतुःशरावो भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति[१७] क्षीरे भवति रुचमेवास्मिन् दधात्यु[१८]द्धरति शृतत्वाय[१९] सर्पिष्वान् भवति मेध्यत्वाय[२०] चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति दिशामेव ज्योतींषि जुहोति[२१] ॥ (ग्रामी, युनक्ति,-धम, एवैना,-अन्नाद्यं, यच्छन्ति,-कामदेव्याशव्ध ४१) ॥ ८ ॥

देविकाख्यहविषां काम्यप्रयोगाः ॥

देविका निर्वपेत् प्रजाकामश्छन्दाꣳसि वै देविकाश्छन्दाꣳसीव खलु वै प्रजाश्छन्दोभिरेवास्मै प्रजाः प्र जनयति[१] प्रथमं धातारं करोति मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजास्वेव प्रजातासु कुह्वा वाचं दधात्ये[२]ता एव निर्वपेत् पशुकामश्छन्दाꣳसि वै देविकाश्छन्दाꣳसी-(१)-व खलु वै पशवश्छन्दोभिरेवास्मै पशून् प्र जनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन वापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति पशूनेव प्रजातान् कुह्वा प्रति ष्ठापयत्ये[३]ता एव निर्वपेद्ग्रामकामश्छन्दाꣳसि वै देविकाश्छन्दाꣳसीव खलु वै ग्रामश्छन्दोभिरेवास्मै ग्राम-(२)-मव रुन्धे मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनं ग्रामस्य दधात्ये[४]ता एव निर्वपेज्ज्योगामयावी छन्दाꣳसि वै देविकाश्छन्दाꣳसि खलु वा एतमभि मन्यन्ते यस्य ज्योगामयति छन्दोभिरेवैनमगदं करोति मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्याक्लृप्तं यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन कल्पयत्ये[५]ता एव नि-(३)-र्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेच्छन्दाꣳसि वै देविकाश्छन्दाꣳसि खलु वा एतं नोप नमन्ति यं यज्ञो नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दाꣳसि दधात्युपैनं यज्ञो नमत्ये[६]ता एव निर्वपेदीजानश्छन्दाꣳसि वै देविका यातयामानीव खलु वा एतस्य छन्दाꣳसि य ईजान उत्तमं धातारं करोत्यु-(४)-परिष्टादेवास्मै छन्दाꣳस्ययातयामान्यव रुन्ध उपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्ये[७]ता एव निर्वपेद्यं मेधा नोपनमेच्छन्दाꣳसि वै देविकाश्छन्दाꣳसि खलु वा एतं नोप नमन्ति यं मेधा नोपनमति प्रथमं धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दाꣳसि दधात्युपैनं मेधा नमत्ये[८]ता एव निर्वपे-(५)-द्रुक्कामश्छन्दाꣳसि वै देविकाश्छन्दाꣳसीव खलु वै रुक् छन्दोभिरेवास्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमेवास्मिन् दधाति मध्यतो धातारं करोति मध्यत एवैनꣳ रुचो दधाति[९] गायत्री वा अनुमतिस्त्रिष्टुग्राका जगती सिनीवाल्यनुष्टुप्

कुहूर्धाता वषट्कारः[१०] पूर्वपक्षो राकाऽपरपक्षः कुहूरमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाता[११] ऽष्टौ (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एकादशाक्षरा त्रिष्टुब् द्वादशादित्या द्वादशाक्षरा जगती प्रजापतिरनुष्टुब् धाता वषट्कारः[१२] एतद्वै देविकाः सर्वाणि च छन्दाꣳसि सर्वाश्च देवता वषट्कारः[१३]—स्ता यत् सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं प्रदहो द्वे प्रथमे निरुप्य धातुस्तृतीयं निर्वपेत् तथो एवोत्तरे निर्वपेत् तथैनं न प्र दहन्त्य-(७)-थो यस्मै कामाय निरुप्यन्ते तमेवाऽऽभिरुपाऽऽप्नोति[१४] ॥ (छन्दाꣳसि, आसं, नि,-ष्करोति, वपे,-ष्टौ, दहन्ति, नव च ९) ॥ ९ ॥

प्रवत्स्यतोऽग्निहोत्रिणो होमः, समारोपश्च ॥ १-२ त्रिष्टुप् ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत् त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे[१] ॥

वास्तोष्पते शग्मया सꣳसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

आवः क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः[२] ॥

यत् सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोत्याहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१) यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहिताग्निर्यत् सायंप्रातर्जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽत्वेष्टकाः कृत्वोप धत्ते[३] दश समानत्र जुहोति दशाक्षरा विराड्विराजमेवाऽऽत्वेष्टकां कृत्वोप धत्तेऽथो विराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यश्चित्योऽस्य भवति[४] तस्माद्यत्र दशोषित्वा प्रयाति तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत् ततोऽर्वाचीनꣳ (२) रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा वास्तोष्पतीयं प्रयायाद् रुद्र एनं भूत्वाऽग्निरनूत्थाय हन्याद्वास्तोष्पतीयं जुहोति भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानो यद्युक्ते जुहुयाद्यथा प्रयाते वास्तावाहुतिं जुहोति तादृगेव तद्यदयुक्ते जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं जुहोति तादृगेव तदहुतमस्य वास्तोष्पतीयꣳ स्या-(३)-द्दक्षिणो युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽथ वास्तोष्पतीयं जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमेवैनꣳ शमयति[६] यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय[७] यद्धुत आदध्याद् रुद्रं गृहानन्वारोहयेद्यदवक्षाणान्यसंप्रक्षाप्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेशसं वाऽऽदहनं वा तादृगेव तदयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरण्योः समारोहयत्ये-(४)-ष वा अग्नेर्योनिः स्व एवैनं योनौ समारोहयत्य—थो खल्वाहुर्यदरण्योः समारूढो नश्येदुदस्याग्निः सीदेत् पुनराधेयः स्यादिति या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्या रोहेत्यात्मन्त्समारोहयते यजमानो वा अग्नेर्योनिः स्वायामेवैनं योन्याꣳ समारोहयते[८] ॥ (धत्ते,ऽर्वाचीनꣳ, स्यात्, समारोहयति, पञ्चचत्वारिꣳशच्च ४५) ॥ १० ॥

राजसूयगता याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ त्रिष्टुप्; १,३,५,७,११,१५,१८ गायत्री; ८ जगती ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवा[१] ॥

(१०।१) ऋ० ७,५४,१; मै० १,५,५८ । (१०।२) ऋ० ७,५४,३ । (११।१) ऋ० ८,१०२,१, मै० ४,१२, १६५; काठ० २३,३४ ।

हव्यवाडग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।
सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्मद्रियक् सं मिमीहि श्रवाꣳसि[२] ॥
त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः[३] ॥
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
श्येनो गृध्राणाꣳ स्वधितिर्वनानाꣳ सोमः (१) पवित्रमत्येति रेभन्[४] ॥
आ विश्वदेवꣳ सत्पतिꣳ सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवꣳ सवितारम्[५] ॥
आ सत्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो याति भुवना विपश्यन्[६] ॥
यथा नो अदितिः करत् पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियम्[७] ॥
मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते[८] ॥
उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।
गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन्[९] ॥
हꣳसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गा उत प्रास्तौदुच्च विद्वाꣳ अगायत्[१०] ॥
एन्द्र सानसिꣳ रयिं (३) सजित्वानꣳ सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर[११] ॥
प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
इन्द्राऽऽ भर दक्षिणेना वसूनि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम्[१२] ॥
त्वꣳ सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो[१३] ॥
भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् भुवो विश्वेषु सवनेषु यज्ञियः ।
भुवो नॄꣳश्च्यौत्नो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो (४) विश्वचर्षणे[१४] ॥

(११।२) ऋ० ३,२,२; मै० ४,१२,१६६; १३,२१३; काठ० २३,३४ । (११।३) ऋ० १,९१,६; मै० ४,१२,१६७; काठ० २३,३६ । (११।४) ऋ० ९,९६,६; मा० ९४४; मै० ४,१२,१६८; काठ० २३,३७ । (११।५) ऋ० ५,८२,७; मै० ४,१२,१६९ । (११।६) आ कृष्णेन... । ऋ० १,३५,२; वा० य० ३३,४३;३४,३१; मै० ४,१२,१७०; १४,८३। (११।७) ऋ० १,४३,२; मै० ४,१२,१७८; काठ० २३,४७ । (११।८) ऋ० १,११४,८; वा० य० १६,१६; मै० ४,१२,१७९; काठ० २३,४८ । (११।९) ऋ० १०,६८,१; अथर्व० २०,१६,१; मै० ४,१२,१७१; काठ० २३,३८ । (११।१०) ऋ० १०,६७,३; अथर्व० २०,९१,३; मै० ४,१२,१७३; काठ० २३,३९ । (११।११) ऋ० १,८,१; सा० १२९; अथर्व० २०,७०,१७; मै० ४,१२,६५; काठ० ८,८० । (११।१२) ऋ० १०,१८०,१; मै० ४,१२,६६; १४,२७७; काठ० ३८,८६ । (११।१३) ऋ० १,५,६; अथर्व० २०,६९,४; मै० ४,१२,१७३; काठ० २३,४० । (११।१४) ऋ० १०,५०,४; मै० ४,१२,१७४; काठ० २३,४१ ।

मि॒त्रस्य॑ चर्षणी॒धृतः॒ श्रवो॑ दे॒वस्य॑ सान॒सिम्। स॒त्यं चि॒त्रश्र॑वस्तमम्[15] ॥
मि॒त्रो जना॑न् यातयति प्रजा॒नन् मि॒त्रो दा॑धार पृ॒थि॒वीमु॒त द्याम्।
मि॒त्रः कृ॒ष्टीरनि॑मिषा॒ऽभि च॑ष्टे स॒त्याय॑ ह॒व्यं घृ॒तव॑द्विधेम[16] ॥
प्र स मि॑त्र॒ मर्तो॑ अस्तु॒ प्रय॑स्वान् यस्त॑ आदित्य॒ शिक्ष॑ति व्र॒तेन॑।
न ह॑न्यते॒ न जी॑यते॒ त्वोतो॒ नैन॒मंहो॑ अश्नो॒त्यन्ति॑तो॒ न दू॒रात्[17] ॥
य-(५)-च्चि॒द्धि ते॒ विशो॒ यथा॒ प्र दे॑व वरुण व्र॒तम्। मि॒नी॒मसि॒ द्यवि॑द्यवि[18] ॥
यत् किं चे॒दं व॑रुण॒ दैव्ये॒ जने॑ऽभिद्रो॒हं म॑नु॒ष्या॑श्चरा॑मसि।
अचि॑त्ती॒ यत् तव॒ धर्मा॑ युयो॒पिम॒ मा न॒स्तस्मा॒देन॑सो देव रीरिषः[19] ॥
कि॒त॒वासो॒ यद्रि॑रि॒पुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॒त यन्न वि॒द्म।
सर्वा॒ ता वि ष्य॑ शिथि॒रे-(६)-व॑ दे॒वाथा॑ ते स्याम वरुण प्रि॒यासः॑[20] ॥
(सोमो॒, मा, र॒यिं, मन्त्रो, य,-च्छि॒थि॒रा, स॒प्त च॑ ७) ॥११॥

[वि वा २२१। आ वां॒गो ११३। इ॒मे ३९२। चित्त-७१।-मृ॒भि-६७।-दे॒वा ११८। ऋ॒ताषा १४६।-इ॒ष्टका॑माय॒ ३४९। दे॒वि॒का ३५९। वास्तो॒-२४५।-स्व-३०७। (-मेका॑दश ॥११॥ २३९२)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥]

इष्टिशेषाभिधानम्।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥] विश्वे देवा ऋषयः।

दर्शपूर्णमासाङ्गभूतारम्भणीयेष्टिः ॥ १-३ त्रिष्टुप्; ४ शक्करी।

पू॒र्णा प॒श्चादु॒त पू॒र्णा पु॒रस्ता॒दुन्म॑ध्य॒तः पौर्ण॒मा॒सी जि॑गाय।
तस्यां॑ दे॒वा अधि॑ सं॒वस॑न्त उत्त॒मे नाक॑ इ॒ह मा॑दयन्ताम्[1] ॥
यत् ते॑ दे॒वा अद॑धुर्भाग॒धेय॒ममा॑वास्ये सं॒वस॑न्तो महि॒त्वा।
सा नो॑ य॒ज्ञं पि॑पृहि विश्ववारे र॒यिं नो॑ धेहि सुभगे सु॒वीर॑म्[2] ॥

(११।१५) ऋ० ३,५९,६; वा० य० ११,६२; मै० १,५,४०; २,७,७०; ४,९,२१; काठ० १६,६१; २३,४२। (११।१६) ऋ० ३,५९,१; काठ० २३,४३,२५,९२। (११।१७) ऋ० ३,५९,२; मै० ४,१०,५२; काठ० २३,४४। (११।१८) ऋ० १,२५,१; मै० ४,११,३१; १२,१७६। (११।१९) ऋ० ७,८९,५; अथर्व० ६,५१,३; मै० ४,१२,१७७; काठ० २३,४५। (११।२०) ऋ० ५,८५,८; मै० ४,१४,४०; काठ० २३,४६। (१।१) अथर्व० ७,८०,१। (१।२) ...अकृण्वन्...। सेना...। अथर्व० ७,७९,१।

निवेशनी सङ्गमनी वसूनां विश्वा रूपाणि वसून्यावेशयन्ती ।
सहस्रपोषꣳ सुभगा रराणा सा न आ गन् वर्चसा (१) संविदाना ॥
अग्नीषोमौ प्रथमौ वीर्येण वसून् रुद्रानादित्यानिह जिन्वतम् ।
माध्यꣳ हि पौर्णमासं जुषेथां ब्रह्मणा वृद्धौ सुकृतेन सातावथास्मभ्यꣳ
सहवीराꣳ रयिं नि यच्छतम् ॥

आदित्याश्चाङ्गिरसश्चाग्नीनाऽदधत ते दर्शपूर्णमासौ प्रैप्सन् तेषामङ्गिरसां निरुप्तꣳ हविरासीदथाऽऽदित्या एतौ होमावपश्यन् तावजुहवुस्ततो वै ते दर्शपूर्णमासौ (२) पूर्व आ ऽलभन्त दर्शपूर्णमासावालभमान एतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावा लभते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासावा लभेत य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विद्यादित्यमावास्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रतीचीनं तत् प्रतिलोमं यत् पौर्णमासीं पूर्वामालभेत प्रतिलोममेनावा लभेताममुमपक्षीयमाणमन्वप (३) क्षीयेत सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादमावास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवैनावा लभतेऽमुमाप्यायमानमन्वा प्यायत आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुꣳ सरस्वते द्वादशकपालं यदाग्नेयो भवत्यग्निर्वै यज्ञमुखं यज्ञमुखमेवर्द्धिं पुरस्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य प्र तनुते सरस्वत्यै (४) चरुर्भवति सरस्वते द्वादशकपालोऽमावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान् तावेव साक्षादा रभत ऋध्नोत्याभ्यां द्वादशकपालः सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै मिथुनौ गावौ दक्षिणा समृद्ध्यै ॥ (वर्चसा, दर्शपूर्णमासा,-वप, सरस्वत्यै, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥ १ ॥

सौमिकब्रह्मत्वविधिः ॥

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् सोऽब्रवीद्ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ मेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्र वोच इति तस्मा एतान्त्स्तोमभागानब्रवीत् ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्राजायन्त तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्या-(१)-ह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राऽऽह प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनुष्या वै धर्मो मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राऽऽहान्वितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्वेत्याहैभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञं प्राऽऽह विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवाव (२) रुन्धे प्रवाऽस्यनुवाऽसीत्याह मिथुनत्वायोशिगसि वसुभ्यस्त्वा वसूञ्जिन्वेत्याहाष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य एव यज्ञं प्राऽऽहौजोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितॄञ्जिन्वेत्याह देवानेव पितॄननु सं तनोति तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्वे-(३)-त्याह पितॄनेव प्रजा अनु

(१।२) निवेशनः सङ्गमनो......भिचष्टे शचीभिः । वा० य० १२,६६ (पूर्वार्धः); अथर्व० १०,८,४२; मै० २,७,१५१; काठ० १६,१४३ ।

सं तनोति[10] पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशूञ्जिन्वेत्याह प्रजा एव पशूननु सं तनोति[11] रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वेत्याहौषधीष्वेव पशून् प्रति ष्ठापयत्य[12]भिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्याहाभिजित्या[13] अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं (४) जिन्वेत्याह प्रजास्वेव प्राणान् दधाति[14] त्रिवृदसि प्रवृदसीत्याह मिथुनत्वाय[15] सꣳरोहोऽसि नीरोहोऽसीत्याह प्रजात्यै[16] वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीत्याह प्रतिष्ठित्यै[17] ॥ (इत्य,-वं, जिन्व, प्राणं, त्रिꣳशच्च ३०) ॥ २ ॥

विष्णवतिक्रमाः ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजान् भ्रातृव्यानधरान् पादयाम्यवैनान् बाधे प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन् क्षयेऽस्मिन् भूमिलोके योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमेणात्येनान् क्रामामी[1]न्द्रेण देवेन पृतना जयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण (१) सहजान्[2] विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना वषट्कारेण वज्रेणा परजा[3]—

—निन्द्रेण सयुजो वयꣳ सासह्याम पृतन्यतः । घ्नन्तो वृत्राण्यप्रति । यत् ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं यत् ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं यत् ते अग्ने हरस्तेनाहꣳ हरस्वी भूयासम्[4]॥ (वज्रेण, षट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥ ३ ॥

अतिमोक्षमन्त्राः ॥ अनुष्टुप्, ३,६,९ त्रिष्टुप् ।

ये देवा यज्ञहनो[1] यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम्[2]॥
आऽगन्म मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति ।
नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः[3] ॥
ये देवा यज्ञहनो[4] यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम्[5] ॥
यास्ते रात्रीः सवित-(१)-र्देवयानीरन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति ।
गृहैश्च सर्वैः प्रजया न्वग्रे सुवो रुहाणास्तरता रजाꣳसि[6] ॥
ये देवा यज्ञहनो[7] यज्ञमुषो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम्[8] ॥
येनेन्द्राय समभरः पयाꣳस्युत्तमेन हविषा जातवेदः ।
तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेमꣳ सजातानाꣳ श्रैष्ठ्य आ धेह्येनम्[9] ॥

(३।४) अथर्व० ७,९३,१; मै० १,३,३७; काठ० ४,१९ । (४।१-२) मै० १,४,१३-१४; काठ० ५,२९; ३२,१४ । (४।३) वा० य० १५,५० (उत्तरार्धः); मै० १,४,१८; काठ० ५,३२ । (४।४-५) मै० १,४,१६-१७; काठ० ५,३१ । (४।६) मै० १,४,१५; काठ० ५,३० । (४।७-८) मै० १,४,१९-२०; काठ० ५,३३ । (४।९) अथर्व० १,९,३; मै० १,४,२१; काठ० ५,३४ ।

यज्ञहनो वै देवा यज्ञमुषः (२) सन्ति त एषु लोकेष्वासत आददाना विमथ्नाना यो ददाति यो यजते तस्य[१०] । ये देवा यज्ञहनः पृथिव्यामध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकाꣳस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेत्य[११] प वै सोमेनेजानाद्देवताश्च यज्ञश्च क्रामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा देवताः (३) पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाव रुन्धे[१२] गायत्रो वा अग्निर्गायत्रछन्दास्तं छन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोत्यष्टाकपालः कार्योऽष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गायत्रछन्दाः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयति[१३] पङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनैव यज्ञाच्चैति[१४] ॥ (सन्ति,-यज्ञमुषो, देवता,-स्त्रिचत्वारिꣳशच्च ४३) ॥ ४ ॥

आदित्यग्रहमन्त्राः ॥ १ अष्टिः, २ शक्करी, ३ अनुष्टुप्, ६-७ त्रिष्टुप्, ८ बृहती ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु वायुरन्तरिक्षाद्यजमानोऽग्निर्मा पातु चक्षुषः ।

सक्ष शूष सवितर्विश्वचर्षण एतेभिः सोम नामभिर्विधेम ते तेभिः सोम नामभिर्विधेम ते[१] ॥

अहं परस्तादहमवस्ताद्‌हं ज्योतिषा वि तमो ववार । यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूदहꣳ सूर्यमुभयतो ददर्शाहं भूयासमुत्तमः समानानाम्[२]-(१)-मा समुद्रादाऽन्तरिक्षात् प्रजापतिरुदधिं च्यावयातीन्द्रः प्र स्नौतु मरुतो वर्षयन्तु[३]—

—उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्नो दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम्[४] ॥

पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निरोषधीः प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति रुद्रादेव पशूनन्तर्दधात्यथो ओषधीष्वेव पशून् (२) प्रति ष्ठापयति[५]

कविर्यज्ञस्य वि तनोति पन्थां नाकस्य पृष्ठे अधि रोचने दिवः ।
येन हव्यं वहसि यासि दूत इतः प्रचेता अमुतः सनीयान्[६] ॥
यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने याः पृथिव्यां बर्हिषि सूर्ये याः ।
तास्ते गच्छन्त्वाहुतिं घृतस्य देवायते यजमानाय शर्म[७] ॥
आशासानः सुवीर्यꣳ रायस्पोषꣳ स्वश्वियम् ।
बृहस्पतिना राया स्वगाकृतो मह्यं यजमानाय (३) तिष्ठ ॥
(समानानां, पशून्, यजमानायै,-कञ्च १) ॥ ५ ॥

पत्नीविषयका योक्त्रबन्धादिमन्त्राः ॥ १,४ त्रिष्टुप्, २-३ अनुष्टुप् ।

सं त्वा नह्यामि पयसा घृतेन सं त्वा नह्याम्यप ओषधीभिः ।
सं त्वा नह्यामि प्रजया ऽहमद्य सा दीक्षिता सनवो वाजमस्मे[१] ॥

(४।१०) काठ० ३२,१४ । (५।२) वा० सं० ८,९; मै० १,३,७४ । (५।४) मै० १,३,७५; काठ० ११,२७ । (६।१) अथर्व० १४,२,७० ।

प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी वेदिं वर्णेन सीदतु । अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशा इह ॥
सुप्रजसस्त्वा वयꣳ सुपत्नीरुप सेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् ॥
इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशं (१) यमबध्नीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि ॥

प्रेह्युदेह्यृतस्य वामीरन्वग्निस्तेऽग्रं नयत्वदितिर्मध्यं ददताꣳ रुद्रावसृष्टाऽसि युवा नाम मा मा हिꣳसीर्वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पन्नेजनीर्गृह्णामि यज्ञाय वः पन्नेजनीः सादयामि विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णियावत-(२) स्तवाग्ने वामीरनु सन्दृशि विश्वा रेतांसि धिषीयागन् देवान् यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यज्ञमशिषन्नस्मिन्त्सुन्वति यजमान आशिषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा गन्धर्वमा तिष्ठतानु । वातस्य पत्मन्निड ईडिताः ॥ (पाशं, वृष्णियावत,-त्रिꣳशच्च ३०) ॥ ६ ॥

स्रुचां वृक्षावशेषविधानम् ॥

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत् तस्यै रसः पराऽपतत् स पृथिवीं प्राविशत् स खदिरोऽभवद्यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनाव द्यति सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् तं गायत्र्याऽहरत् तस्य पर्णमच्छिद्यत तत् पर्णोऽभवत् तत् पर्णस्य पर्णत्वं यस्य पर्णमयी जुहू-(१)-र्भवति सौम्या अस्याऽऽहुतयो भवन्ति जुषन्तेऽस्य देवा आहुतीर्देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापꣳ श्लोकꣳ शृणोति ब्रह्म वै पर्णो विण्मरुतोऽन्नं विण्मारुतोऽश्वत्थो यस्य पर्णमयी जुहूर्भवत्याश्वत्थ्युपभृद्ब्रह्मणैवान्नमव रुन्धेऽथो ब्रह्मै-(२)-व विश्यध्यूहति राष्ट्रं वै पर्णो विडश्वत्थो यत् पर्णमयी जुहूर्भवत्याश्वत्थ्युपभृद्राष्ट्रमेव विश्यध्यूहति प्रजापतिर्वा अजुहोत् सा यत्राऽऽहुतिः प्रत्यतिष्ठत् ततो विकङ्कत उदतिष्ठत् ततः प्रजा असृजत यस्य वैकङ्कती ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याऽऽहुतयस्तिष्ठन्त्यथो प्रैव जायत एतद्वै स्रुचाꣳ (३) रूपं यस्यैवꣳ रूपाः स्रुचो भवन्ति सर्वाण्येवैनꣳ रूपाणि पशूनामुप तिष्ठन्ते नास्यापरूपमात्मञ्जायते ॥ (जुहू-र्ब्रह्म, स्रुचाꣳ, सप्तदश च १७) ॥ ७ ॥

दधिग्रहमन्त्राः ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे रातं देवेभ्योऽग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायुभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यो वातापिभ्यः पर्जन्यात्मभ्यो दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ऽपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो जह्यप यो नोऽरातीयति तं जहि प्राणाय

(६।२) ऋ० १,४०,३; वा० य० ३३,८९; ३७,७; सा० ५६; मै० ४,९,५। (६।३) वा० य० ३,१८ (तृ० च०); मै० १,५,२० (तृ० च०); काठ० ६,२६ (तृ० च०)। (८।१) दिवे त्वा०...। वा० य० ५,२६; ६,१,२५; मै० १,२,७५,२१; काठ० १,४४; २,६२।

त्वाऽपानाय॑ त्वा व्या॒नाय॑ त्वा स॒ते त्वाऽस॑ते त्वाऽद्भ्यस्त्वौष॑धीभ्यो (१) विश्वे॑भ्यस्त्वा भू॒तेभ्यो॒ यतः॑ प्र॒जा अक्लि॑खद्रा अजा॑यन्त॒ तस्मै॑ त्वा प्र॒जाप॑तये विभू॒दाव्ने॒ ज्योति॑ष्मते॒ ज्योति॑ष्मन्तं जुहोमि ॥
(ओष॑धीभ्य॒,-श्चतु॑र्दश च १४) ॥ ८ ॥

दधिग्रहविधानम् ॥

यां वा अ॑ध्व॒र्युश्च॒ यज॑मानश्च दे॒वता॑मन्त॒रितस्तस्या॒ आ वृ॑श्च्येते प्राजाप॒त्यं द॑धिग्र॒हं गृ॑ह्णीयात् प्र॒जाप॑ति॒ः सर्वा॑ दे॒वता॑ दे॒वता॑भ्य ए॒व नि ह्नु॑वाते ज्ये॒ष्ठो वा ए॒ष ग्रहा॑णां॒ यस्यै॒ष गृ॒ह्यते॒ ज्यैष्ठ्य॑मे॒व ग॑च्छति॒ सर्वा॑सां॒ वा ए॒तद्दे॒वता॑नाꣳ रू॒पं यदे॒ष ग्रहो॒ यस्यै॒ष गृ॒ह्यते॒ सर्वा॑ण्ये॒वैनꣳ॑ रू॒पाणि॑ पशू॒नामुप॑ तिष्ठन्ते उपया॒मगृ॑हीतो (१) ऽसि प्र॒जाप॑तये त्वा॒ ज्योति॑ष्मते॒ ज्योति॑ष्मन्तं गृह्णा॒मीत्या॑ह॒ ज्योति॑रे॒वैनꣳ॑ समा॒नानां॑ करो॒त्य॒ग्निजि॒ह्वेभ्य॑स्त्वर्ता॒युभ्य॒ इत्या॑हैताव॑ती॒र्वै दे॒वता॒स्ताभ्य॑ ए॒वैन॒ꣳ सर्वा॑भ्यो गृह्णा॒त्यै॒न्द्र द्वि॒षतो॒ मन॒ इत्या॑ह॒ भ्रातृ॑व्यापनुत्त्यै प्रा॒णाय॑ त्वाऽपा॒नाय॒ त्वेत्या॑ह प्रा॒णाने॒व यज॑माने दधाति॒ तस्मै॑ त्वा प्र॒जाप॑तये विभू॒दाव्ने॒ ज्योति॑ष्मते॒ ज्योति॑ष्मन्तं जु॒होमी-(२)-त्या॑ह प्र॒जाप॑ति॒ः सर्वा॑ दे॒वता॒ः सर्वा॑भ्य ए॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्यो जुहो॒त्याज्य॑ग्र॒हं गृ॑ह्णीया॒त् तेज॑स्काम॒स्य तेजो॒ वा आज्यं॑ तेज॒स्व्ये॑व भ॑वति सोमग्र॒हं गृ॑ह्णीयाद्ब्रह्मवर्च॒सका॑मस्य ब्रह्मवर्च॒सं वै सोमो॑ ब्रह्मवर्च॒स्ये॑व भ॑वति दधिग्र॒हं गृ॑ह्णीयात् पशुका॑म॒स्योर्ग्वै दध्यूर्क् प॒शव॑ ऊ॒र्जैवास्मा॒ ऊर्जं॑ प॒शूनव॑ रुन्धे ॥
(उपया॒मगृ॑हीतो, जु॒होमि॒, त्रिच॑त्वारिꣳशच्च ४३) ॥ ९ ॥

अग्निग्राह्याः प्राणग्रहाश्च ॥ १ त्रिष्टुप् ।

त्वे क्रतु॒मपि॑ वृञ्जन्ति॒ विश्वे॒ द्विर्यदे॒ते त्रिर्भव॒न्त्यूमा॑ः ।
स्वा॒दोः स्वादी॑यः स्वा॒दुना॑ सृजा॒ सम॒त ऊ॒ षु मधु॒ मधु॑ना॒ऽभि यो॑धि ।
उ॒पया॒मगृ॑हीतोऽसि प्र॒जाप॑तये त्वा॒ जुष्टं॑ गृह्णाम्ये॒ष ते॒ योनि॑ः प्र॒जाप॑तये त्वा॑ ॥

प्रा॒णग्र॒हान् गृ॑ह्णात्ये॒ताव॑द्वा अ॑स्ति॒ याव॑दे॒ते ग्रहा॒ः स्तोमा॒श्छन्दा॑ꣳसि पृ॒ष्ठानि॒ दिशो॒ याव॑दे॒वास्ति॒ त-(१)-दव॑ रुन्धे ज्ये॒ष्ठा वा ए॒तान् ब्रा॑ह्म॒णाः पु॒रा वि॒दाम॑क्रन् तस्मा॒त् तेषा॒ꣳ सर्वा॒ दिशो॒ऽभिजि॑ता अभूवन् यस्यै॒ ते गृ॒ह्यन्ते॒ ज्यैष्ठ्य॑मेव ग॑च्छत्य॒भि दिशो॑ जयति॒ पञ्च॑ गृ॒ह्यन्ते॒ पञ्च॒ दिश॒ः सर्वा॑स्वे॒व दि॒क्ष्वृ॑ध्नुवन्ति॒ नव॑नव गृ॒ह्यन्ते॒ नव॒ वै पुरु॑षे प्रा॒णाः प्रा॒णाने॒व यज॑मानेषु दधति प्राय॒णीये॑ चोदय॒नीये॑ च गृह्यन्ते प्रा॒णा वै प्रा॑णग्र॒हाः (२) प्रा॒णैरे॒व प्रय॑न्ति प्रा॒णैरुद्य॑न्ति दश॒मेऽह॑न् गृह्यन्ते प्रा॒णा वै प्रा॑णग्र॒हाः प्रा॒णेभ्य॒ः खलु॒ वा ए॒तत् प्र॒जा य॑न्ति॒ यद्वा॒मदे॒व्यं योने॒श्च्यव॑ते

---

(९) [तै० सं० ३,५,८]। (१०११) ऋ० १०,१२०,३; सा० १४८५; अथर्व० ५,२,३; २०,१०७,६; वा० य० ३३,२,४ (प्र० च०)।

दशमेऽहन् वामदेव्यं योनेश्च्यवते यद्दशमेऽहन् गृह्यन्ते प्राणेभ्य एव तत् प्रजा न यन्ति ॥
(तत्, प्राणग्रहाः, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥१०॥

पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्राः ॥ गायत्री; २-४ अनुष्टुप्; ६-८,२१ त्रिष्टुप्।

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम्। हव्या नो वक्षदानुषक्[1] ॥
अयमु ष्य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते। रथो न योरभीवृतो घृणीवान् चेतति त्मना[2] ॥
अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः। सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः[3] ॥
इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि। जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोढवे[4] ॥
अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम्।
कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु[5] ॥
सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ।
देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः[6] ॥
नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाꣳ असदत् सुदक्षः।
अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः[7] ॥
त्वं दूतस्त्व-(२)-मु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता।
अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन् दीद्यद्बोधि गोपाः[8] ॥
अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम्। सदाऽवन् भागमीमहे[9] ॥
मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम्। पिपृतां नो भरीमभिः[10] ॥
त्वामग्ने पुष्कराद्ध्यथर्वा निरमन्थत। मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः[11] ॥
तमु (३) त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः। वृत्रहणं पुरन्दरम्[12] ॥
तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम्। धनञ्जयꣳ रणेरणे[13] ॥

(११।१) ऋ० १०,१७६,२; मै० ४,१०,९१; १३,१; काठ० १५,४३। (११।२) ऋ० १०,१७६,३; मै० ४,१०,९२; काठ० १५,४४। (११।३) ऋ० १०,१७६,४; मै० ४,१०,९३; काठ० १५, ४५। (११।४) ऋ० ३,२९,४; वा० य० ३४,१५; मै० १,६,२४,४६; ४,१०,९४; ११,२७; काठ० १५,४६। (११।५) ऋ० ६,१५,१६; मै० ४,१०,९५; काठ० १५,४७। (११।६) ऋ० ३,२९,८; वा० य० ११,३५; मै० २,७,३८; ३,८,५; काठ० १६, ३१। (११।७) ऋ० २,९,१; वा० य० ११,३६; मै० २,७,३९; काठ० १६,३२। (११।८) ऋ० २,९,२; मै० ४,१०,९७; काठ० १५,४९। (११।९) ऋ० १,२४,३; मै० ४,१०,६३; १३,९; काठ० १५,५६। (११।१०) ऋ० १,२२,१३; वा० य० ८,३२; मै० २,७,२२५; काठ० १३,२७। (११।११) ऋ० ६,१६,१३; वा० य० ११,३२; १५,२२; सा० ९; मै० २,७,३५; काठ० १६,२८। (११।१२) ऋ० ६,१६,१४; वा० य० ११,३३; मै० २,७,३६; काठ० १६,२९। (११।१३) ऋ० ६,१६,१५; वा० य० ११,३४; मै० २,७,३७; काठ० १६,३०।

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाऽजनि । धनञ्जयो रणेरणे[१४] ॥
आ यꣳ हस्ते न खादिनꣳ शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निꣳ स्वध्वरम्[१५] ॥
प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु[१६] ॥
आ (४) जातं जातवेदसि प्रियꣳ शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम्[१७] ॥
अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः[१८] ॥
त्वꣳ ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यसे[१९] ॥
तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनम्[२०] ॥
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र (५) पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः[२१] ॥

(वोढवे, त्वं, त,-न्वा, यत्र चत्वारि च ४) ॥११॥

[पूर्ण-२२५ ।-षैयो ७३० । ऽग्निना ९६ । ये १९३ । सूर्यः १५१ । सं १३० । वषट्कार १६७ । उपयामगृहीतो ६४ । यां १४३ । त्वे १३७ । प्रै–२५४ । (–कादश ॥११॥ १७९०)]

[॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥]

[प्रजापति–२२४८ ।–यों वा २३३५ । अग्ने १८५७ । वि वै २३९२ । पूर्णा १७९० । (पञ्च ॥ ५ ॥ १०६२२)]

॥ इति तृतीयं काण्डं सम्पूर्णम् ॥ ३ ॥

(११।१४) ऋ० १,७४,३; सा० १३,८१; मै० ४,१०,६५; काठ० ८,५६ । (११।१५) ऋ० ६,१६,४०; मै० ४,१०,६६; काठ० १५,५८ । (११।१६) ऋ० ६,१६,४१; मै० ४,१०,६७; काठ० १५,५९ । (११।१७) ऋ० ६,१६,४२; मै० ४,१०,६८; काठ० १५,६० । (११।१८) ऋ० १,१२,६; सा० ८४४; मै० ४,१०,३९; काठ० १५,६१; ३४,३१ । (११।१९) ऋ० ८,४३,१४; मै० ४,१०,५१, काठ० १५,६२ । (११।२०) ऋ० ८,८४,८; मै० ४,१०,७०; काठ० १५,६३ । (११।२१) ऋ० १,१६४,५०; १०,९०,१६; वा० य० ३१,१६; अथर्व० ७,५,१; मै० ४,१०,७१; १४,३२; काठ० १५,६४ ।

अथ चतुर्थं काण्डम्।

अग्निचित्यङ्गमन्त्रपाठाभिधानम्।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥] अग्निर्ऋषिः।

अभ्र्यादानम् ॥ ३,९ गायत्री; १-२,१३ अनुष्टुप्; ५ त्रिष्टुप्; ४,६ जगती।

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः। अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याऽभरत् [१] ॥
युक्त्वाय मनसा देवान्त्सुवर्यतो धिया दिवम्।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान् [२] ॥
युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। सुवर्गेयाय शक्त्यै [३] ॥
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इ-(१)-न्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः [४] ॥
युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोका यन्ति पथ्येव सूराः।
शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः [५] ॥
यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमानमर्चतः।
यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजाꣳसि देवः सविता महित्वना [६] ॥
देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव (२) यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः।
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः [७] ॥
इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्र सुव देवायुवꣳ सखिविदꣳ सत्राजितं धनजितꣳ सुवर्जितम् [८] ॥
ऋचा स्तोमꣳ समर्धय गायत्रेण रथन्तरम्। बृहद्गायत्रवर्तनि [९] ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्व- दभ्रिरसि नारि-(३)-रसि पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदा भर त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा

(१।१) वा० य० ११,१; मै० २,७,१; काठ० १५,२२। (१।२) वा० य० ११,३; मै० २,७,३; काठ० १५, २५। (१।३) वा० य० ११,२; मै० २,७,२; काठ० १५,२४। (१।४) ऋ० ५,८१,१; वा० य० ५,१४; ११,४; ३७,२; मै० १,२,९१; २,७,४; ४,९,१; काठ० २,५१; १५,२६। (१।५) ऋ० १०,१३,१; वा० य० ११,५; अथर्व० १८,३,३९; मै० २,७,५; काठ० १५,२७। (१।६) ऋ० ५,८१,३; वा० य० ११,६; मै० २,७,६; काठ० १५,२८। (१।७) वा० य० ९,१; ११,७; ३०,१; मै० १,११,१; २,७,७; काठ० १३,४४; १४,२९; १५,२९। (१।८-९) वा० य० ११,८; मै० २,७,८, काठ० १५,४१-४२। (१।१० ११) वा० य० ११,९-१०; अथर्व० १९,५१,२; मै० २,७,९; काठ० १६, १-३।

ऽऽ ददेऽङ्गिरस्वत्[11] — द्वाभ्रिरसि नारिरसि त्वया वयꣳ सधस्थ आऽग्निꣳ शकेम खनितुं पुरीष्यं जागतेन त्वा छन्दसा ऽऽ ददेऽङ्गिरस्वत्[12] —

— द्धस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिꣳ हिरण्ययीम् ।
तया ज्योतिरजस्रमिदग्निं खात्वी न आ भराऽऽनुष्टुभेन त्वा छन्दसा (४) ऽऽ ददेऽङ्गिरस्वत्[13] ॥
(इत, सुव, नारि,-श्छन्दसा, त्रीणि च ३) ॥ १ ॥

मृदाक्रमणम् ॥ त्रिष्टुप्; ३,४,१९ गायत्री; ११-१२,२० अनुष्टुप्; २ उपरिष्टाद्बृहती; १३ पुरस्ताद्बृहती; ५ प्रस्तार-पङ्क्तिः; १,१०,१४-१५,१७-१८,२१ मध्येज्योतिः ।

इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या ।
तया देवाः सुतमा बभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती[1] ॥
प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रव वरिमाणमनु संवतम् ।
दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यामधि योनिः[2] ॥
युञ्जाथाꣳ रासभं युवमस्मिन् यामे वृषण्वसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम्[3] ॥
योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये[4] ॥
प्रतूर्वन्-(१)-न्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यान्मयोभूरेहि ।
उर्वन्तरिक्षमन्विहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्[5] ॥

पूष्णा सयुजा सह । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेह्य[6] — ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमो[7] ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामो[8] ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः[9] ॥

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
अनु सूर्यस्य (२) पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततान[10] ॥
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निꣳ सधस्थे महति चक्षुषा नि चिकीषते[11] ॥
आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनाम तं वयम्[12] ॥

(१।१२-१३) वा० य० ११,१०-११; मै० २,७,९-११; (२।१) वा० य० २२,२; मै० ३,१२,१; काठ० [अश्वमेध:] १,४ । (२।२) वा० य० ११,१२; मै० २,७,१२; काठ० १६,४; १९,३ । (२।३) ऋ० ८,८५,७; वा० य० ११,१३; मै० २,७,१३; काठ० १६,६ । (२।४) ऋ० १,३०,७; वा० य० ११,१४; अथर्व० २०,२६,१; सा० १६३,७४३; मै० २,७,१४; काठ० १६,७ । (२।५) वा० य० ११,१५; मै० २,७,१५; काठ० १६,८ । (२।६-९)) वा० य० ११,१५-१६; मै० २,७,१७-१८; काठ० १६,९ । (२।१०) वा० य० ११,१७; अथर्व० ७,८२,४; १८,१,२७-२८; मै० १,८,५५; २,७,१९; ३,१,४; काठ० १६,१०; १९,५ । (२।११) वा० य० ११,१८; मै० २,७,२०; काठ० १६,११ । (२।१२) वा० य० ११,१९; मै० २,७,२१; काठ० १६,१२ ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरिक्षꣳ समुद्रस्ते योनिः।
विख्याय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ (३) पृतन्यतः[13] ॥
उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन्।
वयꣳ स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्याः[14] ॥
उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाऽकः स लोकꣳ सुकृतं पृथिव्याः।
ततः खनेम सुप्रतीकमग्निꣳ सुवो रुहाणा अधि नाक उत्तमे[15] ॥
अपो देवीरुप सृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः।
तासाꣳ स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः[16] ॥
जिघर्म्य-(४)-ग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नꣳ रभसं विदानम्[17] ॥
आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुषस्व।
मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तनुवा जर्हृषाणः[18] ॥
परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत्। दधद्रत्नानि दाशुषे[19] ॥
परि त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रꣳ सहस्य धीमहि। धृषद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं (५) भङ्गुरावतः[20] ॥
त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि।
त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः[21] ॥ (प्रतूर्वं,- न्त्सूर्यस्य, तिष्ठ, जिघर्मि, भेत्तारं, विꣳशतिश्च २०) ॥२॥

मृत्खननम् ॥ २ स्वराडभिसारिणी; ३,१०-११,१३ त्रिष्टुप्; ४-५ अनुष्टुप्; ६ प्रतिष्ठा; ७-९ गायत्री; १२ बृहती।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि[1] ॥
ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यानम्।
शिवं प्रजाभ्योऽहिꣳसन्तं पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि[2] ॥

(२।१३) वा० य० ११,२०; मै० २,७,२२; काठ० १६,१३। (२।१४) वा० य० ११,२१; मै० २,७,२३; काठ० १६,१४। (२।१५) वा० य० ११,२२; मै० २,७,२४; काठ० १६,१५। (२।१६) वा० य० ११,३८; मै० २,७,४५; काठ० १६,३५; १९,९। (२।१७) ऋ० २,१०,४; वा० य० ११,२३; मै० २,७,२५; काठ० १६,१६। (२।१८) ऋ० २,१०,५; वा० य० ११,२४; मै० २,७,२६; काठ० १६,१७। (२।१९) ऋ० ४,१५,३; वा० य० ११,२५, सा० ३०; मै० १,१,११; २,७,२७; ४,१३,२४; काठ० १६,१८,२४२; ३८,१३९। (२।२०) ऋ० १०,८७,२२; वा० य० ११,२६; अथर्व० ७,७१,१; ८,३,२२; मै० २,७,२८; काठ० १६,१९; ३८,१४०। (२।२१) ऋ० २,१,१; वा० य० ११,२७, मै० २,७,२९; काठ० १६,२०। (३।१-२) वा० य० ११,२८; मै० २,७,३०; काठ० १६,२१-२२।

अपां पृष्ठम॑सि स॒प्रथा॑ उ॒र्व॑ग्निं भ॑रि॒ष्यदप॑रावपिष्ठम् ।
वर्ध॑मानं म॒ह आ च॒ पुष्क॑रं दि॒वो मात्र॑या वरि॒णा प्र॑थस्व[३] ॥
शर्म॑ च स्थो (१) वर्म॑ च स्थो॒ अच्छि॑द्रे बहु॒ले उ॒भे ।
व्यच॑स्वती॒ सं व॑साथां भ॒र्तम॒ग्निं पुरी॒ष्य॑म्[४] ॥
सं व॑साथाꣳ सुव॒र्विदा॑ स॒मीची॒ उर॑सा॒ त्मना॑ । अ॒ग्निम॒न्तर्भ॑रि॒ष्यन्ती॒ ज्योति॑ष्मन्त॒मज॑स्र॒मित्[५] ॥
पुरी॒ष्यो॑ऽसि वि॒श्वभ॑राः । अथ॑र्वा त्वा प्र॒थमो निर॑मन्थदग्ने[६] ॥
त्वाम॑ग्ने॒ पुष्क॑रा॒दध्यथ॑र्वा॒ निर॑मन्थत । मू॒र्ध्नो विश्व॑स्य वा॒घतः॑[७] ॥
तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्ङृषिः॑ पु॒त्र ई॑धे॒ (२) अथ॑र्वणः । वृ॒त्र॒हणं॑ पुरन्द॒रम्[८] ॥
तमु॑ त्वा पा॒थ्यो वृषा॒ समी॑धे दस्यु॒हन्त॑मम् । ध॒न॒ञ्ज॒यꣳ रणे॑रणे[९] ॥
सीद॑ होतः॒ स्व उ॑ लो॒के चि॑कि॒त्वान्त्सा॒दया॑ य॒ज्ञꣳ सु॑कृ॒तस्य॒ योनौ॑ ।
दे॒वा॒वीर्दे॒वान् ह॒विषा॑ यजा॒स्यग्ने॑ बृ॒हद्यज॑माने॒ वयो॑ धाः[१०] ॥
नि होता॑ होतृ॒षद॑ने॒ विदा॑नस्त्वे॒षो दी॑दि॒वाꣳ अ॑सदत् सु॒दक्षः॑ ।
अद॑ब्धव्रतप्रमति॒र्वसि॑ष्ठः सहस्रम्भ॒रः शुचि॑जिह्वो अ॒ग्निः[११] ॥
सꣳ सीद॑स्व म॒हाꣳ अ॑सि॒ शोच॑स्व (३) दे॒व॒वीत॑मः ।
वि धू॒मम॑ग्ने अरु॒षं मि॑येध्य सृ॒ज प्र॑शस्त दर्श॒तम्[१२] ॥
जनि॑ष्वा॒ हि जेन्यो॒ अग्रे॒ अह्नाꣳ हि॒तो हि॒तेष्व॑रु॒षो वने॑षु ।
दमे॑दमे स॒प्त रत्ना॒ दधा॑नो॒ऽग्निर्होता॒ नि ष॑सादा॒ यजी॑यान्[१३] ॥ (स्थ॒, ई॒धे॒, शोच॑स्व, स॒प्तवि॑ꣳशतिश्च २७) ॥३॥

सूक्ताहरणम् ॥ १,५,११ त्रिष्टुप्; २,६,८-९,१२ अनुष्टुप्; ३,७ बृहती; ४ उपरिष्टाद्बृहती; १० उष्णिक् ।

सं ते॑ वा॒युर्मा॑त॒रिश्वा॑ दधातूत्ता॒नायै॒ हृद॑यं॒ यद्विलि॑ष्टम् ।
दे॒वानां॒ यश्चर॑ति प्रा॒णथे॑न॒ तस्मै॑ च देवि॒ वष॑डस्तु॒ तुभ्य॑म्[१] ॥
सु॒जा॑तो॒ ज्योति॑षा स॒ह शर्म॒ वरू॑थ॒माऽस॑दः॒ सुवः॑ ।
वासो॑ अग्ने वि॒श्वरू॑प॒ꣳ सं व्य॑यस्व विभावसो[२] ॥

(३।३-६) वा० य० ११,२९-३२; मै० २,७,३१-३४; ३,१,७; काठ० १६,२३-२६,१८२। (३।७-९) ऋ० ६,१६,१३-१५; वा० य० ११,३२-३४; सा० ९; मै० २,७,३५-३७; काठ० १६,२८-३०। (३।१०) ऋ० ३,२९,८; वा० य० ११,३५; मै० २,७,३८; २,८,५; काठ० १६,३१। (३।११) ऋ० २,९,१; वा० ११,३६; मै० २,७,३९; काठ० १६,३२। (३।१२) ऋ० १,३६,९; वा० य० ११,३७; ३८,१७; मै० २,७,४०; ४,९,५३; काठ० १६,३३। (३।१३) ऋ० ५,१,५; मै० २,७,४१; काठ० १६,३४। (४।१) वा० य० ११,३९; मै० २,७,४६; ४,१४,२२; काठ० १६,३६। (४।२) वा० य० ११,४०; मै० २,७,४७; काठ० १६,३७।

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या कृपा ।
दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिराऽग्ने याहि सुशस्तिभिः[3] (१)॥
ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥
स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।
चित्रः शिशुः परि तमाँस्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥
स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः ॥
शिवो भव (२) प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः ।
मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ।
प्रैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा ॥
रासभो वां कनिक्रदत् सुयुक्तो वृषणा रथे । स वामग्निं पुरीष्यमाशुर्दूतो वहादितः ॥
वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भँ समुद्रियम् । अग्न आ याहि (३) वीतय ऋतँ सत्यम् ॥
ओषधयः प्रति गृह्णीताग्निमेतँ शिवमायन्तमभ्यत्र युष्मान् ।
व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीर्निषीदन् नो अप दुर्मतिँ हनत् ॥
ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुष्पावतीः सुपिप्पलाः ।
अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नँ सधस्थमाऽसदत्[12]॥ (सुशस्तिभिः-भव, याहि, षट्त्रिँशच्च २१)॥४॥

उखानिर्माणम्॥ १ त्रिष्टुप्; ५,७-१०,१९ अनुष्टुप्; २-४ गायत्री; ६ महाबृहती ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।
सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहँ सुहवस्य प्रणीतौ[1] ॥
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे[2] ॥
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः[3] ॥
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥

(४।३) ऋ० ८,२३,५; वा० य० ११,४१; मै० २,७ ४८; ४,९,१९९; काठ० १६,३८। (४।४) ऋ० १,३६,१३; वा० य० ११,४२; सा० ५७; मै० २,७,४९; ४,१३,५; काठ० १५,५३; १६,३९। (४।५) ऋ० १०,१,२; वा० य० ११,४३; मै० २,७,५०; काठ० १६,४०। (४।६-८) वा० य० ११,४४-४६; मै० २,७,५१—५३; ३,१,८; काठ० १६,४१-४३। (४।१०) वा० य० ११,४६—४७; मै० २,७,५४-५५; काठ० १६,४४-४५; अग्न आ याहि वीतये। ऋ० ६,१६,१०; सा० १,६६०। (४।११) वा० य० ११,४६; मै० २,७,५६; काठ० १६,४६। (४।१२) वा० य० ११,४८; मै० २,७,५७; काठ० १६,४७। (५।१) ऋ० ३,१५,१; वा० य० ११,४९; मै० २,७,५८; काठ० १६,४८। (५।२-४) ऋ० १०,९,१-३; वा० य० ११,५०-५२; ३६,१४-१६; अथर्व० १,५,१-३; सा० १८३७-३९; मै० २,७, ५९-६१; काठ० १६, ४९-५१; ३५,१७-१९।

मित्रः (१) सꣳसृज्यं पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह। सुजातं जातवेदसमग्निं वैश्वानरं विभुम्॥
अयक्ष्माय त्वा सꣳ सृजामि प्रजाभ्यः ।
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः सꣳ सृजन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥
रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचते ॥
सꣳसृष्टां वसुभी रुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां मृदम्। हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली करोतु (२) ताम्॥
सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मह ओखां दधातु हस्तयोः ॥
उखां करोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं बिभर्तु गर्भ आ ॥

मखस्य शिरोऽसि[११] यज्ञस्य पदे स्थः[१२] । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि[१३] रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिक्षमसि[१४] (३) आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् द्यौरसि[१५] विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्दिशोऽसि ध्रुवाऽसि धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान् यजमानायादित्यै रास्नाऽस्यदितिस्ते बिलं गृह्णातु पाङ्क्तेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत् ॥

कृत्वाय सा महीमुखां मृन्मयीं योनिमग्नये। तां पुत्रेभ्यः सं प्रा-(४)-यच्छददितिः श्रपयानिति ॥
(मित्रः, करोत्व,-सि, प्र, चत्वारि च ४) ॥५॥

उखासंस्कारः ॥ १४ शङ्कुमत्युष्णिक्; १८ अनुष्टुप्; १५-१७ गायत्री ।

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वद्विष्णुस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वद्वरुणस्त्वा धूपयत्वङ्गिरस्वददितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् खनत्ववट देवानां त्वा पत्नी-(१)-र्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वद् दधतूखे[९] धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे[१०] ग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे[११] वरूत्रयो[१२] जनयस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् पचन्तूखे[१३]।

(५।५) वा० य० ११,५३; मै० २,७,६२; काठ० १६,५२; १९,१४। (५।६) वा० य० ११,५३ (च० पा०); ११, ५८,६०,६५; मै० २,७,६२ (च० पा०), ६७,६९,७४; काठ० १६,५२ (च० पा०); ५७, ५९,६४। (५।७) वा० य० ११,५४; मै० २,७,६३; काठ० १६,५३। (५।८) वा० य० ११,५५; मै० २,७,६४; काठ० १६,५४। (५।९) वा० य० ११,५६; मै० २,७,६५; काठ० १६,५५। (५।१०-११) वा० य० ११,५७; मै० २,७,६६-६७; काठ० १६,५५-५७। (५।१३-१९) वा० य० ११,५८-५९; मै० २,७,६७-६८; काठ० १६,५७-५८। (६।१-१३) वा० य० ११,६१; मै० २, ७,६९; काठ० १६,५९-६०।

मित्रैतामुखां पंचैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै[१४] ॥
अभीमां (२) महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीम्[१५] ॥
मित्रस्य चर्षणीधृतः श्रवो देवस्य सानसिम् । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम्[१६] ॥
देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः । सुबाहुरुत शक्त्या[१७] ॥
अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृण । उत्तिष्ठ बृहती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वम्[१८] ॥
वसवस्त्वा ऽऽच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद्[१९] रुद्रास्त्वा ऽऽच्छृन्दन्तु (३) त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वं[२०]—दादित्यास्त्वा ऽऽच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्[२१] विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ च्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्[२२] ॥(पत्नीं,-रिमां, रुद्रास्त्वा ऽऽच्छृन्दन्त्वे-कान्नविंशतिश्च १९)॥६॥

अग्निचयनाङ्गपशुसामिधेन्यः ॥ १-५,७-९ त्रिष्टुप् ; ६ विराड्रूपा; १० अनुष्टुप् ।

समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या ।
सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्याः[१] ॥
सं चेध्यस्वाग्ने प्र च बोधयैनमुच्च तिष्ठ महते सौभगाय ।
मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु माऽन्ये[२] ॥
त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने (१) संवरणे भवा नः ।
सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन्[३] ॥
इहैवाग्ने अधि धारया रयिं मा त्वा नि क्रन् पूर्वचितो निकारिणः ।
क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः[४] ॥
क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सꣳ रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व ।
सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह[५] ॥
अति (२) निहो अति स्रिधोऽत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने ।
विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यꣳ सहवीराꣳ रयिं दाः[६] ॥

(६।१४) वा० य० ११,६४ (उत्तरार्धः); मै० २,७,७३; काठ० १६,६४ । (६।१५) वा० य० ३८,१७; मै० ४,९,२९ (उत्तरार्धः)-३० । (६।१६) ऋ० ३,५९,६; वा० य० ११,६२; मै० १,५,४०; २,७,७०; ४,९,३१; काठ० १६,६१; २३,४१ । (६।१७) वा० य० ११ ६३ (पूर्वार्धः); मै० २,७,७१; ४,९,३२; काठ० १६,६२ । (६।१८) वा० य० ११,६३ (उत्तरार्धः)-६४ (पूर्वार्धः); मै०२,७,७२; काठ० १६,६३। (६।१९-२२) वा०य० ११,६५; मै० २,७,७४; काठ०१६,६४ (७।१) वा० य० २७,१; अथर्व० २,६,१; मै० २,१२,२५; काठ० १८,८१ । (७।२) वा० य० २७,२; अथर्व० २,६,२; मै० २,१२,२६; काठ० १८,८२ । (७।३) वा० य० २७,३; अथर्व० २,६,३; मै० २,१२,२७; काठ० १८ ८३ । (७।४) वा० य० २७,४; अथर्व० ७,८२,३; मै० २,१२,२८; काठ० १८,८४ । (७।५) वा० य० २७,५; अथर्व. २,६,४; मै, २,१२,२९; काठ. १८,८५ । (७।६) वा० य० २७,६; अथर्व० २,६,५; मै० २,१२,३०; काठ० १८,८६ ।

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहीह ।
विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीर्भियः शिवाभिरद्य परि पाहि नो वृधे[७] ॥
बृहस्पते सवितर्बोधयैनꣳ सꣳशितं चित्सन्तराꣳ सꣳ शिशाधि ।
वर्धयैनं महते सौभगाय (३) विश्व एनमनु मदन्तु देवाः ॥
अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः ।
प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः[९] ॥
उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ (अग्ने,ऽसि, सौभगाय, चतुस्त्रिꣳशच्च ३४) ॥७॥

आप्रियो याज्यापुरोऽनुवाक्याः॥ १-६ पिपीलिकमध्यानुष्टुप्; ७,१०-१२ पिपीलिकमध्योष्णिक्; ८ पुरउष्णिक्; ९ शङ्कुमती गायत्री; १३-२० त्रिष्टुप्।

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीꣳष्यग्नेः ।
द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः[१] ॥
तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ आऽनक्ति मध्वा घृतेन[२] ॥
मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशꣳसो अग्ने । सुकृद्देवः सविता विश्ववारः[३] ॥
अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा । अग्निꣳ स्रुचो अध्वरेषु प्रयत्सु[४] ॥
स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स (१) ई मन्द्रासु प्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च[५] ॥
द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः[६] ॥
ते अस्य योषणे दिव्ये न योनावुषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः[७] ॥
दैव्या होतारावूर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभि गृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम्[८] ॥

(७।७) वा० य० २७,७; अथर्व० ७,८४,१; मै० २,१२,३१; काठ० १८,८७; शिवेभिरद्य परि पाहि नो वृधे । ऋ० ६,७१,३ । (७।८) वा० य० २७,८; अथर्व० ७, १६,१; मै० २,१२,३२; काठ० १८,९० । (७।९) वा० य० २७,९; अथर्व० ७,५३,१; मै० २,१२,३३; काठ० १८,८८ । (७।१०) ऋ० १,५०,१०; वा० य० २०,२१; २७,१०; ३५,१४; ३८,२४; अथर्व० ७,५३,७; मै० २,१२,३४; काठ० १८,८९ । (८।१) वा० य० २७,११; अथर्व० ५,२७,१; मै० २,१२, ३५; काठ० १८,९२ । (८।२) वा० य० २७,१२; अथर्व० ५,२७,१-२; मै० २,१२,३६ (पूर्वार्धः); काठ० १८,९३ । (८।३) वा० य० २७,१३; अथर्व० ५,२७,३; मै० २,१२,३६ (उत्तरार्धः); ३७ (पूर्वार्धः); काठ० १८,९३ (तृ०पा०), ९४(पूर्वार्धः)। (८।४) वा० य० २७,१४; अथर्व० ५,२७,४-५; मै० २,१२,३७ (उत्तरार्धः); ३८ (पूर्वार्धः); काठ० १८,९४ (उत्तरार्धः)-९५ (पूर्वार्धः) । (८।५) वा० य० २७,१५; अथर्व० ५,२७,५-६; मै० २,१२,३८ (उत्तरार्धः), ३९; काठ० १८,९५ (उत्तरार्धः), ९६ । (८।६) वा० य० २७,१६; अथर्व० ५,२७,७-८; मै० २,१२,४०; काठ० १८,९७। (८।७) वा०य० २७,१७, अथर्व० ५,२७,८; मै० २,१२,४१; काठ० १८,९८ । (८।८) वा० य० २७,१८; अथर्व० ५,२७,९ (पूर्वार्धः); मै० २,१२,४२; काठ० १८,९९ ।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदꣳ सदन्त्विडा सरस्वती (२) भारती। मही गृणाना ॥
तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीरम्। रायस्पोषं वि ष्यतु नाभिमस्मे[१०] ॥
वनस्पतेऽव सृजा रराणस्त्मना देवेषु। अग्निर्हव्यꣳ शमिता सूदयाति[११] ॥
अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम्। विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम्[१२] ॥
हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्या-(३)-मुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम[१३] ॥
यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम[१४] ॥
य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।
यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम[१५] ॥
यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रꣳ रसया सहा-(४)-ऽऽहुः।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम[१६] ॥
यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने।
यत्राधि सूर उदितौ व्येति कस्मै देवाय हविषा विधेम[१७] ॥
येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे येन सुवः स्तभितं येन नाकः।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम[१८] ॥
आपो ह यन्महतीर्विश्व-(५)-मायन् दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम्।
ततो देवानां निरवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम[१९] ॥
यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम्।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम[२०] ॥ (स, सरस्वती, द्या॰, सह, विश्वं, चतुस्त्रिꣳशच्च ३४) ॥८॥

(८।९) वा० य० २७,१९; अथर्व० ५,२७,९; (उत्तरार्धः); मै० २,१२,४३; काठ० १८,१०० । (८।१०–१२) वा० य० २७,२०-२२; अथर्व० ५,२७,१०-१२, मै० २,१२,४४-४६, काठ० १८,१०१-१०३ । (८।१३) ऋ० १०,१२१,१, वा० य० १३,४; अथर्व० ४,२,७, मै० २,७,१९८; काठ० १६,१८४; ४०,१ । (८।१४) ऋ० १०,१२१,३, वा० य० २३,३; २५,११; अथर्व० ४,२,२; मै० २,१३,१११; काठ० ४,१२९, ४०,२ । (८।१५) ऋ० १०,१२१,२; वा० य० २५,१३; अथर्व० ४,२,१, १३,३,२४; मै० २,१३,११२; काठ० ४०,३ । (८।१६) ऋ० १०,१२१,४; वा० य० २५,१२; अथर्व० ४,२,५, मै० २,१३,११३; काठ० ४०,६ । (८।१७) ऋ० १०,१२१,६; वा० य० ३२,७, अथर्व० ४,२,३, मै० २,१३,११५; काठ० ४०,५ । (८।१८) ऋ० १०,१२१,५; वा० य० ३२,६; अथर्व० ४,२,४, मै० २,१३,११४, काठ० ४०,४ । (८।१९) ऋ० १०,१२१,७; वा० य० २७,२५, ३२,७; अथर्व० ४,२,६; मै० २,१३,११६; काठ० ४०,७ । (८।२०) ऋ० १०,१२१,८, वा० य० २७,२६, ३२,७ ।

अग्न्युत्पादनम् ॥ ७-८,१५-१६ अनुष्टुप्; ११-१३ गायत्री; ९,१४ त्रिष्टुप्; १० पिपीलिकमध्योष्णिक् ।

आकूतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा[1] मनो मेधामग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा[2] चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा[3] वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा[4] प्रजापतये मनवे स्वाहा[5] ऽग्नये वैश्वानराय स्वाहा[6]

विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा[7] ॥

मा सु भित्था मा सु रिषो दृꣳहस्व वीडयस्व सु।अम्ब धृष्णु वीरयस्व (१) अग्निश्चेदं करिष्यथः॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय आसुरी माया स्वधया कृताऽसि ।

जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन्[8] ॥

मित्रैतामुखां तपैषा मा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्त्यै[9] ॥

द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः[10] ॥

परस्या अधि संवतोऽवराꣳ अभ्या (२) तर । यत्राहमस्मि ताꣳ अव[11] ॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहाऽऽगहि । पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः[12] ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् ।

मैनामर्चिषा मा तपसाऽभि शूशुचोऽन्तरस्याꣳ शुक्रज्योतिर्वि भाहि[13] ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सदने स्वे । तस्यास्त्वꣳ हरसा तपन् (३) जातवेदः शिवो भव[14] ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽसदः[15]॥

(वीरयस्वा,-ऽऽ,तपन्, विꣳशतिश्च २०) ॥९॥

अग्निधारणम् ॥ १-३,५-१० अनुष्टुप्; ३-४,११,१३ त्रिष्टुप्; १२ जगती ।

यदग्ने यानि कानि चाऽऽते दारूणि दध्मसि । तदस्तु तुभ्यमिद्घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य[1] ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य[2] ॥

रात्रिꣳरात्रिमप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।

रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम[3] ॥

(९।१-६) वा० य० ११,६६; मै० २,७,७५; काठ० १६,६५। (९।७) ऋ० ५,५०,१; वा० य० ४,८; ११,६७; २२,२१; मै० २,७,७६; काठ० १६,६६ । (९।८-९) वा० य० ११,६८-६९; मै० २,७,७७-८; काठ० १६,६७-६८। (९।१०) वा० य० ११,६४ (उत्तरार्धः); मै० २,७,७३; काठ० १६,६४। (९।११) ऋ० २,७,६; वा० य० ११,७०; मै० २,७,७९; काठ० १६,६९। (९।१२) ऋ० ८,७५,१५; वा० य० ११,७१; मै० २,७,८०; काठ० १६,७०। (९।१३) वा० य० ११,७२; मै० २,७,८१; काठ० १६,७१। (९।१४) वा० य० १२,१५; मै० २,७,१०५; काठ० १६,९६। (९।१५) वा० य० १२,१६; मै० २,७,१०६; काठ० १६,९७। (९।१६) वा० य० १२,१७; मै० २,७,१०७, काठ० १६,९८। (१०।१) ऋ० ८,१०२, २०; वा० य० ११,७३; अथर्व० १९,६४,२; मै० २,७,८२; काठ० १६,७२। (१०।२) ऋ० ८,१०२,२१; वा० य० ११, ७४; मै० २,७,८३; काठ० १६,७३। (१०।३) वा० य० ११,७५; मै० २,७,८४; काठ० १६,७४।

नाभा (१) पृथिव्याः समिधानमग्निꣳ रायस्पोषाय बृहते हवामहे ।
इरंमदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥
याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत ।
ये स्तेना ये च तस्करास्ताꣳस्ते अग्नेऽपि दधाम्यास्ये ॥
दꣳष्ट्राभ्यां मलिम्लूञ्जम्भ्यैस्तस्कराꣳ उत ।
हनूभ्याꣳ स्तेनान् भगवस्ताꣳस्त्वं खाद सुखादितान् ॥
ये जनेषु मलिम्लवः स्तेनासस्तस्करा वने । ये (२) कक्षेष्वघायवस्ताꣳस्ते दधामि जम्भयोः[७] ॥
यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान् दिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु ॥
सꣳशितं मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्यं बलम् । सꣳशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥
उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्च उदू बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि (३) स्वाꣳ अहम् ॥
दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः[११] ॥
विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति[१२] ॥
नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची ।
द्यावा क्षामा रुक्मो (४) अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः[१३] ॥
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत् ते शिरो गायत्रं चक्षुः स्तोम आत्मा साम ते तनूर्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दाꣳस्यङ्गानि धिष्णियाः शफा यजूꣳषि नाम[१४] ॥
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ सुवः पत[१५]॥ (नाभा, ये, नयामि, रुक्मो, ऽष्टात्रिꣳशच्च ३८) ॥१०॥

चातुर्मास्यगतवैश्वदेवपर्वणि विहित याज्यापुरोऽनुवाक्याः ॥ १-७,९,११,१७,१९-२० गायत्री; १०,१२,१४,१८ त्रिष्टुप्, ८,१३ जगती ।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद्देवेषु गच्छति[१] ॥

(१०।४) वा० य० ११,७६; मै० २,७,८५; काठ० १६,७५। (१०।५) वा० य० ११,७७; मै० २,७,८६; काठ० १६,७६। (१०।६) वा० य० ११,७८; मै० २,७,८८; काठ० १६,७७। (१०।७) वा० य० ११,७९; मै० २,७,८७; काठ० १६,७८। (१०।८) वा० य० ११,८०; मै० २,७,८९; काठ० १६,७२। (१०।९) वा० य० ११,८१; अथर्व० ३,१९,१; मै० २,७,९१, काठ० १६,८०। (१०।१०) वा० य० ११,८२, मै० २,७,९०; काठ० १६,८१। (१०।११) ऋ० १०,४५,८; वा० य० १२,१,२५; मै० २,७,९३; काठ० १६,८२। (१०।१२) ऋ० ५,८१,२; वा० य० १२,३; अथर्व० ७,७३,६, मै० २,७,९५; काठ० १६,८४। (१०।१३) ऋ० १,९६,५, वा० य० १२,२, १७,७०; मै० २,७,९४; काठ० १६,८३। (१०।१४-१५) वा० य० १२,४; मै० २,७,९६-९७; काठ० १६,८५। (११।१) ऋ० १,१,४, मै० ४,१०,७३; काठ० २,६८।

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव[२] ॥
अग्निर्मूर्धा[३] भुवः[४] ॥
त्वं नः सोम[५] या ते धामानि[६] ॥
तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्[७] ॥
अचित्ती यच्चकृमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता (१) ।
देवेषु च सवितर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥
चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती[९] ॥
पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।
ग्नाभिरच्छिद्रꣳ शरणꣳ सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यꣳसत्[१०] ॥
पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजꣳ सनोतु नः[११] ॥
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्य-(२)-द्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु[१२] ॥
तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना ऽऽ नाकं तस्थुरुरु चक्रिरे सदः ।
विष्णुर्यद्धाऽऽवद्वृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये[१३] ॥
प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।
ये सहाꣳसि सहसा सहन्ते (३) रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः[१४] ॥
विश्वे देवा[१५] विश्वे देवाः[१६] ॥
द्यावा नः पृथिवी इमꣳ सिध्रमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम्[१७] ॥
प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वꣳ सदने ऋतस्य ।
आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम्[१८] ॥

(११।२) ऋ०१,९१,९; मै० ४,१०,७५; काठ० २,८० । (११।३) ऋ० ८,४४,१६; वा० य०३,१२; १३,१४; १५,२०; सा० २७,१५३२; मै० ४,१०,७४: काठ० ६,२० । (११।४) ऋ० १०,८,६; वा०य०१३,१५; १५,२३; मै० २,७,२११; काठ० १६,१९६ । (११।५) ऋ० १,९१,८; मै० ४,१०,९,७४; ११,१२६; काठ० २,६९ । (११।६) ऋ० १,९१,४; १०,८१,५, वा० य० १७,२१; मै० ४,१०,७६; १४,४; काठ० १३,५७; १८,१४ । (११।७) ऋ० ३,६२,१०; वा० य० ३,३५; सा० १४६२; मै० ४,१०,७७ । (११।८) ऋ० ४,५४,३; मै० ४,१०,७८ । (११।९) ऋ० १,३,११; वा० य० २०,८५ । (११।१०) ऋ० ६,४९,७; मै० ४,१४,४२; काठ० १७,९६ । (११।११) ऋ० ६,५४,५; मै० ४,१०,८०; ११,१०; काठ० ४,१०८ । (११।१२) ऋ०६,५८,१; सा० ७५; मै० ४,१०,८१; १४,२३६; काठ० ४,१०९ । (११।१३) ऋ० १,८५ ७ । (११।१४) ऋ० ६,६६,९; मै० ४,१०,८३; १४,१५३; काठ० १०,४८ । (११।१५-१६) ऋ० ६,५२,१०; १३; मै० ४,१०,८४-८५; काठ० १३,६४ । (११।१७) ऋ० २,४१,२०; मै० ४,१०,८६ । (११।१८) ऋ० ७,५३,१; मै० ४,१०,८७ ।

अग्निꣳ स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् [१९] ॥
स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः (४) । अग्निर्धिया समृण्वति [२०] ॥
शं नो भवन्तु [२१] वाजेवाजे [२२] ॥ (पूरुष्वत्ताऽन्यत्,सहन्ते,चनोहितोऽष्टौ च ८) ॥११॥

[युञ्जान २०३। इमां २७०। देवस्य १७७। सं १८६। वि २०४। वसवः १६९। समां १८४। ऊर्ध्वा २८४। आकूतिं १७८। प-२३८।-दृग्न २०८। (एकादश ॥११॥ २२९३)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥]

देवयजनग्रहाभिधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥] अग्निर्ऋषिः ।

आसन्द्यामुखाग्निस्थापनम् ॥ ८-९ गायत्री: ११,१४-१५ अनुष्टुप्; ५,१०,१२-१३ त्रिष्टुप्, ६ तनुशिरा ७ महाबृहती; १६ जगती ।

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं छन्द आ रोह पृथिवीमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो [१] विष्णोः क्रमोऽस्यभिशस्तिहा त्रैष्टुभं छन्द आ रोहान्तरिक्षमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो [२] विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आ रोह दिवमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो [३] विष्णोः (१) क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभं छन्द आ रोह दिशोऽनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मः [४] ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः [५] ॥
अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि न आ वर्तस्वाऽऽयुषा वर्चसा सन्या मेधया प्रजया धनेन [६] ॥
अग्ने (२) अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः ।
तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि [७] ॥
पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः [८] ॥
सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्निया विश्वतस्परि [९] ॥
उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं (३) वि मध्यमꣳ श्रथाय ।
अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम [१०] ॥

(११।१९-२०) ऋ० ५,१४,१; ३,११,२; वा० य० २२,१५-१६; मै० ४,१०,१९-३०; काठ० १९,३६-३७। (१।११-२२) ऋ० ७,३८,७-८; वा० य० ९,१६,१८; २१,१०-११; मै० १,११,१०-११; काठ० १३,५१-५३। (२।१-४) वा० य० १२,५; विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा। अथर्व० १०,५,२५-३५; मै० २,७,९८; काठ० १६,८६। (२।५) ऋ० १०,४५,४; वा० य० १२,६ ११,३३; मै० २,७,९९; काठ० १६,८७। (२।६-९) वा० य० १२,७-१०; सा० १८३२-३३; मै० २,७,१००; काठ० १६,८८-९१। (२।१०) ऋ० १,२४,१५, वा० य० १२,१२; अथर्व० ७,८३,३; १८,४,६९; सा० ५८९; मै० २,७,१०१; काठ० १६,९२।

*

आ त्वाऽहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वस्मिन् राष्ट्रमधि श्रय [११] ॥
अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽगात् ।
अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः [१२] ॥
सीद त्वं मातुरस्या (४) उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् ।
मैनामर्चिषा मा तपसाऽभि शूशुचोऽन्तरस्याᳫं शुक्रज्योतिर्वि भाहि [१३] ॥
अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सदने स्वे । तस्यास्त्वᳫं हरसा तपञ्जातवेदः शिवो भव [१४] ॥
शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वम् ।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽऽसदः [१५] ॥
हᳫंसः शुचिष-(५)-द्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् [१६] ॥
(विष्णो,-रग्ने,ऽधम,-मस्याः, शुचिषत्, षोडश च १६)॥१॥

आसन्द्यां स्थापितस्याग्नेरुपस्थानम् ॥ त्रिष्टुप् ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः ।
तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः [१] ॥
विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते सद्म विभृतं पुरुत्रा ।
विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ [२] ॥
समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् ।
तृतीये त्वा (१) रजसि तस्थिवाᳫंसमृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन् [३] ॥
अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥
उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।
इयर्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षत् [५] ॥

(१।११) ऋ० १०,१७३,१; वा० य० १२,११; अथर्व० ६,८७,१; मै० २,७,१०१; काठ० १६,९१। (१।१२) ऋ० १०,१,१; वा० य० १२,१३; मै० २,७,१०३; काठ० १६,९४। (१।१३-१५) वा० य० १२,१५-५७; मै० २,७,१०५-७; काठ० १६,९६-९८। (१।१६) ऋ० ४,४०,५; वा० य० १२,१४; मै० २,७,१०४; काठ० १६,९५। (२।१-११) ऋ० १०,४५,१--११; वा० य० १२,१८--२८; मै० २,७,९३,१०८--१६; काठ० १६,९९—१०९। (२।२) विद्मा ते अग्ने त्रेधा। अथर्व० १३,३,२१; विद्म ते धाम परमं गुहा। अथर्व० १,१३,३। (२।३) ०मपामुपस्थे ...।... अवर्धन्। वा० य० १२,२०; ...अगृभ्णन्। मै० २,७,११०। (२।५)...मर्त्येष्व...।...द्यामिनक्षन्। वा० य० १२,२४; मै० २,७,११२; काठ० १६,१०३।

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ (२) रोदसी अपृणाज्जायमानः।
वीडुं चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च[६] ॥
श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः।
वसोः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषसामिधानः ॥
यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने।
प्र तं नय प्रतरां वस्यो अच्छाभि द्युम्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥
आ (३) तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः[९] ॥
त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसूनि दधिरे वार्याणि।
त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः[१०] ॥
दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदे-(४)-नं द्यौरजनयत् सुरेताः[११] ॥
(त्वा, गर्भ आ, यविष्ठ आ, यत, चत्वारि च ४)॥२॥

चयनार्थस्य देवयजनस्य परिग्रहः ॥ त्रिष्टुप्, १ उपरिष्टाद्बृहती; २-३,८-१० अनुष्टुप्; ४,७,११-१२,१५ गायत्री।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः।
प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे[१] ॥
उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः।
स नो भव शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः[२] ॥
प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिरर्चिभिस्त्वम्।
बृहद्भिर्भानुभिर्भासन् मा हिंसीस्तनुवा प्रजाः[३] ॥
समिधाऽग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम्। आ (१) ऽस्मिन् हव्या जुहोतन[४] ॥
प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः।
अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः[५] ॥
आपो देवीः प्रति गृह्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वꣳ सुरभावु लोके।
तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं बिभृता स्वेनम्[६] ॥

(२।६) आ रोदसी०...। ऋ० ७,१३,२। (३।१) वा० य० ११,८३; मै० २,१०,१०; काठ० १६,११३। (३।२-३) वा० य० १२,३१-३२; मै० २,७,११८-१९; काठ० १६,११०—११। (३।४) ऋ० ८,४४,१; वा० य० ३,१; १२,३०; मै० २,७,१२१; काठ० १६,११४। (३।५) ऋ० ७,८,४; वा० य० १२,३४; मै० २,७,१२२; काठ० १६,११५। (३।६) वा० य० १२,३५; मै० २,७,१२३; काठ० १६,११६।

अप्स्वग्ने सधिष्टव (२) सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः [7] ॥
गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि [8] ॥
प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सꣳसृज्य मातृभिस्त्वं ज्योतिष्मान् पुनराऽसदः [9] ॥
पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याꣳ शिवतमः [10] ॥
पुनरूर्जा (३) नि वर्तस्व पुनरग्न इषा ऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः [11] ॥
सह रय्या नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्निया विश्वतस्परि [12] ॥
पुनस्त्वा ऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।
घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः [13] ॥
बोधा नो अस्य वचसो यविष्ठ मꣳहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।
पीयति त्वो अनु (४) त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तनुवं वन्दे अग्ने [14] ॥
स बोधि सूरिर्मघवा वसुदावा वसुपतिः । युयोध्यस्मद् द्वेषाꣳसि [15] ॥
(आ, तवो,- र्जाऽनु, षोडश च १६) ॥३॥

गार्हपत्यचयनम् ॥ १,५-७,९ त्रिष्टुप्; ४,८,१०,१३-१४ अनुष्टुप् ।

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः ।
अदादिदं यमो ऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै [1] ॥
अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि [2] संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात् [3] ॥
सं या वः प्रियास्तनुवः सं प्रिया हृदयानि वः ।
आत्मा वो अस्तु (१) संप्रियः संप्रियास्तनुवो मम [4] ॥
अयꣳ सो अग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।
सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिꣳ ससवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेदः [5] ॥
अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाꣳ ऊचिषे धिष्णिया ये ।
याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः [6] ॥

(३।७) ऋ० ८,४३,९; वा० य० १२,३६; मै० २,७,१२४; काठ० १६,११७ । (३।८) वा० य० १२,३७; अथर्व० ५,२५,७; मै० २,७,१२५; काठ० १६,११८ । (३।९-१०) वा० य० १२,३८-३९; मै० २,७,१२६-२७; काठ० १६, ११९-२० । (३।११-१२) तै० सं० ४,२,१,८-९ । (३।१३) ऋ० १०,११६,८ (च० पा०); वा० य० १२,४४; अथर्व० १२,२,६ (पूर्वार्धः); मै० १,७,४; काठ० ८,२९; ३८,१३६ । (३।१४-१५) ऋ० १,१४७,२; २,६,४; वा०य० ११,४२-४३; मै० २,७,१२९-३०; काठ० १६,१२२-२३ । (४।१-३) ऋ० १०,१४,९; वा०य० १२,४५-४६; अथर्व० १८,१,५५; मै० २,७,१३१-३२; काठ० १६,१२४-२५ । (४।४) काठ० ७,४७ । (४।५-६) ऋ० ३,२२,१,३; वा० य० १२,४७,४९; मै० २,७,१३३-३४; काठ०१६,१२६-२७ ।

अग्ने यत् ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्व् (२)- प्सु वा यजत्र ।
येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः [९] ॥
पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्ताꣳ हव्यमाहुतमनमीवा इषो महीः [१०] ॥
इडामग्ने पुरुदꣳसꣳ सनिं गोः शश्वत्तमꣳ हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाऽग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे [११] ॥
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जान-(३)-न्नग्न आ रोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥
चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद [१२] परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥
लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् [१३] ॥
ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः [१४] ॥

(अस्त्वो,-षधीषु, जान,- न्नष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८)॥४॥

आहवनीयचयनार्थं भुवःकर्षणम् ॥ त्रिष्टुप्; १ महाबृहती; २ द्विपदा त्रिष्टुप्; ३,६,१९ अनुष्टुप्; ४,१० पंक्तिः; ९ महासतोबृहती; १३ बृहती; १४-१५ गायत्री ।

समितꣳ सं कल्पेथाꣳ संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ ।
इषमूर्जमभि संवसानौ सं वां मनाꣳसि सं व्रता समु चित्तान्याऽकरम् ॥
अग्ने पुरीष्याधिपा भवा त्वं नः । इषमूर्जं यजमानाय धेहि [२] ॥
पुरीष्यस्त्वमग्ने रयिमान् पुष्टिमाꣳ असि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽसदः [३] ॥
भवतं नः समनसौ समोकसा-(१)-वरेपसौ ।
मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः [४] ॥
मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निꣳ स्वे योनावभारुखा ।
तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा वि मुञ्चतु ॥
यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तं नः पर्षदति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्वाहा [६] ॥
नमः सु ते निर्ऋते विश्वरूपे (२) ऽयस्मयं वि चृता बन्धमेतम् ।
यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥

(४।७-९) ऋ० ३,२२,२,४-५; वा० य० १२,४८,५०-५१; सा० ७६; मै० २,७,१३५-३७; काठ० १६,१२८-३०। (४।१०) ऋ० ३,२९,१०; वा० य० १२,५२; अथर्व० ३,२०,१; मै० २,७,१३८; काठ० १६,१३१। (४।११-१२) वा० य० १२,५३; मै० २,७,१३९; काठ० १६,१३१। (४।१३) वा० य० १२,५४; मै० २,८,१; काठ० १६,१२७। (४।१४) ऋ० ८,६९,३; वा० य० १२,५५; १५,६०; सा० १००६ (पूर्वार्धः); मै० २,८,२; काठ० १६,१२८। (५।१-५) वा० य० १२,५७-६१; अथर्व० ६,९४,१ (पूर्वार्धः); मै० २,७,१४०-४४; काठ० १६,१३३-३७। (५।६) मै० २७,१४९; काठ० १६,१३८; स नः पर्षदति द्विषः। ऋ० परि० २६,७,१९; ३५,१। (५।७) वा० य० १२,६३; अथर्व० ६,६३,२ (पूर्वार्धः)- ३(उत्तरार्धः); ८४,३ (पूर्वार्धः) - ४ (उत्तरार्धः); मै० २,७,१४६; काठ० १६,१४१।

यत् ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध दाम ग्रीवास्वविचर्त्यम् ।
इदं ते तद्वि ष्याम्यायुषो न मध्यादथा जीवः पितुमद्धि प्रमुक्तः ॥
यस्यास्ते अस्याः क्रूर आसञ्जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
भूमिरिति त्वा जना विदुर्निर्ऋति-(३)-रिति त्वाऽहं परि वेद विश्वतः[९] ॥
असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यां तस्करस्यान्वेषि ।
अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥
देवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः पितेव पुत्रं दसये वचोभिः ।
विश्वस्य या जायमानस्य वेद शिरःशिरः प्रति सूरी वि चष्टे[११] ॥
निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाऽभि चष्टे (४) शचीभिः ।
देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम्[१२] ॥
सं वरत्रा दधातन निराहावान् कृणोतन ।
सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वयं विश्वाऽहाऽदस्तमक्षितम्[१३] ॥
निष्कृताहावमवटꣳ सुवरत्रꣳ सुषेचनम् । उद्रिणꣳ सिञ्चे अक्षितम्[१४] ॥
सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया[१५] ॥
युनक्त सीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह (५) बीजम् ।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्या पक्वमा ऽयत्[१६] ॥
लाङ्गलं पवीरवꣳ सुशेवꣳ सुमतित्सरु ।
उदित् कृषति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीम् । प्रस्थावद्रथवाहनम्[१७] ॥
शुनं नः फाला वि तुदन्तु भूमिꣳ शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहान् ।
शुनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम्[१८] ॥
कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय (६) वरुणाय च ।
इन्द्रायाग्नये पूष्ण ओषधीभ्यः प्रजाभ्यः[१९] ॥

(५।८) वा० य० १२,६५; अथर्व० ६, ६३,१; मै० २,७,१४८; काठ० १६,१४२ । (५।९) वा० य० १२,६४; अथर्व० ६,८४,१; मै० २,२,१; ७,१४७; काठ० १६,१४० । (५।१०) वा० य० १२,६२; मै० २,७,१४५; काठ० १६,१३९ । (५।११) काठ० ३८,१४९ । (५।१२) ऋ० १०,१३९,३; वा० य० १२,६६; अथर्व० १०,८,४२; मै० २,७,१५१; काठ० १६,१४३ । (५।१३) काठ० ३८,१५६ । (५।१५-१६) ऋ० १०,१०१,३-४; वा० य० १२,६७-६८; अथर्व० ३,१७ १-२; मै० २,७,१५४—५५; काठ० १६,१४४-४५ । (५।१७) वा० य० १२,७१; अथर्व० ३,१७,३; मै० २,७,१५६; काठ० १६,१४८ । (५।१८) ऋ० ४,५७,८; वा० य० १२,६९; अथर्व० ३,१७,५; मै० २,७,१५७; काठ० १६,१४७ (५।१९) वा० य० १२,७२; मै० २,७,१८८; काठ० १६,१५१ ।

घृतेन सीता मधुना समक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः।
ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानाऽस्मान्त्सीते पयसाऽभ्याववृत्स्व[२०] ॥
(समोकसौ, विश्वरूपे,-त्रिदुर्निर्ऋतिं,- रभि चेष्ट, इह, मित्राय, द्वाविंशतिश्च २२) ॥५॥

कृष्टायां भुवि ओषधिवापः ॥ अनुष्टुप्, ९ बृहती।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मन्दामि बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च[१] ॥
शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः। अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत[२] ॥
पुष्पावतीः प्रसूवतीः फलिनीरफला उत। अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः[३] ॥
ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुप ब्रुवे। रपांसि विघ्नतीरित रपः-(१) श्चातयमानाः ॥
अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिः कृता। गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥
यदहं वाजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे। आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥
यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिताविव। विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः ॥
निष्कृतिर्नाम वो माताऽथा यूयं स्थ संकृतीः।
सराः पतत्रिणीः (२) स्थन यदामयति निष्कृत ॥
अन्या वो अन्यामवत्वन्याऽन्यस्या उपावत।
ताः सर्वा ओषधयः संविदाना इदं मे प्रावता वचः[९] ॥
उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते। धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥
अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः।
ओषधयः प्राचुच्यवुर्यत् किं च तनुवां रपः[११] ॥
या-(३)-स्त आतस्थुरात्मानं या आविविशुः परुःपरुः।
तास्ते यक्ष्मं वि बाधन्तामुग्रो मध्यमशीरिव[१२] ॥
साकं यक्ष्म प्र पत श्येनेन किकिदीविना। साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया[१३] ॥
अश्वावतीं सोमवतीमूर्जयन्तीमुदोजसम्। आ वित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये[१४] ॥

(५।२०) वा० य० १२,७०; अथर्व० ३,१७,९; मै० २,७,१६०; काठ० १६,१४९। (६।१-५) ऋ० १०,९७ १-५, वा० य० १२,७५-७९, मै० २,७,१६६—७०; काठ० १६,१५२-५६। (६।६) ऋ० १०,९७,११; वा० य० १२,८५, मै० २,७,१७४; काठ० १६,१६२। (६।७) ऋ० १०,९७,६, वा० य० १२,८०; मै० २,७,१७१, काठ० १६,१५८। (६।८) ऋ० १०,९७,९; वा० य० १२,८३; मै० २,७,१७२; काठ० १६,१६३। (६।९) ऋ० १०,९७,१४; वा० य० १२,८८, मै० २,७,१७९; काठ० १६,१६५। (६।१०) ऋ० १०,९७,८; वा० य० १२,८२, मै० २,७,१७१; काठ० १६,१५९। (६।११) ऋ० १०,९७,१०; वा० य० १२,८४; मै० २,७,१७३, काठ० १६,१६०। (६।१२-१३) ऋ० १०,९७,१२-१३; वा० य० १२,८६-८७, मै० २,७,१७७-७८; काठ० १६,१६१, १६४। (६।१४) ऋ० १०,९७,७; वा० य० १२,८१; मै० २,७,१७३; काठ० १६,१५७।

याः फ॒लिनी॒र्या अ॑फ॒ला अ॑पु॒ष्पा याश्च॑ पु॒ष्पिणीः॑ ।
बृह॒स्पति॑प्रसूता॒स्ता नो॑ मुञ्च॒न्त्व१ꣳह॑सः ॥
या (४) ओष॑धयः॒ सोम॑राज्ञीः॒ प्रवि॑ष्टाः पृथि॒वीमनु॑ ।
तासा॒ꣳ त्वम॑स्युत्त॒मा प्र णो॑ जी॒वात॑वे सुव ॥
अ॒व॒पत॑न्तीरवदन् दि॒व ओष॑धयः॒ परि॑ । यं जी॒वम॒श्नवा॑महै॒ न स रि॑ष्याति॒ पूरु॑षः ।
याश्चे॒दमु॑पशृ॒ण्वन्ति॒ याश्च॑ दू॒रं परा॑गताः । इ॒ह स॒ङ्गत्य॒ ताः सर्वा॑ अ॒स्मै सं द॑त्त भेष॒जम् ॥
मा वो॑ रिषत् खनि॒ता यस्मै॑ चा॒हं खना॑मि वः (५) ।
द्वि॒पच्चतु॑ष्पद॒स्माक॒ꣳ सर्व॑मस्त्वना॒तुर॑म् ॥
ओष॑धयः॒ सं व॑दन्ते॒ सोमे॑न स॒ह राज्ञा॑ । यस्मै॑ क॒रोति॑ ब्राह्म॒णस्त॒ꣳ रा॑जन् पारयामसि ॥
(रंहसः, पत्रिणी,- यीं, या, नो, ऽष्टादश च १८) ॥६॥

ऽोष्ठक्षेपादिक्रम् ॥ १,४,१३ त्रिष्टुप्; २ उष्णिक्, ३,१२ गायत्री; ५,८ विष्टारपङ्क्तिः; ६-७,१० सतोबृहती; ९ उपरिष्टाज्ज्योतिः ।

मा नो॑ हिꣳसीज्जनि॒ता यः पृ॑थि॒व्या यो वा॒ दिव॒ꣳ स॒त्यध॑र्मा ज॒जान॑ ।
यश्चा॒पश्च॒न्द्रा बृ॑ह॒तीर्ज॒जान॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥
अ॒भ्याव॑र्तस्व पृथिवि य॒ज्ञेन॒ पय॑सा स॒ह । व॒पां ते॑ अ॒ग्निरि॑षि॒तोऽव॑त् सर्पतु ॥
अग्ने॒ यत् ते॑ शु॒क्रं यच्च॒न्द्रं यत् पू॒तं यद्य॒ज्ञिय॑म् । तद्दे॒वेभ्यो॑ भरामसि ॥
इष॒मूर्ज॑म॒हमि॒त आ (१) द॑द ऋ॒तस्य॒ धाम्नो॑ अ॒मृत॑स्य॒ योनेः॑ ।
आ नो॒ गोषु॑ विश॒त्वौष॑धीषु॒ जहा॑मि से॒दिमनि॑रा॒मम॑मीवाम् ॥
अग्ने॒ तव॒ श्रवो॒ वयो॒ महि॑ भ्राजन्त्य॒र्चयो॑ विभावसो ।
बृह॑द्भानो॒ शव॑सा॒ वाज॑मु॒क्थ्य॑ꣳ दधा॑सि दा॒शुषे॑ कवे ॥
इ॒र॒ज्यन्न॑ग्ने प्रथयस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रायो॑ अमर्त्य ।
स द॑र्श॒तस्य॒ वपु॑षो॒ वि रा॑जसि पृ॒णक्षि॑ सान॒सिꣳ र॒यिम् ॥

(६।१५) ऋ० १०,९७,१५; वा० य० १२,८९; मै० २,७,१८०; काठ० १६,१६७; (६।१६) ऋ० १०,९७,१९; वा० य० १२,९३ । (६।१७) ऋ० १०,९७,१७; वा० य० १२,९१; अथर्व० ६,१०९,२ (उत्तरार्धः); मै० २,७,१८१; काठ० १६,१६६ । (६।१८) ऋ० १०,९७,२१; वा० य० १२,९४; काठ० १६,१६८ । (६।१९) ऋ० १०,९७,२०; वा० य० १२,९५ । (६।२०) ऋ० १०,९७,२२; वा० य० १२,९६ । (७।१) ऋ० १०,१२१,९; वा० य० १२,१०२; मै० २,७,१८४; काठ० १६,१७० । (७।२-४) वा० य० १२,१०३-५; मै० २,७,१८५-८७; काठ० १६,१७१-७३ । (७।५) ऋ० १०,१४०,१; वा० य० १२,१०६; सा० १८१६; मै० २,७,१८९; काठ० १६,१७४ । (७।६) ऋ० १०,१४०,४; वा० य० १२,१०९; सा० १८१९; मै० २,७,१९१; काठ० १६,१७७ ।

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व (२) धीतिभिर्हितः ।
त्वे इषः सं दधुर्भूरिरेतसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥
पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।
पुत्रः पितरा विचरन्नुपावस्युभे पृणक्षि रोदसी ॥
ऋतावानं महिषं विश्वचर्षणिमग्निꣳ सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।
श्रुत्कर्णꣳ सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥
निष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तꣳ राधसे महे ।
राति भृगूणामुशिजं कविक्रतुं पृणक्षि सानसिं (३) रयिम् ॥
चितः स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वं तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवाः सीदत ॥
आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य सङ्गथे[१२] ॥
सं ते पयाꣳसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्णियान्यभिमातिषाहः ।
आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवाꣳस्युत्तमानि धिष्व[१३] ॥
(आ, मन्दस्व, सानसि,- मेकान्नचत्वारिꣳशच्च ३९) ॥७॥

अश्वाक्रमणपुष्करपर्णोपधानरुक्मोपधानादि ॥ १-६ त्रिष्टुप्; ७-९ अनुष्टुप् ।

अभ्यस्थाद्विश्वाः पृतना अरातीस्तदग्निराह तदु सोम आह ।
बृहस्पतिः सविता तन्म आह पूषा माऽधात् सुकृतस्य लोके ॥
यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुतं जनिम तत् ते अर्वन् ॥
अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् ।
वर्धमानं मह (१) आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा प्रथस्व[३] ॥
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥

(७।७) ऋ० १०,१४०,३; वा० य० १२,१०८; सा० १८१८; मै० २,७,१९२; काठ० १६,१७६ । (७।८) ऋ० १०,१४०,२; वा० य० १२,१०७; सा० १८१७; मै० २,७,१९०; काठ० १६,१७१ । (७।९) ऋ०१०,१४०,६; वा० य०१२,१११; सा० १८२१; मै० २,७,१९३; काठ० १६,१७८ । (७।१०) ऋ० १०,१४०,५; वा० य० १२,११०; सा०१८२०; मै० २,७,१९४; काठ० १६,१७९ । (७।११) वा० य० १२,४६ (च० पा०); ५३; मै० २,७,१३९; काठ० १६,१२५, १३२ । (७।१२-१३) ऋ० १,९१,१६,१८; ९,३१,४; वा० य० १२,११२-१३; सा० ६०३; मै० २,७,१९५-९६; काठ० १६,१८०-८१ । (८।१) अथर्व० १०,५,३६ (द्वि० पा०); १६,९,१-२; मै० १,५,३०; ६,२०; काठ० ३९,२ । (८।२) ऋ० १,१६३,१; वा० य० २९,१२, मै० १,६,१७; काठ० ३९,१; ४०,३५ । (८।३) वा० य० १३,२; मै० २,७,३१; काठ० १६,१८२ । (८।४) वा० य० १३,३; अथर्व० ४,१,१; ५,६,१; मै० २,७,१९७; काठ० १६,१८३ ।

*

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु (२) द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः[६] ॥
नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः[७] ॥
येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः[८] ॥
या इषवो यातुधानानां (३) ये वा वनस्पतीꣳरनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः[९] ॥
(मह्यो,ऽनु, यातुधानाना,- मेकादश च ११) ॥८॥

स्वयमातृण्णाद्युपधानम् ॥ १ बृहती; ३-४,१४ अनुष्टुप्; ७-११,१६-१७ गायत्री; १३ नष्टरूपी; १८,२१-२२ त्रिष्टुप् ।

ध्रुवाऽसि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृता ।
मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णो व्यथमाना पृथिवीं दृꣳह ॥

प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीर्विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै (१) चरित्रायाग्निस्त्वाऽभि पातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद[२] ॥

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषःपरुषः परि । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च[३] ॥
या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम्[४] ॥
अषाढाऽसि सहमाना सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
सहस्रवीर्या (२) असि सा मा जिन्व[६] ॥
मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः[७] ॥
मधु नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिवꣳ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान् नो वनस्पतिर्मधुमाꣳ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥
मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः[१०] ॥
तद्विष्णोः परमं (३) पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्[११] ॥

(८।५-६) ऋ० १०,१२१,१; १०,१७,११; वा० य० १३,४-५; मै० २,७,१९८,२००; काठ० १६,१८४-८५ । (८।७-९) ऋ० परि० १५,११,९-१०; वा० य० १३,६,८,७; मै० २,७,२०१,२०३,२०२; काठ० १६,१८६,१८८,१८७ । (९।१-४) वा० य० १३,१६-२१; मै० २,७,२१०,२१२,२१४-१५; काठ० १६,१९७-९९ । (९।५-९) ऋ० १,९०, ६-८; वा० य० १३,२६-२९; मै० २,७,२१९-२२; काठ० १६,२०२; ३९,२७-२९ । (९।१०) तै० सं० ३,५,११,१० । (९।११) ऋ० १,२२,२०; वा० य० ६,५; अथर्व० ७,२६,७; सा० १६७२; मै० १,२,९९; काठ० ३,१६ ।

ध्रुवाऽसि पृथिवि सहस्व पृतन्यतः । स्यूता देवेभिरमृतेनाऽऽ ऽगाः[१२] ॥
यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।
ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि[१३] ॥
या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते[१४] ॥
विराड् (४) ज्योतिरधारयत् सम्राड् ज्योतिरधारयत् स्वराड् ज्योतिरधारयत्[१५] ॥
अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः[१६] ॥
युक्ष्वा हि देवहूतमाꣳ अश्वाꣳ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्व्यः सदः[१७] ॥
द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त (५) होत्राः[१८] ॥
अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ।
अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान्[१९] ॥
ऋचे त्वा रुचे त्वा समित् स्रवन्ति सरितो न धेनाः ।
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ॥
घृतस्य धारा अभि चाकशीमि । हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्[२१] ॥
तस्मिन्त्सुपर्णो मधुकृत् कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः ।
तस्याऽऽसते हरयः सप्त तीरे (६) स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम्[२२] ॥
(प्रतिष्ठायै, सहस्रवीर्या, परमं, विराट्, सप्त, तीरे, चत्वारि च ८) ॥९॥

पशुशीर्षोपधानम् ॥ त्रिष्टुप्, ६,८,१० अष्टिः ।

आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जन्त्सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् ।
परि वृङ्ग्धि हरसा माऽभि मृक्षः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥
इमं मा हिꣳसीर्द्विपादं पशूनाꣳ सहस्राक्ष मेध आ चीयमानः ।
मयुमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीद ॥

(९।१३-१४) वा० य० १३,२२-२३; मै० २,७,२१६-१७; काठ० १६,२००-२०१ । (९।१५) वा० य० १३,२४; मै० २,७,२१८; काठ० १६,२०२ । (९।१६-१७) ऋ० ६,१६,४३; ८,७५,१; वा० य० १३,३६-३७; मै० २,७,२३५-३६; काठ० २२,११-१२ । (९।१८) तै० सं० ४,२,८,६ । (९।१९-२१) ऋ० ४,५८,६ (पूर्वार्धः); वा० य० १३,३८-४०; मै० २,७,२३७—३८; काठ १६,२०५—६ । (१०।१) वा० य० १३,४१; मै० २,७,२३९; काठ० १६,२०७ । (१०।२) वा० य० १३,४७; मै० २,७,२४४; काठ० १६,२१२ ।

वातस्य ध्राजिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानꣳ सरिरस्य मध्ये ।
शिशुं नदीनाꣳ हरिमद्रिबुद्धमग्ने मा हिꣳसीः (१) परमे व्योमन्न् ॥
इमं मा हिꣳसीरेकशफं पशूनां कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु ।
गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीद ॥
अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तौ नमोभिः ।
स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिꣳसीरदितिं विराजम् ॥
इमꣳ समुद्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये ।
घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा (२) हिꣳसीः परमे व्योमन् ।
गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीद ॥
वरूत्रिं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाꣳ रजसः परस्मात् ।
महीꣳ साहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन् ॥
इमामूर्णायुं वरुणस्य मायां त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम् ।
त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन् ।
उष्ट्रमारण्यमनु (३) ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीद ॥
यो अग्निरग्नेस्तपसोऽधि जातः शोचात् पृथिव्या उत वा दिवस्परि ।
येन प्रजा विश्वकर्मा व्यानट् तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु ॥
अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भात् सा वा अपश्यज्जनितारमग्रे ।
तया रोहमायन्नुप मेध्यासस्तया देवा देवतामग्र आयन् ।
शरभ-(४)-मारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो नि षीद ॥

(हिꣳसी,- मां, ऽनु, शरभं, नव च) ॥१०॥

याज्यानुवाक्याः ॥ गायत्री; २,६,१० त्रिष्टुप् ।

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥
श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।
इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता[२] ॥

(१०।३) वा० य० १३,४३; मै० २,७,२४०; काठ० १६,२०८। (१०।४) वा० य० १३,४८; मै० २,७,२४४; काठ० १६,२१४। (१०।५) वा० य० १३,४३; मै० २,७.२४१; काठ० १६,२०९। (१०।६) वा० य० १३,४९; मै० २,७,२४४-४५; काठ० १६,२१६-१७। (१०।७) वा० य० १३,४४; मै० २,७,२४२; काठ० १६,२१०। (१०।८) वा० य० १३,५०; मै० २,७,२४५; काठ० १६,२१९-२०। (१०।९) वा० य० १३,४५; मै० २,७,२४३; काठ० १६,२११। (१०।१०) वा० य० १३,५१; अथर्व० ४,१४,१; ९,५,१३; मै० २,७,२४६; काठ० १६,२२१-२३। (११।१) ऋ० ३,१२,९; सा० १६९३; मै० ४,१०,१००; ११,१; काठ० ४,१६। (११।२) ऋ० ६,६०,१; मै० ४,१०,११६; काठ० ४,१७

प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।
प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनाऽत्यन्या[७] ॥
मरुतो यस्य हि (१) क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः[८] ॥
यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम्[९] ॥
श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः ।
ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः[१०] ॥
अव ते हेडः[११] उदुत्तमम्[१२] ॥
कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता (२) ॥
को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात्[१०] ॥
अग्ने नया[११]—ऽऽ देवानाम्[१२] शं नो भवन्तु[१३] वाजेवाजे[१४] ॥
अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः[१५] ॥
वृषा सोम द्युमाँ२ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे[१६] ॥
इमं मे (३) वरुण[१७] तत्त्वा यामि[१८] त्वं नो अग्ने[१९] स त्वं नो अग्ने[२०] ॥
(हि, वृता, म, एकादश च ११) ॥११॥

[विष्णो— २६६।— दिवो २०८ । ऽग्नापूते २१६ । ऽप्र १९८ । सं ३२२ । या २६८ । मा १८९ । ऽभि १६१ । ध्रुवा २०४ । ऽऽदित्य—२०९ ।— मिन्द्राग्नी १६१ । (एकादश ॥११॥२४९८)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

(११।३) ऋ० १,१०९,६; मै० ४,१०,१०१; काठ० ४,१०५ । (११।४) ऋ० १,८६,१; वा० य० ८,३१; अथर्व० २०,१,२ । (११।५) ऋ० १,८६,२ । (११।६) ऋ० १,८७,६; मै० ४,११,७६; काठ० ८,७३ । (११।७-८) ऋ० १,२४,१४-१५; वा० य० १२,१२; अथर्व० ७,८३,३; १८,४,६९; सा० ५८९; मै० ४,१०,१०६-७; काठ० ४०,९०-९१। (११।९) ऋ० ४,३१,१; वा० य० २७,३९; ३६,४; सा० १६९; ६८२; अथर्व० २०,१२४,१; मै० ४,९,२५०, काठ० ३९, ६७ । (११।१०) ऋ० १,८४,१६; सा० ३४१; अथर्व० १८,१,६; मै० ३,१६,६९; काठ० [अश्वमेधः] ५, २५ । (११।११-१४) ऋ० १,१८९,१; १०,२,३; ७,३८,७-८; वा० य० ३,३६; ९,१६,१८; २१,१०-११; मै० १, ११,१०-११; ४,१०,५८-५९,९०; काठ० ३,४; २,१११; १३,५१-५१ । (११।१५) ऋ० ८,४३,९; वा० य० १२,३६; मै० २,७,१२४; काठ० २,८१ । (११।१६) ऋ० ९,६४,१; सा० ५०४; मै० ४,१०,४६; काठ० २,७१ । (११।१७-२०) ऋ० १,२५,१९; २४,११; ४,१,४-५; वा० य० २१,१-४; सा० १५८५; मै० ४,१४,२५२-५३,२५६-५७; काठ० ४,१४०-४१; ४०,९१-९३; ११,४०; ३४,३८-३९ ।

चितिवर्णनम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] अग्निर्ऋषिः ।

प्रथमचितौ अपस्याभिधानेष्टकोपधानम् ॥

अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वोद्मन्त्सादयाम्यपां त्वा भस्मन्त्सादयाम्यपां त्वा ज्योतिषि सादयाम्यपां त्वाऽयने सादयाम्यर्णवे सदने सीद समुद्रे सदने सीद सलिले सदने सीदापां क्षये सीदापाꣳ सधिषि सीदापां त्वा सदने सादयाम्यपां त्वा सधस्थे सादयाम्यपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा योनौ (१) सादयाम्यपां त्वा पाथसि सादयामि[3] गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् छन्दो जगती छन्दोऽनुष्टुप् छन्दः पङ्क्तिश्छन्दः[4] ॥ (योनौ, पञ्चदश च १५) ॥१॥

प्रथमचितौ प्राणभृदिष्टकोपधानम् ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्रियै गायत्रं गायत्रादुपाꣳशुरुपाꣳशोस्त्रिवृत् त्रिवृतो रथन्तरꣳ रथन्तराद्वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यो[1] ऽयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मणं ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुग्ग्रैष्मी त्रिष्टुभ ऐडमैडादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद्बृहद् बृहतो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो (१) गृह्णामि प्रजाभ्यो[2] ऽयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाणि चाक्षुषाणि जगती वार्षी जगत्या ऋक्षममृक्षमाच्छुक्रः शुक्रात् सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपं वैरूपाद्विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्य[3] इदमुत्तरात् सुवस्तस्य श्रोत्रꣳ सौवꣳ शरच्छ्रौत्र्यनुष्टुप्छारद्यनुष्टुभः स्वारꣳ स्वारान्मन्थी मन्थिन एकविꣳश एकविꣳशाद् वैराजं वैराजाज्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया (२) त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्य[4] इयमुपरि मतिस्तस्यै वाङ्माती हेमन्तो वाच्यायनः पंक्तिर्हैमन्ती पंक्त्यै निधनवन्निधनवत आग्रयण आग्रयणात् त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ शाक्वररैवते शाक्वररैवताभ्यां विश्वकर्मर्षिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः[5] ॥

(मनः, प्रजापतिगृहीतया, त्रिꣳशच्च ३०) ॥२॥

प्रथमचितौ अपानभृदिष्टकोपधानम् ॥

प्राची दिशां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणं त्रिवृत् स्तोमः स उ पञ्चदशवर्तनिस्त्र्यविर्वयः कृतमयानां पुरोवातो वातः सानग ऋषि[1] र्दक्षिणा दिशां ग्रीष्म ऋतूनामिन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं पञ्चदशः स्तोमः स उ सप्तदशवर्तनिर्दित्यवाड्वयस्त्रेताऽयानां दक्षिणाद्वातो वातः सनातन ऋषिः[2] प्रतीची दिशां वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विट् (१) द्रविणꣳ सप्तदशः स्तोमः स उ एकविꣳशवर्तनिस्त्रिवत्सो

(१।१-४) वा० य० १३,५३; मै० २,७,२४७; काठ० १६,२२५ । (२।१-५) वा० य० १३,५४-५८; मै० २,७,२४८; काठ० १६,२२६ । (३।१-६) वा० य०१५,१०-१४; अथर्व० ५,२४,१५-१७; मै० २,७,२४९-५१ ।

वयो द्वापरोऽयानां पश्चाद्वातो वातोऽहभूनऋषि[3] रुदीची दिशा शरदृतूनां मित्रावरुणौ देवता पुष्टं द्रविणमेकविꣳशः स्तोमः स उ त्रिणववर्तनिस्तुर्यवाड् वय आस्कन्दोऽयानामुत्तराद्वातो वातः प्रत्न ऋषि[4] रूर्ध्वा दिशा हेमन्तशिशिरावृतूनां बृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविणं त्रिणवः स्तोमः स उ त्रयस्त्रिꣳशवर्तनिः पष्ठवाद्वयो (२) ऽभिभूरयानां विष्वग्वातो वातः सुपर्ण ऋषिः[5] पितरः पितामहाः परेऽवरे ते नः पान्तु ते नोऽवन्त्वस्मिन् ब्रह्मन्नस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्नस्यां देवहूत्याम्[6] ॥ (विड्, वयो, ऽष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥३॥

द्वितीयाचितावाश्विन्यादीष्टकोपधानम् ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवाऽसि ध्रुवां योनिमा सीद साध्या ।
उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा[7] ॥
स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवत्रा पृथिवी बृहती रराणा ।
स्वासस्था तनुवा सं विशस्व पितेवैधि सूनव आ सुशेवाऽश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा[12] ॥
कुलायिनी वसुमती वयोधा रयिं नो वर्ध बहुलꣳ सुवीरम् (१) ।
अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय पोषमश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा[3] ॥
अग्नेः पुरीषमसि देवयानी तां त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः ।
स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा ऽऽयजस्वाश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा[4] ॥
दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिशामधिपत्नी भुवनाना-(२)-
मूर्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा[5] ॥
सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजू रुद्रैः सजूरादित्यैः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा[6] ॥

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या (३) वि भाहि श्रोत्रं मे श्लोकय[7] अपस्पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपात् पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय ॥ (सुवीरं, भुवनाना,- मुर्व्या, सप्तदश च १७) ॥४॥

(३।६) अस्मिन् ब्रह्मण्य०...। अथर्व० ५,२४,१-१७। (४।१) वा० य० १४,१; मै० २,८,३; काठ० १७,१। (४।२) वा० य० १४,३; मै० २,८,५; काठ० १७,३। (४।३) वा० य० १७,५४; मै० २,१०,४५; काठ० १८,२२। (४।४) वा०य० १४,४; १५,३; मै० २,८,६,१८; काठ० १७,४। (४।५) वा०य० १४,५; मै० २,८,७; काठ० १७,५ (उत्तरार्धः)-६। (४।६-८) वा० य० १४,७-८; मै० २,८,८-९; काठ० १७,७-९।

द्वितीयचितौ वयस्याख्येष्टकोपधानम् ॥

त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दो[1] दित्यवाड् वयो विराट् छन्दः[2] पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्द[3]स्त्रि-वत्सो वय उष्णिहा छन्द[4]स्तुर्यवाड् वयोऽनुष्टुप् छन्दः[5] पष्ठवाड्वयो बृहती छन्द[6] उक्षा वयः सतोबृहती छन्द[7] ऋषभो वयः ककुच्छन्दो[8] धेनुर्वयो जगती छन्दो[9]ऽनड्वान् वयः पङ्क्ति-श्छन्दो[10] बस्तो वयो विवलं छन्दो[11] वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः पुरुषो वय-(१)-स्तन्द्रं छन्दो[12] व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः[14] सिꣳहो वयश्छदिश्छन्दो[15] विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः[16] क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दो[17] विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो[18] मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः[19] ॥
(वयः, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥५॥

तृतीयचितौ स्वयमातृण्णाद्युपधानम् ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृꣳहतं युवम् । पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वि बाधताम्[1] ॥ विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं भास्वतीꣳ सूरिमतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं मा हिꣳसीर्विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायो-दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुस्त्वाऽभि पातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा (१) शन्तमेन तया देवतया-ऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद[2] ॥
राज्ञ्यसि प्राची दिग्[3] विराडसि दक्षिणा दिक्[4] सम्राडसि प्रतीची दिक्[5] स्वराडस्युदीची दिगधिपत्न्य[6]सि बृहती दि[7]गायुर्मे पाहि[8] प्राणं मे पाह्य[9]पानं मे पाहि[10] व्यानं मे पाहि[11] चक्षुर्मे पाहि[12] श्रोत्रं मे पाहि[13] मनो मे जिन्व[14] वाचं मे पिन्व[15]-(२)-ऽऽत्मानं मे पाहि[16] ज्योतिर्मे यच्छ[17] ॥ (छर्दिषा, पिन्व, षट् च ६) ॥६॥

तृतीयचितौ बृहत्याद्युपधानम् ॥

मा छन्दः[1] प्रमा छन्दः[2] प्रतिमा छन्दो[3]ऽस्रीविश्छन्दः[4] पङ्क्तिश्छन्द[5] उष्णिहा छन्दो[6] बृहती छन्दो[7]ऽनुष्टुप् छन्दो[8] विराट् छन्दो[9] गायत्री छन्द[10]स्त्रिष्टुप् छन्दो[11] जगती छन्दः[12] पृथिवी छन्दो[13]ऽन्तरिक्षं छन्दो[14] द्यौश्छन्दः[15] समाश्छन्दो[16] नक्षत्राणि छन्दो[17] मनश्छन्दो[18] वाक् छन्दः[19] कृषिश्छन्दो[20] हिरण्यं छन्दो[21] गौश्छन्दो[22]ऽजा छन्दो[23]ऽश्वश्छन्दः[24] ॥
अग्निर्देवता[25] (१) वातो देवता[26] सूर्यो देवता[27] चन्द्रमा देवता[28] वसवो देवता[29] रुद्रा देवता[30]ऽऽदित्या देवता[31] विश्वे देवा देवता[32] मरुतो देवता[33] बृहस्पतिर्देवते[34]न्द्रो देवता[35] वरुणो देवता[36] मूर्धाऽसि राड्[37] ध्रुवाऽसि धरुणा[38] यन्त्र्यसि यमित्री[39]षे त्वो[40]र्जे त्वा[41] कृष्यै त्वा[42]

(५।१-१९) वा० य० १४,९-१० (व्युत्क्रमेण); मै० २,८,१; काठ० १७,१०। (६।१-१७) वा० य० १४,११-१४, १७; मै० २,८,१०-११; काठ० १७,११-१२। (७।१-५०) वा० य० १४,१८-२२; मै० २,८,११; काठ० १७,१२।

क्षेमाय त्वा[3] यन्त्री राड्[4] ध्रुवाऽसि धरणी[5] धर्त्र्यसि धरित्र्या[6]युषे त्वा[7] (२) वर्चसे त्वौ[8]जसे त्वा[9] बलाय त्वा[10] ॥ (देवता, त्वा, षट् च ६) ॥७॥

चतुर्थचितौ स्तोमीयाख्येष्टकासु कासाञ्चिदुपधानम् ॥

आशुस्त्रिवृद्[1]भ्रान्तः पञ्चदशो[2] व्योम सप्तदशः[3] प्रतूर्तिरष्टादश[4]स्तपो नवदशो[5]ऽभिवर्तः सविꣳशो[6] धरुण एकविꣳशो[7] वर्चो द्वाविꣳशः[8] सम्भरणस्त्रयोविꣳशो[9] योनिश्चतुर्विꣳशो[10] गर्भाः पञ्चविꣳशा[11] ओजस्त्रिणवः[12] क्रतुरेकत्रिꣳशः[13] प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशो[14] ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशो[15] नाकः षट्त्रिꣳशो[16] विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशो[17] धर्त्रश्चतुष्टोमः[18] ॥ (आशुः सप्तत्रिꣳशत् ३७) ॥८॥

अवशिष्टस्तोमीयोपधानम् ॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत् स्तोम[1] इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रꣳ स्पृतं पञ्चदशः स्तोमो[2] नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं जनित्रꣳ स्पृतꣳ सप्तदशः स्तोमो[3] मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याऽऽधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविꣳशः स्तोमो[4]ऽदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोजः स्पृतं त्रिणवः स्तोमो[5] वसूनां भागोऽसि (१) रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात् स्पृतं चतुर्विꣳशः स्तोम[6] आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः पञ्चविꣳशः स्तोमो[7] देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यꣳ समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोमः स्तोमो[8] यावानां भागोऽस्ययावानामाधिपत्यं प्रजाः स्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳशः स्तोम[9] ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं निशान्तꣳ स्पृतं त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमः[10] ॥
(वसूनां भागोऽसि, षट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥९॥

सृष्ट्यभिधेयेष्टकोपधानम् ॥

एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्[1] तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्[2] पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत्[3] सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासी[4]न्नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासी[5]देकादशभिरस्तुवतर्तवोऽसृज्यन्ताऽऽर्तवोऽधिपतिरासीत्[6] त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपति-(१)-रासीत्[7] पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्[8] सप्तदशभिरस्तुवत पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासी[9]न्नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्ता[10]मेकविꣳशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्[11] त्रयोविꣳशत्याऽस्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाऽधिपतिरासीत्[12] पञ्चविꣳशत्याऽस्तुवताऽऽरण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्[13] सप्तविꣳशत्याऽस्तुवत द्यावापृथिवी व्यै-(२)-तां वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन्

(८।१-१८) वा० य० १४,२३; मै० २,८,१२; काठ० १७,१३। (९।१-१०) वा० य० १४,२४-२६; मै० २,८,१३; काठ० १७,१३। (१०।१-१७) वा० य० १४,२८-३१; मै० २,८,१४; काठ० १७,१४।

*

तेषामाधिपत्यमासी[14]न्नवविꣳशत्याऽस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासी[15]देकत्रिꣳशताऽस्तुवत प्रजा असृज्यन्त यावानां चायावानां चाऽऽधिपत्यमासीत्[16] त्रयस्त्रिꣳशताऽस्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् ॥ (अधिपति,-र्वि, पञ्चत्रिꣳशच्च ३५) ॥१०॥

चतुर्थचितौ व्युष्टिपंक्तेष्टकोपधानम् ॥ त्रिष्टुप्; २,४ जगती; १३ अनुष्टुप् ।

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां चरति प्रविष्टा ।
वधूर्जजान नवगज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्ते[1] ॥
छन्दस्वती उषसा पेपिशाने समानं योनिमनु सञ्चरन्ती ।
सूर्यपत्नी वि चरतः प्रजानती केतुं कृण्वाने अजरे भूरिरेतसा[2] ॥
ऋतस्य पन्थामनु तिस्र आऽगुस्त्रयो घर्मासो अनु ज्योतिषाऽऽऽगुः ।
प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका (१) व्रतमेका रक्षति देवयूनाम्[3] ॥
चतुष्टोमो अभवद्या तुरीया यज्ञस्य पक्षावृषयो भवन्ती ।
गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदर्कं युञ्जानाः सुवराऽभरन्निदम्[4] ॥
पञ्चभिर्धाता वि दधाविदं यत् तासाꣳ स्वसॄरजनयत् पञ्चपञ्च ।
तासामु यन्ति प्रयवेण पञ्च नाना रूपाणि क्रतवो वसानाः ॥
त्रिꣳशत् स्वसार उप यन्ति निष्कृतꣳ समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः (२) ।
ऋतूꣳस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्येछन्दसः परि यन्ति भास्वतीः[6] ॥
ज्योतिष्मती प्रति मुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि ।
वि पश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे[7] ॥
एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ।
तेन दस्यून् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः[8] ॥
अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् ।
भूयास-(३)-मस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्र युक्त[9] ॥
अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् ।
भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्र युक्त[10] ॥
पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनु पञ्च ।
पञ्च दिशः पञ्चदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरभि लोकमेकम्[11] (४) ॥

(११।१) अथर्व० ८,९,११-१४; मै० २,१३,७३-७६; काठ० ३९,५१-५४ । (११।५-७) मै० २,१३,७७,८३-८४; काठ० ३९,५५,५८,५७ । (११।८-९) काठ० ३९,६२-६३ । (११।१०) मै० २,१३,८०; काठ० ३९,६४ । (११।११) अथर्व० ८,९,१५; मै० २,१३,८१; काठ० ३९,५६ ।

ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषुष्यपामेका महिमानं बिभर्ति ।
सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नि यच्छति[१२] ॥
या प्रथमा व्यौच्छत् सा धेनुरभवद्यमे ।
सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराᳫं समाम्[१३] ॥
शुक्रर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽऽगाद्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः ।
समानमर्थᳫं स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजर उष आऽगाः[१४] ॥
ऋतूनां पत्नी (५) प्रथमेयमाऽगादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् ।
एका सती बहुधोषो व्युच्छस्यजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्[१५] ॥
(एका, प्रतिमुञ्चमाना, भूयास,- मेकं, पत्न्ये,- क्षात्रिᳫंशतिश्च १९) ॥११॥

पञ्चमचितावसपत्नाख्येष्टकोपधानम्॥ १-२ त्रिष्टुप्।

अग्ने जातान् प्र णुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व ।
अस्मे दीदिहि सुमना अहेडन् तव स्याᳫं शर्मन् त्रिवरूथ उद्भितौ ॥
सहसा जातान् प्र णुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व ।
अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयᳫं स्याम प्र णुदा नः सपत्नान्[२] ॥

चतुश्चत्वारिᳫंशः स्तोमो वर्चो द्रविणᳫं षोडशः स्तोम ओजो द्रविणं पृथिव्याः पुरीषमस्य-(१)-प्सो नाम[५] । एवश्छन्दो[६] वरिवश्छन्दः[७] शम्भूश्छन्दः[८] परिभूश्छन्द[९] आच्छच्छन्दो[१०] मनश्छन्दो[११] व्यचश्छन्दः[१२] सिन्धुश्छन्दः[१३] समुद्रं छन्दः[१४] सलिलं छन्दः[१५] संयच्छन्दो[१६] वियच्छन्दो[१७] बृहच्छन्दो[१८] रथन्तरं छन्दो[१९] निकायश्छन्दो[२०] विवधश्छन्दो[२१] गिरश्छन्दो[२२] भ्रजश्छन्दः[२३] सᳫंष्टुप् छन्दो[२४] ऽनुष्टुप् छन्दः[२५] ककुच्छन्द[२६]—स्त्रिककुच्छन्दः[२७] काव्यं छन्दो[२८] ऽङ्कुपं छन्दः[२९] (२) पदपङ्क्तिश्छन्दो[३०] ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दो[३१] विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः[३२] क्षुरो भृज्वान् छन्दः[३३] प्रच्छच्छन्दः[३४] पक्षश्छन्द[३५] एवश्छन्दो[३६] वरिवश्छन्दो[३७] वयश्छन्दो[३८] वयस्कृच्छन्दो[३९] विशालं छन्दो[४०] विष्पर्धाश्छन्द[४१]—श्छदिश्छन्दो[४२] दूरोहणं छन्द[४३]—स्तन्द्रं छन्दो[४४] ऽङ्काङ्कं छन्दः[४५] ॥ (अग्ने, छन्द,-स्त्रयस्त्रिᳫंशच्च३३)॥१२॥

(११।१२) मै० २,१३,७८; काठ० ३९,६१। (११।१३) अथर्व० ३,१०,१; मै० २,१३,८५; काठ० ३९,६५। (११।१४) काठ ३९,५९। (११।१५) मै० २,१३,७१, काठ० ३९,६०। (१२।१-२) वा० य० १५,१—२; अथर्व० ७,३४,१; ३५,१; मै० २,८,१४—१५; काठ० १७,१५-१६। (१२।३ ५) वा० य० १५,३, १४,४ (प्र० पा०) मै० २, ८,१७-१८ (प्र० पा०); २,८,६ (प्र० पा०); काठ० १७,१७-१८ (प्र० पा०)। (१२।६—४५) वा० य० १५,४-५; मै० २,८,१९, काठ० १७,१९।

साकमेधादियाज्यानुवाक्याः ॥ गायत्री: ३-७,११-१४,१९,२३-२५ त्रिष्टुप्; २०-२१ विराट् ।

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः[1] ॥
त्वꣳ सोमासि सत्पतिस्त्वꣳ राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः[2] ॥
भद्रा ते अग्ने स्वनीक संदृग्घोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।
न यत् ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तनुवि रेप आ धुः[3] ॥
भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य (१) ।
रुशद् दृशे ददृशे नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे अन्नम्[4] ॥
सेनाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाꣳ आयजिष्ठः स्वस्ति ।
अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने द्युमदुत रेवद् दिदीहि[5] ॥
स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।
यत् सीमहि दिविजात प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्[6] ॥
यथा होतर्मनुषो (२) देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।
एवा नो अद्य समना समानानुशन्नग्न उशतो यक्षि देवान्[7] ॥
अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारꣳ रत्नधातमम्[8] ॥
वृषा सोम द्युमाꣳ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे[9] ॥
सान्तपना इदꣳ हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन । युष्माकोती रिशादसः[10] ॥
यो नो मर्तो वसवो दुर्हृणायुस्तिरः सत्यानि मरुतो (३) जिघाꣳसात् ।
द्रुहः पाशं प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन तपसा हन्तना तम्[11] ॥
संवत्सरीणा मरुतः स्वर्का उरुक्षयाः सगणा मानुषेषु ।
तेऽस्मत् पाशान् प्र मुञ्चन्त्वꣳहसः सान्तपना मदिरा मादयिष्णवः[12] ॥
पिप्रीहि देवाꣳ उशतो यविष्ठ विद्वाꣳ ऋतूꣳरृतुपते यजेह ।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वꣳ होतॄणामस्यायजिष्ठः[13] ॥

(१३।१) ऋ० ६,१६,३४; वा० य० ३३,९; सा० ४,१३९६; मै० ४,१०,१; काठ० २,६६ । (१३।२) ऋ० १,९१,५; मै० ४,१०,२; काठ० २,६७ । (१३।३) ऋ० ४,६,६ । (१३।४) ऋ० ४,११,१ । (१३।५) ऋ० २,९,६; मै० ४, १०,११२; काठ० २१,४९ । (१३।६) ऋ० १०,७,१ । (१३।७) ऋ० ६,४,१ । (१३।८) ऋ० १,१,१; मै० ४,१०, ११०; काठ० २,८८ । (१३।९) ऋ० ९ ६४,१; सा० ५०४,७८१; मै० ४,१०,४६; काठ० २,७१ । (१३।१०) ऋ० ७,५९,९; अथर्व० ७,७७,१; मै० ४,१०,११४; काठ० २१,५० । (१३।११) ऋ० ७,५९,८; अथर्व० ७,७७,२; मै० ४,१०,११५; काठ० २१,५१ । (१३।१२) अथर्व० ७,७७,३ । (१३।१३) ऋ० १०,२,१; मै० ४,१०,४; काठ० २,१११ ।

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावक (४) शोचे वेष्ट्वꣳ हि यज्वा ।
ऋता यजासि महिना वि यद्भूर्हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य [14] ॥
अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् [15] ॥
गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव [16] ॥
गृहमेधास आ गत मरुतो माऽप भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अꣳहसः [17] ॥
पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् । महोभि-(५)-श्चर्षणीनाम् [18] ॥
प्र बुध्निया ईरते वो महाꣳसि प्र णामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।
सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् [19] ॥
उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची । उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः [20] ॥
इमो अग्ने वीततमानि हव्याऽजस्रो वक्षि देवतातिमच्छ ।
प्रति न ईꣳ सुरभीणि वियन्तु [21] ॥
क्रीडं वः शर्धो मारुतमनर्वाणꣳ रथेशुभम् (६) । कण्वा अभि प्र गायत [22] ॥
अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।
ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीडिनः पयोधाः [23] ॥
प्रैषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे ।
ते क्रीडयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूतयः [24] ॥
उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन (७) चित् पथा ।
श्चोतन्ति कोशा उप वो रथेष्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते [25] ॥
अग्निमग्निꣳ हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् [26] ॥
तꣳ हि शश्वन्त ईडते स्रुचा देवं घृतश्चुता । अग्निꣳ हव्याय वोढवे [27] ॥
इन्द्राग्नी रोचना दिवः [28] श्नथद्वृत्र [29]—मिन्द्रं वो विश्वतस्परी [30]—न्द्रं नरो [31] विश्वकर्मन् हविषा

(१३।१४) ऋ० ६,१५,१४; मै० ४,१०,५ । (१३।१५) ऋ० १,१,३; मै० ४,१०,९८ । (१३।१६) ऋ० १,९१,१२; यो रेवान्यो...। वा० य० ३,२९ (पूर्वार्धः); मै० ४,१०,९९; काठ० २,७३ । (१३।१७) ऋ० ७,५९,१०; मै० ४,१०,११७; काठ० २१,५२ । (१३।१८) ऋ० १,८६,६ । (१३।१९) ऋ० ७,५६,१४; मै० ४,१०,११८; काठ० २१,५३ । (१३।२०) ऋ० ७,१,६ । (१३।२१) ऋ० ७,१,१८; मै० ४,१०,२४; काठ० ३५,९ । (१३।२२–२३) ऋ० १,३७,१; ७,५६,१६; मै० ४,१०,१२२–२३; काठ० २१,५४–५५ । (१३।२४) ऋ० १,८७,३; मै० ४,११,७८ । (१३।२५) ऋ० १,८७,२ । (१३।२६) ऋ० १,१२,२; सा० ७९१; अथर्व० २०,१०१,२; मै० ४,१०,२७ । (१३।२७) ऋ० ५,१४,३; मै० ४,१०,२६; काठ० १९,३४ । (१३।२८–३३) ऋ० ३,१२,९; ६,६०,१; १,७,१०; ७,२७,१; १०,८१,६; वा० य० १७,२२,२४; अथर्व० २०,३९,१; ७०,१६; सा० १६९३,१६२०,३१८,१५८९; मै०४,१०,१००,११६; ११,९४; १२,६७; २,१०,२०–२१; काठ० ४,९६–९७; ८,७४; १८,१५–१६ ।

वावृधानो[२१] विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन[३३] ॥
(सूर्यस्य, गर्भुषो, मरुतः, पावक, महोभी, रथेशुभं, केतु, षट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥१३॥

[अपा-६५।-मर्थं १३०। प्राची ५२८। ध्रुवाक्षिति-१६७।-स्यवि-७६।-रिन्द्राग्नी १०६। मा १०६। ऽऽह्व३७।-हमे-२६। -रेकये १३५।-म-२६९। मग्ने १३३। ऽग्नि-३९६। (-स्त्रयोदश ॥१३॥ १८४४)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

पञ्चमचितिशेषनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] अग्निर्ऋषिः ।
पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाख्येष्टकोपधानम् ॥

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वान्वितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्व सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वाऽन्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा पृथिवीं जिन्व विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्व प्रवाऽस्यह्ने त्वाऽहर्जिन्वा[१]नुवाऽसि रात्रियै त्वा रात्रिं जिन्वोशिगसि (१) वसुभ्यस्त्वा वसूञ्जिन्व प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्राञ्जिन्व सुदीतिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽऽदित्याञ्जिन्वौजोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितॄञ्जिन्व तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्व पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशूञ्जिन्व[२] रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वाभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वाधिपतिरसि प्राणाय (२) त्वा प्राणं जिन्व यन्ताऽस्यपानाय त्वाऽपानं जिन्व सꣳसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा चक्षुर्जिन्व वयोधा असि श्रोत्राय त्वा श्रोत्रं जिन्व त्रिवृदसि[३] प्रवृदसि संवृदसि विवृदसि सꣳरोहोऽसि नीरोहोऽसि प्ररोहोऽस्यनुरोहोऽसि[४] वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसि[५] ॥
(असि, प्राणाय, त्रिचत्वारिꣳशच्च ४३) ॥१॥

नाकसदाख्येष्टकोपधानम् ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु रथन्तरꣳ साम प्रतिष्ठित्यै[१] विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु बृहत् साम प्रतिष्ठित्यै[२] सम्राडसि प्रतीची दि-(१)-गादित्यास्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु वैरूपꣳ साम प्रतिष्ठित्यै[३] स्वराडस्युदीची दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्तैकविꣳशस्त्वा

(१।१-५) वा० य० १५,६-७,९; मै० २,८,१०; काठ० १७,२०। (२।१-५) वा० य० १५,१०-१४; मै० २,८,११; काठ० १७,२१।

स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथयत् स्तभ्नातु वैराजꣳ साम प्रतिष्ठित्या[४] अधिपत्न्यसि बृहती दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयो (२) बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याꣳ श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथयन्ती स्तभ्नीताꣳ शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिणा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु[५] ॥

(दि,– गधिपतय,– श्चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥२॥

चोडाख्येष्टकोपधानम् ॥ ८ त्रिष्टुप् ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिकस्थला च कृतस्थला चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षाꣳसि प्रहेति[१]रयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानिग्रामण्यौ मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेति[२]रयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानिग्रामण्यौ प्रम्लोचन्ती चा (१) नुम्लोचन्ती चाप्सरसौ सर्पा हेतिर्व्याघ्राः प्रहेति[३]रयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानिग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेति[४]रयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानिग्रामण्यावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसौ विद्युद्धेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिस्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं (२) द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधाम्या[५]योस्त्वा सदने सादयाम्यवतश्छायायां नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य चक्षसे[६] परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभूमतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं दिवं यच्छ दिवं दृꣳह दिवं मा हिꣳसीर्विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय सूर्यस्त्वाऽभि पातु मह्या स्वस्त्या (३) छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद[७] ॥

प्रोथदश्वो न यवसे अविष्यन् यदा महः संवरणाद् व्यस्थात् ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति[८] ॥

(च, यꣳ, स्वस्त्या, ऽष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥३॥

छन्दोभिधेष्टकोपधानम् ॥ १-३ गायत्री; ४-६ त्रिष्टुप्; ७-९ जगती; १०-१२ अनुष्टुप्; १३-१५ बृहती; १४ सतोबृहती; १६-१८ उष्णिक्; १९-२१ पङ्क्तिः; २२-२५ अक्षरपङ्क्तिः; २६ अत्यष्टिः; २७-२९ द्विपदा ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम् । अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति[१] ॥
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः[२] ॥
अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम्[३] ॥

(३।१-५) वा० य० १५,१५-१९; मै० २,८,२२; काठ० १७,२२ । (३।६-७) वा० य० १५,६३-६४; मै० २,८, ३१,३३; काठ० १७,२३,२५ । (३।८) ऋ० ७,३,२; सा० १२२०; मै० २,८,३२; काठ० १७,२४ । (४।१,४) तै० सं० ४,१,११,३-४ । (४।२-३) ऋ० ६,१६,१३; ८,७५,४; वा० य० १५,२१-२२; सा० ९; मै० २,७,२०९; १३,३३; काठ० १६,२८,१९५ ।

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम्[४] ॥
अबोध्यग्निः समिधा जनानां (१) प्रति धेनुमिवाऽऽयतीमुषासम् ।
यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ[५] ॥
अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।
गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुर्व्यञ्चमश्रेत्[६] ॥
जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः[७] ॥
त्वामग्ने अङ्गिरसो (२) गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।
स जायसे मथ्यमानः सहो महत् त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः[८] ॥
यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समिन्धते ।
इन्द्रेण देवैः सरथꣳ स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः[९] ॥
त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे[१०] ॥
सखायः सं वः सम्यञ्चमिषꣳ (३) स्तोमं चाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते[११] ॥
सꣳसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर[१२] ॥
एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।
प्रियं चेतिष्ठमरतिꣳ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम्[१३] ॥
स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ।
सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी (४) वसूनां देवꣳ राधो जनानाम्[१४] ॥
उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीढुषः ।
उद्धूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धत नरः[१५] ॥
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः[१६] ॥
स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि[१७] ॥

(४।४-६) ऋ० ५,१,१,१२; वा० य० १५,२४-२५; अथर्व० १३,१,४६; सा० ७३; मै० २,१३,३४-३५ । (४।७-८) ऋ० ५,११,१,६; वा० य० १५,२७-२८; सा० १०७-८; मै० २,१३,३७-३८; काठ० ३९,९५-९६ । (४।९) ऋ० ५,११,२, सा० १०९; काठ० ३९,९७ । (४।१०-१३) ऋ० १,४५,६; ५,७,१; १०,१९१,१; ७,१६,१; वा० य० १५, ३१,२९-३०,३२; अथर्व० ६,६३,४; सा० ४५; मै० २,१३,४१,४०,४६; ४,११,१४; काठ० २,९९,९३,९२; ३९,१०७ । (४।१४) ऋ० ७ १६,२; वा० य० १५,३३-३४ (उत्तरार्धः); सा० ५५० । (४।१५) ऋ० ७,१६,३; काठ० ३९,१०९ । (४।१६-१७) ऋ० १,७९,४-५; वा० य० १५,३५-३६ सा० १५६१-६२ मै० २,१३,४९—५०; काठ० ३९,११०-१११।

क्षपो राजन्नुत त्मनाऽग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ (५) रक्षसो दह प्रति[18] ॥
आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।
यद्ध स्या ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवीषꣳ स्तोतृभ्य आ भर[19] ॥
आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते ।
सुश्चन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट् तुभ्यꣳ हूयत इषꣳ स्तोतृभ्य आ भर[20] ॥
उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।
उतो न उत् पुपूर्या (६) उक्थेषु शवसस्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आ भर[21] ॥
अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः[22] ॥
अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ[23] ॥
आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः[24] ॥
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् (७) सुवर्न ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः[25] ॥
अग्निꣳ होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुꣳ सहसो जातवेदसम् । विप्रं न जातवेदसम् ।
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।
घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्रशोचिष आजुह्वानस्य सर्पिषः[26] ॥
अग्ने त्वं नो अन्तमः । उत त्राता शिवो भव वरूथ्यः[27] ॥
तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः[28] ॥
वसुरग्निर्वसुश्रवाः (८) । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः[29] ॥

(जनानु,- मर्तिस्त्र, इषꣳ, सुशर्मा, तिग्मजम्भ, पुपूर्या, अर्वाङ्, वसुश्रवाः, पञ्च च ५) ॥४॥

सयुजादीष्टकोपधानम् ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्म्या[1]—घाराभ्यां[2] तेजसा[3] वर्चसो[4]—क्थेभिः[5] स्तोमेभि[6]—श्छन्दोभी[7] रय्यै पोषाय सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा सयुजा युजा युनज्म्य[8]—म्बा[9] दुला[10] नितत्नि[11]—रभ्रयन्ती[12] मेघयन्ती[13] वर्षयन्ती[14] चुपुणीका नामासि प्रजापतिना त्वा विश्वाभिर्धीभिरुप दधामि[15] पृथिव्युदपुरमन्नेन विष्टा मनुष्यास्ते गोप्तारोऽग्निर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा (१) मे शर्म च वर्म चा[16]—स्त्वधिद्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्ते गोप्तारो वायुर्वियत्तोऽस्यां

(४।१८) ऋ० १,७९,६; वा० य० १५,३७; सा० १५६३; मै० २,१३,५१; काठ० ३९,११२ । (४।१९-२१) ऋ० ५,६,४-५,९; वा० य० १५,४३; सा० १०२२-२४; अथर्व० १८,४,८८; मै० २,१३,४३,२०; काठ० ३९,१०१-२ । (४।२२-२३) ऋ० ४,१०,१-२; वा० य० १५,४४-४५; सा० ४३४; मै० २,१३,५२-५३; काठ० २०,३८ । (४।२४) ऋ० ४,१०,४; मै० २,१३,५४ । (४।२५-२९) ऋ० ४,१०,३; १,१२७,१; ५,२४,१,४,२; वा० य० १५,४६-४८; सा० १७७९,१८१३,११०७-९; अथर्व० २०,६७.३; मै० ४,१०,४१; २,१३,५५-५७; १,५,२८-२९ (पूर्वार्धः) काठ० २०,३७; २६,३८; ७,६-७ (पूर्वार्धः) । (५।१-१८) काठ० ४०,९,१५,२२-२३ ।

*

तामहं प्र पद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु[17] द्यौरपराजिताऽमृतेन विष्टाऽऽदित्यास्ते गोप्तारः सूर्यो विधर्ता ऽस्यां तामहं प्र पद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु[18] ॥ (मा, ऽष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥५॥

विश्वज्योतिरादीष्टकोपधानम् ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायापानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छाग्निस्तेऽधिपति[1]र्विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायापानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ वायुस्तेऽधिपतिः[2] प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायापानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ परमेष्ठी तेऽधिपतिः[3] पुरोवातसनिरस्य[4]भ्रसनिरसि[5] विद्युत्सनि- (१) रसि[6] स्तनयित्नुसनिरसि[7] वृष्टिसनिरस्य[8]ग्नेर्यान्यसि[9] देवानामग्नेयान्यसि[10] वायोर्यान्यसि[11] देवानां वायोयान्यस्य[12]न्तरिक्षस्य यान्यसि[13] देवानामन्तरिक्षयान्यस्य[14]न्तरिक्षमस्य[15]न्तरिक्षाय त्वा[16] सलिलाय त्वा[17] सर्णीकाय त्वा[18] सतीकाय त्वा[19] केताय त्वा[20] प्रचेतसे त्वा[21] विवस्वते त्वा[22] दिवस्त्वा[23] ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्व[24]र्चे त्वा[25] रुचे त्वा[26] द्युते त्वा[27] (२) भासे त्वा[28] ज्योतिषे त्वा[29] यशोदां त्वा यशसि[30] तेजोदां त्वा तेजसि[31] पयोदां त्वा पयसि[32] वर्चोदां त्वा वर्चसि[33] द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद[34] ॥ (विद्युत्सनि,- स्त्वै,- कान्त्रिंशच्च २९) ॥६॥

भूयस्कृदादीष्टकोपधानम् ॥

भूयस्कृदसि[1] वरिवस्कृदसि[2] प्राच्यस्यू[3]र्ध्वाऽस्य[4]न्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदा[5]प्सुषदसि[6] श्येनसदसि[7] गृध्रसदसि[8] सुपर्णसदसि[9] नाकसदसि[10] पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयाम्य[11]न्तरिक्षस्य त्वा द्रविणे सादयामि[12] दिवस्त्वा द्रविणे सादयामि[13] दिशां त्वा द्रविणे सादयामि[14] द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि[15] प्राणं मे पाह्य[16]पानं मे पाहि[17] व्यानं मे (१) पाह्या[18]युर्मे पाहि[19] विश्वायुर्मे पाहि[20] सर्वायुर्मे पाह्य[21]ग्ने यत् ते परꣳ हृन्नाम तावेहि सꣳ रभावहै पाञ्चजन्येष्वप्येध्यग्ने[22] यावा[23] अयावा[24] एवा[25] ऊमाः[26] सब्दः[27] सगरः[28] सुमेकः[29] ॥ (मे, द्वात्रिंशच्च ३२) ॥७॥

इन्द्राग्न्याख्येष्टकोपधानम् ॥

अग्निना विश्वाषाट्[1] सूर्येण स्वराट्[2] क्रत्वा शचीपति[3]र्ऋषभेण त्वष्टा[4] यज्ञेन मघवान्[5] दक्षिणया सुवर्गो[6] मन्युना वृत्रहा[7] सौहार्द्येन तनूधा[8] अन्नेन गयः[9] पृथिव्याऽसनो[10]दृग्भिर-

---

(६।१-३) वा० य० १३,२४, १४,१२,१४, मै० ४.९,२११-१२; काठ० ३९,२३; ४०,१५। (६।४-२४) मै० २,८,३०. काठ० २२,१३-१४। (६।२५-३४) वा० य० १३,३९; मै० २,१३,१०३.१०१; काठ० ३९,४७,१०१। (७।१-१५) मै० २,१३,१०१; काठ० ३९,४७। (७।१६-२१) वा० य० १४,८,१७; मै० २,८,९,११; काठ० १७,९,१२। (७।२२-२९) मै० २,१३,८९; काठ० २२,१४।

न्नादो[११] वषट्कारेणर्षः[१२] साम्ना तनूपा[१३] विराजा ज्योतिष्मान्[१४] ब्रह्मणा सोमपा[१५] गोभिर्यज्ञं दाधार[१६] क्षत्रेण मनुष्या[१७] नश्वेन च रथेन च वज्र्यृ[१८] तुभिः प्रभुः[१९] संवत्सरेण परिभूस्[२०] तपसाऽनाधृष्टः[२१] सूर्यः सन् तनूभिः[२२] ॥ (अग्निर्भाग्नवर्द्वाशत् ४९) ॥८॥

यज्ञतन्वाख्येष्टकोपधानम् ॥

प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेतो[१] धाता दीक्षायाः[२] सविता भृत्या[३] पूषा सोमक्रयण्यां[४] वरुण उपनद्धो[५] ऽसुरः क्रीयमाणो[६] मित्रः क्रीतः[७] शिपिविष्ट आसादितो[८] नरंधिषः प्रोह्यमाणो[९] ऽधिपतिरागतः[१०] प्रजापतिः प्रणीयमानो[११] ऽग्निराग्नीध्रे[१२] बृहस्पतिराग्नीध्रात् प्रणीयमानं[१३] इन्द्रो हविर्धाने[१४] ऽदितिरासादितो[१५] विष्णुरुपावह्रियमाणो[१६] ऽथर्वोपोत्तो[१७] यमोऽभिषुतो[१८] ऽपूतपा आधूयमानो[१९] वायुः पूयमानो[२०] मित्रः क्षीरश्रीर्[२१] मन्थी सक्तुश्री[२२] वैश्वदेव उन्नीतो[२३] रुद्र(१) आहुतो[२४] वायुरावृत्तो[२५] नृचक्षाः प्रतिख्यातो[२६] भक्ष आगतः[२७] पितृणां नाराशꣳसो[२८] ऽसुरात्तः[२९] सिन्धुरवभृथमवप्रयन्[३०] त्समुद्रोऽवगतः[३१] सलिलः प्रप्लुतः[३२] सुवरुदृचं गतः[३३] ॥

(रुद्र, एकत्रिꣳशतिश्च ३१) ॥९॥

नक्षत्रेष्टकोपधानम् ॥

कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताऽग्ने रुचः स्थ प्रजापतेर्धातुः सोमस्यर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा[१] रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता[२] मृगशीर्षं नक्षत्रꣳ सोमो देवता[३] ऽऽर्द्रा नक्षत्रꣳ रुद्रो देवता[४] पुनर्वसू नक्षत्रमदितिर्देवता[५] तिष्यो नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवता[६] ऽऽश्रेषा नक्षत्रꣳ सर्पा देवता[७] मघा नक्षत्रं पितरो देवता[८] फल्गुनी नक्षत्र-(१)-मर्यमा देवता[९] फल्गुनी नक्षत्रं भगो देवता[१०] हस्तो नक्षत्रꣳ सविता देवता[११] चित्रा नक्षत्रमिन्द्रो देवता[१२] स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता[१३] विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता[१४] ऽनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवता[१५] रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो देवता[१६] विचृतौ नक्षत्रं पितरो देवता[१७] ऽषाढा नक्षत्रमापो देवता[१८] ऽषाढा नक्षत्रं विश्वे देवा देवता[१९] श्रोणा नक्षत्रं विष्णुर्देवता[२०] श्रविष्ठा नक्षत्रं वसवो (२) देवता[२१] शतभिषङ्नक्षत्रमिन्द्रो देवता[२२] प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपाद्देवता[२३] प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देवता[२४] रेवती नक्षत्रं पूषा देवता[२५] ऽश्वयुजौ नक्षत्रमश्विनौ देवता[२६] ऽपभरणीर्नक्षत्रं यमो देवता[२७] पूर्णा पश्चा[२८] द्यत् ते देवा अदधुः[२९] ॥

(नक्षत्रं, वसवो,- स्त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥१०॥

ऋतव्येष्टकोपधानम् ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू[१-२] शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू[३-४] नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू[५-६] इषश्चोर्जश्च शारदावृतू[७-८] सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू[९-१०] तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि

(९।१-३३) वा० य० ८,५४-५९; काठ० ३४,१२-१४। (१०।१-२९) मै० २,१३,२०३; काठ० ३९,१०। (११।१-११) वा० य० १३,२५; १४,६,१५-१६,२७; मै० २,८,१४-१९; काठ० १७,१५-३०; ३५,५९; २२,१६ ।

कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः (१) येऽग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिरावृतू अभि कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि सं विशन्तु[११-१२] संयच्च प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्योग्रा[१३] च भीमा च पितृणां यमस्येन्द्रस्य[१४] ध्रुवा च पृथिवी च देवस्य सवितुर्मरुतां वरुणस्य[१५] धर्त्री च धरित्री च मित्रावरुणयोर्मित्रस्य धातुः[१६] प्राची च प्रतीची च वसूनाꣳ रुद्राणा-(२)-मादित्यानां ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि[१७] सहस्रस्य प्रमा असि[१८] सहस्रस्य प्रतिमा असि[१९] सहस्रस्य विमा असि[२०] सहस्रस्योन्मा असि[२१] साहस्रोऽसि सहस्राय त्वेमा[२२] मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका च शतं च सहस्रं चायुतं च (३) नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु षष्टिः सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्थाः स्थर्तावृधो घृतश्चुतो मधुश्चुत ऊर्जस्वतीः स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु विराजो नाम कामदुघा अमुत्रामुष्मिꣳल्लोके[२३] ॥ (सव्रता, रुद्राणां, च, पञ्चचत्वारि ꣳशच्च ४५) ॥११॥

अश्वमेधगतदशहविष्केष्टियाज्यानुवाक्याः ॥

समिद्दिशामाशया नः सुवर्विन्मधोरतो माधवः पात्वस्मान् ।
अग्निर्देवो दुष्टरीतुरदाभ्य इदं क्षत्रꣳ रक्षतु पात्वस्मान् ॥
रथन्तरꣳ सामभिः पात्वस्मान् गायत्री छन्दसां विश्वरूपा ।
त्रिवृन्नो विष्ठया स्तोमो अह्नाꣳ समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तु[२] ॥
उग्रा दिशामभिभूतिर्वयोधाः शुचिः शुक्रे अहन्योजसीना ।
इन्द्राधिपतिः पिपृतादतो नो महि (१) क्षत्रं विश्वतो धारयेदम्[३] ॥
बृहत् साम क्षत्रभृद्वृद्धवृष्णियं त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् ।
इन्द्र स्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष ॥
प्राची दिशाꣳ सहयशा यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृषा ऽह्नाꣳ सुवर्वती ।
इदं क्षत्रं दुष्टरमस्त्वोजोऽनाधृष्टꣳ सहस्रियꣳ सहस्वत् ॥
वैरूपे सामन्निह तच्छकेम जगत्यैनं विक्ष्वा वेशयामः ।
विश्वे देवाः सप्तदशेन (२) वर्च इदं क्षत्रꣳ सलिलवातमुग्रम् ॥

(११।१३-१८) ते नो...जम्भे (दध्मः) दधामि। वा० य० १५,१५-१९; मै० २,१३,८९; काठ० १७,११। ११।१९-२३) वा० य० १५,६५; १७,२-३; मै० २,८,३३; काठ० १७,११; सहस्रं च०...चार्बुदं च। ऋ० परि० ३३,७ (द्वि० पा०)। (१२।१-१४) मै० ३,१६,५०-६१,६६-६७; काठ० २२,३६-४७,४९-५०। (१२।५—६)...वैरूपे सामन्०...। मै० ३,१६,५४ (उत्तरार्धः); इदं क्षत्रं०...। मै० ३,१६,५५ (पूर्वार्धः)।

धर्त्री दिशां क्षत्रमिदं दाधारोपस्थाऽऽशानां मित्रवदस्त्वोजः ।
मित्रावरुणा शरदाऽह्नां चिकित्नू अस्मै राष्ट्राय महि शर्म यच्छतम् ॥
वैराजे सामन्नधि मे मनीषाऽनुष्टुभा सम्भृतं वीर्यꣳ सहः ।
इदं क्षत्रं मित्रवदार्द्रदानु मित्रावरुणा रक्षतमाधिपत्यैः ॥
सम्राड् दिशाꣳ सहसाम्नी सहस्वत्यृतुर्हेमन्तो विष्ठया नः पिपर्तु ।
अवस्युवाता (२) बृहतीर्नु शक्वरीरिमं यज्ञमवन्तु नो घृताचीः ॥
सुवर्वती सुदुघा नः पयस्वती दिशां देव्यवतु नो घृताची ।
त्वं गोपाः पुरएतोत पश्चाद् बृहस्पते याम्यां युङ्ग्धि वाचम् ॥
ऊर्ध्वा दिशाꣳ रन्तिराशौषधीनाꣳ संवत्सरेण सविता नो अह्नाम् ।
रेवत् सामातिच्छन्दा उ छन्दोऽजातशत्रुः स्योना नो अस्तु[११] ॥
स्तोमत्रयस्त्रिꣳशे भुवनस्य पत्नि विवस्वद्वाते अभि नो (४) गृणाहि ।
घृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वती रन्तिराशा नो अस्तु[१२] ॥
ध्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यघोराऽस्येशाना सहसो या मनोता ।
बृहस्पतिर्मातरिश्वोत वायुः सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु[१३] ॥
विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी ।
विश्वव्यचा इषयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्वदितिरुपस्थे[१४] ॥

वैश्वानरो न ऊत्या[१५] पृष्टो दिवि[१६] —नु नो (५) ऽद्यानुमति[१७] —रन्विदनुमते त्वं[१८] कया नश्चित्र आ भुवत्[१९] को अद्य युङ्क्ते[२०] ॥
(महि, सहदुशेना,- ऽवस्युवाता, नो, नु,- श्चतुर्दश च १४) ॥१२॥

[रश्मी १४३। राज्ञ्य- १४०।- य- १७८। -मग्नि- ४०५।- रिन्द्राग्निभ्यां ९८। बृहस्पति- १२९।- र्भूयस्कृ- ८२।- द्दग्निना ४९। प्रजापतिः ७१। कृत्तिका १३३। मधुः १९५। समिद् २६४। (द्वादश ॥१२॥ १८८७ ॥)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

(१२।१४) ऋ० ९,८९,६ । (१२।१५) वा० य० १८,७२, २६,८; मै० ३,१६,६४; काठ० २१,५१ । (१२।१६) ऋ० १,९८,१; वा० य० १८,७३; मै० ३,१६,६५; काठ० २१,५१ । (१२।१७-१८) तै० सं० ३,३,११,११—१२ । (१२।१९) ऋ० ४,३१,१; वा० य० २७,३९; ३६,४; सा० १६९; अथर्व० २०,१२४,१; मै० ३,१६,६८; काठ० ३९,६७। (१२।२०) ऋ० १,८४,१६; सा० ३४१; अथर्व० १८,१,६; मै० ३,१६,१९; काठ० [अश्वमेधः] ५,२५ ।

होमविधिनिरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥] अग्निर्ऋषिः ।

चित्यग्नौ रुद्रहोममन्त्राः (रुद्राध्यायः) ॥ १ अनुष्टुप्; ३ विषमपदा बृहती, ७ आस्तारपंक्तिः, ८ षट्पदा जगती ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः[1] ॥

या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय[2] ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि[3] ॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते (१) बिभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्[4] ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत्[5] ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यः[6] ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चेमां रुद्रा अभितो दिक्षु (२) श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे[7] ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः ।

उतैनं विश्वा भूतानि स दृष्टो मृडयाति नः[8] ॥

नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः[9] ॥

प्र मुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्नियोर्ज्याम् । याश्च ते हस्त इषवः (३) परा ता भगवो वप[10] ॥

अवतत्य धनुस्त्वं सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव[11] ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवां उत ।

अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गथिः[12] ॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः । तयाऽस्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज[13] ॥

नमस्ते अस्त्वायुधायानातताय धृष्णवे ।

उभाभ्या-(४)-मुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने[14] ॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्नि धेहि तम्[15] ॥

(तै०सं० ४।५।१—११) = वा० य० १६।१–६६; मै० २,९,१४–५३; काठ० १७,३३–७० । (१।५) ऋ० १०,१४१,४ (उत्तरार्धः); अथर्व० ३,२०,६ (उत्तरार्धः)। (१।६) अदृष्टान्त्सर्वा०...। १,१९१,८ (उत्तरार्ध·); यातूंश्च सर्वा०... । अथर्व० ४,९,९ (उत्तरार्धः) ।

(हस्तै, त्रिक्षिप्‌,- पंच, सुभाभ्यां, द्वाविं॑शतिश्च २२) ॥१॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमो॒ हिर॑ण्यबाहवे सेना॒न्ये॑ दि॒शां च॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑केशेभ्यः पशू॒नां पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ स॒स्पिञ्ज॑राय॒ त्विषी॑मते पथी॒नां पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ बभ्लु॒शाय॑ विव्या॒धिनेऽन्ना॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ हरि॑केशायोपवी॒तिने॑ पु॒ष्टानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भ॒वस्य॑ हे॒त्यै जग॑तां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ रु॒द्राया॑ऽऽतता॒विने॒ क्षेत्रा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सू॒तायाह॑न्त्याय॒ वना॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ (१) रोहि॑ताय स्थ॒पत॑ये वृ॒क्षाणां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ म॒न्त्रिणे॑ वाणि॒जाय॒ कक्षा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भुव॒न्तये॑ वारिवस्कृ॒तायौष॑धीनां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नम॑ उ॒च्चैर्घो॑षायाऽऽक्र॒न्दय॑ते पत्ती॒नां पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ कृत्स्नवी॒ताय॒ धाव॑ते॒ सत्व॑नां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ (नम॒, एकान्नत्रिं॑शच्च २९) ॥२॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमः॒ सह॑मानाय निव्या॒धिन॑ आव्या॒धिनी॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ ककु॒भाय॑ निष॒ङ्गिणे॑ स्ते॒नानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिण॑ इषुधि॒मते॒ तस्क॑राणां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ वञ्च॑ते परि॒वञ्च॑ते स्तायू॒नां पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निचे॒रवे॑ परि॒च॒रायार॑ण्यानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सृका॒विभ्यो॒ जिघां॑सद्भ्यो मुष्ण॒तां पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ऽसि॒मद्भ्यो॒ नक्तं॒ चर॑द्भ्यः प्रकृ॒न्तानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नम॑ उष्णी॒षिणे॑ गिरिच॒राय॑ कुलु॒ञ्चानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नम॒ (१) इषु॑मद्भ्यो धन्वा॒विभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नम॑ आतन्वा॒नेभ्यः॑ प्रति॒दधा॑नेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॑ आ॒यच्छ॑द्भ्यो विसृ॒जद्भ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमोऽस्य॑द्भ्यो॒ विध्य॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॒ आसी॑नेभ्यः॒ शया॑नेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॑ स्व॒पद्भ्यो॒ जाग्र॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॒स्तिष्ठ॑द्भ्यो॒ धाव॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॑ स॒भाभ्यः॑ स॒भाप॑तिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॒ अश्वे॒भ्योऽश्व॑पतिभ्य-(२)-श्च वो॒ नमः॑ ॥ (नमो,ऽश्व॑पतिभ्य॒,- स्त्रीणि॑ च ३) ॥३॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नम॑ आव्या॒धिनी॑भ्यो वि॒विध्य॑न्तीभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॒ उग॑णाभ्यस्तृꣳह॒तीभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑ गृ॒त्सेभ्यो॑ गृ॒त्सप॑तिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॒ व्राते॑भ्यो॒ व्रात॑पतिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॑ ग॒णेभ्यो॑ ग॒णप॑तिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॒ विरू॑पेभ्यो वि॒श्वरू॑पेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॑ म॒हद्भ्यः॑ क्षुल्ल॒केभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑ र॒थिभ्यो॑ऽर॒थेभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॒ रथे॑भ्यो॒ (१) रथ॑पतिभ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॒ सेना॑भ्यः सेना॒निभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमः॑ क्ष॒त्तृभ्यः॑ संग्रही॒तृभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नम॒स्तक्ष॑भ्यो रथका॒रेभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमः॒ कुला॑लेभ्यः क॒र्मारे॑भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॑ पु॒ञ्जिष्टे॑भ्यो नि॒षादे॑भ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॑ इषु॒कृद्भ्यो॑ धन्व॒कृद्भ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑ मृग॒युभ्यः॑ श्व॒निभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमः॒ श्वभ्यः॒ श्वप॑तिभ्यश्च (२) वो॒ नमः॑ ॥ (रथे॑भ्यः॒, श्वप॑तिभ्यश्च॒, द्वे च॑ २) ॥४॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च संवृध्वने च (१) नमो अग्रियाय च प्रथमाय च नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्रियाय च शीभ्याय च नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च नमः स्रोतस्याय च द्वीप्याय च ॥ (संवृध्वने च, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥५॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्नियाय च नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च (१) नम आशुषेणाय चाऽऽशुरथाय च नमः शूराय चावभिन्दते च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमो बिल्मिने च कवचिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च ॥ (प्रतिश्रवाय च, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥६॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमो दुन्दुभ्याय चाऽऽहनन्याय च नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो दूताय च प्रहिताय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चाऽऽयुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः सूद्याय च सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्ताय च (१) नमः कूप्याय चावट्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नम ईध्रियाय चाऽऽतप्याय च नमो वात्याय च रेष्मियाय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च ॥ (वैशन्ताय च, त्रिꣳशच्च ३०) ॥७॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च नमः शङ्गाय च पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय च नमो अग्रेवधाय च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय नमः शम्भवे च मयोभवे च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च (१) नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नम आतार्याय चाऽऽलाद्याय च नमः शष्प्याय च फेन्याय च नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च ॥ (शिवतराय च, त्रिꣳशच्च ३०) ॥८॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥

नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च[1] नमः किꣳशिलाय च क्षयणाय च[2] नमः कपर्दिने च पुलस्तये च[3] नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च[4] नमस्तल्प्याय च गेह्याय च[5] नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च[6] नमो ह्रदय्याय च निवेष्प्याय च[7] नमः पाꣳसव्याय च रजस्याय च[8] नमः शुष्क्याय च हरित्याय च[9] नमो लोप्याय चोलप्याय च[10] (१) नम ऊर्व्याय च सूर्म्याय च[11] नमः पर्ण्याय च पर्णशद्याय च[12] नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च[13] नम आक्खिदते च प्रक्खिदते च[14] नमो वः किरिकेभ्यो देवानाꣳ हृदयेभ्यो[15] नमो विक्षीणकेभ्यो[16] नमो विचिन्वत्केभ्यो[17] नम आनिर्हतेभ्यो[18] नम आमीवत्केभ्यः[19] ॥ (उलप्याय च, त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥९॥

चित्यग्नौ होममन्त्राः ॥ १ आस्तारपंक्तिः; २,११-१२ अनुष्टुप्; ३-६ जगती; ७ ९ त्रिष्टुप्; १० यवमध्या महाबृहती ।

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रन्नीललोहित ।
एषां पुरुषाणामेषां पशूनां मा भेर्माऽरो मो एषां किं चनाऽऽममत्[1] ॥
या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी ।
शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे[2] ॥
इमाꣳ रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतिम् ।
यथा नः शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मि-(१)-न्ननातुरम्[3] ॥
मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।
यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतौ[4] ॥
मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।
मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो (२) रुद्र रीरिषः[5] ॥
मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते[6] ॥
आरात् ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयद्वीराय सुम्नमस्मे ते अस्तु ।
रक्षा च नो अधि च देव ब्रूह्यधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हाः[7] ॥
स्तुहि (३) श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ।
मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः[8] ॥

(१०।१) ...रोऽस्मो च नः...। वा० य० १६,४७; अथर्व० ६,५७,३। (१०।३) इमा रुद्राय०...। ऋ० १,११४,१; वा० य० १६,४८। (१०।५-६) ऋ० १,११४,७-८; वा० य० १६,१५-१६; अथर्व० ११,२,२९।

*

परि णो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः ।
अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय ॥
मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव ।
परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं (४) बिभ्रदा गहि[१०] ॥
विकिरिद विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रꣳ हेतयोऽन्यमस्मन्नि वपन्तु ताः ॥
सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि[१२] ॥
(अस्मिन्,- स्तनुष्व, स्तुहि, पिनाक,- मेकान्नत्रिꣳशच्च २९) ॥१०॥

चितस्थग्नौ होममन्त्राः ॥ १-१० अनुष्टुप् ।
सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।
तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि[१] ॥
अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि[२] ॥
नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः[३] ॥
नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवꣳ रुद्रा उपश्रिताः[४] ॥
ये वृक्षेषु सस्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः[५] ॥
ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः[६] ॥
ये अन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान्[७] ॥
ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा यव्युधः[८] ॥
ये तीर्थानि (१) प्रचरन्ति सृकावन्तो निषङ्गिणः[९] ॥
य एतावन्तश्च भूयाꣳसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे[१०] ॥
तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि[११] ॥

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां[१२] येऽन्तरिक्षे[१३] ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च (२) नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि[१४] ॥ (तीर्थानि, यश्च, पञ्च च ६) ॥११॥

[नमस्ते २२२। नमो हिरण्यबाहवे ७९। नमः सहमानाय १०३। नम आव्याधिनीभ्यो १०२। नमो भवाय ७५। नमो ज्येष्ठाय ७५। नमो दुन्दुभ्याय ८०। नमः सोमाय ८०। नम इरिण्याय ८३। द्रापे २२९। सहस्राणि- १०६। (-कादश ॥११॥ १२३४)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

(१०।१) ऋ० १,२३,१४; परि वो रुद्रस्य...। अथर्व० ७,९२,७ (च० पा०)। (११।१४) यं द्विष्मो...दध्मः। वा० स० १६,६४-६६; अथर्व० ३,२७,१-६ (तृ० च०)।

परिषेचनसंस्काराभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥] अग्नि ऋषिः ।

अग्निसंस्कारेषु परिषेचनादि ॥ १ अतिजगती; ३-४ उष्णिक्; ५,८-१०,२१ गायत्री; ६ वर्धमाना, शङ्कुमती वा गायत्री; द्विपदा त्रिष्टुप्; ११-१२ आस्तारपंक्तिः; १८,२०,२२ त्रिष्टुप्; १९ जगती ।

अश्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणां वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे ।
अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधि सम्भृतां तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः संरराणाः ॥
अश्मंस्ते क्षुदमुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मः ॥[३]
समुद्रस्य त्वाऽवाकयाऽग्ने परि व्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥
हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परि व्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥
उप (१) ज्मन्नुप वेतसेऽवत्तरं नदीष्वा । अग्ने पित्तमपामसि[५] ॥
मण्डूकि ताभिरा गहि सेमं नो यज्ञम् । पावकवर्णं शिवं कृधि ॥
पावक आ चितयन्त्या कृपा । क्षामन् रुरुच उषसो न भानुना[७] ॥
तूर्वन् न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे । न ततृषाणो अजरः[८] ॥
अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् (२) वक्षि यक्षि च ॥
स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहाऽऽ वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥[१०]
अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥[११]
नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥[१२]
नृषदे वट्[१३]-(३)-डप्सुषदे वट्[१४] वनसदे वट्[१५] बर्हिषदे वट्[१६] सुवर्विदे वट्[१७] ॥
ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्सरीणमुप भागमासते ।
अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन्त्स्वयं जुहुध्वं मधुनो घृतस्य[१८] ॥
ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन् ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य ।
येभ्यो नर्ते पवते धाम किं चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु[१९] ॥

(१।१-६) वा० य० १७,१,४-६; मै० २,१०,१-४; काठ० १७,७१-७४ । (१।४) अथर्व० ६,१०६,३ (पूर्वार्धः)। (१।७-८) ऋ० ६,१५,५; वा० य० १७,१०; मै० २,१०,७; काठ० १७,७७ । (१।९-१०) ऋ० ५,२६,१; १,१२,१०; वा० य० १७,८-९; मै० २,१०,६; काठ० १७,७६; १९,३१ । (१।११-१९) ऋ० १०,१४२,७; वा० य० १७,७, ११-१४; अथर्व० ६,१०६,२; मै० २,१०,५,८-९,११-१२; काठ० १७,७५,७८-८१ ।

प्राणदा (४) अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दा वर्चोदा वरिवोदाः ।
अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव[२०] ॥
अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यꣳसद्विश्वं न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वꣳसते रयिम्[२१] ॥
सैनाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाꣳ आयजिष्ठः स्वस्ति ।
अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि[२२] ॥

(उप, देवान्, वद्, प्राणदा,- श्चतुश्चत्वारि ꣳशच्च ४४) ॥१॥

वैश्वकर्मणहोमः ॥ त्रिष्टुप्, १७ पंक्तिः ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता निषसादा पिता नः ।
स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदो वर आ विवेश[१] ॥
विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता विधाता परमोत सन्दृक् ।
तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्र सप्तर्षीन् पर एकमाहुः[२] ॥
यो नः पिता जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सज्जजान (१) ।
यो देवानां नामधा एक एव तꣳ सम्प्रश्नं भुवना यन्त्यन्या[३] ॥
त आऽयजन्त द्रविणꣳ समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
असूर्ता सूर्ता रजसो विमाने ये भूतानि समकृण्वन्निमानि[४] ॥
न तं विदाथ य इदं जजानान्यद् युष्माकमन्तरं भवाति ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति[५] ॥
परो दिवा पर एना (२) पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्गुहा यत् ।
कꣳ स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे[६] ॥
तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधि श्रितम्[७] ॥
विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः ।
तृतीयः पिता जनितौषधीना (३) मपां गर्भं व्यदधात् पुरुत्रा ॥

(१।२०) वा० य० १७,१५; मै० २,१०,१३; काठ० १७,८२ । (१।२१) ऋ० ६,१६,२८; वा० य० १७,१६; अथर्व० ८,३,२३; सा० २२; मै० २,१०,१४; काठ० १८,१ । (१।२२) ऋ० २,९,६; मै०४ १०,११२; काठ० २१,४१। (२।१) ऋ० १०,८१,१; वा० य० १७,१७; मै० २,१०,१५; काठ०१८,२ । (२।२-४) ऋ० १०,८२,२-४; वा० य०; १७,२६-२८; अथर्व० २,१,३; मै० २,१०,२४-२६; काठ० १८,३-५ । (२।५) ऋ० १०,८२,७; वा० य० १७,३१; मै० २,१०,३०; काठ० १८,६ । (२।६-८) ऋ० १०,८२,५-६; वा० य० १७,२९-३०,३२; मै० २,१०,२७—२९; काठ० १८,७—९ ।

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने ।
यदेदन्ता अददृꣳहन्त पूर्व आदिद् द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः[10] ॥
किꣳ स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित् किमासीत् ।
यदी भूमिं जनयन् (४) विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः[11] ॥
किꣳ स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्[12] ॥
या ते धामानि परमाणि याऽवमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।
शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः[13] ॥
वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये (५) मनोयुजं वाजे अद्या हुवेम ।
स नो नेदिष्ठा हवनानि जोषते विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा[14] ॥
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः ।
मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु[15] ॥
विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ।
तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथाऽसत्[16] ॥
समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः (६) ।
नदीनाꣳ सर्वासां पित्रे जुहुता विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यꣳ हविः[17] ॥

(जजाने,- मौ,- धवीनां, जनयं,- मूतये, नमो, नव च ९) ॥२॥

अग्निप्रणयनम् ॥ १-४,१२,१४-१५ अनुष्टुप्; ६,९-११ त्रिष्टुप्; ५ विराट्, ७ विराड्रूपा; १३ द्विपदा त्रिष्टुप्।

उदेनमुत्तरां नयाग्ने घृतेनाऽऽहुत । रायस्पोषेण सꣳ सृज प्रजया च धनेन च ॥
इन्द्रेमं प्रतरां कृधि सजातानामसद्वशी । समेनं वर्चसा सृज देवेभ्यो भागधा असत् ॥
यस्य कुर्मो हविर्गृहे तमग्ने वर्धया त्वम् । तस्मै देवा अधि ब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः[3] ॥

(२।९) ऋ० १०,८१,१; वा० य० १७,१५; मै०२,१०,२३; काठ० १८,१० । (२।१०) ऋ० १०,८१,३; वा० य० १७,१९; अथर्व० १३,२,२६; मै० २,१०,१८; काठ० १८,१३ । (२।११-१४) ऋ० १०,८१,२,४-५,७; वा० य० १७,१७,२०-२१,२३, मै० २,१०,१६-१७,१९,२२; काठ० १८,११-१२,१४,१७ । (२।१५-१६) ऋ० १०,८१,६, वा० य० १७,२२,२४; सा० १५८९; मै० २,१०,२०-२१; काठ० १८,१५-१६ । (३।१—३) ऋ० १०,१७३,३, वा० य० १७,५०—५२, अथर्व० ६,५,१—३; ८७,३ (उत्तरार्धः); मै० २,१०,३१-३३; काठ० १८,१८--२० ।

उदु त्वा विश्वे देवा (१) अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
स नो भव शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः ॥
पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः ।
रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीः[५] ॥
रायस्पोषे अधि यज्ञो अस्थात् समिद्धे अग्नावधि मामहानः ।
उक्थपत्र ईड्यो गृभीतस्तप्तं घर्मं परिगृह्यायजन्त ॥
ऊर्जा यद्यज्ञमशमन्त देवा दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे ।
देवश्रीः श्रीमणाः शतपयाः (२) परिगृह्य देवा यज्ञमायन् ॥
सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम् ।
तस्य पूषा प्रसवे याति देवः सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः ॥
देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुर्वीतं शमित्रे शमिता यजध्यै ।
तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति ततः पावका आशिषो नो जुषन्ताम् ॥
विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।
स विश्वाचीरभि (३) चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥
उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।
मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसः पात्यन्तौ[११] ॥
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः ।
रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम्[१२] ॥
सुम्नहूर्यज्ञो देवाꣳ आ च वक्षद्यक्षदग्निर्देवो देवाꣳ आ च वक्षत्[१३] ॥
वाजस्य (४) मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नाꣳ इन्द्रो मे निग्राभेणाधराꣳ अकः[१४] ॥
उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम्[१५] ॥
(विश्वे देवाः, शतपयाः, अभि, वाजस्य, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥३॥

अग्निप्रणयनाङ्गमप्रतिरथसूक्तम् ॥ त्रिष्टुप्; १३,१५ अनुष्टुप् ।

आशुः शिशानो वृषभो न युध्मो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतꣳ सेना अजयत् साकमिन्द्रः[१] ॥

(३।४-७) वा० य० १७,५३-५६; मै० २,१०,४४-४७; काठ० १८,२१-२४ । (३।८-१०) ऋ० १०,१३९,१-२; वा० य० १७,५६-५९; मै० २,१०,४८-५०,५२; काठ० १८,२५-२७ । (३।११-१५) ऋ० ५,४७,३; १,११,१; वा० य० १७,६०-६४; सा० ३४३; मै० २,१०,५१,५३-५५; काठ० १८,२८-३१ । (४।१-१५) ऋ० १०,१०३,१-११,१३; ६,७५,१६-१८; वा० य० १७,३३-४३,४५-४६,४८-४९; सा० १८४९-५९,१८६१-६३,१८६६,१८७०;

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।
तदिन्द्रेण जयत तत् सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा[२] ॥
स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सꣳस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।
सꣳसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्यूर्ध्वधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता[३] ॥
बृहस्पते परि दीय (१) रथेन रक्षोहाऽमित्राꣳ अपबाधमानः ।
प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम्[४] ॥
गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।
इमꣳ सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रꣳ सखायोऽनु सꣳ रभध्वम्[५] ॥
बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।
अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित्[६] ॥
अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदायो (२) वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।
दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्योऽस्माकꣳ सेना अवतु प्र युत्सु[७] ॥
इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।
देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रे[८] ॥
इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताꣳ शर्ध उग्रम् ।
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात्[९] ॥
अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु (३) ।
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानु देवा अवता हवेषु[१०] ॥
उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत् सत्वनां मामकानां महाꣳसि ।
उद् वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः[११] ॥
उप प्रेत जयता नरः स्थिरा वः सन्तु बाहवः ।
इन्द्रो वः शर्म यच्छत्वनाधृष्या यथाऽसथ[१२] ॥
अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसꣳशिता ।
गच्छामित्रान् प्र (४) विश मैषां कं चनोच्छिषः[१३] ॥
मर्माणि ते वर्मभिश्छादयामि सोमस्त्वा राजाऽमृतेनाभिऽवस्ताम् ।
उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनु मदन्तु देवाः[१४] ॥

अथर्व० १९,१३,२-११; ८,५,२ (द्वि० पा०); ६,९७,३; ३,१९,६ (प्र० च०); ८,७ (पूर्वार्धः); १९,१,१२ (उत्तरार्धः); ७,११८,१; मै० २,१०,३४-४३; काठ० १८,४५-५४ ।

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
इन्द्रो नस्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतु[१५] ॥
(हीग्र,- द्राघो, जयन्तु, प्र, चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥४॥

चित्यामग्निस्थापनादिमारुतहोमान्तम् ॥ १,५-७,१०,१२ त्रिष्टुप्; २,४ अनुष्टुप्; ३ पुरस्ताद्बृहती; ११ विराट्; १५-१९ अभिकृतिः ।

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरोअग्निर्भवेह ।
विश्वा आशा दीद्यानो वि भाह्यूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे[१] ॥
क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यꣳ हस्तेषु बिभ्रतः ।
दिवः पृष्ठꣳ सुवर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम्[२] ॥
पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहमन्तरिक्षाद् दिवमाऽरुहम् ।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् सुवर्ज्योतिरगा-(१)-महम्[३] ॥
सुवर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्याꣳ रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारꣳ सुविद्वाꣳसो वितेनिरे[४] ॥
अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् ।
इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः सुवर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति[५] ॥
नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची ।
द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः[६] ॥
अग्ने सहस्राक्ष (२) शतमूर्धञ्छतं ते प्राणाः सहस्रमपानाः ।
त्वꣳ साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा[७] ॥
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृथिव्याꣳ सीद पृष्ठे पृथिव्याः सीद भासाऽन्तरिक्षमा पृण ज्योतिषा दिवमुत्तभान तेजसा दिश उद् दृꣳह[८] ॥
आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां योनिमा सीद साध्या ।
अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा (३) यजमानश्च सीदत[९] ॥
प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।
त्वाꣳ शश्वन्त उप यन्ति वाजाः[११] ॥

(५।१) वा० य० १७,६६; मै० २,१०,५७; काठ० १८,३४ । (५।२-१०) ऋ० १,९६,५; वा० य० १७,६५,६७-७३; अथर्व० ४,१४,२-५; मै० २,१०,५६,५८-६३; काठ० १८,३३,३५-४० । (५।११) ऋ० ७,१,३; वा० य० १७,७६; सा० १३७५; मै० २,१०,६६; काठ० १८,४३ ।

विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।
यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवीꣳषि जुहुरे समिद्धे[१२] ॥
ताꣳ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाऽहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् ।
यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनाꣳ सहस्रधारां (४) पयसा महीं गाम्[१३] ॥
सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा घृतेन[१४] ॥
ईदृङ् चान्यादृङ् चैतादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च सम्मितश्च सभराः[१५] ॥
शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माꣳश्च सत्यश्चर्तपाश्चात्यꣳहाः[१६] (५) ॥
ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्चान्त्यमित्रश्च दूरेअमित्रश्च गणः[१७] ॥
ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता च विधर्ता च विधारयः[१८] ॥
ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन ।
मितासश्च सम्मितासश्च न ऊतये सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मि—
—न्निन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो (६) यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मान एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु[१९] ॥

(अग्नाꣳ, सहस्राक्ष, देवाः, सहस्रधारा,-मर्त्यꣳहा, अनुवर्त्मानः, षोडश च १६) ॥५॥

अश्वमेधकर्तुः कवचादिसन्नाहः ॥ त्रिष्टुप्; ६ जगती; १२-१३ अनुष्टुप् ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।
अनाविद्धया तनुवा जय त्वꣳ स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु[१] ॥
धन्वना गा धन्वनाऽऽजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम[२] ॥
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियꣳ सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते विततऽधि धन्वन् (१) ज्या इयꣳ समने पारयन्ती[३] ॥
ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून् विध्यताꣳ संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान्[४] ॥

(५।१२) ऋ० १,१,३; वा० य० १७,७५; मै० २,१०,६५; काठ० १८,४१। (५।१३) वा० य० १७,७४; अथर्व० ७,१५,१; मै० २,१०,६४; काठ० १८,४१। (५।१४) वा० य० १७,७९; मै० २,१०,६७; काठ० १८,४४। (५।१५-१९) वा० य० १७,८०-८४,८६; मै० २,११,१; काठ० १८,५५। (६।१-१४) ऋ० ६,७५,१-१४; वा० य० २९, ३८-५१; मै० ३,१६,३१-३७,४१-४६; काठ० [अश्वमेध:] ६,१-१४।

*

ब॒ह्वी॒नां पि॒ता ब॒हुर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्चा कृ॑णोति॒ सम॑ना॒ऽव॒गत्य॑ ।
इ॒षु॒धिः सङ्काः॒ पृत॑नाश्च॒ सर्वाः॑ पृ॒ष्ठे निन॑द्धो जयति॒ प्रसू॑तः ॥
रथे॑ ति॒ष्ठन् नयति वा॒जिनः॑ पु॒रो यत्र॑यत्र का॒मय॑ते सुषार॒थिः ।
अ॒भीशू॑नां महि॒मानं॑ (२) पनायत॒ मनः॑ प॒श्चाद॑नु यच्छन्ति र॒श्मयः॑[६] ॥
ती॒व्रान् घोषा॑न् कृण्वते॒ वृष॑पाण॒योऽश्वा॒ रथे॑भिः स॒ह वा॒जय॑न्तः ।
अ॒व॒क्राम॑न्तः॒ प्रप॑दैर॒मित्रा॑न् क्षि॒णन्ति॒ शत्रू॒ꣳरन॑पव्ययन्तः ॥
र॒थ॒वाह॑नꣳ ह॒विर॑स्य॒ नाम॒ यत्राऽऽयु॑धं॒ निहि॑तमस्य॒ वर्म॑ ।
तत्रा॒ रथ॒मुप॑ श॒ग्मꣳ स॑देम वि॒श्वाहा॑ व॒यꣳ सु॑मन॒स्यमा॑नाः ॥
स्वा॒दु॒ष॒ꣳसदः॑ पि॒तरो॑ वयो॒धाः कृ॑च्छ्रे॒श्रितः॑ शक्ती॑वन्तो गभी॒राः ।
चि॒त्रसे॑ना॒ इषु॑बला॒ अमृ॑ध्राः स॒तोवी॑रा उ॒रवो॑ व्रातसा॒हाः ॥
ब्राह्म॑णास॒ः (३) पित॑रः॒ सोम्या॑सः शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑ने॒हसा॑ ।
पू॒षा नः॑ पातु दु॒रि॒तादृ॑ता॒वृधो॒ रक्षा॒ माकि॑र्नो अ॒घश॑ꣳस ईश॒त[१०] ॥
सु॒प॒र्णं व॑स्ते मृ॒गो अ॑स्या॒ दन्तो॒ गोभि॒ः सन्न॑द्धा पतति॒ प्रसू॑ता ।
यत्रा॒ नरः॒ सं च॒ वि च॒ द्रव॑न्ति॒ तत्रा॒स्मभ्य॒मिष॑वः॒ शर्म॑ यꣳसन्[११] ॥
ऋजी॑ते॒ परि॑ वृङ्ग्धि॒ नोऽश्मा॑ भवतु न॒स्तनूः॑ ।
सोमो॒ अधि॑ ब्रवीतु॒ नोऽदि॑ति॒ः (४) शर्म॑ यच्छतु[१२] ॥
आ ज॑ङ्घन्ति॒ सान्वे॑षां ज॒घना॒ꣳ उप॑ जिघ्नते ।
अश्वा॑ज॒नि प्रचे॑त॒सोऽश्वा॑न्त्स॒मत्सु॑ चोदय[१३] ॥
अहि॑रिव भो॒गैः पर्ये॑ति बा॒हुं ज्याया॑ हे॒तिं प॑रि॒बाध॑मानः ।
ह॒स्त॒घ्नो विश्वा॑ व॒युना॑नि वि॒द्वान् पुमा॑न् पु॒मा॑ꣳसं॒ परि॑ पातु वि॒श्वतः॑[१४] ॥
वन॑स्पते वी॒ड्व॑ङ्गो॒ हि भू॒या अ॒स्मत्स॑खा प्र॒तर॑णः सु॒वीरः॑ ।
गोभि॒ः सन्न॑द्धो असि वी॒डय॑स्वाऽऽस्था॒ता ते॑ जयतु॒ जेत्वा॑नि[१५] ॥
दि॒वः पृ॑थि॒व्याः पर्यो॑-(५)-ज॒ उद्भृ॑तं॒ व॒नस्पति॑भ्य॒ः पर्याभृ॑त॒ꣳ सहः॑ ।
अ॒पामो॒ज्मान॒ं परि॒ गोभि॒रावृ॑त॒मिन्द्र॑स्य॒ वज्र॑ꣳ ह॒विषा॒ रथं॑ यज[१६] ॥
इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ म॒रुता॒मनी॑कं मि॒त्रस्य॒ गर्भो॒ वरु॑णस्य॒ नाभिः॑ ।
सेमां नो॑ ह॒व्यदा॑तिं जुषा॒णो देव॑ रथ॒ प्रति॑ ह॒व्या गृ॑भाय[१७] ॥

(६।१५-१७) ऋ० ६,४७,२६-२८; वा० य० २९,५२-५४; अथर्व० ६,१२५,१-३; मै० ३,१६,३८-४०; का०
[अश्वमेधः] ६,१५-१७।

उप॑ श्वासय पृथि॒वीमु॒त द्यां पु॑रु॒त्रा ते॑ मनुतां॒ विष्ठि॑तं॒ जग॑त् ।
स दु॑न्दुभे स॒जूरिन्द्रे॑ण दे॒वैर्दू॒रा-(६)-द्दवी॑यो॒ अप॑ सेध॒ शत्रू॑न् ॥[१८]
आ क्र॑न्दय॒ बल॒मोजो॑ न॒ आ धा॒ निष्ट॑निहि दुरि॒ता बाध॑मानः ।
अप॑ प्रोथ दुन्दुभे दु॒च्छुना॑ इ॒त इन्द्र॑स्य मु॒ष्टिर॑सि वी॒डय॑स्व ॥[१९]
आऽमूर॑ज प्र॒त्याव॑र्तये॒माः के॑तु॒मद् दु॑न्दु॒भिर्वा॑वदीति ।
सम॒श्वप॑र्णा॒श्चर॑न्ति नो॒ नरो॒ऽस्माक॑मिन्द्र र॒थिनो॑ जयन्तु ॥[२०]
(अर्वन्, महिमानं, ब्राह्मणासो,ऽदितिः, परि, दूरा,- द्वेकचत्वारिंशच्च ४१) ॥६॥

अश्वस्तोमीया होममन्त्राः ॥ त्रिष्टुप् ।

यदक्र॑न्दः प्रथ॒मं जाय॑मान उ॒द्यन्त्स॑मु॒द्रादु॒त वा॒ पुरी॑षात् ।
श्ये॒नस्य॑ प॒क्षा ह॑रि॒णस्य॑ बा॒हू उ॑प॒स्तुत्यं॒ महि॑ जा॒तं ते॑ अर्वन् ॥[१]
य॒मेन॑ द॒त्तं त्रि॒त ए॑नमायुन॒गिन्द्र॑ एणं प्रथ॒मो अध्य॑तिष्ठत् ।
ग॒न्ध॒र्वो अ॑स्य रश॒नाम॑गृभ्णा॒त् सूरा॒दश्वं॑ वसवो॒ निर॑तष्ट ॥[२]
असि॑ य॒मो अस्या॑दि॒त्यो अ॑र्व॒न्नसि॑ त्रि॒तो गुह्ये॑न व्र॒तेन॑ ।
अ॒सि सोमे॑न स॒मया॒ विपृ॑क्त (१) आ॒हुस्ते॒ त्रीणि॑ दि॒वि बन्ध॑नानि ॥[३]
त्रीणि॑ त आहु॒र्दि॒वि बन्ध॑ना॒नि त्रीण्य॒प्सु त्रीण्य॒न्तः स॑मु॒द्रे ।
उ॒तेव॑ मे॒ वरु॑णश्छन्त्स्यर्व॒न् यत्रा॑ त आ॒हुः प॑र॒मं ज॒नित्र॑म् ॥[४]
इ॒मा ते॑ वाजिन्नवमा॒र्जना॑नी॒मा श॒फाना॑ᳪ सनि॒तुर्नि॒धाना॑ ।
अत्रा॑ ते भ॒द्रा र॑श॒ना अ॑पश्यमृ॒तस्य॒ या अ॑भि॒रक्ष॑न्ति गो॒पाः ॥[५]
आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒ऽऽराद॑जानाम॒वो दि॒वा (२) प॒तय॑न्तं पत॒ङ्गम् ।
शिरो॑ अपश्यं प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॒र्जेह॑मानं पत॒त्रि ॥[६]
अत्रा॑ ते रू॒पमु॑त्त॒मम॑पश्यं॒ जिगी॑षमाणमि॒ष आ प॒दे गोः ।
य॒दा ते॒ मर्तो॒ अनु॒ भोग॒मान॒डादिद्ग्रसि॑ष्ठ॒ ओष॑धीरजीगः ॥[७]
अनु॑ त्वा॒ रथो॒ अनु॒ मर्यो॑ अर्व॒न्ननु॒ गावो॒ऽनु॒ भगः॑ क॒नीना॑म् ।
अनु॒ व्राता॑स॒स्तव॑ स॒ख्यमी॑यु॒रनु॑ दे॒वा म॑मिरे वी॒र्यं॑ (३) ते ॥[८]
हिर॑ण्यशृ॒ङ्गोऽयो॑ अस्य॒ पादा॒ मनो॑जवा॒ अव॑र॒ इन्द्र॑ आसीत् ।
दे॒वा इद॑स्य ह॒विर॒द्यमा॑य॒न् यो अर्व॑न्तं प्रथ॒मो अ॒ध्यति॑ष्ठत् ॥

(६।१८-२०) ऋ० ६,४७,२९-३१; वा० य० २९,५५-५७; अथर्व० ६,१२६,१-३; मै० ३,१६,४७-४९; काठ०६,१८-२०। (७।१-९) ऋ० १,१६३,१-९; वा० य० २९,१२-२०; मै० १,६,१७। काठ० ३९,१; ४०,३५-३९; [अश्वमेधः] ६,३१-३६।

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सꣳ शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।
हꣳसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः[10] ॥
तव शरीरं पतयिष्ण्वर्वन् तव चित्तं वात इव ध्रजीमान् ।
तव शृङ्गाणि विष्ठिता पुरुत्राऽरण्येषु जर्भुराणा चरन्ति[11] ॥
उप (४) प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।
अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् कवयो यन्ति रेभाः[12] ॥
उप प्रागात् परमं यत् सधस्थमर्वाꣳ अच्छा पितरं मातरं च ।
अद्या देवान् जुष्टतमो हि गम्या अथाऽऽशास्ते दाशुषे वार्याणि[13] ॥
(विपृक्तो, दिवा, वीर्यं,-मुपै,-कान्नचत्वारिꣳशच्च ३९) ॥७॥

अश्वस्तोमीया होममन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्; ३,६ जगती ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमाऽऽयुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।
यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि[1] ॥
यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।
सुप्राङजो मेम्यद् विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः[2] ॥
एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।
अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता त्वष्टे-(१)-देनꣳ सौश्रवसाय जिन्वति[3] ॥
यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥
होताऽध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शꣳस्ता सुविप्रः ।
तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥
यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
ये चार्वते पचनꣳ सम्भरन्त्युतो (२) तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥
उप प्रागात् सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।
अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥
यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।
यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणꣳ सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥

(७।१०-१३) ऋ० १,१६३,१०-१३; वा० य० २९,२१-२४; काठ० [अश्वमेधः] ६,३७-४०। (८।१-८) ऋ० १,१६२,१-८; वा० य० २५,२४-३१; मै० ३,१६,१-८; काठ० [अश्वमेधः] ६,४१-४८।

यदश्वस्य क्रविषो (३) मक्षिकाऽऽश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।
यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥
यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति ।
सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधं श्रृतपाकं पचन्तु ॥
यत् ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति ।
मा तद्भूम्यामा श्रिष-(४)-न्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥
(इ,- तुतो, क्रविषः, श्रिषत्, सप्त च ७) ॥८॥

अश्वस्तोत्रमन्त्राः ॥ त्रिष्टुप्; ३ मध्येज्योतिः ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।
ये चार्वतो माꣳसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥
यन्नीक्षणं माꣳस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
ऊष्मण्याऽपिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥
निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्बीशमर्वतः ।
यच्च पपौ यच्च घासिं (१) जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥
मा त्वाऽग्निर्ध्वनयिद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्रिः ।
इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥
यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।
सन्दानमर्वन्तं पड्बीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥
यत् ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्णिया वा कशया (२) वा तुतोद ।
स्रुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥
चतुस्त्रिꣳशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या वि शस्त ॥
एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथर्तुः ।
या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥
मा त्वा तपत् (३) प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ तिष्ठिपत् ते ।
मा ते गृध्नुरविशस्ताऽतिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥

(८।९-११) ऋ० १,१६२,९-११; वा० य० २५,३२-३४; मै० ३,१६,१०,९,११; काठ० [अश्वमेधः] ६,४९-५०,५२।
(९।१-९) ऋ० १,१६२,१२-२०; वा० य० २५,३५—४३; मै० ३,१६,१२-१६; काठ० [अश्वमेधः] ६,५१,५३-६०।

न वा उ॑वे॒तन्म्रि॑यसे॒ न रि॑ष्यसि दे॒वाꣳ इदे॑षि प॒थिभि॑ः सु॒गेभि॑ः ।
हरी॑ ते॒ युञ्जा॒ पृष॑ती अभूता॒मुपा॑स्थाद्वा॒जी धु॒रि रास॑भस्य ॥
सु॒गव्यं॑ नो वा॒जी स्वश्वि॑यं पु॒ꣳसः पु॒त्राꣳ उ॒त वि॑श्वा॒पुषꣳ॑ र॒यिम् (४) ।
अ॒ना॒गा॒स्त्वं नो॒ अदि॑तिः कृणोतु क्ष॒त्रं नो॒ अश्वो॑ वनताꣳ ह॒विष्मा॑न् ॥
(घ्रांसिं, कशया, तप,- द्रुयिं, नवं च ९) ॥९॥

[अश्मन् २४४। अ ३०९। उ- २२६।-द्राप्सुः २४०। प्राचीं ३१६। जीमूतस्य ३४१। य-२३९।-न्मा २०७। ये २०९। (नवं च ॥९॥ २३३१ ॥)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥]

वसोर्धारादिशिष्टसंस्काराभिधानम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥] अग्निर्ऋषिः ।

(१-११) वसोर्धारा होममन्त्राः ॥ १ गायत्री ।

अग्ना॑विष्णू स॒जोष॑से॒मा व॑र्धन्तु वां॒ गिर॑ः । द्यु॒म्नैर्वाजे॑भि॒रा ग॑तम् ॥

वाज॑श्च मे प्रस॒वश्च॑ मे॒ प्रय॑तिश्च मे॒ प्रसि॑तिश्च मे धी॒तिश्च॑ मे॒ क्रतु॑श्च मे॒ स्वर॑श्च मे॒ श्लोक॑श्च मे श्रा॒वश्च॑ मे॒ श्रुति॑श्च मे॒ ज्योति॑श्च मे॒ सुव॑श्च मे प्रा॒णश्च॑ मेऽपा॒न-(१)-श्च॑ मे व्या॒नश्च॒ मेऽसु॑श्च मे चि॒त्तं च॑ म॒ आधी॑तं च मे॒ वाक् च॑ मे॒ मन॑श्च मे॒ चक्षु॑श्च मे॒ श्रोत्रं॑ च मे॒ दक्ष॑श्च मे॒ बलं॑ च म॒ ओज॑श्च मे॒ सह॑श्च म॒ आयु॑श्च मे ज॒रा च॑ म आ॒त्मा च॑ मे त॒नूश्च॑ मे॒ (२) शर्म॑ च मे॒ वर्म॑ च॒ मेऽङ्गा॑नि च मे॒ऽस्थानि॑ च मे॒ परू॑ꣳषि च मे॒ शरी॑राणि च मे ॥ (अपान,- स्तनूश्च॑ मे॒, ऽष्टाद॑श च १८) ॥१॥

ज्यैष्ठ्यं॑ च म॒ आधि॑पत्यं च मे म॒न्युश्च॑ मे॒ भाम॑श्च॒ मेऽम॑श्च॒ मेऽम्भ॑श्च मे जे॒मा च॑ मे महि॒मा च॑ मे वरि॒मा च॑ मे प्रथि॒मा च॑ मे व॒र्ष्मा च॑ मे द्राघु॒या च॑ मे वृ॒द्धं च॑ मे॒ वृद्धि॑श्च मे स॒त्यं च॑ मे श्र॒द्धा च॑ मे॒ जग॑च्च (१) मे॒ धनं॑ च मे॒ वश॑श्च मे॒ त्विषि॑श्च मे क्री॒डा च॑ मे॒ मोद॑श्च मे जा॒तं च॑ मे जनि॒ष्यमा॑णं च मे सू॒क्तं च॑ मे सुकृ॒तं च॑ मे वि॒त्तं च॑ मे॒ वेद्यं॑ च मे भू॒तं च॑ मे भवि॒ष्यच्च॑ मे सु॒गं च॑ मे सु॒पथं॑ च म ऋ॒द्धं च॑ म॒ ऋद्धि॑-(२)-श्च मे क्लृ॒प्तं च॑ मे॒ क्लृप्ति॑श्च मे म॒तिश्च॑ मे सुम॒तिश्च॑ मे ॥
(जगच्च,- र्द्धिं,- श्चतुर्द॑श १४) ॥२॥

शं च॑ मे॒ मय॑श्च मे प्रि॒यं च॑ मेऽनुका॒मश्च॑ मे॒ काम॑श्च मे सौमन॒सश्च॑ मे भ॒द्रं च॑ मे॒ श्रेय॑श्च मे॒ वस्य॑श्च मे॒ यश॑श्च मे॒ भग॑श्च मे॒ द्रवि॑णं च मे य॒न्ता च॑ मे ध॒र्ता च॑ मे॒ क्षेम॑श्च मे॒ धृति॑श्च मे॒ विश्वं॑ च (१) मे॒ मह॑श्च मे सं॒विच्च॑ मे॒ ज्ञात्रं॑ च मे॒ सूश्च॑ मे प्र॒सूश्च॑ मे॒ सीरं॑ च मे ल॒यश्च॑ म ऋ॒तं च॑ मे॒ऽमृतं॑ च मेऽय॒क्ष्मं

(९।१०-११) ऋ० १,१६२,२१-२२; वा० य० २५,४४-४५; मै० ३,१,१०६ (पूर्वार्धः); काठ० [अश्वमेधः] ६,६१-६२ । (तै० सं० ४।७।१—११) = वा० य० १८,१—२९; मै० ४,१०,१३; २,११,२—६; काठ० १८,५६—६३ ।

च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुगं च मे शयनं (२) च मे सूषा च मे सुदिनं च मे ॥ (विश्वं च, शयन,- मुष्टौ च ८) ॥३॥

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु च (१) मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मेऽक्षितिश्च मे कूयवाश्च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुरा-(२)-श्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे ॥ (विभु च, मसुरा,- श्चतुर्दश च १४) ॥४॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे सीसं च मे त्रपुश्च मे श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्यं च (१) मेऽकृष्टपच्यं च मे ग्राम्याश्च मे पशव आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च म एमश्च म इतिश्च मे गतिश्च मे ॥ (कृष्टपच्यं चा,- ष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥५॥

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च (१) म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म (२) इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे ॥ (त्वष्टा च, द्यौश्च म, एकविꣳशतिश्च २१) ॥६॥

अꣳशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च म उपाꣳशुश्च मेऽन्तर्यामश्च म ऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च म आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च म ऋतुग्रहाश्च (१) मेऽतिग्राह्याश्च म ऐन्द्राग्नश्च मे वैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे माहेन्द्रश्च म आदित्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पौष्णश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे॥ (ऋतुग्रहाश्च, चतुस्त्रिꣳशच्च ३४) ॥७॥

इध्मश्च मे बर्हिश्च मे वेदिश्च मे धिष्णियाश्च मे स्रुचश्च मे चमसाश्च मे ग्रावाणश्च मे स्वरवश्च म उपरवाश्च मेऽधिषवणे च मे द्रोणकलशश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च म आग्नीध्रं च मे हविर्धानं च मे गृहाश्च (१) मे सदश्च मे पुरोडाशाश्च मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे ॥ (गृहाश्च, षोडश च १६) ॥८॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे शक्करीरङ्गुलयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक् च मे साम च मे स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा (१) च मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतं च मेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ (दीक्षा,ऽष्टादश च १८) ॥९॥

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाच्च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च (१) मे वेहच्च मेऽनड्वांश्च मे धेनुश्च म आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ॥ (ऋषभश्च, चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥१०॥

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च म एकविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च म एकत्रिꣳशच्च मे त्रयस्त्रिꣳशच्च (१) मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे विꣳशतिश्च मे चतुर्विꣳशतिश्च मेऽष्टाविꣳशतिश्च मे द्वात्रिꣳशच्च मे षट्त्रिꣳशच्च मे चत्वारिꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिꣳशच्च मेऽष्टाचत्वारिꣳशच्च मे वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यश्नियश्चा-(२)-ऽऽन्त्यायनश्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥ (त्रयस्त्रिꣳशच्च, व्यश्नियश्चै,-कादश च ११) ॥११॥

वाजप्रसवीयहोमः ॥ १,३ अनुष्टुप्; २,४-५,८ त्रिष्टुप्; ६-७ विराट् ।

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः । वाजो नो विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावतु ॥
विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः ।
विश्वे नो देवा अवसाऽऽगमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे[२] ॥
वाजस्य प्रसवं देवा रथैर्याता हिरण्ययैः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिर्मरुतः सोमपीतये[३] ॥
वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु (१) विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः[४] ॥

(१२।१) वा० य० १८,३२; मै० २,१२,२; काठ० १८,६७ । (१२।२) ऋ० १०,३५,१३; वा० य० १८, ३१; मै० २,१२,१; काठ० १८,६५ । (१२।४) ऋ० ७,३८,८; वा० य० ९,१८; २१,११; मै० १,११,११; काठ० १३,५२ ।

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवाꣳ ऋतुभिः कल्पयाति ।
वाजस्य हि प्रसवो नन्नमीति विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयम्[६] ॥
पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाम् ।
पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम्[७] ॥
सं मा सृजामि पयसा घृतेन सं मा सृजाम्यप (२) ओषधीभिः । सोऽहं वाजꣳ सनेयमग्ने[८] ॥
नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची ।
द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥
समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा[९] मारुतोऽसि मरुतां गणः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा[१०] ऽवस्युरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूरभि मा (३) वाहि स्वाहा[११] ॥
(धनेष्व,- पो, मा, द्वे च २) ॥१२॥

अग्नियोगः, पुनश्चितिश्च ॥ त्रिष्टुप्; ३ विराट्स्थाना; ५ शक्करी; ६ जगती; ११,१३ अनुष्टुप् ।

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन दिव्यꣳ सुपर्णं वयसा बृहन्तम् ।
तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपꣳ सुवो रुहाणा अधि नाक उत्तमे[१] ॥
इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणो याभ्याꣳ रक्षाꣳस्यपहꣳस्यग्ने ।
ताभ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः[२] ॥
चिदसि समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा ।
हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युर्महान्त्सधस्थे ध्रुव (१) आ निषत्तः[३] ॥
नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीर्विश्वस्य मूर्द्धन्नधि तिष्ठसि श्रितः ।
समुद्रे ते हृदयमन्तरायुर्द्यावापृथिवी भुवनेष्वर्पिते[४] ॥
उद्नो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत ।
दिवो मूर्धाऽसि पृथिव्या नाभिरूर्गपामोषधीनाम् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे[५] ॥
येनर्षयस्तपसा सत्र-(२)-मासतेन्धाना अग्निꣳ सुवराभरन्तः ।
तस्मिन्नहं नि दधे नाके अग्निमेतं यमाहुर्मनवः स्तीर्णबर्हिषम् ॥
तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।
नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥

(१२।५-७) वा० य० १८,३४.३६,३५; मै० २,१२,३,६,५; काठ० १८,६९,७१,७०। (१२।८) ऋ० १,९६,५; वा० य० ११,१; १७,७०; मै० २,७,१४; काठ० १८,३८। (१२।९) वा० य० १८,४५; मै० २,१२,८; काठ० १८,७२। (१३।१-५) वा० य० १८,५१-५५; मै० २,१२,९-१३; काठ० १८,७६-८०। (१३।६-७) वा० य० १५,४९-५०; मै० २,१२,१६-१७; काठ० १८,१०४-१०५।

*

आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ।
पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुते (३) ये पृतन्यवः[८] ॥
अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् ।
विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र यात दिव्यानि धाम[९] ॥
सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र यातोग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम् ।
अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत[१०] ॥
येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह देवयानो य (४) उत्तमः[११] ॥
उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृह्येनमिष्टापूर्ते सꣳ सृजेथामयं च ।
पुनः कृण्वꣳस्त्वा पितरं युवानमन्वाताꣳसीत् त्वयि तन्तुमेतम्[१२] ॥
अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आ रोहाथा नो वर्धया रयिम्[१३] ॥

(ध्रुवः, सत्रं, कृणुते, यः, सप्तत्रिꣳशच्च ३७) ॥१३॥

विहव्याख्येष्टकोपधानम् ॥ त्रिष्टुप्

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वया ऽध्यक्षेण पृतना जयेम[१] ॥
मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन्[२] ॥
मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारा वनिषन्त (१) पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः[३] ॥
मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याऽऽकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।
एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता मे[४] ॥
देवीः षडुर्वीरुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन्[५] ॥
अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्ता-(२)-ददब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।
प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधा वि नेशत्[६] ॥
धाता धातृणां भुवनस्य यस्पतिर्देवꣳ सवितारमभिमातिषाहम् ।
इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थात्[७] ॥

(१३।८-१०) वा० य० १५,५१-५३; मै० २,१२,१८-१९,२१; काठ० १८,१०६-८। (१३।११-१२) वा०य० १५, ५५,५४; अथर्व० ९,५,१७; मै० २,१२,२३,२२; काठ० १८,११०,१०९। (१३।१३) ऋ० ३,२९,१०; वा० य० १५, ५६; अथर्व० ३,२०,१; मै० २,१२,२४; काठ० १८,१११। (१४।१-७) ऋ०१०,१२८,१-७; अथर्व० ५,३,१,३,५,४, ६,२,९; मै० १,४,१; काठ० ४०,७०-७६।

उरुव्यचा नो महिषः शर्म यꣳसदस्मिन् हवे पुरुहूतः पुरुक्षु।
स नः प्रजायै हर्यश्व मृडयेन्द्र मा (३) नो रीरिषो मा परा दाः॥
ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान्।
वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन्॥
अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धनजिदश्वजिद्यः।
इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो मेदिनं त्वा॥
(वनिषन्त, पुरस्ता, -न्मा, त्रिचत्वारिꣳशच्च ४३) ॥१४॥

अश्वमेधसम्बन्धियाज्यानुवाक्याः॥ (विश्वे देवाः)। उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती; ८ पङ्क्तिः; १४ बृहती; २१-२२ त्रिष्टुप्।

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः समिन्धते।
विश्वस्यां विशि प्रविविशिवाꣳसमीमहे स नो मुञ्चत्वꣳहसः॥
यस्येदं प्राणन्निमिषद्यदेजति यस्य जातं जनमानं च केवलम्।
स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वꣳहसः॥
इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रघ्नः स्तोमा उप मामुपागुः।
यो दाशुषः सुकृतो हवमुप गन्ता (१) स नो मुञ्चत्वꣳहसः॥
यः संग्रामं नयति सं वशी युधे यः पुष्टानि सꣳसृजति त्रयाणि।
स्तौमीन्द्रं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वꣳहसः॥
मन्वे वां मित्रावरुणा तस्य वित्तꣳ सत्यौजसा दृꣳहणा यं नुदेथे।
या राजानꣳ सरथं याथ उग्रा ता नो मुञ्चतमागसः॥
यो वाꣳ रथ ऋजुरश्मिः सत्यधर्मा मिथु श्चरन्तमुपयाति दूषयन्।
स्तौमि (२) मित्रावरुणा नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः॥
वायोः सवितुर्विदथानि मन्महे यावात्मन्वद्बिभृतो यौ च रक्षतः।
यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ नो मुञ्चतमागसः॥
उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धर्मे अस्थिरन्।
स्तौमि वायुꣳ सवितारं नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः॥

(१४।८-९) ऋ० १०,१२८,८-९; वा० य० ३४,४६; अथर्व० ५,३,८,१०; काठ० ४०,७७,७९। (१४।१०) ऋ० परि० २८,१; अथर्व० ५,३,११; काठ० ४०,८०। (१५।१-१९) ऋ० १,९८,१; ऋ० परि० ३,३-४; अथर्व० ४,२३,१,७; २४,१,७; २९,१-२,७; २५,१,६-७; २८,७; २७,१,७; २६,१-२,७; ७,२०,१-२; ६,३५,१; मै० ३,१६ ७०-८३, ८६; काठ० २२,५२-६७।

रथीतमौ रथीनामह्व ऊतये शुभं गमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः ।
ययो-(३)-र्वां देवौ देवेष्वनिशितमोजस्तौ नो मुञ्चतमागसः ॥
यदयातं वहतुꣳ सूर्यायास्त्रिचक्रेण सꣳसदमिच्छमानौ ।
स्तौमि देवावश्विनौ नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः[१०] ॥
मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।
आशून् हुवे सुयमानूतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसः[११] ॥
तिग्ममायुधं वीडितꣳ सहस्वद्दिव्यꣳ शर्धः (४) पृतनासु जिष्णु ।
स्तौमि देवान् मरुतो नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः[१२] ॥
देवानां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे ।
आशून् हुवे सुयमानूतये ते नो मुञ्चन्त्वेनसः[१३] ॥
यदिदं माऽभिशोचति पौरुषेयेण दैव्येन ।
स्तौमि विश्वान् देवान् नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः[१४] ॥
अनु नोऽद्यानुमति[१५]रन्वि-(५)-दनुमते त्वं[१६] वैश्वानरो न ऊत्या[१७] पृष्टो दिवि[१८] ॥
ये अप्रथेताममितेभिरोजोभिर्ये प्रतिष्ठे अभवतां वसूनाम् ।
स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चतमꣳहसः[१९] ॥
उर्वी रोदसी वरिवः कृणोतं क्षेत्रस्य पत्नी अधि नो ब्रूयातम् ।
स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चतमꣳहसः[२०] ॥
यत् ते वयं पुरुषत्रा यविष्ठाविद्वाꣳसश्चकृमा कच्चना-(६)-ऽऽगः ।
कृधी स्वस्माꣳ अदितेरनागा व्येनाꣳसि शिश्रथो विष्वगग्ने[२१] ॥
यथा ह तद्वसवो गौर्यं चित् पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।
एवा त्वमस्मत् प्र मुञ्चा व्यꣳहः प्रातार्यग्ने प्रतरां न आयुः[२२] ॥
(गन्ता, स्तौमि, ययो, शर्धो, ऽनु, चन, चतुस्त्रिꣳशच्च ३४) ॥१५॥

[अग्नाविष्णू ११८। ज्यैष्ठ्यꣳ ११४। श-११८।-मू-११४। -गंश्मा ९८। ऽग्नि-१२१।-रꣳशु-८४।-रिध्मो ६६।ऽग्नि-६८ -गर्भा ९०। एका १११। वाजो १५२। ऽग्निं २३७। ममा-१९३।-ऽग्नेः ३३४। (पञ्चदश ॥१५॥ २०१८)]

[॥ इति चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥]

[युञ्जानो २२९३। विष्णो-२४९८।-रूपाꣳ १८४४। रश्मि- १८८७।-नमो १२३८। ऽश्म-२३३१।-अग्नाविष्णू २०१८। (सप्त ॥७॥ १४१०५)]

॥ इति चतुर्थं काण्डं सम्पूर्णम् ॥४॥

(१५।२०-२२) ऋ० ४,१२,४,६; १०,१२६,८; मै० ३,१६,८५,८७-८८; काठ० २,१०५,१९९; २२,६८।

अथ पञ्चमं काण्डम् ।

उख्याग्निकथनम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥] अग्निर्ऋषिः ।

अभ्र्यादानविधिः ॥

सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै[१] चतुर्गृहीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः पशूनेवाव रुन्धे[२] चतस्रो
दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति[३] छन्दाꣳसि देवेभ्योऽपाक्रामन् न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति
तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्गृहीतं जुहोति
छन्दाꣳस्येव तत् प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति[४] यं कामयेत (१) पापीयान्त्स्या-
दित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवैनमप गृह्णाति पापीयान् भवति यं कामयेत वसीयान्त्स्यादिति
सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमभि क्रमयति वसीयान् भवत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्ति[५]—
—रेति वा एष यज्ञमुखादृद्ध्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रो (२) ऽग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृद्ध्या अग्नेर्देवतायै नैत्य[६]—ष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रि-
वृतमेव यज्ञमुखे वि यातयति[७] यदि कामयेत छन्दाꣳसि यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यृचमन्तमां कुर्या-
च्छन्दाꣳस्येव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमिति यजुरन्तमं कुर्या-
द्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयत्यृ[८]—चा स्तोमꣳ समर्धयेत्या-(३)-ह समृद्ध्यै[९] चतुर्भिरभ्रिमा दत्ते
चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेव[१०] देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्या[११] अग्निर्देवेभ्यो निला-
यत स वेणुं प्राविशत् स एतामूतिमनु समचरद्वेणोः सुषिरꣳ सुषिराऽभ्रिर्भवति सयोनित्वाय[१२] स
यत्रयत्रावसत् तत् कृष्णमभवत् कल्माषी भवति रूपसमृद्ध्या[१३] उभयतःक्ष्णूर्भवतीतश्चा-(४)-मुतश्चा-
र्कस्यावरुद्ध्यै[१४] व्याममात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसम्मिता[१५] ऽपरिमिता भवत्यपरिमितस्याव-
रुद्ध्यै[१६] यो वनस्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान् फलग्रहिर्वेणुर्वैणवी भवति वीर्यस्यावरुद्ध्यै[१७] ॥

(कामयेत, गायत्रो, ऽर्धयेति, च, सप्तविꣳशतिश्च २७) ॥१॥

मृदाक्रान्तिविधिः ॥

व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियत इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमा दत्ते यजु-
ष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै[१] प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रवेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे[२]
युञ्जाथाꣳ रासभं युवमिति गर्दभमसत्येव गर्दभं प्रति ष्ठापयति तस्मादश्वाद्गर्दभोऽसत्तरो[३] योगेयोगे
तवस्तरमित्याह (१) योगेयोग एवैनं युङ्क्ते[४] वाजेवाजे हवामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे[५]
सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धे[६] ऽग्निर्देवेभ्यो निलायत तं प्रजापतिरन्वविन्दत् प्राजाप-
त्योऽश्वोऽश्वेन सं भरत्यनुवित्त्यै[७] पापवस्यसं वा एतत् क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं

(१।११) देवस्य त्वा सवितुः०। वा० य० ३७,१; अथर्व० १९,५१,२ । (२।१-१९) तै० सं० ४,१,२,१-१३ ।

कर्म कुर्वन्ति पापीयान् (२) अश्वाद्गर्दभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयाꣳसं पापीयान् पश्चादन्वेति[८] बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्र्यश्वः प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्रामति[९] रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशून् निर्याच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते[१०] पूष्णा सयुजा सहेत्याह पूषा वा अध्वनाꣳ सन्नेता समष्ट्यै[११] पुरीषायतनो वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्रे देवतानाꣳ समभरन् पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं देवताभिः सं भरत्य—ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन (४) सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्ते[१३] प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः सम्भृत्य इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मीकोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति वल्मीकवपामुप तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निꣳ सं भरत्य[१४]—ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भराम इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य वृङ्क्ते[१५] ऽन्वग्निरुषसामग्र-(५)-मख्यदित्याहानुख्यात्या[१६] आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्तरया[१७] द्वाभ्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते[१८] द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्याहैभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद् रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे[१९] वज्री वा (६) एष यदश्वो दद्भिरन्यतोदद्भ्यो भूयाँल्लोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्विष्यात् तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनꣳ स्तृणुते[२०] ॥

(आह, पापीयान्, रुद्रादेव, येना,- ऽग्रं, वज्री वै, सप्तदश च १७) ॥२॥

अश्वाक्रमणादि भूसंस्कारः ॥

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते[१] ऽप उप सृजति यत्र वा आप उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रतितिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप सृजति प्रतिष्ठित्यै[२] यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धो ऽध्वर्युः (१) स्याद्रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति[३] जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति[४] प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वꣳ ह्येष प्रत्यङ् क्षेति[५] पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहाल्पो ह्येष जातो महान् (२) भवति[६] व्यचिष्ठमन्नꣳ रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै स्वदयति[७] सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा—ऽऽ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत् पुरुषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदत्य[९]—रक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै[१०] मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दधात्य[११]—पचितिमान् भवति य एवं (३) वेद[१२] मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्त्यै[१३] द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै[१४]

(३।१-११) तै० सं० ४,१,२,१४-१८।

यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्त्येतर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यर्हि-नदाहुतिरश्नुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै[१५] तिसृभिः परि लिखति त्रिवृद्वा अग्निर्यावानेवा-ग्निस्तस्माद्रक्षाꣳस्यप हन्ति[१६] (४) गायत्रिया परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परि गृह्णाति[१७] त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परि गृह्णात्य[१८]नुष्टुभा परि लिखत्यनुष्टुप् सर्वाणि छन्दाꣳसि परिभूः पर्याप्त्यै[१९] मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामो[२०] गाय-त्रिया प्रथमया परि लिखत्यथानुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री (५) यज्ञोऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि गृह्णाति[२१] ॥ (अन्धोऽध्वर्यु,-र्महान्, भवति य एवꣳ, हन्ति, त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री, त्रयोदश च १३) ॥ ३ ॥

मृत्खननं, चर्मपत्रयोः सम्भरणं च ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति[१] सोऽग्निर्जातः प्रजाः शुचाऽऽर्पयत् तं देवा अर्धर्चेनाशम-यञ्छिवं प्रजाभ्योऽहिꣳसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनꣳ शमयति[२] द्वाभ्यां खनति प्रतिष्ठित्या[३] अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा (१) हरत्यपां वा एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णꣳ रूपेणैवैनदा हरति[४] पुष्कर-पर्णेन सं भरति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णꣳ सयोनिमेवाग्निꣳ सं भरति[५] कृष्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञꣳ सं भरति[६] यद् ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद् ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽर्पयेत् कृष्णाजिनेन सं भरत्यारण्यानेव पशून् (२) शुचाऽर्पयति तस्मात् समावत् पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयाꣳसः शुचा ह्यृताः[७] लोमतः सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं[८] कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च सꣳ स्तृणातीयं वै कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्णमाभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णात्य[९]ग्निर्देवेभ्यो निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न इत्या-(३)-ह य एवैनमन्वपश्यत् तेनैवैनꣳ सं भरति[१०] त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्[११] तमु त्वा दध्यङ्ङृषिरित्याह दध्यङ् वा आथर्वणस्तेजस्व्यासीत् तेज एवास्मिन् दधाति[१२] तमु त्वा पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणाति[१३] (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेव[१४] गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यो[१५] यं कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युभयीभिस्तस्य सं भरेत् तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीची दधात्य[१६]ष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तꣳ सं भरति[१७] सीद होतरित्या-(५)-ह देवता एवास्मै सꣳ सादयति नि होतेति मनुष्यान्त्सꣳ सीदस्वेति वयाꣳसि जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै सꣳसन्नान् प्र जनयति[१८] ॥ (ऐ,-व पशू,-निति, गृणाति, होतरिति, सप्तविꣳशतिश्च २७) ॥ ४ ॥

(४।१-१८) तै० सं० ४,१,३,१-१३।

पञ्चमस्सूद्रो यज्ञभूमौ समाहरणम् ॥

क्रूरमिव वा अस्या एतत् करोति यत् खनत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै शुचꣳ शमयति[1] सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणꣳ सं दधाति[2] सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीर्ते[3] तस्यै च देवि वषडस्तु (१) तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधाति तस्मात् सर्वानृतून् वर्षति[4] यद्वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद् रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट् करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति[5] सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभोप नह्यत्यनुष्टुप् (२) सर्वाणि छन्दाꣳसि छन्दाꣳसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनं तनुवा परि दधाति[6] वेदुको वासो भवति य एवं वेद[7] वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदु तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति सावित्रीभ्यामुत् तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वां वरुणमेनिमुत् सृजति[8] द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै[9] स जातो गर्भो असि (३) रोदस्योरित्याहेमे वै रोदसी तयोरेष गर्भो यदग्निस्तस्मादेवमाहाग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभरन्त्यथ चारुतरो भवति[11] प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गा इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं प्र च्यावयति[12] स्थिरो भव वीड्वङ्ग इति गर्दभ आ सादयति (४) सं नह्यत्येवैनमेतया स्थेम्ने[13] गर्दभेन सं भरति तस्मात् गर्दभः पशूनां भारभारितमो[14] गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभोऽप्यनालेशेऽत्यन्यान् पशून् मेद्यत्यन्नꣳ ह्येनेनार्कꣳ संभरन्ति[15] गर्दभेन सं भरति तस्माद् गर्दभो द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽग्निर्ह्यस्य योनिं निर्दहति[16] प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः (५) स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनꣳ शमयति[17] मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानव्यो हि प्रजा[18] मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति[19] प्रैतु वाजी कनिक्रददित्याह वाजी ह्येष[20] नानदद्रासभः पत्वेत्या-(६)-ह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन्[21] भरन्नग्निं पुरीष्यमित्याहाग्निꣳ ह्येष भरति[22] मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद्गर्दभः सर्वमायुरेति तस्माद्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीते बिभ्यति[23] वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाऽग्निः[24] अपां गर्भꣳ (७) समुद्रियमित्याहापाꣳ ह्येष गर्भो यदग्निः[25] अग्न आ याहि वीतय इति वा इमौ लोकौ व्यैतामग्न आ याहि वीतय इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै[26] प्रच्युतो वा एष आयतनादगतः प्रतिष्ठाꣳ स एतर्ह्यध्वर्युं च यजमानं च ध्यायत्यृतꣳ सत्यमित्याहेयं वा ऋतमसौ (८) सत्यमनयोरेवैनं प्रति ष्ठापयति नाऽऽर्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो[27] वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध ओषधयः प्रति गृह्णीताग्निमेतामित्याह शान्त्यै[28] व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह रक्षसामप-

---

(५।२-१३,१७-२३) तै० सं० ४,१,४,१-१२ ।

हत्यै[२९] निषीदन् नो अप दुर्मतिं हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै[३०] ओषधयः प्रति मोदध्व–(९)–मेनमित्याहौषधयो वा अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं समर्धयति[३१] पुष्पावतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्त्य[३२]–यं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासददित्याह याभ्य एवैनं प्रच्यावयति तास्वेवैनं प्रति ष्ठापयति[३३] द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै[३४] ॥ (अस्य,–दुष्ट,–यन्ति, [illegible],–[illegible], [illegible] गर्भ,–सखौ, मोदध्वं, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥ ५ ॥

उखानिर्माणम् ॥

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति वि स्रंसयति सवितृप्रसूत एवास्य विषूचीं वरुणमेनिं वि सृजत्य[१]–प उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति[२] तिसृभिरुप सृजति त्रिवृद्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं शमयति[३] मित्रः संसृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवै–(१)–नं सं सृजति शान्त्यै[४] यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः संसृजेद्ग्राम्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्मकपालैः सं सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचाऽर्पयति[५] शर्कराभिः सं सृजति धृत्या अथो शन्त्वाया[६]–जलोमैः सं सृजत्येषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययैवैनं तनुवा सं सृजत्यथो तेजसा[७] कृष्णाजिनस्य लोमभिः सं (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञं सं सृजति[८] रुद्राः सम्भृत्य पृथिवीमित्याहैता वा एतं देवता अग्रे समभरन् ताभिरेवैनं सम्भरति[९] मखस्य शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेवमाह[१०] यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येते (३) पदे अथो प्रतिष्ठित्यै[११] प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वन्यैर्मन्त्रयते मिथुनत्वाय[१२] त्र्युद्धिं करोति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै[१३] छन्दोभिः करोति वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवैनां करोति[१४] यजुषा बिलं करोति व्यावृत्त्यै[१५] इयतीं करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम्[१६] द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय[१७] चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाया[१८]–ष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय[१९] नवाश्रिमभिचरतः (४) कुर्यात् त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै[२०] कृत्वाय सा महीमुखामिति नि दधाति देवतास्वेवैनां प्रति ष्ठापयति[२१] ॥ (तेनैव, लोमभिः स,–मेते, अभिचरत, एकविंशतिश्च २१) ॥ ६ ॥

धूपनादिरुखासंस्कारः ॥

सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान् दधाति तस्मात् सप्त शीर्षन् प्राणाः[१] अश्वशकेन धूपयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय[२]–दितिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिरदित्यैवादित्यां खनत्यस्या अक्रूरङ्काराय न हि स्वः स्वं हिनस्ति[३] देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानां (१) वा एतां पत्नयोऽग्रेऽकुर्वन् ताभिरेवैनां दधाति[४] धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणा विद्याभिरेवैनामभीन्धे ग्नास्त्वेत्याह छन्दांसि वै ग्नाश्छन्दोभिरेवैनां श्रपयति वरूत्रयस्त्वेत्याह

(६।१-४,९-११,२१) तै० सं० ४,१,५,१-७,११-१२,१९ । (७।१-१५) तै० सं० ४,१,६,१-२२ ।

*

होत्रा वै वरूत्रयो होत्राभिरेवैनां पचति जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नी–(२)–र्जनयस्ताभिरेवैनां पचति[५] षड्भिः पचति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति[६] द्विः पचन्त्वित्याह तस्माद् द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते[७] वारुण्युखाऽभीद्धा मैत्रियोपैति शान्त्यै[८] देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपत्य[९]–पद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृण–(३)–त्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भात्यु[१०]–त्तिष्ठ बृहती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्या[११] असुर्यं पात्रमनाच्छृण्णमा च्छृणत्ति देवत्राऽक[१२]–रजक्षीरेणाऽऽ च्छृणत्ति परमं वा एतत् पयो यदजक्षीरं परमेणैवैनां पयसाऽऽच्छृणत्ति[१३] यजुषा व्यावृत्त्यै[१४] छन्दोभिरा च्छृणत्ति छन्दोभिर्वा एषा (४) क्रियते छन्दोभिरेव छन्दांस्या च्छृणत्ति[१५] ॥ (आह देवानां, वै पत्नीः, पृणे,–षा, षट् च ६) ॥ ७ ॥

वह्निाशवः ॥

एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैत्यमेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेध्यैरेवास्यामेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वाऽऽहरत्ये[१]–कविंशतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्त्यै[२] व्यृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षं सप्तधा वितृण्णां वल्मीकवपां प्रति नि दधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत् समर्धयति मेध्यत्वाय[३] यावन्तो (१) वै मृत्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यमगाथाभिः परि गायति यमादेवैनद्वृङ्क्ते[४] तिसृभिः परि गायति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृङ्क्ते[५] तस्माद्गायते न देयं गाथा हि तद्वृङ्क्ते[६]ऽग्निभ्यः पशूना लभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव रुन्धे[७] यत् पशून् नाऽऽलभेतानवरुद्धा अस्य (२) पशवः स्युर्यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजेद्यज्ञवेशसं कुर्याद्यत् संस्थापयेद्यातयामानि शीर्षाणि स्युर्यत् पशूनालभते तेनैव पशूनव रुन्धे यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजति शीर्ष्णामयातयामत्वाय प्राजापत्येन सं स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति[८] प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एता आप्रीरपश्यत् ताभिर्वै स मुखत (३) आत्मानमाऽप्रीणीत यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आ प्रीणात्य[९]–परिमितच्छन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या[१०] ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै[११] लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशूनेवाव रुन्धे[१२] सर्वाणि वा एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये क्रियन्ते तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्य (४) भवन्त्ये[१३]–कविंशतिं सामिधेनीरन्वाह रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंश[१४]–श्चतुर्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे[१५] पराचीरन्वाह पराङिव हि सुवर्गो लोकः[१६] समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह समाभिरेवाग्निं वर्धयत्यृ–(५)–तुभिः संवत्सरं[१७] विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति[१८] प्रत्यौहता-

(८।१७-२१) तै० सं० ४,१,७,१,१० ।

मश्विनां मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदत्युं[१९] द्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हन्त्युं[२०] गन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो (६) ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति[२१] न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्टाद् दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[२२] ॥ (यावन्तो,ऽस्य, सुखत,-श्चिरयस, वर्धयत्या,-दित्यो,ऽष्टाविंशतिश्च २८) ॥ ८ ॥

उख्यजननम् ॥

षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति[१] सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति[२] विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमै[३]कस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः (१) प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानाꣳ सृष्ट्यै[४] यदर्चिषि प्रवृञ्ज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु प्र वृणक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे भविष्यद्धि भूयो भूताद्[५] द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै[६] ब्रह्मणा वा एषा यजुषा सम्भृता यदुखा सा यद्भिद्येतार्तिमार्च्छे-(२)-द्यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखां तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रति ष्ठापयति नार्तिमार्च्छति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते[७] यदि भिद्येत तैरेव कपालैः सꣳ सृजेत् सैव ततः प्रायश्चित्ति[८]र्यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष स स्वां (३) देवतामुपैति[९] यो भूतिकामः स्याद्य उखायै सम्भवेत् स एव तस्य स्यादतो ह्येष सम्भवत्येष वै स्वयम्भूर्नाम भवत्येवं[१०] यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहृत्याव दध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यं[११]म्बरीषादन्नकामस्याव दध्यादम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्न-(४)-मव रुन्धे[१२] मुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्य[१३]ग्निर्देवेभ्यो निलायत स क्रुमुकं प्राविशत् क्रुमुकमव दधाति यदेवास्य तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धे[१४] आज्येन सं यौत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा[१५] (५) वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे[१६] शमीमयीमा दधाति शान्त्यै[१७] सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेष्वाविदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते[१८] ॥ (प्रजापति,-र्ऋच्छेत्,स्वा,-मेवान्नं, तेजसा, चतुस्त्रिꣳशच्च ३४) ॥ ९ ॥

उख्यधारणम् ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्णं दहति तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्णमेवास्मै स्वदयति[१] सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदौ[२]दुम्बरीमा दधा-

---

(९।३,७) तै० सं० ४,१,९,७,१०। (१०।१,८,१३-१५,२०-२१) तै. सं. ४,१,१०,१,९,१४-१५।

त्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति[३] प्रजापतिरग्निमसृजत तꣳ सृष्टꣳ रक्षाꣳस्य-(१)-जिघाꣳसन्त्स एतद्राक्षोघ्नमपश्यत् तेन वै स रक्षाꣳस्यपाहत यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाताद्रक्षाꣳस्यप हन्त्या[४]श्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो वै वनस्पतीनाꣳ सपत्नसाहो विजित्यै[५] वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे[६] शमीमयीमा दधाति शान्त्यै[७] सꣳशितं मे ब्रह्मोदेषां बाहू अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी (२) वाचयति ब्रह्मणैव क्षत्रꣳ सꣳ श्यति क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद्राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यꣳ राजन्यं[८] मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतꣳ हिरण्यꣳ रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते[९] एकविꣳशतिनिर्बाधो भवत्येकविꣳशतिर्वै देवलोका द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य (३) एकविꣳश एतावन्तो वै देवलोकास्तेभ्य एव भ्रातृव्यमन्तरेति[१०] निर्बाधैर्वै देवा असुरान् निर्बाधेऽकुर्वत तन्निर्बाधानां निर्बाधत्वं निर्बाधी भवति भ्रातृव्यानेव निर्बाधे कुरुते[११] सावित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसूत्यै[१२] नक्तोषासेत्युत्तरया ऽहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते[१३] देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य (४) प्राणैर्दाधारा[१४]ऽऽसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः प्र जायन्ते[१५] कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभयतः परि गृह्णाति[१६] षडुद्यामꣳ शिक्यं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते[१७] यद् द्वादशोद्यामꣳ संवत्सरेणैव[१८] मौञ्जं भवत्यूर्ग्वै मुञ्जा ऊर्जैवैनꣳ स-(५)-मर्धयति[१९] सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे[२०] दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[२१] ॥ (रक्षाꣳस्यौ-दुम्बरी, आदित्य, उद्यत्य, सं, चतुर्विꣳशतिश्च २४) ॥ १० ॥

अश्वस्याप्रियः प्रयाजयाज्याः ॥(विश्वे देवाः)। त्रिष्टुप् ।

समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः ।
वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम्[१] ॥
घृतेनाञ्जन्त्सं पथो देवयानान् प्रजानन् वाज्यप्येतु देवान् ।
अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताꣳ स्वधामस्मै यजमानाय धेहि[२] ॥
ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते ।
अग्निष्ट्वा (१) देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः[३] ॥
स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ।
देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु ॥

(११।१-११) वा. य. २९,१-११; मै. ३,१६,१७-२७; काठ. [अश्वमेधः] ६,२१-३१ ।

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः ।
ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥
अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविदाने ।
उषासा वाᳲ (२) सुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥
प्रथमा वाᳲ सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।
अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥
आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञᳲ सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत् ।
इडोपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥
त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायत आशुरश्वः (३) ।
त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥
अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाᳲ ऋतुशः पाथ एतु ।
वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥
प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने ।
स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥
(अग्निष्ट्वा, वा,-मश्वो, द्विचत्वारिᳲशच्च ४२) ॥ ११ ॥

[सावित्राणि २२७ । व्यृद्ध-३१७ ।-मु-२६३ ।-देवस्य २७७ । क्रूरं ४१२ । वारुणः २२१ । सुसभि-२०६ ।-रेकविᳲशत्या ३२८ । षड्भि-२८४ ।-र्न २७४ । समिद्धः १९२ । (एकादश ॥ ११ ॥ ३०८१)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥]

चित्युपक्रमाभिधानम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥] अग्निर्ऋषिः ।

आसन्द्यां वह्निस्थापनं, वात्सप्रेणोपस्थानं च ॥

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान् यथापूर्वमभि जयति प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः (१) पराङैत् तमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तया वै सोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध यदेतामन्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्धे ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदघो यो विष्णु-

---

(१।१,४-७,९) तै० सं० ४,२,१,१-४,१०-१२ ।

क्रमान् क्रमते चतसृभिरा वर्तते चत्वारि छन्दांꣳसि छन्दांꣳसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनुवमभि (२) पर्यावर्तते[२] दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते[३] शुनःशेपमाजीगर्तिं वरुणोऽगृह्णात् स एतां वारुणीमपश्यत् तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदित्याहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशान्मुञ्चत्या त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽ ह्येनꣳ हरति[५] ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै[६] विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्याह विशैवैनꣳ समर्धयत्यस्मिन् राष्ट्रमधि श्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन् ध्रुवमकर्यं कामयेत राष्ट्रꣳ स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्राष्ट्रमेव भवति[८] (४) अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनꣳ समानानां करोति निर्जग्मिवान् तमस इत्याह तम एवास्मादप हन्ति ज्योतिषाऽऽगादित्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति[९] चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दांꣳसि छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनꣳ समानानां करोति[११] सद्वती (५) भवति सत्त्वमेवैनं गमयति[१२] वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे[१३] एकादशं भवत्येकधैव यजमाने वीर्यं दधाति[१४] स्तोमेन वै देवा अस्मिँल्लोक आर्ध्नुवन् छन्दोभिरमुष्मिन्त्स्तोमस्येव खलु वा एतद्रूपं यद्वात्सप्रं यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठत (६) इममेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुक्रमान् क्रमतेऽमुमेव तेन लोकमभि जयति[१५] पूर्वेद्युः प्र क्रामत्युत्तरेद्युरुप तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्येशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति[१६] मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै[१७] ॥ (सृष्टो, ऽभ्यै, -तया, भवति, सद्वत्यु, -पतिष्ठते, द्विचत्वारिꣳशच्च ४२) ॥ १ ॥

उख्याग्निनयनम् ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा अन्नपतिः स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्य[१]नमीवस्य शुष्मिण इत्याहायक्ष्मस्येति वावैतदाह[२] प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्त[३] उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः (१) प्राणैरेवैनमुद्यच्छते[४]ऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनꣳ समर्धयति[५] चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दांꣳसि छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनꣳ समानानां करोति सद्वती भवति सत्त्वमेवैनं गमयति[६] प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् (२) याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति[७] तनुवा वा एष हिनस्ति यꣳ हिनस्ति मा हिꣳसीस्तनुवा प्रजा इत्याह प्रजाभ्य एवैनꣳ शमयति[८] रक्षांꣳसि वा एतद्यज्ञꣳ सचन्ते यदन उत्सर्जत्यक्रन्ददित्यन्वाह

(२।१-५,७-८,१२,१८-२०) तै० सं० ४,२,३,१-४,११-१५ ।

रक्षसामपहत्यै अनसा वहन्त्यपचितिमेवास्मिन् दधाति तस्मादनस्वी च रथी चातिथीनामपचिततमौ[10] (३) अपचितिमान् भवति य एवं वेद[11] समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामवसिते समिधमा दधाति यथाऽतिथय आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यो[13] ऽप्सु भस्म प्र वेशयत्यप्सुयोनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति[14] तिसृभिः प्र वेशयति त्रिवृद्वा (४) अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति[15] परा वा एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति ज्योतिष्मतीभ्यामवं दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधाति[16] द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै[17] परा वा एष प्रजां पशून् वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति पुनरूर्जा सह रय्येति पुनरुदैति प्रजामेव पशूनात्मन् धत्ते[18] पुनस्त्वाऽऽदित्या (५) रुद्रा वसवः समिन्धतामित्याहैता वा एतं देवता अग्रे समैन्धत ताभिरेवैनꣳ समिन्धे[19] बोधा स बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात् सुप्त्वा प्रजाः प्र बुध्यन्ते[20] यथास्थानमुप तिष्ठते तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते[21] ॥ (द्वेवा, ज्योतिष्मतीभ्या,-मपचिततमौ, त्रिवृद्वा, आदित्या, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥२॥

गार्हपत्यचयनम् ॥

यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्याच्याग्निं चिनुते यमायैनꣳ स चिनुतेऽपेतेत्यध्यवसाययति यममेव देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽत्मनेऽग्निं चिनुते इष्वग्रेण वा अस्या अनामृतमिच्छन्तो नाविन्दन् ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नपेतेति यदेतेनाऽध्यवसाययत्य-(१)-नामृत एवाग्निं चिनुते उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यपोऽक्षति शान्त्यै[4] सिकता नि वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपꣳ रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे ऊषान् नि वपति पुष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञान एव संज्ञानꣳ ह्येतत् (२) पशूनां यदूषा द्यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते वियती अब्रूतामस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमासीत् तदस्यामदधात् त ऊषा अभवन् यदस्या यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधात् तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूषान् निवपन्नदो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुते[7] ऽयꣳ सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य (३) सूक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाग्नेरेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति[9] तेषाꣳ सुवर्गं लोकं यतां दिशः समव्लीयन्त ते द्वे पुरस्तात् समीची उपादधत द्वे (४) पश्चात् समीची ताभिर्वै ते दिशोऽदृꣳहन् यद् द्वे पुरस्तात् समीची उपदधाति द्वे पश्चात् समीची दिशां विधृत्यै अथो पशवो वै छन्दाꣳसि पशूनेवास्मै समीचो दधात्यष्टावुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री

सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य (५) प्रज्ञात्यै[११] त्रयोदश लोकंपृणा उप दधात्येकविꣳशतिः सं पद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एकविꣳशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविꣳशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति[१२] प्रत्यग्निं चिक्यानस्तिष्ठति य एवं वेद[१३] पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशूनव रुन्धे[१४] त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु (६) प्रति तिष्ठत्ये[१५]कचितीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृतैव सुवर्गं लोकमेति[१६] पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्माꣳसेनास्थि छन्नं[१७] न दुश्चर्मा भवति य एवं वेद[१८] पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति[१९] ॥ (अध्यवसाययति, ह्येत,-द्विषामित्रस्य, दधत द्वे, लोकस्य, लोकेषु, सप्तचत्वारिꣳशच्च ४७) ॥३॥

उख्याग्निसंवपनम् ॥

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निर्यश्चोखायाꣳ समितमिति चतसृभिः सं नि वपति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दाꣳसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययैवैनौ तनुवा सꣳ शास्ति[१] समितमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रꣳ समेति[२] यत् सन्युप्य विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यृ[३]तुभि-(१)-र्वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याहर्तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि मुञ्चति[४] वैश्वानर्या शिक्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनं[५] नैर्ऋतीः कृष्णास्तिस्रस्तुषपक्का भवन्ति निर्ऋत्यै वा एतद्भागधेयं यत् तुषा निर्ऋत्यै रूपं कृष्णꣳ रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयत[६] इमां दिशं यन्त्येषा (२) वै निर्ऋत्यै दिक् स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निरवदयते[७] स्वकृत इरिण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै निर्ऋत्या आयतनꣳ स्व एवाऽऽयतने निर्ऋतिं निरवदयते[८] शिक्यमभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाशः साक्षादेवैनं निर्ऋतिपाशान्मुञ्चति[९] तिस्र उप दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मा-न्निर्ऋतिमव यजते[१०] पराचीरुप (३) दधाति पराचीमेवास्मान्निर्ऋतिं प्र णुदते[११] ऽप्रतीक्षमा यन्ति निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै[१२] मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय[१३] गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोक एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावर्तन्ते[१४] एकयोप तिष्ठन्त एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति[१५] निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयन्ति[१६] ॥
(ऋतुभि,- रेषा, पराचिरुप,-द्वाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥४॥

क्षेत्रकर्षणम् ॥

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः समितो यज्ञपरुषैवैनं वि मिमीते[१] यावान् पुरुष ऊर्ध्व-बाहुस्तावान् भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवैनं वि मिमीते[२] पक्षी भवति न ह्यपक्षः पतितुम-

(४।१६) तै० सं० ४,२,५,१२ ।

ईत्य[3]—रत्निना पक्षौ द्राघीयाꣳसौ भवतस्तस्मात् पुक्षप्रवयाꣳसि वयाꣳसि[4] व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं (१) वीर्यसम्मितो[5] वेणुना वि मिमीत आग्नेयो वै वेणुः सयोनित्वाय[6] यजुषा युनक्ति यजुषा कृषति व्यावृत्त्यै[7] षड्गवेन कृषति षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं कृषति[8] यद् द्वादशगवेन संवत्सरेणैवे[9]—यं वा अग्नेरतिदाहादबिभेत् सैतद् द्विगुणमपश्यत् कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा इमां नात्यदहद्यत् कृष्टं चाकृष्टं च (२) भवत्यस्या अनतिदाहाय[10] द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहुर्यत् कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यग्नेरुद्यत्यै[11] एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान् यत् प्राच उत्सृजेद्रुद्रायापि दध्याद्यद्दक्षिणा पितृभ्यो नि धुवेद्यत् प्रतीचो रक्षाꣳसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनुष्याणाꣳ शान्ता दिक् (३) तामेवैनाननूत्सृजत्यथो खल्विमां दिशमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननूत्सृजति[12] दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तन्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात् पराञ्चः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते[13] तिस्रस्तिस्रः सीताः (४) कृषति त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयत्यो[14]—षधीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमव रुन्धेऽर्केऽर्कश्चीयते[15] चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै[16] कृष्टे वपति कृष्टे ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्त्य[17]—नुसीतं वपति प्रजात्यै[18] द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति[19] यदग्निचि-(५) दनवरुद्धस्याश्नीयादवरुद्धेन व्यृध्येत ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्मेऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै[20] दिग्भ्यो लोष्टान्त्समस्यति दिशामेव वीर्यमवरुद्ध्य दिशां वीर्येऽग्निं चिनुते[21] यं द्विष्याद्यत्र स स्यात् तस्यै दिशो लोष्टमा हरेदिषमूर्जमहमित आ ददु इतीषमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव (६) रुन्धे क्षोधुको भवति यस्तस्यां दिशि भवत्यु[22]—त्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्याꣳ ह्यग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशूनेवाव रुन्धेऽथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै[23] ॥

(वीर्यं, च, दिक्, सीताः, अग्निचि,- दव, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥५॥

कृष्टे क्षेत्रे सिकतादिवापः ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तꣳ सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे[1] षड्भिर्नि वपति षड् वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे[2] समुद्रं वै नामैतच्छन्दः समुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वपति प्रजानां प्रजननाये[3]—न्द्रो (१) वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयꣳ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणाꣳ शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः पशुरग्निर्यच्छर्कराभिरग्निं परिमिनोति वज्रेणैवास्मै पशून् परि गृह्णाति तस्माद्वज्रेण पशवः परिगृहीतास्तस्मात् स्थेयानस्थेयसो नोप हरते[4]

(६।१) तै० सं० ४,२,७,५ ।

*

त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य (२) परि मिनुयात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै पशूनव रुन्धे[5] त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतस्त्रिवृतमेव वज्रꣳ सम्भृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै[6] अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै[7] यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्य विषूचीनꣳ रेतः परा सिञ्चत्यपशुरेव भवति (३) यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् परिगृहीत एवास्मै समीचीनꣳ रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति[8] सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद्दधाति[9] गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः[10] शंयुं बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत् सोऽग्निं प्राविशत् (४) सोऽग्नेः कृष्णो रूपं कृत्वोदायत सोऽश्वं प्राविशत् सोऽश्वस्यावान्तरशफोऽभवद्यदश्वमाक्रमयति य एव मेधोऽश्वं प्राविशत् तमेवाव रुन्धे[11] प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्य इत्याहुः प्राजापत्योऽश्वो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते[12] पुष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णꣳ सयोनि-(५)-मेवाग्निं चिनुते[13]ऽपां पृष्ठमसीत्युप दधात्यपां वा एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णꣳ रूपेणैवैनदुप दधाति[14] ॥

(रुन्धे, पशुकामस्य, भवत्य,- विशत्, सयोनिं, विꣳशतिश्च २०) ॥६॥

रुक्माद्युपधानम् ॥

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा एव तत् प्रजा यजमानः सृजते[1] ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो[2] मुख्यो भवति य एवं वेद[3] ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य इति यत् पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवीꣳ शुचाऽर्पयेन्नौषधयो न वनस्पतयः (१) प्र जायेरन् यदन्तरिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षꣳ शुचाऽर्पयेन्न वयाꣳसि प्र जायेरन् यद्दिवि चिन्वीत दिवꣳ शुचाऽर्पयेन्न पर्जन्यो वर्षेद्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृत एवाग्निं चिनुते प्रजात्यै[4] हिरण्मयं पुरुषमुप दधाति यजमानलोकस्य विधृत्यै[5] यदिष्टकाया आतृण्णमनूपदध्यात् पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दध्याद् दक्षिणतः (२) प्राञ्चमुप दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्टकाया आतृण्णमनूप दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै[6] द्रप्सश्चस्कन्देत्यभि मृशति होत्रास्वेवैनं प्रति ष्ठापयति[7] स्रुचावुप दधात्याज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम्[8] इयं वै कार्ष्मर्यमय्यसावौदुम्बरीमे एवोप धत्ते[10] (३) तूष्णीमुप दधाति न हीमे यजुषाऽऽप्तुमर्हति[11] दक्षिणां कार्ष्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावुत्तरा[12]ऽऽज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं वज्रो वा आज्यं वज्रः कार्ष्मर्यो वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाꣳस्यप हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं पशवो वै दध्यूर्गुदुम्बरः पशुष्वेवोर्जं दधाति[13] पूर्णे उप दधाति पूर्णे एवैन-(४)-ममुष्मिँल्लोक उप तिष्ठते[14] विराज्यग्निश्चेतव्य इत्याहुः स्रुग्वै

(६।१४) तै० सं० ४,२,८,२ । (७।१,७) तै० सं० ४,२,८,४,६ ।

विराज्यत् स्रुचावुपदधाति विराज्येवाग्निं चिनुते[१५] यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति यज्ञमुखꣳ रुक्मो यद्रुक्मं व्याघारयति यज्ञमुखादेव रक्षाꣳस्यप हन्ति[१६] पञ्चभिर्व्याघारयति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्रक्षाꣳस्यप हन्त्य[१७]क्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया (५) पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै[१८] ॥ (वनस्पतयो, दक्षिणतो, धत्त, एनं, तस्मादक्ष्णया, पञ्च च५) ॥७॥

स्वयमातृण्णाद्युपधानम् ॥

स्वयमातृण्णामुप दधातीयं वै स्वयमातृण्णेमामेवोप धत्ते[१] ऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते[२] प्रथमेष्टकोपधीयमाना पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या[३] अग्नावग्निश्चेतव्य इत्याहुरेष वा (१) अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्र यच्छेत् तां ब्राह्मणश्चोपदध्यातामग्नावेव तदग्निं चिनुत[४] ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति त्रीन् वरान् दद्यात् त्रयो वै प्राणाः प्राणानाꣳ स्तृत्यै द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेक एव देय एको हि प्राणः[५] पशु-(२)-र्वा एष यदग्निर्न खलु वै पशव आयवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुप दधाति पशूनां धृत्यै[६] द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै[७] काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन ह्येषा प्रतितिष्ठत्ये[८]वा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै[९] देवलक्ष्मं वै त्र्यालिखिता तामुत्तरलक्ष्माणं देवा उपादधताधरलक्ष्माणमसुरा यं (३) कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु परा भावयति पापीयान् भवति[१०] त्र्यालिखिता भवतीमे वै लोकास्त्र्यालिखितेभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्तरेत्य[११]ङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पत् (४) यत् कूर्ममुपदधाति यथा क्षेत्रविदञ्जसा नयत्येवमेवैनं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति[१२] मेधो वा एष पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उप तिष्ठन्ते[१३] श्मशानं वा एतत् क्रियते यन्मृतानां पशूनाꣳ शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं कूर्ममुपदधाति तेनाश्मशानचिद्वास्तव्यो वा एष यत् (५) कूर्मो[१४] मधु वाता ऋतायत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति स्वदयत्येवैनं[१५] ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्त्युभयस्यावरुद्ध्यै[१६] मही द्यौः पृथिवी च न इत्याहाऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति[१७] प्राञ्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[१८] पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात् (६) पुरस्तात् प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते[१९] यो वा अपनाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनु प्र विशति स एनमीश्वरो हिꣳसितोरुलूखलमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः सनाभिमेवाग्निं चिनुते

(८।८-१.१५,१७) तै० सं० ४,२,९,३,७-१०।

हि॒ꣳसायै॒ औदु॑म्बरं भवत्यू॒र्ग्वा उ॑दु॒म्बर॒ ऊर्ज॑मे॒वाव॑ रुन्धे[२१] मध्य॒त उप॑ दधाति मध्य॒त ए॒वास्मा॒ ऊर्जं॑ दधाति॒ तस्मा॒-(७)-न्मध्य॒त ऊ॒र्जा भु॑ञ्जते[२२] इय॑द्भवति प्र॒जाप॑तिना यज्ञमु॒खेन॒ सम्मि॑तम्[२३] मव॑ हन्त्य॒न्नमे॒वाक॑[२४] वैष्ण॒व्यर्चोप॑ दधाति॒ विष्णु॒र्वै य॒ज्ञो वै॑ष्ण॒वा व॒न॒स्पत॑यो य॒ज्ञ ए॒व य॒ज्ञं प्रति॑ ष्ठापयति[२५] ॥ (ए॒ष वै, प॒शु,- यं,- मं॑सर्प,- द्वे॑ष यत्, तस्मा॒त्, तस्मा॑त्, स॒प्तविꣳशतिश्च २७) ॥८॥

उखायुपधानम् ॥

ए॒षां वा ए॒तल्लो॒काना॒ं ज्योति॒ः सम्भृ॑तं॒ यदु॒खा यदु॒खामु॑प॒दधा॑त्ये॒भ्य ए॒व लो॒केभ्यो॒ ज्योति॒रव॑ रुन्धे[१] मध्य॒त उप॑ दधाति मध्य॒त ए॒वास्मै॒ ज्योति॑र्दधाति॒ तस्मा॑न्मध्य॒तो ज्योति॒रुपा॑ऽऽस्महे[२] सिक॑ताभिः पूरयत्ये॒तद्वा अ॒ग्नेर्वै॑श्वान॒रस्य॑ रू॒पꣳ रू॒पेणै॒व वै॑श्वान॒रमव॑ रुन्धे[३] यं का॒मये॑त॒ क्षोधु॑कः स्या॒दित्यू॒नां तस्योप॑ (१) दध्या॒त् क्षोधु॑क ए॒व भ॑वति॒ यं का॒मये॑ता॒नु॒पद॒स्यद॒न्नम॑द्या॒दिति॑ पू॒र्णां तस्योप॑ दध्या॒दनु॑पदस्य॒दे॒वान्नम॑त्ति[४] स॒हस्रं॒ वै प्र॒ति पुरु॑षः पशू॒नां य॑च्छति स॒हस्र॑म॒न्ये प॒शवो॒ मध्ये॑ पुरुषशी॒र्षमुप॑ दधाति स॒वीर्य॑त्वायो॒[५] खाया॒मपि॑ दधाति प्रति॒ष्ठामे॒वैन॑द्गमयति॒[६] व्यृ॑द्धं वा ए॒तत् प्रा॒णैर॑मे॒ध्यं यत् पु॑रुषशी॒र्षम॒मृतं॒ खलु॒ वै प्रा॒णा (२) अ॒मृत॒ꣳ हिर॑ण्यं प्रा॒णेषु॒ हिर॑ण्यश॒ल्कान् प्रत्य॑स्यति प्रति॒ष्ठामे॒वैन॑द्गमयि॒त्वा प्रा॒णैः स॒मर्ध॑यति[७] द॒ध्ना म॑धुमि॒श्रेण॑ पूरयति मध॒व्यो॑ऽसा॒नीति॑[८] शृ॒ता॒तङ्क्ये॑न मेध्य॒त्वाय॑[९] ग्रा॒म्यं वा ए॒तद॒न्नं यद्दध्या॑र॒ण्यं मधु॒ यद्द॒ध्ना म॑धुमि॒श्रेण॑ पू॒रय॑त्यु॒भय॒स्याव॑रुद्ध्यै[१०] प॒शु॒शी॒र्षाण्युप॑ दधाति प॒शवो॒ वै प॑शुशी॒र्षाणि॑ प॒शूने॒वाव॑ रुन्धे[११] यं का॒मये॑ताप॒शुः स्या॒दिति॑ (३) विषू॒चीना॑नि॒ तस्योप॑ दध्या॒द्विषू॑च ए॒वास्मा॑त् प॒शून् द॑धात्यप॒शुरे॒व भ॑वति॒ यं का॒मये॑त प॒शु॒मान्त्स्या॒दिति॑ स॒मीची॑नानि॒ तस्योप॑ दध्या॒त् स॒मीच॑ ए॒वास्मै॑ प॒शून् द॑धाति प॒शु॒माने॒व भ॑वति[१२] पु॒रस्ता॑त् प्र॒तीची॑न॒मश्व॒स्योप॑ दधाति प॒श्चात् प्रा॒चीन॑मृष॒भस्याप॑शवो॒ वा अ॒न्ये गो॑अ॒श्वेभ्य॑ः प॒शवो॑ गोअ॒श्वाने॒वास्मै॑ स॒मीचो॑ दधात्ये॒[१३] ताव॑न्तो॒ वै प॒शवो॑ (४) द्वि॒पाद॑श्च॒ चतु॑ष्पादश्च॒ तान् वा ए॒तद॒ग्नौ प्र द॑धाति॒ यत् प॑शुशी॒र्षाण्यु॑पदधा॒त्य॒मुमा॑र॒ण्यमनु॑ ते दिशा॒मीत्या॑ह ग्रा॒म्येभ्य॑ ए॒व प॒शुभ्य॑ आर॒ण्यान् प॒शूञ्छु॒चमनू॑त्सृ॒जति॒ तस्मा॑त् स॒माव॑त् प॒शू॒नां प्र॒जाय॑माना॒नामा॑र॒ण्याः प॒शवः॒ कनी॑याꣳसः शु॒चा ह्यृ॒ताः[१४] स॒र्पशी॒र्षमुप॑ दधाति॒ यैव स॒र्पे त्विषि॒स्तामे॒वाव॑ रुन्धे[१५] (५) यत् स॒मीची॑नं पशुशी॒र्षैरु॑प द॒ध्याद् ग्रा॒म्यान् प॒शून् दꣳशु॑का स्यु॒र्यद्वि॒षू॒चीन॑मार॒ण्यान् य॒जुरे॒व व॑देद॒व तां त्विषि॑ꣳ रुन्धे॒ या स॒र्पे न ग्रा॒म्यान् प॒शून् हि॒नस्ति॒ ना॑ऽऽर॒ण्या॑[१६] नथो॒ खल्व॑प॒धेय॑मे॒व यदु॑प॒दधा॑ति॒ तेन॒ तां त्विषि॒मव॑ रुन्धे॒ या स॒र्पे यद्यजु॒र्वद॑ति॒ तेन॑ शा॒न्तम्[१७] ॥ (उप॑, प्रा॒णा, इ॒ति॑, प॒शवो॑,ऽव॑ रुन्धे॒, च॒तु॑श्चत्वारि॑ꣳशच्च ४४) ॥९॥

अपस्यानां प्राणभृतामपानभृतां च प्रथमचितावुपधानम् ॥

प॒शुर्वा ए॒ष यद॒ग्निर्योनि॑ः खलु॒ वा ए॒षा प॒शोर्वि क्रि॑यते॒ यत् प्रा॒चीन॑मैष्टका॒द्यजुः॑ क्रि॒यते॒ रेतो॑ऽप॒स्या॑ अप॒स्या॑ उप॑ दधाति॒ योना॑वे॒व रेतो॑ दधाति[१] पञ्चोप॑ दधाति॒ पाङ्क्ता॑ः प॒शवः॑ प॒शूने॒वास्मै॒ प्र

जनयति[२] पञ्च दक्षिणतो वज्रो वा अपस्या वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाꣳस्यप हन्ति[३] पञ्च पश्चात् (१) प्राचीरुप दधाति पश्चाद्वै प्राचीनꣳ रेतो धीयते पश्चादेवास्मै प्राचीनꣳ रेतो दधाति[४] पञ्च पुरस्तात् प्रतीचीरुप दधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीनꣳ रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते[५] पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः पशूनेव प्रजातान्त्स्वमायतनमभि पर्यूहत[६] इयं वा अग्नेरतिदाहादबिभेत् सैता (२) अपस्या अपश्यत् ता उपाधत्त ततो वा इमां नात्यदहद्यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहायो[७]—वाच हेयमदुदित् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना एवं वेदेदिति[८] प्राणभृत उप दधाति रेतस्येव प्राणान् दधाति तस्माद्वदन् प्राणन् पश्यञ्छृण्वन् पशुर्जायते[९] ऽयं पुरो (३) भुव इति पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात् सुवरित्यु-त्तरतः श्रोत्रमेवैताभिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्टाद्वाचमेवैताभिर्दाधार[१०] दशदशोप दधाति सवी-र्यत्वाया[११]—क्ष्णयो-(४)-प दधाति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै[१२] याः प्राची-स्ताभिर्वसिष्ठ आर्ध्नोद्या दक्षिणा ताभिर्भरद्वाजो याः प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्ज-मदग्निर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा[१३] य एवमेतासामृद्धिं वेदर्ध्नोत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेद बन्धु-मान् भवति य आसामेवं क्लृप्तिं वेद कल्पते (५) ऽस्मै य आसामेवमायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति[१४] प्राणभृत उपधाय संयत उप दधाति प्राणानेवास्मिन् धित्वा संयद्भिः सं यच्छति तत् संयताꣳ संयत्त्वमथो प्राण एवापानं दधाति तस्मात् प्राणापानौ सं चरतो[१५] विषूचीरुप दधाति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ[१६] यद्वा अग्नेरसंयत-(६)-मसुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्यो ऽग्निर्यत् संयत उप दधाति समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाक[१७]—स्त्र्यविर्वयः कृतमयानामि-त्याह वयोभिरेवायानव रुन्धेऽयैर्वयाꣳसि[१८] सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मादयꣳ सर्वतः पवते[१९] ॥

(पश्चा,– देवताः, पुरो, ऽक्ष्णया, कल्पते, ऽसंयतं, पञ्चत्रिꣳशच्च ३५) ॥१०॥

अश्वमेधे अश्वशरीरे सूचीभी रेखाकरणम् ॥ (विश्वे देवाः) । अनुष्टुप्; ६ त्रिष्टुप् ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुक्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहा ककुत् सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[१] ॥
द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च षट्पदा ।
सछन्दा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[२] ॥
महानाम्नी रेवतयो विश्वा आशाः प्रभूवरीः । मेघ्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[३] ॥
रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[४] ॥
नारी-(१)-स्ते पत्नयो लोम वि चिन्वन्तु मनीषया ।
देवानां पत्नीर्दिशः सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा[५] ॥

(११।१–५) वा० य० २३,३३–३७; मै० ३,१२,३३–३७; काठ० [अश्वमेधः] १०,५–९ ।

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
इहेहैषां कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ (नाम्ना,- स्त्रिꣳशच्च ३०) ॥११॥

अश्वस्य त्वक्छेदनम् ॥ (विश्वे देवाः) । अनुष्टुप् ।

कस्त्वा छ्यति कस्त्वा वि शास्ति कस्ते गात्राणि शिम्यति । क उ ते शमिता कविः[१] ॥
ऋतवस्त ऋतुधा परुः शमितारो वि शासतु ।
संवत्सरस्य धायसा शिमीभिः शिम्यन्तु त्वा ॥
दैव्या अध्वर्यवस्त्वा छ्यन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिम्यन्तः ॥
अर्धमासाः परूꣳषि ते मासाश्छ्यन्तु शिम्यन्तः ।
अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं (१) सूदयन्तु ते[४] ॥
पृथिवी तेऽन्तरिक्षेण वायुश्छिद्रं भिषज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु साधुया ॥
शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु ते तनुवै भुवत् ॥
(विलिष्टं, त्रिꣳशच्च ३०) ॥१२॥

[विष्णुमुखा ३४२। अन्नपते २९२। यावती ३४७। वि १९८। पुरुषमात्रेणा-३३५।-ग्ने २७०। मम २५५। स्वग- ३७७। -मेषां २९४। पशु- ३३५।-गायत्री ८०। को ८०। (द्वादश ॥१२॥ ३१९५)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

चितीनां निरूपणम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] अग्निर्ऋषिः ।
आश्विनी-ऋतव्या- प्राणभृत्-अपस्या-वयस्याख्येष्टकोपधानविधानम् ॥

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूयति वा अस्य तदाश्विनीरुप दधात्यश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति[१] पञ्चोप दधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्यृ[२]तव्या उप दधात्यृतूनां क्लृप्त्यै[३] (१) पञ्चोप दधाति पञ्च वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान् कल्पयति[४] समानप्रभृतयो भवन्ति समानोदर्कास्तस्मात् समाना ऋतवः[५] एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्मादृतवो व्यावर्तन्ते[६] प्राणभृत उप दधात्यृतुष्वेव प्राणान् दधाति तस्मात् समानाः सन्त ऋतवो न जीर्यन्त्यथो प्र जनयत्येवैना[७]नेष वै वायुर्यत् प्राणो यदृतव्या उपधाय प्राणभृत (२) उपदधाति तस्मात् सर्वानृतूननु वायुरा वरीवर्ति[८] वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे[९] यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारꣳ[१०] सादयति तस्मात्

(११.६) ऋ० १०,१३१,२; वा० य० २३,३८; अथर्व० २०,१२५,२; मै० ३,११,३८; काठ० [अश्वमेधः] १०,१०।
(१२।१-६) वा० य० २३,३९-४४; काठ० [अश्वमेधः] १०,११-१६।

सर्वाँनृतून् वर्षति[१०] यत् प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनीरुपदधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरीर्ते[११] पशवो वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेऽप एवाभि समनसो[१२] (३) यं कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उप दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात् संज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति[१३] चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे कृष्णे[१४] (४) मूर्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात् पुरस्तान्मूर्धा[१५] पञ्च दक्षिणायाꣳ श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात् पश्चाद्वर्षीयान् पुरस्तात् प्रवणः पशुः[१६] बस्तो वय इति दक्षिणेऽꣳस उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽꣳसावेव प्रति दधाति[१७] व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उप दधाति सिꣳहो वय इत्युत्तरे पक्षयोरेव वीर्यं दधाति[१८] पुरुषो वय इति (५) मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामधिपतिः[१९] ॥

(क्लृप्त्यै, प्राणभृतः, समनसः, कृष्णे, इति, पञ्च च ५) ॥१॥

स्वयमातृण्णा-दिश्या-प्राणभृत्-बृहती-वालखिल्याद्यष्टकोपधानम् ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वयमातृण्णामुप दधातीन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै देवानामोजोभृतावोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै[२] स्वयमातृण्णामुप दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमातृण्णाऽन्तरिक्षमेवोप धत्ते[३] ऽश्वमुप (१) घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते[४] स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[५] देवानां वै सुवर्गं लोकं यतां दिशः समव्लीयन्त त एता दिश्या अपश्यन् ता उपादधत ताभिर्वै ते दिशोऽदृꣳहन् यद्दिश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै[६] दश प्राणभृतः पुरस्तादुप (२) दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणाः[७] ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात् प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा[८] दशोप दधाति दशाक्षरा विराड् विराट् छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्ताज्ज्योतिरुपाऽऽस्महे[९] छन्दाꣳसि पशुष्वाजिमयुस्तान् बृहत्युदजयत् तस्माद्बार्हताः (३) पशव उच्यन्ते[१०] मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात् प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति[११] षट्त्रिꣳशत् सं पद्यन्ते षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्दसाꣳ स्वाराज्यं परीयाय यस्यैता (४) उपधीयन्ते गच्छति स्वाराज्यꣳ[१२] सप्त वालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात् सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानाꣳ सवीर्यत्वाय[१३] मूर्धाऽसि राडिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति पश्चात् प्राणानेवास्मै समीचो दधाति[१४] ॥ (उपो,- प, बार्हता, एता,- अष्टात्रिꣳशच्च ३४) ॥२॥

---

(१) तै० सं० ४,३,६,१-१७; ४,३,७,१-४४ ।

अक्ष्णयास्तोमीयोपधानविधिः ॥

देवा वै यज्ञे ऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एता अक्ष्णयास्तोमीया अपश्यन् ता अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधत तदसुरा नान्ववायन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यदक्ष्णयास्तोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्या[1] शुस्त्रिवृदिति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै त्रिवृ-(१)-द्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति[2] व्योम सप्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमान्नꣳ सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते[3] धरुण एकविꣳश इति पश्चात् प्रतिष्ठा वा एकविꣳशः प्रतिष्ठित्यै[4] भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति[5] प्रतूर्तिरष्टादश इति पुरस्ता-(२)-दुप दधाति द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञमुखे वि यातयत्य[6] भिवर्तः सविꣳश इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽन्नꣳ सविꣳशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते[7] वर्चो द्वाविꣳश इति पश्चाद्यद्विꣳशतिर्द्वे तेन विराजौ यद् द्वे प्रतिष्ठा तेन विराजोरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति[8] तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यो (३) हस्तयोस्तपस्वितरो[9] योनिश्चतुर्विꣳश इति पुरस्तादुप दधाति चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति[10] गर्भाः पञ्चविꣳश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविꣳशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते[11] ओजस्त्रिणव इति पश्चादिमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति[12] सम्भरणस्त्रयोविꣳश इत्यु-(४)-त्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोः सम्भार्यतरः[13] क्रतुरेकत्रिꣳश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति[14] ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः[15] प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳश इति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै[16] नाकः षट्त्रिꣳश इत्युत्तरतः सुवर्गो वै (५) लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[17] ॥
(त्रिवृत्, पुरस्तात्, सव्य, इति, वै, पञ्च च ५) ॥३॥

अक्ष्णयास्तोमीया-सृष्टि-व्युष्ट्याख्योपधानविधिः ॥

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति[1] नृचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवाꣳसो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमत्ति जनित्रꣳ स्पृतꣳ सप्तदशः स्तोम इत्याहान्नं वै जनित्र-(१)-मन्नꣳ सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते[2] मित्रस्य भागोऽसीति पश्चात् प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविꣳशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविꣳशः प्रतिष्ठित्या[3] इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा

(३) तै० सं० ४,३,८,१-१८। (४) तै० सं० ४,३,९,१-१०; ४,३,८,२-१८।

इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदश (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति[४] वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखꣳ रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विꣳशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयत्या[५]दित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविꣳशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनाऽन्नमद्यते[६] ऽदित्यै भागो (३) ऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रतिष्ठित्यै[७] देवस्य सवितुर्भागो ऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता[८] धर्त्रश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धर्त्रो (४) यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति[९] यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्माद्दक्षिणावृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यत[१०] ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठित्यै[११] विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय तस्मादिमौ लोकौ समावद्वीर्यौ (५) यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवत्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोऽत्त्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात् प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओजस्व्येव भवत्याऽस्यौजस्वी जायते[१२] ऽर्को वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छस्त्रं यदेषा विधा (६) विधीयतेऽर्क एव तदर्क्यमनु वि धीयते[१३] ऽत्त्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा विधा विधीयते य उ चैनामेवं वेद[१४] सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे[१५] न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत ततो वा इदं (७) व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथो तम एवाप हते[१६] ॥ (वै जनित्रं, पञ्चदशो, ऽदित्यै भागो, वै धर्त्रः, समावद्वीर्यौ, विधा, ततो वा इदं, चतुर्दश च १४) ॥४॥

असपत्ना-विराट्-स्तोमभागाख्योपधानविधिः ।

अग्ने जातान् प्र णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुप दधाति जातानेव भ्रातृव्यान् प्र णुदते[१] सहसा जातानिति पश्चाज्जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते[२] चतुश्चत्वारिꣳशः स्तोम इति दक्षिणतो ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्चत्वारिꣳशो ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः[३] षोडशः स्तोम इत्युत्तरत ओजो वै षोडश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मा-(१)-दुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति[४] वज्रो वै चतुश्चत्वारिꣳशो वज्रः षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जाताꣳश्चैव जनिष्यमाणाꣳश्च भ्रातृव्यान् प्रणुद्य वज्रमनु प्र हरति स्तृत्यै[५] पुरीषवतीं मध्य उप दधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते[६] सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद[७] ता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यैता

(५।१-४) तै० सं० ४,३,१२,१-४ ।

※

उपधीयन्ते (२) नास्य सपत्नो भवति[8] पशुर्वा एष यदग्निर्विराज उत्तमायां चित्यामुप दधाति विराज-मेवोत्तमां पशुषु दधाति तस्मात् पशुमानुत्तमां वाचं वदति[9] दशंदशोप दधाति सवीर्यत्वायाक्ष्ण-योप दधाति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै[11] यानि वै छन्दांꣳसि सुवर्ग्याण्यासन् तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेनर्षयो (३) ऽश्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त तानि तपसाऽपश्यन् तेभ्य एता इष्टका निरमिमतेवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता उपादधत ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन् यदेता इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांꣳसि सुवर्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति[12] यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः स्तोमभागैरेवासृजत यत् (४) स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते[13] बृहस्पतिर्वा एतद्यज्ञस्य तेजः समभरद्यत् स्तोमभागा यत् स्तोमभागा उपदधाति सते-जसमेवाग्निं चिनुते बृहस्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत् स्तोमभागा यत् स्तोमभागा उपद-धाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै[14] सप्तसप्तोप दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै[15] ॥

(उत्तरतो धत्ते तस्मा,- दुपधीयन्त, ऋषयो, ऽसृजत यत्, त्रिचत्वारिꣳशच्च ४३) ॥५॥

स्तोमभागाख्योपधानविधानम् ॥

रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत प्रेतिरिति धर्ममन्वितिरिति दिवꣳसन्धिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधिरिति पृथि-वीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशिगिति वसून् प्रकेत इति रुद्रान्त्सुदीतिरित्यादित्यानोज इति पितॄꣳस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनाषाडिति पशून् रेवदित्योषधी[1]रभिजिदसि युक्तग्रावे-(१)-न्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभिजित्यै ताः[2] प्रजा अपप्राणा असृजत तास्वधिपतिरसी-त्येव प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानꣳ सꣳसर्प इति चक्षुर्वयोधा इति श्रोत्रं[3] ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वतीर्न मिथुनी अभवन् तासु त्रिवृदसीत्येव मिथुनमदधात्[4] ताः प्रजा मिथुनी (२) भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सꣳरोहोऽसि नीरोहोऽसीत्येव प्राजनयत्[5] ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्य-तिष्ठन् ता वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽसि वेषश्रि-रसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता एषु लोकेषु प्रति ष्ठापयति[6] सात्माऽन्तरिक्षꣳ (३) रोहति सप्राणोऽमुष्मिँल्लोके प्रति तिष्ठत्यव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद[7] ॥

(युक्तग्रावा, प्रजा मिथुन्य,-न्तरिक्षं, द्वाविꣳशच्च १२) ॥६॥

नाकसत्-चोडा-स्वयमातृण्णा-विकर्णीनामुपधानविधिः ॥

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तन्नाकसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसद उपदधाति नाकसद्भिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति[1] सुवर्गो वै लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति[2] यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसद उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते[3] पृष्ठानां वा एतत् तेजः संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसद (१) उपदधाति पृष्ठानामेव तेजोऽव रुन्धे[4] पञ्चचोडा उप

(६) तै० सं० ४,४,१,१—५।

दधात्यप्सरस एवैनमेता भूता अमुष्मिँल्लोक उप शेरेऽथो तनूपानीरेवैता यजमानस्य[५] यं द्विष्यात् तमुपदधद्ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्च्छेत्युँ—त्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति यथा जायामानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत् (२) पश्चात् प्राचीमुत्तमामुप दधाति तस्मात् पश्चात् प्राची पत्न्यन्वास्ते[८] स्वयमातृण्णां च विकर्णीं चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽऽयुर्विकर्णी प्राणं चैवाऽऽयुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात् प्राणश्चाऽऽयुश्च प्राणानामुत्तमौ[९] नान्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्याद्यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् पशूनां (३) च यजमानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात् तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेया[१०] स्वयमातृण्णामुप दधात्यसौ वै स्वयमातृण्णाऽमूमेवोप धत्ते[११] ऽश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते[१२] स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[१३] एषा वै (४) देवानां विक्रान्तिर्यद्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमते[१४] उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरतउपचारोऽग्नि[१५]—र्वायुमती भवति समिद्ध्यै[१६] ॥

(नाकसद्,- स्तत्, पशूना,- मेषा वै, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥७॥

छन्द आख्योपधानविधिः ॥

छन्दाꣳस्युप दधाति पशवो वै छन्दाꣳसि पशूनेवाव रुन्धे छन्दाꣳसि वै देवानां वामं पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एताꣳ ह वै यज्ञसेनश्चैत्रियायणश्चितिं विदां चकार तया वै स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव रुन्धे[१] गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै गायत्री तेज एव (१) मुखतो धत्ते[२] मूर्धन्वतीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनꣳ समानानां करोति[३] त्रिष्टुभ उप दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो धत्ते[४] जगतीरुप दधाति जागता वै पशवः पशूनेवाव रुन्धे[५] ऽनुष्टुभ उप दधाति प्राणा वा अनुष्टुप् प्राणानामुत्सृष्ट्यै[६] बृहतीरुष्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तीरिति विषुरूपाणि छन्दाꣳस्युप दधाति विषुरूपा वै पशवः पशव- (२) -श्छन्दाꣳसि विषुरूपानेव पशूनव रुन्धे[७] विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेदा—तिच्छन्दसमुप दधात्यतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दाꣳसि सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसमुपदधाति वर्ष्मैवैनꣳ समानानां करोति[९] द्विपदा उप दधाति द्विपाद्यजमानः (३) प्रतिष्ठित्यै[१०] ॥

(तेज एव, पशवः पशवो, यजमान, एकं च १) ॥८॥

सयुक्-मण्डल-विश्वज्योतिः संज्ञकेष्टकोपधानम् ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत् सयुजो नोपदध्याद् देवता अस्याग्निं वृञ्जीरन् यत् सयुज उपदधात्यात्मनैवैनꣳ सयुजं चिनुते नाग्निना व्यृध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्नावभिः सन्तत एवमेवैताभिरग्निः सन्ततो[१] ऽग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् ता अमूः कृत्तिका अभवन् यस्यैता उपधी-

यन्ति सुवर्गमेव (१) लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति[२] मण्डलेष्टका उप दधातीमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव प्र विशति नाऽऽर्तिमार्च्छत्यग्निं चिक्यानो[३] विश्वज्योतिष उप दधातीमानेवैताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता यजमानस्य दाधर्त्येता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एवा-(२)-न्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति[४] ॥ (सुवर्गमेव, ता एव, चत्वारि च ४) ॥९॥

वृष्टिसनि-संयानी-आदित्या-घृता-यशोदाख्योपधानविधिः ॥

वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे[१] यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारꣳ सादयति तस्मात् सर्वानृतून् वर्षति[२] पुरोवातसनिरसीत्याहैतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे[३] संयानीभिर्वै देवा इमाँल्लोकान्त्समयुस्तत् संयानीनाꣳ संयानित्वं यत् संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु नावा संयात्येव-(१)-मेवैताभिर्यजमान इमाँल्लोकान्त्सं याति[४] प्लवो वा एषोऽग्नेर्यत् संयानीर्यत् संयानीरुपदधाति प्लवमेवैतमग्नय उप दधात्यु[५]त यस्यैतासूपहितास्वापोऽग्निꣳ हरन्त्यहृत एवास्याग्नि[६]रादित्येष्टका उप दधात्यादित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोत्यादित्या (२) एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसावेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवानाꣳ रोचत एवमेवैष मनुष्याणाꣳ रोचते[७] घृतेष्टका उप दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्य-(३)-थो तेजसा ऽनुपरिहारꣳ सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधाति[८] प्रजापतिरग्निमचिनुत स यशसा व्यार्ध्यत स एता यशोदा अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स यश आत्मन्नधत्त यद्यशोदा उपदधाति यश एव ताभिर्यजमान आत्मन् धत्ते[१०] पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति[११] ॥ (एवं, प्राप्नोत्यादित्या, अर्धयत्ये,– कान्नपञ्चाशच्च ४९) ॥१०॥

भूयस्कृत्-अग्निरूपा-द्रविणोदा-आयुष्या-अग्निहृदया-ऋतव्याख्येष्टकोपधानम् ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् कनीयाꣳसो देवा आसन् भूयाꣳसोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका अपश्यन् ता उपादधत भूयस्कृदसीत्येव भूयाꣳसोऽभवन् वनस्पतिभिरोषधीभिर्वरिवस्कृदसीतीमामजयन् प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्नूर्ध्वाऽसीत्यमूमजयन्नन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदेत्यन्तरिक्षमजयन् ततो देवा अभवन् (१) पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोकान् जयति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्य[१]प्सुषदसि श्येनसदसीत्याहैतद्वा अग्ने रूपꣳ रूपेणैवाग्निमव रुन्धे[२] पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहेमानेवैताभिर्लोकान् द्रविणावतः कुरुत[३] आयुष्या उप दधात्यायुरेवा-(२)-स्मिन् दधात्य[४]ग्ने यत् ते परꣳ हृन्नामेत्याहैतद्वा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोपाऽऽप्नोति[५] तावेहि सꣳरभावहा इत्याह व्येवैनेन परि धत्ते[६] पाञ्चजन्येष्वप्येध्यग्न इत्याहैष वा अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्तस्मादेवमाह[७]र्तव्या उप (३) दधात्येतद्वा ऋतूनां प्रियं धाम यदृतव्या

(११) तै० सं० ४,४,७,१–२९ ।

ऋतूनामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामोपाऽऽप्नोति ॥
(अभव,- न्नेवो,- पु, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥११॥

अश्वमेधविधिः ॥

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तत् पराऽपतत् तदश्वोऽभवद्यदश्वयत् तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुरेष वै प्रजापतिꣳ सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व एव भवति[1] सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजꣳ सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्त्सर्वं पाप्मानं (१) तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद[2] उत्तरं वै तत् प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तस्मादश्वस्योत्तरतोऽव द्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषां पशूनां[3] वैतसः कटो भवत्यप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्व एवैनं योनौ प्रति ष्ठापयति[4] चतुष्टोमः स्तोमो भवति सरड्ढ वा अश्वस्य सक्थ्याऽवृहत् (२) तद्देवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यदधुर्यच्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय[5] ॥
(सर्वं पाप्मानं,- मवृहद्, द्वादश च १२) ॥१२॥

[उत्सन्नयज्ञ २५५। इन्द्राग्नी २३४। देवा २५५। अग्ने-३६४।- रश्मे २४३। रश्मि-१६२।-नाकसद्भिः-२२२।-इच्छन्दाꣳसि १५१। सर्वाभ्यो १०४। वृष्टिमती-१९९।-देवासुराः १७६। प्रजापते- ११२। (-द्वादश ॥१२॥ २४७७)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

इष्टकात्रयाभिधानम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] अग्निर्ऋषिः ।

इन्द्रतनु-यज्ञतनु-नक्षत्राख्येष्टकोपधानम् ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स तनुवमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यदिन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन् धत्तेऽथो सेन्द्रमेवाग्निꣳ सतनुं चिनुते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो (१) भवति[1] यज्ञो देवेभ्योऽपाक्रामत् तमवरुधं नाशक्नुवन् त एता यज्ञतनूरपश्यन् ता उपादधत ताभिर्वै ते यज्ञमवारुन्धत यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभिर्यजमानोऽव रुन्धे[2] त्रयस्त्रिꣳशतमुप दधाति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवता देवता एवाव रुन्धे ऽथो सात्मानमेवाग्निꣳ सतनुं चिनुते[3] सात्माऽमुष्मिँल्लोके (२) भवति य एवं वेद[4] ज्योतिष्मतीरुप दधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति ताभिरेवैनꣳ समिन्ध उभयोरस्मै लोकयोर्ज्योतिर्भवति[5] नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतीꣳषि तान्येवाव रुन्धे[6] सुकृतां वा एतानि ज्योतीꣳषि यन्नक्षत्राणि तान्येवाऽऽप्नोत्यथो अनूकाशमेवैतानि (३) ज्योतीꣳषि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[7]

यत् सꣳस्पृष्टा उपदध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादसꣳस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुप दधाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात् प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्या वर्तन्ते ॥ (भ्रातृव्यो, लोक, एवैताभ्ये,-कच-त्वारिꣳशच्च ४१) ॥१॥

ऋतव्य-वैश्वदेवाख्येष्टकोपधानं, प्रोक्षणविधिश्च ॥

ऋतव्या उप दधात्यृतूनां क्लृप्त्यै द्वन्द्वमुप दधाति तस्माद् द्वन्द्वमृतवोऽधृतेव वा एषा यन्म-ध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वन्द्वमन्यासु चितीषूप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्तः-श्लेषणं वा एताश्चितीनां यदृतव्या यदृतव्या उपदधाति चितीनां विधृत्या अवकामनूप दधात्येषा वा अग्नेर्योनिः सयोनि-(१)-मेवाग्निं चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽददित् स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना एवं वेददिति संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रति-तिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते षड् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्ये-ता वा (२) अधिपत्नीनामेष्टका यस्यैता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां भवति यं द्विष्यात् तमुपदधद् ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमाच्छर्त्य-ङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासीत् तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् तद्धिरण्यमभवद्यद्धिरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भेषजमेवास्मै करोत्य-(३)-थो रूपेणैवैनꣳ समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वित्याह धेनूरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुघा अमुत्रामुष्मिँल्लोक उप तिष्ठन्ते ॥ (सयोनि,- मेता वै, करोत्ये,- काञ्चत्वारिꣳशच्च ३९) ॥२॥

शतरुद्रीयहोमविधिः ॥

रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनꣳ शमयति नाऽऽर्तिमाच्छर्त्यध्वर्युर्न यजमानो यद् ग्राम्याणां पशूनां (१) पयसा जुहुयाद् ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽर्पयेद्यदारण्यानामारण्यान् जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्याना-नथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षी-रेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाऽऽहुत्यैव जुहोति न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्या-नाङ्गि-रसः सुवर्गं लोकं यन्तो (२) ऽजायां घर्मं प्रासिञ्चन्त्सा शोचन्ती पर्णं पराऽजिहीत सोऽर्कोऽभवत् तदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनित्वायो-दङ् तिष्ठन् जुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक् स्वायामेव

(१) तै० सं० ४,४,११,१-१३।

दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते[५] त्रेधाविभक्तं जुहोति त्रयं इमे लोका इमानेव लोकान्त्समावद्वीर्यान् करोती[६]—यत्यग्रे जुहोत्य-(३)-थेयत्यथेयंति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति[७] तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सं पद्यन्ते षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनꣳ शमयति[८] यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणꣳ रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वाऽह दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनꣳ शमयति[९] (४) एता वै देवताः सुवर्ग्या या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति[१०] यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्तिमार्च्छति[११] ॥

(पशूनां, यन्तो, जुहोति, शमयति, त्रिꣳशच्च ३०) ॥३॥

परिषेचन-विकर्षणविधानम् ॥

अश्मन्नूर्जमिति परि षिञ्चति मार्जयत्येवैनमथो तर्पयत्येव स एनं तृप्तोऽक्षुध्यन्नशोचन्नमुष्मिँल्लोक उप तिष्ठते[१] तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद[२] तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सꣳरराणा इत्याहान्नं वा ऊर्गन्नं मरुतोऽन्नमेवाव रुन्धे[३] ऽश्मꣳस्ते क्षुदमुं ते शु-(१)-गृच्छतु यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च शुचा चार्पयति[४] त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति त्रिवृद्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचꣳ शमयति[५] त्रिः पुनः पर्येति षट् सं पद्यन्ते षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवास्य शुचꣳ शमयत्य[६]—पां वा एतत् पुष्पं यद्वेतसोऽपाꣳ (२) शरोऽवका वेतसशाखया चावकाभिश्च वि कर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचꣳ शमयति[७] यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तꣳ शुचा प्रदहो मण्डूकेन वि कर्षत्येष वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयत्य[८]—ष्टाभिर्वि कर्षत्य-(३)-ष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचꣳ शमयति[९] पावकवती-भिरन्नं वै पावकोऽन्नेनैवास्य शुचꣳ शमयति[१०] मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं कार्ष्णी उपानहावुप मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते[११] ऽन्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुपमुञ्च-तेऽन्यां नान्त-(४)-रेव मृत्योर्धत्तेऽवान्नाद्यꣳ रुन्धे[१२] नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य हि वसीयाꣳसमुपचरन्त्य[१३]—न्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति[१४] पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भवेत्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे[१५] द्वाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्या अपस्यवतीभ्याꣳ शान्त्यै[१७] ॥ (शु,- र्वेतसोऽपा,- मष्टाभिर्वि कर्षति, नान्त,- रेकान्नपञ्चाशच्च ४९) ॥४॥

व्याघारण-वैश्वकर्मणाहुतिविधानम् ॥

नृषदे वडिति व्याघारयति पङ्क्त्याऽऽहुत्या यज्ञमुखमारभते[१] ऽक्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरान्ति प्रतिष्ठित्यै[२] यद्वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्रक्षाꣳसि

(४।१-४; १३-१५) तै० सं० ४,६,१,१-२,१२ । (५।१-१०) तै० सं० ४,६,१,१३-२२ ।

यज्ञꣳ हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट् करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति[3] हुतादो वा अन्ये देवा (१) अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदुभयान् प्रीणाति ये देवा देवानामिति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुतादश्चैव देवानहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति दध्नैव हुतादः प्रीणाति मधुषाऽहुतादो ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्दध्यारण्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावरुद्ध्यै[4] ग्रमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यो (२) वै ग्रमुष्टिः सयोनित्वाय[5] द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै[6] अनुपरिचारमवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाति[7] वि वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्ऋध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्चः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन् धत्ते इन्द्रो वृत्रमहन् तं वृत्रो (३) हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नयेऽनीकवत आहुतिमपश्यत् तामजुहोत् तस्याग्निरनीकवान्त्स्वेन भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत[8] यदग्नयेऽनीकवत आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्त्स्वेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते[10] यं कामयेत चिरं पाप्मनो (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयाच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात् ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै[11] ॥

(दुवाः, प्राजापत्यो, वृत्र,– श्चिरं पाप्मनं,– श्चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥५॥

समिदाधान-अग्निनयन-होतुरप्रतिरथजपविधानम् ॥

उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृगेव तत् तिस्र आ दधाति त्रिवृद्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मै भागधेयं करोत्यौ[2]दुम्बरीर्भवन्त्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्युदु[3]दु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणै-(१)-रेवैनमुद्यच्छते[4] ऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनꣳ समर्धयति[5] पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह दिशो ह्येषोऽनु प्रच्यवते[6] ऽपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्याह रक्षसामपहत्यै[7] रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः (२) पशूनेवाव रुन्धे[8] षड्भिर्हरति षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनꣳ हरति[9] द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षसामपहत्यै[10] सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याह प्रसूत्यै[11] ततः पावका आशिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे[12] देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा एतदप्रतिरथमपश्यन् तेन वै ते प्रत्य-(३)-सुरानजयन् तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन यजमानो भ्रातृव्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभि जयति[13] दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड् विराजेमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठत्यै[14]सदिव वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवा

(६) तै० सं० ४,६,२,१-१५ ।

ऽऽग्नीध्रमाग्नीध्रे (४) ऽश्मानं नि दधाति सत्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै[१६] विमान एष दिवो मध्य
आस्त इत्याह व्येवैतया मिमीते[१७] मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धे[१८]
चतसृभिरा पुच्छादेति चत्वारि छन्दाꣳसि छन्दोभिरेवे[१९]न्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्तते[२०]
वाजानाꣳ सत्पतिं पति-(५)-मित्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे[२१] सुम्नहूर्यज्ञो देवाꣳ आ च वक्ष-
दित्याह प्रजा वै पशवः सुम्नं प्रजामेव पशूनात्मन् धत्ते[२२] यक्षदग्निर्देवो देवाꣳ आ च वक्षदित्याह
स्वगाकृत्यै[२३] वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीदित्याहासौ वा आदित्य उद्यन्नुद्ग्राभ एष (६) नि-
म्रोचन् निग्राभो ब्रह्मणैवाऽऽत्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं नि गृह्णाति[२४] ॥
(प्राणैः, पोषो, प्रत्या,- ग्नीध्रे, पतिं,- मेष, दश च १०) ॥६॥

चित्यारोहणं तत्राग्निनिक्षेपादि च ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकमेवैतयोपावर्तते[१] क्रमध्वमग्निना नाकमित्याहेमा-
नेवैतया लोकान् क्रमते[२] पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोकान्त्समारोहति[३] सुव-
र्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेत्य[४]ग्ने प्रेहि (१) प्रथमो देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया
देवमनुष्येषु चक्षुर्दधाति[५] पञ्चभिरधि क्रामति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति[६]
नक्तोषासेति पुरोऽनुवाक्यामन्वाह प्रत्यै[७] अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै[८] त-
स्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव (२) रुन्धे[९] दध्नः पूर्णामौदुम्बरीꣳ स्वयमातृण्णायां
जुहोत्यूर्ग्वै दध्यूर्गुदुम्बरोऽसौ स्वयमातृण्णाऽमुष्यामेवोर्जं दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवाम[१०]
स्तिसृभिः सादयति त्रिवृद्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति[११] प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदु-
म्बरीमा दधात्येषा वै सूर्मी कर्णकावत्येतया ह स्म (३) वै देवा असुराणाꣳ शततर्हाꣳस्तृꣳहन्ति यदेतया
समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या अछम्बट्कारं[१२] विधेम ते
परमे जन्मन्नग्न इति वैकङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे[१३] ताꣳ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति
शमीमयीꣳ शान्त्यै[१४] अग्निर्वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे ताꣳ (४) सवितुर्वरेण्यस्य
चित्रामित्याहैष वा अग्नेर्दोह[१५]स्तमस्य कण्व एव श्रायसोऽवेत् तेन ह स्मैनꣳ स दुहे[१६] यदेतया
समिधमादधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे[१७] सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह सप्तैवास्य साप्तानि
प्रीणाति[१८] पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापते-(५)-राप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि
प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानाꣳ सृष्ट्यै[१९] अग्निर्देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु प्राविशज्जुह्वन्मनसा
दिशो ध्यायेद् दिग्भ्य एवैनमव रुन्धे[२०] दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्टात् तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं
च समीची दधाति[२१] द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः

(७) तै० सं० ४,६,५,१-११।

❋

साक्षा-(६)-देव वैश्वानरमव रुन्धे[22] यत् प्रयाजानूयाजान् कुर्याद्विकस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै[23] राष्ट्रं वै वैश्वानरो विण्मरुतो वैश्वानरꣳ हुत्वा मारुतान् जुहोति राष्ट्र एव विशमनु बध्नात्यु[24]च्चैर्वैश्वानरस्याऽऽश्रावयत्युपाꣳशु मारुतान् जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विशमति वदति[25] मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविश-(७)-मव रुन्धे[26] सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव रुन्धे[27] गणेन गणमनुद्रुत्य जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति[28] ॥ (इध्म,- वं, स्म, तो, प्रजापतेः, साक्षा,- न्मनुष्यविश,- मेकविꣳशतिश्च २१)॥७॥

वसोर्धाराविधानम् ॥

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वा एषा हूयते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिँल्लोके पिन्वमानोप तिष्ठत[1] आज्येन जुहोति तेजो वा आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽव रुन्धे[2]ऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे[3] यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि (१) छिन्द्यामिति विग्राहं तस्य जुहुयात् प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि च्छिनत्ति[4] यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यꣳ सं तनुयामिति संततां तस्य जुहुयात् प्राणानेवास्यान्नाद्यꣳ सं तनोति[5] द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नमव रुन्धे[6]ऽन्नं च मेऽक्षुच्च म इत्याहैतद्वा (२) अन्नस्य रूपꣳ रूपेणैवान्नमव रुन्धे[7]ऽग्निश्च म आपश्च म इत्याहैषा वा अन्नस्य योनिः सयोन्येवान्नमव रुन्धे[8]ऽर्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इंद्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्टाद् दधाति[9] यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो (३) वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य रूपꣳ रूपेणैव यज्ञमव रुन्धे[10]ऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्या[11] अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपꣳ रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[12] ऋक् च मे साम च म इत्याहै-(४)-तद्वै छन्दसाꣳ रूपꣳ रूपेणैव छन्दाꣳस्यव रुन्धे[13] गर्भाश्च मे वत्साश्च म इत्याहैतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैव पशूनव रुन्धे[14] कल्पान् जुहोत्यक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै[15] युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वायो[16]त्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्यै[17] एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं वा एका च तिस्रश्च (५) मनुष्यछन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रुन्धे[18] आ त्रयस्त्रिꣳशतो जुहोति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवता देवता एवाव रुन्ध आऽष्टाचत्वारिꣳशतो जुहोत्यष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे[19] वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति[20] ॥

(वि, वै, यज्ञ, आह, चै,- कामपञ्चाशच्च ४९) ॥८॥

---

(८) तै० सं० ४,७,१-११।

वाजप्रसवीयहोमविधानम् ॥

अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागधेयमिच्छमानस्तं देवा अब्रुवन्नुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सो ऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहवन्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं जुह्वति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धयत्यथो अभिषेक एवास्य स चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ता-(१-)ऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्ध्यै औदुम्बरेण स्रुवेण जुहोत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जैवास्मा ऊर्जमन्नमव रुन्धे ऽग्निर्वै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावे-दवरुद्ध१ ह्यस्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्ष यद्धावेदन्नाद्याद्धावेदुपावर्तेता-न्नाद्यमेवाभ्यु-(२)-पावर्तते नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुहोत्यह्नैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रियाऽहरहोरात्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं दुहाते राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे षड्भि-र्जुहोति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रेणैव दिशो (३) ऽभि जयत्य-ग्निचित१ ह वा अमुष्मिँल्लोके वातोऽभि पवते वातना-मानि जुहोत्यभ्येवैनममुष्मिँल्लोके वातः पवते त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूप१ रूपेणैव वातमव रुन्धे ऽञ्जलिना जुहोति न ह्येतेषामन्यथा (४) ऽऽहुतिरवकल्पते ॥ (सप्ता,- भि, दिशो, ऽन्यथा, द्वे च २) ॥९॥

अग्नियोगपुनश्चितिविधानम् ॥

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते यत्राकूताय मनुष्यरथ एष खलु वै देवरथो यदग्नि-रग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैन१ स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति यत् सर्वाभिः पञ्च-भिर्युञ्ज्याद्युक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रतिष्ठिताः स्तोमा अप्रतिष्ठितान्यु-क्थानि तिसृभिः प्रातःसवनेऽभि मृशति त्रिवृ-(१)-द्वा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽनसि युक्त आधीयत एवमेव तत् प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः प्रत्युक्थानि यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे द्वाभ्या-मभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमंततो ऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या एकधाऽप्रस्तुतं भवत्यथा-(२)-भि मृशत्युपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यथो संतत्यै प्र वा एषोऽस्माँल्लोकाच्च्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक आहुतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति वै सा ता१ स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परा भवति यज्ञं यजमानो यत् पुनश्चितिं चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति (३) न यज्ञः पराभवति न यजमानो ऽष्टा-वुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन यद् द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते नपात्को वैनामैषोऽग्निर्यत् पुनश्चितिर्य एवं विद्वान् पुनश्चितिं चिनुत आ

(९) तै० सं० ४,७,१२,१-११ । (१०) तै० सं० ४,७,१३,१—१३ ।

तृतीयात् पुरुषादन्नमत्ति[१०] यथा वै पुनराधेयं एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न-(४)-र्ध्नोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा नर्ध्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत् पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्यै[११] अथो खल्वाहुर्न चेतव्येति रुद्रो वा एष यदग्निर्यथा व्याघ्रꣳ सुप्तं बोधयति तादृगेव त[१२]द्थो खल्वाहुश्चेतव्येति यथा वसीयाꣳसं भागधेयेन बोधयति तादृगेव त[१३]न्मनुरग्निमचिनुत (५) तेन नाऽऽर्ध्नोत् स एतां पुनश्चितिमपश्यत् तामचिनुत तया वै स आर्ध्नोत् पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्यै[१४] ॥

(त्रिवृ,- दथ, तिष्ठन्ति, ना,- चिनुत, सप्तदश च १७) ॥१०॥

काम्यचितिविधानम् ॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै छन्दाꣳसि पशुमानेव भवति[१] श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति[२] कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वानमुष्मिँल्लोके स्यामिति शीर्षण्वानेवामुष्मिँल्लोके भवत्यलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति[३] प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् प्रै (१)-व भ्रातृव्यान् नुदत उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान् भ्रातृव्यान् नुदेय प्रति जनिष्यमाणानिति प्रैव जातान् भ्रातृव्यान् नुदते प्रति जनिष्यमाणान्[४] रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति[५] द्रोणचितं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव रुन्धे[६] समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति[७] (२) परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्येव भवति[८] श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक ऋध्नुयामिति पितृलोक एवर्ध्नोति[९] विश्वामित्रजमदग्नी वासिष्ठेनास्पर्धेताꣳ स एता जमदग्निर्विहव्या अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स वासिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहव्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते[१०] होतुर्धिष्णिय उप दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व एवास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे[११] द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे[१२] ऽष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषूप दधात्यष्टाशफाः पशवः पशूनेवाव रुन्धे[१३] षण्मार्जालीये षड् वा ऋतव ऋतवः खलु वै देवाः पितर ऋतूनेव देवान् पितॄन् प्रीणाति[१४] ॥ (प्र, भवति, वा, अष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥११॥

अश्वमेधीयस्तोत्रगतऋक्स्तोमसामविधानम् ॥

पवस्व वाजसातय इत्यनुष्टुक् प्रतिपद्भवति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत् तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठꣳस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात् सर्वाꣳश्चतुरः पदः प्रतिदधत् पलायते[१] परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुक् परमश्चतुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां परमोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयत्ये[२]कविꣳशमहर्भवति (१) यस्मिन्नश्व आलभ्यते द्वादश मासाः पञ्चर्त-

वस्त्रयं इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादृध्नोति[3] शक्करयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वा एते पशव आ लभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवाऽऽरण्या यच्छक्करयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय[4] पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति रश्मिना वा अश्वो (२) यत ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोर्यत् पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवत्यश्वस्य यत्यै धृत्यै[5] संकृत्यच्छावाकसामं भवत्युत्सन्नयज्ञो वा एष यदश्वमेधः कस्तद्वेदेत्याहुर्यदि सर्वो वा क्रियते न वा सर्व इति यत् संकृत्यच्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय पर्याप्त्या अनन्तरायाय[6] सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति (३) सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति[7] ॥

(भवत्य,- श्वो, भवति, दश च १०) ॥१२॥

[देवासुरा १९१। ऋतव्यां १८९। रुद्रो २३०। ऽश्मं-२३९।-न्नृषद् २४०। उत् ३१०। प्राचीं ३७१। वसो-२९९।-रश्मिः २०२। सुवर्गाय २६७। छन्दश्चितं १९८। पर्वस्व १६०। (द्वादश ॥१२॥ २९०६)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

वायव्यपश्वाद्यानां निरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥] अग्निर्ऋषिः ।

दीक्षणीयेष्टिस्विष्टविष्का ॥

यदेकेन सꣳस्थापयति यज्ञस्य संतत्या अविच्छेदाय[1] ऐन्द्राः पशवो ये मुष्करा यदैन्द्राः सन्तोऽग्निभ्य आ लभ्यन्ते देवताभ्यः समदं दधात्याग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कुर्याद्यदाग्नेयीस्तेनाऽऽग्नेया यत् त्रिष्टुभस्तेनैन्द्राः समृद्ध्यै न देवताभ्यः समदं दधाति[2] वायवे नियुत्वते तूपरमा लभते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लभ्यते तस्माद्यद्रियङ् वायु-(१)-र्वाति तद्रियङ्ङग्निर्दहति स्वमेव तत् तेजोऽन्वेति[3] यन्न नियुत्वते स्यादुन्माद्येद्यजमानो नियुत्वते भवति यजमानस्यानुन्मादाय[4] वायुमती श्वेतवती याज्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्वाय[5] हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याघारमा घारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय[6] सर्वाणि वा एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते यच्छ्मश्रुणस्तत् (२) पुरुषाणाꣳ रूपं यत् तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन् तद्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानां[7] वायुर्वै पशूनां प्रियं धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि संजानानाः पशव उप तिष्ठन्ते[8] वायव्यः कार्या३ः प्राजापत्या३ इत्याहुर्यद्वायव्यं कुर्यात् प्रजापतेरियाद्यत् प्राजापत्यं कुर्याद्वायो-(३)-रियाद्यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्नैति यत् प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेर्नैति यद् द्वादशकपालस्तेन वैश्वानरान्नैत्या[9] आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभते[10] ऽग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं

निर्वपति देवता (४) एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे[११] पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मिँ-ल्लोक आर्ध्नुवन् चरुणाऽस्मिन् यः कामयेतामुष्मिँल्लोक ऋध्नुयामिति स पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिन्नेव लोक ऋध्नोति[१२] यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यत् त्रिकपालस्तेन वैष्णवः समृद्ध्यै[१३] यः कामयेता-स्मिँल्लोक ऋध्नुयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुलास्तस्मा-(५)-च्चरुः कार्योऽस्मिन्नेव लोक ऋध्नोत्या[१४]-दित्यो भवती यं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अस्यामेवाधि यज्ञं तनुते[१५] यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं द्वादशक-पालं पुरस्तान्निर्वपेत् संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्त्वा (६) काल आगते विजायत एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काल आगतेऽग्निं चिनुते नाऽऽर्तिमार्च्छत्ये[१६]-षा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वै-श्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे[१७] त्रीण्येतानि हवीꣳषि भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानाꣳ रोहाय[१८] ॥ (वायु,- तं,- द्वायो,- दैवता,- स्तस्मा,- द्वाप्त्वा, ऽष्टाविꣳशश्च ३८) ॥१॥

चयनविधिः, तत्फलं च ॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्राविशत् ताभ्यः पुनः संभवितुं नाशक्नोत् सोऽब्रवीदृध्नवदित् स यो मेतः पुनः संचिनवदिति तं देवाः समचिन्वन् ततो वै त आर्ध्नुवन् यत् समचिन्वन् तच्चि-त्यस्य चित्यत्वं[१] य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋध्नोत्येव[२] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुरग्निवा-(१)-न-सानीति वा अग्निश्चीयतेऽग्निवानेव भवति[३] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्देवा मा वेदन्निति वा अग्नि-श्चीयते विदुरेनं देवाः कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गृह्यसानीति वा अग्निश्चीयते गृह्येव भवति[५] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः पशुमानसानीति वा अग्नि-(२)-श्चीयते पशुमानेव भवति[६] कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुः सप्त मा पुरुषा उप जीवानिति वा अग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम एतावन्त एवैनममुष्मिँल्लोक उप जीवन्ति[७] प्रजापतिरग्निमचिकीषत तं पृथिव्यब्रवीन्न मय्यग्निं चेष्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽतिदह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान् भविष्यसीति सोऽब्रवीत् तथा वा अहं करिष्यामि यथा त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपाधत्तानतिदाहाय[८] यत् प्रत्यग्निं चिन्वीत तदभि मृशेत् प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदे-(४)-तीमामेवेष्टकां कृत्वोप धत्ते-ऽनतिदाहाय[९] प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतमुख्यमपश्यत् तꣳ संवत्सरमबिभस्ततो वै स प्राजायत तस्मात् संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते[१०] तं वसवोऽब्रुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् तं त्रीण्यहान्यबिभरुस्तेन (५) त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्मात् त्र्यहं भार्यः प्रैव जायते तान् रुद्रा अब्रुवन् प्र यूयमजनिढ्वं वयं प्र जायामहा इति तꣳ रुद्रेभ्यः प्रायच्छन् तꣳ षडहान्यबिभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्मात् षडहं

भार्यैः प्रैव जायते तानादित्या अब्रुवन् प्र यूयमजनिढ्वं वयं (६) प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन् तं द्वादशाहान्यबिभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिꣳशतं च तस्माद् द्वादशाहं भार्यैः प्रैव जायते[11] तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोखाꣳ सहस्रतमीं[12] य एवमुख्यꣳ साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशूनाप्नोति[13] ॥ (अग्निना,- नमि,- धैविष्ये, सीद, तेन,- वयं, चत्वारिꣳशच्च ४०) ॥२॥

उखाहोमः, पुरुषशीर्षोपधानं, वामभृदुपधानं च ॥

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा वा एषैतर्हि यातयाम्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुरग्ने युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमाꣳ इत्युखायां जुहोति तेनैवैनां पुनः प्र युङ्क्ते तेनायातयाम्नी[1] यो वा अग्निं योग आगते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेष्वग्ने (१) युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहूतमाꣳ इत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनैवैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु[2] ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङग्निश्चेतव्या३ उत्ताना३ इति वयसां वा एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यन्न्यञ्चं चिनुयात् पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यदुत्तानं न पतितुꣳ शक्नुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात् प्राचीनमुत्तानं (२) पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुत य ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति[3] सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन् प्रति दधाति[4] द्विर्जुहोति द्वे हि चक्षुषी[5] समान्या जुहोति समानꣳ हि चक्षुः समृद्ध्यै[6] देवासुराः संयत्ता आसन् ते वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभृताऽवृञ्जत तद्वामभृतो वामभृत्त्वं यद्वामभृत-(३)-मुपदधाति वाममेव तया वसु यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते[7] हिरण्यमूर्ध्नी भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं ज्योतिषैवास्य ज्योतिर्वामं वृङ्क्ते द्वियजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै[8] ॥ (अग्ने, उत्तानं, वामभृतं, चतुर्विꣳशतिश्च २४) ॥३॥

रेतःसिग्घोमः, चित्यभिमर्शश्च ॥ ७ आतिजगती शक्करी वा; १२ त्रिष्टुप् ।

आपो वरुणस्य पत्नय आसन् ता अग्निरभ्यध्यायत् ताः समभवत् तस्य रेतः पराऽपतत् तदियमभवद्यद् द्वितीयं पराऽपतत् तदसावभवदियं वै विराडसौ स्वराड् यद्विराजावुपदधातीमे एवोप धत्ते[1] यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्यां प्रति तिष्ठति तत् प्र जायते ता ओषधयो (१) वीरुधो भवन्ति ता अग्निरत्ति[2] य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति[3] यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तरेताः स्यात् प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्यादुत्तमायामन्याꣳ रेत एवास्य सिक्तमाभ्यामुभयतः परि गृह्णाति[4] संवत्सरं न क-(२)-श्चन प्रत्यवरोहेन्न हीमे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोर्व्रतं[5] यो वा अपशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽपशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति[6] ॥

(३।१-२) तै० सं० ४,२,९,१६-१७ ।

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहाऽऽगमन् वीतिहोत्रा ऋतावृधः ।
समुद्रस्य वयुनस्य पत्मन् जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यꣳ हविः[७] ॥

—रिति स्वयमातृण्णामुपधाय जुहोति (३) एतद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवाग्निं चिनुते[८] सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद[९] सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत् सुवर्ग्योऽग्नि[१०]—श्चितिमुपधायाभि मृशे[११]—

—च्चित्तिमाचित्तिं चिनवद्वि विद्वान् पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् ।
राये च नः स्वपत्याय (४) देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्येति[१२] ॥

यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राञ्चमेनं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति[१३] ॥
(ओषधयः, वं, जुहोति, स्वपत्याय,- द्वादश च १८) ॥४॥

हिरण्येष्टका-स्वयमातृण्णोपधानम् ॥

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः[१] प्रजापती[२] रुद्रो[३] वरुणो[४]ऽग्निर्दिशां पतिः स नः पशून् पातु सोऽस्मान् पातु तस्मै नमः[५] एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो नमस्करोति[६] ब्रह्मवादिनो (१) वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान् पशून् प्र दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं तत उच्छिꣳषतीति यद्धिरण्येष्टका उपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति नैनान् हिनस्ति[७] प्राणो वै प्रथमा स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीयाऽपानस्तृतीयाऽनु प्राण्यात् प्रथमाꣳ स्वयमातृण्णामुपधाय प्राणेनैव प्राणꣳ समर्धयति व्यन्याद् (२) द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानꣳ समर्धयत्यपान्यात् तृतीयामुपधायापानेनैवापानꣳ समर्धयत्यथो प्राणैरेवैनꣳ समिन्धे[८] भूर्भुवः सुवरिति स्वयमातृण्णा उप दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत यदेताभिर्व्याहृतीभिः स्वयमातृण्णा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु (३) लोकेष्वधि प्र जायते[९] प्राणाय[१०] व्यानाया[११]—पानाय[१२] वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद[१३]—ग्निना वै देवाः सुवर्गं लोकमजिगाꣳसन् तेन पतितुं नाशक्नुवन् त एताश्चतस्रः स्वयमातृण्णा अपश्यन् ता दिक्षूपादधत तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रः स्वयमातृण्णा दिक्षूपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव तदग्निना यजमानः (४) सुवर्गं लोकमेति[१४] ॥
(ब्रह्मवादिनो, व्यन्या,- देषु, यजमान,- स्त्रीणि च ३) ॥५॥

(४।७) वा० य० १७,७८; मै० २,१०,६८; काठ० ३९,२४; (४।१२) ऋ० ४,२,११; काठ० ४०,१८ ।
(५।१३) तया देवतया...सीद । वा० य० १२,५३; मै० २,७,१३९; काठ० १६,१३१ ।

अह्नां रूपा-लोकंपृणोपधानम् ॥

अग्न आ याहि वीतय इत्याहाह्वतैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हुत्वैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽग्निः समिध्यत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्निन्द्रियं दधात्यग्नेः स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैनं मेतानि वा अह्नां रूपाण्य-(१)-न्वहमेवैनं चिनुतेऽवाह्नां रूपाणि रुन्धे ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयाम्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायातयामानोऽनुचरवती भवत्यजामित्वायानुष्टुभाऽनु चरत्यात्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप् तस्मात् प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता अस्य सूददोहस (२) इत्याह तस्मात् परुषिपरुषि रसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्न्यन्नमेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव रुन्धे जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिव इत्याहेमानेवास्मै लोकान् ज्योतिष्मतः करोति यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति तया (३) देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीदेत्याहैषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ॥ (रूपाणि, सूददोहस,- तया, षोडश च १६) ॥६॥

एकयूपादिविधिः ॥ १० अनुष्टुप्।

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निर्वज्र एकादशिनी यदग्नावेकादशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैनं सुवर्गाल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात् स्वरुभिः पशून् व्यर्धयेदेकयूपं मिनोति नेनं वज्रेण सुवर्गाल्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः पशून् व्यर्धयति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामत्यैन्द्रिय-(१)-र्चा ऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्यान्नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्य तिस्रः शरव्याः प्रतीची तिरश्च्यनूची ताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ताभ्य एव नमस्करोत्यथो ताभ्य एवाऽऽत्मानं निष्क्रीणीते यत् ते रुद्र पुरो (२) धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि यत् ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत् ते रुद्र पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदावत्सरेण नमस्करोमि यत् ते रुद्रोत्तराद्धनुस्त-(३)-द्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुवत्सरेण नमस्करोमि यत् ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि रुद्रो वा एष यदग्निः स यथा व्याघ्रः क्रुद्धस्तिष्ठत्येवं वा एष एतर्हि संचितमेतैरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं शमयति ॥

येऽग्नयः (४) पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु। तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव ॥

(६।१) तै० सं० १,५,८ १-२,७-८; ४,३,१३,१। (६।५-९) तै० सं० ४,२,४,१२-१४। (७।१०) वा० य० १८,६७; काठ० २२,३०।

*

आपं त्वाऽग्ने मनसा[11] ऽऽपं त्वाऽग्ने तपसा[12] ऽऽपं त्वाऽग्ने दीक्षया[13] ऽऽपं त्वाऽग्न उपसद्भि[14]—रापं त्वाऽग्ने सुत्यया[15] ऽऽपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभि[16]—रापं त्वाऽग्नेऽवभृथेना[17]—पं त्वाऽग्ने वशया[18] ऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारेणे[19]—त्याहै-(५)-षा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैनमाप्नोति[20] ॥

(ऐन्द्रिया, गुरु, उत्तरादुन्नुहत,- दशर्च, आहा,- द्वौ च ८) ॥७॥

उपस्थानम्, आत्मेष्टकोपधानं च ॥

गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राणमेवास्मिन् दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षावोज एवास्मिन् दधात्यृतुस्थायज्ञायज्ञियेन पुच्छमृतुष्वेव प्रति तिष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठानि तेज एवास्मिन् दधाति[1] प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराङैत् तं वारवन्तीयेनावारयत तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्व॰ श्यैतेन श्येती अकुरुत तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वं (१) यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वारयत एवैन॰ श्यैतेन श्येती कुरुते[2] प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युप तिष्ठते प्रेमाणमेवास्य गच्छति[3] प्राच्या त्वा दिशा सादयामि गायत्रेण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः शीर्ष्णाऽग्नेः शिर उप दधामि[4] दक्षिणया त्वा दिशा सादयामि त्रैष्टुभेन छन्दसेन्द्रेण देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधामि[5] प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि (२) जागतेन छन्दसा सवित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छमुप दधाम्यु[6]—दीच्या त्वा दिशा सादयाम्यानुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधाम्यू[7]—र्ध्वया त्वा दिशा सादयामि पाङ्क्तेन छन्दसा बृहस्पतिना देवतयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधामि[8] योऽग्ना अपात्मानमग्निं चिनुतेऽपात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सात्मानं चिनुते (३) सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा अग्नेरात्मा सात्मानमेवाग्निं चिनुते[9] सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद[10] ॥ (श्यैतत्व॰, प्रतीच्या त्वा दिशा सादयामि, यः सात्मानं चिनुते, द्वाविं॰शतिश्च २२) ॥८॥

आज्याहुतिविधानं प्रोक्षणं च ॥

अग्ने उदधे या त इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्मा[1]—ग्ने दुध्र[2] गह्य[3] किंशिल[4] वन्य या त इषुर्युवा नाम तया नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्म[5] पञ्च वा एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव नाम प्रथमो दुध्रो (१) द्वितीयो गह्यस्तृतीयः किंशिलश्चतुर्थो वन्यः पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च प्र दहेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽर्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो[6] वाङ्म आसन् नसोः प्राणोऽक्ष्योश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाहुवोर्बलमूरुवोरोजोऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनू-(२)-स्तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिं॰सी[7]—रप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति वाङ्म आसन् नसोः प्राण इत्याह प्राणानेवाऽऽत्मन् धत्ते[8] यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु

(९।७-८) वा० य० २,६३ (द्वि० पा०); अथर्व० १९,६०,१-२; ६१,१ ।

यो रुद्रो विश्वा भुवनाऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वा[१]हुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हविर्भागा (३) अन्ये शतरुद्रीयꣳ हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्भागधेयेनैवैनꣳ शमयति तस्य त्वै शतरुद्रीयꣳ हुतमित्याहुर्यस्यैतदग्नौ क्रियत इति[१०] वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्तु[११] पितरस्त्वा यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वा[१२]दित्यास्त्वा विश्वैर्देवैः पश्चात् पान्तु[१३] द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतः पातु[१४] (४) देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्टाच्च पान्तु[१५] न वा एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमतः प्राचीनं प्रोक्षति यत् संचितमाज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः[१६] ॥ (दुग्ध,- स्तनू,- हविर्भागाः, पातु, द्वात्रिꣳशच्च ३२) ॥९॥

सर्पाहुतिः महाहोमः, अग्नेर्विमोकहोमश्च ॥ १५ त्रिष्टुप् ।

समीची नामासि प्राची दिक् तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्यो[१]जस्विनी नामासि दक्षिणा दिक् तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः[२] प्राची नामासि प्रतीची दिक् तस्यास्ते (१) सोमोऽधिपतिः स्वजो[३]ऽवस्थावा नामास्युदीची दिक् तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चराजि[४]रधिपत्नी नामासि बृहती दिक् तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो[५] वशिनी नामासीयं दिक् तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च (२) नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्ये[६]ता वै देवता अग्निं चितꣳ रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽर्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानो[७] हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो[८] निलिम्पा नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषवः सगरो[९] वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः पश्चाद् गृहाः स्वप्नो व इषवो गह्वरो[१०]ऽवस्थावानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद् गृहा आपो व इषवः समुद्रो[११]ऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि गृहा वर्षं व इषवोऽवस्वान्[१२] क्रव्या नाम स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहा (४) अन्नं व इषवोऽनिमिषो वातनाम तेभ्यो वो नमस्ते नो मृडयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि[१३] हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान् प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान् प्रीणात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अहुताद इत्य-(५)-नुपरिक्रामं जुहोत्यपरिवर्गमेवैनान् प्रीणाती[१४]

—मꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये ।
उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्व समुद्रियꣳ सदनमा विशस्व ॥[१५]

यो वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽविमुच्यमानः क्षुध्यन् पराभवत्येवमस्याग्निः

(१०।१-१४) तै० सं० ४,४,९,१-६ । (१०।१५) वा० य० १७,८७ ।

परा भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लूक्षो (६) भवतीमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णाꣳ स्रुचं जुहोत्येष वा अग्नेर्विमोको विमुच्यैवास्मा अन्नमपि दधाति[१६] तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधायꣳ ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी तमेव तत् प्रीणाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति[१७] (७) ॥ (ते, च, नाम, गुहा, इति, लूक्षो, भवति) ॥१०॥

अश्वमेधशेषभूतपशूनां प्रथमः सङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

इन्द्राय राज्ञे सूकरो[१] वरुणाय राज्ञे कृष्णो[२] यमाय राज्ञ ऋश्य[३] ऋषभाय राज्ञे गवयः शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कटः[६] क्षिप्रश्येनस्य वर्तिका नीलङ्गोः क्रिमिः[८] सोमस्य राज्ञः कुलुङ्गः सिन्धोः शिꣳशुमारो[१०] हिमवतो हस्ती[११] ॥ (इन्द्रायाष्टाविꣳशतिः २८) ॥११॥

द्वितीयः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

मयुः प्राजापत्य ऊलो हलीक्ष्णो वृषदꣳशस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्येता पुरुषवाक् सरस्वते शुकः श्येतः पुरुषवागारण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः ॥ (मयुस्त्रयोविꣳशतिः २३) ॥१२॥

तृतीयः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

अपां नप्त्रे जषो[१] नाक्रो मकरः कुलीकयस्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो[३] भगाय कुषीतक आती वाहसो दर्विदा ते वायव्या[५] दिग्भ्यश्चक्रवाकः ॥ (अपामेकान्नविꣳशतिः १९) ॥१३॥

चतुर्थः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

बलायाजगर[१] आखुः सृजया शयण्डकस्ते मैत्रा[२] मृत्यवेऽसितो[३] मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै वाहसः ॥ (बलायाष्टादश १८) ॥१४॥

पञ्चमः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे[१] गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनामेण्यह्ने[३] कृष्णो रात्रियै[४] पिकः क्ष्विङ्का नीलशीर्ष्णी तेऽर्यम्णे[५] धातुः कत्कटः ॥ (पुरुषमृगोऽष्टादश १८) ॥१५॥

षष्ठः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

सौरी बलाका श्यों मयूरः श्येनस्ते गन्धर्वाणां[२] वसूनां कपिञ्जलो[३] रुद्राणां तित्तिरी[४] रोहित् कुण्डृणाची गोलत्तिका ता अप्सरसामरण्याय सृमरः ॥ (सौर्यष्टादश १८) ॥१६॥

---

(११) वा० य० २४,३०; मै० ३,१४,११; काठ० [अश्वमेधः] ७,१। (१२) वा० य० २४,३१-३३; मै० ३,१४, १२-१४; काठ० [अश्वमेधः] ७,२। (१३) वा० य० २४,३२,३४-३५; मै० ३,१४,१३,१५-१६; काठ० [अश्वमेधः] ७,३। (१४) वा० य० २४,३१-३३,३७-३८; मै० ३,१४,१२-१४,१८-१९; काठ० [अश्वमेधः] ७,४। (१५) वा० य० २४,३५-३६,३९; मै० ३,१४,१६-१७,२०; काठ० [अश्वमेधः] ७,५। (१६) वा० य० २४,३३,३६-३९; मै० ३, १४,१४,१७-२०; काठ० [अश्वमेधः] ७,६।

सप्तमः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

पृषतो वैश्वदेवः[1] पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽनुमत्या[2] अन्यवापोऽर्धमासानां[3] मासां कश्यपः[4] क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते सिनीवाल्यै[5] बृहस्पतये शित्पुटः[6] ॥ (पृषतोऽष्टादश १८) ॥१७॥

अष्टमः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

शका भौमी[1] पान्त्रः कशो मान्थीलवस्ते पितृणां[2] मृतूनां जहका[3] संवत्सराय लोपा[4] कपोत उलूकः शशस्ते नैर्ऋताः[5] कृकवाकुः सावित्रः[6] ॥ (शकाऽष्टादश १८) ॥१८॥

नवमः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

रुरू रौद्रः[1] कृकलासः शकुनिः पिप्पका ते शरव्यायै[2] हरिणो मारुतो[3] ब्रह्मणे शार्ग[4] स्तरक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजनानां[5] मग्नये धूङ्क्ष्णा[6] ॥ (रुरुर्विंशतिः २०) ॥१९॥

दशमः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

अलज आन्तरिक्ष[1] उद्रो मद्गुः प्लवस्तेऽपां[2] मदित्यै हंससाचि[3] रिन्द्राण्यै कीर्शा[4] गृध्रः शितिकक्षी वार्ध्राणसस्ते दिव्या[5] द्यावापृथिव्या श्वावित्[6] ॥ (अलजोऽष्टादश १८) ॥२०॥

एकादशः पशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः)।

सुपर्णः पार्जन्यो[1] हंसो वृको वृषदंशस्त ऐन्द्रा[2] अपामुद्रो[3]ऽर्यम्णे लोपाशः[4] सिंहो नकुलो व्याघ्रस्ते महेन्द्राय[5] कामाय परस्वान्[6] ॥ (सुपर्णोऽष्टादश १८) ॥२१॥

अश्वमेधशेष प्रथमो ग्राम्यपशुसङ्घः ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः[1] सारस्वती मेषी[2] बभ्रुः सौम्यः[3] पौष्णः श्यामः[4] शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः[5] शिल्पो वैश्वदेव[6] ऐन्द्रोऽरुणो[7] मारुतः कल्माष[8] ऐन्द्राग्नः संहितो[9]ऽधोरामः सावित्रो[10] वारुणः पेत्वः[11] ॥ (आग्नेयो द्वाविंशतिः २२) ॥२२॥

द्वितीयो ग्राम्यपशुसङ्घः ॥

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या[1] आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ[2] त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ[3] शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ[4] धात्रे पृषोदरः[5] सौर्यो बलक्षः पेत्वः[6] ॥ (अश्वः षोडश १६) ॥२३॥

तृतीयो ग्राम्यपशुसङ्घः ॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वा[1] नधोरामौ सावित्रौ[2] पौष्णौ रजतनाभी[3] वैश्वदेवौ पिशङ्गौ

---

(१७) वा० य० २४,३२,३७-४०; मै० ३,१४,१३,१८-२०; काठ० [अश्वमेधः] ७,७। (१८) वा० य० २४,३३, ३५-३६,३८; मै० ३,१४,१४-१५,१९; काठ० [अश्वमेधः] ७,८। (१९) वा० य० २४,३१,३३,३६,३९-४०; मै० ३, १४,१२,१४,१७,२०-२१; काठ० [अश्वमेधः] ७,९। (२०) वा० य० २४,३३-३५,३७,३९; मै० ३,१४,१४-१६,१८, २०; काठ० [अश्वमेधः] ७,१०। (२१) वा० य० २४,३१-३७,४०; मै० ३,१४,१३-१५,१७-१८,२१। काठ० [अश्वमेधः] ७,११। (२२) वा० य० २९,५८; काठ० [अश्वमेधः] ८,१। (२३) वा० य० २४,१; मै० ३,१३,६, काठ० [अश्वमेधः] ८,२। (२४) वा० य० २९,५९; काठ० [अश्वमेधः] ८,३।

तूपरौ[4] मारुतः कल्माषः[5] आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी[7] वारुणः कृष्ण एकशितिपात् पेत्वः[8] ॥ (अग्नये द्वाविंशतिः २२) ॥२४॥

[यत् ३३८। प्रजापति– ३४०।– यँज्ञुवा १७४।ऽऽपो २१८। विश्वकर्मा २०३।ऽग्ने १६६। सुवर्गाय २५८। गायत्रेणा– १७२।-ग्ने २३२। समीची-३५०।-न्द्राय २८। मधु-२३।-रूपां १९। बलाय १८। पुरुषमृगः १८। सौरी १८। पृषतः १८। शका १८। रुरु-२०।-रलुजः १८। सुपर्ण १८। आग्नेयो २२।ऽश्वो १६।ऽग्नये २२। (चतुर्विंशतिः ॥२४॥ २७२७)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

उपानुवाक्याभिधानम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥] अग्निर्ऋषिः ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणम्॥ १–३,९–१० त्रिष्टुप्; ४ जगती; ५–८ अनुष्टुप्; ११–१३ गायत्री ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः ।
अग्निं या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः शꣳ स्योना भवन्तु ॥
यासाꣳ राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शꣳ स्योना भवन्तु ॥
यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति ।
याः पृथिवीं पयसोन्दन्ति (१) शुक्रास्ता न आपः शꣳ स्योना भवन्तु ॥
शिवेन मा चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तनुवोप स्पृशत त्वचं मे ।
सर्वाꣳ अग्नीꣳरप्सुषदो हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो नि धत्त ॥
यदुदः संप्रयतीरहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः ॥
यत् प्रेषिता वरुणेन ताः शीभꣳ समवल्गत (२) ।
तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु स्थन ॥
अपकामꣳ स्यन्दमाना अवीवरत वो हिकम् ।
इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद्वार्णाम वो हितम् ॥
एको देवो अप्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते[8] ॥
आपो भद्रा घृतमिदाप आसुरग्नीषोमौ बिभ्रत्याप इत् ताः ।
तीव्रो रसो मधुपृचा-(३)-मरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गन् ॥

(१।१) अथर्व० १,३३,१; मै० २,१३,१ । (१।२) ...ता आपो देवीरिह मामवन्तु । ऋ० ७,४९,३; अथर्व० १,३३, २,४; मै० २,१३,४ । (१।३) अथर्व० १,३३,३; मै० २,१३,५ । (१।४) शिवेन मा चक्षुषा०...। अथर्व० १,३३,४ (पूर्वार्धः); मधुश्चुतः (घृतश्चुतः) शुचयो०...। ऋ० ७,४९,३; अथर्व० १,३३,४ (उत्तरार्धः); मै० २,१३,६ । (१।५-९) अथर्व० ३,१३,१-५ । मै० २,१३,७-१०,१२; काठ० ३९,२-१३; ३५,१४ ।

आदित् पश्याम्युत वा शृणोम्या मा घोषो गच्छति वाङ्न आसाम् ।
मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः[१०] ॥
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे[११] ॥
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः[१२] (४) ॥
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः[१३] ॥
दिवि श्रयस्वान्तरिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा ॥
(इन्दन्ति, समवल्गत, मधुपृचां, मातरो, द्वाविंशतिश्च २२) ॥१॥

कुम्भेष्टका-चरूपधानम् ॥

अपां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाव राजसूयं यदेते ग्रहाः सवो ऽग्निर्वरुणसवो राजसूयमग्निसवश्चित्यस्ता-भ्यामेव सूयतेऽथो उभावेव लोकावभि जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचित्[१] आपो भव-न्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृव्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परा ऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यमृतं (१) वा आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमभि षिञ्चन्ति[२] नाऽऽर्तिमार्च्छति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद[३] अन्नं वा आपः पशव आपोऽन्नं पशवोऽन्नादः पशुमान् भवति यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद[४] द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संव-त्सरेणैवास्मा (२) अन्नमव रुन्धे[५] पात्राणि भवन्ति पात्रे वा अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ द्वादशात् पुरुषादन्नमत्त्यथो पात्रान्न छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद[६] कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते यस्यैता उपधीयन्ते य उ (३) चैना एवं वेद[७] शुग्वा अग्निः सोऽध्वर्युं यजमानं प्रजाः शुचाऽर्पयति यदुप उपदधाति शुचमेवास्य शमयति नाऽऽर्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः शाम्यन्ति प्रजा यत्रैता उपधीयन्ते[८] ऽपां वा एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप उपदधाति दिव्याभिरेवैनाः सꣳसृजति वर्षुकः पर्ज-न्यो (४) भवति[९] यो वा एतासामायतनं क्लृप्तिं वेदाऽऽयतनवान् भवति कल्पते ऽस्मा अनुसीतमुप दधात्येतद्वा आसामायतनमेषा क्लृप्तिर्[१०] य एवं वेदाऽऽयतनवान् भवति कल्पतेऽस्मै[११] द्वन्द्वमन्या उप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या[१२] अन्नं वा इष्टका एतत् खलु वै साक्षादन्नं यदेष चरुर्यदेतं चरुमुपदधाति साक्षा-(५)-देवास्मा अन्नमव रुन्धे[१३] मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा अन्नं दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते[१४] बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव रुन्धे[१५] ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति यस्यैष उपधीयते य उ चैनमेवं वेद[१६] ॥ (अमृतं,- अस्मा, उ, पर्जन्यः, साक्षात्, सप्तचत्वारिंशच्च ४७) ॥२॥

(१।१०) अथर्व० ३,१३,६; मै० २,१३,११; काठ० ३९,९-१३; ३५,१५ । (१।११-१३) तै० सं० ४,१,५,२-४ । (१।१४) मै० २,१३,१४ ।

भूतेष्टकोपधानाभिषेकादि ॥

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्युर्जायते यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत एवैनमव यजते तस्मादग्निचित् सर्वमायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टास्तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणुते[1] सूयते वा एष योऽग्निं चिनुते देवसुवामेतानि हवीꣳषि भवन्त्येतावन्तो वै देवानाꣳ सवास्त एवा-(१)-स्मै सवान् प्र यच्छन्ति त एनꣳ सुवन्ते[2] सवोऽग्निर्वरुणसवो राजसूयं ब्रह्मसवश्चित्यो[3] देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभि षिञ्चत्य[4]न्नस्यान्नस्याभि षिञ्चत्यन्न-स्यान्नस्यावरुद्ध्यै[5] पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभि षिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यते शीर्षतोऽभि षिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत[6] आ मुखादन्ववस्रावयति (२) मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधात्य[7]ग्नेस्त्वा साम्रा-ज्येनाभि षिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेः सवस्तेनैवैनमभि षिञ्चति बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभि षिञ्चामी-त्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि षिञ्चतीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभि षिञ्चामीत्याहेन्द्रियमे-वास्मिन्नुपरिष्टाद्दधात्ये[8]त-(३)-द्वै राजसूयस्य रूपं य एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लोकावभि जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचित[9] इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत् तद्देवाः सौत्रामण्या समभरन्त्सूयते वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यꣳ संभृत्याऽऽत्मन् धत्ते[10] ॥ (एवा,- न्ववस्रावयत्ये,- त,- दृष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥३॥

क्षेत्रमापनपूर्वाङ्गहोमः ॥

सजूरब्दोऽयावभिः[1] सजूरुषा अरुणीभिः[2] सजूः सूर्य एतशेन[3] सजोषावश्विना दꣳसोभिः[4] सजूरग्निर्वैश्वानर इडाभिर्घृतेन स्वाहा[5] संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा उषा अरुणीः सूर्य एतश इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः पशव इडा पशवो घृतꣳ संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्सरे-णैवास्मै पशून् प्र जनयति[6] दर्भस्तम्बे जुहोति य-(१)-द्वा अस्या अमृतं यद्वीर्यं तद्दर्भास्तस्मिन् जुहोति प्रैव जायते ऽन्नादो भवति यस्यैवं जुह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्भागास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरे-वाग्नेः पुरस्तात् प्रति दधात्य[7]नन्धो भवति य एवं वेदा[8]ऽऽपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् स प्रजा-पतिः पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायत् सः (२) प्रतिष्ठां नाविन्दत स एतदपां कुलायमपश्यत् तस्मिन्नग्नि-मचिनुत तदियमभवत् ततो वै स प्रत्यतिष्ठ[9]द्यां पुरस्तादुपादधात् तच्छिरोऽभवत् सा प्राची दिग्यां दक्षिणत उपादधात् स दक्षिणः पक्षोऽभवत् सा दक्षिणा दिग्यां पश्चादुपादधात् तत् पुच्छमभवत् सा प्रतीची दिग्यामुत्तरत उपादधात् (३) स उत्तरः पक्षोऽभवत् सोदीची दिग्यामुपरिष्टादुपादधात् तत् पृष्ठमभवत् सोर्ध्वा दि[10]गियं वा अग्निः पञ्चेष्टकस्तस्माद्यदस्यां खनन्त्यभीष्टकां तृन्दन्त्यभि शर्कराꣳ सर्वा वा इयं वयोभ्यो नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वयाꣳसि नक्तं नाध्यासते[11] य एवं विद्वानग्निं

(३।४-८) वा० य० १०,३; अथर्व० १९,५१,१; मै० ३,११,६१,६३; काठ० ३८,४५। (४।१-५) वा० य० ११, ७४; मै० २,१२,८; काठ० ११,६,१७।

चिनुते प्रत्येव (४) तिष्ठत्यभि दिशो जयत्य्[१२]ग्नेयो वै ब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्वर्धुक्ꣳ स्वामेव तद्दिशमन्वेत्य्[१३]पां वा अग्निः कुलायं तस्मादापोऽग्निꣳ हारुकाः स्वामेव तद्योनिं प्र विशन्ति[१४]॥ (यत्, स, उपादधा,- देव, द्वात्रिꣳशच्च ३२) ॥४॥

अभिजिद्यागाङ्गचयनम् ॥

संवत्सरमुख्यं भृत्वा द्वितीये संवत्सर आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्रमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं[१] तृतीये संवत्सरेऽभिजिता यजेत[२] यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार गायत्रीं छन्दो[३] यदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यंदिनꣳ सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१) छन्दो यद् द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत् तृतीये संवत्सरेऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै[४] यत् संवत्सरमुख्यं बिभर्तीममेव (२) तेन लोकꣳ स्पृणोति यद् द्वितीये संवत्सरेऽग्निं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन स्पृणोति यत् तृतीये संवत्सरे यजतेऽमुमेव तेन लोकꣳ स्पृणोत्य्[५]तं वै परं आट्णारः कक्षीवाꣳ औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सहस्रꣳ सहस्रं पुत्रानविन्दन्त[६] प्रथते प्रजया पशुभिस्तां मात्रामाप्नोति यां तेऽगच्छन् य एवं (३) विद्वानेतमग्निं चिनुते[७] ॥ (त्रिष्टुभं,- मेवै,- वं, चत्वारि च ४) ॥५॥

पूर्वोक्तविधिप्रशंसा ॥

प्रजापतिरग्निमचिनुत स क्षुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत् तं देवा बिभ्यतो नोपाऽऽयन् ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपाऽऽयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै छन्दाꣳसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं कार्ष्णी उपानहावुप मुञ्चते छन्दोभिरेवाऽऽत्मानं छादयित्वाऽग्निमुप चरत्यात्मनोऽहिꣳसायै[१] देवनिधिर्वा एष नि धीयते यदग्नि-(१)-रन्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दन्ति न वा प्रति प्र जानात्युखामा क्रामत्यात्मानमेवाधिपां कुरुते गुप्त्यो[२] अथो खल्वाहुर्नाऽऽक्रम्येति नैर्ऋत्युखा यदाक्रामेन्निर्ऋत्या आत्मानमपि दध्यात् तस्मान्नाऽऽक्रम्यां पुरुषशीर्षमुप दधाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपायेति तादृगेव तत्[३] (२) प्रजापतिर्वा अथर्वाऽग्निरेव दध्यङ्ङाथर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्येतꣳ ह वाव तदृषिरभ्यनूवाचेन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमेवाग्निं चिनुते[४] सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद[५] शरीरं वा एतदग्नेर्यच्चित्यं आत्मा वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव सꣳस्कृत्या-(३)-भ्यारोहति[६] शरीरं वा एतद्यजमानः सꣳ स्कुरुते यदग्निं चिनुते यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव सꣳस्कृत्याऽऽत्मनाऽभ्यारोहति तस्मात् तस्य नाव द्यन्ति जीवन्नेव देवानप्येति[७] वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं वा अग्निर्वैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत् पुरीषमग्निमेव

वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः (४) प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव रुन्धे ॥
(अग्नि,- स्तत्. सुऽस्कृत्या,- ग्ने,- दश च १०) ॥६॥

दीक्षाकालविकल्पाः ॥

अग्नेवै दीक्षया देवा विराजमाप्नुवन्तिस्रो रात्रीर्दीक्षितः स्यात् त्रिपदा विराड् विराजमाप्नोति षड्रात्रीर्दीक्षितः स्यात् षड् वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति दश रात्रीर्दीक्षितः स्याद्दशाक्षरा विराड् विराजमाप्नोति द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति त्रयोदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् त्रयोदश (१) मासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति सप्तदश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः पञ्चर्तवः स संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति चतुर्विंशतिꣳ रात्रीर्दीक्षितः स्याच्चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति त्रिꣳशतꣳ रात्रीर्दीक्षितः स्यात् (२) त्रिꣳशदक्षरा विराड् विराजमाप्नोति मासं दीक्षितः स्याद्यो मासः स संवत्सरः संवत्सरो विराड् विराजमाप्नोति चतुरो मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वसवोऽबिभरुस्ते पृथिवीमाऽजयन् गायत्रीं छन्दोऽष्टौ रुद्रास्तेऽन्तरिक्षमाऽजयन् त्रिष्टुभं छन्दो द्वादशाऽऽदित्यास्ते दिवमाऽजयन् जगतीं छन्दस्ततो वै ते (३) व्यावृतमगच्छञ्छ्रैष्ठ्यं देवानां[२] तस्माद् द्वादश मासो भृत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निश्चित्यस्तस्याहोरात्राणीष्टका आप्तेष्टकमेनं चिनुतेऽथो व्यावृतमेव गच्छति श्रैष्ठ्यꣳ समानानाम्[३] ॥ (त्रयोदश, स्यात्, ते, ऽष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥७॥

अन्वारोहणाद्यभिधानम् ॥

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तं यन्नान्वारोहेत् सुवर्गाल्लोकाद्यजमानो हीयेत पृथिवीमाऽक्रमिषं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्षमाऽक्रमिषं प्रजा मा मा हासीद्दिवमाऽक्रमिषꣳ सुवरगन्मेत्याहैष वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवैनमन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[१] यत् पक्षसंमितां मिनुयात् (१) कनीयाꣳसं यज्ञक्रतुमुपेयात् पापीयस्यस्याऽऽत्मनः प्रजा स्याद्वेदिसंमितां मिनोति ज्यायाꣳसमेव यज्ञक्रतुमुपैति नास्याऽऽत्मनः पापीयसी प्रजा भवति[२] साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसंमितो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जयति द्विषाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान-(२)-स्त्रिषाहस्रो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति[३] जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदघ्नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रिष्टुभैवान्तरिक्षमभ्यारोहति ग्रीवदघ्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो जगत्यैवामुं लोकमभ्यारोहति[४] नाग्निं चित्वा रामामुपेयादयोनौ रेतो धास्यामीति न द्वितीयं चित्वा

ऽन्यस्य स्त्रिय-(३)-मुपेयान्न तृतीयं चित्वा कां चनोपेयाद्रेतो वा एतन्नि धत्ते यदग्निं चिनुते यदु-
पेयाद्रेतसा व्यृध्येताथो खल्वाहुरप्रजस्यं तद्यन्नोपेयादिति यद्रेतःसिचावुपदधाति ते एव यजमा-
नस्य रेतो बिभृतस्तस्मादुपेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय[६] त्रीणि वाव रेताꣳसि पिता पुत्रः पौत्रो (४) यद् द्वे
रेतःसिचावुपदध्याद्रेतोऽस्य वि च्छिन्द्यात् तिस्र उप दधाति रेतसः संतत्यै[७] इयं वाव प्रथमा रेतः-
सिग्वाग्वा इयं तस्मात् पश्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्तीमन्तरिक्षं द्वितीया प्राणो वा अन्तरिक्षं
तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ तस्मात् पश्यन्त्यमूं पश्यन्ति चक्षु[८]र्य-
जुषेमां चा-(५)-मूं चोप दधाति मनसा मध्यमामेषां लोकानां क्लृप्त्या अथो प्राणानां[९]मिष्टो यज्ञो
भृगुभिराशीर्दा वसुभि[१०]स्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह भक्षीये[११]त्याह स्तुतशस्त्रे एवैतेन दुहे[१२]
पिता मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा उशिजः पदाऽनु तक्षुः सोमो विश्वविन्नेता नेषद्बृहस्पति-
रुक्थामदानि शꣳसिषदित्याहैतद्वा (६) अग्नेरुक्थं तेनैवैनमनु शꣳसति[१३] ॥ (मिनुया,- चिन्वानः, स्त्रियं, पौत्रः,-इव, वै, सप्त च ७) ॥८॥

आसन्दी-षडुद्याम-उखा-उलूखलादिप्रशंसा ॥

सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां भ्रियते यदधः सादयेद्गर्भाः प्रपादुकाः स्युरथो यथा सवात्
प्रत्यवरोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करोति[१] गर्भो
वा एष यदुख्यो योनिः शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहेद्योनेर्गर्भं निर्हण्यात् षडुद्यामꣳ शिक्यं भवति
षोढाविहितो वै (१) पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मन्नेवैनं बिभर्ति[२] प्रजापतिर्वा एष
यदग्निस्तस्योखा चोलूखलं च स्तनौ तावस्य प्रजा उप जीवन्ति यदुखां चोलूखलं चोपदधाति
ताभ्यामेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं दुहे[३] संवत्सरो वा एष यदग्निस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः
प्राजापत्या वैष्णवी-(२)-र्वैश्वकर्मणीरहोरात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं बिभर्ति प्राजापत्या एव
तदुप धत्ते यत् समिध आदधाति वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्टकाभिरग्निं
चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणीरेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरिति[४] तं वा एतं यजमान
एव चिन्वीत यदस्यान्य-(३)-श्चिनुयाद्यत् तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्निमस्य वृञ्जीत योऽस्याग्निं चिनुयात्
तं दक्षिणाभी राधयेदग्निमेव तत् स्पृणोति[५] ॥ (वै, वैष्णवी,- रन्यो, विꣳशतिश्च २०) ॥९॥

बहुधा चयनप्रशंसा ॥

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत ग्रीष्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः
पुच्छꣳ शरदोत्तरं पक्षꣳ हेमन्तेन मध्यं[१] ब्रह्मणा वा अस्य तत् पूर्वार्धमचिनुत क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं
पशुभिः पुच्छं विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं[२] य एवं विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो
एतदेव सर्वमव (१) रुन्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्यानमत्त्यन्नꣳ रोचते[३] इयं वाव प्रथमा चितिरोषधयो

(८।१०-११) वा० य० १८,५६; मै० १४,१०; काठ० ५,१६।

वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वितीया वयाꣳसि पुरीषमसौ तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषं[४] यत् त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरीयात् तस्मात् पञ्चचितीकश्चेतव्यं एतदेव सर्वꣳ स्पृणोति[५] यत् तिस्रश्चितय-(२)-स्त्रिवृद्ध्यग्निर्यद् द्वे द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै[६] पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तꣳ स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति[७] संवत्सरो वै षष्ठी चितिर्ऋतवः पुरीषꣳ (३) षट् चितयो भवन्ति षट् पुरीषाणि द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति[८] ॥ (अव, चितयः, पुरीषं, पञ्चदश च १५) ॥१०॥

आश्वमेधिकाष्टादशिपशुषु प्रथमः पशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः) ।

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या[१] बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते रौद्राः[२] श्येतः श्येताक्षः श्येतग्रीवस्ते पितृदेवत्या[३]—स्तिस्रः कृष्णा वशा वारुण्य[४]—स्तिस्रः श्वेता वशाः सौर्यो[५] मैत्राबार्हस्पत्या धूम्रललामास्तूपराः[६] ॥ (रोहितः षड्विꣳशतिः २६) ॥११॥

द्वितीयोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः) ।

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः[१] फल्गूर्लोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः[२] पृषती स्थूलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्य[३]—स्तिस्रः श्यामा वशाः पौष्णिय[४]—स्तिस्रो रोहिणीर्वशा मैत्रिय[५] ऐन्द्राबार्हस्पत्या अरुणललामास्तूपराः[६] ॥ (पृश्निः षड्विꣳशतिः २६) ॥१२॥

तृतीयोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः)।

शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्त ऐन्द्रवायवाः[१] शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाः[२] शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विना[३]—स्तिस्रः शिल्पा वशा वैश्वदेव्य[४]—स्तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिने[५] सोमापौष्णाः श्यामललामास्तूपराः[६] ॥
(शितिबाहुः पञ्चविꣳशतिः २५)॥१३॥

चतुर्थोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥(विश्वे देवाः) ।

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः[१] शितिककुच्छितिपृष्ठः शितिभसत् त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः[२] शितिपाच्छित्योष्ठः शितिभ्रुस्त ऐन्द्रावैष्णवा[३]—स्तिस्रः सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्य[४]—स्तिस्रो धात्रे पृषोदरा[५] ऐन्द्रापौष्णाः श्येतललामास्तूपराः[६] ॥ (उन्नतः पञ्चविꣳशतिः २५) ॥१४॥

---

(११) वा० य० २४,२; मै० ३,१३,७; काठ० [अश्वमेधः] ९,१ ।　(१२) वा० य० २४,४,२; मै० ३,१३,९.७; काठ० [अश्वमेधः] ९,२ ।　(१३) वा० य० २४,२-३,५, मै० ३,१३,७-८,१०; काठ० [अश्वमेधः] ९,३ ।　(१४) वा० य० २४,७; मै० ३,१३,११; काठ० [अश्वमेधः] ९,४ ।

पञ्चमोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

कृणास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयं श्वितिङ्गा अग्नये यविष्ठाय त्रयो नकुला स्तिस्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता वसूनां तिस्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रुद्राणां सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः ॥

(कृष्णास्त्रयोविंशतिः २३) ॥१५॥

षष्ठोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय लप्सुदिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय पश्चावीस्तिस्र आदित्यानां त्रिवत्सास्तिस्रोऽङ्गिरसा मैन्द्रावैष्णवा गौरललामास्तूपराः ॥

(शुण्ठा विंशतिः २०) ॥१६॥

सप्तमोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयः शितिपृष्ठा इन्द्रायाधिराजाय त्रयः शितिककुद इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शितिभसद स्तिस्रस्तुर्यौह्यः साध्यानां तिस्रः पष्ठौह्यो विश्वेषां देवाना माग्नेन्द्राः कृष्णललामास्तूपराः ॥

(इन्द्राय द्वाविंशतिः २२) ॥१७॥

अष्टमोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै त्रयः कृष्णैताः कुह्वै त्रयोऽरुणैता स्तिस्रो धेनवो राकायै त्रयोऽनड्वाहः सिनीवाल्या आग्नावैष्णवा रोहितललामास्तूपराः ॥ (अदित्या अष्टादश १८) ॥१८॥

नवमोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञे त्रयः सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपास्तिस्रोऽजा मल्हा इन्द्राण्यै तिस्रो मेष्य आदित्या द्यावापृथिव्या मालङ्गास्तूपराः ॥ (सौम्या एकान्नविंशतिः १९) ॥१९॥

दशमोऽष्टादशिपशुसङ्घः ॥ (विश्वे देवाः) ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽरुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवा स्त्रयः पृश्नयः सर्वदेवत्या ऐन्द्रासूराः श्येतललामास्तूपराः ॥

(वारुणा विंशतिः २०) ॥२०॥

द्वन्द्विनः पशवः ॥ (विश्वे देवाः) ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनड्वाहा विन्द्राग्निभ्यामोजोदाभ्यामुष्टारा विन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्यां सीरवाहाववी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडबे द्वे धेनू भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी

---

(१५) वा० य० २४,३,५; मै० ३,१३,८,१०; काठ० [अश्वमेधः] ९,५। (१६) वा० य० २४,४; मै० ३,१३,९; काठ० [अश्व०] ९,६। (१७) काठ० [अश्व०] ९,७। (१८) काठ० [अश्व०] ९,८। (१९) वा० य० २४,३,६; मै० ३,१३ ८,११; काठ० [अश्व०] ९,९। (२०) काठ० [अश्व०] ९,१०। (२१) काठ० [अश्व०] १०,१।

वायव्य आरोहणवाहावनड्वाहौ[१] वारुणी कृष्णे वशे[१०] अराड्यौ दिव्यावृषभौ परिमरौ[११] ॥
(सोमाय चतुस्त्रिंशत् ३४) ॥२१॥

अतिरात्रेऽनुष्ठेयाः केचित् पशवः ॥ (विश्वे देवाः) ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्त्याग्नेय ऐन्द्राग्न आश्विनस्ते विशालयूप आ लभ्यन्ते[३] ॥
(एकादश पञ्चविंशतिः २५) ॥२२॥

ऋतुपशवः ॥ (विश्वे देवाः) ।

पिशङ्गास्त्रयो वासन्ताः सारङ्गास्त्रयो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकाः पृश्नयस्त्रयः शारदाः पृश्निसक्थास्त्रयो हैमन्तिका अवलिप्तास्त्रयः शैशिराः संवत्सराय निर्वक्षसः ॥
(पिशङ्गा विंशतिः २०) ॥२३॥

[हिरण्यवर्णा २२। अपां २९७। भूतेष्टका १९८। यजूः २३२। संवत्सरं १५४। प्रजापति-२१०-रश्मेः १७८। सुवर्गाय ३०७। सुवते १७०। प्रजापती १६५। रोहितः २६। पृश्निः २६। शितिबाहु- २५।-रुम्नतः २५। कर्णाः २३। शुण्ठाः २०। इन्द्राया- २२।-दित्यै १८। सौम्या १९। वारुणाः २०। सोमाये- ३४।-कादश २५। पिशङ्गा-२०। (-स्त्रयोविंशतिः॥२३॥ २४३६)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥]

उपानुवाक्यावशिष्टकर्मनिरूपणम् ।

[अथ सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥]

चित्यभिमर्शनादि ॥ (विश्वे देवाः) ।

यो वा अयथादेवतमग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान् भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवत्याग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभि मृशेत् त्रिष्टुभा द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुभा चतुर्थी पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान् भवती[१]डायै वा एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनं (१) चिनुते[२] यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नाऽऽर्तिमार्च्छेत्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः साक्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नाऽऽर्तिमार्च्छत्ये[३]तद्वा अह्नो रूपं यच्छ्वेतोऽश्वो रात्रियै कृष्ण एतदह्नः (२) रूपं यदिष्टका रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यञ्छ्वेतमश्वमभि मृशेत् पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चिनुते[४] हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मधव्योऽसानीति[५] सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिने[६]ऽश्वमव घ्रापयत्यसौ वा आदित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्तमेव साक्षादृध्नोति[७] ॥
(एन,- मेतदह्नो, ऽष्टाचत्वारिंशच्च ४८) ॥१॥

---

(२२) काठ० [अश्व०] १०,२। (२३) काठ० [अश्व०] १०,३।

ऋषभेष्टकाद्युपधानम् ॥ १,५,७–११ त्रिष्टुप्; ३ अनुष्टुप् ।

त्वामग्ने वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं जनयन्नुपागाम् ।
अस्थूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा सꣳ शिशाधि [१] ॥

पशवो वा एते यदिष्टकाश्चित्यांचित्यामृषभमुप दधाति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय तस्माद्यूथेयूथ ऋषभः [२] ॥

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्र्युपासते । प्रजाꣳ सुवीरां कृत्वा विश्वमायुर्व्यश्नवत् [३] ॥

प्राजापत्या-(१)-मेतामुप दधातीयं वावैषैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामन्नं क्रियते तदेवैतयाऽव रुन्ध एषा वै प्रजापतेः कामदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं दुहे [४]

येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन् येनाऽऽदित्या वसवो येन रुद्राः ।
येनाङ्गिरसो महिमानमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वस्ति [५] ॥

सुवर्गाय वा एष लोकाय (२) चीयते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्नित्युख्यꣳ समिन्ध इष्टका एवैता उप धत्ते वानस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै [६]

शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे ।
शतं यो नः शरदो अजीतानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा [७] ॥
ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति ।
तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहात् तस्मै नो देवाः (३) परि दत्तेह सर्वे [८] ॥
ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु ।
तेषामृतूनाꣳ शतशारदानां निवात एषामभये स्याम [९] ॥
इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः ।
तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानां ज्योगजीता अहताः स्याम [१०] ॥

(२।१) अस्थूरि (नो)...नस्तेजसा...। ऋ० ६,१५,१९ (उत्तरार्धः); काठ० ४०,१०;...(णौ)...शतꣳ हिमाः। वा० य० २,२७। (२।३) संवत्सरस्य प्रतिमां०...स्महे। सा न आयुष्मतीं...रायस्पोषेण सं सृज। अथर्व० ३,१०,३; काठ० ४०, ११; स प्रजया सुवीर्यं—। ऋ० १,९३,३ (उत्तरार्धः)। (२।५) मै० २,७,१५१; काठ० २२,२८, येन देवा ज्योतिषा द्यामुदायन्। अथर्व० ११,१,३७। (२।७) काठ० १३,६७। (२।८) इमे चत्वारो रजसो विमाना...पन्थानः। ...यो ...यतमो न आवहात्...। काठ० १३,६८। (२।९) वसन्तो ग्रीष्मो०...। काठ० १३,६९। तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानां। काठ० १३,७० (उत्तरार्धः)। (२।१०) संवत्सराय०...। काठ० १३,७० (पूर्वार्धः); तेषां वयं सुमतौ०। काठ० १३, ६९ (उत्तरार्धः)।

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा ।
स नो मयोभूः पितो (४) आ विशस्व शं तोकाय तनुवे स्योनः ॥[11]

अज्यानीरेता उप दधात्येता वै देवता अपराजितास्ता एव प्र विशति नैव जीयते[12] ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्मादन्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्यत इत्येता हि तद्देवता उदजयन् यदृतुभ्यो निर्वपेद् देवताभ्यः समदं दध्यादाग्रयणं (५) निरुप्यैता आहुतीर्जुहोत्यर्धमासानेव मासानृतून्त्संवत्सरं प्रीणाति न देवताभ्यः समदं दधाति[13] भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापराभावाय[14] ॥
(प्राजापत्यां, लोकाय, देवाः, पितो, दध्यादाग्रयणं, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥२॥

वज्रिणीष्टकोपधान-वसोर्धाराविशेषविधानम् ॥ १-४ बृहती; ७ गायत्री ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नस्तनूपा नः प्रतिस्पशः ।
यो नः पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतोऽघायुरभिदासत्येतꣳ सोऽश्मानमृच्छतु ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् तेऽसुरा दिग्भ्य आ ऽबाधन्त तान् देवा इष्वा च वज्रेण चापानुदन्त यद्वज्रिणीरुपदधातीष्वा चैव तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानप नुदते[5] दिक्षूप (१) दधाति देवपुरा एवैतास्तनूपानीः पर्यूहते[6]

ऽग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः । द्युम्नैर्वाजेभिरा गतम् ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुह्वत्यथ किंदेवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धाराऽऽग्नावैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहोति भागधेयेनैवैनौ समर्धयत्यथो एता- (२) -मेवाहुतिमायतनवतीं करोति यत्काम एनां जुहोति तदेवाव रुन्धे[8] रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य घोरा तनूस्तां तेन शमयति यद्वसोर्धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनूस्तां तेन प्रीणाति[9] यो वै वसोर्धारायै (३) प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति[10] यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत् तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरेष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियायामेवैनां तनुवां प्रति ष्ठापयति[11] चतस्रो धेनूर्दद्यात् ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं दुहे[12] ॥ (अपै,- तां, धारायै, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥३॥

होमविशेषा राष्ट्रभृदाख्येष्टकोपधानं च ॥ ५-८ त्रिष्टुप् ।

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्याहादाभ्या वै नामैषाऽऽहुतिर्वैश्वकर्मणी नैनं चिक्यानं भ्रातृव्यो

(२।११) स नः पितो मधुमाँ०...। काठ० १३,७४। (३।१-४) इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः । वा० य० १०,२१,२८; मै० २,६,२५; ४,४,३; काठ० १५,१४। (३।७) मै० ४,१० १३। (४।१-३) ऋ० ४,१०,१; वा० य० १७,७७-७९; सा० ४३४; मै० २,१०,६७-६८; काठ० ३९,२४; १८,४४।

दध्नोत्यथो देवता एवाव रुन्धे[1] ऽग्ने तमद्येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याऽऽहुत्या यज्ञमुखमा रभते[2] सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह होत्रा एवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामद्भागधेयम्-(१)-मिच्छमानस्तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो यर्हि सर्वश्चितो जातायैवास्मा अन्नमपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति[3] ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदेष गार्हपत्यश्चीयतेऽथ क्वास्याऽऽहवनीय इत्यसावादित्य इति ब्रूयादेतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति (२) य एवं विद्वानग्निं चिनुते साक्षादेव देवता ऋध्नोत्य[4]—

—ग्ने यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतीमपचितीमिहाऽऽ वह ।
अयं मूर्धा परमेष्ठी सुवर्चाः समानानामुत्तमश्लोको अस्तु[5] ॥
भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः सुवर्विदः ।
ततः क्षत्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा अभि सं नमन्तु[6] ॥
धाता विधाता परमो-(३)-त संदृक् प्रजापतिः परमेष्ठी विराजा ।
स्तोमाश्छन्दाꣳसि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम[7] ॥
अभ्यावर्तध्वमुप मेत साकमयꣳ शास्ताऽधिपतिर्वो अस्तु ।
अस्य विज्ञानमनु सꣳ रभध्वमिमं पश्चादनु जीवाथ सर्वे[8] ॥

राष्ट्रभृत एता उप दधात्येषा वा अग्नेश्चिती राष्ट्रभृत् तयैवास्मिन् राष्ट्रं दधाति (४) राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्ट्रं भ्रꣳशते[9] ॥ (भागधेयं, जुह्वति, परमा, राष्ट्रं दधाति, सप्त च ७) ॥४॥

पुनः परीन्धनादिविधानम् ॥

यथा वै पुत्रो जातो म्रियत एवं वा एष म्रियते यस्याग्निरुख्य उद्वायति यन्निर्मन्थ्यं कुर्याद्वि च्छिन्द्याद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् स एव पुनः परीध्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रातृव्यं जनयति[1] तमो वा एतं गृह्णाति यस्याग्निरुख्य उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसै-(१)-व तमो मृत्युमप हते[2] हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोऽप हतेऽथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते[3] सुवर्न घर्मः स्वाहा सुवर्नार्कः स्वाहा सुवर्न शुक्रः स्वाहा सुवर्न ज्योतिः स्वाहा सुवर्न सूर्यः स्वाहा ऽर्को वा एष यदग्निरसावादित्यो (२) ऽश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव ज्योतीꣳषि सं दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधीयस्यैतदग्नौ क्रियते आपो

(४।६) भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे । ततो राष्ट्रं...उप- ॥अथर्व० १९,४१,१ । (४।७) धाता विधाता परमोत संदृक् । ऋ० १०,८२,२; वा० य० १७,२६;-परमो न संदृक् । काठ० १८,२; प्रजापतिः परमेष्ठी विराट् । अथर्व० ४,११,७; ८,५,१०; (५।४-८) वा० य० १८,५०; काठ० ४०,११४ । स्वर्ण ज्योतिः । ऋ० ४,१०,३; वा० य० १५,४६; मै० ४,१०,४१; काठ० २०,३७ ।

वा इदमग्रे सलिलमासीत् स एतां प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् तामुपाधत्त तदियमभवत्[११] तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्य-(३)-ब्रवीत् स एतां द्वितीयां चितिमपश्यत् तामुपाधत्त तदन्तरिक्षमभवत्[११] स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्य-ब्रवीत् स विश्वकर्माणमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति केन मोपैष्यसीति दिश्याभिरित्यब्रवीत् तं दिश्याभिरुपैत् ता उपाधत्त ता दिशो (४) ऽभव[१२]न्त्स परमेष्ठी प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत् स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामा ऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूता[ꣳ] स एतां तृतीयां चितिमपश्यत् तामुपाधत्त तदसावभवत्[१३] स आदित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा (५) आऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत् स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामा ऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूता[ꣳ] स परमेष्ठिनमब्रवीदुप त्वाऽऽऽयानीति केन मोपैष्यसीति लोकंपृणयेत्यब्रवीत् तं लोकंपृणयोपैत् तस्मादयातयाम्नी लोकंपृणाऽयातयामा ह्यसा-(६)-वादित्य[१४]स्तानृषयोऽब्रुवन्नुप व आऽयामेति केन न उपैष्यथेति भूम्नेत्यब्रुवन् तान् द्वाभ्यां चितीभ्यामुपायन्त्स पञ्चचितीकः समपद्यत[१५] य एवं विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोकाञ्जयति विदुरेनं देवा अथो एतासामेव देवताना[ꣳ] सायुज्यं गच्छति[१६] ॥ (तमसा, ऽऽदित्यो, ऽस्तीति, दिशं,- स्वा, ऽसौ, पञ्चचत्वारि[ꣳ]शच्च ४५) ॥५॥

व्रतेष्टकाप्रशंसा ॥ ८ त्रिपादनुष्टुप्; ९-१० अनुष्टुप् ।

वयो वा अग्निर्यदग्निचित् पक्षिणोऽश्नीयात् तमेवाग्निमद्यादार्तिमाच्छेत् संवत्सरं व्रतं चरेत् संवत्सर[ꣳ] हि व्रतं नाति[१] पशुर्वा एष यदग्निर्हिनस्ति खलु वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपचरति तस्मात् पश्चात् प्राङुपचर्य आत्मनोऽहि[ꣳ]सायै[२] तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ (१) पृथिव्यै मा पाहि[३] ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पाहि[४] सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाही[५]त्याहैताभिर्वा इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकानां विधृत्यै[६] स्वयमातृण्णा उपधाय हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा ज्योतिर्हिरण्यं यत् स्वयमातृण्णा उपधाय (२) हिरण्येष्टका उपदधातीमानेवैताभिर्लोकाञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति[७]

यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।
ताभिः सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि[८] ॥
या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते[९] ॥

(६।३-५) वा० य० १३,१८; १४,१२,१७; १५,६४; १९,९; अथर्व० १९,३१,११ । (६।८-९) वा० य० १३, २२-२३; १८,४६-४७; मै० १,७,२१६-१७; काठ० १६,१००-२०१ ।

रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुच५ राजसु नस्कृधि ।
रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम्[११] ॥

द्वेधा वा अग्निं चिक्यानस्य यश इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा यदेता आहुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश इन्द्रियं धत्त[११] ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारुण्यर्चा (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरात्मनो[१२] हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते यथा वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत मैत्रावरुणतामेवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय[१३] यो वा अग्निमृतुस्थां वेदर्तुर्ऋतुरस्मै कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अग्नि-(५)-र्ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षाः पुच्छ५ शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्यं पूर्वपक्षाश्चितयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणीष्टका एष वा अग्निर्ऋतुस्था य एवं वेदर्तुर्ऋतुरस्मै कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति[१४] प्रजापतिर्वा एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते (६) ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति[१५] ॥

(पृथिवीं यच्छ, यत् स्वयमातृण्णा उपधाय, धेह्य,- र्चा, ऽग्नि,- श्चिनुते, त्रीणि च ३) ॥६॥

आकूतिमन्त्राः ॥ १-४ त्रिष्टुप्; ५-१० अनुष्टुप् ।

यदाकूतात् समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा संभृतं चक्षुषो वा ।
तमनु प्रेहि सुकृतस्य लोकं यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः ॥
एत५ सधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः ।
अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र त५ स्म जानीत परमे व्योमन्[२] ॥
जानीतादेनं परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य ।
यदागच्छात् (१) पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणुतादाविरस्मै[३] ॥
सं प्र च्यवध्वमनु सं प्र यातानाग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम् ।
अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत[४] ॥
प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे[५] ॥
यदिष्टं यत् परादानं यद्दत्तं या च दक्षिणा ।
त-(२)-दग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत् ॥

(६।१०) वा० य० १८,४८; मै० ३,४,१४। (६।११) ऋ० १,२४,११; वा० य० १८,४९; मै० ३,४,१६; काठ० ४,१४१। (७।१-३) वा० य० १८,५८-६०; मै० २,१२ २० (उत्तरार्धः); काठ० ४०,१०१-३। (७।४) वा० य० १५,५३ (पूर्वार्धः)- ५४ (उत्तरार्धः), १८,६१ (उत्तरार्धः); मै० २,१२,२१ (पूर्वार्धः), काठ० १८,१०८ (पूर्वार्धः)- १०९ (उत्तरार्धः)। (७।५-६) वा० य० १८,६३-६४; काठ० ४०,१०८।

येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे[७] ॥
येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्यृत्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे[८] ॥
येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे[९] (३) ॥
यत्र धारा अनपेता मधोर्घृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो दधत्[१०] ॥

(आगच्छात्, त,-द्व्यानशुस्तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे, चतुर्दश च १४) ॥७॥

स्वयंचितिः, कूर्मोपधानं च ॥ १,२ त्रिष्टुप् ।

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा जातवेदो यो अर्चिः ।
ये ते अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं चिनुहि प्रजानन्[१] ॥

उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्नन्तरेत्या-त्मनो वै तदन्तरेति यास्ते अग्ने समिधो यानि (१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्निरेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति[२]

चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् ।
घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म समिद्भवत्याहुतीनाम्[३] ॥

सुवर्गाय वा एष लोकायोप धीयते यत् कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इत्याह (२) दिश एवैतेन प्र जानाति[४] —मं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्याह सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै[५] ब्रह्म समिद्भवत्या-हुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्[६] यद्ब्रह्मण्वत्योपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति[७] प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्य प्रजाः पशवश्छन्दांसि रूपं सर्वान् वर्णानिष्टकानां (३) कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशून् छन्दांस्यव रुन्धे[८] ऽथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽवरुद्ध्य चिनुते[९] ॥

(एति यास्ते अग्ने समिधो यान्या,- ग्नय इत्याहे,- ष्टकानां, षोडश च १६) ॥८॥

अग्निग्रहः, सर्वसुखं च ॥ १-२ त्रिष्टुप् ।

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ।
मयि प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः[१] ॥
यो नो अग्निः पितरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्यां आविवेश ।
तमात्मन् परि गृह्णीमहे वयं मा सो अस्माँ अवहाय परा गात्[२] ॥

(७।७) वा० य० १५,५५; १८,६२; मै० २,१२,२३; काठ० ४०,१०५। (७।८) काठ० ४०,१०७। (७।९) काठ० ४०,१०६। (७।१०) वा० य० १८,६५; काठ० ४०,१०९। (८।१) काठ० ४०,२७। (९।१) मयि गृह्णाम्यग्रे... सुवीर्याय। वा० य० १३,१ पूर्वार्धः); अथर्व० ७,८२,२; ... सह प्रजया वर्चसा धनेन। ... क्षत्रं ... रायो दधामि मदेम शतहिमाः ...॥ मै० १,६,१२;...सह वर्चसेह देवाः। ...मयि पुष्टिं दधामि मदेम शतहिमा...। काठ० ७,४९। (९।२) मै० १,६,१०; काठ० ७,५०; अथर्व० १२,२,३३।

यदध्वर्युरात्मन्नग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्तमपि (१) यजमानाय चिनुयादग्निं खलु वै पशवोऽनूप तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अस्मात् पशवः स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निमित्याहाऽऽत्मन्नेव स्वमग्निं दाधार नास्मात् पशवोऽप क्रामन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृचाऽऽपश्चाग्नेरनाद्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयत इति यदद्भिः संयौति (२) आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवैनꣳ सꣳ सृजति यन्मृदा चिनोतीयं वा अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं चिनोति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो वै छन्दाꣳसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो य-(३)-न्मृदा चिनोति तस्मादग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन् दधात्यथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते यो वा अग्निꣳ सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पुरस्तादुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्य एष वा (४) अग्निः सर्वतोमुखस्तं य एवं विद्वाꣳश्चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो दिश्येव दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि दिक् प्रोता ॥ (अपि, संयौति, वैश्वानरो य,- देष वै, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥९॥

पशुशीर्षोपधानं, तत्र केचिद्विशेषाश्च ॥

प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः प्राङ्प्राद्रवत् तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत् स दक्षिणाऽवर्तत तस्मै वृष्णिं प्रत्यास्यत् स प्रत्यङ्ङाऽवर्तत तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत् स उदङ्ङाऽवर्तत तस्मै बस्तं प्रत्यास्यत् स ऊर्ध्वोऽद्रवत् तस्मै पुरुषं प्रत्यास्यद्यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवैन-(१)-मवरुद्ध्य चिनुत एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरिष्टका यत् पशुशीर्षाणि यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भान्ति मृदाऽभिलिप्योप दधाति मेध्यत्वाय पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशव एष खलु वा अग्निर्यत् पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनीयोऽस्यान्नं (२) स्यादिति संतरां तस्य पशुशीर्षाण्युप दध्यात् कनीय एवास्यान्नं भवति यं कामयेत समावदस्यान्नꣳ स्यादिति मध्यतस्तस्योप दध्यात् समावदेवास्यान्नं भवति यं कामयेत भूयोऽस्यान्नꣳ स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदूह्योप दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमव रुन्धे भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥
(एन,-मस्यान्नं, भूयोऽस्यान्नं भवति) ॥१०॥

[११-२४] अश्वमेधाङ्गशरीरहोममन्त्राः ॥ (विश्वे देवाः) ।

स्तेगान् दꣳष्ट्राभ्यां[१] मण्डूकान् जम्भ्येभि-[२]रादकां खादेनो-[३]र्जꣳ सꣳसूदेनो-[४]रण्यं जाम्बीलेन[५] मृदं बर्स्वेभिः[६] शर्कराभिरवकां-[७]मवकाभिः शर्करा-[८]मुत्सादेन जिह्वा-[९]मवक्रन्देन तालु[१०]ꣳ सरस्वतीं जिह्वाग्रेण[११] ॥ (स्तेगान् द्वाविꣳशतिः २२) ॥११॥

(११) वा० य० २५,१; मै० ३,१५,१; काठ० [अश्व०] १३,१।

वाजꣳ हनूभ्यामप आस्येनाऽऽदित्याञ्छ्मश्रुभिरुपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्तरेणान्तरेणानूकाशं प्रकाशेन बाह्यꣳ स्तनयित्नुं निर्बाधेन सूर्याग्नी चक्षुर्भ्यां विद्युतौ कनीनकाभ्यामशनिं मस्तिष्केण बलं मज्जभिः ॥ (वाजं पञ्चविꣳशतिः २५) ॥१२॥

कूर्माञ्छफैरच्छलाभिः कपिञ्जलान्त्साम कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिरगदं जानुभ्यां वीर्यं कुहाभ्यां भयं प्रचालाभ्यां गुहोपपक्षाभ्यामश्विनावꣳसाभ्यामदितिꣳ शीर्ष्णा निर्ऋतिं निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा ॥ (कूर्मान् त्रयोविꣳशतिः २३) ॥१३॥

योक्त्रं गृध्राभिर्युगमानतेन चित्तं मन्याभिः संक्रोशान् प्राणैः प्रकाशेन त्वचं पराकाशेनान्तरां मशकान् केशैरिन्द्रꣳ स्वपसा वहेन बृहस्पतिꣳ शकुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः ॥ (योक्त्रमेकविꣳशतिः २१) ॥१४॥

मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यामिन्द्राग्नी शिखण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यामिन्द्राविष्णू अष्ठीवद्भ्याꣳ सवितारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपेनाप्सरसो मुष्काभ्यां पवमानं पायुना पवित्रं पोत्राभ्यामाक्रमणꣳ स्थूराभ्यां प्रतिक्रमणं कुष्ठाभ्याम् ॥ (मित्रावरुणौ द्वाविꣳशतिः २२) ॥१५॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवो जीमूतान् हृदयौपशाभ्यामन्तरिक्षं पुरितता नभ उदर्येणेन्द्राणीं प्लीह्ना वल्मीकान् क्लोम्ना गिरीन् प्लाशिभिः समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना ॥ (इन्द्रस्य द्वाविꣳशतिः २२) ॥१६॥

पूष्णो वनिष्ठुरन्धाहे स्थूरगुदा सर्पान् गुदाभिर्ऋतून् पृष्टीभिर्दिवं पृष्ठेन वसूनां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गिरसां चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां देवानाꣳ षष्ठी ॥ (पूष्णश्चतुर्विꣳशतिः २४) ॥१७॥

ओजो ग्रीवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरिन्द्रꣳ स्वपसा वहेन रुद्रस्य विचलः स्कन्धोऽहोरात्रयोर्द्वितीयोऽर्धमासानां तृतीयो मासां चतुर्थ ऋतूनां पञ्चमः संवत्सरस्य षष्ठः ॥
(ओजो विꣳशतिः २०) ॥१८॥

आनन्दं नन्दथुना कामं प्रत्यासाभ्यां भयꣳ शितीमभ्यां प्रशिषं प्रशासाभ्याꣳ सूर्याचन्द्रमसौ वृक्याभ्याꣳ श्यामशबलौ मतस्नाभ्यां व्युष्टिꣳ रूपेण निम्रुक्तिमरूपेण ॥
(आनन्दꣳ षोडश १६) ॥१९॥

---

(१२) वा० य० २५,१-२; मै० ३,१५,१-२; काठ० [अश्व०] १३,२ । (१३-१४) वा० य० २५,२-३; मै० ३,१५, २-३; काठ० [अश्व०] १३,३-४ । (१५) वा० य० २५,६; मै० ३,१५,६; काठ० [अश्व०] १३,५ । (१६) वा० य० २५,८; मै० ३,१५,७; काठ० [अश्व०] १३,६ । (१७) वा० य० २५,७; मै० ३,१५,९; काठ० [अश्व०] १३,७ । (१८-१९) काठ० [अश्व०] १३,८-९ ।

अहर्मा॒ꣳसेन॒ रात्रिं॒ पीव॑सा॒ऽपो यू॒षेण॑ घृ॒तꣳ रसे॑न॒ श्यां वस॑या॒ दूषीका॑भिर्ह्रा॒दुनि॑म॒श्रुभिः॒ पृष्वां॒ दिव॑ꣳ रू॒पेण॒ नक्ष॑त्रा॒णि॒ प्रति॑रूपेण॒ पृथि॒वीं चर्म॑णा॒ छवीं॒ छव्यो॒पाकृ॑ताय॒ स्वाहा॒ऽऽल॑ब्धाय॒ स्वाहा॑ हु॒ताय॒ स्वाहा॑ ॥ (अह॒रष्टावि॑ꣳशतिः २८) ॥२०॥

अ॒ग्नेः प॑क्ष॒तिः सर॑स्वत्यै॒ निप॑क्षति॒ः सोम॑स्य तृ॒तीया॒ऽपां च॑तु॒र्थ्यो॑षधीनां पञ्च॒मी सं॑वत्स॒रस्य॑ ष॒ष्ठी म॒रुता॑ꣳ सप्त॒मी बृह॒स्पते॑रष्ट॒मी मि॒त्रस्य॑ नव॒मी वरु॑णस्य दश॒मीन्द्र॑स्यैकाद॒शी विश्वे॑षां दे॒वानां॑ द्वाद॒शी द्यावा॑पृथि॒व्योः पा॒र्श्वं य॒मस्य॑ पाटू॒रः ॥ (अ॒ग्नेरेका॒न्नत्रि॒ꣳशत् २९) ॥२१॥

वा॒योः प॑क्ष॒तिः सर॑स्वतो॒ निप॑क्षति॒श्चन्द्र॒मस॑स्तृ॒तीया॒ नक्ष॑त्राणां चतु॒र्थी स॑वि॒तुः प॑ञ्च॒मी रु॒द्रस्य॑ ष॒ष्ठी स॒र्पाणा॑ꣳ सप्त॒म्य॑र्य॒म्णो॑ऽष्ट॒मी त्वष्टु॑र्नव॒मी धा॒तुर्द॑श॒मीन्द्रा॒ण्या ए॑काद॒श्य॑दि॑त्यै द्वाद॒शी द्यावा॑पृथि॒व्योः पा॒र्श्वं य॒म्यै पा॑टू॒रः ॥ (वा॒योर॒ष्टावि॑ꣳशतिः २८) ॥२२॥

पन्था॑मनू॒वृग्भ्या॑ꣳ संत॑ति॒ꣳ स्नाव॒न्या॑भ्या॒ꣳ शुका॑न् पि॒त्तेन॑ हरि॒माणं॑ य॒क्ना ह॒लीक्ष्णा॑न् पाप॒वातेन॑ कूश्मा॒ञ्छक॑भिः शव॒र्ता॑नूव॒ध्येन॒ शुनो॑ वि॒शस॑नेन स॒र्पाँल्लो॑हितग॒न्धेन॒ वया॑ꣳसि पक्वग॒न्धेन॑ पि॒पीलि॑काः प्रशा॒देन॑ ॥ (पन्थां॑ द्वावि॑ꣳशतिः २२) ॥२३॥

पुरस्ताज्ज्योतिः ॥

क्रमै॒रत्य॑क्रमीद्वा॒जी विश्वै॑र्दे॒वैर्य॒ज्ञियैः॑ संविदा॒नः ।
स नो॑ नय सु॒कृत॑स्य लो॒कं तस्य॑ ते व॒यꣳ स्व॒धया॑ मदेम ॥ (क्रमै॑र॒ष्टाद॑श १८) ॥२४॥

अश्वानुमन्त्रणम् ॥

द्यौस्ते॑ पृ॒ष्ठं पृ॑थि॒वी स॒धस्थ॑मा॒त्माऽन्तरि॑क्षꣳ समु॒द्रो योनि॒ः सूर्य॑स्ते॒ चक्षु॒र्वातः॑ प्रा॒णश्च॒न्द्रमा॒ः श्रोत्रं॒ मासा॑श्चार्धमा॒साश्च॒ पर्वा॑ण्यृ॒तवोऽङ्गा॑नि संवत्स॒रो म॑हि॒मा ॥ (द्यौः पञ्च॑वि॑ꣳशतिः २५) ॥२५॥

अश्वानुप्रापणम् ॥

अ॒ग्निः प॒शुरा॑सी॒त् तेना॑यजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॑न्न॒ग्निः स ते॑ लो॒कस्तं जे॑ष्य॒स्यथाव॑ जिघ्र वा॒युः प॒शुरा॑सी॒त् तेना॑यजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॑न् वा॒युः स ते॑ लो॒कस्तस्मा॑त् त्वाऽन्त॑रेष्यामि यदि॒ नाव॒जिघ्र॒स्यादि॒त्यः प॒शुरा॑सी॒त् तेना॑यजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॑-(१)-न्नादि॒त्यः स ते॑ लो॒कस्तं जे॑ष्यसि॒ यद्य॑व॒जिघ्रा॑सि ॥ (यस्मि॑न्न॒ष्टौ च॑ ८) ॥२६॥

[य-१४८।- स्वा-२७५।-मिन्द्र॑स्य १९६। चित्तिं॑ २०७। यथा ३४५। वयो ३०३। य-१६४।-द्या १६६। मयि॑ २२५। प्रजाप॑तिः १५०। स्ते॒गान् २२। वाजं॑ २५। कूर्मान् २३। योक्त्रं॑ २१। मित्रावरु॑णा-२२।-विन्द्र॑स्य २२। पू॒ष्ण २४। ओज॑ २०। आनन्द-१९।-महं-२८।-रुग्ने-२९।-वायोः २८। पन्थां॑ २२। क्रमै॑-१८।-द्यौस्ते॑ २५। ऽग्निः ५८। (षड्वि॑ꣳशतिः॥२६॥ २५८२)]

[॥ इति पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥]

[सावित्राणि॑ ३०८१। विष्णुमुखा ३१९५। उत्सन्नयज्ञो २४७७। दे॒वासु॒रा २९०६। यदेके॑न॒ २७२७। हिर॑ण्यवर्णा २४३६। यो वा॑ २५८२। (सप्त ॥७॥ १९४०४)] ॥ इति पञ्चमं काण्डं सम्पूर्णम् ॥५॥

(२०-२३) वा० य० २५,४-५; काठ० [अश्व०] १३,१०-१३। (२४) काठ० [अश्व०] ५,१९। (२५) द्यौस्ते पृष्ठं...योनिः। वा० य० ११,२०; १३,१,४; काठ० [अश्व०] ५,५। (२६) वा० य० २३,१७; काठ० [अश्व०] ५,४।

अथ षष्ठं काण्डम् ।

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥] चन्द्रऋषिः ।

प्राचीनवंशाख्यशालानिर्माणं क्षौरादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य तत्र प्रवेशविधानम् ॥

प्राचीनवꣳशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीꣳ रुद्रा यत् प्राचीनवꣳशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते[1] परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोका[2]न्नास्माल्लोकात् स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्वतीकाशान् करोत्यु-(१)-भयोर्लोकयोरभिजित्यै[3] केशश्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैत्य[4]ङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अव रुन्धे[5] तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन्[6] तीर्थे स्नाति (२) तीर्थमेव समानानां भवत्य[7]पोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवति[8] वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेष देवतामुपैति यो दीक्षते[9] सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिषमेवैतामा शास्ते[10]ऽग्नेस्तूपाधानं वायोर्वातपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघात (३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति[11] बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षते[12] आशितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह मेधमुपैति[13] घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्वं मनुष्याणां तद्वा (४) एतत् सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति[14] प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते[15]ऽनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्या[16] इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका पराऽपतत् तदाञ्जनमभवद्यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते[17] दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्यꣳ हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न नि धावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे परिमितमाऽङ्क्तेऽपरिमितꣳ हि मनुष्या आञ्जते सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या आञ्जते व्यावृत्त्यै[18] यदपतूलयाऽऽञ्जीत वज्र इव स्यात् सतूलयाऽऽङ्क्ते मित्रत्वाय[19] (६) इन्द्रो वृत्रमहन्त्सोऽपोऽभ्यम्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवमासीत् तदुपोदक्रामत् ते दर्भा अभवन् यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्ताभिरेवैनं पवयति[20] द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं

पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः (७) पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दाꣳसि छन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्येकविꣳशत्या पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या आत्मैकविꣳशो यावानेव पुरुषस्तमपरिवर्गं (८) पवयति[२१] चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्पतिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनं पवयति[२२] तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[२३] ॥

(अतीकाशान् करोत्य,- वशायन् तीर्थे स्नाति, प्रयातो, मनुष्याणां तद्वा, आऽङ्क्ते, मित्रत्वाय, पञ्चभि,- रपरिवर्ग,- मष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥१॥

यज्ञशालां प्रविष्टस्य यजमानस्य दीक्षाहोमविधानम् ॥

यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत त एवाभवन् य एवं विद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पवयित्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा पूतं देवलोकं प्र णयत्य[१]दीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय स्रुचा पञ्चमीं पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[२] आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजेयेति[३] मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति[४] सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्ते[५] आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याह या वै वर्ष्यास्ता (२) आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो[६] यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्दिव्या आपोऽशान्ता इमं लोकमा गच्छेयु[७]रापो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याहास्मा एवैना लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमा गच्छन्ति[८] द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो[९] बृहस्पतिर्नो हविषा वृधात्वि-(३)-त्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे[१०] यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्वृधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव परि वृणक्ति[११] प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराङैत् स प्र यजुरव्लीनात् प्र साम तमृगुदयच्छद्यदृगुदयच्छत् तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्व[१२]मृचा (४) जुहोति यज्ञस्योद्यत्या[१३] अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै[१४] द्वादश वात्सबन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद् द्वादशभिर्वात्सबन्धविदो दीक्षयन्ति[१५] सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनꣳ सर्वया दीक्षयति[१६] विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्य-(५)-मित्याह पितृदेवत्यै-

(२।३-१०) वा० य० ४,७; मै० १,२,११-१२; काठ० २,५; अग्नये स्वाहा। अथर्व० १९,४३,१। (२।१७) ऋ० ५,५०,१; वा० य० ४,८; मै० १,२,१३; काठ० २,६, तै० सं० १,२,२,१-६।

तेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्यैतेन द्युम्नं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्यैतेन सा वा एषर्क्सर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति[१७] सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुग्यद् द्वादशाक्षरा तेन जगती सा वा एषर्क्सर्वाणि छन्दाꣳसि यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वैरेवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति[१८] सप्ताक्षरं प्रथमं पदꣳ सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्धे[१९] एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति (७) पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानाꣳ सृष्ट्यै[२०] ॥ (अग्नये, ता, वृधात्वा,- चा, सख्यं, तेन, जुहोति, पञ्चदश च १५) ॥२॥

कृष्णाजिनेन वस्त्रेण मेखलया च दीक्षाविधानम् ॥

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे उपावर्त्स्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्तेतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णमृक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहर्क्सामे एवाव रुन्धे[२] एष (१) वा अह्नो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत् कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धे[३] कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत् कृष्णाजिनं ब्रह्मणैवैनं दीक्षयती[४]मां धियꣳ शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैत[५]द्गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता जायन्ते[६] न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वीत यत् पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वीत गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युः क्रीते सोमेऽपोर्णुते जायत एव तदथो यथा वसीयाꣳसं प्रत्यपोर्णुते तादृगेव त[७]दङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ते शरा अभवन्नूर्ग्वै शरा यच्छरमयी (३) मेखला भवत्यूर्जमेवाव रुन्धे[८] मध्यतः सं नह्यति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत[९] ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनह्यति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्तयती[१०]न्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयꣳ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं (४) येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन् तच्छराणाꣳ शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽप हते[११] त्रिवृद्भवति त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति[१२] पृथ्वी भवति रज्जूनां व्यावृत्त्यै[१३] मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय[१४] (५) यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् ताꣳ समभवत् तदिन्द्रोऽचायत् सोऽमन्यत यो वा इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितो

(३) तै० सं० १,२,२,७-८,११-२०; ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः । वा० य० ४,९, मै० १,२,१४; काठ० २,८ ।

ऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाऽच्छिनत् सा सूतवशाऽभवत् तत् सूतवशायै जन्म (६) ताꣳ हस्ते न्यवेष्टयत तां मृगेषु न्यदधात् सा कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिꣳसीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणाꣳ सयोनिमिन्द्रꣳ सयोनित्वाय[१५] कृष्यै त्वा सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते[१६] सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति[१७] यद्धस्तेन (७) कण्डूयेत पामनंभावुकाः प्रजाः स्युर्यत् स्मयेत नग्नम्भावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयते प्रजानां गोपीथाय[१८] न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव चृतेद्यत् पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेद्योनिः प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनावेव योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय[१९] ॥

(रुन्ध एव,- स्तस्मा,- च्छंरमयी, यूपस्तृतीयं, मिथुनत्वाय, जन्म, हस्तेना,- ष्टाचत्वारिꣳशच्च ४८) ॥३॥

यजमानस्य दण्डादानमुष्टीकरणवाग्यमपूर्वकं नियमानुष्ठानम् ॥

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायां यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाचमेवाव रुन्धे औदुम्बरो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे मुखेन सम्मितो भवति मुखत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते[२] (१) क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो यजमाने प्रति ष्ठापयन्ति[३] स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इत्याहायं (२) वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादा रभते[४] मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरुपाꣳश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह[६] न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं वि सृजेद्यत् पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छिन्द्यात् (३)- दुदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति वाचं वि सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति[८] यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु ब्रूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञꣳ सं तनोति[९] दैवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति[१०] सुपारा नो असद्वश इत्याह व्युष्टिमेवाव रुन्धे[११] (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ न होतव्या३मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुयाद्यन्न जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतꣳ[१२] स्वपन्तं वै

(३।१५) इन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिꣳसीः। वा० य० ४,९-१०; मै० १,२,१७; काठ० २,१२। (३।१६-१७) वा० य० ४,१०; ६,९; मै० १,२,१८; काठ० ३,१२। (४४,८,१०-१२) वा० य० ४,६,११; मै० १,२,११-१५; काठ० २,१२-१५।

दीक्षित२ँ रक्षा२ँसि जिघा२ँसन्त्यग्निः (५) खलु वै रक्षोहाऽग्ने त्व२ँ सु जागृहि वय२ँ सु मन्दिषी-
महीत्याहाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या[१३] अव्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः
स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्याहाग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतमा लम्भयति[१४] देव आ
मर्त्येष्वेत्याह देवो (६) ह्येष सन् मर्त्येषु[१५] त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याहैत२ँ हि यज्ञेष्वीडते[१६] ऽप वै
दीक्षितात् सुषुपुष इन्द्रियं देवताः क्रामन्ति विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्नित्याहेन्द्रियेणैवैनं देवताभिः
सं नयति[१७] यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत एव पशूनभि दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वेयत् (७)
सोमाऽऽ भूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशूनव रुन्धे[१८] चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवत-
मेवैनाः प्रति गृह्णाति[१९] वायवे त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयेदा
देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ (८) वृ-
श्च्यते[२०] देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वो मेध्यं यज्ञिय२ँ सदेवं तद्वो माऽव क्रमिषमिति वावै-
तदाह[२१]—च्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वा ऽत्येति[२२] ॥

(भुञ्जते, ऽयं, छिन्द्या,- द्रुन्धे, ऽग्नि,-राह देव, इयद्, देवताभ्य आ, त्रयस्त्रि२ँशच्च ३३) ॥४॥

प्रायणीयेष्टिविधानम् ॥

देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् तेऽन्योऽन्यमुपाधावन् त्वया प्र जानाम त्वयेति
तेऽदित्या२ँ समध्रियन्त त्वया प्र जानामेति साऽब्रवीद्वरं वृणै मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना
असन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो
दिशां प्रज्ञात्या (१) अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[२] पथ्या२ँ स्वस्तिमयजन्
प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीची२ँ सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वां[३] पथ्या२ँ
स्वस्तिं यजति प्राचीमेव तया दिशं प्र जानाति पथ्या२ँ स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ यजति चक्षुषी वा
एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानु पश्यत्य-(२)-ग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानु
पश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदितिं यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु पश्यत्य[४]—दितिमिष्ट्वा मारु-
तीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनु कल्पते यन्मारुती-
मृचमन्वाह विशां क्लृप्त्यै[५] ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजव-(३)-
दप्रयाजमुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा यज्ञस्य सन्तति[६]—स्तत् तथा न
कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद्यदनूयाजानन्तरियात्

(४।१३) वा० य० ४,१४; मै० १,२,२६; काठ० २,१६। (४।१४–१६) ऋ० ८,११,१; वा० य० ४,१६; अथर्व० १९,५९,१; मै० १,२,२८; काठ० २,१७। (४।१८) वा० य० ४,१६; मै० १,२,२९; काठ० २,१८। (४।२०) मै० १,२,२९। (४।२१) वा० य० ६,२७; मै० १,२,२९; काठ० २,१९।

प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु(४)परा भवति[७] प्रयाजवद्देवानूयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य सन्ततिर्[८]याः प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्यात् पराङमुं लोकमा रोहेत् प्रमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्यास्ता (५) उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति[१०] ॥ (प्रजान्त्यै, पश्यत्य,- नूयाजव,- यजमानोऽनु, पुरोऽनुवाक्यास्ता, अष्टौ च ८) ॥ ५ ॥

अरुणया गवा सोमक्रयणविधानम् ॥

कद्रूश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेताꣳ सा कद्रूः सुपर्णीमजयत् साऽब्रवीत् तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेती[१]यं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दाꣳसि सौपर्णेयाः साऽब्रवीदस्मै वै पितरौ पुत्रान् बिभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वे-(१)-ति मा कद्रूरवोचदिति[३] जगत्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती सा ऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेताꣳ सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽगच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोप नमति[४] त्रिष्टुगुदपतत् त्रयोदशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेताꣳ सा दक्षिणाभिश्च (२) तपसा चाऽगच्छत् तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाव तप इत्याहुर्यः स्वं ददातीति[६] गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा तमस्या अजाऽभ्यरुन्ध तदजाया अजत्वꣳ सा सोमं चाऽहरच्चत्वारि चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समपद्यत ब्रह्मवादिनो वदन्ति (३) कस्मात् सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दसाꣳ सती यज्ञमुखं परीयायेति यदेवादः सोममाऽहरत् तस्माद्यज्ञमुखं पर्यैत् तस्मात् तेजस्विनीतमा पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात् तदधयत् तस्माद् द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात् तृतीयसवन ऋजीषमभि षुण्वन्ति धीतमिव हि मन्यन्त[९] (४) आशिरमव नयति सशुक्रत्वायाथो सं भरत्येवैनत् तꣳ सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत् तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति[११] ते देवा अब्रुवन्स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाचꣳ स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तया निरक्रीणन्[१२]त्सा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यो (५) ऽपक्रम्यातिष्ठत् तद्रोहितो जन्म[१३] ते देवा अब्रुवन्नप युष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगायन् देवाः सा देवान् गायत उपावर्तत तस्माद्गायन्तꣳ स्त्रियः कामयन्ते[१४] कामुका एनꣳ स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवति तेभ्य एव ददत्युत यद्बहुतया (६) भवन्त्ये[१५]कहायन्या क्रीणाति वाचैवैनꣳ सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या वाचं वदन्त्य[१६]कूटयाऽकर्णयाऽकाणयाऽश्लोणयाऽसप्तशफया क्रीणाति[१७] सर्वयैवैनं

क्रीणाति[१८] यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्दुश्चर्मा यजमानः स्याद्यत् कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमानः स्याद्यद् द्विरूपया वार्त्रघ्नी स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या (७) क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूपꣳ स्वयैवैनं देवतया क्रीणाति[१९] ॥
(निष्क्रीणीष्व, दक्षिणाभिश्च, वदन्ति, मन्यन्ते, गन्धर्वेभ्यो, बहुतयाः, पिङ्गाक्ष्या, दश च १०) ॥६॥

सोमक्रयप्रकारः ॥

तद्धिरण्यमभवत् तस्मादद्भ्यो हिरण्यं पुनन्ति[१] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्ते ऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्धिरण्यं घृतेऽवधाय जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्रवीयन्ते ऽस्थन्वतीर्जायन्ते[२] एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्घृतं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजसमेवैनꣳ सतनुं (१) करोत्यथो सं भरत्येवैनं[३] यदबद्धमवदध्याद्गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युर्बद्धमव दधाति गर्भाणां धृत्यै[४] निष्टर्क्यं बध्नाति प्रजानां प्रजननाय[५] वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे[६] काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्त्येष खलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्ष्णः कनीनिकामित्याह य एवारक्षोहतः पन्थास्तꣳ समारोहति[७] (३) वाग्वा एषा यत् सोमक्रयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्येवैनामेतत् तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते[८] चिदसीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत् करोति धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा (४) वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियाऽसीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिरस्युभयतःशीर्ष्णीत्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह[९] यदबद्धा स्यादयता स्याद्यत् पदिबद्धाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यजमानः स्यात् (५) यत् कर्णगृहीता वार्त्रघ्नी स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा पदि बध्नात्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनां पदि बध्नाति[१०] पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोत्य-(६)-नु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आह्रियते यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् पराच्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयत्वित्याह रुद्रो वै क्रूरो (७) देवानां तमेवास्यै परस्ताद्दधात्यावृत्त्यै क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति

(७१३,६) वा० य० ४,१७-१८; मै० १,२,३०; काठ० २,२२-२३। (७१७) वा० य० ४,२१; मै० १,२,२१, काठ० २,३८। (७१८-११) वा० य० ४,१९-२०; १२,१०,४१; मै० १,२,३०; १,७,११,१७; काठ० २,२४-२५; ८,३२; १६,११।

मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रय्येत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन् वाचं धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद[११] (८) ॥
(सतनुं, शिष्णव इत्याह, समारोहति, ध्यायति तद्वाचा, यजमानः स्यात्, करोति, क्रूरो, वेद) ॥७॥

सोमक्रयण्या गोर्मध्येमार्गे पदसङ्ग्रहप्रकारः ॥

षट् पदान्यनु नि ष्क्रामति षडहं वाङ्नाति वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामव रुन्धे[१] सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुद्ध्यै[२] वस्व्यसि रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानं (१) व्याचष्टे[३] बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा चिकेत्वित्याहाऽऽवृत्त्यै[४] पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिडायाः पद इत्याहेडायै ह्येतत् पदं यत् सोमक्रयण्यै घृतवति स्वाहे-(२)-त्याह यदेवास्यै पदाद्घृतमपीड्यत तस्मादेवमाह यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति[६] काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति परिलिखितꣳ रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या (३) इदमहꣳ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति[७] पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्मूतꣳ सं वपति पशूनेवाव रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४) पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान एव रयिं दधाति तोते राय इति पत्निया अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तत्[८] त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधात्य[९]स्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयते (५) ऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिँल्लोके पशुमान्त्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप वपत्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति[१०] ॥ (महिमानꣳ, स्वाहा, ऽपहत्या, अध्वर्युः,- धीयते, चतुर्विꣳशतिश्च २४) ॥८॥

क्रयार्थं सोमस्योन्मानप्रकारः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा३ न विचित्या३ इति सोमो वा ओषधीनाꣳ राजा तस्मिन् यदापन्नं ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद्यथाऽऽस्याद्ग्रसितं निष्खिदति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाद्यथाऽक्षन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत् क्षोधुको ऽध्वर्युः स्यात् क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयिन्त्सोमꣳ

(८।३-५,७-८) वा० य० ४,२१-२३; ५,२२,२६; ६,१-२,१५; मै० १,२,३०; १,१,२३; काठ० २,२५ ।

शमयेत्तेन ब्रूयाद्यदीतरं (१) यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमविक्रयी क्षो-
धुको[1] ऽरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां चर्मन्
मिमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयꣳ सवनं[2] यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्य मिमी-
तर्क्षं वा अपशव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्या-(२)-दिति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै
पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवत्य[3]पामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणा-
त्य[4]मात्योऽसीत्याहात्ममेवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो[5] ऽनसाऽच्छ याति महि-
मानमेवास्याच्छ यात्य[6]नसा (३) ऽच्छ याति तस्मादनोवाह्यꣳ समे जीवनं[7] यत्र खलु वा
एतꣳ शीर्ष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ जीवन[8]मभि त्यं देवꣳ सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दाꣳसि सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यद-
तिच्छन्दा यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्ष्मैवैनꣳ समानानां करोत्ये[9]कयैकयोत्सर्गं (४) मिमीतेऽया-
तयाम्नियायातयाम्नियैवैनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गुलयः[10] सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णाति तस्मात्
समावद्वीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा अनु सं चरति[11] यत् सह सर्वाभिर्मिमीत सꣳश्लिष्टा
अङ्गुलयो जायेरन्नेकयैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभक्ता जायन्ते[12] पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते
पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीं (५) दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा
विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे यत् तूष्णीं भविष्य[13]द्यद्वै
तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति
सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नह्यति सर्वदेवत्यं वै (६) वासः सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति
पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युप नह्यति प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शृन्थति व्यानमेव
पशुषु दधाति तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति[14] ॥ (इतरं, पशुमान्त्स्या,- छ्यात्यनसो,- त्सर्गं, तूष्णीꣳ, सर्वदेवत्यं वै, त्रयस्त्रिꣳशच्च ३३) ॥९॥

अजादिभिर्नवद्रव्यान्तरैः सोमक्रयणम् ॥

यत् कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतागोअर्घꣳ सोमं कुर्यादगोअर्घं यजमानमगोअर्घमध्वर्युं
गोस्तु महिमानं नाव तिरेद्गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयाद्गोअर्घमेव सोमं करोति गोअर्घं यजमानं
गोअर्घमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरत्य[1]जया क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
सशुक्रमेवै (१)-नं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्यृषभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्य-
नडुहा क्रीणाति वह्निर्वा अनड्वान् वह्निनैव वह्निं यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्याव-

(९।५) शुक्रस्ते ग्रह...। वा० य० ४,२४; मै० १,२,३३; काठ० २,२६ । (९।९) अभि त्यं०...। वा० य० ४,२५; अथर्व० ७,१४,१; मै० १,२,३४; काठ० २,२७ ।

रुद्धयै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे[२] (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह पशुभ्य एव तदध्वर्युर्नि ह्नुत आत्मनोऽनाव्रस्काय[३] गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद[४] शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीत्याह यथायजुरेवैतत्[५] देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन् तदभीषहा पुनराऽददत को हि तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३) सोमं क्रीणीयात् तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते[६] ऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति[७] यदनुपग्रथ्य हन्याद्दन्दशूकास्ताꣳ समाꣳ सर्पाः स्युरिदमहꣳ सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उप ग्रथ्नामीत्याहादन्दशूकास्ताꣳ समाꣳ सर्पा भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति[८] स्वान (४) भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽहरन्[९] यदेतेभ्यः सोमक्रयणान्नानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्यैतेऽमुष्मिँल्लोके सोमꣳ रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति क्रीतोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमꣳ रक्षन्ति[१०] ॥ (सशुक्रमेवा,- व रुन्धे येन हिरण्येन, स्वान, चतुश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥१०॥

क्रीतस्य सोमस्य शकटेन प्राचीनवंशं प्रतिनयनम् ॥

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्यै[१] इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमित्याह देवा वै यꣳ सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाह[२] उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वारभ्योत् (१) तिष्ठत्यु[३] र्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो ह्येतर्हि सोमो[४] ऽदित्याः सदोऽस्यादित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतद्[५] वि वा एनमेतदर्धयति यद्वारुणꣳ सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽसादयति स्वयैवैनं देवतया समर्धयति[६] वाससा पर्यानह्यति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरेवै-(२)-नं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्यै[७] वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्वित्याह वाजꣳ ह्यर्वत्सु पयो अघ्नियास्वित्याह पयो ह्यघ्नियासु हृत्सु क्रतुमित्याह हृत्सु हि क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निमित्याह वरुणो हि विक्ष्वग्निं दिवि सूर्य-(३)-मित्याह दिवि हि सूर्यꣳ सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मादेवमाह[८] उदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति रक्षसामपहत्यै[९] उस्रावेतं धूर्षाहावित्याह यथायजुरेवैतत्[१०] प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानाꣳ ह्ये-(४)-ष पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्याह विश्वानि ह्येषोऽभि धामानि

(१०।३-५,९) वा० य० ४,२६-२७; मै० १,२,३५; काठ० २,३०-३१; तै० सं० १,२,७,१-९ । (११।१-५) वा० य० ४,२७-२८,३०; मै० १,२,३६-३८; काठ० २,३०,३२-३३,३५ । (११।८-१०) तै० सं० १,२,८,१-४,६-८; (११।११-१३) तै० सं० १,२,९,१-२,४ ।

प्रत्यावर्ते मा त्वा परिपरी विदुदित्याह यदेवादः सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोषाय[11] यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनव- च्छित्त्यै[12] वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत् (५) क्रीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह शान्त्यै[13] आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ सम्भवन्तौ यजमानमभि सं भवतः पुरा खलु वावैष मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो[14] यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्म- निष्क्रयण एवास्य सः[15] तस्मात् तस्य नाऽऽश्यं पुरुषनिष्क्रयण इव ह्य[16]थो खल्वाहु-(६)-रग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रघ्न एवास्य स तस्माद्वाश्यं[17] वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवैनं देवतया परि चरति[18] ॥ (अन्वारम्भोत्, सर्वाभिरेव, मूर्धं, भूताज॥५ ह्यं,- ति य,- दाहुः, सप्त- विंशतिश्च २७) ॥११॥

[प्राचीनवंशं ४४८। यावन्त ३६५। ऋक्सामे ३९८। वा- ४३३।- यद्वेपाः २५८। कद्रू- ३६०।- स्तत ४००। षड् २७४। ब्रह्मवादिनो ३३३। य- २४४।- द्वारुण ३२७। (एकादश ॥११॥ ३८४०)॥

[॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥] चन्द्रऋषिः ।

आतिथ्येष्टिविधानम् ॥

यदुभौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं वि च्छिन्द्याद्यदुभावविमुच्य यथाऽनागतायाऽऽति- थ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनड्वान् भवत्यविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य स- न्तत्यै[1] पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येशे पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एवै-(१)-ष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्त्यै[2] यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या (२) एवैतेन करोत्यग्नये त्वा रायस्पोषदाव्ने विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति[3] पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[4] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवादः सोममा (३) ऽहरत् तस्मा- द्गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च[5] शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नव- कपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्यूतं[6] नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रि-

---

(१,२) तै० सं० १,२,१०,१-५ ।

कपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मितास्तेजस्त्रिवृत् तेज एव यज्ञस्य शीर्षन् दधाति[7] नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन सम्मितास्त्रिवृद्वै (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन् दधाति[8] प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति[9] देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा निष्काव-मादन् ते देवाः कार्ष्मर्यमपश्यन् कर्मण्यो वै कर्मैनेन कुर्वीतेति ते कार्ष्मर्यमयान् परिधी-(५)-नकुर्वत तैर्वै ते रक्षाꣳस्यपाघ्नत यत् कार्ष्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै[10] सꣳ स्पर्शयति रक्ष-सामनन्ववचाराय[11] न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाꣳस्यपहन्त्यू[12]र्ध्वे समि-धावा दधात्युपरिष्टादेव रक्षाꣳस्यप हन्ति[13] यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय[14] द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै[15] ब्रह्मवादिनो वदन्त्य-(६)-ग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नाग्नय इति यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते[16] ऽथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्धविरासाद्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति[17] ॥
(पत्निया एव, जगत्या, आ, त्रिवृद्वै, परिधीन् वदन्त्य,- एकचत्वारिंशच्च ४१) ॥१॥

तानूनप्त्रसंज्ञकस्याज्यस्य ग्रहणं, अवान्तरदीक्षा च ॥

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेऽमन्यन्ता-सुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामो यन्मिथो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः सम-वद्यामहै ताभ्यः स निरृच्छाद्यो (१) नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणां प्रथमो द्रुह्यति स आर्तिमार्च्छति[1] यत् तानूनप्त्रꣳ समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति[2] पञ्च कृत्वोऽव द्यति पञ्चधा हि ते तत् समवाद्यन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[3] आपतये त्वा गृह्णामीत्याह प्राणो वा (२) आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शाक्वरायेत्याह शक्त्यै हि ते ताः समवाद्यन्त शक्मन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठꣳ हि ते तदात्मनः सम-वाद्यन्ता[4]नाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टꣳ ह्येतदनाधृष्यं देवानामोज (३) इत्याह देवानाꣳ ह्येतदोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपा ह्येतदनभिशस्तेन्य[5]मनु मे दीक्षां दीक्षा-पतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्[6] घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्नन्तिकमिव खलु वा अस्यैतच्च-रन्ति यत् तानूनप्त्रेण प्रचरन्त्यꣳ[7]शुरꣳशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामित्याह य-(४)-देवास्यापुवायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभावेवेन्द्रं

---

(२) तै० सं० १,२,१०,११-१७ ११,१-७।

च सोमं चाऽऽप्यायय॑त्या प्या॑यय सखीन्त्सन्या मेधयेत्याहर्त्विजो वा अस्य सखायस्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीये-(५)-त्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते॑ प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रति तिष्ठन्ति॑ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते (६) ऽग्निमेव वरूथं कृत्वाऽसुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यात्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया॑ सन्तरां मेखलां समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयते निर्ह्यग्निः शीतेन वायति समिद्ध्यै॑ या ते अग्ने (७) रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैनद्देवतया व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै॑ ॥ (यो, वा, ओजं, आह य, - वङ्गीये, - ति ते, ऽग्न, एकादश च ११) ॥२॥

उपसद्धोमविधानम् ॥

तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नुवन् ता उपसदैवाजिगीषन् तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त इषुꣳ समस्कुर्वताग्निमनीकꣳ सोमꣳ शल्यं विष्णुं तेजनं तेऽब्रुवन् क इमामसिष्यतीति (१) रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्ताꣳ रुद्रोऽवासृजत् स तिस्रः पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत॑ यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्त्यै॑ नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुया-(२)-दन्यन्मुखं कुर्यात्॑ स्रुवेणाऽऽघारमा घारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै॑ पराङतिक्रम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते॑ पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्जित्वा भ्रातृव्यलोकमभ्यारोहति॑ देवा वै याः प्रातरुपसद उपासीदन्नह्नस्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त याः सायꣳ रात्रियै ताभिर्यत् सायं प्रातरुपसद (३) उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते॑ याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः सायं पुरोऽनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वाय॑ तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति॑ षट् सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति॑ द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति॑ चतुर्विꣳशतिः सं (४) पद्यन्ते चतुर्विꣳशतिरर्धमासा अर्धमासानेव प्रीणात्यारा॑ग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन् मे लोकेऽर्धुकꣳ स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति॑ परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन् मे लोकेऽर्धुकꣳ स्यादिति

(३११) रजता हरिणी । वा० य० २३,३७, मै० ३,१२,३५; काठ० [अश्व०] १०,८ ।

चतुरोऽग्रे (१) ऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति[१४] ॥
(अग्निष्टोनीति, जुहुयात् सायंप्रातरुपमत्,- श्चतुर्विंशतिः सं. चतुरोऽग्रे, षोडश च १६) ॥३॥

सौमिकया वेद्यभिधानम् ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेषीति सून्नीयमिव यो वै स्वार्थेतां यताऽ श्रान्तो हीयत उत स निष्ट्याय सह वसति[२] तस्मात् सकृदुन्नीय नापरमुन्नयेत[३] दध्नोन्नयेतैतद्वै पशूनाऽ रूपऽ रूपेणैव पशूनव रुन्धे[४] (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत् तं देवा हस्तान्त्संरभ्यैच्छन् तमिन्द्र उपर्युपर्यत्य-क्रामत् सोऽब्रवीत् को माऽयमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद् दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वराहोऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽसीति स दर्भपुञ्जीलमुद्वृह्य सप्त गिरीन् भित्त्वा तमहन्त्सोऽब्रवीद् दुर्गाद्वा आहर्ताऽवोचथा एतमा हरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरद्यत् तद्वित्तं वेद्यमसुराणामविन्दन्त तदेकं वेद्यै वेदित्व-मसुराणां (३) वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां ते देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति कियद्वो दास्याम इति यावदियऽ सलावृकी त्रिः परिक्रामति तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां त्रिः सर्वतः पर्यक्रामत् तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वेदित्वं[६] (४) सा वा इयऽ सर्वैव वेदिरियति शक्ष्यामीति त्वा अवमाय यजन्ते[७] त्रिऽशत् पदानि पश्चात् तिरश्ची भवति षट्त्रिऽशत् प्राची चतुर्विंऽशतिः पुरस्तात् तिरश्ची दशदश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्त्यु-द्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति (५) बर्हिः स्तृणाति तस्मादोषधयः पुनरा भवन्त्यु-त्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्मा-द्यजमानोऽयजमानादुत्तरः[११] ॥ (रुन्धे, वाममोषो, वेदित्वमसुराणां, वेदित्वं, भवन्ति, पञ्चविंऽशतिश्च २५) ॥४॥

दीक्षितस्य व्रतनिर्णयः ॥

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते यद् द्वादश साह्नस्योपसदः स्युस्तिस्रोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम क्रियेत तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलोम क्रियते[१] वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकऽ स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै (१) क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान् भ्रातृव्यान् नुदते प्रति जनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैति[२] चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यऽ सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभि-र्यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रूर इव (२) राजन्यो

यज्ञस्य रूपꣳ समृद्ध्या आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै[४] पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन् धत्तेऽथो पयसा वै गर्भा वर्धन्ते गर्भ इव खलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य पयो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति[५] त्रिव्रतो वै मनुरासीद् द्विव्रता असुरा एकव्रता (३) देवाः प्रातर्मध्यन्दिने सायं तन्मनोर्व्रतमासीत् पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायं चासुराणां निर्मध्यं क्षुधो रूपं ततस्ते पराऽभवन् मध्यन्दिने मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन्त्सुवर्गं लोकमायन्[६] यदस्य मध्यन्दिने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना (४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति[७] गर्भो वा एष यद्दीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात् प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथाय[८] एष वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यद्दीक्षितः प्रवसेत् स एनमीश्वरोऽनूत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै[९] दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्या-(५)-ऽऽयतनꣳ स्व एवाऽऽयतने शये[१०]ऽग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये[११] ॥

(एतद्वै,- क्रूर इवै,- एकव्रता, आत्मना, यजमानस्य, त्रयोदश च १३) ॥५॥

यागार्थं काम्या भूमयः ॥

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदि[१]त्येतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नग्निमप आदित्यमभि विपश्यत्यु[२]पैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयत्या[३]प्ते देवयजने याजयेद्भ्रातृव्यवन्तं[४] पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत् कर्तं वा यावन्नानसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं देवयजन[५]माप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोत्ये[६]कोन्नते देवयजने याजयेत् पशुकाम[७]मेकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशूनसृजन्ता[८]न्तरा सदोहविर्धाने उन्नतꣳ स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनं[९] पशुमानेव भवति[१०] त्र्युन्नते देवयजने याजयेत् सुवर्गकामं[११] त्र्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमा[१२]यन्नन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं चो-(२)-न्नतꣳ स्यादन्तरा हविर्धानं च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यं चैतद्वै त्र्युन्नतं देवयजनꣳ[१३] सुवर्गमेव लोकमेति[१४] प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकाम[१५]मेतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत् सर्वतः समं[१६] प्रत्येव तिष्ठति[१७] यत्रान्यान्या ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तद्याजयेत् पशुकाम[१८]मेतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैवास्मै पशू-(३)-नव रुन्धे[१९] पशुमानेव भवति[२०] निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमित्ये[२१]तद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत् सदृश्यै सत्या ऋक्षं[२२] निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति[२३] व्यावृत्ते देवयजने याजयेद्व्यावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमाꣳसेरन्[२४] प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणꣳ स्यात् प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं[२५] वि पाप्मना (४) भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमाꣳसन्ते[२६] कार्ये

देवयजने याजयेद्भूतिकामं[27] कार्यो वै पुरुषो[28] भवत्येव[29] ॥
(यातवै, हविर्धानं च, पशून, पाप्मना,ऽष्टादश च १८) ॥६॥

उत्तरवेदिनिर्माणम् ॥

तेभ्य उत्तरवेदिः सिꣳही रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत् ते देवा अमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावर्त्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वान् मया कामान् व्यश्नवथ पूर्वां तु माऽग्नेराहुतिरश्नवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्नेर्व्याघारयन्ति वारेवृतꣳ ह्यस्यै[1] शम्यया परि मिमीते (१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव रुन्धे[2] वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत् तिक्तायनी मेऽसीत्याह तिक्तान् ह्येनानावदवतान्मा नाथितमित्याह नाथितान् ह्येनानावदवतान्मा व्यथितमित्याह व्यथितान् ह्येनानाव[3]द्विदेरग्निर्नभो नामा (२)-ग्ने अङ्गिर इति त्रिर्हरति य एवैषु लोकेष्वग्नयस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थꣳ हरत्यनिरुक्तमेवाव रुन्धे[4] सिꣳहीरसि महिषी-रसीत्याह सिꣳहीर्ह्येषा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठ[5]दुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामि-त्याह यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ध्रुवा (३) ऽसीति सꣳ हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्यै[6] इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्वित्याह दिग्भ्य एवैनां प्रोक्षति[7] देवाꣳश्चेदुत्तरवेदिरुपावर्तीहैव वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवान-भ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपा-(४)-नुदत मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चा-द्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो[8] यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् यत् प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र क्रूरं तत् तेन शमयति[10] यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचै-(५)-वैनमर्पयति[11] ॥ (मिमीते , नाभ, ध्रुवा, ऽप, शुचा, त्रीणि च ३) ॥७॥

व्याघारणं सम्भारस्थापनं च ॥

सोत्तरवेदिरब्रवीत् सर्वान् मया कामान् व्यश्नवथेति ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यानभि भवेमेति तेऽजुहवुः सिꣳहीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान् भ्रातृव्यानभ्यभवन् तेऽसुरान् भ्रातृ-व्यानभिभूयाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिꣳहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामवि-न्दन्त ते प्रजां वित्त्वा (१) ऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिꣳहीरसि रायस्पोषवनिः स्वा-हेति ते पशूनविन्दन्त ते पशून् वित्त्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिꣳहीरस्यादि-त्यवनिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां वित्त्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपे-यामेति तेऽजुहवुः सिꣳहीरस्या वह देवान् देवयते (२) यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपा-ऽऽयन्[1] पञ्च कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[2] ऽक्ष्णया

(७-८) तै० स० १,२,१२,१-२६ ।

व्याघारयति तस्माद्दक्षिणया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै[3] भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति[4] पौतुद्रवान् परिधीन् परि दधात्येषां (३) लोकानां विधृत्यै[5] अग्नेस्त्रयो ज्यायाꣳसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वनस्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ताꣳ सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेत्वस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः प्रैषमैच्छन् तमन्वविन्दन् तमब्रुव-(४)-न्नुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातॄणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातरः प्रामेषतास्थानि शातया इति स यान्य-(५)-स्थान्यशातयत तत् पूतुद्र्वभवद्यन्माꣳसमुपमृतं तद्गुल्गुलु[6] यदेतान्त्संभारान्त्सं भरत्यग्निमेव तत् सं भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्ह्येतत् पुरीषं यत् संभाराः[7] अथो खल्वाहुरेते वावैनं ते भ्रातरः परि शेरे यत् पौतुद्रवाः परिधय इति[8] ॥ (विरत्या, देवयत, एषा,- मब्रुवन्. यानि, चतुश्चत्वारिꣳ-शच्च ४४) ॥८॥

हविर्धानाख्य शकटे अन्तर्भाव्य हविर्धानमण्डपनिर्माणम् ॥

बद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति प्र णेनेक्ति मेध्यमेवैनं करोति[1] सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्र वर्तयति[2] वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स यदुत्सर्जेद्यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत् सुवाग्देव दुर्याꣳ आ वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै[3] पत्नयु-(१)-पानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्त्यै[4] वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षाꣳस्यप हन्ति[5] यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्यु-(२)-र्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति[6] प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयत्यत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्या इत्याह वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनꣳ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या (३) इत्याशीर्पदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽव रुन्धे[9] दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनद्यत् तृतीयं छदिर्हविर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुद्ध्यै[10] शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा शिरो विष्यूतं विष्णोः (४) स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवꣳ हि देवतया हविर्धानं[12] यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथ्नी-

---

(९।७-९,११-१२) तै० सं० १,२,१३,२,६-८,१०-१५ ।

यावत् तं न विस्रꣳसयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात् स विस्रस्यः[23] ॥
(पत्नीं, इन्धु,- वां पृथिव्या, विष्णूतं विष्णोः, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥९॥

सदो निर्माणम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै[1] वज्र इव वा एषा यदभ्रिरभ्रिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै[2] काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति परिलिखितꣳ रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या (१) इदमहꣳ रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति[3] दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य एवैनां लोकेभ्यः प्रोक्षति[4] परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् (२) परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप जीवन्ति[5] क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै[6] यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैवोर्जꣳ समर्धयति[7] यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति[8] पितृणाꣳ सदनमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यꣳ (३) ह्येतद्यन्निखातं[9] यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात् पितृदेवत्या निखाता स्याद्बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुहमेवैनां करोत्यु[10]द्दिवꣳ स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै[11] द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्वित्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं मिनोति तेनैवै-(४)-नां मिनोति[12] ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैत[13]द्घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेथामित्यौदुम्बर्यां जुहोति द्यावापृथिवी एव रसेनानक्त्या[14]न्तमन्ववस्रावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्त्यै[15]न्द्रमसीति छदिरधि नि दधात्यैन्द्रꣳ हि देवतया सदो विश्वजनस्य छायेत्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत् सदो[16] नवच्छदि (५) तेजस्कामस्य मिनुयात् त्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत् तेजस्व्येव भवत्येकादशच्छदीन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशच्छदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशच्छदि प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविꣳशतिच्छदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविꣳशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै[17] उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति तस्मात् (६) मध्यत ऊर्जा भुञ्जते[18] यजमानलोके वै दक्षिणानि छदीꣳषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरो[19] ऽन्तर्वर्तान् करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उप जीवन्ति[20] परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवैत[21]दिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्याहैन्द्रꣳ हि देवतया सदो[22] (७) यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथ्नीयाद्यत् तं न विस्रꣳस-

(१०) तै० सं० १,३,१,१-२० ।

येदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात् स विस्रस्यः[२३] ॥ (अपहत्यै, तस्मात्, पितृदेवत्यं, तेनैव, नवच्छदि, तस्मात्, सदः, पञ्चदश च १५) ॥१०॥

हविर्धाने चतुर्णामुपरवाणां निर्माणम् ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवा हविर्धाने खायन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणाः[१] अधस्तात् खायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्ष्णः प्राणाः[२] रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः[३] असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रेऽन्ववविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्ते[४] इदमहं तं वलगमुद्वपामि (१) यं नः समानो यमसमानो निचखानेत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्मै तौ वलगं निखनतस्तमेवोद्वपति[५] संतृणत्ति तस्मात् संतृण्णा अन्तरतः प्राणाः[६] न सं भिनत्ति तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः[७] अपोऽव नयति तस्मादार्द्रा अन्तरतः प्राणाः[८] यवमतीरव नयत्यू-(२)-र्ग्वै यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेवोर्जं दधाति[९] बर्हिरव स्तृणाति तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणाः[१०] आज्येन व्याघारयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति[११] हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सं तृणत्त्यसंतृण्णे हि हनू[१२] अथो खलु दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्यै[१३] शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं (३) प्राणा उपरवा हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरꣳ सदो यदा खलु वै जिह्वया दत्स्वधि खादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्धविर्धाने चर्मन्नधि ग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति[१४] यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद दुह एवै-(४)-नामियं वै विराट् तस्यै त्वक् चर्मोधोऽधिषवणे स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति सोमः पयो य एवं वेद दुह एवैनाम्[१५] ॥

(वपामि, यवमतीरव नयति, हविर्धानं,-मेव, त्रयोविꣳशतिश्च २३) ॥११॥

[य- ३४१।- देवासुरा- ३६१।- एतेषाꣳ २६६। सुवर्गं २७५। यत् २६३। पुरोहविषि २१८। तेभ्यः २५३। सा २९४। बद्धं २२६। देवस्य ३६५। शिर २२३। (एकादश ॥११॥ ३०८५)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥] चन्द्रऋषिः ।

आग्नीध्रीयसदः प्रभृतिस्थानेषु धिष्णियाख्यस्थलविशेषनिर्माणम् ॥

चात्वालाद्धिष्णियानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञस्य सयोनित्वाय[१] देवा वै यज्ञं पराऽजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्णियान् विहरति

(११) तै० सं० १,३,१,१-२०।

यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते[2] पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानꣳ सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुते (१) आहाग्नीदग्नीन् वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाꣳ अलं कुर्वेति यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना यन्त्य[3]ङ्गारैर्द्वे सवने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयꣳ सशुक्रत्वायाथो सं भरत्येवैन[4]न्द्विष्णिया वा अमुष्मिंल्लोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽहरन् तमन्ववायन् तं पर्यविशन्[5] य एवं वेद विन्दते (२) परिवेष्टारं[6] ते सोमपीथेन व्यार्ध्यन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान् देवा अब्रुवन् द्वेद्वे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न वेत्यग्नयो वा अथ धिष्णियास्तस्माद् द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीय आग्नीध्रीयो होत्रीयो मार्जालीयस्तस्मात् तेषु जुह्वत्य[7]तिहाय वषट् करोति वि हि-(३)-ते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्त[8] देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताꣳस्ताभिः प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताꣳस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्ङासीनो धिष्णियान् व्याघारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीः-(४) जायन्ते[9] प्राणा वा एते यद्धिष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ् धिष्णियानतिसर्पेत् प्राणान्त्सं कर्षेत् प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽवाङपानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होतारमतिसर्पेदपाने प्राणं दध्यात् प्रमायुकः स्या[10]न्नाध्वर्युरुप गायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरुपगायेदुद्गात्रे (५) वाचꣳ सं प्र यच्छेदुपदासुकाऽस्य वाक् स्या[11]द्ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासꣳस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ् सदोऽतीयादथ कथा दाक्षिणानि होतुमेति[12] यामो हि स तेषा[13] कस्मा अह देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्यन्तीत्यु[14]त्तरेणाऽऽग्नीध्रं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्त्सं कर्षति[15] न्यन्ये धिष्णिया उप्यन्ते (६) नान्ये यान् निवपति तेन तान् प्रीणाति[16] यान् निवपति यदनुदिशति तेन तान्[17] ॥ (स्तुते, विन्दते, हि, प्रतीचीः,- उद्गात्रे, उप्यन्ते, चतुर्दश च १४) ॥१॥

वैसर्जनहोमः, अग्नीषोमयोराग्नीध्रीये हविर्धाने च प्रणयनम् ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि[1] द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[2] देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षाꣳस्यजिघाꣳसन्ते सोमेन राज्ञा रक्षाꣳस्यपहत्याप्सुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायाऽऽत्तः सोमो भवत्यथ (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै[3] त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्य इत्याह तनूकृद्ध्येष[4] द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाꣳस्यु[5]रु यन्ताऽसि वरूथमित्याहोरु णस्कृधीति वा वैतदाह[6] जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेत्वित्याहाप्सुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ सोमं ददत (२) आ ग्राव्ण आ वायव्यान्या

(१।७) तै० सं० १,३,३,८। (२) तै० सं० १,३,४,२,६-१६।

द्रोणकलशमुत् पत्नीमा नयन्त्यन्वनाꣳसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै[9] ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उप वासयति[10] वि ह्येनं तेगृह्णते यत् सहोपवासयेदपुवायेत[11] सौम्यर्चा प्र पादयति स्वया-(३)-वैनं देवतया प्र पादयत्य[12]–दित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैत[13]–द्यजमानो वा एत-स्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्ये[14]–तत् त्वꣳ सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो ह्येष सन् (४) देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो1 ह्येष सन् मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते[15] नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवा-नाꣳ स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृणा[16]–मिदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुण-पाशादेव निर्मुच्यते[17] ऽग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि तद्वेद यद्वसीयान्त्स्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न वेति[18] ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लुसेना य एवं विद्वान् ग्राव्ण आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलिम्लुसेना विन्दति[19] (६) ॥ (अथ, दद्ते, स्वया, सन्, हि, विन्दति) ॥२॥

यूपच्छेदनम् ॥

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छैति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतया ऽच्छैत्य[1]–त्यन्यानगां नान्यानुपागामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरैरित्याहार्वाग्घ्येनं परैर्वि-न्दति परोऽवरैस्तं त्वा जुषे (१) वैष्णवं देवयज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते[2] देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्त्योषधे त्रायस्वैनꣳ स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै[3] स्वधितेर्वृक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः परापतेत् तमप्या हरेत् सतेजस-(२)-मेवैनमा हरती[4]–मे वै लोका यूपात् प्रयतो बिभ्यति दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिꣳसीरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति[5] वनस्पते शतवल्शो वि रोहेत्यावश्चने जुहोति तस्मादावश्चनाद्वृक्षाणां भूयाꣳस उत्तिष्ठन्ति[6] सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेमे-त्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते[7] ऽनक्षसङ्गं (३) वृश्चे[8]–द्यदक्षसङ्गं वृश्चेदधर्षं यजमानस्य प्रमायुकꣳ स्या[9]–द्यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव भवति[10] यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशव्योऽपशुरेव भवति[11] यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै बहुशाखं वृश्चेदेष वै (४) वनस्पतीनां पशव्यः पशुमानेव भवति[12] प्रतिष्ठितं वृश्चेत् प्रतिष्ठाकामस्यैष वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाद्योनेः रूढः प्रत्येव तिष्ठति[13] यः प्रत्यङ्ङुपनतस्तं वृश्चेत् स हि मेधमभ्युपनतः[14] पञ्चारत्निं

---

(३) तै० सं० १ ३,५,१-८।

तस्मै वृश्चेद्यं कामयेतापैनमुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञो (५) नमति षडरत्निं प्रतिष्ठाकामस्य षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति सप्तारत्निं पशुकामस्य सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य त्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत् तेजस्व्येव भवत्येकादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशारत्निं भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या (६) एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन संमितः[१६] ॥ (जुषे, सतेजस, -मनक्षसङ्गं, बहुशाखं वृश्चेत्येष वै, यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञ, आप्त्या, एकान्नविंशतिश्च १९) ॥३॥

छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम् ॥

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति[१] पराञ्चं प्रोक्षति पराङिव हि सुवर्गो लोकः[२] क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यवो यजमानेन यूपः संमितो यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१) पितृणां सदनमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यं ह्येतद्यन्निखातं यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात् पितृदेवत्यो निखातः स्याद्बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनं मिनोति[३] यूपशकलमवास्यति सतेजसमेवैनं मिनोति[४] देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्ति[५] सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति चषालं प्रति (२) मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओषधयः फलं गृह्णन्त्यनक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाऽश्रिः संमिता यदग्निष्ठामश्रिमनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्तमनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति[७] सर्वतः परि मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधात्युद्दिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै[९] वैष्णव्यर्चा (३) कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतया कल्पयति[१०] द्वाभ्यां कल्पयति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै[११] यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयेयमित्यग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयादित्थं वेत्थं वाऽति नाययेत् तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति[१२] यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयेयमित्य-(४)-ग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयेन सं मिनुयात् तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति[१३] ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्[१४] परि व्ययत्यूर्ग्वै रशना यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा समर्धयति[१५] नाभिदघ्ने परि व्ययति नाभिदघ्न एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्नाभिदघ्न ऊर्जा भुञ्जते[१६] यं कामयेतोर्जैनं (५) व्यर्धयेयमित्यूर्ध्वां वा तस्यावाचीं वाऽवोहेदूर्जैवैनं व्यर्धयति[१७] यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमवोहेद्वृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुदूहेद्वृष्टिमेवोद्यच्छति[१८] पितृणां

---

(४) तै० सं० १,३,६,१-१०,१४ ।

निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रशनाया ओषधीनाꣳ रशना विश्वेषां (६) देवानामूर्ध्वꣳ रशनाया आ चषालादिन्द्रस्य चषालꣳ साध्यानामतिरिक्तꣳ स वा एष सर्वदेवत्यो यद्यूपो यद्यूपं मिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति[१९] यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूपत्वं (७) यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै[२०] पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य प्रज्ञायते प्रज्ञातꣳ हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति[२१] साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान् यज्ञो नास्पृशत् तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत् तदस्पृशदतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेत -(८)-द्यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात् तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति[२२] देवा वै सꣳस्थिते सोमे प्र स्रुचोऽहरन् प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरꣳ स्रुचां निष्क्रयणमपश्यन्त्स्वरुं यूपस्य सꣳस्थिते सोमे प्र प्रस्तरꣳ हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय[२३] ॥

(दुध्रा नि, प्रत्यु,- चा, समर्धयेयमित्यू,- जैनं, विश्वेषां, यूपत्व,- मतिरिक्तमेतद्, द्विचत्वारिꣳशच्च ४२) ॥४॥

मन्थनविशिष्टमग्निप्रहरणम् ॥

साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन् नान्यत् किं चन मिषत् तेऽग्निमेवाग्नये मेधाया ऽलभन्त न ह्यन्यदालम्भ्यमविन्दन् ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय[१] रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थेद्रुद्राय यजमान-(१)-मपि दध्यात् प्रमायुकः स्या[२]दथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत् पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयत्यु[३]पाकृत्यैव मन्थ्यस्तन्नेवाऽऽलब्धं नेवानालब्धम[४]ग्नेर्जनित्रमसीत्याहाग्नेर्ह्येतज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) ह्येता[५]वुर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय[६] घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्याह वृषणꣳ ह्येते दधाते ये अग्निं[७] गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयत्य[८]ग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह[९] सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति[१०] जातायानु ब्रूहि (३) प्रह्रियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्धयति[११] गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयत्य[१२]ग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ संभवन्तौ यजमानमभि सं भवतो भवतं नः समनसावित्याह शान्त्यै[१३] प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा अन्नमपि (४) दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा[१४] ॥

(यजमान,- माह वृषणौ, जातायानु ब्रूह्य,- प्य,- ष्टादश च १८) ॥५॥

---

(५) तै० सं० १,३,७,४-९ ।

पशोरुपाकरणम् ॥

इषे त्वेति बर्हिरा दत्त इच्छत इव ह्येष यो यजते[१] उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरोत्यु[२]पो देवान् दैवीर्विशः प्रागुरित्याह दैवीर्ह्येता विशः सतीर्देवानुपयन्ति[३] वह्नीरुशिज इत्याहर्त्विजो वै वह्नय उशिजस्तस्मादेवमाह[४] बृहस्पते धारया वसूनीत्या-(१)-ह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनव रुन्धे[५] हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनान्[६] देव त्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाꣳ रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति[७] रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति[८] देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति (२) रशनामा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै[९] ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभ इत्याह सत्यं वा ऋतꣳ सत्येनैवैनमृतेनाऽऽरभते[१०] ऽक्ष्णया परि हरति वध्यꣳ हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्त्यै[११] धर्षा मानुषानिति नि युनक्ति धृत्यै[१२] अद्भ्य-(३)-स्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति यत् पशु[१३]रपां पेरुरसीत्याहैष ह्यपां पाता यो मेधायाऽऽरभ्यते[१४] स्वात्तं चित् सदेवꣳ हव्यमापो देवीः स्वदतैनमित्याह स्वदयत्येवैन[१५]मुपरिष्टात् प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं (४) मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति[१६] ॥ (वसूनीति, प्रसव इत्य,- द्भ्यो, ऽन्तरत एवैनं, दश च १०) ॥६॥

सामिधेन्यः आघारौ प्रयाजाश्च ॥

अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नग्नये समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै[१] सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै[२] सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्तवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजानां प्रजननाय[३] देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाघार-(१)मा ऽघारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत् तूष्णीमाघारमाघारयति यज्ञस्यानुख्यात्यै[४] असुरेषु वै यज्ञ आसीत् तं देवास्तूष्णीꣳ होमेनावृञ्जत यत् तूष्णीमाघारमाघारयति भ्रातृव्यस्यैव तद्यज्ञं वृङ्क्ते[५] परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैनान् त्रिस्त्रिः सं मार्ष्टि त्र्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश (२) मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[६] शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाघारोऽग्निः सर्वा देवता यदाघारमाघारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अव रुन्धे[७] शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाघार आत्मा पशुराघारमाघार्य पशुꣳ समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति दधाति[८] सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति[९] सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपतिमेवास्याऽऽशिषं गमयति[१०] विश्वरूपो

---

(६) तै० सं० १,३,१,१;७,१-३,८,२-६ । (७) तै० सं० १,३,८,७-८ ।

वै त्वाष्ट्र उपरिष्टात् पशुमभ्यवमीत् तस्मादुपरिष्टात् पशोर्नावं द्यन्ति यदुपरिष्टात् पशुꣳ समनक्ति मेध्यमेवै-(४)-नं करोत्यृ[११]त्विजो वृणीते छन्दाꣳस्येव वृणीते[१२] सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुद्ध्यै[१३] एकादश प्रयाजान् यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तं प्र यजति[१४] वपामेकः परि शय आत्मैवाऽऽत्मानं परि शये[१५] वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै (५) देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामित्याह वज्रेणैवैनं वशे कृत्वाऽऽलभते[१६] ॥ (आघारं, पद्यन्ते द्वादश,-ऽऽत्मन्नेव यज्ञस्य, मेध्यमेव, खलु वा, अष्टादश च १८) ॥७॥

पशुसंज्ञपनम् ॥

पर्यग्नि करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति[१] त्रिः पर्यग्नि करोति त्र्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै[२] ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशू३र्नान्वारभ्या३ इति[३] मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्या[४]दथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत् (१) पशुरिति यन्नान्वारभेत सुवर्गाल्लोकाद्यजमानो हीयेत[५] वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्ध[६]मुप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहेषितꣳ हि कर्म क्रियते[७] रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेत्याह यथायजुरेवैत[८]दग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै[९] पृथिव्याः संपृचः पाहीति बर्हि-(२)-रुपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति[१०] पराङा वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात् पशुभ्य एव तन्नि ह्नुत आत्मनोऽनाव्रस्काय गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद[१२] पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत् पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मय (३) आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्य[१३]नर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्त्यै घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव इत्याह यथायजुरेवैतत्[१४] ॥

(लोकाय नीयते यद्, बर्हीं, रश्मयः, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥८॥

वपाहोमः ॥

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्छुगृच्छति वाक्त आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवास्य शुचꣳ शमयति[१] सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीꣳ शुक् प्र विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्राभ्यामेव पृथिव्यै शुचꣳ शमयत्यो[२]षधे त्रायस्वैनꣳ स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः (१) शान्त्यै[३] पार्श्वत आ च्छ्यति मध्यतो हि मनुष्या आ च्छ्यन्ति तिरश्चीनमा च्छ्यत्यनूचीनꣳ हि मनुष्या आच्छ्यन्ति व्यावृत्त्यै[४] रक्षसां भागोऽसीति स्थविमतो बर्हिरक्त्वाऽपा-

(८) तै० सं० १,३,८,१-१३ । (९) तै० सं० १,३,९,१-१९ ।

स्यत्यस्नैव रक्षांसि निरवदयते[10] इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव (२) द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुभावधमं तमो नयती[6]—षे त्वेति वपामुत्खिदतीच्छत इव ह्येष यो यजते[7] यदुपतृन्द्याद्रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्याद्यन्नोपतृन्द्यादयता स्या[8]—दन्ययोपतृणत्त्यन्यया न धृत्यै[9] घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्ण्वाथामित्याह द्यावापृथिवी एव रसेनानक्त्य[10]—च्छिन्नो (३) रायः सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतत्[11] क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्वपामुत्खिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै[12] प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्य[13]—ग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव हव्येना-(४)-न्वेति[14] नान्तममङ्गारमति हरेद्यदन्तममङ्गारमतिहरेद्देवता अति मन्येत[15] वायो वीहि स्तोकानामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव पद्यन्ते[16] ऽग्रं वा एतत् पशूनां यद्वपाऽग्रमोषधीनां बर्हिरग्रेणैवाग्रं समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून् प्रति ष्ठापयति[17] स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्याह (५) यज्ञस्य समिष्ट्यै[18] प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यमात्मा वपा पृषदाज्यमभिघार्य वपामभि घारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति[19] स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र हरति[20] विषूची प्र हरति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ[21] ।। (स्वधितिं,- इचैवा,- ऽच्छिन्नो, हव्येन,- प्रेष्येत्याह, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ।।९।।

वसावदानानि ॥

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा लभते[1] वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्ग्वै पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति[2] पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः पृच्छति शृतं हवी३ः शमितरिति त्रिषत्या हि देवा[3] योऽशृतं शृतमाह स एनसा[4] प्राणापानौ वा एतौ पशूनां (१) यत् पृषदाज्यं पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत् पृषदाज्येन हृदयमभिघारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति[5] पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं प्राक्षारयन्त्स प्लक्षोऽभवत् तत् प्लक्षस्य प्लक्षत्वं यत् प्लक्षशाखोत्तरबर्हिर्भवति समेधस्यैव (२) पशोरव द्यति[6] पशुं वै ह्रियमाणं रक्षांस्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहत्यै[7] पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्धे[8] एकादशावदानान्यव द्यति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३) द्यति[9] हृदयस्याग्रेऽव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं[10] यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्यति यथापूर्वमेवास्य पशोरवत्तं भवति[11]

(९।११) अच्छिन्नो रायः सुवीरः । तै० सं० १,३,५,१० ।

मध्यतो गुदस्यावं द्यति मध्यतो हि प्राण उत्तमस्यावं द्यति (४) उत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि[१२] जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव दयते तदवदानानामवदानत्वं[१३] देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा अग्निमब्रुवन् त्वया वीरेणासुरानभि भवामेति (५) सोऽब्रवीद्वरं वृणै पशोरुद्धारमुद्धरा इति स एतमुद्धारमुदहरत दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यत् त्र्यङ्गाणां समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्ष्णयाऽव द्यतितस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै[१५] ॥

(एतौ पशूनां, समेधस्यैव, तस्यावो,- त्तमस्यावं द्यती,- ति, पञ्चचत्वारिंशच्च ४५) ॥१०॥

अनूयाजविधानम् ॥

मेदसा स्रुचौ प्रोर्णोति मेदोरूपा वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति[१] यूषन्नवधाय प्रोर्णोति रसो वा एष पशूनां यद्यूष रसमेव पशुषु दधाति[२] पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत् पशूनां यत् पार्श्वं रस एष पशूनां यद्वसा यत् पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यत एव पशूनां रसं दधाति[३] घ्नन्ति(१)वा एतत् पशुं यत् संज्ञपयन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदित्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति[४] देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳ समेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो[५] विषुरूपा यत् सलक्ष्माणो भवथेत्याह विषुरूपा ह्येते सन्तः सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति[६] देवत्रा यन्त -(२)-मवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्त्वित्याहानुमतमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्यर्धर्चे वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्च इयमर्धर्च इमे एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्त्यथो दिग्भ्य एवोर्जꣳ रसमव रुन्धे[८] प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं वानस्पत्याः खलु(३) वै देवतया पशवो यत् पृषदाज्यस्योपहत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुषु दधात्यन्यस्यान्यस्य समवत्तꣳ समवद्यति तस्मान्नानारूपाः पशवो[१०] यूष्णोप सिञ्चति रसो वा एष पशूनां यद्यूष रसमेव पशुषु दधातीडामुप ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते चतुरुप ह्वयते (४) चतुष्पादो हि पशवो[१२] यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति[१३] यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत् तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवति[१४] प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं (५) पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात् तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येनानूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टꣳ ह्येकादशानूयाजान् यजति दश वै

(११) तै० सं० १,३,१०,१ ।

पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तमनु यजति[१६] घ्नन्ति वा एतत् पशुं यत् संज्ञपयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं यत् पृषदाज्येना-(६)-नूयाजान् यजति प्राणापाना-वेव पशुषु दधाति[१७] ॥ (घ्नन्ति, यन्तं, खलु, हृयत, आज्यं, यत् पृषदाज्येन, षट् च ६) ॥११॥

[चात्वालात् ३१४। सुत्रगाय ३००। वैष्णव्या ३१९। पृथिव्यै ४४२। प्राध्रा २१८। इषे २१०। समिता २६८। पर्यग्नि १८७। पशोः २९६। पशुं २९५। मेदसै-३०६। (-कादश ॥११॥ ३१५५)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] चन्द्रऋषिः ।

गुदहोमविधानम् ॥

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयड्भिरेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते[१] जघनार्धादव द्यति जघनार्धाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते[२] स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते[३] ऽसंभिन्दन्नव द्यति प्राणानामसंभेदाय[४] न पर्यावर्तयति यत् पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ग्राहुकः स्यात्[५] समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत (१) एव तद्दधात्य[६]न्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षे-णैवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षꣳ ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते[७] देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवि-तृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनयत्य[८]होरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवास्मै प्रजाः प्र जनय-त्यहोरात्रे ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते[९] मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहे-(२)-त्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणा-पानौ दधाति[१०] सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजा[११] यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति[१२] छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दाꣳसि पशूनेवाव रुन्धे[१३] द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि गृह्णाति[१४] नभो (३) दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नि यच्छत्य[१५]ग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति ष्ठापयति[१६] प्राणानां वा एषोऽव द्यति योऽवद्यति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते[१७] पशोर्वा आलब्धस्य हृदयꣳ शुगृच्छति सा हृदयशूल -(४)-मभि समेति यत् पृथिव्याꣳ हृदयशूलमुद्वासयेत् पृथिवीꣳ शुचाऽर्पयेद्यदप्स्वपः शुचाऽर्पयेच्छु-ष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च सन्धावुद्वासयत्युभयस्य शान्त्यै[१८] यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति[१९] ॥ (रेतः, स्वाहा, नभो, हृदयशूलं, द्वात्रिंꣳशच्च ३२) ॥१॥

सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम् ॥

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदब्रुवन् वसतु नु न इदमिति तद्वसती-वरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन् प्रातर्न समशक्नुवन् तदप्सु प्रावेशयन् ता वसतीवरीरभवन् वसतीवरी-

(१) तै० सं० १,३,११,१-१३ । (२) तै० सं० १,३,१२,१-४ ।

गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति[१] यस्यागृहीता अभि निम्रोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्या- (१) द्यज्ञं वि च्छिन्द्या- ज्ज्योतिष्या वा गृह्णीयाद्धिरण्यं वा ऽवधाय सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात् स हि गृहीतवसतीवरीको[३] वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशूनेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति[४] यदन्वीपं तिष्ठन् गृह्णीयान्निर्मार्गुका अस्मात् पशवः स्युः प्रतीपं तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरुद्ध्यैवास्मै पशून् गृह्णाती- न्द्रः (२) वृत्रमहन्त्सो ऽपो ऽभ्यम्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवमासीत् तदत्यमुच्यत ता वहन्तीरभवन् वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति[६] नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद्यज्ञमति मन्येत न स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा यत् स्थावराणां गृह्णीया- (३) द्वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहये- द्यद्वै दिवा भवन्त्यपो रात्रिः प्र विशति तस्मात् ताम्रा आपो दिवा ददृश्रे यन्नक्तं भवन्त्यपोऽहः प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृश्रे छायायै चाऽऽतपतश्च सन्धौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्णं गृह्णाति[९] हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति[१०] हविष्माꣳ अस्तु (४) सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णात्य- नुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुग्वाचैवैनाः सर्वया गृह्णाति[१२] चतुष्पदयर्चा गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्धे[१३] ऽस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्त्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिं- (५)- ल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप सादयत्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति[१४] सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्या[१५] इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैत- दाग्नीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति[१७] यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते (६) तदनु यज्ञꣳ रक्षाꣳस्यव चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय न ह्येता ईळयन्त्या तृतीयसवनात् परि शेरे यज्ञस्य संतत्यै[१९] ॥

(स्या,- च्छिन्द्या, गृह्णीया,- दस्तु,- मुष्मिन्, क्रियते, षड्विꣳशतिश्च २६) ॥२॥

हविर्धानशकटात् अधिषवणफलकयोरुपरि सोमावरोहणम् ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनꣳ सर्वाभ्य उपावहरति[१] पुरा वाचः (१) प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक् तामव रुन्धे[२] ऽपोऽग्रेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि वाचं वि सृजति[३] सर्वाणि छन्दाꣳस्यन्वाह पशवो वै छन्दाꣳसि पशूनेवाव

(३) तै० सं० १,३,१३,१-६ ।

रुन्धे[८] गायत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात् त्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकामस्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विराजाऽन्नकामस्य[९] शृणोत्वग्निः समिधा हवं (२) म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छैत्यग्ने प इष्य होतरित्याहेषित हि कर्म क्रियते[७] मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति[८] देवीरापो अपां नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति[९] (३) कार्षिरसीत्याह शमलमेवाऽऽसामप प्लावयति[१०] समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादुद्यमानाः पीयमाना आपो न क्षीयन्ते[११] योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सꣳस्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वायाथो स्वादेवैना योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवेरपा३ इत्याहोते (४) मनन्नमुरुतेमाः पश्येति वावैतदाह[१३] यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्र पद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै[१४] ॥

(वाचो, हवं,- मभिघृतानां गृह्णात्यु,- त, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥३॥

सोमस्याभिषवः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै[१] पशवो वै सोमो व्यान उपाꣳशुसवनो यदुपाꣳशुसवनमभि मिमीते व्यानमेव पशुषु दधातीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आह्रियते[३] पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे[४] श्वात्राः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा अपाꣳ सोमपीथो[५] य एवं वेद नाप्स्वार्तिमार्च्छति[६] यत् ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनं (२) लोकेभ्यः सं भरति[७] सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह दिग्भ्य एवैनꣳ सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव रुन्धेऽम्ब नि ष्वरेत्याह[९] कामुका एनꣳ स्त्रियो भवन्ति य एवं वेद[१०] यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्या- (३) हैष वै सोमस्य सोमपीथो[११] य एवं वेद न सौम्यामार्तिमार्च्छति[१२] घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्त्यꣳशूनप गृह्णाति त्रायत एवैनं[१३] प्राणा वा अꣳशवः पशवः सोमोऽꣳशून् पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधाति[१४] द्वौद्वावपि सृजति तस्माद् द्वौद्वौ प्राणाः[१५] ॥

(यजुषा मिमीत, एनं, जागृवीति, चतुश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥४॥

सुत्यादिनेकर्तव्येषु ग्रहेषु उपांशुग्रहः ॥

प्राणो वा एष यदुपाꣳशुर्यदुपाꣳश्वग्रा ग्रहा गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यरुणो ह स्माऽऽहौप-

(४) तै० सं० १,३,१,१; ४,१,१-९ । (५) तै० सं० १,४,१,१-७ ।

वेशिः प्रातःसवन एवाहं यज्ञꣳ सꣳ स्थापयामि तेन ततः सꣳस्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभि षुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येताꣳ ह वाव स यज्ञस्य सꣳस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्यज्ञस्य सꣳस्थितस्य स्कन्दत्य[२]थो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने नातिवाद इत्यनतिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ (२) कृत्वोऽभिषुत्य[३] ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किंपवित्र उपाꣳशुरिति वाक्पवित्र इति ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचैवैनं पवयति[४] वृष्णो अꣳशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावꣳशू यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येषः (३) सन् देवानां पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषाꣳ ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति[५] स्वाङ्कृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा इदꣳ स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति[६] मनस्त्वा (४) ऽष्टित्याह मन एवाश्नुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति[७] यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः (५) स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद्वृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्याद्वृष्टिमेवोद्यच्छति[८] यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्सन् हन्ति[९] यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति[१०] यद्यभिचरेदमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति[११] षड्भिरꣳशुभिः पवयति षड् वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति[१२] त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति[१३] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रयः पशूनाꣳ हस्तादाना इति यत् त्रिरुपाꣳशुꣳ हस्तेन विगृह्णाति तस्मात् त्रयः पशूनाꣳ हस्तादानाः पुरुषो (७) हस्ती मर्कटः[१४] ॥

(माध्यंदिन- मष्टावष्टा,- ह्येष, मनस्त्वा, पर्जन्यो, ऽमुष्य, पुरुषो, द्वे च २) ॥५॥

अन्तर्यामग्रहः ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा उपाꣳशौ यज्ञꣳ सꣳस्थाप्यमपश्यन् तमुपाꣳशौ समस्थापयन् तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा बिभ्यत इन्द्रमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामेणान्तरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रातृव्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्धत्ते[१] ऽन्तस्ते (१)

---

(६) तै० सं० १,४,३,१ ।

दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्याहैभिरेव लोकैर्यजमानो भ्रातृव्यानन्तर्धत्ते[2] ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयꣳ स्म इति तेऽब्रुवन् मघवन्ननु न आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभया-(२)-नन्वाभजत् सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वाभजत्यन्तर्यामे मघवन् मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरेत्युपयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै[5] यदुभावपवित्रौ गृह्येयातां प्राणमपानोऽनु न्यृच्छेत् प्रमायुकः स्यात् पवित्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३) प्राणापानयोर्विधृत्यै[6] प्राणापानौ वा एतौ यदुपाꣳश्वन्तर्यामौ व्यान उपाꣳशुसवनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसꣳस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि च्छिनत्ति ताजक् प्र मीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति सꣳस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति[7] ॥

(त, उभयान्, गृह्यते, चतुश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥६॥

ऐन्द्रवायवग्रहः ॥

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति[1] वायुं देवा अब्रुवन्त्सोमꣳ राजानꣳ हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते तमघ्नन्त्सोऽपूयत् तं देवा नोपाधृष्णुवन् ते वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदये-(१)-ति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मद्देवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यान्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत् प्रवाते वि षजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता[3] तस्य विग्रहणं नाविन्दन्त्साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ मया वि गृह्णीध्वं मद्देवत्या एव वः सोमाः (२) सन्ना असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदेवत्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि योनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साक्षात् तान्यस्यै तस्मादेवमाह[4] वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत् ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह (३) गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते[5] तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वरावृणीत[6] ॥

(स्वदय, सोमाः, सह,- द्वाविꣳशतिश्च २८) ॥७॥

मैत्रावरुणग्रहः ॥

मित्रं देवा अब्रुवन्त्सोमꣳ राजानꣳ हनामेति सोऽब्रवीन्नाहꣳ सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमब्रुवन् हनामैवेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पयसैव मे सोमꣳ श्रीणन्निति तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणन्ति तस्मात् पशवोऽपाक्रामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति[1] क्रूरमिव खलु वा एषः (१) करोति यः सोमेन

---

(७) तै० सं० १,४,४,१-२। (८) तै० सं० १,४,५,१।

यजते तस्मात् पशवोऽप क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रꣳ समर्धयति पशुभिर्यजमानं पुरा खलु वावैवं मित्रोऽवेदप मत् क्रूरं चक्रुषः पशवः क्रमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणीत[२] वरुणं देवा अब्रुवन्त्वयाऽꣳशुभुवा सोमꣳ राजानꣳ हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चै-(२)-वैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजानमꣳशुभुवा घ्नन्ति वैश्येन वैश्यꣳ शूद्रेण शूद्रं[३] न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदं नो विवासयतमिति तावब्रूतां वरं वृणावहा एक एवाऽऽवत् पूर्वो ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः (३) पूर्वो मैत्रावरुणाद्गृह्यते[४] प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाꣳश्वन्तर्यामौ[५] मित्रोऽहरजनयद्वरुणो रात्रिं ततो वा इदं व्यौच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ट्यै[६] ॥ (एष,-श्रै,-न्द्रवायवो, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥८॥

आश्विनग्रहः ॥

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै[१] तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१) भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते[२] तस्मादेवं विदुषा बहिष्पवमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मानमेव पवयते[३] तयोस्त्रेधा भैषज्यं वि न्यदधुरग्नौ तृतीयमप्सु तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्र -(२-) मुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति[४] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति[५] यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते तस्मा द्वौद्वौ बहिष्टात् प्राणाः[६] प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वां द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत (३) पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद् द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेडामुप ह्वयते प्राणानेवाऽऽत्मन् धित्वा पशूनुप ह्वयते[७] वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति प्राणा वा एते यद् द्विदेवत्या (४) अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञꣳ रक्षाꣳस्यव चरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय[१] दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्याꣳ सादयति वाच्येव वाचं दधात्यां

(९) तै० सं० १,४,६,१; ७,१ ।

तृतीयसवनात् परि शेरे यज्ञस्य संतत्यै[11] ॥ (मनुष्यधुरा,- वृदपात्र,- सुपद्वयेत, द्विदेवत्याः, षट्चत्वारिंशच्च ४६) ॥९॥

शुक्रामन्थिग्रहौ ॥

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन् ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्ते[?]ऽन्योऽन्यं नाशक्नुवन्नभिभवितुं ते देवाः शण्डामर्कावुपामन्त्रयन्त तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रहावेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्थिनावगृह्णन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१) ऽस्य भ्रातृव्यो भवति[1] तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायाजुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते[2] स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मेत्येवैनावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिक्रदचरद्[3] असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ नि-(२)-ष्क्रामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति[4] प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति[5] चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि क्रामतो रक्षसामपहत्यै[6] देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् तांस्ताभिः प्र-(३)-णुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् तांस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्र णुदते तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते[7] शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र जायन्तेऽत्रीश्चाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा (४) सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्याहैता वै सुवीरा या अत्रीरेताः सुप्रजा या आद्या[8] य एवं वेदाद्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या[9] प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् तत् पराऽपतत् तद्विकङ्कतं प्राविशत् तद्विकङ्कते नारमत तद्यवं प्राविशत् तद्यवेऽरमत तद्यवस्य (५) यवत्वं यद्वैकङ्कतं मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति[10] ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यान्मन्थिपात्रं सदो नाश्नुत इत्यार्तपात्रं हीति ब्रूयाद्यदश्नुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमार्च्छेत् तस्मान्नाश्नुते[11] ॥
(आत्मना परा, नि,- ष्क्र, शुक्रशोचिषा, यवस्य, सप्तत्रिंशच्च ३७) ॥१०॥

आग्रयणग्रहः ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णत ततो वै तेऽग्रं पर्यायन् यस्यैवं विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्तेऽग्रमेव समानानां पर्येति[1] रुग्णवत्यर्चा भ्रातृव्यवतो गृह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानानां पर्येति[2] ये देवा दिव्येकादश स्थेत्या-

(१०) तै० सं० १,४,८,१; ९,१। (११) तै० सं० १,४,१०,१; ११-१।

ह्वे-(१)-तावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनꣳ सर्वाभ्यो गृह्णात्ये[3]ष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया[4] वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत सामन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत् तदाग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वं(२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि सृज्यते यत् तूष्णीं पूर्वे ग्रहा गृह्यन्ते[5] यथा त्सारीयति म आख इयति नाप राल्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते[6] त्रिर्हिं करोत्युद्गातॄनेव तद्वृणीते[7] प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापतिरेव (३) तत् प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्वत्सं जातं गौरभि जिघ्रत्या[8]त्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सवनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञꣳ सं तनोत्यु[9]परिष्टादा नयति रेत एव त[10]द्दधात्य[11]धस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव त[12]द्ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दसाꣳ सती सर्वाणि सवनानि वहतीत्ये-(४)-ष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनिवर्तꣳ सर्वाणि सवनानि वहति तस्माद्वत्समपाकृतं गौरभि नि वर्तते[12] ॥ (आह, ऽऽग्रयणत्वं, प्रजापतिरेवे,– ति, विꣳशतिश्च २०) ॥११॥

[यज्ञेन २३२। देवा ३२६। ब्रह्मवादिनो २२५। देवस्य १९४। प्राणो ३५२। देवा १९४। वा–१७८।–मित्रं १८२। यज्ञस्य २४६। बृहस्पति–२८७।–र्देवा २२०। (एकादश ॥११॥ २६३६)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥] चन्द्रऋषिः ।

उक्थ्यग्रहः ॥

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादबिभेत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तस्मै तृतीयमुदयच्छत् तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तं निर्मायं भूतमहन् यज्ञो हि तस्य मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव (२) तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्त इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्[1] तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति[3] त्रिर्निर्गृह्णाति त्रिर्हि स तं तस्मै प्रायच्छदे[4]ष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनःपुन-(३)-र्ह्यस्मान्निर्गृह्णाति[5] चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यꣳ हुतꣳ सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षु-

(१) तै० सं० १,४,१२,१ ।

रन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नवं नये-(४)-दात्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा संदोहविर्धाने तिष्ठन्नवं नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति[६] यदि कामयेत सदस्यान् यज्ञयशसेनार्पयेयमिति सद आलभ्यावं नयेत् सदस्यानेव यज्ञयशसेनार्पयति[७] ॥ (इत्तीं,- न्द्रियमेव, पुनः पुन,- नयेत, त्रयस्त्रिंशच्च ३३) ॥१॥

ध्रुवग्रहः ॥

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं[१] मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनꣳ समानानां करोति[२] वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरꣳ हि देवतयाऽऽयु[३]रुभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चा-र्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी ध्रुवस्तस्मा-(१)-दर्ध्यवाङ् प्राणोऽन्येषां प्राणानामुपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोप्ते ध्रुवस्तस्मादस्थ्नाऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति माꣳसेनान्याः[४] असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन् तां देवा ध्रुवेणादृꣳहन् तद् ध्रुवस्य ध्रुवत्वं यद् ध्रुव उत्तरतः साद्यते धृत्यां आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद् ध्रुव आत्मा होता यद्धोतृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्या-(२)-युर्दधाति[८] पुरस्तादुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्ध्यायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यायुषो भुङ्क्त उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते[९] वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामवं नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति[१०] ॥ (अर्धी ध्रुवस्तस्मा,- देव यज्ञस्यै,- कान्नचत्वारिꣳशच्च ३९) ॥२॥

ऋतुग्रहाः ॥

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन् यदृतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै[१] द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै[२] सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ तस्माद् द्वौद्वावृतू[३] उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति को (१) हि तद्वेद यत ऋतूनां मुख[४]मृतुना प्रेष्येति षट् कृत्व आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणात्यृतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्यृ[५]तुना प्रेष्येति षट् कृत्व आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतूनुप जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद् द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप जीवन्त्यृ[६]तुना प्रेष्येति षट् कृत्व आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः

(१) तै० सं० १,४,१३,१ । (३) तै० सं० १,४,१४,१-१५ ।

कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[७] नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनु प्र पद्येतर्तुर्ऋतुमनु प्र पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः (३) प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मा-दादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेणो[८]—पयामगृहीतोऽसि सꣳसर्पोऽस्यꣳहस्पत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत् प्रीणाति[१०] ॥ (को, जीवन्ति द्विः, स्यु,- श्चतुस्त्रिꣳशञ्च ३४) ॥३॥

ऐन्द्राग्न-वैश्वदेवग्रहौ ॥

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदृतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्नमृतुपात्रेण गृह्णाति ज्यो-तिरेवास्मा उपरिष्टाद्दधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[१] ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्नो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे[२] वैश्वदेवꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेवꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति तस्मात् सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति[३] वैश्वदेवꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति[४] ॥ (तस्मादसावादित्य,- स्त्रिꣳशच्च ३०) ॥४॥

माहेन्द्रग्रहश्च ॥

इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माध्यंदिने सवने वृत्रमहन् यन्माध्यंदिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्त्रघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते[१] तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोऽमुह्यन्त्स ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात् ततो वै स ऋतून् प्राजानाद्यदृतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै[२] वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीये-ना[३]—ऽऽयुधं वा एतद्यजमानः सꣳ स्कुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्यति तृतीयेने[४]—न्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतमगच्छदपारा-धमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत् स एतान्मरुत्वतीयानात्मस्परणानपश्यत् तानगृह्णीत (२) प्राणमे-व प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेना[६]—ऽऽत्मस्परणा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेने[८]—न्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अब्रुवन् महान् वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वꣳ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रꣳ हत्वाऽन्यासु देवतास्व-(३)-धि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजा-स्वधि शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति[९] ॥ (प्रथमेना,- गृह्णीत, देवतास्व,- ष्टाविꣳशतिश्च २८) ॥५॥

आदित्यग्रहः ॥

अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् तस्या उच्छेषणमददुस्तत् प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचत् साऽमन्यतोच्छेषणान्म इमेऽज्ञत

(४) तै० सं० १,४,१५,१; १६,१ । (५) तै० सं० १,४,१७,१; १८,१; १९,१; २०,१; २१,१ ।

यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे वसीयाꣳसो जनिष्यन्त इति साऽग्रे प्राश्नात् सा रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमा-
ण्डमजायत साऽऽदित्येभ्य एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म इदꣳ श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रुवन् वरं
वृणामहै यो ऽतो जायाता अस्माकꣳ स एकोऽसद्यो ऽस्य प्रजायामृध्याता अस्माकं भोगाय भवा-
दिति ततो विवस्वानादित्यो ऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्यास्तास्वेक एवर्धो यो यजते स
देवानां भोगाय भवति[३] देवा वै यज्ञा-(२)-द्रुद्रमन्तरायन्त्स आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान् प्राप-
द्यन्त तान् न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति[४] तस्माद् द्विदेवत्येभ्य
आदित्यो निर्गृह्यते[५] यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते[६] तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता
पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुल्बं गर्भो जरायु तदेव त-(३)-न्मिथुनं[७] पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ग्दधि
दध्ना मध्यतः श्रीणात्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति[८] शृतातङ्क्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्वं
दुहे[९] पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून् गृह्णाति[१०] पशवो वा
एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति[११] (४) एष वै विवस्वाना-
दित्यो यदुपाꣳशुसवनः स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवनाद्विवस्व आदित्यैष ते सोम-
पीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यꣳ सोमपीथेन समर्धयति[१२] या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणा-
मीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजक् प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्-
षुकः[१३] न (५) सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट् करोति यदनुवषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा
अन्ववसृजेन्न हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुकꣳ स्यात् तस्मान्नान्वीक्ष्यः[१४] ॥
(एव, यज्ञा,-ज्जरायु तदेव तद्,-न्तर्दधाति, न, सप्तविꣳशतिश्च २७) ॥६॥

सावित्र-वैश्वदेवग्रहौश्च ॥

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननाय न
सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट् करोति यदनुवषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजे[२]-देष वै
गायत्रो देवानां यत् सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
ह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति[३] विश्वे (१) देवास्तृतीयꣳ सवनं नोदयच्छन् ते सवितारं प्रातःस-
वनभागꣳ सन्तं तृतीयसवनमभि पर्यणयन् ततो वै ते तृतीयꣳ सवनमुदयच्छन् यत् तृतीयसवने
सावित्रो गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्यै[४] सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा
वैश्वदेवः कलशः सविता प्रसवानामीशे यत् सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै
प्रजाः प्र (२) जनयति[५] सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद्दधाति[६] सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान
इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्यै एतस्मिन् वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः

(६।१२-१३) तै० सं० १,४,२२,४-५ । (७) तै० सं० १,४,२३,१; २४,१; २५,१; २६,१ ।

क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्ये-(३)-तावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैन सर्वाभ्यो गृह्णात्ये[५]ष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः ॥ (विश्वे, प्र, पितृभ्य एवैतेन करोत्ये,- कान्नवि शतिश्च १९) ॥७॥

पात्नीवतग्रहः ॥

प्राणो वा एष यदुपाशुर्यदुपाशुपात्रेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राण-मनूद्यन्ति[१] प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपाशुः पत्नीः प्रजाः प्र जनयन्ति यदुपाशु-पात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात् प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते[२] देवा वा इतइतः पत्नीः सुवर्गं (१) लोकमजिगाशसन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त एतं पात्नीवतम-पश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन् यत् पात्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञा-त्यै[३] स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽघ्नन् तं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उपस्तितरं-(२)-वदन्ति यद्घृतेन पात्नीवत श्रीणाति वज्रेणैवैनं वशे कृत्वा गृह्णात्यु[४]पयामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते[५] बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयती[६]न्दो इत्याह रेतो वा इन्दू रेत एव तद्दधाती[७]न्द्रियाव इत्या-(३)-ह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्य[८]ग्ना३ इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय[९] सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति[९] देवा वै त्वष्टारमजिघां-सन्त्स पत्नीः प्रापद्यत तं न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि (४) वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात् पात्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते[१०] न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते[११] नानु वषट् करोति यदनु-वषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नानुवषट्कुर्यादशान्तमग्नीत् सोमं भक्षयेदुपाश्वनु वषट् करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नीत् सोमं भक्षयत्य[१२]ग्नीन्नेष्टुरुपस्थमा सीद (५) नेष्टः पत्नीमुदान-येत्याहाग्नीदेव नेष्टरि रेतो दधाति नेष्टा पत्निया[१३]मुद्गात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एष यदुद्गाता प्रजानां प्रजननाया[१४]प उप प्र वर्तयति रेत एव तत् सिञ्चत्यू[१५]रुणोप प्र वर्तयत्यूरुणा हि रेतः सिच्यते[१६] नग्नंकृत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नग्न ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी (६) भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते[१७] ॥ (पत्नीः सुवर्गं,- मुपस्तितर,- मिन्द्रियाव इत्य,- पिं, सीद, मिथुन्य,- ष्टौ च ८) ॥८॥

---

(८) तै० सं० १,४,२७,१।

हारियोजनग्रहः ॥

इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुदौब्जत् स द्रोणकलशोऽभवत् तस्मात् सोमः समस्रवत् स हारियोजनोऽभवत् तं व्यचिकित्सज्जुहवानी३ मा हौषा३मिति सोऽमन्यत यद्धोष्याम्याम२ँ होष्यामि यन्न होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमध्रियत होतु२ँ सोऽग्निरब्रवीन्न मय्याम२ँ होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणात् (१) त२ँ शृतं भूतमजुहोद्यद्धानाभिर्हारियोजन२ँ श्रीणाति शृतत्वाय शृतमेवैनं भूतं जुहोति बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीरेवास्यामुष्मिँल्लोके कामदुघा भवन्त्यथो खल्वाहुरेता वा इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीया३ ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य परिधीञ्जुहुयादन्तराधानाभ्यां (२) घासं प्र यच्छेत् प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव घासं प्र यच्छत्युन्नेता जुहोति यातयामेव ह्येतर्ह्यध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तच्छीर्षन्नधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवद्विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्त्समृद्ध्यै पशवो वै हारियोजनीर्यत् संभिन्द्यादल्पा (३) एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् यन्न संभिन्द्याद्बहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन् मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त उन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत उत्तरवेद्यां नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रति ष्ठापयन्ति (४) ॥ (अश्रीणा,- दन्तराधानाभ्या,- मल्पाः, स्थापयन्ति) ॥९॥

आग्रयणादीनां कथञ्चित् क्षये पुनर्ग्रहणम्, दारुपात्र-पुरोरुक् प्रशंसा च ॥

ग्रहान् वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपा२ँश्वन्तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहानेकशफा आदित्यग्रहं गाव आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिर्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठा यत् त्रिरुपा२ँशु२ँ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद् द्वौ त्रीनजा जनयत्यथावयो भूयसीः पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत् कलशाद्गृह्णीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तद्यत् कलश उपदस्येदाग्रयणाद्गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव तदात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्गृह्णीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महाऽवभृथमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत् पुमा२ँस२ँ हरन्ति यत् पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राऽऽह तादृगेव तद्यत् सादयति यथा वस्यस उपनिधायापक्रामति

(१) तै० सं० १,४,२८,१-२ ।

तादृगेव तद्यत्-(२)-द्वे यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदृचा तद् दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्टादुपयामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै ॥ (यथा पिता, तस्मात्,- दपक्रामति तादृगेव त,-द्द्वादश च १८) ॥१०॥

सोमपात्रप्रशंसा, सवनीयपुरोडाशविधानं च ॥

आन्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङिव ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं लोकः आन्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः (१) प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति आन्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान् भवत्याज्यमित्युक्थं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपाꣳशु शꣳसति त-(२)-दुपाꣳश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान् भवति यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायत इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत् स विष्वङ् (३) व्यार्च्छत् स आत्मन्नारमणं नाविन्दत् स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत् तान् निरवपत् तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयादात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनꣳ सोमोऽति पवते ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं (४) यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ॥ (भवन्ति यानि पुन , शꣳसति त,- द्विष्वङ्, किं, चतुर्दश च १४) ॥११॥

[इन्द्र २३३। आर्ध्यु-१३९। -र्येष्वेन १८४। सुवर्गाये- ८०। -न्द्रो १७८। ऽदिति- २७७। -रन्तर्यामपात्रेण १६९। प्राण ३०८। इन्द्रो २००। प्रहान् १६८। प्रै- २१४। (-कादश ॥११॥ २१५०)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

सोममन्त्रब्राह्मणनिरूपणम् ।

[अथ षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥] चन्द्रऋषिः ।

दक्षिणाहोमः, तद्दानादिवर्णनं च ॥

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्दाक्षिणानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरी-

(१) तै० सं० १,४,४३(३७),५-१०।

भ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकꣳ समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै[४] दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं (१) हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[५] रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासाꣳ रूपमभ्यैति यद्धिरण्येन[६] तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि भजत्ये[७]तत् ते अग्ने राध (२) ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतꣳ ह्यस्य राध ऐति[८] तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्या[९] ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतꣳ सत्येनैवैना ऋतेन वि भजति[१०] यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यद्दक्षिणा[११] ब्राह्मणमद्य राध्यास-(३)-मृषिमार्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवान् तस्मादेवमाह[१२] वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[१३] यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वायै[१४]स्मद्दात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४) वावैतदाह[१५] हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[१६] अग्नीधे ददात्यग्निमुखानेवर्तून् प्रीणाति[१७] ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति[१८] ॥ (हिरण्यꣳ, राधो, राध्यासं, मधुमतीरा विशतेत्य,- ष्टात्रिꣳशच्च ३८) ॥१॥

समिष्टयजुर्होमः ॥

समिष्टयजूꣳषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति[१] नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः संमितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति[२] षड् ऋग्मियाणि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति त्रीणि यजूꣳषि (१) त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति[३] यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयत्ये[४]ष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं दधाति[५] वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत् सृञ्जयान् बहुयाजिनोऽयीयजो यज्ञे (२) यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा३ यज्ञपता३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै सृञ्जयाः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावायेति देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातु मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति ष्ठापयति यजमानस्यापराभावाय[६] ॥ (यजूꣳषि, यज्ञ, एकचत्वारिꣳशच्च ४१) ॥२॥

अवभृथः ॥

अवभृथयजूꣳषि जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरव यजते[१] ऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते[२] वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति

(२) तै० सं० १,४,४४(३८),७-९ । (३) तै० सं० १,४,४५(३९),१-१३ ।

साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै[३] त्रिर्निधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षाःस्य-(१)-प हन्ति[४] पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या[५] उरुꣳ हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै[६] शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य[७]भिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति[८] बर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोत्य[९]पबर्हिषः प्रयाजान् (२) यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चत्या[१०]ज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति[११] वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चत्य[१२]ग्नीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्य[१३]पबर्हिषावनूयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति[१४] चतुरः प्रयाजान् यजति द्वावनूयाजौ षट् सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव (३) ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठत्य[१५]वभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव यजते[१६] समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे ह्यन्तर्वरुणः[१७] सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप इत्याहाद्भिरेवैनमोषधीभिः सम्यञ्चं दधाति[१८] देवीराप एष वो गर्भ इत्याह यथायजुरेवैतत्[१९] पशवो वै (४) सोमो यद्भिन्दूनां भक्षयेत् पशुमान्त्स्याद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो गृह्णाति[२०] प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते[२१]ऽप्रतीक्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्या[२२] एधोऽस्येधिषीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्त (५) उपायन्ति[२३] तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन् धत्ते[२४] ॥ (लोकेभ्यो रक्षाꣳसि, प्रयाजा,- नृतवो, वै, नमस्यन्तो, द्वादश च १२) ॥३॥

यूपैकादशिनी विधानम् ॥

स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं मिनोति त्रिवृतमेव वज्रꣳ संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै[१] यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जयेद्यद्बहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनोत्युभयोर्लोकयोरभिजित्या[२] उपरसंमितां मिनुयात् पितृलोककामस्य रशनसंमितां मनुष्यलोककामस्य चषालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान् प्रतिष्ठाकामस्य ये वयो मध्यमास्तान्त्समान् पशुकामस्य[३]तान् वै (१) अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवन्ति[४] व्यतिषजेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्व्यतिषजति[५] यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्ध्यं वर्षिष्ठमथ ह्रसीयाꣳसमेषा वै गर्तमितस्यैवं मिनोति ताजक् प्र मीयते दक्षिणार्ध्यं वर्षिष्ठं मिनुयात् सुवर्गकामस्याथ ह्रसीयाꣳसमाक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[६] (२) यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैकाꣳ रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते[७] यं कामयेत स्त्र्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत् स्त्र्येवास्य

(४) तै० सं० ४,७,१७-२१ ।

जायते यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत् पुमानेवास्य (३) जायते[८] ऽसुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान् देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यद्दक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्त्यै[९] सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमार्च्छेद्यजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव (४) द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति[१०] यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यान्[११] प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्यार्ध्यत स एतामेकादशिनीमपश्यत् तया वै सोऽन्नाद्यमवारुन्ध यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५) य एकादशः स्तन एवास्यै स दुह एवैनां तेन वज्रो[१२] वा एषा सं मीयते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात् प्रत्यञ्चं यज्ञꣳ संमर्दितोर्यत् पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय[१३] ॥ (वै, समंष्ट्यै, पुमानेवास्य, यमेव, रुन्धे, त्रिꣳशच्च ३०) ॥४॥

पश्वेकादशिनी ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एतामेकादशिनीमपश्यत् तया वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते[१] प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनꣳ सारस्वत्या करोति रेतः (१) सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणो[२] मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति (२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विड् वै मरुतो विशमेवास्मा अनु बध्नाति[३] यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्विति त्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं (३) य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः सोऽव गच्छति[४] यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति पशून् व्यतिषजेत् प्रजा एव मोहयति[५] यदभिवाहतोऽपां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयाद्दक्षिणत उदञ्चमा लभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय[६] ॥ (रेतो, यजमाने दधाति, लोक ऐन्द्रꣳ, सप्तत्रिꣳशच्च ३७) ॥५॥

पात्नीवतपशुः ॥

इन्द्रः पत्निया मनुमयाजयत् तां पर्यग्निकृतामुदसृजत् तया मनुरार्ध्नोत् पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति यामेव मनुरृद्धिमार्ध्नोत् तामेव यजमान ऋध्नोति[१] यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति

(५) तै० सं० ४,७,१५।

यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन पात्नीवतꣳ सꣳस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठती[2]—ष्टं वपया (१) भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्र चरति तीर्थ एव प्र चरत्यथो एतर्ह्येवास्य याम[3]—स्त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति[4] ॥ (वपया, षट्त्रिꣳशच्च ३६) ॥६॥

सौम्यचर्वाद्यभिधानम् ॥ ६ अनुष्टुप् ।

घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति यत् सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव त[1]—द्यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्याद्दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितृणां दिक् स्वायामेव दिशि पितॄन् निरवदयते[2] उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छम्बट्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्ति[3]—रवे -(१)-क्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते[4] य आत्मानं न परिपश्येदितासुः स्यादभिदुदिं कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते[5] यो गतमनाः स्यात् सोऽवेक्षेत

यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति ॥

मन एवात्मन् दाधार (२) न गतमना भवत्य[6]—प वै तृतीयसवने यज्ञः क्रामतीजानादनीजानमभ्याग्नावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारो[7]—पाꣳशु यजति मिथुनत्वाय[8] ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं क्व तर्हि यज्ञः क्व यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य स्विष्टꣳ शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्तिमार्च्छति यजमानो[9] यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्तो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मत्यमन्ववास्यति शान्त्यै[10] यातयामानि वा एतस्य छन्दाꣳसि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दाꣳस्येव पुनरा प्रीणात्य-(४) यातयामत्वायाथो छन्दःस्वेव रसं दधाति[11] ॥ (अवे, दाधार, मित्रेणैव, प्रीणाति, षट् च ६) ॥७॥

अतिग्राह्यविधानम् ॥

देवा वा इन्द्रियं वीर्यꣳ व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदतिग्राह्या अभवन् तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते[1] तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसꣳ सौर्येणो[2]—पस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत् पृष्ठ्ये न गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि सꣳ शृणीयु[3]—र्यदुक्थ्ये (१) गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सꣳ शृणीयु—

(७) मै० ४,७,२—५ । यन्मे मनो यमं गतं०...। मै० ४,७,५; काठ २९,४ । (८) मै० ४,७,८-१८ ।

विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय[5] प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स प्रियास्तनूरप न्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन् वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्यस्यातिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय[6] देवता वै सर्वाः सदृशीरासन् ता न व्यावृतमगच्छन् ते देवा (१) एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णताऽऽग्नेयमग्निरैन्द्रमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमगच्छन् यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छती[7]मे लोका ज्योतिष्मन्तः समावद्वीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्त ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्येणामुष्मिँल्लोके (२) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति समावद्वीर्यानेनान् कुरुत एतान् वै ग्रहान् बम्बाविश्ववयसाववित्तां ताभ्यामिमे लोकाः पराञ्चश्चार्वाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्चार्वाञ्चश्च भान्ति ॥ (उक्थ्ये, देवा, अमुष्मिँल्लोके, एकान्नचत्वारिꣳशच्च ३९) ॥८॥

अदाभ्यग्रहः ॥

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा अदाभ्ये छन्दाꣳसि सवनानि समस्थापयन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति[1] यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादभ्नुवन् तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं[2] य एवं वेद दभ्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दभ्नोति[3] (१) एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या अर्ति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद[4] घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो वा एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति (२) जीवन्तमेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति[6] वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये सꣳस्थापयन्त्यꣳशूनपि सृजति यज्ञस्य संतत्यै[7] ॥ (दभ्नोत्य,-नभिषुतस्य गृह्णात्ये,- कान्नविꣳशतिश्च १९) ॥९॥

अंशुग्रहः ॥

देवा वै प्रबाहुग्ग्रहानगृह्णत स एतं प्रजापतिरꣳशुमपश्यत् तमगृह्णीत तेन वै स आर्ध्नोद्यस्यैवं विदुषोऽꣳशुर्गृह्यत ऋध्नोत्येवं[1] सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृद्धि स तेनाऽऽर्ध्नो[2]न्मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै[3] औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे[4] चतुःस्रक्ति भवति दिक्ष्वे-(१)-व प्रति तिष्ठति[5] यो वा अꣳशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति वामदेव्यमिति साम तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति[6] यदध्वर्युरꣳशुं गृह्णन् नार्धयेदुभाभ्यां नध्येताध्वर्यवे च यजमानाय च यदर्धयेदुभाभ्यामृध्येतानवानं गृह्णाति सैवास्यर्द्धि[7]र्हिरण्यमभि व्यनित्य-(२)-मृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति[8] शतमानं भवति

(९-१०) मै० ४,७,१४ ।

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति[९] ॥ (द्विरूपं,- निर्ति, निःशतिश्च २०) ॥१०॥

षोडशिग्रहः ॥

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स यज्ञानाᳺ षोडशधेन्द्रियं वीर्य-मात्मानमभि समक्खिदत् तत् षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वाव षोडशᳺ स्तोत्रᳺ षोडशᳺ शस्त्रं तेन षोडशी तत् षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते[१] देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको (१) न प्राभवत् त एतᳺ षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत् षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै[२] इन्द्रो वै देवाना-मानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतᳺ षोडशिनं प्रायच्छत् तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्यैद्यस्यैवं विदुषः षोडशी गृह्यते (२) ऽग्रमेव समानानां पर्येति[३] प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनᳺ स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति[४] सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सवनात्स-वनादेवैनं प्र जनयति[५] तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रे-णैवास्मै तृतीयसवनात् पशूनव रुन्धे[६] नोक्थ्ये गृह्णीयात् प्रजा वै पशव उक्थानि यदुक्थ्ये (३) गृह्णीयात् प्रजां पशूनस्य निर्दहे[७]दतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रेणैवास्मै पशून-वरुद्ध्य रात्रियोपरिष्टाच्छमयत्य[८]प्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृत्कामो हि राजन्यो यजते[९] साह्न एवास्मै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निर्वा दहत्येकविᳺशᳺ स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठि-त्यै[१०] हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामो-(४)-पाप्नोति[११] कनीयाᳺसि वै देवेषु छन्दाᳺस्यास-ञ्ज्यायाᳺस्यसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यशᳺसन् ततो वै तेऽसुराणां लोकम-वृञ्जत यत् कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशᳺसति भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते[१२] षडक्षराण्यति-रेचयन्ति षड् वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्पयन्ति (५) चतुष्पद एव पशू-नव रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धे[१३] ऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा[१४] समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन् वै लोक इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरत्य[१५]रुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपᳺ समृद्ध्यै[१६] ॥ (लोको, विदुषः षोडशी गृह्यते, यदुक्थ्ये, धाम, कल्पयन्ति, सप्तचत्वारिᳺशच्च ४७) ॥११॥

[सुवर्गाय २३८। स-१४१। -मवभृथ यजूᳺषि २६२। स्फ्येन २८०। प्रजापति- १८७। -रिन्द्रो ८६। ग्नन्ति २०७। देवा १८९। देवा ११९। देवाः १२०। प्रजापति- २९७। (-रेकादश ॥११॥ २१२६)]

[॥ इति षष्ठकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥]

[प्राचीनवᳺशं ३८४०। य-३०८५। -च्चात्वाला- ३१५५। -ग्धुक्षेन -२६३६। -न्द्रः २३५०।
सुवर्गाय २१२६। (षट् ॥६॥ १६९९२)]

॥ इति षष्ठं काण्डं सम्पूर्णम् ॥६॥

---

(११) मै० ४,७,१३; तै० सं० १,४,३७-४१,१।

अथ सप्तमं काण्डम् ।

अश्वमेधगतमन्त्राणामभिधानम् ।

[अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥]

ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमस्य, तदाद्यसंस्थारूपस्याग्निष्टोमस्य च विधानम् ॥ चन्द्रऋषिः ।

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छन्दसां ज्योतिर्विराड् वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराजमभि सं पद्यते तस्मात् तज्ज्योतिरुच्यते[1] द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ माध्यंदिनꣳ सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयसवनं यथा वाक् च प्रतिष्ठा च पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञोऽस्थूरि[2]-(१)-र्यं कामं कामयते तमेतेनाभ्यश्नुते सर्वꣳ ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्नुते[3] ऽग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽत्यप्रवत तस्यानुहाय रेत आऽदत्त तद्गर्दभे न्यमार्ट् तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडबायां न्यमार्डिति तस्माद्वडबा द्विरेता अथो आहुरोषधीषु (२) न्यमार्डिति तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः प्रजासु न्यमार्डिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्बर्हिष्यनवक्लृप्तः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति (३) प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्रेऽयजत प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृजत गायत्री छन्दो रथंतरꣳ साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात् ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तो[6]—रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दो बृहत् (४) साम राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात् ते वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त[7] मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपꣳ साम वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात् त आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त तस्माद्भूयाꣳसोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त[8] पत्त एकविꣳशं निरमिमीत तमनुष्टुप् छन्दो (५) ऽन्वसृज्यत वैराजꣳ साम शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां तस्मात् तौ भूतसङ्क्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तो न हि देवता अन्वसृज्यत तस्मात् पादावुप जीवतः पत्तो ह्यसृज्येताम्[9] प्राणा वै त्रिवृदर्धमासाः पञ्चदशः प्रजापतिः सप्तदशस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एतस्मिन् वा एते श्रिता एतस्मिन् प्रतिष्ठिता (६) य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन् प्रति तिष्ठति[10] ॥ (अस्थूरि,- रोषधीषु, ज्येष्ठयज्ञ इति,- बृह,- दनुष्टुप् छन्दः, प्रतिष्ठिता नवं च ९) ॥१॥

स्तोमप्रशंसा ॥ चन्द्रऋषिः ।

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजननेनैकविꣳशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत् स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोममभि प्र णयति[1] यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामास्तावन्तो लोका-(१)-स्तावन्ति ज्योतीꣳष्ये[2]—तावत एव स्तोमानेतावतः कामानेतावतो लोकानेतावन्ति ज्योतीꣳष्यव रुन्धे[3] ॥ (तावन्तो लोका,- स्त्रयोदश च १३) ॥२॥

अतिरात्रविधिः ॥ चन्द्रऋषिः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति[1] यस्य त्रिवृतमन्तर्यन्ति प्राणाꣳस्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते[2] यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते[3] यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्यैकविꣳशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते[4] यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृतूꣳश्च तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रियायां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते[5] यस्य त्रयस्त्रिꣳशमन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते[6] यो वै स्तोमानामवमं परमतां गच्छन्तं वेद परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै स्तोमानामवमस्त्रिवृत् परमो य एवं वेद परमतामेव गच्छति[7] ॥ (सप्तदशमन्तर्यन्ति, विराजीति, चतुश्चत्वारिꣳशच्च ४४) ॥३॥

अङ्गिरसां द्विरात्रविधिः ॥ विश्वे देवाः ।

अङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन् तेषाꣳ हविष्माꣳश्च हविष्कृच्चाहीयेतां तावकामयेताꣳ सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां य एवं विद्वान् द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति[1] तावेतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छतामुत्तरेणा-(१)-भिप्लवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं[2] ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरꣳ सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै[3] गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन् धत्ते त्रैष्टुभमुत्तर ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन् धत्ते[4] रथंतरं पूर्वे (२) ऽहन्त्साम भवतीयं वै रथंतरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति[5] तदाहुः क्व जगती चानुष्टुप् चेति वैखानसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे तेनानुष्टुभो[6] ऽथाऽऽहुर्यत् समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याह्नो

वीर्यमनु (२) पद्येतेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानैवार्धमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवतो हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कृन्निधनमुत्तरं प्रतिष्ठित्यै ॥ (उत्तरेण, रथंतरं पूर्वं, ऽनु,- र्धमासयो त्रिंशच्च २१) ॥४॥

गर्गत्रिरात्रः ॥ विश्वे देवाः ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत् स इमामपश्यत् तां वराहो भूत्वा ऽहरत् तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ट् साऽप्रथत सा पृथिव्यभवत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत् प्रजापतिः स देवानसृजत वसून् रुद्रानादित्यान् ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत् (१) यथाऽहं युष्माꣳस्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि प्रजननमिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छदेतेनाऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्राम्यन् ते संवत्सर एकां गामसृजन्त तां वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छन्नेताꣳ रक्षध्वमिति तां वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च (२) शतानि त्रयस्त्रिꣳशतं चाथ सैव सहस्रतम्यभवत् ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्त्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत् त इमं लोकमजयन् तच्चाददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयन् ते ऽन्तरिक्षमजयन् तच्चाददुः सोऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयत् तेऽमुं लोकमजयन् तच्चाददुस्तदन्तरिक्षं (३) व्यवैर्यत तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तदवैर्यतेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह्न आज्यं भवति संयानानि सूक्तानि शꣳसति षोडशिनꣳ शꣳसत्यह्नो धृत्या अशिथिलंभावाय तस्मात् त्रिरात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽथातिरात्र एषां लोकानां विधृत्यै त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाहमव्यवच्छिन्नानि ददात्ये-(४)-षां लोकानामनु संतत्यै दशतं न वि च्छिन्द्याद्विराजं नेद्विच्छिनदानीत्यथ या सहस्रतम्यासीत् तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताꣳ स इन्द्रोऽमन्यतानया वा इदं विष्णुः सहस्रं वर्क्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत उभा जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाक (५) एव शꣳसत्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होता ऽनाप्तस्याऽऽपयिताऽथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्त्विजामथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्यथाऽऽहुरुदाकृत्या सा वशं चरेदित्यथाऽऽहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति (६) द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध ऐन्द्रो वै ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधथैव तावकल्पेतामित्यथाऽऽहुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेत्यथाऽऽहुर्या द्विरूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै तद्वा एतत् सहस्रस्यायनꣳ सहस्रꣳ स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ (अब्रवी,- च्च, तदन्तरिक्षं, ददात्य,- च्छावाक,- श्च देयेति, सप्तचत्वारिंशच्च ४७) ॥५॥

(५१८) उभा जिग्यथुः । ऋ० ६,६९,८; अथर्व० ७,४४,१ ।

सहस्रतमीप्रशंसा, तदङ्गभूतं होमादिकं च॥ विश्वे देवाः। १४ त्रिष्टुप्।

सोमो वै सहस्रमविन्दत् तमिन्द्रोऽन्वविन्दत् तौ यमो न्यागच्छत् तावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही३ इत्यब्रूताꣳ स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य वीर्यं बिभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावब्रूताꣳ सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यं (१) परि पश्यामोऽꣳशमा हरामहा इति तस्यामꣳशमाऽहरन्त तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिꣳशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान् रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिꣳशता चैवास्य त्रिभिश्च (२) शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते[२] तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी लक्ष्मणा पष्ठौही वार्त्रघ्नी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिꣳशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां पष्ठौहीं वार्त्रघ्नीं दद्याद्य एवं विद्वान् रोहिणीं लक्ष्मणां पष्ठौहीं वार्त्रघ्नीं ददाति त्रयस्त्रिꣳशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि सा दत्ता (३) भवति[३] तामप्सु प्रावेशयन् यमायोदेहीति सा जरती मूर्खा तज्जघन्या रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिꣳशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत य एवं विद्वाञ्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुरुते त्रयस्त्रिꣳशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि साऽमुष्मिँल्लोके भवति[४] वागेव सहस्रतमी तस्मा-(४)-द्वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति तथाऽस्य तत् सहस्रमप्रतिगृहीतं भवत्यु[५]भयतएनी स्यात् तदाहुरन्यतएनी स्यात् सहस्रं परस्तादेतमिति[७] यैव वरः (५) कल्याणी रूपसमृद्धा सा स्यात् सा हि वरः समृद्ध्यै[८] तामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते द्रोणकलशमव घ्रापये[९]दा जिघ्र कलशं मह्युरुधारा पयस्वत्या त्वा विशन्त्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजया पशुभिः सह पुनर्माऽऽविशताद्रयिरिति[१०] प्रजयैवैनं पशुभी रय्या स-(६)-मर्धयति[११] प्रजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एवं वेद[१२] तया सहाऽऽग्नीध्रं परेत्य पुरस्तात् प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुया[१३]त्॥

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः।
इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामिति[१४]॥

त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रꣳ साहस्रीमेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां मात्रां (७) करोति[१५] रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाꣳ समर्धयति[१६] तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपे[१७]दिडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये

(६।१०) आ त्वा विश०...सिन्धवः। ऋ० ८।९२।२२ ((पूर्वार्धः); सा० १९७, आजिघ्र...मह्या त्वा।... पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मा...। वा० य० ८,४२। (६।१४) ऋ० ६,६९,८; अथर्व० ७,४४,१; मै० २,४,१७; काठ० १२,४७। (६।१८) इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते...। वा० य० ८,४३ (पूर्वार्धः)।

प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि सुकृतं मा देवेषु ब्रूतादिति[18] देवेभ्य एवैनमा वेद-यत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते[19] ॥ (एतद्वेनस्यां वीर्यं, त्रिमिश्रं, दत्ता, सहस्रतमी तरमा,- देव वरः, सं, मात्रा,- मेका-न्नचत्वारिंशच्च ३९) ॥६॥

सहस्रतमीदानम् ॥ विश्वे देवाः ।

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनं५ँ सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमयेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति[1] सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं गमयति[2] सा मा सर्वान् पुण्याँल्लोकान् गमयेत्याह सर्वानेवैनं पुण्याँल्लोकान् गमयति[3] सा (१) मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्रयिरिति प्रजयैवैनं पशुभी रय्यां प्रति ष्ठापयति[4] प्रजावान् पशुमान् रयिमान् भवति य एवं वेद[5] तामग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा दद्यात् सहस्रमस्य सा दत्ता भवति[6] सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति तां प्रति गृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका मा भूताऽऽ विश मा सहस्रमित्येकामेवैनां भूतां प्रति गृह्णाति न सहस्रं य एवं वेद[8] स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा स्योना माऽऽ विश सुषदा माऽऽ विश सुशेवा माऽऽ विशे-(३)-त्याह स्योनैवैनं५ँ सुषदा सुशेवा भूताऽऽविशति नैनं५ँ हिनस्ति[9] ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रं५ँ सहस्रतम्यन्वेती३ सहस्रतमीं५ँ सहस्रा३मिति यत् प्राचीमुत्सृजेत् सहस्रं५ँ सहस्रतम्यन्वियात् तत् सहस्रमप्रज्ञात्रं५ँ सुवर्गं लोकं न प्र जानीयात् प्रतीचीमुत् सृजति तां५ँ सहस्रमनु पर्यावर्तते सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति[10] यजमान-(४)-मभ्युत् सृजति क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवान् गच्छति[11] ॥ (लोकान् गमयति सा, ऽविद्वान्, सुशेवा माऽऽ विश, यजमानं, द्वादश च १२) ॥७॥

आत्रेयचतूरात्रः ॥ विश्वे देवाः ।

अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचानोऽमन्यत निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं चतूरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै तस्य चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयो य एवं विद्वां५ँश्चतूरात्रेण यजत आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयो[1] ये चतुर्विं५ँशाः पवमाना ब्रह्मवर्चसं ते-(१)-न उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः सा[3] ऽत्रिं५ँ श्रद्धादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि नोपानमन् तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं५ँ स एतां५ँश्चतुरश्चतु-ष्टोमान्त्सोमानपश्यत् तानाहरत् तैरयजत तेज एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृती-येनान्नाद्यं चतुर्थेन य एवं विद्वां५ँश्चतुरश्चतुष्टोमान्त्सोमानाहरति तैर्यजते तेज एव (२) प्रथमेनाव

(६।१८) एता ते अघ्न्ये...देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ वा० य० ८,४३ (उत्तरार्धः) । (७।९) स्योनाऽसि सुषदाऽसि क्षत्रस्य योनिरसि । स्योनामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद ॥ वा० य० १०,२६ ।

रुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन यामेवात्रिरृद्धिमार्ध्नोत् तामेव यजमान ऋध्नोति[5] ॥ (तत्, तेज एवा,- ष्टादश च १८) ॥८॥

जामदग्न्यश्चतूरात्रः ॥ विश्वे देवाः ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजत स एतान् पोषाꣳ अपुष्यत् तस्मात् पलितौ जामदग्नियौ न सं जानाते[1] एतानेव पोषान् पुष्यति य एवं विद्वाꣳश्चतूरात्रेण यजते[2] पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति पशवो वै पुरोडाशः पशूनेवाव रुन्धेऽन्नं वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव रुन्धे[3] ऽन्नादः पशुमान् भवति य एवं विद्वाꣳश्चतूरात्रेण यजते[4] ॥ (जमदग्निरष्टाचत्वारिꣳशत् ४८) ॥९॥

पञ्चरात्रः ॥ विश्वे देवाः ।

संवत्सरो वा इदमेक आसीत् सोऽकामयतर्तून्त्सृजेयेति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै स ऋतूनसृजत य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते[1] त ऋतवः सृष्टा न व्यावर्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै ते व्यावर्तन्त (१) य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तते[2] सार्वसेनिः शौचेयोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाऽहरत् तेनायजत ततो वै स सहस्रं पशून् प्राऽऽप्नोद्य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनाप्नोति[3] बबरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा(२)ऽहरत् तेनायजत ततो वै स वाचः प्रवदिताऽभवद्य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भवत्यथो एनं वाचस्पतिरित्याहु—रनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथ वा एष संप्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्रो य एवं विद्वान् पञ्चरात्रेण यजते संप्रत्येव यज्ञेन यजते[5] पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर (३) ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे[6] त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्याववरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[7] (४)॥ (ते व्यावर्तन्त, प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा, संवत्सरो, ऽभिजित्यै) ॥१०॥

अश्वमेधाङ्गाश्वबन्धनमन्त्राः ॥ विश्वे देवाः । २ त्रिष्टुप् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे[1]

इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या ।

तया देवाः सुतमा बभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती[2] ॥

(११।१) वा० य० २२,१ (उत्तरार्धः); अथर्व० १९,५१,२; काठ० [अश्वमेधः] १,३ (११।२) वा० य० २२,२; मै० ३,१२,१; काठ० [अश्वमेधः] १,४ ।

अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि सोऽग्निं वैश्वानरं[२] सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड् यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः (१) कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः[३] ॥ (धरुणः, पञ्चविंशतिश्च २५) ॥११॥

अश्वस्य कर्णे जपादिपूर्वकं तदुत्सर्जनम् ॥ विश्वे देवाः ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विह्य[१]ग्नये स्वाहा[२] स्वाहेन्द्राग्निभ्यां[३] स्वाहा प्रजापतये[४] स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः[५] स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्य[६] इह धृतिः स्वाहे[७]ह विधृतिः स्वाहे[८]ह रन्तिः स्वाहे[९]-(१)-ह रमतिः स्वाहा[१०] भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो[११] देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं गोपायत[१२] ॥ (रन्तिः स्वाहा, द्वाविंशतिश्च २२) ॥१२॥

अश्वमेध उद्द्रावहोमाः ॥ विश्वे देवाः ।

आयनाय स्वाहा[१] प्रायणाय स्वाहो[२]द्द्रावाय स्वाहो[३]द्द्रुताय स्वाहा[४] शूकाराय स्वाहा[५] शूकृताय स्वाहा[६] पलायिताय स्वाहा[७]ऽऽपलायिताय स्वाहा[८]ऽऽवल्गते स्वाहा[९] परावल्गते स्वाहा[१०]ऽऽयते स्वाहा[११] प्रयते स्वाहा[१२] सर्वस्मै स्वाहा[१३] ॥ (आयनायोत्तरमापलायिताय षड्विंशतिः २६) ॥१३॥

(१४-१५) अश्वमेधे पूर्वहोमाः ॥विश्वे देवाः ।

अग्नये स्वाहा[१] सोमाय स्वाहा[२] वायवे स्वाहा[३]ऽपां मोदाय स्वाहा[४] सवित्रे स्वाहा[५] सरस्वत्यै स्वाहे[६]न्द्राय स्वाहा[७] बृहस्पतये स्वाहा[८] मित्राय स्वाहा[९] वरुणाय स्वाहा[१०] सर्वस्मै स्वाहा[११] ॥ (अग्नये वायवेऽपां मोदायेन्द्राय त्रयोविंशतिः २३) ॥१४॥

पृथिव्यै स्वाहा[१]ऽन्तरिक्षाय स्वाहा[२] दिवे स्वाहा[३] सूर्याय स्वाहा[४] चन्द्रमसे स्वाहा[५] नक्षत्रेभ्यः स्वाहा[६] प्राच्यै दिशे स्वाहा[७] दक्षिणायै दिशे स्वाहा[८] प्रतीच्यै दिशे स्वाहो[९]दीच्यै दिशे स्वाहो[१०]र्ध्वायै दिशे स्वाहा[११] दिग्भ्यः स्वाहा[१२]ऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा[१३] समाभ्यः स्वाहा[१४] शरद्भ्यः स्वाहा[१५]ऽहोरात्रेभ्यः स्वाहा[१६]ऽर्धमासेभ्यः स्वाहा[१७] मासेभ्यः स्वाह[१८]र्तुभ्यः

(११।३) वा० य० २२,३; नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्या इयं...। वा० य० ९,२२; १४,२१-२२; ५,२६; ६,१,९; ७,२१; काठ० [अश्वमेधः] १,५-६। (१२।१,७-१०,१२) वा० य० २२,१९, काठ० [अश्वमेधः] १,७ (१२।२) वा० य० १०,५; २२,६,२७; ३९,१; अथर्व० १९,४३,१। (१२।४) वा० य० १८,२८; २०,३२। (१२।५) वा० य० ३८,१५। (१३।१-६,९,११) वा० य० २२,७-८; काठ० [अश्वमेधः] १,८। (१४) वा० य० २२,६; १०,५; अथर्व० १९,४३,१-२,५-६; काठ० [अश्वमेधः] १,९। (१५) वा० य० २२,२४,२७-२९, अथर्व० ५,९,१-६; १९, ४३,३-४; काठ० [अश्वमेधः] १,१०।

स्वाहा[२१] संवत्सराय स्वाहा[२०] सर्वस्मै स्वाहा[२२] ॥ (पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै सप्तचत्वारिंशत् ४७) ॥१५॥

(१६-१७) पूर्वदीक्षाहोमाः ॥ विश्वे देवाः ।

अग्नये स्वाहा[१] सोमाय स्वाहा[२] सवित्रे स्वाहा[३] सरस्वत्यै स्वाहा[४] पूष्णे स्वाहा[५] बृहस्पतये स्वाहा[६] ऽपां मोदाय स्वाहा[७] वायवे स्वाहा[८] मित्राय स्वाहा[९] वरुणाय स्वाहा[१०] सर्वस्मै स्वाहा[११] ॥ (अग्नये सवित्रे पूष्णेऽपां मोदाय वायवे त्रयोविंशतिः २३) ॥१६॥

पृथिव्यै स्वाहा[१] ऽन्तरिक्षाय स्वाहा[२] दिवे स्वाहा[३] ऽग्नये स्वाहा[४] सोमाय स्वाहा[५] सूर्याय स्वाहा[६] चन्द्रमसे स्वाहा[७] ऽह्ने स्वाहा[८] रात्रियै स्वाहा[९]—र्जवे स्वाहा[१०] साधवे स्वाहा[११] सुक्षित्यै स्वाहा[१२] क्षुधे स्वाहा[१३] ऽऽशितिम्ने स्वाहा[१४] रोगाय स्वाहा[१५] हिमाय स्वाहा[१६] शीताय स्वाहा[१७] ऽऽतपाय स्वाहा[१८] ऽरण्याय स्वाहा[१९] सुवर्गाय स्वाहा[२०] लोकाय स्वाहा[२१] सर्वस्मै स्वाहा[२२] ॥ (पृथिव्या अग्नयेऽह्ने रात्रियै चतुश्चत्वारिंशत् ४४) ॥१७॥

क्रतुदीक्षामन्त्राः ॥ विश्वे देवाः ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पथ्याऽसि वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि[१] रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि ग्रीष्मेण त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्या[२]—दित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि[३] विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि (१) शरदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्य[४]—ङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्या[५] ऽहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्त[७] सत्येऽधा[८] सत्यमृतेऽधाम्[६] ॥

महीमू षु[७] सुत्रामाण[८]—मिह धृतिः स्वाहे[९]—ह विधृतिः स्वाहे[१०]—ह रन्तिः स्वाहे[११]—ह रमतिः स्वाहा[१२] ॥ (आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्म्ये,— काञ्चपञ्चाशच्च ४९) ॥१८॥

अश्वचरितहोमाः ॥ विश्वे देवाः ।

ईंकाराय स्वाहे[१]—ङ्कृताय स्वाहा[२] क्रन्दते स्वाहा[३] ऽवक्रन्दते स्वाहा[४] प्रोथते स्वाहा[५] प्रप्रोथते स्वाहा[६] गन्धाय स्वाहा[७] घ्राताय स्वाहा[८] प्राणाय स्वाहा[९] व्यानाय स्वाहा[१०] ऽपानाय स्वाहा[११] संदीयमानाय स्वाहा[१२] संदिताय स्वाहा[१३] विचृत्यमानाय स्वाहा[१४] विचृत्ताय स्वाहा[१५]

---

(१६) वा० य० २२,६; अथर्व० १९,४३,१-२,५; काठ० [अश्वमेधः] १,११ । (१७) वा० य० २२,२७-२९; काठ० [अश्वमेधः] १,१२ । (१८।१-६) वा० य० १३,५३, (१८।७-८) ऋ० १०,६३,१०; वा० य० २१,५-६; अथर्व० ७,६,२-३ (१८।९-१२) वा० य० २२,१९; काठ० [अश्व०] १,१३ । (१९) वा० य० २२,७-८; काठ० [अश्व०] १,१४ ।

पलायिष्यमाणाय स्वाहा[१६] पलायिताय स्वाहा[१७] परास्यते स्वाहा[१८] परताय स्वाहा[१९] निवेक्ष्यते स्वाहा[२०] निविशमानाय स्वाहा[२१] निविष्टाय स्वाहा[२२] निपत्स्यते स्वाहा[२३] निषीदते स्वाहा[२४] निषण्णाय स्वाहा[२५] (१)ऽऽसिष्यते स्वाहा[२६] ऽऽसीनाय स्वाहा[२७] ऽऽसिताय स्वाहा[२८] निपत्स्यते स्वाहा[२९] निपद्यमानाय स्वाहा[३०] निपन्नाय स्वाहा[३१] शयिष्यते स्वाहा[३२] शयानाय स्वाहा[३३] शयिताय स्वाहा[३४] संमीलिष्यते स्वाहा[३५] संमीलते स्वाहा[३६] संमीलिताय स्वाहा[३७] स्वप्स्यते स्वाहा[३८] स्वपते स्वाहा[३९] सुप्ताय स्वाहा[४०] प्रभोत्स्यते स्वाहा[४१] प्रबुध्यमानाय स्वाहा[४२] प्रबुद्धाय स्वाहा[४३] जागरिष्यते स्वाहा[४४] जाग्रते स्वाहा[४५] जागरिताय स्वाहा[४६] शुश्रूषमाणाय स्वाहा[४७] शृण्वते स्वाहा[४८] श्रुताय स्वाहा[४९] वीक्षिष्यते स्वाहा[५०] (२) वीक्षमाणाय स्वाहा[५१] वीक्षिताय स्वाहा[५२] सꣳहास्यते स्वाहा[५३] संजिहानाय स्वाहो[५४]ज्जिहानाय स्वाहा[५५] विवर्त्स्यते स्वाहा[५६] विवर्तमानाय स्वाहा[५७] विवृत्ताय स्वाहो[५८]त्थास्यते स्वाहो[५९]त्तिष्ठते स्वाहो[६०]त्थिताय स्वाहा[६१] विधविष्यते स्वाहा[६२] विधून्वानाय स्वाहा[६३] विधूताय स्वाहो[६४]त्क्रꣳस्यते स्वाहो[६५]त्क्रामते स्वाहो[६६]त्क्रान्ताय स्वाहा[६७] चङ्क्रमिष्यते स्वाहा[६८] चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा[६९] चङ्क्रमिताय स्वाहा[७०] कण्डूयिष्यते स्वाहा[७१] कण्डूयमानाय स्वाहा[७२] कण्डूयिताय स्वाहा[७३] निकषिष्यते स्वाहा[७४] निकर्षमाणाय स्वाहा[७५] (३) निकर्षिताय स्वाहा[७६] यदत्ति तस्मै स्वाहा[७७] यत् पिबति तस्मै स्वाहा[७८] यन्मेहति तस्मै स्वाहा[७९] यच्छकृत् करोति तस्मै स्वाहा[८०] रेतसे स्वाहा[८१] प्रजाभ्यः स्वाहा[८२] प्रजननाय स्वाहा[८३] सर्वस्मै स्वाहा[८४] ॥ (निषण्णाय स्वाहा, वीक्षिष्यते स्वाहा, निकर्षमाणाय स्वाहा, सप्तविꣳशतिश्च २७) ॥१९॥

सावित्रहोमः ॥

अग्नये स्वाहा[१] वायवे स्वाहा[२] सूर्याय स्वाहा[३]र्तमस्यृतस्यर्तमसि[४] सत्यमसि सत्यस्य सत्यमस्यृ[५]तस्य पन्था असि देवानां छायाऽमृतस्य नाम तत् सत्यं यत् त्वं प्रजापतिरस्य[६]धि यदस्मिन् वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते दिवः सूर्येण विशोऽपो वृणानः पवते कृव्यन् पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा ॥ (अग्नये वायवेऽष्टाचत्वारिꣳशत् ४८) ॥२०॥

[प्रजननं ३०९। प्रातःसवने ६३। ब्रह्मवादिनो १३४। ऽङ्गिरस १७१। आपः ३४७। सोमः ३८९। सहस्रतम्या २१२। त्रिꣳ- ११८। -जमदग्निः ४८। संवत्सरो २००। ऐन्द्रस्य ७५। विभू- ७२। -रायनाया- २६। -ग्नये २३। पृथिव्या ४७। अग्नये २३। पृथिव्यै ४४। भुवं ९९। ईङ्काराया- १७१। -ग्नये ४८। (विꣳशतिः ॥२०॥ २६२५)]

[॥ इति सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥]

---

(२०) वा० य० २२,६,२७-२९; अथर्व० १९,४३,१-३; काठ० [अश्व०] १,१५। (२०७) अधि यदस्मिन्० । ऋ० ९,९४,१; सा० ५२९; काठ० [अश्व०] १,१६।

षड्रात्राद्यानां निरूपणम् ।

[अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥] विश्वे देवा ऋषयः ।
षड्रात्रः ॥

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतꣳ षड्रात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वाꣳसः षड्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति[1] देवसत्रं वै षड्रात्रः प्रत्यक्षꣳ ह्येतानि पृष्ठानि य एवं विद्वाꣳसः षड्रात्रमासते साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति[2] षड्रात्रो भवति षड् वा ऋतवः षट् पृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति[3] बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[4] त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशो (२) भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिꣳशो भवति प्रतिष्ठित्यै[5] सदोहविर्धानिन एतेन षड्रात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतस्ताद्धि सुवर्ग्यं[6] चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[7] उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै[8] प्राञ्चो यान्ति प्राङिव हि सुवर्गो (३) लोकः[9] सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवान्वारोहन्त्या[10] क्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्यस्मिन् प्रतिषज्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति[11] यदा दश शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानꣳ शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति[12] यदा शतꣳ सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानꣳ सहस्रसंमितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयन्ति[13] यदै-(४)-षां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथैकमुत्थानं तद्धि तीर्थम्[14] ॥ (पृष्ठानि, सप्तदशः, सुवर्गो, जयन्ति य,- दैकादश च ११) ॥१॥

सप्तरात्रः ॥

कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयत पशुमान्त्स्यामिति स एतꣳ सप्तरात्रमाऽहरत् तेनायजत तेन वै स यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं विद्वान्त्सप्तरात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे[1] सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुद्ध्यै[2] त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज (१) एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै पञ्चविꣳशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[3] यत् प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठान्युपेयुः प्रत्यक्षं (२) विश्वजिति यथा दुग्धामुपसीदत्येवमुत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्बृहद्रथंतरे पूर्वेष्वहः-

स्वर्ग यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत् प्रत्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रत्तां दुहे तादृगेव तत् ॥ (तेज, उपे ॥ः प्रत्यक्षं, द्विचत्वारिंशच्च ४२) ॥२॥

अष्टरात्रः ॥

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमष्टरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवद्य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे[१] (१) त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[२] (२) (दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, ऽभिजित्यै) ॥३॥

नवरात्रः ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टाः क्षुधं न्यायन्त्स एतं नवरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां लोका अक्लृप्ता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाऽऽभ्यो लोकान् कल्पयति तान् कल्पमानान् प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१) ऽस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति[१] त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या अशिथिलंभावाय[२] ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानां (२) गच्छति[३] नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन् तेजो दधाति[४] यो ज्योगामयावी स्यात् स नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्या धृता अथैतस्य ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन् दाधारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव ॥ (कल्पन्ते, प्रजानां, अष्टत्रिंशच्च ३८) ॥४॥

दशरात्रः ॥

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दशहोतारमपश्यत् तमजुहोत् तेन दशरात्रमसृजत तेन दशरात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहुयाद्दशहोत्रैव दशरात्रं सृजते तेन दशरात्रेण प्र जायते[१] वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति[२] प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो (१) य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते प्रैव जायते[३] इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृतमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं दशरात्रं

गार्यच्छत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमगच्छद्य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति[४] त्रिककुद्वै (२) एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत् त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतरा अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्त्स्तृणुते[६] देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा एताः (३) देवपुरा अपश्यन् यद्दशरात्रस्ताः पर्यौहन्त तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत् ततो देवा अभवन् परा ऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोपस्तिं कुरुते[७] जामि वा (४) एतत् कुर्वन्ति यज्ज्यायांसꣳ स्तोममुपेत्य कनीयाꣳसमुपयन्ति यदग्निष्टोमसामान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामित्वाय त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति तेज एवाव रुन्धे[९] पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे[१०] त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे[११] सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते[१२] (५) एकविꣳश उक्थ्यः सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् धत्ते[१३] सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्य उपहवमेव गच्छति[१४] त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै[१५] त्रयस्त्रिꣳश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै[१६] विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै[१७]॥

(एष यज्ञो यद्दशरात्र,- स्त्रिककुद्वा, एता, वै, जायत, एकत्रिꣳशच्च ६१) ॥५॥

एकादशरात्रः ॥

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽकामयन्त प्रजाꣳ सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त प्रजामवारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन् त ऋतवोऽभवन् तदार्तवानामार्तवत्वमृतूनां वा एते पुत्रास्तस्मा-(१)-दार्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वाꣳस एकादशरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति[१] ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[२] पृष्ठ्यः षडहो भवति षड् वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विꣳशो भवति चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री (२) गायत्रं ब्रह्मवर्चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति[३] चतुश्चत्वारिꣳशो भवति चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्य[४]ष्टाचत्वारिꣳशो भवत्यष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्ये[५]कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्तवाः पञ्चर्तुष्वेवाऽऽर्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठाय प्रजामव रुन्धते[६] ऽतिरात्रा-

वृभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै[७] ॥ (पूते पुत्रास्तस्मा,- द्वायव्ये,- क्रान्नपञ्चाशच्च ४९) ॥६॥

द्वादशरात्रः ॥

ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै क्लृप्तिमनु प्रजाः कल्पन्ते यज्ञस्याक्लृप्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः कल्पयति न ज्यायाꣳसं कनीयानति क्रामत्यै[१]न्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणेन वा एष व्यृध्यते यस्याऽऽमयति प्राण ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवैनꣳ समर्धयति[२] मैत्रावरुणाग्रान् गृह्णीरन् येषां दीक्षितानां प्रमीयेत (१) प्राणापानाभ्यां वा एते व्यृध्यन्ते येषां दीक्षितानां प्रमीयते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मुखतः परि हरन्ते[३] आश्विनाग्रान् गृह्णीताऽऽनुजावरोऽश्विनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवाग्रं पर्यैतामश्विनावेतस्य देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः[४] शुक्राग्रान् गृह्णीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२) श्रियै गत्वा नि वर्ततेऽन्तादेवान्तमा रभते न ततः पापीयान् भवति[५] मन्थ्यग्रान् गृह्णीताभिचरन्नार्तपात्रं वा एतद्यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगार्तिमार्च्छत्या[६]ग्रयणाग्रान् गृह्णीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण व्यृध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो (३) भवत्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवैतद्यज्ञस्य वागिव यदाग्रयणो वाचैवैनमिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापीयान् भवत्यु[७]क्थ्याग्रान् गृह्णीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा एतत् पात्राणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रꣳ सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युङ्क्ते[८] सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति पुरोरुचं कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते[९] मा त्वत् क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति[१०] पूर्णान् ग्रहान् गृह्णीयादामयाविनः प्राणान् वा एतस्य शुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[११] पूर्णान् ग्रहान् (५) गृह्णीयाद्यर्हि पर्जन्यो न वर्षेत् प्राणान् वा एतर्हि प्रजानाꣳ शुगृच्छति यर्हि पर्जन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानाꣳ शुचो मुञ्चति ताजक् प्र वर्षति[१२] ॥ (प्रमीयेत, मनुष्य, ऋध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो, वाग्वा, पुन पूर्णान् ग्रहान्, पञ्चविꣳशतिश्च २५) ॥७॥

द्वादशाहस्य व्यूढप्रकारः ॥

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमहस्तस्मात् प्रायणीयेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति[१] त्रैष्टुभो वै शुक्रस्त्रैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्माद् द्वितीयेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति[२] जागतो वा आग्रयणो जागतं तृतीयमहस्तस्मात् तृतीयेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमा-

(७।९-१०) ऋ० ६,६१,१४ ।

यतने गृह्णात्ये[३]—तद्वै (१) यज्ञमापद्यच्छन्दाꣳस्याप्नोति यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते[४] जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते[५] राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्चममहस्तस्मात् पञ्चमेऽह-(२)-न्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति[६] बार्हतो वै शुक्रो बार्हतꣳ षष्ठमहस्तस्मात् षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्ये[७]—तद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाꣳस्याप्नोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते[८] त्रिष्टुब्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभः (३) शुक्रो यत् सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते[९] वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति[१०] प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्ये[११]—त-(४)-द्वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाꣳस्याप्नोति यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन् तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते[१२] पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवात् प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यद्दशममहर्दशमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्यै-(५)-वान्तं गत्वाऽपथात् पन्थामपि यन्त्यथो यथा वहीयसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव त[१३]—च्छन्दाꣳस्यन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् तान्येतेनैव देवा व्यवाहय[१४]—न्नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहस्तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने नवमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते[१५] शुक्रस्य वा एतदायतनं यत् पञ्चम-(६)-महस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादैन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते[१६] आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत् षष्ठमहस्तस्मिञ्छुक्रो गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते[१७] छन्दाꣳस्येव तद्वि वाहयति प्र वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदाथो देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै (७) ददाति[१८] ॥ (एतद्वै, पञ्चमेऽहन्, त्रैष्टुभ, एतत, गृह्यते यज्ञस्य, पञ्चम,- मन्यस्मा, एकं च १) ॥८॥

द्वादशाहगतान्येकादशाहानि ॥

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं द्वादशरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै स प्राजायत यः कामयेत प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत प्रैव जायते[१] ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ य-(१)-दग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुञ्जीरन् बहिर्धा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके प्रति दधाति[२] यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावग्निष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोक-(२)-मेति[३] प्रजापतिर्वा एष

द्वादशधा विहितो यद् द्वादशरात्रो यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापति-र्वावैष सन्त्सद्ध वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत् प्राणानेव स्पृणोति[4] सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते ये सत्रमासते तस्मात् पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति[5] प्रियः प्रजाना-(३)-मुत्थितो भवति य एवं वेद[6] ॥ (अग्निष्टोमौ यत्, सुवर्गं लोकं, प्रियः प्रजानां, पञ्च च ५) ॥९॥

द्वादशमहः, दीक्षाविशेषश्च ॥

न वा एषोऽन्यतोवैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभवदूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत् ते देवा एतं वैश्वानरं पर्यौहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्या[1] ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजयन् तेष्वार्ध्नोदधि तदृध्नोति ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वान् द्वादशाहेन यजते[2] तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छ-(१)-द्यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो व्रीहीञ्छरदे माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां[3] तेनेन्द्रं प्रजा-पतिरयाजयत् ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत् तस्मादाहुरानुजावरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्रेऽयजत[4] एष ह वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुणपमश्वकुणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रेणान्नं बिभ्रति यत् तन्न निर्णेनिजति ततोऽधि (२) मलं जायत[5] एक एव यजेतैको हि प्रजापतिरार्ध्नोद्[6] द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद् द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते[7] चतुर्धा वा एतास्तिस्रस्तिस्रो रात्रयो यद् द्वादशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति या द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते (३) यास्तृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णेनिक्ते याश्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानं-मन्तरतः शुन्धते[8] यो वा अस्य पशुमत्ति माꣳसꣳ सोऽत्ति यः पुरोडाशं मस्तिष्कꣳ स यः परि-वापं पुरीषꣳ स य आज्यं मज्जानꣳ स यः सोमꣳ स्वेदꣳ सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति तस्माद् द्वादशाहेन (४) न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै[9] ॥ (अयच्छ,- दधि, रभते, द्वादशाहेन, चत्वारि च ४) ॥१०॥

अश्वमेधगता अन्नहोमाः, तत्र युजामयुजां च मिश्रितानां सङ्ख्या ॥

एकस्मै स्वाहा[1] द्वाभ्याꣳ स्वाहा[2] त्रिभ्यः स्वाहा[3] चतुर्भ्यः स्वाहा[4] पञ्चभ्यः स्वाहा[5] षड्भ्यः स्वाहा[6] सप्तभ्यः स्वाहा[7] ऽष्टाभ्यः स्वाहा[8] नवभ्यः स्वाहा[9] दशभ्यः स्वाहै[10]कादु-शभ्यः स्वाहा[11] द्वादशभ्यः स्वाहा[12] त्रयोदशभ्यः स्वाहा[13] चतुर्दशभ्यः स्वाहा[14] पञ्चदशभ्यः स्वाहा[15] षोडशभ्यः स्वाहा[16] सप्तदशभ्यः स्वाहा[17] ऽष्टादशभ्यः स्वाहै[18]कान्न विꣳशत्यै स्वाहा[19] नवविꣳशत्यै स्वाहै[20]कान्न चत्वारिꣳशते स्वाहा[21] नवचत्वारिꣳशते स्वाहै[22]कान्न (१) षष्ट्यै स्वाहा[23] नवषष्ट्यै स्वाहै[24]कान्नाशीत्यै स्वाहा[25] नवाशीत्यै स्वाहै[26]कान्न शताय स्वाहा[27] शताय स्वाहा[28] द्वाभ्याꣳ शताभ्याꣳ स्वाहा[29] सर्वस्मै स्वाहा[30] ॥ (नवचत्वारिꣳशते स्वाहैका,-त्रिꣳशच्च २१) ॥११॥

(११।१-१,१८) वा० य० २२,३४; काठ० [अश्व०] ९,१ ।

अयुजामेकाधिकानां सङ्घः ॥

एकस्मै स्वाहा[१] त्रिभ्यः स्वाहा[२] पञ्चभ्यः स्वाहा[३] सप्तभ्यः स्वाहा[४] नवभ्यः स्वाहै[५]-कादशभ्यः स्वाहा[६] त्रयोदशभ्यः स्वाहा[७] पञ्चदशभ्यः स्वाहा[८] सप्तदशभ्यः स्वाहै[९]-कान्न विꣳशत्यै स्वाहा[१०] नवविꣳशत्यै स्वाहै[११]-कान्न चत्वारिꣳशते स्वाहा[१२] नवचत्वारिꣳशते स्वाहै[१३]-कान्न षष्ट्यै स्वाहा[१४] नवषष्ट्यै स्वाहै[१५]-कान्नाशीत्यै स्वाहा[१६] नवाशीत्यै स्वाहै[१७]-कान्न शताय स्वाहा[१८] शताय स्वाहा[१९] सर्वस्मै स्वाहा[२०] ॥ (एकस्मै पञ्चाशत् ५०) ॥१२॥

द्व्यादि युग्मसङ्ख्यासङ्घः ॥

द्वाभ्याꣳ स्वाहा[१] चतुर्भ्यः स्वाहा[२] षड्भ्यः स्वाहा[३] ऽष्टाभ्यः स्वाहा[४] दशभ्यः स्वाहा[५] द्वादशभ्यः स्वाहा[६] चतुर्दशभ्यः स्वाहा[७] षोडशभ्यः स्वाहा[८] ऽष्टादशभ्यः स्वाहा[९] विꣳशत्यै स्वाहा[१०] ऽष्टानवत्यै स्वाहा[११] शताय स्वाहा[१२] सर्वस्मै स्वाहा[१३] ॥ (द्वाभ्यामष्टानवत्यै षड्विꣳशतिः २६) ॥१३॥

त्र्यादि द्व्युत्तरसंख्यासङ्घः ॥

त्रिभ्यः स्वाहा[१] पञ्चभ्यः स्वाहा[२] सप्तभ्यः स्वाहा[३] नवभ्यः स्वाहै[४]-कादशभ्यः स्वाहा[५] त्रयोदशभ्यः स्वाहा[६] पञ्चदशभ्यः स्वाहा[७] सप्तदशभ्यः स्वाहै[८]-कान्न विꣳशत्यै स्वाहा[९] नवविꣳशत्यै स्वाहै[१०]-कान्न चत्वारिꣳशते स्वाहा[११] नवचत्वारिꣳशते स्वाहै[१२]-कान्न षष्ट्यै स्वाहा[१३] नवषष्ट्यै स्वाहै[१४]-कान्नाशीत्यै स्वाहा[१५] नवाशीत्यै स्वाहै[१६]-कान्न शताय स्वाहा[१७] शताय स्वाहा[१८] सर्वस्मै स्वाहा[१९] ॥ (त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिꣳशत् ४८) ॥१४॥

चतुरादि चतुरुत्तरसङ्ख्यासङ्घः ॥

चतुर्भ्यः स्वाहा[१] ऽष्टाभ्यः स्वाहा[२] द्वादशभ्यः स्वाहा[३] षोडशभ्यः स्वाहा[४] विꣳशत्यै स्वाहा[५] षण्णवत्यै स्वाहा[६] शताय स्वाहा[७] सर्वस्मै स्वाहा[८] ॥ (चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश १६) ॥१५॥

पञ्चादि पञ्चोत्तरसंख्यासङ्घः ॥

पञ्चभ्यः स्वाहा[१] दशभ्यः स्वाहा[२] पञ्चदशभ्यः स्वाहा[३] विꣳशत्यै स्वाहा[४] पञ्चनवत्यै स्वाहा[५] शताय स्वाहा[६] सर्वस्मै स्वाहा[७] ॥ (पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश १४) ॥१६॥

दशादि दशोत्तरसंख्यासङ्घः ॥

दशभ्यः स्वाहा[१] विꣳशत्यै स्वाहा[२] त्रिꣳशते स्वाहा[३] चत्वारिꣳशते स्वाहा[४] पञ्चाशते स्वाहा[५] षष्ट्यै स्वाहा[६] सप्तत्यै स्वाहा[७] ऽशीत्यै स्वाहा[८] नवत्यै स्वाहा[९] शताय स्वाहा[१०] सर्वस्मै स्वाहा[११] ॥ (दशभ्यो द्वाविꣳशतिः २२) ॥१७॥

(१२।१-२,१९) वा० य० २२,३४; काठ० [अश्व०] २,१। (१३-२०) वा० य० २२,३४; विंशतिः स्वाहा। अथर्व० १९,२२,१७; काठ० [अश्व०] २,३-१०।

विंशत्यादि विंशत्युत्तरसंख्यामन्त्रः ॥ विश्वे देवाः ।

विꣳशत्यै स्वाहा[1] चत्वारिꣳशते स्वाहा[2] षष्ट्यै स्वाहा[3] ऽशीत्यै स्वाहा[5] शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा[6] ॥ (विꣳशत्यै द्वादश १२) ॥१८॥

पञ्चाशतमारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणां च मन्त्रः ॥ विश्वे देवाः ।

पञ्चाशते स्वाहा[1] शताय स्वाहा द्वाभ्याꣳ शताभ्याꣳ स्वाहा[3] त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा[4] चतुर्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा[5] पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा[6] षड्भ्यः शतेभ्यः स्वाहा[7] सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहा[8] ऽष्टाभ्यः शतेभ्यः स्वाहा[9] नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा[10] सहस्राय स्वाहा[11] सर्वस्मै स्वाहा[12] ॥ (पञ्चाशते द्वात्रिꣳशत् ३२) ॥१९॥

शतमारभ्य दशगुणवृद्धियुक्तसंख्यामन्त्रः ॥ विश्वे देवाः ।

शताय स्वाहा[1] सहस्राय स्वाहा[2] ऽयुताय स्वाहा[3] नियुताय स्वाहा[4] प्रयुताय स्वाहा ऽर्बुदाय स्वाहा[6] न्यर्बुदाय स्वाहा[7] समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहा[9] ऽन्ताय स्वाहा[10] परार्धाय स्वाहो[11]षसे स्वाहा[12] व्युष्ट्यै स्वाहो[13]देष्यते स्वाहो[14]द्यते स्वाहो[15]दिताय स्वाहा[16] सुवर्गाय स्वाहा[17] लोकाय स्वाहा[18] सर्वस्मै स्वाहा[19] ॥ (शतायाष्टात्रिꣳशत् ३८) ॥२०॥

[साध्याः २११। कुसुरुबिन्दो १४२। बृहस्पतिः १००। प्रजापतिः १३३। प्रजापति -२८१।- ऋतवं १४९। ऐन्द्रवायवाग्रान् २७५। गायत्रः ३५१। प्रजापति -१५५। -नै -२०४। -कस्मा ७१। एकस्मै ५०। द्वाभ्यां २६। त्रिभ्य -४८। इचतुर्भ्यः १६। पञ्चभ्यो १४। दशभ्यो २२। विꣳशत्यै १२। पञ्चाशते ३२। शताय ३८। (विꣳशतिः ॥२०॥ २३३०)]

[॥ इति सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥]

सत्रजातनिरूपणम् ।

[अथ तृतीय प्रपाठकः ॥३॥] विश्वे देवाः ।

द्वादशाहगतमविवाक्यमहः ॥

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापावहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहर्यो वै प्रजवं यतामपथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुꣳ हन्ति यो भ्रेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स हीयते तस्मै य उपहताय व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यो व्याह स (१) हीयते तस्माद्दशमेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यं[1]मथो खल्वाहुर्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराऽभावयन्निति यत् खलु वै यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्व्यृद्धं तद्भ्रातृव्यस्य स यो वै दशमेऽहन्नविवाक्य उपहन्यते स एवार्तिं रेचयति ते ये बाह्या दृशीकवः (२) स्युस्ते वि ब्रूयु[2]र्यदि तत्र न विन्देयुरन्तः सदसाद्व्युच्यं[3] यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्यं[4] तद्व्युच्यमेवा[5]थ वा एतत् सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्यां किं

(२०१८) वा० य० २२,२५। (२०।१३,१७) वा० य० २२,३४ ।

चार्चन्ति यदानृचुस्तेनेयꣳ सर्पराज्ञी ते यदेव किं च वाचाऽऽनृचुर्यदतोऽध्यर्चितार-(३)-स्तदुभय-माप्त्वाऽवरुध्योत्तिष्ठामेति ताभिर्मनसा स्तुवते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरीरथः सद्यः पर्याप्तुमर्हति मनो वा इमाꣳ सद्यः पर्याप्तुमर्हति मनः परिभवितुमथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि यजूꣳष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीत स (४) प्रतिगरः ॥ (ध्याह स, इन्नीकवो, ऽर्चितारः, स, एकं च १) ॥१॥

द्वादशाहप्रशंसा ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाह्नर्त्विजां यजमानो वृङ्क्त इति तेज इन्द्रियमिति किं द्वितीयेनेति प्राणानन्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति त्रीनिमाँल्लोकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः पशूनिति किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति किꣳ षष्ठेनेति षड् ऋतूनिति किꣳ सप्तमेनेति सप्तपदाꣳ शक्वरीमिति (१) किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरां गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतꣳ स्तोममिति किं दशमेनेति दशाक्षरां विराजमिति किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं द्वादशेनेति द्वादशाक्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते ॥ (शक्वरीमित्ये,- कचत्वारिꣳशच्च ४१) ॥२॥

त्रयोदशरात्रः ॥

एष वा आप्तो द्वादशाहो यत् त्रयोदशरात्रः समानꣳ ह्येतदहर्यत् प्रायणीयश्चोदयनीयश्च त्र्यतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृतीयः प्राणापानोदानेष्वेवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्वमायुर्यन्ति य एवं विद्वाꣳसस्त्रयोदशरात्रमासते तदाहुर्वाग्वा एषा वितता (१) यद् द्वादशाहस्तां विच्छिन्द्युर्यन्मध्येऽतिरात्रं कुर्युरुपदासुका गृहपतेर्वाक् स्यादुपरिष्टाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति संततामेव वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग्भवति पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं यदुपरिष्टाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति पशुषु चैवान्नाद्ये च प्रति तिष्ठन्ति ॥ (वितता, त्रिचत्वारिꣳशच्च ४३) ॥३॥

चतुर्दशरात्रः ॥

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोरृध्नुयामेति त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै त उभयोर्लोकयोरार्ध्नुवन्नस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोरृध्नुवन्त्यस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्यै यत् पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभि जयन्ति यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिꣳशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः साम्रा-

ज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्य तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै ॥ (पृष्ठानि, चतुस्त्रिंशच्च ३४) ॥४॥

अन्यश्चतुर्दशरात्रः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत् तं देवा अन्वायन् तानादित्याश्च पशवश्चान्वायन् ते देवा अब्रुवन् यान् पशूनुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतुर्दशरात्रं प्रत्यौहन् त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमारोहन् त्र्यहाभ्यामस्मिँल्लोके पशून् प्रत्यौहन् पृष्ठैरादित्या अमुष्मिँल्लोक आर्ध्नुवन् त्र्यहाभ्यामस्मिँ-(१)-ल्लोके पशवो य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोर्ऋध्नुवन्त्यस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च पृष्ठैरेवामुष्मिँल्लोक ऋध्नुवन्ति त्र्यहाभ्यामस्मिँल्लोके ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधꣳ स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौ-(२)-जो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या (३) उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत् तिष्ठन्ति चतुर्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्य तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै ॥

(आर्ध्नुवन् त्र्यहाभ्यामस्मिन्,- न्त्सविवधत्वाय, प्रतिष्ठित्या, एकत्रिꣳशच्च ३१) ॥५॥

पञ्चदशरात्रः ॥

इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत् स न व्यावृतमगच्छत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं प्रायच्छत् तमाहरत् तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृतमगच्छद्य एवं विद्वाꣳसः पञ्चदशरात्रमासते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं (१) गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्य सत्रं वा एतद्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्त्य तिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य (१) परिगृहीत्यै ॥ (अन्तरिक्षं,- मिन्द्रियस्यै,- वं च १) ॥६॥

अन्यः पञ्चदशरात्रः ॥

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत् सोऽसुरेभ्योऽबिभेत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं वज्रं प्रायच्छत् तेनासुरान् पराभाव्य विजित्य श्रियमगच्छदग्निष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त य एवं विद्वाꣳसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव

पराभाव्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्यभिष्टुता पाप्मानं नि-(१)-दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन् दधते एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरं पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात् पशव्या[3] एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात् सुवर्ग्या[4] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं (२) गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति[5] यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधꣳ स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं (३) यन्ति[6] पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत् तिष्ठन्ति[7] पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याः पञ्च पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्य—तिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै (४) पशूनां परिगृहीत्यै[8] ॥ (गच्छन्त्यभिष्टुता पाप्मानं नि,- रन्तरिक्षं, लोकं, प्रजायै, द्वे च २) ॥७॥

सप्तदशरात्रः ॥

प्रजापतिरकामयतान्नादः स्यामिति स एतꣳ सप्तदशरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै सोऽन्नादोऽभवद्य एवं विद्वाꣳसः सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव भवन्ति[1] पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते[2] ऽसत्त्रं वा एत-(१)-द्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्त्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति[3] सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या[4] अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै[5] ॥ (एतत्, सप्तत्रिꣳशच्च ३७) ॥८॥

विंशतिरात्रः ॥

सा विराड् विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु ते देवा अकामयन्तोभयꣳ सं वृञ्जीमहि ब्रह्म चान्नं चेति त एता विꣳशतिꣳ रात्रीरपश्यन् ततो वै त उभयꣳ समवृञ्जत ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा अभवन् य एवं विद्वाꣳस एता आसत उभयमेव सं वृञ्जते ब्रह्म चान्नं च (१) ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति[1] द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति विꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या यावानेव पुरुषस्तमाप्त्वोत् तिष्ठन्ति[2] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं (२)

लोकमभ्यारोहन्ति[३] यदुन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधꣳ स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[४] पराञ्चो वा एते सुवर्गं (३) लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत् तिष्ठन्त्य[५]तिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै[६] ॥ (युञ्जते ब्रह्म चार्सं च, सुवर्गं,- मेते सुवर्गं,- त्रयोविꣳशतिश्च २३) ॥९॥

एकविंशतिरात्रः ॥

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीत् तं देवाः पृष्ठैः परिगृह्य सुवर्गं लोकमगमयन् परैरवस्तात् पर्यगृह्णन् दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन् परैः परस्तात् पर्यगृह्णन् पृष्ठैरुपावारोहन्त्स वा असावादित्योऽमुष्मिँल्लोके परैरुभयतः परिगृहीतो[१] यत् पृष्ठानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैरवस्तात् परि गृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात् परि गृह्णन्ति पृष्ठैरुपावरोहन्ति[२] यत् परे परस्तान्न स्युः पराञ्चः सुवर्गाल्लोकान्निष्पद्येरन् यदवस्तान्न स्युः प्रजा निर्दहेयुरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति सुवर्ग एवैनाँल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति[३] यजमाना वै दिवाकीर्त्यꣳ संवत्सरः परःसामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः (२) प्रति तिष्ठन्ति[४] पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परःसामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयिष्ठꣳ शस्यते यज्ञस्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थिं ग्रथ्नन्त्यविस्रꣳसाय[५] सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति[६] यत् पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं न (३) प्रत्यवरोहेयुरुद्वा माद्येयुर्यजमानाः प्र वा मीयेरन् यत् प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाये[७]न्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविꣳशतिरात्रं प्रायच्छत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्ये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्युस्त एकविꣳशतिरात्रमासीरन् द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य[८]सावादित्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमेकविꣳशतिरात्रं प्रायच्छत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वाꣳस एकविꣳशतिरात्रमासते (५) रोचन्त एवैकविꣳशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविꣳशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविꣳशो[९]ऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै[१०] ॥ (गृह्णन्ति दिवाकीर्त्येनै,- वोभयतो, नां,-प्रतिष्ठिता, आसत, एकविꣳशतिश्च २१) ॥१०॥

अश्वमेधाङ्गपर्यासिहोममन्त्राः ॥ १ गायत्री, २ ततःपङ्क्तिः, ३ उपरिष्टाद्बृहती, ४ द्विपदाजगती, ५ अभिसारिणी, ६ महाबृहती, ७ ज्योतिष्मती, ८ अस्तारपङ्क्तिः ।

अर्वाङ् यज्ञः सं क्रामत्वमुष्मादधि मामभि । ऋषीणां यः पुरोहितः ॥
निर्देवं निर्वीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन् हीयतां योऽस्मान् द्वेष्टि ।
शरीरं यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान् द्वेष्टि[२] ॥
यज्ञ यज्ञस्य यत् तेजस्तेन सं क्राममामभि ।
ब्राह्मणानृत्विजो देवान् यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे[३] ॥
इष्टेन पक्वमुप (१) ते हुवे सवाहम् । सं ते वृञ्जे सुकृत९ सं प्रजां पशून् ॥
प्रैषान्त्सामिधेनीराघारावाज्यभागावाश्रुतं प्रत्याश्रुतमा शृणामि ते ।
प्रयाजानूयाजान्त्स्विष्टकृतमिडामाशिष आ वृञ्जे सुवः[५] ॥
अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देवताभिः ।
याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम्[६] ॥
स्तुत९ शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडामाशिष (२)-आ वृञ्जे सुवः ।
पत्नीसंयाजानुप ते हुवे सवाह९ समिष्टयजुरा ददे तव[७] ॥
पशून्त्सुतं पुरोडाशान्त्सवनान्योत यज्ञम् ।
देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्निमुखान्त्सोमवतो ये च विश्वे[८] ॥ (उप, ग्रहमिडामाशिषो, द्वात्रिं९शच्च ३२) ॥११॥

अश्वमेधाङ्गासिहोममन्त्राः ॥

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नमः ऋक्साम यजुर्वषट्स्वाहा नमो[२] गायत्री त्रिष्टुब्जगती वषट्स्वाहा नमः[३] पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट्स्वाहा नमो[४] ऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः[५] प्राणो व्यानोऽपानो वषट्स्वाहा नमो[६] ऽन्नं कृषिर्वृष्टिर्वषट्स्वाहा नमः[७] पिता पुत्रः पौत्रो वषट्स्वाहा नमो[८] भूर्भुवः (१) सुवर्वषट्स्वाहा नमः[९] ॥ (भुवः,- श्चत्वारि च ४) ॥१२॥

आभूर्होममन्त्राः ॥ १ विराड्, २ त्रिष्टुप्, ३ जगती ।

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो विशतु वीर्यावान् ।
आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽविशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् ॥
आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक् स्तुतशस्त्रे माऽऽविशता९ समीची ।
आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत्[२] ॥

(११।१-८) का०ठ० [अश्वमेधः] ३.१-८ । (१२) का०ठ० [अश्व०] ३.९ । (१३) का०ठ० [अश्व०] ३.१०-११ ।

आ मांऽग्निष्टोमो विंशतु-(१)-क्थ्यश्चातिरात्रो माऽऽविंशत्वापिशर्वरः ।

तिरोअह्निया मा सुहुता आ विंशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् ॥ (अग्निष्टोमो, विंशन्तु,-द्वादश च १८) ॥१३॥

अनुभूहोममन्त्राः ॥

अग्निना तपोऽन्वभवद्[1]वाचा ब्रह्म[2] मणिना रूपाणी[3]न्द्रेण देवान्[4] वातेन प्राणान्[5]त्सूर्येण द्यां[6] चन्द्रमसा नक्षत्राणि[7] यमेन पितॄन्[8] राज्ञा मनुष्यान्[9] फलेन नादेयान्[10]जगरेण सर्पान्[11] व्याघ्रेणारण्यान् पशून्[12]छ्येनेन पतत्रिणो[13] वृष्णाऽश्वान्[14]नृषभेण गां[15] बस्तेनाजां[16] वृष्णिनाऽवीन्[17] व्रीहिणाऽन्नानि[18] यवेनौषधी[19]र्न्यग्रोधेन वनस्पती[20]नुदुम्बरेणोर्जं[21] गायत्रिया छन्दांसि[22] त्रिवृता स्तोमान्[23] ब्राह्मणेन (१) वाचम्[24] ॥ (ब्राह्मणेनै,-कं च १) ॥१४॥

वैश्वदेवाहुतिमन्त्राः ॥

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा[1] स्वाहाऽऽधीतं मनसे स्वाहा[2] स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा[3] काय स्वाहा[4] कस्मै स्वाहा[5] कतमस्मै स्वाहा[6] ऽदित्यै स्वाहा[7] ऽदित्यै मह्यै स्वाहा[8] ऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा[9] सरस्वत्यै स्वाहा[10] सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा[11] सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा[12] पूष्णे स्वाहा[13] पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा[14] पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा[15] त्वष्ट्रे स्वाहा[16] त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा[17] त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा[18] (१) विष्णवे स्वाहा[19] विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा[20] विष्णवे निभूयपाय स्वाहा[21] सर्वस्मै स्वाहा[22] ॥ (पुरुरूपाय स्वाहा, दश च १०) ॥१५॥

पश्वङ्गहोममन्त्राः ॥

दद्भ्यः स्वाहा[1] हनूभ्याꣳ स्वाहो[2]ष्ठाभ्याꣳ स्वाहा[3] मुखाय स्वाहा[4] नासिकाभ्याꣳ स्वाहा[5] ऽक्षीभ्याꣳ स्वाहा[6] कर्णाभ्याꣳ स्वाहा[7] पार इक्षवोऽवार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा[8] ऽवार इक्षवः पार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा[9] शीर्ष्णे स्वाहा[10] भ्रूभ्याꣳ स्वाहा[11] ललाटाय स्वाहा[12] मूर्ध्ने स्वाहा[13] मस्तिष्काय स्वाहा[14] केशेभ्यः स्वाहा[15] वहाय स्वाहा[16] ग्रीवाभ्यः स्वाहा[17] स्कन्धेभ्यः स्वाहा[18] कीकसाभ्यः स्वाहा[19] पृष्टीभ्यः स्वाहा[20] पाजस्याय स्वाहा[21] पार्श्वाभ्याꣳ स्वाहा[22] (१) अꣳसाभ्याꣳ स्वाहा[23] दोषभ्याꣳ स्वाहा[24] बाहुभ्याꣳ स्वाहा[25] जङ्घाभ्याꣳ स्वाहा[26] श्रोणीभ्याꣳ स्वाहो[27]रुभ्याꣳ स्वाहा[28] ऽष्ठीवद्भ्याꣳ स्वाहा[29] जङ्घाभ्याꣳ स्वाहा[30] भसदे स्वाहा[31] शिखण्डेभ्यः स्वाहा[32] वालधानाय स्वाहा[33] ऽऽण्डाभ्याꣳ स्वाहा[34] शेपाय स्वाहा[35] रेतसे स्वाहा[36] प्रजाभ्यः स्वाहा[37] प्रजननाय स्वाहा[38] पद्भ्यः स्वाहा[39] शफेभ्यः स्वाहा[40] लोमभ्यः स्वाहा[41]

(१४) काठ० [अश्व०] ३,१३। (१५) वा० य० २२,२०; काठ० [अश्व०] ३,१४। (१६) वा० य० २५,१; ३९,१०; काठ० [अश्व०] ३,१५।

त्वचे स्वाहा[42] लोहिताय स्वाहा[43] मांसाय स्वाहा[44] स्नावभ्यः स्वाहा[45] ऽस्थभ्यः स्वाहा[46] मज्जभ्यः स्वाहा[47] (२) ऽङ्गेभ्यः स्वाहा[48] ऽऽत्मने स्वाहा[49] सर्वस्मै स्वाहा[50] ॥ (पार्श्वाभ्यां स्वाहा, मज्जभ्यः स्वाहा, षट् च ६) ॥१६॥

अश्वावयवरूपहोममन्त्राः ॥

अञ्ज्येताय स्वाहा[1] ऽञ्जिसक्थाय स्वाहा[2] शितिपदे स्वाहा[3] शितिककुदे स्वाहा[4] शितिरन्ध्राय स्वाहा[5] शितिपृष्ठाय स्वाहा[6] शित्यंसाय स्वाहा[7] पुष्पकर्णाय स्वाहा[8] शित्योष्ठाय स्वाहा[9] शितिभ्रवे स्वाहा[10] शितिभसदे स्वाहा[11] श्वेतानूकाशाय स्वाहा[12] ऽञ्जये स्वाहा[13] ललामाय स्वाहा[14] ऽसितज्ञवे स्वाहा[15] कृष्णैताय स्वाहा[16] रोहितैताय स्वाहा[17] ऽरुणैताय स्वाहे[18]दृशाय स्वाहा[19] कीदृशाय स्वाहा[20] तादृशाय स्वाहा[21] सदृशाय स्वाहा[22] विसदृशाय स्वाहा[23] सुसदृशाय स्वाहा[24] रूपाय स्वाहा[25] (१) सर्वस्मै स्वाहा[26] ॥ (रूपाय स्वाहा, द्वे च २) ॥१७॥

अश्वावयवविरूपहोममन्त्राः ॥

कृष्णाय स्वाहा[1] श्वेताय स्वाहा[2] पिशङ्गाय स्वाहा[3] सारङ्गाय स्वाहा[4] ऽरुणाय स्वाहा[5] गौराय स्वाहा[6] बभ्रवे स्वाहा[7] नकुलाय स्वाहा[8] रोहिताय स्वाहा[9] शोणाय स्वाहा[10] श्यावाय स्वाहा[11] श्यामाय स्वाहा[12] पाकलाय स्वाहा[13] सुरूपाय स्वाहा[14] ऽनुरूपाय स्वाहा[15] विरूपाय स्वाहा[16] सरूपाय स्वाहा[17] प्रतिरूपाय स्वाहा[18] शबलाय स्वाहा[19] कमलाय स्वाहा[20] पृश्नये स्वाहा[21] पृश्निसक्थाय स्वाहा[22] सर्वस्मै स्वाहा[23] ॥ (कृष्णाय षट्चत्वारिंशत् ४६) ॥१८॥

ओषधिहोममन्त्राः ॥

ओषधीभ्यः स्वाहा[1] मूलेभ्यः स्वाहा[2] तूलेभ्यः स्वाहा[3] काण्डेभ्यः स्वाहा[4] वल्शेभ्यः स्वाहा[5] पुष्पेभ्यः स्वाहा[6] फलेभ्यः स्वाहा[7] गृहीतेभ्यः स्वाहा[8] ऽगृहीतेभ्यः स्वाहा[9] ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा[10] शयानेभ्यः स्वाहा[11] सर्वस्मै स्वाहा[12] ॥ (ओषधीभ्यः, चतुर्विंशतिः २४) ॥१९॥

वनस्पतिहोममन्त्राः ॥

वनस्पतिभ्यः स्वाहा[1] मूलेभ्यः स्वाहा[2] तूलेभ्यः स्वाहा[3] स्कन्धोभ्यः स्वाहा[4] शाखाभ्यः स्वाहा[5] पर्णेभ्यः स्वाहा[6] पुष्पेभ्यः स्वाहा[7] फलेभ्यः स्वाहा[8] गृहीतेभ्यः स्वाहा[9] ऽगृहीतेभ्यः स्वाहा[10] ऽवपन्नेभ्यः स्वाहा[11] शयानेभ्यः स्वाहा[12] शिष्टाय स्वाहा[13] ऽतिशिष्टाय स्वाहा[14]

---

(१७) काठ० [अश्व०] ३,१६। (१८) वा० य० २५,१; काठ० [अश्व०] ३,१७।
(१९-२०) वा० य० २२,२८-२९; काठ० [अश्व०] ३,१८-१९।

परिशिष्टाय स्वाहा[15] सꣳशिष्टाय स्वाहो[16]च्छिष्टाय स्वाहा[17] रिक्ताय स्वाहा[18] ऽरिक्ताय स्वाहा[19] प्ररिक्ताय स्वाहा[20] सꣳरिक्ताय स्वाहो[21]द्रिक्ताय स्वाहा[22] सर्वस्मै स्वाहा[23] ॥ (वनस्पतिभ्यः षट्चत्वारिꣳशत् ४६) ॥२०॥

[प्रजवं २०१। ब्रह्मवादिनं ९१। एष ९३। आदित्याः ८४। प्रजापति- १८१। -रिन्द्र १०१। इन्द्रः २०२। प्रजापतिः ८७। सा १७३। ऽमा २७१। -चुर्वाङ् १३२। भूत- ५४। -मा ६८। ऽग्निना ५१। स्वाहा ६०। द्वाभ्यो १०६। ऽज्वेताय ५०। कृष्णायौ- ४६। -पक्षीभ्यो २४। वनस्पतिभ्यो ४६। (विꣳशतिः ॥२०॥ २१२३ ॥)]

[इति सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥]

सत्रकर्मनिरूपणम् ।

[अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

चतुर्विंशतिरात्रः ॥

बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति स एतं चतुर्विꣳशतिरात्रमपश्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधतागच्छत् पुरोधां य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमासते श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां[1] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-(१)-रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्य[2]भिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्त्य[3]सत्रं वा एतद्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव (२) यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[4] चतुर्विꣳशतिरात्रो भवति चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते[5] ऽतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै[6] ॥ (अन्तरिक्षं गौरसावायु,- राभ्यामेव, पञ्चचत्वारिꣳशच्च ४५) ॥१॥

अपरश्चतुर्विंशतिरात्रः ॥

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन् तेऽकामयन्तावर्तिं पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीꣳ सꣳसदं गच्छेमेति त एतं चतुर्विꣳशतिरात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै तेऽवर्तिं पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीꣳ सꣳसदमगच्छन् य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमासतेऽवर्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रियं गच्छान्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य (१) दैवी सꣳस[1]ज्ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[2] पृष्ठ्यः षडहो भवति षड् वा ऋतवः संवत्सरस्तं मासा अर्धमासा ऋतवः प्रविश्य दैवीꣳ सꣳसदमगच्छन् य एवं विद्वाꣳसश्चतुर्विꣳशतिरात्रमासते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीꣳ सꣳसदं

गच्छन्ति॑ त्रय॑स्त्रयस्त्रि॒ꣳशा अ॒वस्ता॑द्भवन्ति त्रय॑स्त्रयस्त्रि॒ꣳशाः प॒रस्ता॑त् त्रयस्त्रि॒ꣳशैरे॒वोभ॒यतो॑ऽव॒र्तिं पा॒प्मान॑मप॒हत्य॑ दै॒वीꣳ स॒ꣳसदं॑ मध्य॒तो (२) ग॑च्छन्ति पृ॒ष्ठानि॑ हि दै॒वी स॒ꣳस॑ज्जा॒मि वा ए॒तत् कु॑र्वन्ति॒ यत् त्रय॑स्त्रयस्त्रि॒ꣳशा अ॒न्वञ्चो॑ मध्ये॑ऽनि॒रुक्तो॑ भव॒ति तेना॑जा॒म्यू॑र्ध्वानि॑ पृ॒ष्ठानि॑ भव॒न्त्यू॒र्ध्वाश्छ॑न्दो॒मा उ॒भाभ्या॒ꣳ रू॒पाभ्या॒ꣳ सु॑व॒र्गं लो॒कं य॑न्त्य॒स॒त्रं वा ए॒तद्यद॑छन्दो॒मं यच्छ॑न्दो॒मा भव॑न्ति॒ तेन॑ स॒त्रं दे॒वता॑ ए॒व पृ॒ष्ठैरव॑ रुन्धते प॒शूञ्छ॑न्दो॒मैरोजो॒ वै वी॒र्यं॑ पृ॒ष्ठानि॑ प॒शव॑-(३)-श्छ॒न्दो॒मा ओज॑स्ये॒व वी॒र्ये॑ प॒शुषु॒ प्रति॑ तिष्ठन्ति॒ त्रय॑स्त्रयस्त्रि॒ꣳशा अ॒वस्ता॑द्भवन्ति॒ त्रय॑स्त्रयस्त्रि॒ꣳशाः प॒रस्ता॒न्मध्ये॑ पृ॒ष्ठान्यु॒रो वै त्र॑यस्त्रि॒ꣳशा आ॒त्मा पृ॒ष्ठान्या॒त्मन॑ ए॒व तद्यज॑माना॒ः शर्म॑ नह्यन्ते॒ऽनार्त्यै॑ बृहद्र॑थंत॒राभ्यां॑ यन्ती॒यं वाव र॑थंत॒रम॒सौ बृ॑हद्दा॒भ्यामे॒व य॑न्त्य॒थो अ॒नयो॑रे॒व प्रति॑ तिष्ठ॒न्त्ये॒ते वै य॒ज्ञस्या॑ञ्ज॒सा॒यनी॑ स्रु॒ती ताभ्या॑मे॒व (४) सु॑व॒र्गं लो॒कं य॑न्ति॒ परा॑ञ्चो॒ वा ए॒ते सु॑व॒र्गं लो॒कम॒भ्यारो॑हन्ति॒ ये परा॑चीनानि पृ॒ष्ठान्यु॑प॒यन्ति॑ प्र॒त्यङ् ष॑ड॒हो भ॑वति प्र॒त्यव॑रूढ्या॒ अथो॒ प्रति॑ष्ठित्या उ॒भयो॑र्लो॒कयो॑-ॠ॒द्ध्वोत् ति॑ष्ठन्ति॒ त्रि॒वृतो॑ऽधि॑ त्रि॒वृत॒मुप॑ यन्ति॒ स्तोमा॑ना॒ꣳ संप॑त्त्यै प्रभ॒वाय॒ ज्योति॑रग्निष्टो॒मो भ॑व॒त्य॒यं वाव स क्ष॒यो॑ऽस्मादे॒व तेन॑ क्ष॒यान्न य॑न्ति च॒तुर्वि॒ꣳशाति॒रात्रो॑ भ॑वति॒ च॒तुर्वि॑ꣳशतिरर्ध॒मा॒साः सं॑वत्स॒रः (५) सं॑वत्स॒रः सु॑व॒र्गो लो॒कः सं॑वत्स॒र ए॒व सु॑व॒र्गे लो॒के प्रति॑ तिष्ठ॒न्त्यथो॑ च॒तुर्वि॑ꣳशत्यक्षरा गाय॒त्री गा॑य॒त्री ब्र॑ह्मवर्च॒सं गा॑यत्रि॒यैव ब्र॑ह्मवर्च॒सम॑व रुन्धते॒ऽतिरा॒त्राव॒भितो॑ भवतो ब्रह्मवर्च॒सस्य॒ परि॑गृहीत्यै ॥ (मनुष्यस्य, मध्यतः, पशव,- स्ताभ्यामेव, संवत्सर,- श्चतुर्विꣳशतिश्च ॥२४॥)

॥२॥

त्रिंꣳवृद्रात्रः ॥

ऋक्षा वा इ॒यम॑लो॒मका॑ऽऽसी॒त् साऽका॑मय॒तौष॑धीभि॒र्वन॒स्पति॑भिः॒ प्र जा॑येये॒ति सैतास्त्रि॒ꣳशत॒ꣳ रात्री॑रपश्य॒त् ततो॒ वा इ॒यमोष॑धीभि॒र्वन॒स्पति॑भिः॒ प्राजा॑यत॒ ये प्र॒जाका॑माः प॒शुका॑माः॒ स्युस्त ए॒ता आसी॑रन् प्रै॒व जा॑यन्ते प्र॒जया॑ प॒शुभि॑रि॒यं वा अ॑क्षुध्य॒त् सैतां॑ वि॒राज॑मपश्य॒त् ता॒मा॒त्मन् धि॒त्वा ऽन्ना॒द्यमवा॑रु॒न्धौष॑धी-(१)-र्वन॒स्पती॑न् प्र॒जां प॒शून् तेना॑वर्धत॒ सा जे॒मान॑ं महि॒मान॑मगच्छ॒द्य ए॒वं वि॒द्वाꣳस॑ ए॒ता आस॑ते वि॒राज॑मे॒वाऽऽत्मन् धि॒त्वाऽन्ना॒द्य॑मव॑ रुन्धते॒ वर्ध॑न्ते प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्जे॒मान॑ं महि॒मान॑ं गच्छन्ति॒ ज्योति॑रतिरा॒त्रो भ॑वति सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्या॒नुख्या॑त्यै पृ॒ष्ठ्यः॑ षड॒हो भ॑वति॒ षड् वा ऋ॒तवः॒ षड् पृ॒ष्ठानि॑ पृ॒ष्ठैरे॒वर्तून॒न्वारो॑हन्त्यृ॒तुभिः॑ संवत्स॒रं ते सं॑वत्स॒र ए॒व (२) प्रति॑ तिष्ठन्ति॒ त्रयस्त्रि॒ꣳशात् त्र॑यस्त्रि॒ꣳशमु॒प य॑न्ति य॒ज्ञस्य॒ संत॑त्या॒ अथो॑ प्र॒जाप॑तिर्वै त्र॑यस्त्रि॒ꣳशः प्र॒जाप॑तिमे॒वाऽऽ र॑भन्ते प्रति॑ष्ठित्यै त्रि॒ण॒वो भ॑वति॒ विजि॑त्या॒ एक॒वि॒ꣳशो भ॑वति॒ प्रति॑ष्ठित्या॒ अथो॒ रुच॑मे॒वाऽऽ-त्मन् द॑धते त्रि॒वृद॑ग्नि॒ष्टुद्भ॑वति पा॒प्मान॑मे॒व तेन॒ निर्द॑हन्ते॒ऽथो॒ तेजो॒ वै त्रि॒वृत् तेज॑ ए॒वाऽऽत्मन् द॑धते पञ्चद॒श इ॑न्द्रस्तो॒मो भ॑वतीन्द्रि॒यमे॒वाव॑ (३) रुन्धते सप्तद॒शो भ॑वत्य॒न्नाद्य॒स्याव॑रुद्ध्या

अथो प्रैव तेन जायन्ते एकविꣳशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते[11] चतुर्विꣳशो भवति चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान् विषूवन्तो भवन्ति य एवं विद्वाꣳस एता आसते[12] चतुर्विꣳशात् पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति[13] त्रयस्त्रिꣳशात् त्रयस्त्रिꣳशमुप यन्ति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति[14] त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति[15] द्वावेकविꣳशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् दधते[16] बहवः षोड-शिनो भवन्ति तस्माद्बहवः प्रजासु वृषाणो[17] यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मादियमोषधी-भिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता[18] (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं विद्वाꣳस एता आसते[19] ऽक्लृप्ता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्ध्वाः क्लृप्ताः स्तोमा भवन्ति क्लृप्ता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्पते[20] त्रिꣳशदेतास्त्रिꣳशदक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते[21] ऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै[22] ॥ (ओषधीः, संवत्सर एवा,– ऽ, प्रतिष्ठाय, व्यतिषक्ता,– क्लृप्तास्त्रयोदश च ४९) ॥३॥

द्वात्रिंशद्रात्रः ॥

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत् तं देवा येनयेन छन्दसाऽनु प्रायुञ्जत तेन नाऽऽप्नुवन् त एता द्वात्रिꣳ-शतꣳ रात्रीरपश्यन् द्वात्रिꣳशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्या-रुह्य सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वाꣳस एता आसते द्वात्रिꣳशदेता द्वात्रिꣳशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति (१) श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको[1] द्वात्रिꣳशदेता द्वात्रिꣳशदक्षराऽनुष्टुग्वागनुष्टुप् सर्वामेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति[2] ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति[3] बृहद्रथं-तराभ्यां यन्ती-(२)-यं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-स्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति[4] पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्त्र्यहानुपयन्ति[5] प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत् तिष्ठन्ति[6] द्वात्रिꣳशदेतास्तासां यास्त्रिꣳशत् त्रिꣳशदक्षरा (३) विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्याꣳ रूपाभ्याꣳ सुवर्गं लोकं यन्त्य[7]तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै[8] ॥ (गच्छन्ति, यन्ति, त्रिꣳशदक्षरा, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥४॥

त्रयस्त्रिंशद्रात्रः ॥

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिꣳशदहश्च य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासते साक्षादेव

देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि नाववविध्यति सदृङ् य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तन्ते[1] ऽहर्भाजो वा एता देवा अग्र आऽहर-(१)-न्नहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै ते प्रबाहुगार्ध्नुवन् य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासते सर्व एव प्रबाहुगृध्नुवन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति[2] पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते[3] त्रीण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एष्वे-(२)-व लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते[4] विश्वजिद्भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै[5] सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै[6] वाग्वै द्वादशाहो यत् पुरस्ताद् द्वादशाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाक् स्यादुपरिष्टाद् द्वादशाहमुप यन्त्याप्तामेव वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्टाद्वाचा वदामो[7] ऽवान्तरं (३) वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त[8] एताꣳ ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्ति[9]—द्व्यनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित् सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहा-(४)-तिरात्रेणोत्तराः षोडश य एवं विद्वाꣳसस्त्रयस्त्रिꣳशदहमासत ऐषां द्व्यनीका प्रजा जायते[10] ऽतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै[11] ॥ (अहर्,-ष्वे,- वान्तरꣳ, षोडश सह, सप्तदश च १७) ॥५॥

षट्त्रिंशद्रात्रः ॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्न सुवर्गं लोकमायन् त एतꣳ षट्त्रिꣳशद्रात्रमपश्यन् तमाऽहरन् तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्त्सुवर्गं लोकमायन् य एवं विद्वाꣳसः षट्त्रिꣳशद्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं प्र जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति[1] ज्योतिरतिरात्रो (१) भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[2] षडहा भवन्ति षड् वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति[3] चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्य[4]—सत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव (२) वीर्ये पशुषु प्रति तिष्ठन्ति[5] षट्त्रिꣳशद्रात्रो भवति षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैव पशूनव रुन्धते बृहती छन्दसाꣳ स्वाराज्यमाश्नुताश्नुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वाꣳसः षट्त्रिꣳशद्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्य[6]—तिरात्रावभितो भवतः सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्यै[7] ॥ (अतिरात्र, ओजस्येव, षट्त्रिꣳशच्च ३६) ॥६॥

एकोनपञ्चाशद्रात्रः ॥

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देय प्रजामभि सौदासान् भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमप- श्यत् तमाऽहरत् तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि सौदासानभवद्य एवं विद्वा॑ꣳस एकस्मा- न्नपञ्चाशमासते विन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान् भवन्ति[1] त्रयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखꣳ सꣳ श्यन्ति[2] दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रो (१) वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति[3] षोडशिमद्दशममहर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति[4] द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते[5] पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट् पृष्ठानि पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संव- त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति[6] द्वादशैकविꣳशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन् (२) दधते[7] बहवः षोडशिनो भवन्ति विजित्यै[8] षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यू[9]नातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तद्यदेकस्यै न पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीरष्टाच- त्वारिꣳशत ऊनाच्च खलु वा अतिरिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायत[10] ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन् प्रैव जायन्ते प्रजया (३) पशुभि[11]र्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं विद्वा॑ꣳस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्त्य[12]तिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्य- स्य परिगृहीत्यै[13] ॥ (वज्रं, आत्मन्, प्रजया, द्वाविꣳशतिश्च २२) ॥७॥

संवत्सरसत्त्रदीक्षाकालः ॥

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष एताꣳ रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्त[1] आर्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् (१) संवत्सरस्य यत् फल्गुनी- पूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते[2] तस्यैकैव निर्या यत् साम्मेघ्ये विषूवान्त्संपद्यते चित्रा- पूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य न का चन निर्या भवति[3] चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते तेनैकाष्टकां न छम्बट् कुर्वन्ति[4] तेषां (२) पूर्वपक्षे सुत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासा अभि सं पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत् तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत् तिष्ठन्ति तान् कल्याणी कीर्तिरनूत् तिष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति[5] ॥ (एतत्, छम्बट् कुर्वन्ति तेषां, चतु- स्त्रिꣳशच्च ३४) ॥८॥

दीक्षा उपसदश्च ॥

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानꣳ श्रपयन्त उपसद्भि[1]- र्द्वाभ्यां लोमाव द्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद् द्वाभ्यां माꣳसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानं-

मात्मदक्षिणं वै सत्रमात्मनमेव दाक्षिणां नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति[2] शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो रघीयाᳪसः सुवर्गं लोकमयामेति[3] ॥ (सुवर्गं पञ्चाशत् ५०) ॥९॥

प्रायणीयमहः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां कस्मात् तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्यज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममेवैतत् पिबन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव स्तोमान् प्र युञ्जते[1] ते (१) सᳪस्तुता विराजमभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्ग्विराट्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति[2] रथंतरं दिवा भवति रथंतरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत् तन्मध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि[3] ॥ (त, एकान्नपञ्चाशच्च ४९) ॥१०॥

संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि ॥

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुर्यदेतान्त्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति[1] ते सᳪस्तुता विराज-(१)-मभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्ग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधाऽऽर्तिमार्च्छन्त्यक्षोधुका भवन्ति क्षुत्संबाधा इव हि सत्रिणो[2] ऽग्निष्टोमावभितः प्रधी तावुक्थ्या मध्ये नभ्यं तत् तदेतत् परियद्देवचक्रं यदेतेन (२) षडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते[3] षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यु[4]भयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति[5] द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशाहानि सं पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाहू आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वादशौ (३) तत् पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते[6] त्रयः षडहा भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सं पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत् प्राणाननु पर्यावर्तन्ते[7] चत्वारः षडहा भवन्ति तानि चतुर्विᳪशतिरहानि सं पद्यन्ते चतुर्विᳪशतिरर्धमासाः संवत्सरस्तत् संवत्सरमनु पर्यावर्तन्ते[8] ऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षीयान् प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै (४) संवत्सरस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रतितिष्ठन्तो यन्ति[9] ॥ (विराज,- मेतेन, द्वादशा,- वेतावद्वा, अष्टौ च ८) ॥११॥

अश्वमेधाङ्गापाङ्गहोममन्त्राः, परियानमन्त्राश्च ॥

मेषस्त्वा-पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः[2] शल्मलिर्वृद्ध्या[3] पर्णो ब्रह्मणा[4] प्लक्षो मेधेन[5] न्य-

(१२) मै० ३,१२,२१; काठ० [अश्व०] ४,१ ।

ग्रोधश्चमसै[६]रुदुम्बर ऊर्जा[७] गायत्री छन्दोभि[८]स्त्रिवृत् स्तोमै[९]रवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां वर्षिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम[१०] ॥ (मेषः षट्त्रिꣳशत् ३६) ॥१२॥

(१३-१४) अपां होममन्त्राः ॥

कूप्याभ्यः स्वाहा[१] कूल्याभ्यः स्वाहा[२] विकर्याभ्यः स्वाहा[३]ऽवट्याभ्यः स्वाहा[४] खन्याभ्यः स्वाहा[५] ह्रद्याभ्यः स्वाहा[६] सूद्याभ्यः स्वाहा[७] सरस्याभ्यः स्वाहा[८] वैशन्तीभ्यः स्वाहा[९] पल्वल्याभ्यः स्वाहा[१०] वर्ष्याभ्यः स्वाहा[११]ऽवर्ष्याभ्यः स्वाहा[१२] ह्रादुनीभ्यः स्वाहा[१३] पृष्वाभ्यः स्वाहा[१४] स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा[१५] स्थावराभ्यः स्वाहा[१६] नादेयीभ्यः स्वाहा[१७] सैन्धवीभ्यः स्वाहा[१८] समुद्रियाभ्यः स्वाहा[१९] सर्वाभ्यः स्वाहा[२०] ॥ (कूप्याभ्यश्चत्वारिꣳशत् ४०) ॥१३॥

अद्भ्यः स्वाहा[१] वहन्तीभ्यः स्वाहा[२] परिवहन्तीभ्यः स्वाहा[३] समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा[४] शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा[५] शीभं वहन्तीभ्यः स्वाहो[६]ग्रं वहन्तीभ्यः स्वाहा[७] भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहा[८]ऽम्भोभ्यः स्वाहा[९] नभोभ्यः स्वाहा[१०] महोभ्यः स्वाहा[११] सर्वस्मै स्वाहा[१२] ॥ (अद्भ्य एकान्नत्रिꣳशत् २९) ॥१४॥

शुनः प्रहारः ॥ १ द्विपदा गायत्री; २ एकपदा गायत्री; ३ पङ्क्तिः; ४ त्रिष्टुप् ।

यो अर्वन्तं जिघाꣳसति तमभ्यमीति वरुणः[१] ॥
परो मर्तः परः श्वा[२] ॥
अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं बभूव सनिभ्य आ ।
अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मꣳसतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः[३] ॥
अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्न ते विव्यङ्महिमानꣳ रजाꣳसि ।
स्वेना हि वृत्रꣳ शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविद-(१)-द्युधा ते[४]॥ (त्रिविद्, द्वे च २)॥१५॥

अन्याख्यहोमः ॥

नमो राज्ञे[१] नमो वरुणाय[२] नमोऽश्वाय[३] नमः प्रजापतये[४] नमोऽधिपतये[५]ऽधिपतिरस्याधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्यु[६]पाकृताय स्वाहा[७]ऽऽलब्धाय स्वाहा[८] हुताय स्वाहा[९] ॥ (नम एकान्नत्रिꣳशत् २९) ॥१६॥

(१२।१०) प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे । वा० य० २३,१९ । (१३) काठ० [अश्व०] ४,२ ।
(१४) वा० य० २२,२५,२९; काठ० [अश्व०] ४,३ । (१५।१--२) वा० य० २२,५, मै० ३.१२,३; काठ० [अश्व०] ४,४ । (१५।३) ऋ० ८,६२,११; काठ० [अश्व०] ४,५ । (१५।४) ऋ० ७,२१,६; काठ० [अश्व०] ४,६ ।
(१६) काठ० [अश्व०] ४,७ ।

गव्याकयाहोमः ॥ १-४ त्रिष्टुप् ।

मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् ।
पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृड ॥
याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्टचा नामानि वेद ।
या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥
या देवेषु तनुवमैरयन्त यासाꣳ सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।
ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र (१) गोष्ठे रिरीहि ॥
प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाऽकस्तासां वयं प्रजया सꣳ सदेम ॥
इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा महीमू षु सुत्रामाणम् ॥ (इन्द्र,- द्वात्रिꣳशच्च ३८) ॥१७॥

ब्रह्मोद्यम् ॥ १-४ अनुष्टुप्, ५-६ त्रिष्टुप् ।

किꣳ स्विदासीत् पूर्वचित्तिः किꣳ स्विदासीद्बृहद्वयः ।
किꣳ स्विदासीत् पिशङ्गिला किꣳ स्विदासीत् पिलिप्पिला ॥
द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरश्व आसीद्बृहद्वयः । रात्रिरासीत् पिशङ्गिलाऽविरासीत् पिलिप्पिला ॥
कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः ।
किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजं किꣳ स्विदावपनं महत् ॥
सूर्य एकाकी चरति (१) चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥
पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् ।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम् ।
सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम ॥ (सूर्य एकाकी चरति, षट्चत्वारिꣳशच्च ४६) ॥१८॥

(१७।१-४) ऋ० १०,१६९, १-४; काठ [अश्व०] ४,८-११। (१७।५-८) वा० य० २१,१९; काठ० [अश्व०] ४,११।
(१७।९) ऋ० १०,६३ ,१०; वा० य० २१,५-६; अथर्व० ७,६,२-३। (१८।१-२) वा० य० २३,११-१२,५३-५४; काठ० [अश्व०] ४,१५-१६। (१८।३-४) वा० य० २३,९-१०,४५-४६; काठ० [अश्व०] ४,१३-१४। (१८।५-६) ऋ० १,१६४,३४-३५; वा० य० २३,६१-६२; अथर्व० ९,१०,१३-१४ ।

मरणोत्तरकालीनोऽश्वोपचारः॥ गायत्री, २,८,१०,१२,१४-१५ अनुष्टुप्, ३,६ द्विपदा गायत्री ८ एकपदा त्रिष्टुप्,५ पङ्क्तिः।

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः[1] ॥
सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके सं प्रोर्ण्वाथाम् ।
आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्[2] ॥
तौ सह चतुरः पदः सं प्र सारयावहै[3] ॥
वृषा वाꣳ रेतोधा रेतो दधातूत् सक्थ्योर्गृदं धेह्यञ्जिमुदञ्जिमन्वज ।
यः स्त्रीणां जीवभोजनो य आसां (१) बिलधावनः । प्रियः स्त्रीणामपीच्यः[5] ॥
य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिगृदिं परावधीत्[6] ॥
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः[7] ॥
ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्वेणुभारं गिराविव । अथास्या मध्यमेधताꣳ शीते वाते पुनन्निव ॥
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः[9] ॥
यद्धरिणी यवमत्ति न (२) पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति[10] ॥
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः[11] ॥
इयं यका शकुन्तिका ऽऽहलमिति सर्पति ।
आहतं गभे पसो नि जल्गुलीति धाणिका[12] ॥
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः[13] ॥
माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः (३) ।
प्र सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳसयत्[14] ॥
दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूꣳषि तारिषत्[15] ॥
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे[16] ॥
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः[17] ॥
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ (४) । आपो जनयथा च नः[18] ॥

(आसां,- मत्ति न, रोहतो, जिन्वथ, चत्वारि च ४) ॥१९॥

(१९।१,७,९,११,१३) वा० य० २३,१८। काठ० [अश्व०] ४,१९,२२,२४,२६,२८। (१९।२-५,६,८,१०,१२,१४-१५) वा० य० २३,१८-२२,२४-२७,३०-३१। काठ० [अश्व०] ४,२०-२१,२३,२५,२७,२९-३०; दधिक्राव्णो अकारिषं० । ऋ० ४,३९,७; वा० य० २३,३२; अथर्व० २०,१३७,३; सा० ३५८। (१९,१६-१८) ऋ० १०,९,१-३, वा० य० ११,५०-५२; ३६,१४-१६; सा० १८३७-३९; अथर्व० १,५,१-३ ।

मरणप्राक्कालीनोऽश्वोपचारः ॥ ७ बृहती; ८ उपरिष्टाद्बृहती, अनुष्टुप् वा; ९-११ गायत्री ।

भूर्भुवः सुवर्वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसा ॥

यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम् । एतꣳ स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयासि नः ॥

लाजी३ञ्छाची३न् यशो ममा३म् ।

यव्यायै गव्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापते ॥

युञ्जन्ति ब्रध्न-(१)-मरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ (ब्रध्नं, पञ्चविꣳशतिश्च २५)

॥२०॥

सन्ततिहोममन्त्राः ॥

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः स्वाहा पर्वभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरीरेभ्यः स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ (प्राणायाष्टाविꣳशतिः २८) ॥२१॥

प्रमुक्तिहोमः ॥

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वाहाऽनभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा सुयुक्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ (सितायाष्टात्रिꣳशत् ३८) ॥२२॥

[बृहस्पति-१४५। -र्थ- २७४। -क्षाः २९९। प्रजापति- १७२। -र्द्वे २१७। आदित्या १३६। वसिष्ठः १७२। संवत्सराय १३४। सुवर्गं ५०। ब्रह्मवादिनो ९९। ज्योतिष्टोमं २०८। मेषः ३६। कूष्माण्ड्यो ४०। ऽग्नयो २९। यो ५२। नमो २९। मयोभूः ८८। किम- ९६। -न्वे २०४। भूः ७५। प्राणाय २८। सिताय ३८। (द्वाविꣳशतिः ॥२२॥ २६२१)]

[॥ इति सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥]

(२०११—८) वा० य० २३,८; काठ० [०श्व०] ४,३१,३३ । (२०१९—११) ऋ० १,६,१—३; वा० य० २३,५—६, २९,३७; सा० १४६८—७०, अथर्व० २०,२६,४-६; ४७,१०—१२; ६९,९—११; काठ० [अश्व] ४, ३४—३६ । (२१) वा० य० २२,२३,३४; २३,१८; ३९,३,१०; काठ० [अश्व०] ४,३७ । (२२) काठ० [अश्व०] ५,१ ।

सत्रविशेषाभिधानम् ।

[अथ पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥] विश्वे देवा ऋषयः ।

गवामयनाख्यं संवत्सरसत्रम् ॥

गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्त्वोदतिष्ठन्नरात्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न ता उभयीरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै (१) संवत्सरो य एवं विद्वाꣳसः संवत्सरमुपयन्त्यृध्नुवन्त्येव तस्मात् तूपरा वार्षिकौ मासौ पर्त्वी चरति सत्राभिजितꣳ ह्यस्यै[2] तस्मात् संवत्सरसदो यत् किं च गृहे क्रियते तदाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते[3] समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स तत उदेति संवत्सरो (२) वै समुद्रस्तस्यैतत् पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वाꣳसः संवत्सरमुपयन्त्यनार्ता एवोदृचं गच्छन्ती[4]यं वै पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उत्तरः प्ररोधनं पूर्व उदयनमुत्तरो[5] ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै[6] चतुर्विꣳशः प्रायणीयो भवति चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः (३) संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्सरस्य रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति[7] ते सꣳस्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति[8] षडहा भवन्ति षड् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति[9] गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतो (४) दधति प्रजननाय[10] ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव तच्छन्दाꣳस्येव तद्विमोकं यन्त्यथो उभयतोज्योतिषैव षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति[11] ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छन्दाꣳसि वै देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब्जगती ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत् पथा यन्ति[12] समानꣳ साम भवति देवलोको वै साम देवलोकादेव न यन्त्य[13]न्यान्या ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं देवलोकमभ्यारोहन्तो यन्त्य[14]भिवर्तो ब्रह्मसाम भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै[15] अभिजिद्भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै[16] विश्वजिद्भवति विश्वस्य जित्यै[17] मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते मासिमास्येव वीर्यं (६) दधति मासां प्रतिष्ठित्यै[18] उपरिष्टान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोषधयः फलं गृह्णन्ति[19] ॥ (गोसत्रं वा, एति संवत्सरो, ऽर्धमासा, मिथुनं मध्यतो, देवयानेनैव, वीर्यं, त्रयोदश च १३) ॥१॥

गवामयनस्य दशमासद्वादशमासविकल्पः ॥

गावो वा एतत् सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत् तिष्ठामाव तं काममरुत्स्महि येन कामेन न्यषदामेति तासामु त्वा अब्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽसामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरꣳ संपाद्योत् तिष्ठामेति तासां (१) द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव ता आर्ध्नुवन् याश्च शृङ्गाण्यसन्वन् याश्चोर्जमवारुन्धतर्ध्नोति दशसु मास्वुत्तिष्ठन्नृध्नोति द्वादशसु य एवं वेद[3] पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति खलु वै पदेन यन्[4] तद्वा एतदृद्धमयनं तस्मा-(२)-देतद्गोसनि[5] ॥ (तिष्ठामेति तासां, तस्माद्, द्वे च २) ॥२॥

पृष्ठ्यषडहविस्तरः ॥

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उप यन्त्युत्तम उप यन्ति[1] तदाहुर्यां वै त्रिरेकस्याह्न उपसीदन्ति दुह्रं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ कुतः सा धोक्ष्यते यां द्वादश कृत्व उपसीदन्तीति संवत्सरꣳ संपाद्योत्तमे मासि सकृत् पृष्ठान्युपेयुस्तद्यजमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते[2] समुद्रं वा (१) एतेनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यद् बृहद्रथंतरे अन्ववेयुर्यथा मध्ये समुद्रस्य प्लवमन्ववेयुस्तादृक् तदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे तद्यजमानाः सर्वान् कामानव रुन्धते[3] ॥ (समुद्रं वै, चतुस्त्रिꣳशच्च ३४) ॥३॥

उपरे पक्षसि विशेषः ॥

समान्य ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्त्य[1]न्यदन्यत् साम भवति देवलोको वै साम देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति[2] जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं वै छन्दाꣳसि प्रत्यवरोहन्त्या[3]ग्रयणं ग्रहा बृहत् पृष्ठानि त्रयस्त्रिꣳशꣳ स्तोमास्तस्माज्ज्यायाꣳसं कनीयान् प्रत्यवरोहति[4] वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अव रुन्धत आदित्यो (१) गृह्यत इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठन्त्य[5]न्योऽन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्रजात्या[6] अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एताꣳ ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्द्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्द्ध्या अथो यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवै-(२)-षा शान्तिः[7] ॥ (आदित्य,- स्तस्यैव, द्वे च २) ॥४॥

मासद्वयेन प्रवृत्तयोर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषः ॥

यदि सोमौ सꣳसुतौ स्यातां महति रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् पूर्वो वाचं पूर्वो देवताः पूर्वश्छन्दाꣳसि वृङ्क्ते[1] वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात् प्रातःसवनादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते[2]ऽथो खल्वाहुः सवनमुखेसवनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते[3] संवेशायोपवेशाय गायत्रिया-

त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा छन्दाꣳसि वै संवेश उपवेशश्छन्दोभिरेवैषां (१) छन्दाꣳसि वृङ्क्ते[५] सजनीयꣳ शस्यं विहव्यꣳ शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयꣳ शस्यमेतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते[६] यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन् यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽव (२) रुन्धते[७] यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनꣳ साम कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्गमयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव ॥ (छन्दोभिरेवैषां,- मव,- कान्नविꣳशतिश्च १९) ॥५॥

गवामयनस्य गुणविकाररूपोऽहरुत्सर्गः ॥

षडहैर्मासान्त्संपाद्याहरुत् सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत् सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यमावास्यया मासान्त्संपाद्याहरुत् सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्संपश्यन्ति[३] पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत् सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्ति[४] यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति यः पूर्णादुदचति (१) प्राणमस्मिन्त्स दधाति यत् पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत् सृजन्ति संवत्सरायैव तत् प्राणं दधति तदनु सत्रिणः प्राणन्ति[५] यदह्नो नोत्सृजेयुर्यथा दृतिरुपनद्धो विपतत्येवꣳ संवत्सरो वि पतेदार्तिमार्च्छेयुर्यत् पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत् सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधति तदनु सत्रिण उ-(२)-दनन्ति नाऽऽर्तिमार्च्छन्ति पूर्णमासे वै देवानाꣳ सुतो यत् पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत् सृजन्ति देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति[७] वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् षडहसंततꣳ संतमथाहरुत् सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञꣳ सं तन्वन्ति यन्ति वा एते सवनाद्येऽह-(३)-रुत् सृजन्ति तुरीयं खलु वा एतत् सवनं यत् सान्नाय्यं यत् सान्नाय्यं भवति तेनैव सवनान्न यन्ति[९] समुपहूय भक्षयन्त्येतत् सोमपीथा ह्येतर्हि[१०] यथायतनं वा एतेषाꣳ सवनभाजो देवता गच्छन्ति येऽहरुत् सृजन्त्यनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता अव रुन्धते[११]ऽष्टाकपालान् प्रातःसवन एकादशकपालान् माध्यंदिने सवने द्वादशकपालाꣳस्तृतीयसवने छन्दाꣳस्येवाऽऽप्त्वा (४) ऽव रुन्धते[१२] वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति[१३] ॥ (उदच,- त्यु,- येऽह,- राप्त्वा, पञ्चदश च १५) ॥६॥

उत्सर्गिणामयनमीमांसा ॥ १४ बृहती।

उत्सृज्याꣳ३ नोत्सृज्याꣳ३मिति मीमाꣳसन्ते ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुरुत्सृज्यमेवेत्य[१]मावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति[२] ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति[३] या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्याहुरेष वै मासो विशर इति[४] नाऽऽदिष्ट-(१)-मुत्सृजेयुर्यदा-

दिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्लावे मध्ये षडहस्य संपद्येत षडहैर्मासान्त्संपाद्य यत् सप्तममहस्त-स्मिन्नुत्सृजेयु[६]स्तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेका-दशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपाल[७]मग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति (२) सवनमष्टाभिरुप यन्ति[८] यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तद्भागधेयान्न च्यावयन्ती[९]न्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनꣳ सवनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमे-कादशकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सवनमेकादशभिरुप यन्ति[१०] विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीयसवनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सवनं द्वादशभि-(३)-रुप यन्ति[११] प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञस्यानन्नुसर्गा-यो[१२]भिवर्त इतः षण्मासो ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव तत् सुवर्गं लोकमभिवर्त-यन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोक[१३]

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
शिक्षा नो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमही[१४]

त्य-(४)-मुत आयतꣳ षण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति[१५] ॥ (नाऽऽदिष्टं,- कुर्वन्ति, द्वादशभि,- रिति, विꣳशतिश्च २०) ॥७॥

गवामयनसम्बन्धिमहाव्रते सामविशेषाः ॥

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तत् क्रोशेनावारुन्धत तत् क्रोशस्य क्रोशत्वं यत् क्रोशेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते[१] सत्रस्यर्द्ध्याऽऽह-वनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वर्द्धिमुप यन्ति[२] प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति[३] श्लोकेन पुरस्तात् सदसः (१) स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति[४] नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति[५] सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधत्य[६]प्रतिहृताभिरुद्गायति तस्मात् पुरुषः सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽङ्गानि प्रत्यञ्चति शिर एव न[७] पञ्चदशꣳ रथन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशं (२) बृहदन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्ते[८] एकविꣳशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै[९] पत्नय उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै[१०] प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽकामयताऽऽसामहꣳ राज्यं परी-यामिति तासाꣳ राजनेनैव राज्यं पर्यैत् तद्राजनस्य राजनत्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यज-माना राज्यं परि यन्ति[११] पञ्चविꣳशं भवति प्रजापते-(३)-राप्त्यै[१२] पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति

(७।१४) ऋ० ७,३२,२६; सा० २५९,१४५६; अथर्व० १८,३,६७; २०,७९,१ ।

देवलोकमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जयन्ति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते[13] पञ्चधा विनिषद्य स्तुवन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्ये[14]कैकयाऽस्तुतया समायन्ति दिग्भ्य एवान्नाद्यꣳ सं भरन्ति[15] ताभिरुद्गातोद्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यꣳ (४) संभृत्य तेज आत्मन् दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिर उत्तमं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्त्या[16]सन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव गच्छन्ति प्लेङ्खꣳ होता नाकस्यैव पृष्ठꣳ रोहन्ति कूर्चावध्वर्युर्ब्रध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति (५) तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत् सेतुं यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै[17] ॥ (सदंसः. सप्तदश. प्रजापते,- गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यं, प्रत्ये,- कादश च ११) ॥८॥

शततन्तुवीणादिविधिः ॥

अर्क्येण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा असृजत ताभ्य इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यदर्क्यं भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त इलान्दं भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद्याꣳ समाꣳ सत्रꣳ समृद्धं क्षोधुकास्ताꣳ समां प्रजा इषꣳ ह्यासामूर्जमाददते याꣳ समां व्यृद्धमक्षोधुकास्ताꣳ समां प्रजाः (१) न ह्यासामिषमूर्जमाददते उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वत एवमेव तद्यजमाना देवबन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वत इषमूर्जमात्मन् दधाना[2] वाणः शततन्तुर्भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्या[3]जिं धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै[4] दुन्दुभीन्त्समाघ्नन्ति परमा वा एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२) वाचमव रुन्धते[5] भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमां वाक् प्रविष्टा तामेवाव रुन्धते ऽथो इमामेव जयन्ति[6] सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आर्द्रे चर्मन् व्यायच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः क्रोशति प्रान्यः शꣳसति य आक्रोशति पुनात्येवैनान्त्स यः प्रशꣳसति पूतेष्वेवान्नाद्यं दधात्यृ[षि]कृतं च (३) वा एते देवकृतं च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते यद्भूतेच्छदाꣳ सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै[10] यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति[11] ॥ (व्यृद्धमक्षोधुकास्ताꣳ समां प्रजाः, परमामेव, च, त्रिꣳशच्च ३०) ॥९॥

दासीनृत्यम् ॥

चर्मावं भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति[1] माऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्यैवैषां पाप्मानमव भिन्दन्त्यु[2]दकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नतीरिदंमधु गायन्त्यो मधु वै देवानां परममन्नाद्यं परममेवान्नाद्यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवैषु दधति[3] ॥ (चर्मैकान्नपञ्चाशत् ४९) ॥१०॥

अश्वमेधाङ्गा अन्नहोममन्त्राः ॥

पृथिव्यै स्वाहा ऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा संप्लोष्यते स्वाहा संप्लवमानाय स्वाहा संप्लुताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायै स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते स्वाहोग्रꣳ स्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा वर्षते स्वाहा ऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संवर्षते (१) स्वाहा ऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा विप्लोष्यते स्वाहा विप्लवमानाय स्वाहा विप्लुताय स्वाहा ऽऽतप्स्यते स्वाहा ऽऽतपते स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्ग्भ्यः स्वाहा यजुर्भ्यः स्वाहा सामभ्यः स्वाहा ऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा वेदेभ्यः स्वाहा गाथाभ्यः स्वाहा नाराशꣳसीभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः स्वाहा (२) सर्वस्मै स्वाहा ॥ (संवर्षते, रैभीभ्यः स्वाहा, द्वे च २) ॥११॥

शरीरहोममन्त्राः ॥

दत्वते स्वाहा ऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहा ऽप्राणाय स्वाहा मुखवते स्वाहा ऽमुखाय स्वाहा नासिकवते स्वाहा ऽनासिकाय स्वाहा ऽक्षण्वते स्वाहा ऽनक्षिकाय स्वाहा कर्णिने स्वाहा ऽकर्णकाय स्वाहा शीर्षण्वते स्वाहा ऽशीर्षकाय स्वाहा पद्वते स्वाहा ऽपादकाय स्वाहा प्राणते स्वाहा ऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहा ऽवदते स्वाहा पश्यते स्वाहा ऽपश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहा ऽशृण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१) ऽमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहा ऽरेतस्काय स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहा ऽलोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहा ऽत्वक्काय स्वाहा चर्मण्वते स्वाहा ऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवते स्वाहा ऽलोहिताय स्वाहा माꣳसन्वते स्वाहा ऽमाꣳसकाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा ऽस्नावकाय स्वाहा ऽस्थन्वते स्वाहा ऽनस्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहा ऽमज्जकाय स्वाहा ऽङ्गिने स्वाहा ऽनङ्गाय स्वाहा ऽऽत्मने स्वाहा ऽनात्मने स्वाहा (२) सर्वस्मै स्वाहा ॥ (मनस्विने स्वाहा, ऽनात्मने स्वाहा, द्वे च २) ॥१२॥

---

(११) वा० य० २२,२६—२७,२९; ३९,१ । काठ० [अश्व०] ५,२ । पृथिव्यै स्वाहा । अथर्व० ५,९,१,६ । अन्तरिक्षाय स्वाहा । अथर्व० ५,९,३—४ । दिवे स्वाहा । अथर्व० ५,९,१,५ ।

(१२) वा० य० ३९,१० । काठ० [अश्व०] ५,३ ।

परिधिमन्त्राः ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युनक्त्वस्य यज्ञस्यर्द्ध्यै मह्य२ संनत्या अमुष्मै कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वाऽऽराद्घोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥ (कोऽष्टात्रि॑शत ३८) ॥१३॥

सर्वपृष्ठेष्टि ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्तायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय ग्रैष्मायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकवि॑शाभ्यां वैराजाभ्या॑ शारदाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रि॑शाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुः काय एककपालः ॥ (अग्नये गायत्रायादित्या अनुमत्यै चरुः सप्तचत्वारि॑शत् ४७) ॥१४॥

सर्वपृष्ठेष्टिप्रयोगः ॥

यो वा अग्नावग्निः प्रह्रियते यश्च सोमो राजा तयोरेष आतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते यत् संचितेऽग्नावेतानि हवी॑षि न निर्वपेदेष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून् यजमानस्याभि मन्येत यत् संचितेऽग्नावेतानि हवी॑षि निर्वपति भागधेयेनैवैन॑ शमयति नास्य रुद्रोऽशान्त (१) उपोत्थाय प्रजां पशूनभि मन्यते दश हवी॑षि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड् विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठत्यृतुभिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चेतव्य इत्याहुर्यदेतानि हवी॑षि निर्वपत्यृतुभिरेवैनं छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते दिशः सुषुवाणेना-(२)-भिजित्या इत्याहुर्यदेतानि हवी॑षि निर्वपति दिशामभिजित्या एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन् तस्मादिन्द्रसव एतया मनुं मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो यथेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते दिग्वतीः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिजित्यै ॥ (अस्य रुद्रोऽशान्तः, सुषुवाणेन,- चत्वारि॑शच्च ४१) ॥१५॥

[१६-१७] महिमग्रहः ॥ त्रिष्टुप् ।

य॒ः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

---

(१३) वा० य० १,६,२०;२,२३,७,३,१४,२१-२२; काठ० [अश्व०] ५,९। (१४) वा० य० २९,६०; मै ३,१५,१०; काठ० [अश्व०]५,१०। (१६) वा०य० २३,३-४;२५,११ काठ०[अश्व०] ५,१३। यः प्राणतो निमिषतो०। ऋ० १०,१२१,३; अथर्व० ४,२,१-२।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा[१] ॥ (यः प्राणतो द्यौरादित्योऽष्टात्रिंशत् ३८) ॥१६॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा[१] ॥ (य आत्मदा पृथिव्यग्नि,- रेकान्नचत्वारिंशत् ३९) ॥१७॥

ब्रह्मवर्चसहोमः ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां[१]—माऽस्मिन् राष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतां[२] दोग्ध्री धेनु[३]—र्वोढाऽनड्वा[४]—नाशुः सप्तिः[५] पुरन्धिर्योषा[६] जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवा ऽस्य यजमानस्य वीरो जायतां[७] निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां[८] योगक्षेमो नः कल्पताम्[९] ॥ (आ ब्रह्मन्नेकचत्वारिंशत् ४१) ॥१८॥

अश्वानुमन्त्रणम् ॥

आऽक्रान् वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वा[१] ऽऽक्रान् वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा[२] द्यां वाज्याऽक्रꣳस्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वा[३] ऽग्निस्ते वाजिन् युङ्ङ्नु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय[४] वायुस्ते वाजिन् युङ्ङ्नु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं (१) पारय[५] ऽऽदित्यस्ते वाजिन् युङ्ङ्नु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय[६] प्राणधृगसि प्राणं मे दृꣳह[७] व्यानधृगसि व्यानं मे दृꣳहा[८]—पानधृगस्यपानं मे दृꣳह[९] चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि[१०] श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेह्या[११]—युरस्यायुर्मयि धेहि[१२] ॥ (वायुस्ते वाजिन् युङ्ङ्नु त्वा ऽऽ रभे स्वस्ति मा सं, त्रिचत्वारिꣳशच्च ४३) ॥१९॥

अन्नहोममन्त्राः ॥

जज्ञि बीजं[१] वर्ष्टा पर्जन्यः[२] पक्ता सस्यꣳ[३] सुपिप्पला ओषधयः[४] स्वधिचरणेयꣳ[५] सूपसदनोऽग्निः[६] स्वध्यक्षमन्तरिक्षꣳ[७] सुपावः पवमानः[८] सूपस्थाना द्यौः[९] शिवमसौ तपन्[१०] यथापूर्वमहोरात्रे[११] पञ्चदशिनोऽर्धमासा[१२]—स्त्रिꣳशिनो मासाः[१३] क्लृप्ता ऋतवः[१४] शान्तः संवत्सरः[१५] ॥ (जज्ञ्येकत्रिꣳशत् ३१) ॥२०॥

---

(१७) ऋ० १०,१२१,२; वा०य० २५,१३; अथर्व० ४,२,१-२;१३,३,२४ । (१८) वा०य० २२,२२; मै० ३,१२,८; काठ० [अश्व०] ५,१७ । (१९) वा० य० ४,३;११,१९; मै० २,७,११; काठ० [अश्व०] ५,१८ । चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि । वा०य० ४,३; चक्षुरसि चक्षुर्मे दाः...... । अथर्व० । २,१७,६, (२०) काठ० [अश्व०] ५,२० ।

अश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्रायश्चित्तिः ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टाकपालः पौष्णश्चरू रौद्रश्चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो मृगाखरे यदि नाऽऽगच्छेदग्नयेऽꣳहोमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्य आज्यभागः[1] ॥ (आग्नेयश्चतुर्विꣳशतिः २४) ॥२१॥

मृगारेष्टिः ॥

अग्नयेऽꣳहोमुचेऽष्टाकपाल[1] इन्द्रायाꣳहोमुच एकादशकपालो[2] मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्या[3] वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरुꣳ रश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धाना[4] मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो[6] विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालो[7]ऽनुमत्यै चरुꣳ रग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो[9] द्यावापृथिवीभ्यामꣳहोमुग्भ्यां द्विकपालः[10] ॥ (अग्नयेऽꣳहोमुचे त्रिꣳशत् ३०) ॥२२॥

सन्नतिहोमाः ॥

अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमꣳ दिवे समनमद्यथा सूर्यो दिवा चन्द्रमसे समनमꣳ[3] नक्षत्रेभ्यः समनमद्यथा चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमꣳ दद्भ्यः समनमद्यथा (१) वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमꣳ[5] दृचे समनमद्यथा साम्नर्चा ब्रह्मणे समनमत्[6] क्षत्राय समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमꣳ द्विशे समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमꣳ दश्वेभ्यः समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमꣳ द्भूतेभ्यः समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं मह्यं (२) भद्राः संनतयः सं नमन्तु[10] ॥ (अग्नयः समनमद्यथा, मह्यं, चत्वारि च ४) ॥२३॥

यजमानेन वाचनीयं ॥ १ त्रिष्टुप् ।

ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवो विंतता अन्तरिक्षे ।
तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि[1] ॥

नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि[2] नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि[3] नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि[4] ॥ (ये ते चतुश्चत्वारिꣳशत् ४४) ॥२४॥

विराड्रूपेणाश्वोपासनप्रतिपादनम् ॥

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद शीर्षण्वान् मेध्यो भवत्युꣳषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा अवान्तरदिशाः पर्शवोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः

(२१) वा०य० २९,६०; मै० ३,१०,१; २,६,१; काठ० [अश्व०] ५,२१। (२२) मै० ३,१५,११; काठ० [अश्व०] ५,२२।
(२३) काठ० [अश्व०] ५,२३। (२४) ऋ० १,३५,११; वा० य० ३४,२७; काठ० [अश्व०] १,१-२। ये ते पन्थाः सवितः० । ऋ० १,३५,११। ये ते पन्थानोऽव दिवो येभिर्विश्वमैरयः। तेभिः सुम्नया धेहि नो वसो। अथर्व० ७,५५,१।

पर्वाणि मासाः संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नभो माꣳसान्योषधयो लोमानि वनस्पतयो वाला अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तं (१) समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्द्यावापृथिवी आण्डौ ग्रावा शेपः सोमो रेतो यज्जंजभ्यते तद्वि द्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाग्यहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो देवानवह-(२)-द्वाऽसुरान् वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्यान्त्समुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो[३] [बन्धुः]* ॥ (व्यात्त,-मवहद्, द्वादश च १२) ॥२५॥

[गावो २११। गावः १०२। प्रथमे ८४। संमान्यां १०२। यदि ११९। पडहे- २१५। -रूपसृष्यां२ २२०। देवाना-२६१। -मक्वेण १८०। चर्मं ४९। पृथिव्यै १०२। दृदवते १०२। कां ३८। ऽश्ये ४७। यो १४१। यो ३८। य ३९। आ ४१। आ ५३। जङ्यां- ३१। -ग्नेयो २४। ऽश्ये ३०। ऽश्ये १०४। ये ४४। यः ११२। (पञ्चविꣳशतिः ॥२५॥ २६३१)]

[इति सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥]

[प्रजननं २६२५। साध्याः २३३०। प्रजवं २१२३। बृहस्पति- २६२१। -रात्रिः २६३१। (पञ्च ॥५॥ १२३३०)]

॥ इति सप्तमं काण्डं सम्पूर्णम् ॥७॥

[इषे १६५८२। वायव्यं १९२७३। प्रजापति- १०६२२। -युञ्जानः १४१०५। आग्नेयाणि १९४०४। प्राचीनꣳशं १६९९२। प्रजननं० १२३३०। (सप्त ॥७॥ १०९३०८)]

॥ इति तैत्तिरीयसंहिता समाप्ता ॥

---

* 'समुद्रो बन्धुः' यद्यप्यत्र संहितायां पदपाठे च बन्धुरिति पदं वैदिका न पठन्ति, तथाऽपि भाष्यकारसंमतत्वात् 'व्यात्तमवहद् द्वादश च' इति वैदिकसंप्रदायानुरोधिप्रतीकवाक्योक्तद्वादशसंख्यापूरणार्थमावश्यकत्वाच्चात्र स्थापितम् ।

तैत्तिरीय-संहिताया अनुवाकसूची

काण्ड-प्रपाठकानुवाकाङ्कसमेता ।

यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीय-संहिता-मन्त्राणां

वर्णानुक्रमसूची।

[काण्ड-प्रपाठकानुवाक-मन्त्राङ्क-समेता।]

आत्मा वा एष यज्ञस्य ६,४,११,९; ५,१०,८
आत्मा वै पुरुषस्य २,३,२,२०
आत्मा ह्युपहूतानां वसिष्ठः २,६,७,९
आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति ५,४,८,१९
आ त्वा जिघर्मि वचसा ४,१,२,१८; ५,१,३,९
आ त्वाऽहार्षमन्तरभूः ४,२,१,११
आ त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽह्येनं५,२,१,५
आदकां खादेन ५,७,११,३
आ ददे १,१,९,१; ३,८,१; ४,१,१
आ दधिक्राः शवसा पञ्च १,५,११,१२
आदित् पश्याम्युत वा ५,६,१,१०
आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिः६,५,१०,३
आदित्यं गर्भं पयसा ४,२,१०,१
आदित्यं चरुं निर्वपति १,८,१,६
आदित्यं चरुं निर्वपेत् २,२,६,१
आदित्यवद्गणस्य सोम ३,२,५,७
आदित्यस्ते वाजिन् युङ्क्तु ७,५,१९,६
आदित्या अकामयन्त ७,३,४,१; ४,६,१
आदित्यान्छ्मश्रुभिः ५,७,१२,३
आदित्या देवता ४,३,७,३१
आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण१,७,११,१५
आदित्यानां तृतीया ५,७,१७,८
आदित्यानामवसा २,१,११,२०
आदित्यानां भागोऽसि ४,३,९,७
आदित्यानां भागोऽसीति ५,३,४,६
आदित्यां मह्यां गर्भिणीम् १,८,१९,२
आदित्या वा अस्माल्लोकात् १,५,४,१९
आदित्याश्चाङ्गिरसश्च ३,५,१,५
आदित्याऽसि १,२,५,४
आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु ४,१,५,१५
आदित्यास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु ४,१,६,११
आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु ७,४,२०,६
आदित्यास्त्वा धूपयन्तु ४,१,६,३
आदित्यास्त्वा परि १,१,९,१९
आदित्यास्त्वा प्र वृहन्तु ३,३,३,३
आदित्यास्त्वा विश्वैर्देवैः ५,५,९,१३
आदित्येभिर्देवेभिर्देवतया ७,१,१८,३
आदित्येभ्यस्त्वा १,१,१३,५
आदित्येभ्यो धारयद्भ्यः २,३,१,२
आदित्येभ्यो भुवद्भ्यः २,३,१,१
आदित्येष्टका उप दधाति ५,३,१०,७
आदित्यैर्नो भारती वष्टु ५,१,११,८
आदित्यो भवती यं वा ५,५,१,१५
आदित्यो वा अस्मान् १,५,९,८
आदिशः १ ३,१०,८
आ देवयजं वह १,१,७,४
आ देवानाꣳ ४,२,११,१२
आ देवानामपि १,१,१४,१०
आ न एतु मनः पुनः १,८,५,११
आ नः प्राण एतु परावतः ३,३,३,२३
आनन्दं नन्दथुना ५,७,१९,१
आ नो दिवः २,५,१२,८; ३,१,११, १०
आ नो दिवो बृहतः १,८,२२,४
आ नो मित्रावरुणा घृतैः १,८,२२,८; २,५,१२,२०
आ नो वीरो जायतां १,२.१३,३
आन्तमन्ववत्स्रावयति ६,२,१०,१५
आन्त्यश्च १,७,९,१४
आन्त्यायनश्च १,७,९,१३
आऽन्यः क्रोशति प्रान्यः ७,५,९,९
आऽन्यं दिवः २,३,१४,१०
आप उन्दन्तु जीवसे १,२,१,१
आप उप प्र वर्तयति ६,५,८,१५
आपतये त्वा गृह्णामि १,२,१०,११; ६,२,२,४
आपं त्वाऽग्न उपसद्भिः ५,५,७,१४
आपं त्वाऽग्ने तपसा ५,५,७,१२
आपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभिः ५,५,७,१६
आपं त्वाऽग्ने दीक्षया ५,५,७,१३
आपं त्वाऽग्ने मनसा ५,५,७.११
आपं त्वाऽग्नेऽवभृथेन ५,५,७,१७
आपं त्वाऽग्ने सुत्यया ५,५,७,१५
आपं त्वाऽग्ने वशया ५,५,७,१८
आपं त्वाऽग्ने स्वगाकारेण ५,५,७,१९
आपल्लायिताय स्वाहा ७,१,१३,८
आपान ध्रुगस्यपानं ७,५,१९,९
आपान्तमन्युः २,२,१२,१४
आपूर्याः स्थाऽऽमा पूरयत ३,२,५,१४
आपो अस्मान् मातरः १,२,१,६
आपोऽश्नाति १,६,७,१३
आपो देवीः प्रति गृह्णीत ४,२,३,६
आपो देवीः शुद्धायुवः १,३,८,१६
आपो देवीरग्रेपुवः १,१,५,२
अपो देवीरुप सृज ४,१,२,१६
आपो देवीर्बृहतीः १,२,२,५; ६,१.२, ६,८
आपो देवीर्मधुमतीः १,८,११,१६
आपो भद्रा घृतमिदापः ५,६,१,९
आपो भवन्त्यापो वा अग्नेः ५,६,२,२
आपो वरुणस्य पत्नयः ५,५,४,१
आपो वा इदमग्रे सलिलम् ५,६,४,९; ७,५,१०; ७,१,५,१
आपो ह यत् २,२,१२,२
आपो ह यन्महतीर्विश्वम् ४,१,८,१९
आपो हि ष्ठा मयोभुवः ४,१,५,२; ५,६,१,११; ७,४,१९,१६
आप्तं मनः १,८,१५,७
आप्ते देवयजने याजयेत् ६,२,६,४
आप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं ६,२,६,६
आ प्रतिष्ठायै खनति २,६,४,१०
आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन १,६,५,१; ७,५,२
आ प्यायध्वमघ्निया १,१,१,५
आप्यायन्तामापः १,१,१३,८
आ प्यायस्व २,३,१४,१२; ५,१२,३; ३,१,११,३
आ प्यायस्व मदिन्तमः १,४,३२,१
आ प्यायस्व समेतु ते ३,२,५,८; ४,२,७,१२
आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी ७,५, १८,१
आभिष्टे अद्य गीर्भिः ४,४,४,२४
आमनमस्यामनस्य २,३,९,४,६,१०

यैव वरः कल्याणी रूपसमृद्धा७,१,६,८
यो अग्निरग्नेस्तपसः ४,२,१०,९
यो अर्वन्तं जिघाꣳसति ७,४,१५,१
यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च ४,१,१०,८
योक्त्रं गृध्राभिः ५,७,१४,१
योगक्षेमो नः कल्पताम् ७,५,१८,१०
यो गतमनाः स्यात् सः ६,६,७,६
यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा ५,१,९,९
योगेयोगे तवस्तरं४,१,२,४;५,१,२,४
यो जात एव प्रथमः १,७,१३,५
यो ज्येष्ठबन्धुरपभूतः ३,४,८,१६
यो ज्योगामयावी स्यात् २,३,११,२; ७,२,४,५
यो द्रप्सो अꣳशुः पतितः ३,१,१०,४
यो न इन्द्रवायू ३,२,१०,१३
यो नः पिता जनिता यः ४,६,२,३
योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं ६,४,३,११
योनिश्चतुर्विꣳशः ४,३,८,१०; ५,३,३,१०
यो नो अग्निः पितरो हृत्सु ५,७,९,२
यो नो मर्तो वसवो ४,३,१३,११
यो ब्रह्मवर्चसकामः २,१,२,७; ४,२; ८,२
यो ब्राह्मण आनुजावरः २,३,४,६
यो भूतिकामः स्याद्यः ५,१,९,१०
यो भ्रातृव्यवान्स्यात् २,१,४,१०; ४,१,२; २,२; ३,५; ५,४,३; ३,४,६,४
यो मृत्योर्बिभीयात् २,३,२,२
यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति १,६,३,२
यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् २,३,३,२
यो राजन्य आनुजावरः २,३,४,५
यो राष्ट्रादपभूतः स्यात् ३,४,८,६
यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु ५,५,९,९
यो रेतस्वी स्यात् प्रथमायां ५,५,४,४
योऽलꣳ श्रियै सन् २,२,८,१०
यो वनस्पतीनां फलग्रहिः ५,१,१,१७
यो वरुणगृहीतः स्यात् २,१,१,२
यो वः शिवतमो रसः ४,१,५,३; ५,६,१,१२; ७,४,१९,१७
यो वा अग्नावग्निः ७,५,१५,१
यो वा अग्निं चितं प्रथमः ५,४,४,८
यो वा अग्निमृतुस्थां वेद ५,७,६,१४
यो वा अग्निं प्रत्यङ्कुप १,५,९,१५
यो वा अग्निं प्रयुज्य न ५,५,१०,१६
यो वा अग्निं योग आगते ५,५,३,२
यो वा अग्निꣳ सर्वतोमुखं ५,७,९,७
यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां ३,१,२,६
यो वा अध्वर्योः स्वं वेद ३,१,२,८
यो वा अपनाभिमग्निं ५,२,८,१०
यो वा अपशीर्षाणमग्निं ५,५,४,६
यो वा अपात्मानमग्निं ५,५,८,९
यो वा अयथादेवतं ३,१,६,१; ५,७,१,१
यो वा अरत्निꣳ सामिधे २,५,७,१४
यो वा अश्वोरायतनं ६,६,१०,६
यो वा अश्वस्य मेध्यस्य ७,५,२५,१
यो वा अस्य पशुमत्ति ७,२,१०,९
यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठां ५,५,६,९
यो वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारं ३,३,८,१३
यो वा एतासामायतनं ५,६,२,१०
यो वामिन्द्रावरुणौ २,३,१३,५-६, १९-२०
यो वाꣳ स्थ ऋजुरश्मिः ४,७,१५,६
यो विदग्धः स नैर्ऋतः २,६,३,७
यो वै गायत्रीं ज्योतिः ७,२,९,३
यो वै ग्रहाणां निदानं ६,५,११,५
यो वै ग्रहाणां मिथुनं ६,५,११,६
यो वै तानूनप्त्रस्य प्रतिष्ठां ३,१,२,४
यो वै दश यज्ञायुधानि १,६,८,१०
यो वै देवान् देवयशसेन ३,१,९,१
यो वै देवेभ्यः १,६,८,११
यो वै पवमानस्य सन्ततिं ३,२,१,२
यो वै पवमानानाम् ३,२,१,१
यो वै पूर्ण आसिञ्चति ७,५,६,५
यो वै प्रजातेन १,६,९,४
यो वै प्रजापतये ५,७,१,३
यो वै प्रयाजानां मिथुनं २,६,१,९
यो वै यज्ञं प्रयुज्य न १,७,६,१४
यो वै यज्ञं योगः १,६,८,१७
यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ १,७,४,५
यो वै यज्ञस्य प्रायणं १,६,११,३
यो वै वसोर्धारायै ५,७,३,१०
यो वै विराजो यज्ञमुखे ६,२,११,१५
यो वै श्रद्धामनारभ्य १,६,८,१
यो वै सप्तदशं प्रजापतिं १,६,११,१
यो वै संवत्सरं प्रयुज्य २,२,६,८
यो वै संवत्सरमुख्यम् ५,५,१,१६
यो वै सूनृतायै दोहं १,६,११,५
यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य ३,१,२,९
यो वै सोमꣳ राजानम् ३,१,२,२
यो वै सोमस्याभिषूयमाणस्य ३,१,८,३
यो वै स्तोमानामवमं ७,१,३,७
यो वै स्वार्थेतां यताꣳ ६,२,४,२
योऽश्रुतꣳ शृतमाह सः ६,३,१०,४
योऽस्यैवं बन्धुतां वेद १,५,१,५
रक्षसां भागोऽसि १,१,५,१५; ३,९,११; ६,३,९,५
रक्षस्या २,३,१३,३
रक्षाꣳसि वा एतत् पशुꣳ ३,४,१,२
रक्षाꣳसि वा एतद्यज्ञꣳ ५,२,२,९
रक्षोहणं वाजिनम् १,२,१४,१६
रक्षोहणो वलगहनः १,३,२,१,११-१२,१४-१५; ६,२,११,३
रक्षोहणौ वलगहनौ १,३,२,१६-१९
रजता हरिणीः सीसा ५,२,११,४
रजनो वै कौणेयः २,३,८,१
रजाश्वया १,२,११,६
रथचक्रचितं चिन्वीत ५,४,११,५
रथन्तरं च ३,४,४,११
रथन्तरं छन्दः ४,३,१२,१९
रथंतरं दिवा भवति ७,४,१०,३
रथंतरं पूर्वेऽहन्त्साम ७,१,४,५
रथन्तरꣳ सामभिः पातु ४,४,१२,२
रथमुख ओजस्कामस्य ३,४,८,५
रथमुष्णिहाभिः ५,७,१४,१०

❁